

ISSN 2414 9217

<https://www.gospravacheloveka.tnu.tj>

**ДАВЛАТШИНОСӢ
ВА ҲУҚУҚИ ИНСОН**

Маҷаллаи илмӣ

**ГОСУДАРСТВОВЕДЕНИЕ
И ПРАВА ЧЕЛОВЕКА**

Научный журнал

**№2 (42)
2026**

ДАВЛАТШИНОСӢ ВА ҲУҚУҚИ ИНСОН
Маҷаллаи илмӣ

№ 2 (42)
2026

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти № 372/МҚ-97 аз 12 августи соли 2024 ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла ба Феҳристи маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид карда шудааст.

Маҷалла соли 2016 таъсис дода шуда, дар як сол чор маротиба чоп мегардад.

Муассис: Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети ҳуқуқшиносӣ

Сармуҳаррир:	Азиззода У.А. – д. и. ҳ., профессор
Муовини сармуҳаррир:	Диноршох А.М. – д. и. ҳ., профессор
Котиби масъул:	Миралӣзода И.Қ. – д. и. ҳ., профессор

Ҳайати таҳририя:

Насриддинзода Э.С.	д. и. ҳ., профессор, узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
Маҳмудзода М.А.	д. и. ҳ., профессор, академики Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
Ализода З.М.	д. и. ҳ., профессор
Зоир Ҷ.М.	д. и. ҳ., профессор
Шарипов Т.Ш.	д. и. ҳ., профессор
Сафарзода А.И.	д. и. ҳ., профессор
Шарофзода Р.Ш.	д. и. ҳ., профессор
Ғаюрзода Ш.К.	д. и. ҳ., профессор
Сафарзода Б.А.	д. и. ҳ., профессор
Раҳмон Д.С.	д. и. ҳ., профессор
Искандаров З.Ҳ.	д. и. ҳ., профессор
Мирзозода П.З.	д. и. ҳ., профессор
Камолзода И.И.	д. и. ҳ., дотсент
Сулаймонзода М.С.	д. и. ҳ., дотсент
Маҳмудов И.Т.	н. и. ҳ., дотсент
Сулаймонов Ф.С.	н. и. ҳ., дотсент
Қодиров Н.А.	н. и. ҳ., дотсент

Мухаррирони илмӣ ва мусахҳеҳон:

Саъдизода Ҷ., Шоев Ф.М., Азимзода С.Ш., Бобозода У.Э.

ISSN 2414 9217

ГОСУДАРСТВОВЕДЕНИЕ И ПРАВА ЧЕЛОВЕКА
Научный журнал

№ 2 (42)
2026

Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан за № 372/МЧ-97 от 12 августа 2024 года.

Журнал включен в Перечень рецензируемых научных изданий Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан.

Журнал учреждён в 2016 года, публикуется 4 раза в год.

Учредитель: Таджикский национальный университет, юридический факультет

Главный редактор:	Азиззода У.А. – д. ю. н., профессор
Заместитель главного редактора:	Диноршох А.М. – д. ю. н., профессор
Ответственный секретарь:	Мирализода И.К. – д. ю. н., профессор

Члены редколлегии:

Насриддинзода Э.С.	д. ю. н., профессор, член-корреспондент Национальной Академии наук Таджикистана
Махмудзода М.А.	д. ю. н., профессор, академик Национальной Академии наук Таджикистана
Ализода З.М.	д. ю. н., профессор
Зоир Дж.М.	д. ю. н., профессор
Шарипов Т.Ш.	д. ю. н., профессор
Сафарзода А.И.	д. ю. н., профессор
Шарофзода Р.Ш.	д. ю. н., профессор
Гаюрзода Ш.К.	д. ю. н., профессор
Сафарзода Б.А.	д. ю. н., профессор
Рахмон Д.С.	д. ю. н., профессор
Искандаров З.Х.	д. ю. н., профессор
Мирзозода П.З.	д. ю. н., профессор
Камолзода И.И.	д. ю. н., доцент
Сулаймонзода М.С.	д. ю. н., доцент
Махмудов И.Т.	к. ю. н., доцент
Сулаймонов Ф.С.	к. ю. н., доцент
Кодиров Н.А.	к. ю. н., доцент

Научное редактирование и корректура:
Саъдизода Дж., Шоев Ф.М., Азимзода С.Ш., Бобозода У.Э.

ISSN 2414 9217

МУНДАРИЧА – СОДЕРЖАНИЕ

НАЗАРИЯ ВА ТАЪРИХИ ҲУҚУҚ ВА ДАВЛАТ; ТАЪРИХИ ТАЪЛИМОТ ДАР БОРАИ ҲУҚУҚ ВА ДАВЛАТ (ИХТИСОС: 5.5.1) – ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ПРАВА И ГОСУДАРСТВА; ИСТОРИЯ УЧЕНИЙ О ПРАВЕ И ГОСУДАРСТВЕ (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5.5.1)		
Шарофзода Р.Ш., Абдуллоева Г.Н.	Ҳимояи манфиатҳои миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи трансформатсияи рақамии ҷомеа	7
Зоир Ҷ.М., Комилов Д.Р.	Ҷаҳонишавӣ ҳамчун падидаи рушди тамаддуни башарӣ	27
Нематов А.Р., Рустамзода М.Р.	Правопорядок как объект правовой политики Республики Таджикистан в условиях построения демократического, правового и светского государства	36
Кенчазода Ш.Ю.	Таълимоти сиёсӣ ва ҳуқуқии Умари Хайём роҷеъ ба озодии инсон	46
Шоев Ф.М.	Озодии ақида, вичдон ва дин: таҳлили назариявӣ-ҳуқуқӣ	50
Бобоева Н.И., Бобоева Ф.С.	Волоияти қонун ва нақши он дар амалишавии ҳуқуқу озодиҳои занон	60
Куканов А.З.	Мафҳум, принципҳо ва намудҳои навбандии шаклҳои давлат	66
Шосаидзода Ш.Ш. Азимзода С.Ш.	Нақши муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бунёди давлати миллии дунявӣ, иҷтимоӣ ва ягона	73
Иброҳимзода Д.К.	Теоретико-методологические основы исследования информационной безопасности	82
Сафарализода Д.С.	Ҷомеаи иттилоотӣ: фаҳмиши илмию назариявӣ ва ҳуқуқӣ	91
Вализода С.О.	Ҳуқуқи инсон ҳамчун категорияи умумиҳуқуқӣ	98
Давлатзода Ш.Ш.	Бозгашт ба проблемҳои забони қонунгузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	106
Қодирзода С.М.	Таносуби ҳуқуқ, ахлоқ ва сиёсат дар такмили қонунгузорӣ ва амалияи ҳуқуқатбиккунии ҷомеаи муосири тоҷикон	112
Муминзода М.Н.	Падидаи вазифаҳои конститусионии шаҳрвандон дар кишварҳои хориҷӣ: дар мисоли конститутсияҳои муосир	118
Бобозода У.Э., Сироджидинова М.Ш.	Трудовая дискриминация на рынке труда: теоретико-правовой анализ причин, последствий и способов решения	127
Ёрзода З.	Понятие и сущность экологического просвещения	136
Иброҳимзода Ш.Ҳ.	Ислом ва нақши он дар эътироф ва ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон	142
Сайфуддинзода Ф.С.	Фарҳанги ҳуқуқии занон ҳамчун омили рушди давлати ҳуқуқбунёд	147
Насриддинзода Ф.С.	Мафҳуми функцияи фарҳангӣ-тарбиявии давлат	155
Шоҳиддинзода Б.Р.	Ҳадафҳо ва вазифаҳои сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи амалисозии ҳуқуқҳои инсон	165
Даминзода М.Т.	Мақоми ҳуқуқии муҳоҷирони дохилӣ ва берунӣ: таҳлили назариявии қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон	176
Сафарова Ш.	Принципи баробарӣ дар назди қонун	184
Толибзода М.	Мафҳуми тартиботи ҳуқуқӣ	199
Амиршоева Н.А.	Мафҳум ва табиати ҳуқуқии ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилоот	208

ҲУҚУҚИ КОНСТИТУТСИОНӢ; МУРОФИАИ СУДИИ КОНСТИТУТСИОНӢ; МАҚОМОТИ МАҲАЛЛИИ ҲОКИМИЯТИ ДАВЛАТӢ ВА ХУДИДОРАКУНӢ (ИХТИСОС: 5.5.2) – КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО; КОНСТИТУЦИОННЫЙ СУДЕБНЫЙ ПРОЦЕСС; МЕСТНЫЕ ОРГАНЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ И САМОУПРАВЛЕНИЯ (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5.5.2)		
Имомов А., Неъматова М.А.	Давлатдорӣ ва сегонаи соҳибхитӣрӣ	215
Исозода П.А.	Танзими ҳуқуқи конститутсионӣ маҳдуд кардани ҳуқуқу озодиҳои шахсӣ ва сиёсӣ дар ҳолати муқаррарӣ	226
Ҳалимзода К.Ҳ.	Мушкилоти ҳуқуқи мафҳуми ҷойи истиқомати кӯдакони тахти васояту парасторӣ қарор дошта	237
ҲУҚУҚИ МАДАНИ; ҲУҚУҚИ СОҲИБКОРӢ; ҲУҚУҚИ ОИЛАВӢ; ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ХУСУСӢ (ИХТИСОС: 5.5.3) – ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО; ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЕ ПРАВО; СЕМЕЙНОЕ ПРАВО; МЕЖДУНАРОДНОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5.5.3)		
Давлатмандзода Э.Д.	Хусусиятҳои ҳуқуқи бастанӣ шартнома дар савдо: таҳлили назариявӣ ва амалӣ	245
Муминзода Н.И.	Ҳуқуқи муассисаи таҳсилоти олии касбӣ барои амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ	255
Шерзода Б.С.	Мафҳуми мазмуни уқдадорӣҳои алтернативӣ, фаръӣ ва воқеӣ дар ҳуқуқи маданӣ	262
Болтуева Ш.С.	Шартномаи маданӣ ҳамчун воситаи танзими ҳуқуқӣ	271
Холмуродзода Ф.Ш., Назарзода Н.Н.	Сравнительно-правовой анализ регулирования искусственного интеллекта в транснациональных частноправовых отношениях: позиция Республики Таджикистан	278
ҲУҚУҚИ МЕҲНАТ; ҲУҚУҚИ ТАЪМИНОТИ ИҶТИМОӢ (ИХТИСОС: 5.5.5) – ТРУДОВОЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5.5.5)		
Назарзода Д.Қ.	Одат дар низомӣ сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат	291
ҲУҚУҚИ ЗАМИН; ҲУҚУҚИ ЗАХИРАҲОИ ТАБИӢ; ҲУҚУҚИ ЭКОЛОГӢ; ҲУҚУҚИ АГРАРӢ (ИХТИСОС: 5.5.6) – ЗЕМЕЛЬНОЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНОЕ ПРАВО; ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО; АГРАРНОЕ ПРАВО (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5.5.6)		
Миралӣзода И.Қ.	Ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи илми ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	298
Сангинзода Д.Ш., Миралӣзода И.Қ.	Танзими ҳуқуқи муносибатҳои замин дар кишварҳои хориҷӣ ва имкониятҳои истифодаи таҷрибаи онҳо дар Тоҷикистон	309
ҲУҚУҚИ ҶИНОЯТӢ ВА КРИМИНОЛОГИЯ; ҲУҚУҚИ ИҶРОӢ ҶАЗОӢ ҶИНОЯТӢ (ИХТИСОС: 5.5.8) – УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ; УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5.5.8)		
Шарипов Т.Ш., Саидзода Ҷ.З.	Баъзе проблемаҳои савдои одамон	318
Давлатзода К.Д., Ализода С.А.	Таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқи сохтакорӣ далелҳо дар парвандаҳои ҷиноятӣ тибқи қонунгузорӣ ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои хориҷа (Дар мисоли Ҷумҳурии Узбекистон, Қирғизистон, Қазоқистон ва Федератсияи Россия)	333
Каримзода Д.	Маҷмуи идеалии ҷиноятҳо: мафҳум ва аломатҳои он	342
Ҳалимзода И.А.	Таъсиррасонии ислоҳӣ нисбат ба маҳкумшудагон ба қорҳои ҳатмӣ	351

Шарипов М.Р.	Проблема уголовной ответственности за преступления, совершённые с использованием искусственного интеллекта	358
Искандарӣ С.	Мафҳум ва хусусиятҳои криминалогии муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар, моддаҳои психотропӣ ва аналогҳои онҳо	367
Зухурзода Б.Д.	Тарафи объективи таркиби саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ (м. 291 кодекси ҷиноятии ҚТ)	385
ҲУҚУКИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ; ҲУҚУКИ АВРУПО (ИХТИСОС: 5.5.10) – МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО; ЕВРОПЕЙСКОЕ ПРАВО (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5.5.10)		
Имомзода Н.М., Сангинзода Д.Ш.	Юридическая дипломатия как инструмент обеспечения международной стабильности и правового выхода из вооруженных конфликтов: международно-правовой анализ	396
Азизуллозода М.А.	Эволюция международно-правовой регламентации прав людей с инвалидностью: от гуманитарного подхода к правозащитной модели	404
Раҳимзода З.И.	Татбиқи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ дар самти мубориза бар зидди муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир дар қонунгузори миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон	411
КРИМИНАЛИСТИКА; ҶАЪОЛИЯТИ СУДӢ-ЭКСПЕРТӢ; ҶАЪОЛИЯТИ ОПЕРАТИВӢ-ҶУСТУҶӢӢ (ИХТИСОС: 5.5.12) – КРИМИНАЛИСТИКА; СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ; ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5.5.12)		
Қодирзода Д.С.	Аҳамияти банақшагирии тафтишӣ дар тафтиши ҷиноятҳо вобаста ба муомилоти ғайриқонунии воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ ва ҳаммонанди онҳо	423
Ғайзуллозода А.Қ.	Асосҳои илмӣ-методологии азназаргузарони ҷойи ҳодиса дар илми криминалистика ва нақши он дар таъмини самаранокии тафтиши ҷиноят	432
Расулиён А.Қ.	Назари криминалист-психолог пурсиши қурбониёни зӯроварӣ дар оила: мушкилот, хусусиятҳо ва ҷанбаҳои методологӣ	439
Ҳайруллозода Н.Х.	Усулҳои криминалистӣ ва хусусиятҳои тафтиши ҷиноятҳо дар соҳаи ҷаъолияти бонкӣ	447
МИНБАРИ ОЛИМОНИ ҶАВОН – ТРИБУНА МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ		
Зоирзода Ф.Ҷ.	Парлумон мақомоти олии умумимиллии намоёндагӣ: назаре аз марҳилаҳои инкишоф	457
Талабот ба мақолаҳое, ки барои нашр дар маҷаллаи «Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон» пешниҳод мешаванд		465
Требования, предъявляемые к статьям для опубликования в журнале «Государствование и права человека»		466

**НАЗАРИЯ ВА ТАЪРИХИ ҲУҚУҚ ВА ДАВЛАТ; ТАЪРИХИ ТАЪЛИМОТ ДАР
БОРАИ ҲУҚУҚ ВА ДАВЛАТ (ИХТИСОС: 5.5.1) – ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ПРАВА И
ГОСУДАРСТВА; ИСТОРИЯ УЧЕНИЙ О ПРАВЕ И ГОСУДАРСТВЕ
(СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5.5.1)**

**ҲИМОЯИ МАНФИАТҲОИ МИЛЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР
МАРҲИЛАИ ТРАНСФОРМАТСИЯИ РАҚАМИИ ҶОМЕА**

Шарофзода Рустам Шароф,

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ,
профессори кафедраи назария ва таърихи
давлат ва ҳуқуқ

Тел.: (+992) 901000770

Email: www-rustam-tj@mail.ru

Абдуллоева Гулрухсор Низомидиновна,

ДДҲБСТ, факултети ҳуқуқшиносӣ, муаллими
калони кафедраи назария ва таърихи давлат
ва ҳуқуқ.

Тел.: (+992) 927764411

Email: gulrukhsor83@gmail.com

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар
бораи ҳуқуқ ва давлат

Муқарриз: Азиззода У.А., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда: Дар мақола ташаккули механизми нави ҳимояи манфиатҳои миллии дар марҳилаи трансформатсияи рақамии ҷомеа таҳқиқ мешавад. Ҳимояи манфиатҳои миллии дар ҳамаи марҳилаҳои инкишофи таърихӣ ҳамчун вазифаи ҳаётан муҳим боқӣ мемонад, чунки аз иҷрои ин вазифа ҳастӣ ва тақдирӣ давлат вобастагӣ дорад. Аммо тарзу усулҳои ҳимояи манфиатҳои миллии бо дарназардошти рушди ҷомеа тағйир ёфта меистанд. Трансформатсияи рақамии ҷомеа, ки марҳилаи нави рушди ҷомеаи инсонӣ дар асри XXI мебошад, ба ҳадафҳо ва вазифаҳои давлати муосир таъсири ҷиддӣ мерасонад. Дар раванди трансформатсияи рақамӣ дар баробари олами воқеӣ, ки мо дар он қарор дорем, ҳаёту фаъолиятмонро ба роҳ мемонем, олами дигар – олами маҷозӣ, киберфазо, интернетфазо, фазои рақамӣ ташаккул меёбад. Давлати соҳибхитӣ манфиатҳои миллии худро дар ҳудудаш (фазои хушкӣ, обӣ, ҳавой ва кайҳонӣ, эксхударӯӣ ё масунӣ) ҳимоя мекунад. Аниқ намудани фазои татбиқи салоҳияти ҳуқуқии давлати соҳибхитӣ ва амали санадҳои меъриии ҳуқуқӣ муҳим аст, чунки дар робита бо истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионии рақамишаванда (ТИКР) фазои нав ташаккул ёфт. Онро шартан фазои панҷум (дар қатори фазои хушкӣ, обӣ, ҳавой ва кайҳонӣ, эксхударӯӣ) номидан мумкин аст. Манфиатҳои давлат, сарфи назар аз гуногунии ақидаҳо, дар фазои рақамӣ, олами маҷозӣ, киберфазо, интернетфазо бояд ҳимоя карда шавад. Киберфазо аз фазои маъмулии хушкӣ, обӣ, ҳавой фарқ дорад. Киберфазо ба мисли фазои хушкӣ, обӣ, ҳавой ченакҳои дарку таҳлили физикӣ надорад. Киберфазо сарҳади ҷуғрофӣ надорад. Аз ин хотир, ҳимояи манфиатҳои миллии давлат дар киберфазо хусусиятҳои худро дорад. Дар робита бо ташаккули фазои нави иттилоотии рақамишаванда ду масъалаи мубрами илмӣ пайдо шуданд: 1) ҳудуд ё ҳадди паҳн шудани соҳибхитирии давлати миллии дар киберфазо; 2) ҳимояи манфиатҳои миллии дар киберфазо. Ба ҳалли ин вазифаҳо тарҳрезӣ ва татбиқи механизми нави ҳимояи манфиатҳои миллии мусоидат менамояд.

Калидвожаҳо: манфиатҳои миллӣ, трансформатсия, трансформатсияи рақамӣ, рақамикунонӣ, иттилоотонӣ, олами маҷозӣ, киберфазо, интернетфазо, фазои рақамӣ

ЗАЩИТА НАЦИОНАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН НА ЭТАПЕ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ОБЩЕСТВА

Шарофзода Рустам Шароф

Таджикский национальный университет,
юридический факультет, профессор кафедры
теории и истории государства и права. доктор
юридических наук,

Тел.: (+992) 901000770

Email: www-rustam-tj@mail.ru

Абдуллоева Гулрухсор Низомидиновна

ТГУПБП, юридический факультет, старший
преподаватель кафедры теории и истории
государства и права.

Тел.: (+992) 927764411

Email: gulrukhsor83@gmail.com

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история
учений о праве и государстве

Рецензент: Азиззода У.А., доктор юридических наук, профессор

Аннотация. В статье исследуется формирование нового механизма защиты национальных интересов на этапе цифровой трансформации. Защита национальных интересов выступает жизненно важной задачей на всех этапах развития общества, от решения которой зависит существование и судьба государства. Однако изменяются способы и методы решения данной задачи на фоне развития общества. Цифровая трансформация общества, которая выступает новой вехой в развитии общества, существенно влияет на цели и задачи государства. В процессе цифровой трансформации наряду с реальным миром, в котором мы находимся, живём и осуществляем деятельность, формируется иной мир – виртуальный мир, киберпространство, интернетпространство, цифровое пространство. Национальное государство защищает свои национальные интересы в пределах собственной территории – на суше, в водном, воздушном пространстве, в порядке экстерриториальности. Точное определение пределов реализации юрисдикции суверенного государства и его нормативах правовых актов имеет принципиальное значение, поскольку формируется новое пространство в связи с применением информационно-коммутационных оцифрованных технологий (ИКЦТ). Его условно можно назвать пятым пространством (наряду с сушей, водным, воздушным и космическим, а также экстерриториальным пространством). Интересы государства, несмотря на многообразие суждений, подлежат неременной защите в цифровом пространстве, киберпространстве, интернетпространстве. Киберпространство отличается от традиционно существующего территориального, водного, воздушного пространства. Киберпространство в сравнение с территориальным, водным, воздушным пространством не поддается физическому измерению. Киберпространство не имеет географических границ. Поэтому защита национальных интересов государства в киберпространстве имеет свои особенности. В контексте формирования нового цифрового информационного пространства возникают два актуальных вопроса: 1) пределы распространения суверенитета национального государства в киберпространстве; 2) защита национальных интересов в киберпространстве. Решению указанных задач будет способствовать разработка и реализация нового механизма защиты национальных интересов.

Ключевые слова: национальные интересы, трансформация, цифровая трансформация, цифровизация, информатизация, виртуальный мир, киберпространство, интернетпространство, цифровое пространство

PROTECTION OF NATIONAL INTERESTS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AT THE STAGE OF DIGITAL TRANSFORMATION OF SOCIETY

Sharofzoda Rustam Sharof

Tajik National University, Faculty of Law,
Doctor of Laws, Professor of the Department of
Theory and History of State and Law

Tel.: (+992) 901000770

Email: www-rustam-tj@mail.ru

Abdulloeva Gulrukhsor Nizomidinova

TSULBP, faculty of law, senior lecturer of the
department of theory and history of state and
law

Tel.: (+992) 927764411

Email: gulrukhsor83@gmail.com

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of the law and state

Reviewer: Azizzoda U.A., doctor of legal sciences, professor

Abstract. This article examines the development of a new mechanism for protecting national interests during digital transformation. Protecting national interests is a vital task at all stages of societal development, with the survival and future of the state dependent on its solution. However, the methods and approaches to addressing this challenge are changing as society evolves. The digital transformation of society, a new milestone in its development, significantly impacts the goals and objectives of the state. In the process of digital transformation, alongside the real world in which we find ourselves, live, and operate, another world is emerging—the virtual world, cyberspace, the internet, and the digital world. A nation state protects its national interests within its own territory—on land, in water, and in the air—through extraterritoriality. Precisely defining the limits of a sovereign state's jurisdiction and its legal regulations is crucial, as a new space is emerging through the use of digital information and communication technologies (DICTs). It can be conventionally called the fifth space (along with land, water, air, space, and extraterritorial space). Despite the diversity of opinions, state interests are subject to mandatory protection in digital space, cyberspace, and the internet. Cyberspace differs from traditional territorial, water, and airspace. Unlike territorial, water, and airspace, cyberspace is not subject to physical measurement. Cyberspace has no geographic boundaries. Therefore, protecting a state's national interests in cyberspace has its own specific characteristics. In the context of the formation of a new digital information space, two pressing questions arise: 1) the limits of the extension of national state sovereignty in cyberspace; 2) the protection of national interests in cyberspace. The development and implementation of a new mechanism for protecting national interests will facilitate the solution of these problems.

Key words: national interests, transformation, digital transformation, digitalization, informatization, virtual world, cyberspace, Internet space, digital space, state sovereignty, territorial sovereignty, cyber sovereignty, digital sovereignty, cyber interests, sovereign powers.

Ҳимояи манфиатҳои миллӣ вазифаи ҳаётан муҳимми давлат буда, ба мақсади ҳалли он дар ҳамаи марҳилаҳои инкишофи таърихӣ тадбирҳои муассир амалӣ карда

мешаванд. Тадбирҳои мазкур аз шароити таърихӣ, таҳдидҳои ҷаҳонӣ ва дохилӣ, моҳият ва ҳадафҳои давлат дар ин ё он марҳилаи инкишофи таърихӣ вобастагӣ доранд. Ҳимояи манфиатҳои миллӣ дар ҳамаи марҳилаҳои инкишофи таърихӣ ҳамчун вазифаи ҳаётан муҳим боқӣ мемонад, чунки аз иҷрои ин вазифа ҳастӣ ва тақдири давлат вобастагӣ дорад. Аммо тарзу усулҳои ҳимояи манфиатҳои миллӣ бо дарназардошти рушди ҷомеа тағйир ёфта меистанд.

Трансформатсияи рақамии ҷомеа, ки марҳилаи нави рушди ҷомеаи инсонӣ дар асри XXI мебошад, ба ҳадафҳо ва вазифаҳои давлати муосир таъсири ҷиддӣ мерасонад. Калимаи «трансформатсия» (лот. «transformatio» – тадбил ёфтани) маънои ба таври куллӣ тағйир ёфтани шакл, сохти дохилӣ, намуди объектро дар назар дошта, дар илм барои ифодаи раванди гузаштан аз як ҳолат ба ҳолати дигар дар алоқамандӣ бо дигаргунии куллӣ истифода мешавад. Трансформатсияи ҳуқуқӣ яке аз тарзҳои имплементатсияи ҳуқуқӣ мебошад.

Трансформатсияи рақамӣ («digital transformation») ба маънои маҳдуд дигаргунии куллӣ, бунёдӣ, стратегияи фаъолияти ширкатро бо истифодаи технологияҳои рақамӣ дар назар дорад. Дар натиҷаи трансформатсияи рақамӣ усулҳои идоракунии бо усулҳои комилан нав ва имкониятҳои фарохтар иваз карда мешаванд, самаранокӣ фаъолият баланд мешавад, маҳсулоти нав истеҳсол мешавад ва ғ. Трансформатсияи рақамӣ ба тӯфайли истифодаи технологияҳои рақамӣ (зеҳни сунъӣ, Big Data, технологияи блокчейн, роботизатсия) имкопазир мегардад.

Трансформатсияи рақамӣ соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеаро фаро мегирад ва аз ин хотир, маънои васеътар дорад. Трансформатсияи рақамӣ соҳаҳои зеринро фаро мегирад: 1) иқтисодиёт ва саноат: саноат, тиҷорати электронӣ (интернет-савдо), ФинТех (Digitale Finanzdienstleistungen – тағйири амалиёти бонкӣ ва пардохтӣ); 2) идоракунии давлатӣ: ҳукумати электронӣ (рақамикунонии расмиёти маъмурӣ бо мақсади хизматҳои самаранок ба шаҳрвандон), шаҳри доно (smart city) – истифодаи технологияҳои пешқадам бо мақсади беҳтар намудани инфрасохтори шаҳр ва сифати ҳаёти сокинон; 3) тандурустӣ: телетиб (телемедицина) – таъхир ва табобати фосилавӣ, кортҳои электронии беморон; 4) таҳсилот: E-Learning (платформаҳои рақамии таълим), синфҳои маҷозӣ (таълими маҷозӣ); 5) санъат ва фарҳанг: шакли рақамии санъат, пешниҳодҳои мустақими фарҳангӣ (ташрифи маҷозӣ ба осорхонаҳо, истифодаи маҷозии мероси фарҳангӣ).

Трансформатсияи рақамии ҷомеа ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷомеаро фаро мегирад, ба дигаргуниҳои куллӣ дар ҳаёти давлатӣ, ҷамъиятӣ ва шахсӣ мусоидат мекунад. Трансформатсияи рақамӣ ба фаъолияти давлат таъсир мерасонад, боиси ташаккули давлати рақамӣ (моделҳои идоракунии рақамӣ) мегардад. Технологияҳои рақамӣ ҳангоми амалӣ намудани функсияҳои давлат, дар доираи намудҳои гуногуни фаъолияти ҳуқуқӣ (ҳуқуқэҷодкунӣ, татбиқи ҳуқуқ, ҳифзи ҳуқуқӣ ва ғ.), дар фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ истифода шуда, ба рақамикунонии ҳуқуқэҷодкунӣ, қонунэҷодкунӣ, ҳифзи ҳуқуқӣ ва ғ мусоидат менамоянд.

Дар раванди трансформатсияи рақамӣ дар баробари олами воқеӣ, ки мо дар он қарор дорем, ҳаёту фаъолиятанро ба роҳ мемонем, олами дигар – олами маҷозӣ, киберфазо, интернетфазо, фазои рақамӣ ташаккул меёбад. Давлат, мақомоти давлатӣ, ҳизбҳои сиёсӣ, шаҳрвандон ва иттиҳодияҳои ҷамъиятии онҳо дар фазои ҷуғрофӣ, ки сарҳади аниқ дорад, фаъолиятанро ба роҳ мемонанд. Онро қаламрави мамлакат ё ҳудуди давлат меноманд. Ҳокимияти давлатӣ дар ҳудуди ҳамин давлат, ки расман дар Конститутсия, санадҳои дигари меъёрии ҳуқуқӣ ва ҳуҷҷатҳои ҳуқуқии байналмилалӣ аниқ муайян карда шудааст, амалӣ карда мешавад. Давлат ҳокимияташро берун аз қаламрави худ амалӣ карда наметавонад, чунки амали мазкур меъёрҳои ҳуқуқӣ байналмилалиро оид ба дахлнопазирӣ ҳудуди давлати соҳибхитиёр вайрон мекунад.

Чунин мафҳуми ҳуқуқии ҳудуди давлат маъмулӣ буда, дар илм ва амалия пазируфта мешавад. Онро ҳеҷ кас инкор намекунад.

Илова бар ин, нуктаҳои илмӣ дигари пазируфташуда вучуд доранд. Онҳо аз тарафи ҳама пазируфта мешаванд, бебаҳс мебошанд. Яке аз онҳо бо фазои татбиқи соҳибхитӣ давлат ва амали санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ алоқаманд аст. Конституция, қонунҳо ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ дар ҳудуди (қаламрави ҷуғрофӣ) давлат амал мекунанд. Барои ифодаи аниқтари фазои амали санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар илми ҳуқуқшиносӣ мафҳумҳои «фазои хушкӣ», «фазои ҳавойӣ», «обҳои ҳудудӣ» истифода мешаванд. Ба ибораи дигар, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар замин (хушкӣ), фазои обӣ (обҳои дохилӣ ва ҳудудӣ), фазои ҳавойӣ ва кайҳонӣ амал мекунанд.

Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд ҚТ) «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» мафҳумҳои «макон», «замон», «шахсон» истифода мешаванд. Яъне, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар макон (ҳудуди ҷуғрофӣ), замон (давраи муайян), нисбат ба гурӯҳҳои алоҳидаи одамон амал мекунанд. Аммо калимаи «макон» фазои амали санадҳои меъёрии ҳуқуқиро пурра ифода намекунад. Истифодаи калимаи «фазо» ба ҷои калимаи «макон» мувофиқи мақсад аст, чунки калифаи «фазо» васеътар буда, фазои хушкӣ, обӣ ва ҳавоиро аниқтар ифода мекунанд.

Дар Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ калимаи «макон» (арабии المكن) ҳамчун «ҷой, маҳал; манзил, бошишгоҳ» шарҳ дода мешавад¹. Калимаи «фазо» (арабии اضا) чунин тафсир карда мешавад: «1. ҷои васеъ, макони фарох; майдон, соҳа, арса. 2. фалак, осмон, ҳаво. 3. холигӣ, ковокии даруни чизе. 4. маконе, ки кураи Замин онро фаро гирифтааст ва аз ҳеҷ тараф маҳдуд нест»².

Салоҳияти ҳуқуқии соҳибхитӣро наи давлат ба фазои хушкӣ (қаъри замин, қазираҳо ва ғ.), обӣ (дохилӣ ва ҳудудӣ), фазои ҳавойӣ, ҳудуди сафоратхонаҳо, идораҳои консулии давлат дар хориҷа паҳн мешавад. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки дар доираи ҳамин салоҳияти ҳуқуқии давлат қабул мешаванд, дар фазои зикршуда амал мекунанд. Яъне, чор фазои татбиқи салоҳияти ҳуқуқии давлати соҳибхитӣ ва амали санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ҷой доранд: фазои хушкӣ, обӣ, ҳавойӣ ва кайҳонӣ, берун аз ҳудудӣ (эксхудудӣ). Давлати соҳибхитӣ манфиатҳои миллии худро дар ҳудудаш (фазои хушкӣ, обӣ, ҳавойӣ ва кайҳонӣ, эксхудудӣ ё масунӣ) ҳимоя мекунанд.

Аниқ намудани фазои татбиқи салоҳияти ҳуқуқии давлати соҳибхитӣ ва амали санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ муҳим аст, чунки дар робита бо истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ рақамшаванда (ТИКР) фазои нав ташаккул ёфт. Онро шартан фазои панҷум (дар қатори фазои хушкӣ, обӣ, ҳавойӣ ва кайҳонӣ, эксхудудӣ) номидан мумкин аст. Дар сарчашмаҳои илмӣ фазои навро бо истилоҳоти гуногун ифода мекунанд, ба мисли «олами маҷозӣ», «киберфазо» «фазои иттилоотӣ», «фазои рақамӣ», «интернетфазо» ва ғ. Дар сарчашмаҳои ҳуқуқии хориҷӣ доир ба шарҳи истилоҳоти зикршуда ақидаҳои гуногун баён мешаванд.

Дар мақолаи мазкур истилоҳи «киберфазо» («cyberspace») ба асос гирифта мешавад, чунки дар сарчашмаҳои илмӣ хориҷӣ бештар истифода шуда, хусусиятҳои фазои нави ташаккулёбандаро аниқтар ифода мекунанд.

Манфиатҳои давлат, сарфи назар аз гуногунии ақидаҳо, дар фазои рақамӣ, олами маҷозӣ, киберфазо, интернетфазо бояд ҳимоя карда шавад. Киберфазо аз фазои маъмулии хушкӣ, обӣ, ҳавойӣ фарқ дорад. Киберфазо ба мисли фазои хушкӣ, обӣ, ҳавойӣ ченакҳои дарку таҳлили физикӣ надорад. Киберфазо сарҳади ҷуғрофӣ надорад. Аз ин хотир, ҳимояи манфиатҳои давлат дар киберфазо хусусиятҳои худро дорад.

¹ Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (ибораат аз 2 ҷилд). Ҷ. 1. (нашри дуввум). / Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М.Х. Султон. – Душанбе, 2010. – С. 781.

² Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (ибораат аз 2 ҷилд). Ҷ. 2. (нашри дуввум). / Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М.Х. Султон. – Душанбе, 2010. – С. 393.

Маъмулан манфиатҳои миллӣ дар доираи салоҳияти соҳибхитӣро наи давлат (дар сарчашмаҳои русӣ «суверенные полномочия», «северные прерогативы») ва салоҳияти ҳуқуқии давлати соҳибхитӣр (дар сарчашмаҳои русӣ «юрисдикция») ҳимоя карда мешавад. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки манфиатҳои миллиро ифода мекунанд, дар доираи ӯ фазои ҳамин салоҳияти соҳибхитӣро наи давлат амал мекунанд.

Олами воқеӣ бо ченакҳои физикӣ баҳогузори карда мешавад, масалан, ченкаҳои баҳогузори фазои хушкӣ (шелфи континенталӣ ба андозаи 200 мил), фазои обӣ (оби ҳудудӣ ба андозаи 12 мили баҳрӣ), ӯ фазои ҳавой (то 100 км.)³. Аммо киберфазо сарҳади ҷуғрофӣ надорад. Он бо ченакҳои физикӣ баҳогузори карда намешавад Киберфазо (ӯ олами маҷозӣ, олами рақамӣ, фазои рақамӣ, интернетфазо) сунъӣ буда, аз олами воқеӣ (табӣӣ, физикӣ, объективӣ) фарқ дорад.

Дар робита бо ташаккули фазои нави иттилоотии рақамишаванда (киберфазо, интернетфазо, фазои рақамӣ ва ғ.) ду масъалаи мубрами илмӣ пайдо шуданд: 1) ҳудуд ӯ ҳадди паҳн шудани соҳибхитӣрии давлати миллӣ дар киберфазо; 2) ҳимояи манфиатҳои миллӣ дар киберфазо. Ин масъалаҳо ҳоло дар маркази таваҷҷуҳи олимони зиёд дар ҳамаи кишварҳо қарор доранд, чунки бо ҳадди соҳибхитӣрии давлат дар киберфазо, ҳадди паҳн шудани салоҳияти ҳуқуқии (юрисдиксияи) давлат дар киберфазо, аз ҷумла ҳимояи манфиатҳои қонунии ширкатҳои хусусии иштирокунанда дар киберфазо, ҳимояи манфиатҳои қонунии шахрвандоне, ки тарафи савдои электронӣ (интернетсавдо) мебошанд, ҳадди танзими ҳуқуқии муносибатҳо дар олами маҷозӣ бо қонунҳои давлат ва ғ. алоқаманданд.

Мутобиқи Қатъномаи Маҷмаи Умумии СММ «Дастовардҳои соҳаи иттилоотонӣ ва телекоммуникасияҳо дар робита бо амнияти байналмилалӣ» аз 5 декабри соли 2018: «соҳибхитӣрии давлатҳо ва меъёрҳои принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, ки аз соҳибхитӣрӣ бармеоянд, ба ғаъолияти давлат, ки бо истифодаи ТИК алоқаманданд, ва ба салоҳияти ҳуқуқии онҳо нисбат ба ТИК-инфрасохтор, ки дар қаламрави ҳудуди онҳо ҷойгиранд, татбиқ мешаванд»⁴.

Тавре маълум мешавад, мутобиқи Қатъномаи МУ СММ соҳибхитӣрии давлат ва салоҳияти ҳуқуқии соҳибхитӣро наи давлат нисбат ба ТИК ва ТИК-инфрасохтор дар қаламрави давлат паҳн мешавад, яъне бо ҳудуди давлат маҳдуд карда мешавад. Меъёри мазкур мутобиқи меъёрҳои асосии ҳуқуқи байналмилалӣ – эҳтироми соҳибхитӣрии давлатҳои дигар, даҳолат накардан ба қорҳои доҳилии онҳо, пазируфтани даҳлнопазирии ҳудуди давлатҳо пешбинӣ мешавад.

Дар таъмини киберамният «фарҳанги киберамният» нақши муҳим дорад. Истилоҳи «фарҳанги киберамният» дар Қатъномаи Маҷмаи Умумии СММ «Ташаккул додани фарҳанги глобалии киберамният ва ҳимояи муҳимтарин инфрасохтори иттилоотӣ» аз 23 декабри соли 2003 истифода мешавад. Мутобиқи Қатънома: «ҳар як кишвар инфрасохтори иттилоотии муҳими худро муайян мекунад»⁵. Фарҳанги глобалии киберамният маънои робитаи доимӣ, ҳамкориҳои байналмилалӣ ва минтақавии ҳамаи давлатҳоро дар соҳаи таъмини амнияти иттилоотии байналмилалӣ дар асоси эҳтироми соҳибхитӣрӣ дорад.

Манфиатҳои иштирокдорони муносибатҳои соҳаи киберфазо, ки дар қаламрави давлат пайдо мешаванд, бо қонунҳои давлат ҳимоя карда мешаванд. Аммо одамон дар

³ Ниг.: Саламов А.Х., Головин А.Н. Действие нормативно-правовых актов во времени, в пространстве и по кругу лиц // Вестник Московского университета МВД России. – 2008. – № 8. – С. 73.

⁴ Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей ООН 5 декабря 2018 года A/RES/73-27 «Достижения в сфере информатизации и телекоммуникаций в контексте международной безопасности»: [захираи электронӣ]; манбаи дастрасӣ: URL: <https://docs.un.org/ru/a/res/73/27>. р. 3/6. (санаи муроҷиат 8.03.2026).

⁵ Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей ООН от 23 декабря 2003 года A/RES/58/199 «Создание глобальной культуры кибербезопасности и защита важнейших информационных инфраструктур»: [захираи электронӣ]; манбаи дастрасӣ: URL: <https://docs.un.org/ru/A/RES/58/199>. р. 1. (санаи муроҷиат 8.03.2026).

киберфазо (дар шабакаҳои иҷтимоии Интернет, барномаҳои мобилӣ ва ғ.) бо доираи зиёд ва номаҳдуди одамон, ки дар кишварҳои дигар қарор доранд, робитаи иттилоотӣ доранд. IT-ширкати бузург (глобалӣ) дар хориҷа қарор доранд. Серверҳои физикӣ, маҷозӣ, барномавӣ, ки хизматҳои гуногунро мерасонанд (почтаи электронӣ, файлҳо, бозиҳои компютерӣ ва ғ.), дар миқёси ҷаҳон паҳн шуда, айни замон калонтарин дата-марказҳо дар ИМА, Олмон, Нидерландия, Фаронса, Сингапур, Япония, Гонконг, Россия қарор доранд.

Равандҳо ва омилҳои дигар низ ҷой доранд, ки бо ҳимояи манфиатҳои миллӣ робита доранд. Чунинчи, ҳимояи манфиатҳои миллӣ дар ин марҳила дар робита бо раванди нави тақсими ҷаҳони мутамаддин, муборизаҳои геосиёсӣ, ихтилофи ҷаҳонии фарҳангӣ тамаддунӣ ба мадди аввал мебарояд.

Омилҳои нав, ки зарурати ҳимояи манфиатҳои миллиро тақозо доранд, ба миён меоянд. Яке аз ин омилҳо ба пойдории давлати миллӣ дар ҷаҳони муосир алоқаманд аст. Давлати миллӣ ҳоло зери фишори ширкати фаромиллии молиявӣ иқтисодӣ, ҷаҳонишавӣ, таҳдидҳо ва хатарҳои ҷаҳонӣ, таъсири манфиатҳои геосиёсии глобалӣ қарор дорад. Ҳимояи манфиатҳои миллӣ шартӣ аввалиндараҷаи пойдории давлати миллӣ дар ҷаҳони муосир мебошад.

Дар байни ҳамаи омилҳо, ки ба пойдории давлати миллӣ таъсир мерасонанд, нақши ҳалкунандаро трансформатсияи рақамӣ ҷомеаи ҷаҳон иҷро мекунад. Инқилоби рақамӣ, ки бо суръати баланд идома дорад, боиси трансформатсияи ҳамаи муносибатҳои ҷамъиятӣ (иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ-маънавӣ, демографӣ ва дигар), аз он ҷумла муносибатҳои хусусӣ мегардад. Татбиқи васеъ ва номаҳдуди технологияҳои рақамӣ (ТР) ва дурнамои наздики татбиқи васеи зеҳни сунъӣ (ЗС) боиси тағйири ҷиддии низоми муносибатҳои дахилидавлатӣ ва байналмилалӣ шуда истодааст.

Ҳимояи манфиатҳои миллӣ дар робита бо дигаргуниҳои куллии муносибатҳои ҷамъиятӣ истифодаи тарзу воситаҳо ва усулҳои навро тақозо дорад. Ҳоло зарурат ба таҳия ва татбиқи механизми нави ҳимояи манфиатҳои миллӣ бештар эҳсос мешавад. Ҳалли вазифаи мазкур, ки амалӣ намудани маҷмуи тадбирҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ-маънавӣ ва дигарро талаб мекунад, бо дарназардошти ҳолатҳои зерин аҳамияти аввалиндарҷа пайдо мекунад:

- истифодаи васеи ТИКР дар раванди амалӣ намудани самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии давлатҳои муосир;

- истифодаи ТИКР дар самти амалӣ намудани ҳадафҳо, вазифаҳо ва функцияҳои давлати муосир;

- татбиқи ТИКР бо мақсади ба роҳ мондани моделҳои нави робитаи давлат ва шахс, давлат ва аҳоли дар киберфазо;

- истифодаи ТИКР бо мақсади муборизаи иттилоотӣ, аз ҷумла таъсиррасонии идеологӣ ва равонӣ ба шууру, ирода ва фаъолияти одамон дар мамлакатҳои гуногун;

- истифодаи ТИКР дар раванди амалӣ намудани амалҳои киберӣ (киберҷосусӣ, даҳолати киберӣ ба фазои иттилоотии мамлакатаи дигар ва ғ.) ба муқобили давлатҳои ҷудогона;

- рақамикунонии муносибатҳои байналмилалӣ дар раванди ташаккул додани фазои глобалии рақамӣ, ки тобеи манфиатҳои геосиёсии доираи муайяни давлатҳои абарқудрат ва ширкати иттилоотии фаромиллӣ мебошад;

- болоравии нуфузи ширкати технологияи ҷаҳонӣ (IT-ширкати);

- инқилоби рақамӣ, рақамикунонии технологияҳои иттилоотӣ ва истифодаи имкониятҳои нави онҳо дар муносибатҳои ҷамъиятӣ, аз он ҷумла дар муборизаи геосиёсии глобалӣ;

- истифодаи ТИКР ҳамчун воситаи идоракунии равандҳои ҷаҳонӣ.

Тавре мушоҳида мешавад, иттилоотонӣ ва рақамикунонӣ дар ҷараёни инқилоби рақамӣ ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷомеа, кулли муносибатҳои дохилӣ ва равандҳои ҷаҳониرو фаро гирифта истодааст. Технологияҳои иттилоотии рақамӣ (ТИР) дар муносибатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, экологӣ, фарҳангӣ-маънавӣ ва дигари ҷомеа, ҳамчун воситаи робитаҳои дохилидавлатӣ ва байналмилалӣ, мубодилаи глобалии иттилоот, рушди ҷомеа, идоракунии давлатӣ ва ғ. истифода мешаванд. ТИКР дар ҷимояи манфиатҳои миллӣ низ истифода мешаванд.

Ҷимояи манфиатҳои миллӣ тавассути ТИКР дар маркази таваҷҷуҳи олимони муосир қарор дорад. Тавре М.М. Василева қайд мекунад, «технологияҳои нави иттилоотӣ бештар дар муносибатҳои байналмилалӣ, муборизаи сиёсӣ дипломатӣ, ҳангоми амалӣ намудани манфиатҳои миллӣ, дар мубориза барои захираҳои тавлидшавандаи табиӣ, ҳамчунин, дар низоъҳои мусаллаҳона истифода мешаванд»⁶.

Ҷомеаи иттилоотии рақамӣ ҳудуди ҷуғрофӣ надорад. ТР низ дар фазои мазкур истифода мешаванд. Агар фазои ҳавой, обӣ, хушкӣ мутобиқи назарияи классикии давлат ва ҳуқуқ соҳаҳои ғ фазои амали санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ бошанд, пас фазои рақамӣ ғ фазои киберӣ (киберфазо) фазои нав мебошад, ки ба мисли фазои хушкӣ, обӣ, ҳавой сарҳади ҷуғрофӣ надорад, бо ченакҳои маъмулии физикӣ арзёбӣ намешавад, бо олами маҷозӣ (сунӣ) робита дорад (аммо шабоҳат надорад).

Доир ба моҳият ва таносуби истилоҳоти «олами маҷозӣ», «фазои рақамӣ», «киберфазо», «интернетфазо» ақидаҳои гуногун пешниҳод мешаванд. Истилоҳи «фазои рақамӣ» одатан дар илм ва амалияи давлатҳои аъзои ИДМ васеъ истифода мешавад. Дар сарчашмаҳои хориҷӣ истилоҳи «киберфазо» («фазои киберӣ») васеъ истифода шуда, аз тарафи аксарият пазируфта мешавад.

Калимаи «кибер» аз калимаи юнонии «kubernan» – «идоракунӣ», «идора кардан» гирифта шуда, барои ифода намудани муносибатҳои, ки бо истифодаи компютерҳо, интернет пайдо мешаванд, ҳамчунин, муносибатҳои робитадошта бо кибернетика, организмҳои киберӣ (кибергҳо), идора намудани иттилоот истифода мешавад. Дар ҳамаи сарчашмаҳои хориҷӣ калимаи «cyber» ҳамчун пешоянди калимаҳои, ки бо компютерҳо, интернет, технологияҳои рақамӣ алоқаманданд, истифода мешавад. Калимаи «cyber» дар забони русӣ ва забонҳои дигар ҳамчун «кибер» тарҷума мешавад.

Калимаи «киберфазо» барои ифодаи олами маҷозӣ, ки бо шабакаҳои компютерӣ, аз он ҷумла интернет, таъминоти барномавӣ ва таҷҳизоти зарурӣ барои мубодилаи иттилоот, робита ва ҳамкорӣ офарида шудааст, истифода мешавад. Калимаи «маҷозӣ» барои ифодаи «олами маҷозӣ» – оламе, ки хусусиятҳои физикӣ надорад, ба мисли об, замин, фазои ҳавой бо ченкаҳои физикӣ арзёбӣ намешавад, истифода мешавад. Олами маҷозӣ дар дохили компютерҳо ва шабакаҳо вуҷуд дорад. Киберфазо дар ҷомеаи имрӯза фазои рақамии кушод (озод) мебошад, ки бо ёрии компютерҳо ва иттилооти рақамӣ истифода мешавад.

Айни замон таносуби мафҳумҳои «киберфазо» ва «олами маҷозӣ» якранг нест. Олами маҷозӣ сунӣ буда, аз объектҳои ба таври сунӣ офаридашуда иборат аст. Киберфазо фазои маҷозӣ буда, айни замон аз объектҳои воқеӣ ғ физикӣ иборат аст. Чунончи, ҳуди компютер объектҳои олами воқеӣ мебошад, ширкатҳои иттилоотӣ ва давлатҳо субъектҳои киберфазо мебошанд, одамон иштирокдори бевоситаи фазои рақамӣ ба шумор мераванд. Ба ҳамин паҳлуи физикии киберфазо муҳаққиқони ИМА П. Зингер ва А. Фридман таваҷҷуҳ зоҳир мекунад. Ба ақидаи онҳо киберфазо «унсурҳои физикӣ – компютерҳо, ҳамчунин, системаҳо ва инфрасохтори таъминкундаи робитаҳои онҳоро

⁶ Василева М.М. Современные информационные технологии как инструмента продвижения национальных интересов России в сфере международных отношений // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Социология. Политология. – 2020. – Т. 20. – Вып. 1. – С. 85-90. DOI: <https://doi.org/10.18500/1818-9601-2020-20-1-85-90>. – С. 89.

дорад», глобалӣ буда, «аз давлатдорӣ ҷудо нест», аз ин хотир, «бо категорияҳои соҳибхитӣ, миллат ва моликият алоқаманд аст»⁷.

Набояд фаромӯш кард, ки инсон яке аз унсурҳои асосии киберфазо мебошад. Технологияҳои иттилоотии рақамӣ ва зеҳни сунӣ аз тарафи одамон офарида мешаванд. Ҳамаи робитаҳо дар олами рақамӣ бо майлу иродаи одамон, байни одамон, бо мақсади қонунгардонидани эҳтиҷоти одамон, мутобиқи манфиатҳои одамон ба роҳ монда мешаванд. Ҳамаи шабакаҳои иҷтимоӣ бо иштироки одамон арзи вуҷуд доранд. Ҳатто субъектҳои нави олами маҷозӣ, ки онҳоро «шахсиятҳои рақамӣ» меноманд, масалан, блогерҳо, миёнаравон, провайдерҳо ва диг. одамони зинда мебошанд (ягон робот нестанд). Аз ин ҷо маълум мешавад, ки олами маҷозӣ сунӣ буда, аини замон инсон субъекти бунёдгузори он аст, чунки ҳамин олами сунӣро худаи офаридааст.

Давлатҳо низ иштирокдорони ҷаҳони киберфазо мебошанд. Давлат дар киберфазо бо мақсади ҳимояи манфиатҳои миллий, таъмини устувории соҳибхитӣ, ҳимояи захираҳои иттилоотии давлатӣ, инфрасохтори иттилоотии дар қаламрави давлат воқеъбуда, ҳифзи фазои иттилоотии миллий, фазои иқтисодӣ, сиёсӣ, фарҳангии худ широк мекунад. Давлат ягон ташкилоти сунӣ набуда, падидаи воқеӣ, падидаи ҳаётан муҳимми ҳаёти ҷомеа мебошад. Аини замон ҷаҳонияти давлат дар киберфазо хусусиятҳои худро дорад. Дар доираи таҳқиқи ин хусусиятҳо мафҳумҳои нави «киберсоҳибхитӣ», «соҳибхитӣ рақамӣ», «интернетсоҳибхитӣ» ва дигар дар маркази таваҷҷуҳи муҳаққиқон дар ҳамаи кишварҳо қарор доранд.

Аз ин хотир, давлат манфиатҳои миллиро дар киберфазо ҳимоя мекунад. Аммо ҳимояи манфиатҳои миллий дар киберфазо хусусиятҳои худро дорад. Чунончи, на танҳо давлат, балки субъектҳои дигари киберфазо дар доираи манфиатҳои худ дар робитаҳои коммуникатсионӣ иштирок мекунад. Иштирокдорони киберфазо дар шабакаҳои иҷтимоӣ манфиатҳои давлатро низ бояд ба инобат гиранд. Паҳн намудани иттилооти ғаразнок дар Интернет, ки хилофи манфиатҳои миллий мебошад, манъ аст. Тарғиби идеологияи террористӣ ва экстремистӣ, даъват намудани шаҳрвандон ба амали террористӣ ва экстремистӣ дар Интернет ҷиноят аст. Паҳн намудани иттилооти ғаразнок, ки хилофи фарҳанги миллий, аз ҷумла муҳолифи арзишҳои миллии ахлоқӣ-маънавиятӣ, ҷои нест. Истифодаи ТИКР бо мақсади даъвати шаҳрвандон ба муборизаи мусаллаҳона ба муқобили ҳукумати қонунӣ, ба ташкили гурӯҳҳои мусаллаҳона бо мақсади сарнагун намудани ҳокимияти қонунӣ ҷинояти вазнин мебошад.

Ҳамин тариқ, ҳимояи манфиатҳои миллий дар киберфазо ҳаётан муҳим аст. Аммо ҳалли ин вазифа аз таҳқиқи як қатор масъалаҳо, ки дар робита бо трансформатсияи рақамӣ пайдо шуданд ва минбаъд ба миён меоянд, вобастагӣ дорад. Чунончи, дар сарчашмаҳои илмӣ ҷаҳон то ба ҳол баҳсу мунозираҳо доир ба таносуби мафҳумҳои «киберфазо» ва «фазои рақамӣ», «киберфазо» ва «фазои иттилоотӣ», «соҳибхитӣ худудӣ», «соҳибхитӣ рақамӣ» ва «киберсоҳибхитӣ» ҷой доранд. Оид ба моҳияти мафҳумҳои зикршуда дар сарчашмаҳои илмӣ ИМА, Аврупо, Хитой, Россия, кишварҳои Осиёи Ҷанубӣ-Шарқӣ ва минтақаҳои дигар ақидаҳои гуногун баён шудаанд.

Аниқ намудани моҳияти мафҳумҳои болозикр ва истилоҳоти дигар, ки ҷой доранд, барои ҳимояи манфиатҳои миллий аҳамияти методологӣ дорад. Аини замон таҳқиқи масъалаи мазкур дар робита бо ташаккули инкишофи ҷомеаи рақамӣ, дигаргуҳои куллии ҳаёти ҷомеа, ки аллакай ба миён омаданд ва минбаъд мушоҳида мешаванд, вақтро талаб мекунад.

Илова бар ин, таҳқиқи мафҳумҳои нав, ба мисли «киберфазо», «фазои рақамӣ», «интернетфазо», «соҳибхитӣ рақамӣ», «киберсоҳибхитӣ», «интернетсоҳибхитӣ», «киберманфиатҳо» ва дигар ба ҳадафҳои геосиёсӣ тобеъ

⁷ Ref. of op.: Singer P., Friedman A. Cybersecurity and cyberwar: What everyone needs to know. – Oxford: Oxford univ. press, 2014. – 320 p. – P.136.

карда мешавад. Таҳлили сарчашмаҳои хориҷӣ нишон медиҳад, ки моҳияти киберсоҳибхитӣ, киберманфиатҳо, соҳибхитирии рақамӣ ва ғ. дар робита бо тақсими нави харитаи сиёсии ҷаҳон муайян карда мешавад. Дар сарчашмаҳои амрикоӣ ва аврупоӣ ақида вучуд дорад, ки концепсияҳои киберсоҳибхитӣ ё соҳибхитирии рақамӣ дар як гурӯҳи давлатҳо (ИМА, давлатҳои Иттиҳоди Аврупо) ва дар гурӯҳи дигари давлатҳо (Россия, Хитой) бо дарназардошти як қатор омилҳо фарқ доранд. Асосан омилҳои геосиёсӣ истифода шуда, концепсияҳои амрикоӣ ва аврупоӣ ҳамчун демократӣ арзёбӣ карда мешаванд, назорати давлат дар фазои рақамӣ ҳамчун камбудии концепсияҳои соҳибхитирии рақамӣ дар Россия, Хитой, давлатҳои БРИКС, СҲШ баён мешавад.

Аммо назорати давлатӣ дар фазои рақамӣ ё киберфазо ба хоҳири ҳимояи манфиатҳои миллӣ ва амнияти миллӣ ба роҳ монда мешавад. Назорати давлатии киберфазо дар ИМА ва Иттиҳоди Аврупо ба хоҳири мубориза бо кибертерроризм ва киберэкстремизм роҳ дода мешавад. Солҳои охир дар як қатор давлатҳои Аврупо (Франса, Австрия ва ғ.) зарурати маҳдуд намудани шабакаҳои иҷтимоӣ барои кӯдакон дар ҷомеа васеъ муҳокима шуда истодааст, лоиҳаи қонун дар ин соҳа дар Австрия таҳия шудааст. Австралия яке аз аввалинҳо шуда маҳдудияти истифодаи зеҳни сунъиро бо қонун муқаррар кард.

Дар ИМА, Аврупо, Хитой, Россия ва давлатҳои дигар концепсияҳои гуногуни «киберсоҳибхитӣ» («cyber sovereignty»), ё «соҳибхитирии рақамӣ» («digital sovereignty»), истифода мешаванд. Чунинчи, концепсияи либералии «озодии Интернет» ё «озодии интернетӣ» (ИМА), концепсияи «киберсоҳибхитирии» Иттиҳоди Аврупо, концепсияи «соҳибхитирии рақамии» Россия, давлатҳои аъзои СҲШ, БРИКС аз ҳамдигар фарқ доранд.

Ҳимояи манфиатҳои миллӣ дар ҷомеаи рақамӣ аз функсияҳои иттилоот ва робитаи он бо манфиатҳои миллӣ вобастагӣ дорад. Иттилоот восита ва шакли нави инъикоси манфиатҳои миллӣ мебошад. Трансформатсияи рақамии ҷомеа ба рақамигардии манфиатҳои миллӣ мусоидат мекунад. Технологияҳои рақамӣ ба ифодаи электронии манфиатҳои миллӣ, масалан, дар ҳуҷҷатҳои электронӣ, аз он ҷумла дар санадҳои меъриии электронӣ, инчунин дар захираҳои гуногуни электронӣ хизмат мекунад.

Ҳолати мазкур ба дарку ҳимояи манфиатҳои миллӣ таъсир мерасонад. Манфиатҳои миллӣ ҳамчун унсuri раванди рақамикунории ҷомеа (рақамишавии ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷомеа, фаъолияти инсон, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ғ.) шакл мегиранд, яқоя бо дониши иттилоотии рақамишуда дарк карда мешаванд. Аммо таъсири раванди рақамишавӣ ба манфиатҳои миллӣ мутлақ нест, чунки манфиатҳои миллӣ ба таври объективӣ ташаккул меёбанд. Дарки манфиатҳои миллӣ раванди субъективист ва рақамишавии ҷомеа ба дарки манфиатҳои миллӣ таъсир расонида метавонад.

Трансформатсияи рақамии ҷомеа метавонад, ки боиси трансформатсияи манфиатҳои миллӣ гардад. Ҳолати мазкурро сарфи назар мумкин нест. Чунинчи, сатҳи дарки манфиатҳои миллӣ дар байни «насли нави рақамӣ», ки қисми зиёди вақтро дар олами маҷозии рақамишуда мегузаронад, ва насли калонсол, ки ба тарзи нави ҳаёту фаъолият дар фазои рақамӣ пурра мутобиқ нашудааст, аз ҳамдигар фарқ дорад. Раванди мазкур дар соҳаи дарки он манфиатҳои миллӣ, ки бо анъанаҳои миллӣ алоқаманданд, бештар зоҳир мешавад.

Таҳдидҳои ҷомеаи иттилоотии рақамишаванда яке аз омилҳои он, ки ба трансформатсияи рақамии манфиатҳои миллӣ мусоидат карда метавонанд. Дар байни онҳо таҳдидҳои он, ки ба шуури ирода ва рафтори наврасону ҷавонон таъсири манфӣ мерасонанд, хатари бештар доранд, чунки шуури инсон дар дарку ҳимояи манфиатҳои миллӣ нақши ҳалкунанда дорад. Халалдоршавии шуури инсон ба дарки яктарафаи манфиатҳои миллӣ оварда мерасонад. Аз ин хотир, дар асарҳои илмӣ таъсири

технологияҳои рақамӣ ба амнияти иттилоотӣ, дахлнопазирии маълумоти шахсӣ, ҳамчунин, равандҳои манфии зерин таҳқиқ карда мешаванд: аз байн рафтани сарҳади байни олами воқеӣ ва маҷозӣ, фишори шабакаҳои иҷтимоӣ ба рафтори одамон ва иттиҳоди онҳо («наҳанги кабуд»), кибертерроризм, вобастагӣ аз Интернет ҳамчун омили таъсиргузор ба ҳолати равонӣ ва физиологии ҷавонон⁸.

ТИКР ҳамчун воситаи паҳн намудани меъёрҳо ва тарзи зиндагии ба мо бегона истифода мешаванд. Онҳо дар ҳолатҳои зарурӣ ҳамчун аслиҳаи ҷанги иттилоотӣ бо мақсади таъсиррасонии муташаккилонаи идеологӣ ва равонӣ ба шуури рафтори одамон дар мамлакатҳои ҷудогона истифода мешаванд. Бо баробари рушди технологӣ имконияти истифодаи ТР ҳамчун аслиҳаи ҷанги киберӣ (киберҷанг) ба миён омад. Киберҷанг ба амнияти милли таҳдиди бевосита дошта, манфиатҳои милиро ҳалалдор мекунад.

Ҳамин тариқ, ТИКР дар ҷомеа нақши гуногун доранд. Иттилоот, аз ҷумла иттилооти рақамигаштаре (маълумоти рақамиро) ба мақсадҳои гуногун истифода намудан мумкин аст. Аз ин хотир, ТИКР ба ҷимояи манфиатҳои милли ё мусоидат мекунад, ё бо мақсади ҳалалдор намудани манфиатҳои милли истифода мешаванд.

Ҷимояи манфиатҳои милли дар шароити рақамишавии ҷомеа аз мазмун, функсияҳо, нақши иттилоот вобастагӣ дорад. Тавре Н.О. Автаева ва Д.И. Зудин доир ба ин масъала қайд менамоянд: «Манфиатҳои милли дар соҳаи иттилоот, пеш аз ҳама, бо он нақше, ки иттилоот, инфрасохтори иттилоотӣ дар таъмини рушди устувори миллат дар шароити муайяни таърихӣ, ҳамчунин, дар нигоҳдории худшиносии милли, мувозинати маҷмуи манфиатҳои иҷтимоии шахс, ҷомеа ва давлат иҷро мекунад, зоҳир мешаванд»⁹.

Айни замон дар ташаккул, нигоҳдорӣ, паҳн намудан, ҷимояи иттилоот худи одамон, мақомоти давлатӣ, ташкилоту муассисаҳои дахлдор нақши асосӣ доранд. Рушди ТИКР, эҷоди технологияҳои ватанӣ, ҷимояи захираҳои иттилоотии давлатӣ, корпоративӣ ва шахсӣ, саводи рақамии аҳоли, дониши рақамии шахсони мутасаддӣ, сифати таълим ва тарбияи рақамӣ дар ҷомеа ба иҷрои нақши мусбӣ ва муфиди иттилоот дар ҷимояи манфиатҳои милли мусоидат менамоянд. Аммо хусусияти иттилоот ва ҷомеаи ҷаҳонии иттилоотӣ дар он аст, ки сарҳади ҷуғрофӣ надорад. Иттилооти гуногунҳаҷм ва гуногунмазмун дар ҷомеаи глобалии иттилоотӣ бо суръати ниҳоят баланд паҳн мешавад. Имкониятҳои технологияҳои мукаммали иттилоотии рақамишаванда барои паҳн намудани иттилоот дар саросари ҷаҳон тобора васеътар шуда истодааст. Дар чунин ҳолат табиист, ки ҷимояи манфиатҳои милли тавассути, пеш аз ҳама, ҳифзи фазои иттилоотии милли ба мадди аввал мебарояд.

Ҳамаи равандҳои ҷомеаи ҷаҳон, ки ба манфиатҳои милли таъсири манфӣ мерасонанд, бо ҷаҳонишавӣ алоқаманданд. Ҷаҳонишавӣ ба ташаккули ширкатҳои фаромиллӣ мусоидат мекунад, барои иҷрои функсияҳои глобалии давлатҳои абарқудрат шароити навро муҳайё мекунад, боиси тақсими нобаробар ва беадолатонаи захираҳои табиӣ ба ғоидаи ҳамин ширкатҳо мегардад.

Ҷаҳонишавии иттилоотӣ-рақамӣ таҳдидҳои навро ба манфиатҳои милли ба миён меорад. Хатари ин таҳдидҳо дар он зоҳир мешавад, ки дар ҷомеаи иттилоотии ҷаҳонӣ, ки ҳудуди беандоза ва айни ҳол пурра назоратнашаванда и идоранашаванда дорад, паҳн мешаванд. Ба ақидаи Д.В. Юрков «равандҳои ҷаҳонишавӣ барои ҷангҳои иттилоотӣ ва истифодаи амалиёти махфӣ иттилоотӣ ба мақсадҳои сиёсӣ шароити мусоид фароҳам меоранд, чунки ҷаҳонишавӣ сарҳадҳои давлатиро коста мегардонад ва

⁸ Шарофзода Р.Ш. Рақамикунони таълим ва тарбияи ҳуқуқӣ // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2025. – № 2 (38). – С. 21.

⁹ Автаева Н.О., Зудин Д.И. Государственная информационная политика в области СМИ // Вестник Нижегородского университета имени Н.И. Лобачевского. Серия: Социальные науки. – 2010. – № 3. – С. 14.

монеаҳои ҷудогонаро нарма мекунад, фазои иттилоотиро ташаккул дода, онро васеътар мегардонад, барои ба роҳ мондани ҷанги иттилоотии равонӣ дар дилхоҳ нуқтаи сайёра шароитро таъмин мекунад»¹⁰.

Таҳдидҳои иттилоотӣ дар марҳилаи трансформатсияи рақамӣ, ки ҳоло бо истифодаи технологияҳои рақамӣ ҳамчун таҳдидҳои киберӣ дар сарчашмаҳои илмӣ хориҷӣ тавсиф гардида, хатари бештар доранд, ба манфиатҳои милли зарари ҷиддӣ мерасонанд. Таҳдидҳои ҷомеаи рақамӣ ё кибертатҳдидҳо дар киберфазо қодиранд, ки соҳибхитӣро давлатро заиф гардонанд, режими давлатдориро дар ин ё он мамлакат куллан тағйир диҳанд, самти инкишофи минбаъдаи давлатро тағйир диҳанд, дар ҷомеа намоишҳои эътирозӣ ва бетартибҳои оммавиро барангезанд.

Кибертаҳдидҳои имрӯза ба манфиатҳои геосиёсӣ тобеъ карда мешаванд, ҳамчун воситаи муборизаҳои шадиди геосиёсӣ истифода мешаванд. Кибертаҳдидҳо ба низои мусаллаҳона, ҷанги минтақавӣ оварда мерасонанд.

Кибертатҳдидҳо беҳатариҳои ядроиро дар мамлакатҳои алоҳида, ки объекти ҳамлаҳои киберӣ мегарданд, дар минтақа ва ҳатто дар ҷаҳон ҳалалдор карда метавонанд. Ҳодисаҳои ҳалалдор гардидани беҳатариҳои объектҳои ҷудогонаи саноатӣ, химиявӣ, биологӣ дар натиҷаи киберҳамлаҳо дар мамлакатҳои алоҳида ба қайд гирифта шуданд.

Ҳамин тариқ, ҷимояи манфиатҳои милли дар робита бо стратегияи рақамигардии ҷомеаи ҷаҳон вазифаи ҳаётан муҳими давлатҳо мебошад. Давлатҳо вазифаи мазкурро бо дарназардошти сатҳи рушди рақамӣ, бо истифодаи маҷмуи тадбирҳои имконпазир, дар доираи механизмҳои милли ҳал мекунанд. Вазифаи мазкур бо дарназардошти манфиатҳои миллии ҳар давлат ҳалли худро меёбад. Аммо ҳамаи давлатҳои ҷаҳон хуб дарк мекунанд, ки механизмҳои давлатии таъмини манфиатҳои милли дар иртибот бо суръати баланди трансформатсияи рақамии ҷомеаи ҷаҳон тағйир ёфта меистанд, ба шароити нав мутобиқ карда мешаванд. Дар акси ҳол тадбирҳои амалишаванда дар соҳаи ҷимояи манфиатҳои милли натиҷаи самаранок намедиҳанд.

Аз ин хотир, ҷимояи манфиатҳои милли дар марҳилаи трансформатсияи рақамӣ стратегияи рушди мамлакатро ташкил дода, ҳангоми тарҳрезӣ ва амалӣ намудани ҳамаи ҳуҷҷатҳои стратегӣ бояд ба инобат гирифта шавад. Тавре Г.А. Майстренко таъкид мекунад, «таваҷҷуҳи асосӣ ҳангоми тарҳрезӣ ва амалӣ намудани сиёсати идоракунии давлатии амнияти милли ба банақшагирии стратегӣ, ки ба амалӣ намудани манфиатҳои милли равона шудааст, бояд дода шавад»¹¹.

Ҷомеаи иттилоотӣ саросари ҷаҳонро фаро гирифтааст. Давлатҳои милли самтҳои стратегияи рушди худро дар робита бо ҳамин воқеият муайян мекунанд ва дар ҳолатҳои зарурӣ тағйир медиҳанд. Трансформатсияи рақамии ҷомеаи ҷаҳон, ки татбиқи васеи технологияҳои рақамӣ ва зеҳни сунъиро дар назар дорад, стратегияи рушди давлатҳои ҷаҳонро ба таври кулӣ тағйир медиҳад. Гузариш ба иқтисоди рақамӣ, татбиқи технологияҳои зеҳни сунъӣ, ташаккул додани ҳукумати рақамӣ, амалӣ намудани модели нави рақамии робитаи давлат ва бизнес, ба роҳ мондани модели идоракунии давлати рақамӣ дар маҷмуъ равандҳое мебошанд, ки стратегияи рушди давлатҳо, аз он ҷумла давлати Тоҷикистонро дар марҳилаи трансформатсияи рақамӣ муайян мекунанд.

Равандҳои зикршуда дар ҳамаи давлатҳо зоҳир мешаванд. Аммо стратегияи рушди мамлакат дар марҳилаи трансформатсияи рақамӣ бояд ба таҷрибаи милли таъна наояд. Тавре О.В. Будовская қайд мекунад, «ҳар як кишвар ба ҷомеаи иттилоотӣ бо роҳи худ,

¹⁰ Юрков Д.В. Проблемы информационно-психологической безопасности общества в контексте обеспечения национальных интересов России в информационной сфере // Вестник РУДН. Серия: Государственное и муниципальное управление. – 2016. – № 1. – С. 40.

¹¹ Майстренко Г.А. Обеспечение национальной безопасности: политико-правовые аспекты: [захираи электронӣ]; манбаи дастрасӣ: URL: // NB: URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=347766. – С. 35 (санаи муроҷиат 3.03.2026).

ки бо шароити пайдоргаштаи сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангӣ робита дорад, рушд мекунад»¹².

Чомеаи рақамӣ глобалӣ буда, айни замон дар кишварҳои ҷудогона бо дарназардошти шароити дар он ташаккулёфтаи иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ барпо карда мешавад. Трансформатсияи рақамии глобалӣ ба инкишофи ҳамаи кишварҳо таъсир мерасонад. Технолгияҳои рақамиро, ки моли (маҳсули эҷоди) доираи муайяни давлатҳо, асосан давлатҳои абарқудрат мебошанд, кишварҳои дигар харидорӣ намуда, истифода мебаранд. IT-ширкати бузурги ҷаҳон дар ҳудуди ҳамин давлатҳо қарор доранд. Аз ин хотир, рушди мустақили технологияи ин ё он кишвар ба дастовардҳои технологияи ҷаҳон имконнопазир аст.

Аммо ТИКР бо дарназардошти манфиатҳои миллӣ бояд татбиқ карда шаванд. Хусусияти ТИКР дар он аст, ки ба шуур, ирода ва ғайолияти одамон таъсир мерасонанд, инсонро водор мекунад, ки ғайолиятро мутобиқи қоидаҳои дар олами маҷозӣ муқарраркардаи IT-ширкатҳо ба роҳ монад. ТИКР, алалхусус, технологияҳои зехни сунъӣ падидаҳои олами сунъӣ мебошанд, ҳиссиёту эҳсосот надоранд, функцияҳои организми зиндаро иҷро карда наметавонанд ва аз ин хотир, қодиранд, ки арзишҳои таърихан ташаккулёфтаи ин ё он халқу миллатро бидуни дарки нақши муҳимми таърихии онҳо тағйир диҳанд. Бинобар ин, рушди технологияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи арҷгузорӣ ва ҳимояи арзишҳои фарҳангии миллӣ бояд ба роҳ монда шавад. На танҳо арзишҳои миллии фарҳангӣ, балки ҳамаи дигар манфиатҳои миллӣ (иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва диг.) дар раванди рушди технологияи Тоҷикистон бояд ҳимоя карда шаванд. Манфиатҳои миллӣ унсурҳои ҷудонашаванда ва пойдевори амнияти миллӣ (амнияти иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, ҷамъиятӣ, шахсӣ) мебошанд.

Ҳамин тариқ, ҳимояи манфиатҳои миллӣ дар чомеаи иттилоотӣ вазифаи муҳимми давлатҳои муосир буда, дар маркази таваҷҷуҳи ҳамаи муҳаққиқон қарор дорад. Айни замон дар марҳилаи трансформатсияи рақамии чомеаи ҷаҳон, ки бо истифодаи васеи технологияҳои иттилоотии рақамӣ (маълумоти рақамӣ) алоқаманд аст, ҳимояи манфиатҳои миллӣ мисли пештара мубрамиятро аз даст намедиҳад, вале дар робита бо равандҳои нави ҳаёти чомеа, пеш аз ҳама, таҳдидҳои рақамӣ, ҳамчунин, мафҳумҳо ва категорияҳои нави илмӣ таҳқиқ карда мешавад. Истилоҳоти «киберфазо», «киберсоҳибхитӣ», «киберманфиатҳо», «киберамният» ва ғ. ҳоло дар робита бо манфиатҳои миллӣ ва соҳибхитирии давлатӣ васеъ истифода мешаванд.

Чунончи, дар бандҳои 52 ва 53 Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар ҶТ ду мафҳум истифода мешаванд: «амнияти иттилоотӣ» ва «киберамният». Аммо моҳияти ин мафҳумҳо шарҳ дода намешавад. Асосан тадбирҳои зерин бо мақсади таъмини амнияти иттилоотӣ пешбинӣ мешаванд: истифодаи технологияҳои таъминкунондаи махфияти иттилоот, аз санҷиши давлатӣ гузаштани таъминоти барномавӣ ва таҷҳизоти мошинӣ, татбиқи технологияҳои ҳифзи иттилоот дар доираи стандартҳои давлатии криптографикӣ, дар қонунгузорӣ муайян намудани ҳуқуқи уҳдадорҳои иштирокдорони робитаҳои иттилоотӣ, аз он ҷумла дар шабакаҳои иҷтимоӣ, татбиқи механизми пешгирии воридшавии иттилооти зиддиҳуқуқӣ дар сегменти миллии Интернет, ташкили захираи махсус бо мақсади пешгирии ҳуқуқвайронкунии иттилоотӣ, инкишофи криминалистикаи компютерӣ, таҳияи стандартҳои амнияти иттилоотӣ дар соҳаи истифодаи технологияҳои ЗС ва дигар¹³.

¹² Будовская О.В. Становление информационного общества как основа развития правового и демократического государства // Каспийский регион: политика, экономика, культура. – 2015. – № 4 (45). – С. 148.

¹³ Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019, № 642 тасдиқ шудааст: [захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: URL: http://portali-huquqi.tj/publicadliya/view_qonunhoview.php?showdetail=&asosi_id=22835 (санаи муроҷиат 7.03.2026).

Дар робита бо истилоҳоти дар боло зикршуда («киберфазо», «киберсоҳибхитёрӣ», «киберманфиатҳо», «киберамният» ва ғ.) мафҳумҳои нави илмӣ пешниҳод мешаванд, чунки равандҳо ва падидаҳои нави ҷомеаи рақамӣ шарҳу тавсифро талаб мекунанд. Илова бар ин, истилоҳот ва мафҳумҳои нави зикршуда, пеш аз ҳама, «киберфазо» ва «киберамният» дар таҷрибаи сиёсӣ ва таҳқиқоти илмӣ давлатҳои хориҷӣ васеъ истифода мешаванд. Дар илм ва таҷрибаи давлатҳои аъзои ИДМ мафҳуми «амниятӣ иттилоотӣ» васеъ истифода мешавад. Ҳамзамон бо ин, дар ҳуҷҷатҳои стратегии як қатор давлатҳои мазкур, ки бо дарназардошти рақамигардӣ босуръати ҷомеа қабул шудаанд, мафҳуми «амниятӣ рақамӣ» истифода мешавад.

Ба ақидаи як қатор муҳаққиқон, киберамният – «ҳолати ҳимояшавандаи манфиатҳои миллӣ дар киберфазо мебошад»¹⁴, ҳадафи киберамниятро «ҳалли масъалаҳои идоракунии киберфазо ва таъмини фаъолияти муътадили он дар раванди ҳимояи самараноки он аз таҳдидҳои пайдошаванда»¹⁵ ташкил медиҳад.

Дар давлатҳои аз лиҳози технологӣ пешрафта маҷмуи тадбирҳои муассир бобати таъмини киберамният амалӣ карда мешаванд. Чунончи, ба иттилои В.Г. Степанов ва Е.А. Колесник дар Хитой санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ амал менамоянд, ки «талаботи ҷиддиро барои операторони системаҳои иттилоотӣ ва робитаи онҳо бо мақомоти давлатӣ муқаррар мекунанд»¹⁶.

Хитой манфиатҳои миллии худро ҳоло дар доираи консепсияи киберсоҳибхитёрӣ ҳимоя мекунад. Тавре Е.А. Михалевич қайд мекунад: «Ҳукумати Хитой ... ба ҷомеаи ҷаҳон консепсияи киберсоҳибхитёрӣ худро (ванло чжуцюань) пешниҳод намуд, ки ба яке аз меъёрҳои ҳуқуқӣ-байналмилалӣ заминавии соҳибхитёрӣ давлат таъя дорад»¹⁷. Консепсияи мазкурро муаллиф чунин шарҳ медиҳад: «ҳуқуқи ҳокимияти сиёсӣ ба интихоби модели ба худ хоси инкишофи Интернет дар дохили давлати муайян бидуни имконияти даҳолати давлатҳои дигар ба раванди мазкур»¹⁸.

Тавре Э.В. Горян қайд мекунад, «ин ё он модели интернетӣ «мухтор» роҳи ҳалли амниятӣ миллӣ барои давлатҳои зиёд гардид»¹⁹. Ба иттилои ӯ, сиёсати «ҷудо шудан аз шабакаи глобалиро на танҳо Россия ва Хитой, балки мамлакатҳои дигари дорои хусусиятҳои асосии забонӣ (Ҳиндустон, Қазоқистон, Эрон) ё динӣ (Арабистони Саудӣ, Қатар ва давлатҳои дигари исломӣ, ки модели «интернетӣ ҳалолро» татбиқ мекунанд), интихоб намудаанд»²⁰.

Мутобиқи иттилои М.А. Майорова ва А.Р. Ерманалиева дар Ҷумҳурии Ислонии Эрон роҳҳои зерини таъмини амниятӣ иттилоотӣ истифода мешаванд: 1) «маҳдуд намудани дастрасӣ ба сомонаҳо ва шабакаҳои иҷтимоӣ муайян, масалан, ба платформаҳои намоёни Facebook, X (Twitter), YouTube»; 2) «пахш намудани сомонҳои

¹⁴ Шилинцева Е.В., Гарусова Л.Н. Кибербезопасность как основной фактор национальной безопасности в России и Республике Корея // Международный научный журнал «Синергия наук». – 2020. – № 46. – С. 220-223.

¹⁵ Ҳамон ҷо. – С. 220-221.

¹⁶ Степанов В.Г., Колесник Е.А. Информационная безопасность в высшем образовании: механизмы обеспечения в России и Китае // Правовая информатика. – 2025. – № 3. – С. 45-56. DOI: 10.24412/1994-1404-2025-3-00-05. – С. 47.

¹⁷ Михалевич Е.А. Концепция киберсуверенитета Китайской Народной Республики: история развития и сущность // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология. – 2021. – Т. 23. – № 2. – С. 254-264. DOI: 10.22363/2313-1438—2021-23-2-254-264. – С. 255.

¹⁸ Ҳамон ҷо. – С. 259.

¹⁹ Горян Э.В. «Цифровой национализм» как воплощение китайской доктрины «пяти принципов мирного сосуществования» // Международное право и международные организации / International Law and International Organizations. – 2022. – № 4. DOI: 10.7256/2454-0633.2024.4.33303 EDN: VLKBTk URL: https://nbpublish.com/library_red_article.php?id=39303. – С. 92.

²⁰ Ҳамон ҷо. – С. 92.

ки бо сиёсати ҳукумат мутобиқ нестанд»²¹, ҳамчунин, зери назорат гирифтани фазои интернетӣ бо истифода аз «технологияи Deep packet inspection»²²; 3) ташкили сомонии иттилоотии давлатӣ дар доираи ташкили «Интернети ҳалол», ки ҳимояи амният ва манфиатҳои давлатро таъмин мекунад»²³.

Ёсин Абдуллоҳ Абдулкарим – судьяи суди умумии Лухсори Миср, магистри ҳуқуқи донишгоҳи Лидс (Британияи Кабир) дар мақолааш «Ҷанбаҳои ҳуқуқии концепсияи киберманфиатҳои давлат дар ҳошияи назарияи манфиатҳои қонунӣ» инишофи назарияи манфиатҳои давлатро дар киберфазо (фазои рақамӣ) таҳлил намуда, ба хулоса меояд, ки «концепсияи манфиатҳои давлатӣ аз лиҳози техникӣ рушд намудааст ва метавонад, ки дар киберфазо татбиқ шавад, аз ҷумла он барои тарҳрезии сиёсати милли оид ба ҳимояи манфиатҳои милли нақши муҳим дорад»²⁴.

Ёсин Абдуллоҳ Абдулкарим ҷонибдори таҳияи «концепсияи киберманфиатҳои давлат» мебошад ва бо ин мақсад асосҳои ҳуқуқии онро муайян карданӣ мешавад. Концепсияи мазкур маънои ҳимояи манфиатҳои миллии давлатро дар киберфазо дорад. Асоси ҳуқуқии концепсияи киберманфиатҳои давлатро (ё манфиатҳои давлатро дар киберфазо) «назарияи манфиатҳои қонунӣ» ташкил медиҳад. Назарияи мазкур дар доираи ҳуқуқи ҷиноятӣ таҳқиқ карда мешавад. Тавре ӯ қайд мекунад: «Татбиқи назарияи ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ оид ба манфиатҳои бо қонун ҳимояшаванда нисбат ба концепсияи манфиатҳои давлат дар киберфазо бо дарназардошти имконияти табиқи принципҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ дар соҳаҳои гуногуни ҳуқуқӣ самарабахш аст»²⁵.

Ёсин Абдуллоҳ Абдулкарим мутмаин аст, ки назарияи киберманфиатҳои давлат ё манфиатҳои давлат дар киберфазо тавассути назарияи манфиатҳои қонунӣ асоси боэътимоди ҳуқуқӣ пайдо мекунад. Тавре ӯ таъкид мекунад, маҳз ба туфайли ин назария «ҳимояи манфиатҳои милли дар киберфазо асоси ҳуқуқии кофӣ пайдо мекунад. Ин заминаи ҳуқуқии концепсияи манфиатҳои давлатиро ташкил медиҳад»²⁶.

Айни замон таъмини асосҳои ҳуқуқии ҳимояи манфиатҳои миллии давлат дар фазои рақамӣ танҳо бо назарияи манфиатҳои қонунӣ маҳдуд шуда наметавонад. Ҳангоми таҳлили ин масъала ба таҷрибаи ҚХХ мутаваҷҷеҳ бояд шуд. Чунончи, Э.В. Горян дар мақолааш «Асоси меъёрӣ-ҳуқуқии таъмини амнияти милли дар киберфазо: таҷрибаи Ҷумҳурии Халқии Хитой»²⁷ таҷрибаи ҳуқуқии ҚХХ-ро дар соҳаи ҳимояи киберфазои худ муфассал таҳлил мекунад. Ба иттилои ӯ механизми таъмини амнияти киберӣ ё киберамният ба 2 ҳуҷҷати асосӣ тақия дорад: Стратегияи амнияти милли дар киберфазо²⁸ ва Қонуни ҚХХ дар бораи киберамният²⁹.

Қабули ин ҳуҷҷатҳои сиёсӣ ҳуқуқии стратегӣ дар ҚХХ тасодуфӣ нест. ҚХХ яке аз кишварҳои пешсафи технологӣ буда, дар соҳаи рушди технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар миқёси ҷаҳон мавқеи бонуфуз дорад. Давлатҳои дигари аз лиҳози рушди технологӣ пешқадам, ба мисли ИМА, Ҳиндустон, Сингапур, Россия,

²¹ Майорова М.А., Ерманалиева А.Р. Информационная безопасность Исламской Республики Иран. // Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета. – 2024. – 14 (3): DOI: 10/26794/2226-7867-2024-14-3-20-27. – С. 24.

²² Ҳамон ҷо.

²³ Ҳамон ҷо.

²⁴ Абделькарим Я.А. (2024). Правовые аспекты концепции киберинтересов государств через призму теории законных интересов // Journal of Digital Technologies and Law, 2(4),782-801. <https://doi.org/10.21202/jdtl.2024.39>. – С. 795.

²⁵ Ҳамон ҷо.

²⁶ Ҳамон ҷо.

²⁷ Горян Э.В. Нормативно-правовая основа обеспечения национальной безопасности в киберпространстве: опыт Китайской Народной Республики // Территория новых возможностей. Вестник Владивостокского государственного университета. – 2021. – № 1. – С. 117-118.

²⁸ National Cyberspace Security Strategy. – Текст электронный // WordPress.com: [сайт]. – URL: <https://chinacopyrightandmedia.wordpress.com/2016/12/27/national-cyberspace-security-strategy/>

²⁹ Закон Китайской Народной Республики о кибербезопасности. – Текст электронный // pkulaw.com: [сайт]. – URL: https://pkulaw.com/en_law/4dce14765f4265f1bdfb.html.

кишварҳои Иттиҳоди Аврупо ва дигар низ механизмҳои миллии Ҳимояи манфиатҳояшонро дар киберфазо татбиқ намуда истодаанд.

Хатарҳои киберии муосир, ки сарҳади ҷуғрофӣ надоранд, давлатҳои муосирро ба Ҳимояи манфиатҳои милли дар киберфазо водор мекунад. Кибертерроризм, киберҷосусӣ, ҳамлаҳои киберӣ ба системаҳои иттилоотӣ, таъсиррасонии идеологию равонии киберӣ, ҷанги киберӣ ва дигар хатарҳои киберӣ манфиатҳои миллии ҳар як давлатро ҳалалдор мекунад, ба амнияти милли ва дар маҷмӯъ ба амнияти ҷаҳон зарари ҷиддӣ мерасонанд. Аз ин хотир, давлатҳои ҷудогона ба хоҳири Ҳимояи манфиатҳои милли дар киберфазо тадбирҳои зарурро амалӣ мекунад. Тавре Э.В. Горян қайд мекунад, «ҳар як давлат ҳаракат мекунад, ки механизми миллии киберамниятро ба хоҳири Ҳимояи манфиатҳои худ ҳам дар соҳаи сиёсӣ, ҳам дар соҳаи иқтисодӣ ташаккул ва такмил диҳад»³⁰.

Дар робита бо ҳолатҳои зикршуда унсурҳои нави мезханизми Ҳимояи манфиатҳои миллии ҚТ, ки бо ТИКР алоқаманданд, ташаккул меёбанд. Ҳоло ТИК, аз он ҷумла технологияҳои нави иттилоотӣ, ки бо истифодаи технологияҳои рақамӣ такмил дода мешаванд, ҳамчун воситаи Ҳимояи манфиатҳои милли истифода мешаванд. ТР барои Ҳимояи манфиатҳои миллии ҚТ бояд истифода шаванд, чунки трансформатсияи рақамии глобалӣ ҳамаи мамлакатҳо, соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа, кулли муносибатҳои ҷамъиятиро фаро мегирад.

Айни замон татбиқи васеъ ва оқилонаи ТР дар раванди Ҳимояи манфиатҳои миллии ҚТ амалӣ намудани маҷмуи тадбирҳои муассирро бобати рақамикунонии ҷомеа, рақамикунонии идоракунии давлатӣ ва боло бурдани саводи рақамии аҳоли тақозо дорад.

Ҳимояи манфиатҳои милли бо дарназардошти таҳдидҳои нави иттилоотӣ, аз ҷумла кибертаҳдидҳо мубрамии худро нигоҳ медорад. Яке аз кибертаҳдидҳо, ки зарари калон мерасонад, киберҷанг (англ. «cyberwarfare») мебошад. Киберҷанг муқобилият ва муборизаро дар киберфазо, аз он ҷумла дар Интернет дар назар дошта, бо истифодаи компютерҳо ва интернет бо мақсади ҳалалдор намудани фаъолияти муътадили системаҳои иттилоотӣ, аз он ҷумла компютерӣ, ки аз онҳо фаъолияти мақомоти давлатӣ, системаҳои бонкӣ, молиявӣ, таҳсилотӣ, тандурустӣ, нақлиётӣ ва ғ. вобастагӣ дорад, ба роҳ монда мешавад.

Дар асарҳои илмӣ киберҷанг ҳамчун «ҷанги иттилоотӣ бо истифодаи қувваҳо ва воситаҳои кибернетикӣ (технологияҳои компютерӣ)» шарҳ дода мешавад³¹. Муборизаҳои киберӣ ҳоло бо иштироки давлатҳо пеш бурда мешаванд. Аз ин хотир, киберҷанг чунин шарҳ дода мешавад: «ҷанги ҳукуматҳо ва ташкилотҳои байналхалқӣ ба муқобили ҳукуматҳои дигар, ки ба нест кардани шабакаи иттилоотӣ ва компютерӣ равона мешавад»³². Маҷаллаи британии The Economist истилоҳи «киберфазо»-ро чунин шарҳ медиҳад: «соҳаи панҷуми ҷанг пас аз замин, баҳр, ҳаво ва кайҳон»³³.

Барои дарки хатари ҷиддии киберҳамлаҳо, ки унсури киберҷанг мебошанд, ба як қатор мисолҳо мебояд таваҷҷуҳ намуд. Чунончи, соли 2012 кормандони ҳадамоти разведкаи МІ 6 (Британия) ворида сомонии Ал-Қоида гашта, дастурамали омода намудани бомбаро бо дастури тайёр намудани кекс иваз мекунад. Соли 2010 дар натиҷаи ворид гардидани вируси компютери Stuxnet ба шабакаи компютери маркази

³⁰ Горян Э.В. Асари истифодашуда. – С. 116.

³¹ Галухин А.В. Тень кибервойны в фокусе геополитического метанарратива // Социально-гуманитарные знания. – 2021. – № 3. – С. 192.

³² Сейед Асгар Кейван Хоссейни, Мохаммад Юсоф-Ванд. Развитие понятия «кибервойна» в стратегиях безопасности США после 11 сентября (2001-2018) // Преподаватель. XXI век. – 2019. – № 4. – С. 304.

³³ Овчинский В.С., Ларина Е.С. Кибервойны XXI века. О чём умолчал Эдвард Сноуден. – М.: Книжный мир, 2014. – 352 с.; Овчинский В.С., Ларина Е.С. Поведенческие конфликты – оружие завтрашнего дня // Независимая газета: газета. – 18.11.2014; Киселёв В., Костенко А. Кибервойна как основа гибридной операции // Армейский сборник: журнал. – 2015. – Ноябрь (т. 257, № 11). – С. 3-6.

таҳқиқоти ҳастаии Натанзаи Эрон 1000 центрифугаи ядрой аз кор бозмонда, барномаи ядроии Эрон ба ду сол қафо партофта мешавад, зиёда аз 60 ҳазор компютерҳои дигар берун аз ин объект аз кор мемонанд. Ба ақидаи коршиносон бо ихтирои барномаи зараровари Stuxnet дар соли 2010 марҳилаи нав дар таърихи муборизаи киберӣ оғоз мешавад³⁴. Моҳи март соли 2013 фаъолияти муътадили сомонаҳои компютери калонтарин бонкҳои Кореяи Ҷанубӣ Shinan Bank, Woori Bank ва Nonquyup Bank, ҳамчунин, ширкатҳои телевизиону радио KBS, YTN ва MBS қатъ мегардад. Ин ҳамлаи киберӣ, ки калонтарин дар таърихи ин кишвар буд, беш аз 30 ҳазор компютерро фаро гирифта буд.

Ширкати Cybersecurity Ventures тахмин карда буд, ки зарари глобалӣ аз киберҷинояткорӣ дар соли 2025 10,5 триллион долларро ҳамасола ташкил медиҳад. Мутобиқи иттилои ҳамин ширкат дар моҳи майи соли 2021 системаи иттилоотии бузургтарин оператори гармигузаронии Colonial Pipeline дар ИМА дар натиҷаи ҳамлаи киберӣ аз кор монда, ба маблағи 4,4 миллион доллар ғайрифаъоли медиҳад. Соли 2017 дар натиҷаи ҳамлаи киберӣ бо истифодаи вируси NotPetya ба ширкати Даниягии Maersk, ки боркашонии баҳрии ҷаҳонро назорат мекунад, ҳазорҳо серверҳо ва компютерҳо дар миқёси ҷаҳон аз кор мемонанд, маблағи зарар 300 миллион долларро ташкил медиҳад ва танҳо пас аз 10 рӯз кори системаи иттилоотӣ бақарор карда мешавад. Давлатҳои абарқудрат, аз ҷумла ИМА, Хитой, Россия ва дигар зарари ҷиддии киберҷангро дарк намуда, маблағи зиёдро барои ташкили ҷуваҳои ҳарбии киберӣ ва марказҳои мудофияи рақамӣ сарф мекунанд. Чунончи, соли 2024 аз буҷаи ИМА 13 миллиард доллар ба соҳаи киберамният ҷудо шуда буд. Ширкати Gartner пешгӯи намуда буд, ки соли 2026 ширкатҳо барои ҳимояи киберӣ ба ҳисоби миёна 12-15 фоизи IT-буҷети худ ба ҷои 8-10 фоизи имрӯза сарф мекунанд³⁵.

Тибқи маълумоти Маркази мониторинги киберамнияти назди ИДМ дар ду соли охир миқдори киберҳамлаҳо ба инфрасохтори кишварҳои ИДМ беш аз 70 фоиз зиёд шудааст³⁶. Мутобиқи таҳқиқоти Лабораторияи Касперский аз оғози соли 2024 ҳиссаи истифодабарандагони технологияҳои иттилоотӣ дар Тоҷикистон, ки ба кибертаҳдидҳо дучор шудаанд, 66,69 фоизро ташкил додааст³⁷.

Мисолҳо ва далелҳои дар боло овардашуда мубрамияти ҳимояи манфиатҳои миллиро дар киберфазо тасдиқ мекунанд. Хатарҳои киберӣ намудҳои зиёд дошта, ба соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа зарар мерасонанд. Киберхатарҳои муосир бо баробари тақмили ТИКР хатари эҳтимолий ва воқеии иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, равонӣ, фарҳангӣ-маънавӣ, ҳарбӣ, мудофиявӣ, экологӣ ва дигар доранд. Киберхатарҳо системаҳои иттилоотии ширкатҳо, мақомоти давлатӣ, ташкилоту муассисаҳои таҳсилотӣ, тандурустӣ, нақлиётӣ, молиявӣ, бонкӣ ва дигарро аз кор бароварда ё фалаҷ гардонида, зарари калони молиявӣ, иқтисодӣ, моддӣ, маънавӣ мерасонанд.

Манфиатҳои милли маъмулан муҳимтарин манфиатҳои давлат, ҷомеа ва шаҳрвандон, аниқтараш шакли ифодаи умумии манфиатҳои бо ҳамдигар алоқаманди давлат, ҷомеа ва шаҳрвандон буда, дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти давлатӣ, ҷамъиятӣ ва

³⁴ Марков А.С. Летописи кибервойн и величайшего в истории перераспределения богатства. Рецензия на книгу Харриса Ш. «Кибер войн@. Пятый театр военных действий». // Вопросы кибербезопасности. 2016. – № 1 (14). – С. 72.

³⁵ Кибервойны. Сколько стоит безопасность данных бизнеса. 25 сентября 2025 года. [захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: URL: <https://www.fa.ru/university/structure/university/uso/press-service/press-releases/kibervoiny-skolko-stoit-bezopasnost-dannykh-biznesa> (санаи мурочиат 2.03.2026).

³⁶ Таджикистан предложил создать единый киберотряд СНГ для противодействия цифровым угрозам, 26 ноября 2025 г.: [захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: <https://avesta.tj/2025/11/26/tadzhikistan-predlozhi-sozdat-edinyj-ciberotryad-shg-dlya-protivodejstviya-tsifrovym-ugrozam/Avesta.tj> (санаи мурочиат 8.03.2026).

³⁷ Шахноза Ализода. Таджикистану угрожают. Почему киберпреступники чаще всего нападают именно на Таджикистан?: [захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: URL: <https://www.asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/serurity/20240726/tadzhikistan-ayakuyut-pochemu--iberterroriisni-chatshe-vsego-napadayut-imenno-na-tadzhikistan> (санаи мурочиат 8.03.2026).

шахсӣ зоҳир мешаванд. Аз ин хотир, манфиатҳои намудҳои гуногун доранд, ба мисли манфиатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ-маънавӣ, экологӣ, иттилоотӣ, мудофиавӣ ва ғ. Хатарҳои киберии имрӯза ба ҳамаи манфиатҳои миллии давлати Тоҷикистон (иқтисодӣ, фарҳангӣ, сиёсӣ ва ғ.) таҳдид мекунад. Чунончи, «захираҳои электронӣ ба нобаробарии рақамӣ, вобастагӣ аз технологияҳо, маҳдудшавии ҳуқуқҳои муаллифӣ, ҳалалдор гардидани таҷрибаи анъанавии дар китобхонаҳо ташаққулифта, хатарҳои амнияти иттилоотӣ мусоидат мекунад. Барои ҳамин, дар асарҳои илмӣ роҳҳои гуногуни пешгирии хавфҳои иттилоотӣ ва рақамигардонии раванди таълиму тарбия пешниҳод мешаванд»³⁸.

Трансформатсияи рақамӣ ҳаёти фарҳангӣ-маънавиро низ фаро гирифта, боиси тағйири арзишҳои фарҳангӣ шуда метавонад. Технологияҳои нав «барои расонидани таъсири идеологӣ ва мафкуравӣ ба шуур ва фаъолияти инсон имкониятҳои бештар доранд, ки дар натиҷа арзишҳои иҷтимоӣ мавриди трансформатсия қарор мегиранд»³⁹.

Ҳамаи манфиатҳои миллии давлат аҳаммияти калидӣ доранд, ҳаётан муҳим мебошанд. Айни замон дар байни намудҳои ҷудогонаи манфиатҳои миллии манфиатҳое ҷой доранд, ки дар ҳолати зарар дидани онҳо ҳамаи дигар манфиатҳои миллии ҳалалдор мешаванд, ҳатто хатари боқӣ мондани давлати миллии ба миён меояд, ё соҳибхитиёрии давлат поймол карда мешавад. Яке аз онҳо манфиатҳои сиёсӣ мебошанд.

Киберхатарҳо ба фаъолияти муътадили низоми сиёсӣ зарар мерасонанд. Киберҳамлаҳо ба низоми интиҳобот, ба ҷараёни баргузори интиҳобот, ба раванди овоздиҳӣ даҳлат мекунад, пеш аз интиҳобот ва раъйпурсӣ ба шуур ва иродаи шаҳрвандон дар давлатҳои муайян (объекти ҳамла) таъсири манфии равонӣ ва идеологӣ мерасонанд. Воситаҳои киберчанг бо мақсади барангехтани норозигии аҳолии кишари муайян нисбат ба роҳбарияти давлат, даъват намудани шаҳрвандон (одатан доираҳои сустиродаи шаҳрвандон, наврасону ҷавонон) ба намоишҳои эътирозӣ, ҷалби гурӯҳҳои бо давлат оштинопазир ба амалиёти ҳарбӣ ба муқобили мақомоти давлатӣ, ташкил намудани табодулотҳои давлатӣ, иваз намудани роҳбарияти давлат, ба миён овардани бетартибӣ, ошӯфтагӣ, валангорӣ дар мамлакат истифода мешаванд.

Адабиёт:

1. Абделькарим Я.А. (2024). Правовые аспекты концепции киберинтересов государств через призму теории законных интересов // *Journal of Digital Technologies and Law*, 2(4), 782-801. <https://doi.org/10.21202/jdtl.2024.39>.
2. Автаева Н.О., Зудин Д.И. Государственная информационная политика в области СМИ // *Вестник Нижегородского университета имени Н.И. Лобачевского. Серия: Социальные науки*. – 2010. – № 3. – С. 13-19.
3. Будовская О.В. Становление информационного общества как основа развития правового и демократического государства // *Каспийский регион: политика, экономика, культура*. – 2015. – № 4 (45). – С. 145-149.
4. Васильева М.М. Современные информационные технологии как инструмента продвижения национальных интересов России в сфере международных отношений // *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Социология. Политология*. – 2020. – Т. 20. – Вып. 1. – С. 85-90. DOI: <https://doi.org/10.18500/1818-9601-2020-20-1-85-90>.
5. Галухин А.В. Тень кибервойны в фокусе геополитического метанарратива // *Социально-гуманитарные знания*. – 2021. – № 3. – С. 180-193.

³⁸ Шарофзода Р.Ш. Рақамикунонии таълим ва тарбияи ҳуқуқӣ // *Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон*. – 2025. – № 2 (38). – С. 11.

³⁹ Шарофзода Р.Ш. Этико-психологические аспекты цифровизации юридической деятельности // *Правовая жизнь*. – 2025. – № 1 (49). – С. 23.

6. Горян Э.В. «Цифровой национализм» как воплощение китайской доктрины «пяти принципов мирного сосуществования» // Международное право и международные организации / International Law and International Organizations. – 2022. – № 4. DOI: 10.7256/2454-0633.2024.4.33303 EDN: VLKBTk URL: https://nbpublish.com/library_red_article.php?id=39303.
7. Горян Э.В. Нормативно-правовая основа обеспечения национальной безопасности в киберпространстве: опыт Китайской Народной Республики // Территория новых возможностей. Вестник Владивостокского государственного университета. – 2021. – № 1. – С. 115-124.
8. Закон Китайской Народной Республики о кибербезопасности. – Текст электронный // pkulaw.com: [сайт]. – URL: https://pkulaw.com/en_law/4dce14765f4265f1bdfb.html.
9. Кибервойны. Сколько стоит безопасность данных бизнеса. 25 сентября 2025 года. [захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: URL: <https://www.fa.ru/university/structure/university/uso/press-service/press-releases/kibervoyny-skolko-stoit-bezopasnost-dannykh-biznesa> (санаи муроҷиат 2.03.2026).
10. Киселёв В., Костенко А. Кибервойна как основа гибридной операции // Армейский сборник: журнал. – 2015. – Ноябрь (т. 257, № 11). – С. 3-6.
11. Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019, № 642 тасдиқ шудааст: [захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: URL: http://portali-huquqi.tj/publicadliya/view_qonunhoview.php?showdetail=&asosi_id=22835 (санаи муроҷиат 7.03.2026).
12. Майорова М.А., Ерманалиева А.Р. Информационная безопасность Исламской Республики Иран. // Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета. – 2024. – 14 (3): DOI: 10/26794/2226-7867-2024-14-3-20-27.
13. Майстренко Г.А. Обеспечение национальной безопасности: политико-правовые аспекты: [захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: URL: // NB: URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=347766. (санаи муроҷиат 3.03.2026).
14. Марков А.С. Летописи кибервойн и величайшего в истории перераспределения богатства. Рецензия на книгу Харриса Ш. «Кибер войн@. Пятый театр военных действий». // Вопросы кибербезопасности. 2016. – № 1 (14). – С. 68-74.
15. Михалевич Е.А. Концепция киберсуверенитета Китайской Народной Республики: история развития и сущность // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология. – 2021. – Т. 23. – № 2. – С. 254-264. DOI: 10.22363/2313-1438—2021-23-2-254-264.
16. Овчинский В.С., Ларина Е.С. Кибервойны XXI века. О чём умолчал Эдвард Сноуден. – М.: Книжный мир, 2014. – 352 с.
17. Овчинский В.С., Ларина Е.С. Поведенческие конфликты – оружие завтрашнего дня // Независимая газета: газета. – 18.11.2014.
18. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей ООН 5 декабря 2018 года A/RES/73-27 «Достижения в сфере информатизации и телекоммуникаций в контексте международной безопасности»: [захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: URL: <https://docs.un.org/ru/a/res/73/27>. р. 3/6. (санаи муроҷиат 8.03.2026).
19. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей ООН от 23 декабря 2003 года A/RES/58/199 «Создание глобальной культуры кибербезопасности и защита важнейших информационных инфраструктур»: [захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: URL: <https://docs.un.org/ru/A/RES/58/199>. (санаи муроҷиат 8.03.2026).
20. Саламов А.Х., Головин А.Н. Действие нормативно-правовых актов во времени, в пространстве и по кругу лиц // Вестник Московского университета МВД России. – 2008. – № 8. – С. 72-75.

21. Сейед Асгар Кейван Хоссейни, Мохаммад Юсоф-Ванд. Развитие понятия «кибервойна» в стратегиях безопасности США после 11 сентября (2001-2018) // Преподаватель. XXI век. – 2019. – № 4. – С. 302-311.
22. Степанов В.Г., Колесник Е.А. Информационная безопасность в высшем образовании: механизмы обеспечения в России и Китае // Правовая информатика. – 2025. – № 3. – С. 45-56. DOI: 10.24412/1994-1404-2025-3-00-05.
23. Таджикистан предложил создать единый киберотряд СНГ для противодействия цифровым угрозам, 26 ноября 2025 г.: [захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: <https://avesta.tj/2025/11/26/tadzhikistan-predlozhil-sozdat-edinyj-ciberotryad-shg-dlya-protivodejstviya-tsifrovym-ugrozam/Avesta.tj> (санай мурочиат 8.03.2026).
24. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (ибораи аз 2 ҷилд). Ҷ. 1. (нашри дуввум). / Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М.Ҳ. Султон. – Душанбе, 2010. – 996 с.
25. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (ибораи аз 2 ҷилд). Ҷ. 2. (нашри дуввум). / Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М.Ҳ. Султон. – Душанбе, 2010. – 1091 с.
26. Шарофзода Р.Ш. Рақамикунонии таълим ва тарбияи ҳуқуқӣ // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2025. – № 2 (38). – С. 6-34.
27. Шарофзода Р.Ш. Этико-психологические аспекты цифровизации юридической деятельности // Правовая жизнь. – 2025. – № 1 (49). – С. 17-38.
28. Шахноза Ализода. Таджикистану угрожают. Почему киберпреступники чаще всего нападают именно на Таджикистан?: [захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: URL: <https://www.asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/security/20240726/tadzhikistan-ayakuyut-pochemu--iberterroriisni-chatshe-vsego-napadayut-imenno-na-tadzhikistan> (санай мурочиат 8.03.2026).
29. Шилинцева Е.В., Гарусова Л.Н. Кибербезопасность как основной фактор национальной безопасности в России и Республике Корея // Международный научный журнал «Синергия наук». – 2020. – № 46. – С. 220-223.
30. Юрков Д.В. Проблемы информационно-психологической безопасности общества в контексте обеспечения национальных интересов России в информационной сфере // Вестник РУДН. Серия: Государственное и муниципальное управление. – 2016. – № 1. – С. 39-49.
31. Ref. of op.: Singer P., Friedman A. Cybersecurity and cyberwar: What everyone needs to know. – Oxford: Oxford univ. press, 2014. – 320 p.
32. National Cyberspace Security Strategy: [захираи электронӣ]: манбаи дастрасӣ: URL: [WordPress.com:\[сайт\].URL:https://chinacopyrightandmedia.wordpress.com/2016/12/27/national-cyberspace-security-strategy/](https://chinacopyrightandmedia.wordpress.com/2016/12/27/national-cyberspace-security-strategy/) (санай мурочиат 9.03.2026).

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба ҷоп тавсия шуд: 26.06.2026

ҶАҲОНИШАВӢ ҲАМЧУН ПАДИДАИ РУШДИ ТАМАДДУНИ БАШАРӢ

Зоир Ҷурахон Маҷидзода,

Институти давлат ва ҳуқуқи АМИТ, доктори
илмҳои ҳуқуқ, профессор, мудири шуъбаи
масоили мубрами илмҳои ҳуқуқи
конститутсионӣ
Тел.: +992 985038585

Комилов Далер Рустамович,

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ
Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода, мудири
кафедраи таърих ва робитаҳои
байнифарҳангӣ, номзоди илмҳои фалсафа,
дотсент.

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар
бораи ҳуқуқ ва давлат

Муқарриз: Азиззода У.А., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Аннотатсия: Мақолаи илмӣ мазкур падидаи ҷаҳонишавӣ ҳамчун марҳилаи сифатан нави рушди таърихи тамаддуни башарӣ таҳқиқ шудааст. Дар асоси равишҳои герменевтикаи фалсафӣ, таърихи фалсафа, назарияи тамаддунҳо ва таҳлили системавӣ моҳияти иҷтимоӣ-онтологӣ ҷаҳонишавӣ баррасӣ мегардад. Муаллифон нишон медиҳанд, ки ҷаҳонишавӣ пеш аз ҳама падидаи маънавӣ фарҳангӣ мебошад, ки сохтори худшиносии инсон, тарзи дарки ҷаҳон ва низоми арзишҳои ҷомеаи муосирро тағйир медиҳад. Дар мақола масъалаҳои муқоламаи тамаддунҳо, ҳифзи ҳувиати миллӣ ва масъулияти ахлоқии инсоният дар шароити ҷомеаи глобалӣ таҳлил карда мешаванд.

Калидвожаҳо: ҷаҳонишавӣ, глобализатсия, тамаддун, таърихи фалсафа, герменевтика, муқоламаи тамаддунҳо, ҳувиати миллӣ, ҷомеаи глобалӣ.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ КАК ФЕНОМЕН РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Зоир Ҷурахон Маҷидзода,

Института государства и права НАНТ, доктор
юридических наук, профессор, заведующий
отдела актуальных вопросов
конституционного права
Тел.: +992 985038585

Комилов Далер Рустамович,

Таджикский международный университет
иностранных языков имени Сотима Улуғзода
кандидат философских наук, доцент,
заведующий кафедрой истории и
межкультурных связей.

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история
учений о праве и государстве

Рецензент: Азиззода У.А., доктор юридических наук, профессор

Аннотация: В данной научной статье феномен глобализации рассматривается как качественно новый этап развития истории человеческой цивилизации. На основе подходов философской герменевтики, истории философии, теории цивилизаций и системного анализа исследуется социально-онтологическая сущность глобализации. Авторы показывают, что глобализация прежде всего является духовно-культурным явлением, которое трансформирует структуру человеческого самосознания, способы восприятия мира и систему ценностей современного общества. В статье анализируются вопросы диалога цивилизаций, сохранения национальной идентичности и нравственной ответственности человечества в условиях глобального общества.

Ключевые слова: глобализация, цивилизация, история философии, герменевтика, диалог цивилизаций, национальная идентичность, глобальное общество.

GLOBALIZATION AS A PHENOMENON OF HUMAN CIVILIZATION DEVELOPMENT

Zoir Jurakhon Majidzoda,

National academy of sciences of Tajikistan,
doctor of law, head of the department of current
issues of constitutional law.

Тел.: +992 985038585

Komilov Daler Rustamovich,

Tajik International University of Foreign
Languages named after Sotim Ulughzoda,
Candidate of Philosophical Sciences, Associate
Professor, Head of the Department of History
and Intercultural Relations.

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of the law and state

Reviewer: Azizzoda U.A., doctor of legal sciences, professor

Abstract: This scientific article examines globalization as a qualitatively new stage in the development of the history of human civilization. Based on the approaches of philosophical hermeneutics, the history of philosophy, the theory of civilizations, and systems analysis, the socio-ontological essence of globalization is explored. The authors demonstrate that globalization is primarily a spiritual and cultural phenomenon that transforms the structure of human self-consciousness, the ways of perceiving the world, and the system of values of modern society. The article analyzes the issues of dialogue among civilizations, the preservation of national identity, and the moral responsibility of humanity in the conditions of a global society.

Keywords: globalization, civilization, history of philosophy, hermeneutics, dialogue of civilizations, national identity, global society.

Муқаддима. Дар шароити муосири рушди тамаддуни башарӣ мафҳуми «ҷаҳонишавӣ» ба яке аз категорияҳои бунёдии таҳқиқоти фалсафаи иҷтимоӣ ва фарҳангшиносӣ табдил ёфтааст. Ин мафҳум танҳо ба раванди иқтисодии ҳамгироии бозорҳо маҳдуд намешавад, маҷмӯи тағйироти иҷтимоӣ, фарҳангӣ, технологӣ ва маънавиро дар бар мегирад. Аз ин ҷиҳат, ҷаҳонишавӣ ҳамчун раванди бисёрҷатба ва бисёрҷанбае фаҳмида мешавад, ки дар он сохторҳои анъанавии ҷомеа тадриҷан ба низоми мураккаби иртибототи глобалӣ табдил меёбанд. Дар натиҷаи ин раванд ҷаҳон тадриҷан ба фазои ягонаи тамаддуни мубаддал мегардад, ки дар он муоширати

фарҳангҳо, гардиши дониш, интиқоли технология ва ҳамкориҳои институтсионалӣ нақши ҳалкунанда мебозанд.

Ҷаҳонишавӣ тағйирёбии ҳастии иҷтимоии инсон мебошад. Агар дар аҳди бостон ҷомеаҳо бештар дар доираи маҳдуди географӣ, этникӣ ва фарҳангӣ фаъолият мекарданд, имрӯз инсоният ба фазои васеи иртиботи глобалӣ ворид гардидааст, ки дар он марзҳои анъанавии фарҳангӣ ва иттилоотӣ тадриҷан коҳиш меёбанд. Ин тағйирот ба шаклгирии нави нави худшиносӣ, худшиносии глобалӣ мусоидат мекунад, ки дар он инсон худро узви ҷомеаи умумибашарӣ эҳсос менамояд.

Ҷаҳонишавӣ ҳамчун раванд ҳамзамон масъалаҳои муҳимми фалсафӣ ва ахлоқиро низ ба миён мегузорад. Аз ҷумла, масъалаи ҳифзи ҳувиати миллии дар шароити ҳамгироии фарҳангҳо, масъалаи масъулияти ахлоқии инсоният барои ояндаи сайёра, масъалаи муколамаи тамаддунҳо ва таносуби арзишҳо бо арзишҳои миллии ба мавзӯҳои калидии таҳқиқоти муосири фалсафӣ табдил меёбанд. Дар ин замина, ҷаҳонишавӣ имкон медиҳад, ки равандҳои мураккаби рушди тамаддуни муосир ба таври амиқтар дарк карда шаванд.

Методологияи таҳқиқ. Бо тақия ба афкори файласуфони маъруфи Ғарб Ханс-Георг Гадамер ва Пол Рикёр падидаи ҷаҳонишавӣ ҳамчун раванди мураккаби фаҳмиши байнифарҳангӣ ва тафсири мутақобилаи тамаддунҳо таҳлил карда мешавад. Дар доираи ин равиш ҷаҳонишавӣ ҳамчун фазои муоширати маънавий дарк мегардад, ки дар он фарҳангҳо, арзишҳо ва таҷрибаҳои таърихӣ миллатҳои гуногун ба ҳам рӯ ба рӯ мешаванд. Герменевтика имкон медиҳад, ки ҷаҳонишавӣ ҳамчун равандии маънофарин ва тафсирии тамаддунҳо баррасӣ карда шавад. Бо истифода аз ин равиш равандҳои муколамаи фарҳангҳо, интиқоли маъноҳои фарҳангӣ ва ташаккули уфуқи нави фаҳмиши умумибашарӣ таҳлил карда мешаванд⁴⁰.

Дар доираи таърихи фалсафа ҷаҳонишавӣ ҳамчун марҳилаи нави таҳаввули тамаддуни башарӣ баррасӣ мегардад. Бо истифода аз назарияҳои рушди тамаддунҳо ва системаҳои ҷаҳонӣ ин раванд ҳамчун натиҷаи мантиқии рушди таърихӣ ҷомеаи инсонӣ таҳлил карда мешавад. Ҷаҳонишавӣ дар заминаи раванди дарозмуддати ташаккули робитаҳои байни тамаддунҳо, паҳншавии дониш ва ҳамгироии фарҳангҳо шарҳ дода шавад. Дар ин равиш ҷаҳонишавӣ ҳамчун давраи нави ташаккули низоми умумиҷаҳонӣ тамаддун, ки дар он иртиботи иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ ба сатҳи бесобиқа мерасад, арзёбӣ карда мешавад⁴¹.

Ҷаҳонишавӣ ҳамчун низоми мураккаб ва бисёрсамтаи ҳамгироии иқтисодӣ, фарҳангӣ, сиёсӣ ва иттилоотӣ ҷомеаи инсонӣ таҳлил карда мешавад. Ин равиш имкон медиҳад, ки робитаҳои мутақобилаи унсурҳои гуногуни ҷомеаи глобалӣ иқтисод, фарҳанг, технология, сиёсат ва институтҳои иҷтимоӣ ба таври мукамал баррасӣ карда мешаванд. Ҷаҳонишавӣ дар ин замина ҳамчун системае арзёбӣ мегардад, ки дар он тағйироти як соҳа метавонад ба дигар соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ таъсири мустақим расонад.

Истифодаи ҳамзамони равишҳои герменевтикӣ, таърихи фалсафа имкон медиҳад, ки моҳияти бисёрсатҳа, мураккаб ва динамикии ҷаҳонишавӣ ба таври илмӣ дарк карда шавад.

Навгонии илмӣ мақолаи мазкур дар чанд ҷанба зоҳир мегардад ва ба тавсеаи таҳқиқоти фалсафии масъалаи ҷаҳонишавӣ мусоидат мекунад:

Пеш аз ҳама, дар мақола ҷаҳонишавӣ ҳамчун падидаи онтологӣ рушди тамаддун шарҳ дода мешавад. Яъне, ҷаҳонишавӣ на танҳо раванди иҷтимоӣ ё иқтисодӣ, балки шакли нави ҳастии тамаддуни арзёбӣ мегардад, ки дар он тарзи вуҷуд ва фаъолияти ҷомеаи инсонӣ дар фазои умумиҷаҳонӣ ташаккул меёбад. Ин равиш имкон медиҳад, ки

⁴⁰ Гадамер Х.Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. - М.: Прогресс, 1988. - 704 с.

⁴¹ Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. - М.: Республика, 1995. - 416 с.

глобализатсия ҳамчун марҳилаи сифатан нави ташаккули ҳастии иҷтимоии инсоният таҳлил карда шавад.

Дар таҳқиқот моҳияти ахлоқии ҷаҳонишавӣ ҳамчун масъулияти муштаракӣ инсоният барои тақдири тамаддуни башарӣ баррасӣ мегардад. Муаллифон нишон медиҳад, ки дар шароити ҷомеаи глобалӣ арзишҳои ахлоқии умумибашарӣ, аз ҷумла масъулияти экологӣ, ҳамбастагии байналмилалӣ ва эҳтироми гуногунрангии фарҳангӣ, ба пояҳои асосии ҳамзистии инсоният табдил меёбанд.

Ҷаҳонишавӣ ҳамчун майдони муколамаи тамаддунҳо дар таҳқиқоти фалсафӣ арзёбӣ карда мешавад. Дар мақола нишон дода мешавад, ки раванди глобализатсия шароити нави муоширати фарҳангӣ ва мубодилаи арзишҳои фароҳам меорад, ки дар натиҷаи он тамаддуноҳои гуногун метавонанд дар асоси принципҳои фаҳмиш, таҳаммулгарой ва ҳамкорӣ фарҳангӣ ба ҳам наздик гарданд.

Дар таҳқиқот таносуби глобализатсия ва ҳувияти милли аз нуқтаи назари фалсафаи иҷтимоӣ ва фарҳангшиносӣ таҳлил карда мешавад. Муаллифон исбот менамояд, ки ҷаҳонишавӣ ҳатман ба аз байн рафтани ҳувияти милли оварда намерасонад; баръакс, дар бисёр мавридҳо он метавонад ба эҳёи худшиносии милли ва таҳкими арзишҳои фарҳангии миллатҳо мусоидат менамояд.

Ҷаҳонишавиро ҳамчун марҳилаи нави рушди таърихӣ метавон мушоҳида намуд, ки падидаи ҷаҳонишавӣ натиҷаи мантиқии раванди тӯлони ҳамгироии тамаддунҳо ва густариши робитаҳои байнифарҳангӣ мебошад. Дар марҳилаҳои ибтидоии таърихи башар тамаддунҳо бештар дар шакли низомҳои нисбатан мустақили фарҳангӣ ва иқтисодӣ вучуд доштанд. Ҳар як тамаддун дорои низоми арзишҳо, шаклҳои идоракунии ва анъанаҳои маънавии хоси худ буд. Бо вучуди ин, ҳатто дар он давраҳо равандҳои алоқа ва муоширати байни тамаддунҳо ба таври тадриҷӣ ташаккул меёфтанд. Рушди савдо, муҳоҷират, роҳҳои тиҷоратӣ (аз ҷумла Роҳи Бузурги Абрешим) ва мубодилаи фарҳангӣ боис гардиданд, ки тамаддунҳои гуногун ба ҳам наздик шаванд ва унсурҳои фарҳангӣ, илмӣ ва технологиро аз якдигар қабул намоянд.

Дар асрҳои миёна ин раванд хусусияти боз ҳам васеътар пайдо кард. Паҳншавии динҳои ҷаҳонӣ ислом, насроният ва буддоия ба ташаккули фазои васеътари муоширати маънавӣ ва фарҳангӣ мусоидат намуд. Динҳои ҷаҳонӣ низоми ахлоқӣ ва фарҳангии умумибашариро ташаккул медоданд, ки дар натиҷаи он ҷомеаҳои гуногун ба як фазои арзишии нисбатан муштарак ворид мешуданд. Ин раванд заминаҳои аввалини ташаккули уфуқи тамаддунии умумибашариро фароҳам овард.

Бо вучуди ин, ҷаҳонишавӣ ҳамчун раванди фарогир ва низоми глобалии иртибототи иҷтимоӣ асосан дар давраи нав шакли комилан дигар гирифт. Махсусан баъди инқилоби саноатӣ ва рушди босуръати технологияҳои нақлиётӣ ва коммуникатсионӣ ҷаҳон ба марҳилаи нави ҳамгироии тамаддуни ворид гардид. Иштироии воситаҳои нави иртибот, рушди бозори ҷаҳонӣ, густариши шабакаҳои иттилоотӣ ва инқилоби технологӣ боис шуданд, ки равандҳои муоширати байни миллатҳо ва фарҳангҳо ба сатҳи бесобиқа расанд. Аз ҳамин давра ҷаҳонишавӣ тадриҷан ба яке аз хусусиятҳои асосии рушди тамаддуни муосир табдил ёфт.

Моҳияти фалсафии ҷаҳонишавӣ. Ҷаҳонишавӣ пеш аз ҳама тағйирёбии уфуқи шуури инсон ва тарзи дарки воқеияти иҷтимоӣ мебошад. Ин раванд ба ташаккули шакли нави худшиносӣ шуури глобалӣ мусоидат мекунад, ки дар доираи он инсон ҳамчун узви ҷомеаи умумибашарӣ дарк менамояд. Ба ибораи дигар, ҷаҳонишавӣ боиси тавсеаи уфуқи маърифатӣ ва ахлоқии инсон мегардад, ки дар натиҷаи он муносибати инсон ба ҷаҳон, ба дигар фарҳангҳо ва ба масъулияти худ дар назди тамаддуни башарӣ тағйир меёбад.

Дар ҷунин шароит низоми арзишҳои ҷомеаи муосир низ тадриҷан хусусияти умумӣ пайдо мекунад. Арзишҳои ба мисли ҳуқуқи инсон, ҳамбастагии байналмилалӣ, ҳамкорӣ тамаддунҳо, адолати иҷтимоӣ ва масъулияти глобалӣ барои ҳифзи сулҳ,

муҳити зист ва рушди устувори инсоният ба унсурҳои муҳими ахлоқи умумибашарӣ табдил меёбанд. Аз ин нуқтаи назар, ҷаҳонишавӣ метавонад ҳамчун раванди ташаккули фазои нави маънавӣ ва арзишии инсоният арзёбӣ гардад, ки дар он принципҳои ҳамдигарфаҳмӣ, таҳаммулгарой ва ҳамкорӣ асоси рушди минбаъдаи тамаддуни башариро ташкил медиҳанд.

Яке аз масъалаҳои марказии таҳқиқоти фалсафии ҷаҳонишавӣ масъалаи муносибат ва ҳамкориҳои фарҳангҳо мебошад. Дар муҳити ҷаҳонии муосир, ки бо густариши шабакаҳои иттилоотӣ, рушди технологияҳои коммуникатсионӣ ва афзоиши робитаҳои байналмилалӣ тавсиф мешавад, тамаддунҳои гуногун беш аз ҳар вақти дигар ба ҳам наздик мегарданд. Ин наздикшавӣ танҳо падидаи географӣ ё иқтисодӣ набуда, пеш аз ҳама раванди мураккаби муоширати фарҳангӣ ва маънавӣ мебошад, ки дар он арзишҳо, анъанаҳо ва таҷрибаҳои таърихӣ миллатҳо ба ҳам таъсир мерасонанд.

Дар чунин шароит мафҳуми муколамаи тамаддунҳо аҳамияти махсус пайдо мекунад. Муколамаи тамаддунҳо раванди мутақобилаи фаҳмиш, тафсир ва эҳтироми арзишҳои фарҳангии якдигар мебошад, ки дар асоси принципҳои таҳаммулгарой, ҳамдигарфаҳмӣ ва ҳамкорӣ ташаккул меёбад. Ин муколама имкон медиҳад, ки тамаддунҳои гуногун онҳоро ба фазои фарҳангии умумиҷаҳонӣ пешниҳод кунанд. Дар натиҷа, ҷаҳонишавӣ метавонад ҳамчун майдони васеи муоширати тамаддунҳо ва мубодилаи арзишҳои фарҳангӣ арзёбӣ гардад, ки дар он гуногунрангии фарҳангӣ на ҳамчун монеа, балки ҳамчун сарчашмаи ғанигардонии тамаддуни башарӣ баромад мекунад.

Ҷаҳонишавӣ ва ҳувияти миллӣ. Дар баробари равандҳои ҳамгироии ҷаҳонӣ масъалаи ҳифзи ҳувияти миллӣ ба яке аз масъалаҳои марказии таҳқиқоти фалсафии иҷтимоӣ ва фарҳангшиносӣ табдил меёбад. Дар шароити густариши иртибототи глобалӣ ва афзоиши таъсири фарҳангҳои гуногун ба ҳамдигар, миллатҳо бо масъалаи мувозинати байни ҳамгирой ва ҳифзи арзишҳои фарҳангии худ рӯ ба рӯ мегарданд. Таҷрибаи таърихӣ ва таҳлилҳои муносири иҷтимоӣ нишон медиҳанд, ки ҷаҳонишавӣ ҳатман ба аз байн рафтани фарҳангҳои миллӣ ё гум шудани ҳувияти этникӣ оварда намерасонад. Баръакс, дар бисёр ҳолатҳо маҳз дар шароити глобализатсия эҳтиёҷи ҷомеаҳо ба ҳифзи мероси фарҳангӣ, забон, анъанаҳо ва арзишҳои таърихӣ худ афзоиш меёбад.

Ин равандро метавон ҳамчун диалектикаи ҳамгирой ва худшиносӣ арзёбӣ намуд. Яъне, ҳар қадаре ки равандҳои ҷаҳонӣ қавитар гарданд, ҳамон қадар ҷомеаҳо бештар ба таҳкими худшиносии миллӣ ва ҳифзи пояҳои фарҳангии худ таваҷҷуҳ зоҳир менамоянд. Дар чунин шароит ҳувияти миллӣ ҳамчун механизми муҳими нигоҳдории гуногунрангии тамаддунии ҷаҳон амал мекунад. Ҳамин тавр, ҷаҳонишавӣ метавонад на танҳо раванди ҳамгироии фарҳангҳо, балки ҳамзамон раванди эҳёи худшиносии миллӣ ва таҳкими арзишҳои фарҳангии миллатҳоро низ ба вуҷуд оварад.

Таърихи ташаккули ҷаҳонишавӣ. Таҳлили таърихӣ равандҳои ҷаҳонишавӣ нишон медиҳад, ки ин падида якбора ба вуҷуд наомада, натиҷаи раванди тӯлонии рушди тамаддуни башарӣ мебошад. Дар адабиёти илмӣ одатан се марҳилаи асосии ташаккули ҷаҳонишавӣ фарқ карда мешаванд.

Марҳилаи аввал – ҷаҳонишавии барвақт (асрҳои XV-XVIII). Ин марҳила бо кашфиёти бузурги ҷуғрофӣ, тавсеаи роҳҳои баҳрӣ ва рушди тиҷорати байниқитъавӣ тавсиф мешавад. Кашфи Амрико, ташаккули роҳҳои нави баҳрӣ байни Аврупо, Осиё ва Африқо ва густариши империяҳои колониалӣ боис гардиданд, ки иқтисоди ҷаҳонӣ тадриҷан шакл гирад. Дар ҳамин давра алоқаҳои фарҳангӣ ва мубодилаи дониш низ байни тамаддунҳои гуногун афзоиш ёфт.

Марҳилаи дувум – ҷаҳонишавии индустриалӣ (асрҳои XIX-XX). Ин давра бо инқилоби саноатӣ, рушди босуръати технологияҳои нақлиётӣ ва иртиботӣ (қатор, телеграф, телефон) ва ташаккули бозори ҷаҳонӣ тавсиф мешавад. Давлатҳо тадриҷан ба

низомии ягонаи иқтисоди ҷаҳонӣ ворид шуданд ва муносибатҳои байналмилалӣ шакли мураккабтар гирифтанд.

Марҳилаи севвум – ҷаҳонишавии рақамӣ (асри XXI). Дар шароити муосир рушди интернет, технологияҳои рақамӣ, иқтисоди иттилоотӣ ва шабакаҳои глобалӣ боис гардидааст, ки ҷаҳон ба фазои ягонаи коммуникатсионӣ табдил ёбад. Дар ин марҳила иттилоот, дониш ва технология ба омилҳои асосии рушди ҷомеаи глобалӣ мубаддал мегарданд.

Ҷаҳонишавӣ метавонад дар се сатҳи асосии таҳлил онтологӣ, эпистемологӣ ва аксиологӣ баррасӣ карда шавад. Чунин равиш имкон медиҳад, ки ин падида на танҳо ҳамчун раванди иҷтимоӣ ё иқтисодӣ, балки ҳамчун тағйирёбии амиқи шаклҳои ҳастӣ, маърифат ва арзишҳои инсоният дарк карда шавад.

Онтологияи ҷаҳонишавӣ. Дар сатҳи онтологӣ ҷаҳонишавӣ шакли нави ҳастии иҷтимоии инсониятро ифода мекунад. Агар дар марҳилаҳои пешини таърих ҷомеаҳо бештар дар доираи давлатҳо ва минтақаҳои алоҳида фаъолият мекарданд, имрӯз сохтори зиндагии иҷтимоӣ тадриҷан ба низомии глобалии иртиботот табдил меёбад. Ин низом шабакаи мураккаби робитаҳои иқтисодӣ, фарҳангӣ, иттилоотӣ ва технологиро дар бар мегирад, ки дар он фаъолият ва рушду тағйироти як ҷомеа метавонад ба дигар ҷомеаҳо таъсири мустақим расонад. Аз ин рӯ, ҷаҳонишавӣ ҳамчун тағйирёбии шакли ҳастии тамаддунӣ фаҳмида мешавад, ки дар он инсоният ба фазои ягонаи умумиҷаҳонии муносибатҳо ворид мегардад. Ин тағйирот боиси ташаккули навъи нави воқеияти иҷтимоӣ мегардад, ки дар он мафҳумҳои масофа, марз ва ҷудоии фарҳангӣ тадриҷан маънои пешинаи худро аз даст медиҳанд.

Эпистемологияи ҷаҳонишавӣ. Дар сатҳи маърифатӣ ҷаҳонишавӣ ба тағйирёбии усулҳои тавлид, паҳн ва истифодаи дониш таъсири амиқ мерасонад. Илм ва технология тадриҷан хусусияти байналмилалӣ пайдо намуда, ба шабакаи глобалии дониш табдил меёбанд. Имрӯз донишгоҳҳо, марказҳои илмӣ ва муҳаққиқон дар доираи ҳамкорӣҳои фаромиллӣ фаъолият мекунанд, ки дар натиҷаи он дониш дигар ба ҳудуди як ҷомеа маҳдуд намешавад. Паҳншавии интернет, рушди технологияҳои рақамӣ ва гардиши озоди иттилоот боис гардидааст, ки дониш ба сарвати умумибашарӣ табдил ёбад. Аз ин нуқтаи назар, ҷаҳонишавӣ ба ташаккули фазои глобалии маърифат мусоидат мекунад, ки дар он мубодилаи дониш, таҷриба ва инноватсияҳо бо суръати бесобиқа амалӣ мегардад.

Аксиологияи ҷаҳонишавӣ. Ҷаҳонишавӣ ба ташаккули низомии нави арзишҳои умумибашарӣ мусоидат мекунад. Дар ҷомеаи глобалӣ арзишҳои ба мисли ҳуқуқи инсон, адолати иҷтимоӣ, таҳаммулгароӣ, масъулияти экологӣ ва сулҳи ҷаҳонӣ аҳамияти марказӣ пайдо мекунанд. Ин арзишҳо тадриҷан ба пояҳои ахлоқии ҷомеаи ҷаҳонӣ табдил ёфта, асоси ҳамзистии тамаддунҳо ва фарҳангҳои гуногунро ташкил медиҳанд. Аз ин нуқтаи назар, ҷаҳонишавӣ ҳамзамон раванди ташаккули фазои нави ахлоқии инсоният мебошад, ки дар он масъулияти инсон барои ояндаи сайёра ва тақдири тамаддуни башарӣ аҳамияти калидӣ пайдо мекунад.

Ахлоқи ҷаҳонӣ ва масъулияти умумибашарӣ. Яке аз масъалаҳои бунёдии таҳқиқоти фалсафии ҷаҳонишавӣ масъалаи ташаккули ахлоқи умумибашарӣ мебошад. Дар шароити ҷаҳони муосир бисёр мушкилоти калидии инсоният тағйирёбии иқлим, амнияти озуқаворӣ, паҳншавии бемориҳои фаромиллӣ, муҳочиратҳои оммавӣ ва низоъҳои сиёсӣ хусусияти фарогири глобалӣ гирифтаанд. Ин масъалаҳо дигар наметавонанд танҳо дар доираи давлатҳои алоҳида ҳал карда шаванд, зеро онҳо ба тамоми низомии тамаддуни башарӣ таъсир мерасонанд. Аз ин рӯ, ҳалли онҳо ташаккули низомии нави ҳамкорӣи байналмилалӣ ва фарҳанги масъулияти муштараки инсониятро тақозо менамояд.

Ин раванд ҳамчун ташаккули этикаи глобалӣ шарҳ дода мешавад. Этикаи глобалӣ ба маънои низомии арзишҳои ахлоқист, ки аз доираи манфиатҳои маҳдуди миллӣ ё

минтақавӣ фаротар рафта, манфиатҳои умумибашариро ифода мекунад. Дар чунин низоми арзишҳо масъулияти инсон на танҳо дар назди ҷомеаи маҳаллӣ, балки дар назди тамоми инсоният ва ҳатто дар назди ояндаи тамаддун фаҳмида мешавад.

Файласуфони муосир, ба масъалаи ташаккули ахлоқи глобалӣ ва шаҳрвандии ҷаҳонӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир намудаанд. Дар андешаи онҳо ҷомеаи муосир бояд ба рушди фарҳанги муколамаи байналмилалӣ, ҳамбастагии инсоният ва масъулияти умумибашарӣ таъя намояд. Хусусан, Ҳабермас идеяи муколамаи умумиҷаҳонии ахлоқиро пешниҳод мекунад, ки дар он қарорҳои муҳим барои инсоният бояд дар асоси гуфтугӯи озод, баробар ва оқилонаи ҳамаи иштироккунандагони ҷомеаи ҷаҳонӣ қабул гарданд.

Ба ҳамин монанд, Марта Нуссбаум концепсияи шаҳрвандии ҷаҳониро пешниҳод намуда, таъкид мекунад, ки инсон бояд худро на танҳо шаҳрвандии як давлат, балки узви ҷомеаи умумибашарӣ дарк намояд. Аз ин нуқтаи назар, ҷаҳонишавӣ метавонад ҳамчун заминаи ташаккули шакли нави худшиносии ахлоқии инсоният арзёбӣ гардад, ки дар он арзишҳои адолат, ҳамкорӣ, эҳтироми гуногунрангии фарҳангӣ ва масъулияти муштаракӣ башарӣ нақши калидӣ мебозанд.

Ҷаҳонишавӣ ва тағйирёбии фарҳангҳо. Дар шароити ҷаҳонишавӣ равандҳои фарҳангӣ шакли сифатан нав мегиранд. Густариши технологияҳо, рушди шабакаҳои иттилоотии ҷаҳонӣ ва афзоиши робитаҳои байнифарҳангӣ боис мегардад, ки фарҳангҳо ба низоми мураккаби муоширати глобалӣ ворид гарданд. Дар чунин муҳит фарҳанг дигар танҳо падидаи маҳаллӣ ё миллӣ нест, балки ба унсuri муҳими фазои фарҳангии умумиҷаҳонӣ табдил меёбад. Дар адабиёти илмӣ муосир одатан се тамоюли асосии тағйирёбии фарҳанг дар шароити глобализатсия фарқ карда мешавад.

Муколамаи тамаддунҳо дар рушди фарҳанг дар шароити ҷаҳонишавӣ муколамаи тамаддунҳо мебошад. Ин мафҳум ба раванди мутақобилаи фаҳмиш, тафсир ва эҳтироми арзишҳои фарҳангии миллатҳо ишора мекунад. Муколамаи тамаддунҳо пеш аз ҳама равандест, ки дар он ҷомеаҳо мекушанд таҷрибаи таърихӣ, арзишҳои ахлоқӣ ва ҷаҳонбинии якдигарро дарк намоянд. Дар чунин шароит гуногунрангии фарҳангӣ сарчашмаи ғанигардонии тамаддуни умумибашарӣ арзёбӣ мегардад. Маҳз тавассути муколамаи фарҳангҳо имконияти ташаккули фазои нави ҳамзистии тамаддунҳо, таҳаммулгарой ва ҳамкории маънавии инсоният ба вуҷуд меояд.

Ҷаҳонишавӣ инчунин дорои ҷанбаҳои муҳими геосиёсӣ мебошад, ки онҳоро танҳо дар доираи равандҳои иқтисодӣ ё фарҳангӣ маҳдуд кардан мумкин нест. Дар шароити муосир ин падида ба тағйирёбии мувозинати қудрат дар низоми байналмилалӣ таъсири ҷиддӣ мерасонад. Рақобати қудратҳои бузурги ҷаҳонӣ, мубориза барои дастрасӣ ба захираҳои табиӣ, назорат бар роҳҳои транзитӣ, инчунин ҳукмронӣ дар фазои технологӣ ва иттилоотӣ ба яке аз хусусиятҳои асосии сиёсати байналмилалӣ асри XXI табдил ёфтааст. Аз ин нуқтаи назар, ҷаҳонишавӣ танҳо раванди ҳамгирой ва наздикшавии кишварҳо нест, балки ҳамзамон майдони мураккаби рақобати геополитикӣ мебошад, ки дар он давлатҳо ва иттиҳодияҳои минтақавӣ барои ҳифзи манфиатҳои стратегӣ, таҳкими нуфузи сиёсӣ ва таъмини амнияти миллӣ мубориза мекунанд. Дар натиҷа, равандҳои глобалӣ ба шаклгирии тартиботи нави ҷаҳонӣ мусоидат намуда, ҳамкории байналмилалиро бо унсурҳои рақобат ва мувозинати қудрат дар як низоми мутақобилан вобаста муттаҳид месозанд.

Таъсири ҷаҳонишавӣ ба Тоҷикистон. Барои кишварҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистон, раванди ҷаҳонишавӣ дорои хусусияти дугона буда, ҳам имкониятҳои нави рушд ва ҳам маҷмӯи мушкилоти мураккаби иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва иқтисодиро ба вуҷуд меорад. Аз як тараф, густариши технологияҳои иттилоотӣ, рушди иқтисоди рақамӣ, тавсеаи ҳамкориҳои байналмилалӣ илмӣ ва афзоиши гардиши дониш ба кишварҳои минтақа имконият фароҳам месозад, ки дар равандҳои иқтисодии ҷаҳонӣ фаъолона иштирок намуда, сатҳи рушди илму технология, низоми маориф ва инфрасохтори

инноватсиониро тақвият бахшанд. Аз ҷониби дигар, паҳншавии фарҳанги оммавии глобалӣ, муҳочирати меҳнатӣ, таъсири васеи шабакаҳои иттилоотӣ ва зухури таҳдидҳои нави иттилоотӣ масъалаҳои муҳими ҳифзи ҳувияти миллӣ, амнияти фарҳангӣ ва суботи маънавии ҷомеаро ба миён мегузорад. Дар ин замина, ҷаҳонишавӣ раванди фарҳангӣ-тамаддунӣ низ мебошад, ки ба низоми арзишҳо, шаклҳои худшиносии миллӣ ва тарзи тафаккури иҷтимоӣ таъсири мустақим мерасонад.

Дар чунин шароити мураккаби ҷаҳони муосир сиёсати фарҳангӣ ва маърифатии давлатҳо бояд хусусияти стратегӣ ва дарозмуддат дошта бошад. Ин сиёсат бояд ба ҳифзи мероси фарҳангӣ, таҳкими арзишҳои миллӣ, рушди низоми маорифи муосир, тарбияи насли худогоҳ ва таҳкими худшиносии миллӣ равона карда шавад. Ҳамзамон, мутобиқсозии арзишҳои миллӣ ба шароити ҷаҳонишавӣ, рушди муколамаи фарҳангҳо ва ташаккули фарҳанги муосири миллӣ метавонад ба ҳамгироии муваффақонаи ҷомеа дар фазои глобалӣ мусоидат намояд ва дар айни замон пояҳои маънавиву фарҳангии давлатро устувор нигоҳ дорад.

Муҳокимаи илмӣ. Натиҷаҳои таҳқиқоти анҷомёфта нишон медиҳанд, ки падидаи ҷаҳонишавӣ набояд танҳо ҳамчун раванди иқтисодӣ ё технологӣ арзёбӣ гардад, балки онро лозим аст ҳамчун феномени мураккаби фалсафӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва ахлоқӣ баррасӣ намуд. Ҷаҳонишавӣ дар асл раванди фарогири тағйироти сохторӣ мебошад, ки ба тарзи тафаккури инсон, шаклҳои муоширати байнифарҳангӣ, механизмҳои ташаккули ҳувияти миллӣ ва низоми арзишҳои умумибашарӣ таъсири амиқ мерасонад. Дар шароити муосир ин раванд боиси бозтаъриф гардидани муносибатҳои байни ҷомеаҳо, густариши фазои иттилоотӣ ва афзоиши таъсири мутақобилаи фарҳангҳо мегардад. Аз ин рӯ, таҳқиқоти минбаъдаи фалсафии масъалаи ҷаҳонишавӣ бояд ба омӯзиши таносуби арзишҳои глобалӣ ва миллӣ, ҳифзи гуногунрангии фарҳангӣ, инчунин ба таҳлили масъулияти ахлоқии инсоният барои таъмини рушди устувор ва ояндаи тамаддуни башарӣ равона карда шавад.

Падидаи ҷаҳонишавӣ зухури марҳилаи нави худогоҳии тамаддуни башарӣ мебошад. Дар ин марҳила инсоният тадриҷан ба фазои ягонаи иртиботӣ, маънавӣ ва фарҳангӣ ворид мегардад, ки дар он сарҳадҳои анъанавии сиёсӣ ва иҷтимоӣ дигар наметавонанд тамоми мураккабии муносибатҳои тамаддунҳоро шарҳ диҳанд. Аз ин рӯ, ҷаҳонишавӣ бояд ҳамчун раванди фарогири тағйирёбии шаклҳои ҳастии иҷтимоӣ, тағйирёбии шуури ҷамъиятӣ ва ташаккули фазои нави маънавии инсоният баррасӣ карда шавад.

Глобализатсияро метавон ҳамчун марҳилаи нави онтологияи тамаддун арзёбӣ намуд. Онтологияи тамаддун дар ин ҷо маънои шакли нави вучуд доштани ҷомеаи инсонӣ дар фазои ягонаи иртибототи фарҳангӣ, иқтисодӣ ва маърифатиро ифода мекунад. Агар дар давраҳои пешин тамаддунҳо асосан дар доираи минтақаҳои ҷуғрофии муайян ташаккул меёфтанд, дар шароити муосир онҳо ба шабакаи ягонаи умумиҷаҳонии муносибатҳо пайваست мегарданд. Ҳамин тағйирот боиси ба вучуд омадани шакли нави шуури таърихӣ ва тамаддунӣ мегардад.

Дар чунин шароит инсоният ба марҳилаи ташаккули шуури глобалӣ ворид мешавад. Шуури глобалӣ шакли нави худшиносии тамаддунӣ мебошад, ки дар он инсон на танҳо худро ҳамчун намояндаи як миллат ё давлат, балки ҳамчун узви ҷомеаи умумибашарӣ дарк менамояд. Ин навъи худшиносӣ дар баробари густариши технологияҳои иртиботӣ, рушди илму дониш ва афзоиши ҳамкориҳои байналмилалӣ ташаккул меёбад. Аз ин ҷиҳат, ҷаҳонишавӣ ба тағйирёбии меъёрҳои ахлоқӣ ва низоми арзишҳои инсоният низ таъсири амиқ мерасонад.

Аз нуқтаи назари фалсафаи ахлоқ, ҷаҳонишавӣ масъалаи масъулияти умумибашариро ба миён меорад. Агар дар давраҳои гузашта масъулияти инсон асосан дар доираи ҷомеаи маҳаллӣ ё миллӣ фаҳмида мешуд, имрӯз масъулияти инсон ба сатҳи умумибашарӣ мебарояд. Масъалаҳои чун ҳифзи муҳити зист, амнияти сайёра, пешгирии

низоъҳои глобалӣ ва рушди устувори ҷомеаҳо ба масъалаҳои муштаракӣ тамоми инсоният табдил ёфтаанд. Аз ин рӯ, ташаккули фарҳанги нави ҳамзистии тамаддунҳо ба яке аз вазифаҳои муҳимтарини замони муосир мубаддал мегардад.

Бо ҳамин асос метавон гуфт, ки ҷаҳонишавӣ ҳамзамон имтиҳони ҷиддии маънавӣ ва фарҳангӣ барои инсоният мебошад. Дар ин имтиҳон ҷомеаҳо бояд тавонанд байни ҳамгироии глобалӣ ва ҳифзи ҳувиати фарҳангии худ мувозинат барқарор намоянд. Танҳо дар ҳамин ҳолат ҷаҳонишавӣ метавонад ба раванди созандаи рушди тамаддун табдил ёбад, ки дар он гуногунрангии фарҳангӣ, муколамаи тамаддунҳо ва масъулияти муштаракӣ инсоният барои ояндаи ҷаҳон таъмин мегардад.

Адабиёт:

1. Гадамер Х.Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. - М.: Прогресс, 1988. - 704 с.
2. Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. - М.: Республика, 1995. - 416 с.
3. Валлерстайн И. Мир-система современности. - Нью-Йорк: Academic Press, 2004.
4. Кастелс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – Оксфорд, 2010.
5. Тоффлер А. Третья волна. - Нью-Йорк: Bantam Books, 1980.
6. Тойнби А. Постигение истории. - Лондон: Oxford University Press, 1972.
7. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – New York: Simon & Schuster, 1996.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

ПРАВОПОРЯДОК КАК ОБЪЕКТ ПРАВОВОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В УСЛОВИЯХ ПОСТРОЕНИЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО, ПРАВОВОГО И СВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА

Нематов Акмал Рауфджонович

Национальная академия наук Таджикистана,
доктор юридических наук, доцент

Тел.: (+992) 918615443,

E-mail: anematov@rambler.ru;

Рустамзода Мухамадали Рустам

Национальная академия наук Таджикистана,
кандидат юридических наук, судья
Военного суда Душанбинского гарнизона,
полковник юстиции

Тел.: 918777707

E-mail: Duden73@bk.ru

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история
учений о праве и государстве

Рецензент: Азиззода У.А., доктор юридических наук, профессор

Аннотация. Настоящая статья посвящена научно-теоретическому осмыслению правопорядка в качестве объекта правовой политики государства на примере Республики Таджикистан. В научной статье рассматриваются исторические, теоретические и практические предпосылки развития правопорядка как объекта правовой политики Республики Таджикистан. Особо уделяется в процессе исследования практике Таджикистана по установлению законности и правопорядка в первые годы государственной независимости. В статье также рассматриваются внутригосударственные и международные механизмы формирования и укрепления правопорядка в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: правовая политика, правопорядок, законность, Республика Таджикистан, миропорядок

ТАРТИБОТИ ҲУҚУҚӢ ҲАМЧУН ОБЪЕКТИ СИЁСАТИ ҲУҚУҚИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ БУНЁДИ ДАВЛАТИ ДЕМОКРАТӢ, ҲУҚУҚБУНӢД ВА ДУНИЯӢ

Нематов Акмал Рауфҷонович

Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

Тел.: (+992) 918615443

E-mail: anematov@rambler.ru

Рустамзода Муҳаммадали Рустам

Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, судия Суди
ҳарбии гарнизони Душанбе

Тел.: 918777707

E-mail: Duden73@bk.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар
бораи ҳуқуқ ва давлат

Муқарриз: Азиззода У.А., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Аннотатсия. Мақолаи мазкур ба дарки илмӣ-назариявии тартиботи ҳуқуқӣ ҳамчун объекти сиёсати ҳуқуқии давлат дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар мақолаи илмӣ заминаҳои таърихӣ, назариявӣ ва амалии рушди тартиботи ҳуқуқӣ ҳамчун объекти сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ мегарданд. Дар чараёни таҳқиқот ба таҷрибаи Тоҷикистон оид ба барқарор намудани қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ дар солҳои аввали Истиқлоли давлатӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад. Ҳамчунин дар мақола механизмҳои дохилидавлатӣ ва байналмилалӣ ташаккул ва таҳкими тартиботи ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор дода мешаванд.

Калидвожаҳо: сиёсати ҳуқуқӣ, тартиботи ҳуқуқӣ, қонуният, Ҷумҳурии Тоҷикистон, тартиботи ҷаҳонӣ

LAW AND ORDER AS AN OBJECT OF LEGAL POLICY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN THE CONDITIONS OF BUILDING A DEMOCRATIC, LEGAL AND SECULAR STATE

Nematov Akmal Raufjonovich

National Academy of Sciences of Tajikistan,
Doctor of Law, Associate Professor,

Tel.: (+992) 918615443

E-mail: anematov@rambler.ru

Rustamzoda Muhammadali Rustam

National Academy of Sciences of Tajikistan,
Candidate of Legal Sciences, Judge of the
Military Court of the Dushanbe Garrison,
Colonel of Justice

Tel.: 918777707

E-mail: Duden73@bk.ru

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of the law and state

Reviewer: Azizzoda U.A., doctor of legal sciences, professor

Abstract. This article is devoted to the scientific and theoretical understanding of the rule of law as an object of state legal policy, using the Republic of Tajikistan as an example. This research article examines the historical, theoretical, and practical prerequisites for the development of the rule of law as an object of legal policy in the Republic of Tajikistan. Particular attention is paid to Tajikistan's practice of establishing law and order in the early years of state independence. The article also examines domestic and international mechanisms for the formation and strengthening of the rule of law in the Republic of Tajikistan.

Key words: concept, legal policy, law and order, legality, Republic of Tajikistan

Правопорядок есть не что иное, как состояние общества, где все государственно-правовые институты, образуя единую систему, эффективно работают и взаимодействуют, а общество находится в состоянии правовой гармонии. Правопорядок является неотъемлемой частью правовой жизни общества и государства, а правовая политика в области правопорядка составной частью правовой политики государства. На международном уровне правопорядок в условиях современной глобализации составляет основу миропорядка на земле.

Важно отметить, что в условиях становления Республики Таджикистан как демократического, правового, светского государства и построение справедливого общества, исследование проблемы государственно-правовой деятельности в области правопорядка не только не уменьшает, но и делает архиважной. Ведь построение такого государства практически невозможно, если не обеспечены его правовые основы.

Становление Таджикистана как демократического, правового, в особенности светского государства требует поиска путей дальнейшего эффективного правового развития таджикской государственности и обеспечения правового порядка в обществе в условиях глобальных вызовов и угроз и она должна стать неотъемлемой частью правовой политики государства в деле построения справедливого общества. Мировой исторический опыт свидетельствует о том, что совершенствование государственно-правовых, общественных институтов, ускорение социально-экономического развития немыслимы без решения вопросов законности и правопорядка в государстве, которая является отражением состояния его правовой системы, её правовым индикатором.

Правовой порядок представляет собой состояние завершенности воплощение права в объективную практику, конечная стадия формирования правовой системы государства, ее относительной стабильности и устойчивости. Правовой порядок является обязательными условием развития общества и государства и выступает в качестве основы: нормального функционирования жизни общества; четкой, эффективной деятельности общественно-государственных структур и механизмов; обеспечения реализации прав и свобод человека и гражданина, исполнения ими своих обязанностей; уверенности государства в правовой легитимности международных отношений. Отсюда, без правового порядка невозможно представить в целом нормальную жизнедеятельность общества, а тем более формирование демократического, правового и светского государства.

Республика Таджикистан обладает собственным опытом установления и укрепления правопорядка в обществе. Прекращение гражданского противостояния, обеспечение мира и поэтапная реализация правовых и социально-экономических реформ позволили таджикскому народу не только сохранить свою государственность, но и установить правопорядок, обеспечить основы формирования правового государства. Этим были заложены основы для модернизации, демократизации всей государственно-правовой системы, для проведения глубоких социально-экономических, политико-правовых и культурно-духовных реформ, способствующих поступательному правовому развитию страны. А глобальные вызовы, геополитическое расположение Таджикистана, который в несколько раз увеличивает угрозу терроризма и религиозного экстремизма, трафик наркотических веществ, создание транснациональных преступных групп являются явным факторами непосредственно угрожающим не только на состояние правопорядка в Таджикистане, но и миропорядка во всем центрально-азиатском регионе и постсоветском пространстве.

Таджикский народ из древне придавал особое внимание правопорядку как неотъемлемой части состояния цивилизованного общества. Правопорядок с древнейших времен всегда был неотъемлемой частью и состоянием таджикского общества. Б.Г. Гафуров указывал, уже «на существование законодательство первых государственных образований таджикского народа, а Авеста первая священная книга таджиков представляла собой сложный сплав разнородных и разновременных элементов, который состоит из религиозных, философских и правовых текстов»⁴². Как указывает А.Д. Бабаев, Т.Д. Каримов, «правовым нормам была посвящена в основном третья книга Авесты под названием Вендидад (Законы против девов)»⁴³. Ретроспективный анализ правового порядка в истории таджикского народа также свидетельствует о том, что таджикский народ обладая богатым философским и

⁴² См.: Гафуров Б.Г. Таджики (древнейшая, древняя и средневековая история). Душанбе, 1989. Кн.1. С. 60, 74, 103.

⁴³ См.: Бабаев А.Д., Каримов Т.Д. Авеста: по следам древнейшей цивилизации таджиков. Худжанд, 2001. С. 165.

историческим наследием, на разных этапах исторического развития общества высказывали свои мысли о понятии, роли и путях установления и укрепления правопорядка в обществе.

Российскими учеными-юристами, которые провели фундаментальные научно-теоретические исследования, правопорядок определяется многогранно, многоаспектно и многостороннее. Группа авторов придерживается позиции, что правопорядок есть «основанная на праве и законности организация общественной жизни, отражающую качественное состояние общественных отношений на определенном этапе развития общества»⁴⁴. Один из патриархов советской и российской науки теории государства и права М.Н. Марченко определяет «как объективно обусловленное состояние, свойство социальной жизни, которое характеризуется внутренней согласованностью и урегулированностью системы правовых отношений и связей»⁴⁵. Представители социологической школы определяют правопорядок «как результат реализации юридических норм, как общественный порядок, закрепленный юридическими нормами»⁴⁶. Л.И. Спиридонов пишет о правопорядке как о «состоянии фактической упорядоченности и организованности общественной жизни, основанное на праве и законности»⁴⁷.

В международных словарях правопорядок определен как «система правовых отношений, охраняемых государством; результат законности, соблюдения прав, свобод и обязанностей граждан; подчиненности субъектов правовым предписаниям; воплощение законности в реальных отношениях; состояние упорядоченности общественных отношений, основанных на праве»⁴⁸.

Большинство современных исследователей определяют правопорядок как результат действия законности⁴⁹ или же, как порядок в общественных отношениях, регулируемых правом, при котором гарантируется реализация субъективных прав и юридических обязанностей участников общественных отношений, обеспечивается их правомерное поведение, осуществление законности⁵⁰.

Наибольшее распространение получил взгляд на правопорядок как на реализованную законность. Действительно, указанные явления тесно взаимосвязаны и правопорядок складывается как результат реализации всех правовых предписаний в соответствии с принципом законности. Основой правопорядка выступает законность, т.е. реализованное право. «Законность – условие правопорядка» - констатирует академик В.С. Нерсесянц⁵¹. Понятие «правопорядок» нельзя считать производным от понятия «законность». Законность представляет собой соблюдение всеми субъектами права законов и подзаконных актов. Соотношение правопорядка с законностью «дает представление об условиях существования и упрочения правопорядка, но не выражает его сути как порядка общественных отношений, сформировавшегося под правовым воздействием».

Такое разнообразие подходов свидетельствует о сложном характере этого правового феномена. Так, В.В. Борисов полагает, что «вряд ли возможно другое более сложное и многогранное явление юридической жизни, чем правопорядок»⁵².

Мы считаем, что не всякий правопорядок является составной частью правового государства. Говорить о правопорядке в условиях правового государства можно говорить только в том случае, если правопорядок основан на нормах права отвечающих требованию

⁴⁴ См.: Теория государства и права: учебник / Под ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова. М., 2001. С. 476.

⁴⁵ См.: Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах / Под ред. проф. М.Н. Марченко. М., 2000. Т.2. (Теория права). С. 535.

⁴⁶ Касьянов В.В. Социология права / В.В. Касьянов, В.Н. Нечепуренко. Ростов-на-Дону, 2001. С.165.

⁴⁷ Спиридонов Л.И. Теория государства и права. М., 1995. С. 252- 253.

⁴⁸ New Webster's Dictionary of the English Language. India, 1992. P. 222

⁴⁹ Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина и др. М., 1997. С. 395.

⁵⁰ Юнусов А.А. Правопорядок, общественный порядок и права человека // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия "Право". Челябинск, 2007. №4(76): Вып. 9. С.37.

⁵¹ Проблемы общей теории права и государства / Под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. М., 2002. С.476.

⁵² Борисов В. В. Правовой порядок развитого социализма. Вопросы теории. Саратов, 1977. С. 5.

справедливости, равноправия, защиты естественных прав человека и историко-культурных ценностей на основе, которых строит свою жизнь то или иное общество. Только в этом случае можно говорить о правопорядке как о состоянии демократического и правового государства. В условиях Таджикистана правопорядок есть не что иное как организация общественной жизни на основе требований Конституции Республики Таджикистан и действующего законодательства республики, закрепленных в Конституции страны конституционно-правовых ценностей, а именно построения суверенного, демократического, правового, светского государства, гарантия соблюдение, уважение и защиты основных прав и свобод человека и гражданина, построение социально ориентированной высокоразвитой рыночной экономики, гарантия множеством форм собственности и другие.

На современном этапе государственно-правовая система таджикского народа ориентирована на построение суверенного, демократического, правового, светского, унитарного и социального государства. Соответственно правовая политика должна быть направлена именно на достижение именно этих политико-правовых ценностей, а содержание должна включать совокупность действий направленных на построение действительно демократического, правового и светского государства с высокоразвитой правовой системой, где в центре его стоит провозглашенное в преамбуле Конституции Республики Таджикистан создание справедливого общества.

Построение правового государства и создание справедливого общества без установление правового порядка в обществе немыслимо и практически невозможно. Поэтому, в каждом государстве, которая преследует цель формирования правового общества, правовая политика государства в сфере обеспечения правопорядка должна стать одним из ключевых направлений правовой политики государства, ибо новейшая история таджикского народа свидетельствует, что установление и обеспечение правопорядка в первые годы государственной независимости Республики Таджикистан было не то что актуальным, а просто необходимым, так как она была ввергнута в водоворот политической нестабильности постепенно перешедший в гражданскую войну. Справедлив Дж. З. Маджидзода когда пишет, что «политическая нестабильность в обществе приводит к ослаблению законности, правопорядка, пренебрежению жизнью и здоровьем людей и многому другому».⁵³

Правовая политика молодого таджикского государства формировалась на основе сложившейся социально-политической ситуации 90-х годов прошлого столетия. С первых дней обретения Таджикистаном государственной независимости проблемы установления, поддержания и укрепления законности и правопорядка в стране приобрели особую значимость в сфере государственно-правового регулирования. Правопорядок, как неотъемлемая часть государственно-правовой системы, которая призвана обеспечить высокий уровень общественной безопасности стал центральным вопросом развития государственно-правовой системы нового таджикского государства.

На данном этапе становления государственности приоритетными формами реализации правовой политики стали правоохранительная деятельность по обеспечению правопорядка в обществе. Гражданское противостояние 1992-1997 гг. внесли свои коррективы в правовую политику страны, и знаменовало усиление правовых начал обеспечение правопорядка в обществе. В то время вся правовая идея Республики Таджикистан основывалась на идеи установления правопорядка в обществе, обеспечении верховенства права и укрепления законности.

В первые годы государственной независимости с учетом сложившейся политической ситуации в стране, и как следствия низкого уровня общественной безопасности важным направлением правовой политики государства стала обеспечение правового порядка, которая была выражена в разработке и реализации обширного комплекса мер, способов и

⁵³ Маджидзода Дж.З. Причины и условия, предшествующие совершению преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств // Маҷаллаи академии ҳуқуқ = [Академический юридический журнал]. Душанбе, 2021. № (37). С. 139

мероприятий, направленных на установление и поддержание правового порядка. На первый план вышла борьба с незаконными вооруженными формированиями, так как уже к началу политической нестабильности в стране появились многочисленные незаконные вооруженные формирования и группы. Крайне опасную группу для общественной безопасности граждан представляли незаконные религиозные вооруженные формирования, которые были сформированы не только из числа граждан республики, но и иностранных наемников.

Все попытки Верховного Совета Республики Таджикистан до ноября 1992 года не увенчались каким-либо успехом в деле установления правопорядка в государстве, а правовые меры оказались недейственными. Первые конкретные меры правовой политики в области правового порядка были сформулированы в XVI-ой сессии Верховного Совета Республики Таджикистан, который состоялся в ноябре 1992 г. в городе Худжанде.

В тяжелые годы гражданской войны укрепление безопасности, стабильности и порядка считалось главной задачей независимого государства Таджикистан. Навязанная извне братоубийственная война, разногласия и противостояние, столкновения ослабили деятельность государственных институтов, тем сведя на нет правовой и общественный порядок. Необходимо было оперативно реагировать на эти вызовы. XVI сессия Верховного Совета Республики Таджикистан дала прочный старт восстановлению конституционного строя страны, созданию демократического, правового, светского и единого государства Таджикистан и создала правовую базу для установления законности и правопорядка в государстве.

Важнейшая роль XVI Худжандской сессии Верховного Совета Республики Таджикистан в укреплении законности и поддержании правопорядка заключалась в восстановлении деятельности правоохранительных органов республики. Разработка и принятие нормативных правовых актов, регулирующих вопросы восстановления институтов государственной власти, деятельности правоохранительных органов, укрепления законности и поддержания правопорядка стало основным вектором правовой политики в данной сфере⁵⁴. Уже первые законодательные акты заложили основы обеспечения и охраны правового порядка. Охрана правопорядка приобрела общегосударственный формат. Поэтому Верховным Советом Республики Таджикистан были приняты комплекс нормативных правовых актов, которые заложили основы установления правопорядка в стране.

В целях прекращения боевых действий, восстановления законности и установления правопорядка был принят Закон Республики Таджикистан «Об освобождении от уголовной, дисциплинарной и административной ответственности лиц, совершивших преступления и проступки в период с 27 марта по 25 ноября 1992 г. в зонах вооруженных конфликтов» от 25 ноября 1992 г., № 728. В настоящем законе подчеркивалось: «В целях приостановления братоубийственной войны, прекращения дальнейшего сползания республики к национальной катастрофе, пресечения подрыва экономической и общественно-политической основы государства, утверждения мира и согласия, взаимопонимания и сотрудничества различных групп, общественных формирований и политических партий, обеспечения нормальной деятельности государственных институтов, проявляя гуманизм. Верховный Совет Республики Таджикистан постановляет: не привлекать к уголовной, дисциплинарной и административной ответственности лиц, совершивших преступления или проступки в период с 27 марта по 25 ноября 1992 года в зонах вооруженных конфликтов»⁵⁵. Предоставив гражданам совершившим правонарушение амнистию, государство тем самым давало им

⁵⁴ См.: Тахиров Ф.Т. Значение нормативно-правовых актов XVI Худжандской сессии Верховного Совета Республики Таджикистан в становлении демократического государства в Таджикистане // Актуальные проблемы истории и теории права и государства в условиях государственной независимости Республики Таджикистан. Душанбе, 2009. С. 172.

⁵⁵ Закон Республики Таджикистан «Об освобождении от уголовной, дисциплинарной и административной ответственности лиц, совершивших преступления и проступки в период с 27 марта по 25 ноября 1992 г. в зонах вооруженных конфликтов» // Ведомости Верховного Совета Республики Таджикистан. 1992. № 23 (1032). Ст.323. С. 37-38.

возможность вернуться в мирную жизнь, жить и работать в соответствии с требованиями законности и правопорядка.

Говоря о данном этапе развития правовой политики государства о правовом порядке настоящую сессию можно охарактеризовать как основополагающий институт, заложивший не только правовые основы правового порядка независимого Таджикистана, но и установивший её основные принципы и определивший основные направления развития правовой политики государства в области правопорядка в ближайшие десятилетия.

С принятием новой Конституции Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 года формируется новая государственно-правовая политика государства в сфере правопорядка. Конституция Республики Таджикистан является первоначалом всей правовой системы государства. Конституция Республики Таджикистан, как Основной Закон, является живым документом, чутко реагирующим на существенные изменения, происходящие в жизни общества, государства, системы государственных органов, правового положения человека и гражданина. Она содержит нормы, определяющие развитие различных сфер жизни общества, государства и гражданина.

Таким образом, правовая политика в сфере правопорядка воплощалась в принципах, целях и задачах построения нового таджикского государства закрепленных в Конституции Республики Таджикистан, была направлена на установление мира и национального согласия, на формирование новой правовой системы

Как известно правовая политика и законодательство, как составной элемент правовой системы государства в процессе правового регулирования должно отражать действительную жизнь общества. Только в этом случае оно может показать свою регулятивную функцию. Поэтому в Таджикистане необходим был документ, предусматривающих на государственном уровне анализ существующих общественных отношений и прогнозирование дальнейшего развития этих отношений в обществе, что возможно только в том случае, если законодатель в ходе законотворческого процесса сможет выявить весь круг общественных отношений, нуждающихся в правовом регулировании. В свою очередь, формирование демократического, правового, в особенности светского государства, борьба с все нарастающей угрозой международного терроризма, религиозного экстремизма и радикализма, транснациональной преступности, в первую очередь зависело от разработки специального программного документа, каковым в Таджикистане выступило Концепция правовой политики Республики Таджикистан на 2018-2028 годы. В последнее десятилетие таджикскими учеными-юристами было проведено множество научных исследований в области правовой политики и практической реализацией научных достижений ученых-юристов и профессиональных юристов-практиков стал принятие Концепции правовой политики Республики Таджикистан на 2018-2028 годы, утвержденной Указом Президента Республики Таджикистан от 06 февраля 2018 г., № 1005. Настоящая концепция являясь целевой государственной программой по вопросам развития правовой системы республики, обеспечения осуществления правотворческих, правоприменительных и правоохранительных функций государства на 2018-2028 годы, разработана в целях правового обеспечения реализации Национальной стратегии развития Таджикистана на 2015-2030 годы.

Правовая политика как вид социальной практики, представляет собой уникальное социальное явление, под которым понимается совокупность политико-правовых мер стратегического характера, реализуемых как в рамках прямого действия права, так и посредством права и направленных на достижение следующих целей: 1) разработка механизма правового регулирования общественных отношений; 2) обеспечение достижения стратегических целей и решения тактических задач государства.

Правовая политика государства, чтобы быть эффективной должна охватывать все сферы правовой жизни и элементы правовой системы государства. В связи с этим правовая политика в своей структуре делится на определенные структурные элементы, которые могут включать в себя также многочисленные функции государства. Обеспечение правопорядка есть одна из функциональных требований любого правового государства. Только в условиях

полного обеспечения правопорядка государство может динамично развиваться. Правовая политика организует процессы формирования различных отраслей и институтов права и законодательства, правотворчества, правоприменения, правоохранительной и иных видов правовой деятельности. Отсюда правопорядок должна быть не просто объектом правовой политики государства, а конечной её целью. Правопорядком должны быть пропитаны практически все стадии правового регулирования общественных отношений. Для того, чтобы система правового регулирования государство работало эффективно, правовой порядок необходим на каждом этапе осуществления правового регулирования, как на стадии правотворчества, так и на стадии правоприменения и правоохраны. Иначе, говорить об эффективном правовом регулировании общественных отношений в государстве и речи не может быть.

В основах правовой политики республики лежит создание и совершенствование правовых, экономических, социальных и организационных условий для развития отношений по обеспечению правопорядка и осуществляется исходя из понимания того, что правопорядок есть основа нормальной жизнедеятельности человека, общества и государства. Создание и совершенствование правовых условий для установления правопорядка предполагает проведение эффективной правотворческой, правоприменительной и правоохранительной деятельности со стороны органов государственной власти и их должностных лиц, научно обоснованной, ориентированной на потребности решения практических задач политики в данной области. Экономические условия предполагают создание и воспроизводство особого механизма, обеспечивающего нормальной жизнедеятельности человека, экономическое развитие государства.

Говоря о правовой политике Республики Таджикистан в области правопорядка, следует отметить, что она комплексно, многоструктурна и многогранно, имеет множество направлений, осуществляется на всех уровнях системы общественных отношений (на внутригосударственном и международном) и практически охватывает все отрасли права и законодательства. Обеспечение правопорядка в Таджикистане является одной из ключевых разновидностей и направлений общей правовой политики Республики Таджикистан.

Поэтому, для эффективного осуществления правовой политики в области правопорядка необходимы предпринять меры как на внутригосударственном, так и на международном уровне. Внутригосударственные меры предполагают развитие национального законодательства, модернизация и развитие правоохранительной системы, разработка эффективных механизмов противодействия негативным глобальным вызовам и угрозам (терроризм, экстремизм, транснациональные преступления и т.п.), проведение комплексных мер по повышению правового сознания и культуры общества, развитие системы правового образования и науки.

Содержание правовой политики во многом зависит от объективных процессов, происходящих в мире и на международной арене, например, глобализации. Сегодня Таджикистан, декларирующий себя демократическим, правовым и светским государством, активно участвует в мировых интеграционных процессах, и поэтому формирование внутренней правовой политики невозможно без учёта происходящих в мире процессов.

Какие глобализационные угрозы и вызовы можно проследить, которые негативно сказываются не только на внутригосударственном правопорядке, но и на международном? Например, А.В. Малько к ним относит «международную преступность, терроризм, безопасность, ядерную угрозу, пандемию, экологию, информатизацию и т.д.»⁵⁶.

На современном этапе состоянию правопорядка в Таджикистане более всего угрожают такие глобальные вызовы и угрозы, как международный терроризм и религиозный экстремизм, транснациональная организованная преступность, коррупционные преступления и правонарушения. Актуальность и своевременное противодействие этим вызовам и угрозам подтверждается принятием Таджикистаном таких национальных стратегий, как в частности,

⁵⁶ Малько А.В. Становление многополярного правопорядка и роль России в этом процессе: проблемы теории и практики // Государственно-правовые исследования. Тамбов, 2023. Вып. 6. С. 14.

Стратегия противодействия экстремизму и терроризму в Республике Таджикистан на 2021-2025 годы, утвержденный указом Президента Республики Таджикистан от 1 июня 2021 г., № 187; Государственная стратегия противодействия коррупции в Республике Таджикистан на период до 2030 года, утвержденный указом Президента Республики Таджикистан от 3 августа 2021 г., № 222, Национальная стратегия по борьбе с незаконным оборотом наркотиков в Республике Таджикистан на 2013-2020 годы и др. Искоренение в обществе этих негативных явлений является главным условием установления и укрепления правопорядка. Приоритетными направлениями правовой политики в сфере правопорядка выступает противодействие вышеназванным общественно опасным явлениям. Соответственно антикоррупционная, антитеррористическая, антиэкстремистская политика государства и политика борьбы с транснациональными преступлениями является составляющими элементами правовой политики государства в области правопорядка.

Особым моментом в правовой политике государства в области правопорядка является обеспечение правопорядка в особых правовых режимах. Пандемия 2020 года показало, что обеспечение правопорядка в условиях особых правовых режимов не менее актуально, чем обеспечение правопорядка в условиях нормальной жизнедеятельности общества. Е.Ю. Архипова отмечает: «Основа особого правового режима обозначается через различные термины, используемые в действующем законодательстве, например «угроза безопасности», «бедствие», «чрезвычайная ситуация», «состояние войны», «вооруженное нападение»»⁵⁷.

Обеспечение правопорядка в условиях особых правовых режимов должна занять свое достойное место в концепции правовой политики государства в области правопорядка. Определить конкретные критерии, механизмы, условия обеспечения правопорядка в условиях особых правовых режимов представляет собой основные гарантии государства в обеспечении прав и свобод человека и гражданина, защита населения от пагубных результатов природных и общественных катаклизмов, их обеспечение средствами первой необходимости для нормальной жизнедеятельности и т.п..

Обеспечение правопорядка в современном глобальном мире не возможно без его международного составляющего. Как нам кажется современный мир сам нуждается в мировом правопорядке. Международные механизмы должны охватывать комплекс мер по сотрудничеству с зарубежными государствами по обеспечению правопорядка в рамках сотрудничества как в рамках международных универсальных, так и региональных организаций. При этом следует отметить, что события последних десятилетий свидетельствуют о несостоятельности международных универсальных организаций обеспечивать мировой правопорядок, что ориентируют государства на сотрудничества в рамках региональных международных организаций.

Таким образом, правопорядок как центральная категория науки теории государства и права, а также как состояние правового государства и справедливого общества всегда будет занимать центральной место в правовой политике государства. Без правового порядка невозможно представить в целом нормальную жизнедеятельность общества, а без правовой политики государства в области правопорядка невозможно формирование демократического, правового и светского государства. Правовая политика Республики Таджикистан в области правопорядка представляет собой комплексную, многоструктурную и многогранную систему, который имеет множество направлений и осуществляется на всех уровнях системы общественных отношений (как на внутригосударственном, так и международном уровнях) и практически охватывает все отрасли права и законодательства.

Литература

⁵⁷ Архипова Е.Ю. Особый правовой режим как проявление сущности публичного права // Сущность права: сборник статей к 100-летию со дня рождения профессора М. И. Байтина / [под ред. В. М. Баранова, С. А. Белоусова, И. Н. Сенякина]; Саратовская государственная юридическая академия. Саратов, 2022. С. 28-34.

1. Архипова Е.Ю. Особый правовой режим как проявление сущности публичного права // Сущность права: сборник статей к 100-летию со дня рождения профессора М. И. Байтина / [под ред. В. М. Баранова, С. А. Белоусова, И. Н. Сенькина] ; Саратовская государственная юридическая академия. Саратов: Изд-во Сарат. гос. юрид. акад., 2022. С. 28-34.
2. Бабаев А.Д., Каримов Т.Д. Авеста: по следам древнейшей цивилизации таджиков. Худжанд, 2001. С. 165.
3. Большой юридический словарь (под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина и др.). М., 1997. С. 395.
4. Борисов В.В. Правовой порядок развитого социализма. Вопросы теории. Саратов, 1977. С. 5.
5. Гафуров Б.Г. Таджики (древнейшая, древняя и средневековая история). Душанбе, 1989. Кн.1. С. 60, 74, 103.
6. Касьянов В.В. Социология права. Ростов-на-Дону, 2001. С.165;
7. Маджидзода Дж. З. Причины и условия, предшествующие совершению преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств // Маҷаллаи академии ҳуқуқ = [Академический юридический журнал]. Душанбе, 2021. № (37). С. 136-143.
8. Малько А.В. Становление многополярного правопорядка и роль России в этом процессе: проблемы теории и практики // Государственно-правовые исследования. Тамбов, 2023. Вып. 6. С. 13- 21.
9. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах / Под ред. проф. М.Н. Марченко. М., 2000. Т.2. (Теория права). С. 535.
10. Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов [Текст] / Под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсисянца. М.: Издательство Норма (Издательская группа НОРМА-ИНФРА М), 2002. 832 с.
11. Спиридонов Л.И. Теория государства и права: учебник. М., 1995. С. 252- 253.
12. Тахиров Ф.Т. Значение нормативно-правовых актов XVI Худжандской сессии Верховного Совета Республики Таджикистан в становлении демократического государства в Таджикистане // Актуальные проблемы истории и теории права и государства в условиях государственной независимости Республики Таджикистан. Душанбе; Дониш, 2009. 369 с.
13. Теория государства и права: учебник / Под ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова. М; Издательство Норма, 2001. 616 с.
14. Юнусов А.А. Правопорядок, общественный порядок и права человека // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия "Право". Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2007. №4(76): Вып. 9. С.37.
15. New Webster's Dictionary of the English Language. India, 1992. 967 p.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

ТАЪЛИМОТИ СИЁСӢ ВА ҲУҚУҚИИ УМАРИ ХАЙЁМ РОҶЕЪ БА ОЗОДИИ ИНСОН

Кенчазода Шӯхрат Юсуф,
Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати
Тоҷикистон, дотсенти кафедраи назария ва
таърихи давлат ва ҳуқуқ, номзади илмҳои
ҳуқуқшиносӣ
Тел.: +992 92-774-15-15
Email: shukhrat-1975@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар
бораи ҳуқуқ ва давлат

Муқарриз: Обидов Д.С., номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

Аннотатсия: Дар мақолаи мазкур таълимоти сиёсӣ ва ҳуқуқии матафаккири
тоҷик Умари Хайём роҷеъ ба озодии инсон мавриди таҳлил қарор дода шудааст.
Афкори Хаём тавассути таълимоти сиёсӣ ва ҳуқуқии ҷаҳониаш озодии инсонро дар
маркази ҷаҳонбинии ӯ қарор гирифтааст. Умари Хайём ҳастии инсонро ҳамчун
қафлати озодии инсон ҳисобида, мафҳуми озоди инсонро тибқи ақидаҳои замона ва
фалсафие, ки дар баробари ӯ изҳори назар кардаанд, ташаккул додааст. Умари Хайём
боз ба андешае асоснок менамояд, ки дар мавриди мавҷуд набудани озодӣ, инсон ба як
мучизаи ночиз табдил мегардад ва мавқеу манзалати ӯро паст мезанад.

Калидвожаҳо: Умари Хайём, осори Хайём, инсон, озодӣ, вазъи инсон, озодии
инсон, таълимоти сиёсӣ ва ҳуқуқӣ, сиёсат, фалсафа, дунявият, шох, султон, расму оин,
ақл, одоби ҳамида, адолати иҷтимоӣ, ҳокимият

ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ УЧЕНИЯ ОМАРА ХАЙЯМА О СВОБОДЕ ЧЕЛОВЕКА

Кенджазода Шухрат Юсуф,
Таджикский государственный университет
права, бизнеса и политики, доцент кафедры
теории и истории государства и права,
кандидат юридических наук
Тел.: +99292-774-15-15
E-mail: shukhrat-1975@mail.ru

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история
учений о праве и государстве

Рецензент: Обидов Д.С., кандидат юридических наук, доцент

Аннотация: В данной статье проанализировано политико-правовые взгляды
таджикского мыслителя Омара Хайяма о свободе человека. Учение Хайяма на основе
политико-правовой мысли приобрёл всемирный характер и в центре его внимание
находится свобода человека. Омар Хайям, считает что существование человека
является гарантом свободы человека и эту идею он совершенствует на основе
философских взглядов того времени. Омар Хайям обосновал данную идею тем, что
отсутствие свободы человека он преобразуется на индивид и теряет своего статуса.

Ключевые слова: Омар Хайям, произведение Хайяма, человек, свобода, статус
человека, свобода человека, учение о политике и праве, политика, философия, светское,
шах, правитель, обычаи, социальная справедливость, правительство.

OMAR KHAYYAM'S POLITICAL AND LEGAL TEACHINGS ON HUMAN FREEDOM

Kenzhazoda Shukhrat Yusuf,

Tajik State University of Law, Business and Politics, Associate Professor of the Department of Theory and History of State and Law
Candidate of Legal Sciences

Tel.: +99292-774-15-15

Email: shukhrat-1975@mail.ru

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of the law and state

Reviewer: Obidov D.S., candidate of Law, docent

Keywords: Omar Khayyam, Khayyam's work, man, freedom, human status, human freedom, teachings on politics and law, politics, philosophy, secular, shah, ruler, customs, social justice, government.

Abstract: This article analyzes the political and legal views of the Tajik thinker Omar Khayyam on human freedom. Khayyam's teachings, based on political and legal thought, have acquired a universal character, and human freedom is at the center of his attention. Omar Khayyam believes that human existence is the guarantor of human freedom, and he develops this idea based on the philosophical views of his time. Omar Khayyam justified this idea by arguing that without human freedom, an individual is transformed and loses their status.

Дар замони соҳибистиклол гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сиёсати фарҳангпарваронаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ- Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон маҷрои навро гирифт. Дар ин замина ҳангоми суҳанронӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар ҳамоиши ҷумҳуриявӣ бахшида ба 1310-солагии Имоми Аъзам чунин иброз намудаанд, ки “Пас аз соҳибистиклолии Тоҷикистон алоқмати мардуми тоҷик бо ҷомеаи ҷаҳонӣ ва ҳамкориҳои байналмилалӣ он бо мамолики мухталифи олам тамоюлҳои нав касб намуда, омӯзиши мероси арзишҳои маънавӣ ва мероси фарҳангӣ тавсеа пайдо намуд”⁵⁸.

Мутафаккир бузурги халқи тоҷик Умари Хайём ҳамчун сиёсатмадор, файласуф дар давраи давлатдорӣ Салҷуқӣён эътироф гашта ва ӯ ҳамчун онишманди асри худ таълимотҳои сиёсӣ ва ҳуқуқии ҳудро роҷеъ ба ҳуқуқи инсон бахшидааст. Умари Хайём дар ҷавонӣ донишҳои замони ҳудро азҳуд намуда, доир ба омӯзиши фалсафа, сиёсат ба нуфузи волои илмӣ расидааст. Тибқи сарчашмаҳои таърихӣ маълум гардидааст, ки Хайём дар илми тиб ҳам маҳорат дошт ва султон Санҷарро, дар дарбор табобат кардааст. Мутафаккир бояд қайд намоем, ки ҳангоми идоракнии давлат аз ҷониби Ҷалолиддин Маликшоҳи Салҷуқӣ дар Нишопур аввалин расадхонаро ташкил намуд, ки бо пешниҳоди Хайём тағироти тақвим амали карда мешавад ва он то ҳол бо номи “Тақвими Ҷалолӣ” машҳур гаштааст⁵⁹.

Яке аз асари машҳури Умари Хайём ин рисолаи “Наврӯзнама” мебошад, ки пайдоиш ва инкишофи Наврӯз ва расму оини баргузориҳои онро дар дарбори Сосониён таҷассум намудааст⁶⁰. Умари Хайём тавассути ҳунари алаҳхусус дар Ғарб Хайём машҳуртарин шоири тоҷику форс аст, ки шухраташ аз маҳфилҳои илмию адабӣ инкишоф ёфтааст. Ёҷодиёти мутафаккири форсу тоҷик Хайём бо забони соддаи тоҷикӣ навишта шуда он дорои маъниҳои амиқи фалсафӣ ва натиҷаи андешаи

⁵⁸ Суҳанронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар ҳамоиши ҷумҳуриявӣ бахшида ба 1310-солагии Имоми Аъзам.// Народная газета. №7 от 18.02.2009 с.

⁵⁹ Андешаҳои миллии тоҷикон. Зери назари д.и.т, профессор Каримов О.К.-Ношир.-Хучанд.-586 с

⁶⁰ Умари Хайём Наврӯзнама.-Душанбе, Адиб,- 2012,-352 с

огохонаи мутафаккири бузург баҳисоб меравад:

Асрори азалро на ту дониву на ман
В-ин ҳарфи муаммо на ту хониву на ман.
Ҳаст дар паси парда гуфтугӯи ману ту,
Чун парда барафтад, на ту мониву на ман.

Дар таълимоти сиёсӣ ва ҳуқуқии ҷаҳонии Умари Хайём озодии инсон дар маркази ҷаҳонбинии ӯ қарор гирифтааст. Мутафаккир Умари Хайём ҳастии инсонро ҳамчун қафолати озодии инсон медонад. Тибқи таълимоти сиёсӣ ва ҳуқуқии Умари Хайём мафҳуми озодии инсон тибқи ақидаҳои динӣ ва ғалсафие, ки дар баробари ӯ изҳори назар кардаанд, ташаккул меёбад. Умари Хайём боз ба андешае асоснок менамояд, ки дар мавриди мавҷуд набудани озодӣ, инсон ба як мучизаи ночиз табдил мегардад. Бинобар он мутафаккир баандешае аст, ки Хайём бо ҳар мактабу ҷаҳонбиние, ки инсонро маҳдуд карда, озодии ӯро бигирад, дар ҳаракат аст.

Мутафаккири тоҷик Умари Хайём дар замони худ таълимотеро оид ба ҳуқуқи инсон боқӣ гузошт, ки пас аз чандин қарн дар шакли мукамал дар Аврупо инкишоф ёфт. Таълимоти муҳиме, ки намояндаи он мутафаккири олмонӣ Мартин Хайдеггер идома додааст ва сарчашмаи онро ҳастии инсон ташкил медиҳад⁶¹. Усули мактаби мазкурро озодӣ ва ҳаққи интиҳоб дар бар мегирад. Мутафаккири озодандеша ҳазор сол пеш чунин андешаро баён намудааст:

Ғар бар ғалакам даст будӣ чун Яздон,
Бардоштаме ман ин ғалакро зи миён.
Аз нав ғалаке дигар чунон сохтаме,
К – озода ба коми дил расидӣ осон.

Мавзуи асосии рубоиёти Умари Хайёмро дар ҷодаи озодии инсон асрори азал, рози офариниш, муаммои ҳастӣ, ҷойгоҳи инсон дар низоми ҳастӣ, мубориза бо хурофоту мафҳумот, ташвиқи инсон барои раҳой аз қайду бандҳои сохтаву пардохтаи зехнӣ, ҷустуҷуи ҳақиқати ашё ва шод зистану лаззат бурдан аз неъматҳои бешумори худододӣ ташкил додааст. Нотарсӣ ва озодандешандии Хайём ҷиҳати омӯзиши масоили муҳим озодии инсон, он ҳам дар даврони ҳукумати Салҷуқӣён, ӯро ба яке аз мутафаккири ҷаҳонӣ пешбари менамояд ва маъруфи ҷаҳонӣён мегардонад. Бояд қайд намоем, ки таълимоти Хайём роҷеъ ба ҳуқуқи инсон бинобар хусусияти равшанфикрӣ дар дунё доштаниш дигаргунии ҷиддиеро амалӣ намуд. Бо кумаки рубоиёти Хайём аврупоиҳо худро аз қайду банди мафҳумоти динию мазҳабӣ наҷот доданд⁶².

Мутафаккири тоҷик Умари Хайём дар таълимоти худ озодии инсонро аз хурофот дар асарҳои худ тасвир намудааст. Ба андешаи Умари Хайём инсон дар мавриде, ки аз таъсири хурофот худро озод накунад, зиндагии озоиштаро барои худ фароҳам намеорад. Дар таълимоти сиёсӣ ва ҳуқуқии Умари Хайём озодии инсон бо ақл, одоби ҳамида ва дорои ҳаққи интиҳоб муайян карда шудааст⁶³. Ба андешаи Умари Хайём инсонии оқил метавонад ба рафтори худ ҷавоб гуфта тавонад ва дар ин маврид инсон аз озодӣ ва интиҳоб имкон дошта бошад:

Бар ман қалами қазо чу бе ман ронанд,
Пас неку бадаш зи ман ҷаро медонанд.
Дӣ бе ману имрӯз чу дӣ бе ману ту,
Фардо ба ҷӣ ҳучҷатам ба Довар хонанд?

Мутафаккир Умари Хайём таъсимоти сиёсӣ ва ҳуқуқии худро ҷиҳати таъмини адолат ва ҳақиқат ба воситаи савол ва ҷавоб таҷассум менамояд. Яке аз хусусияти таълимоти мутафаккир дар он аст, ки дар таъмини адолат ва ҳақиқат дар ҳаққи инсон меҳодад гуфтаи назари худро бо андешаҳои инсонии оқил муқоиса намуда шахси доноро

⁶¹ История таджикской философии(с древнейших времен до XV в.)В трёх томах.Том 2 под общ.ред. А.А. Шамолова.-Душанбе, 2011-788 с.

⁶² Мартин Хайдеггер."Письмо о гуманизме"// Проблема человека в западной философии.– М.1988.-С.314-358.

⁶³ Умари Хайём. Рубоиёт. Душанбе, Маориф ва фарҳанг,-2010,-236 с.

ба машварат даъват намоёд. Дар ин ҷо рисолати мутафаккир дар он аст, ки тавассути машварат ва саволу ҷавоб посух додан нест, балки муҳокимаи мавзӯи ба баррасӣ гузошта шуда аз ҷониби хирадмандон баҳисоб мервад⁶⁴.

Дар таълимоти сиёсӣ ва ҳуқуқии Хайём баёни ҳақиқат ин яке аз вазифаи иҷтимоии мутафаккир баҳисоб рафта, ҷиҳати иҷрои иҷрои ин вазифаи иҷтимоии худ ҳамеша омадааст. Дар асарҳои худ Хайём ба мисли Ҳофиз бисёр ҳислатҳои намоёндоғони расмӣ динро, ки одоби ношоиста ба мисли фиребгарӣ, дурӯғӣ, зохирпарастӣ ва худписандӣ доштаанд маҳкум менамояд. Мутафаккир Умари Хайём ба мисли дар ин замина аз Ҳофиз, ки мегуфт “Ҷош мегӯяму аз гуфтаи худ дилшодам” пайравӣ намуда, таассубу хурофот ва таъбиру тафсирҳои нодурусти шайхони риёкор, муллоҳои мутаассиб ва муфтию қозихҳои манфиатталабро мазаммату тамасхур кардааст:

Эй соҳиби фатво, зи ту бедортарем,
Бо ин ҳама мастӣ зи ту хушёртарем.
Ту хуни касон хурию мо хуни разон,
Инсоф бидеҳ, кадом хунхортарем.

Дар рубоии номбурда намоёндоғони дин, ки манзати инсонро паст мезаданд дар шаклҳои ба мисли “Эй қозии шахр” ё “Эй муфтии шахр” ҳам истифода шудааст, ки ин таъкиди мутафаккир ба намоёндоғони динӣ асосан таъсирбахш аст. Хайём ҳикояву ривоятҳое, ки шайху мулло оид ба дунёву охирати инсон нақл менамудаанд, ин тоифаро, ки аз дин ва мансаб суистифода менамудаанд маҳкум менамояд. Ба андешаи мутафаккир ҳаросонидани инсон аз охират ин ҳиллаест ҷиҳати раҳгун занондани мардуми содда ва бовари онҳо намуда баҳисоб меравад. Тибқи таълимотҳои сиёсӣ ва ҳуқуқии мутафаккири бузурги тоҷик Умари Хайём тавассути ин фиребу макр шайху мулло ҳокимиятро амали намуда марудумро ба дунёгурезӣ тарғиб менамудаанд. Дар ин ҷода онҳо мардумро фиреб намуда ба худ нозу неъматӣ беандозаро ҷамъ намуда бо айшу ишрат зиндагӣ менамудаанд, ки онро мутафаккир маҳкум менамуд:

Гӯянд бихишту хурубин хоҳад буд
В-он майи нобу ангубин хоҳад буд.
Гар мо майю маъшуқа гузидем, ҷӣ бок.

Адабиёт:

1. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар ҷамъиши ҷумҳуриявӣ баҳшида ба 1310-солагии Имоми Аъзам.// Народная газета. №7 от 18.02.2009 с.
2. Андешаҳои миллии тоҷикон.Зери назари д.и.т, профессор Каримов О.К.-Ношир.-Хучанд.-586 с.
3. История таджикской философии(с древнейших времен до XV в.)В трёх томах.Том 2 под общ.ред. А.А. Шамолова.-Душанбе, 2011-788 с.
4. Умари Хайём. Рубоӣёт. Душанбе, Маориф ва фарҳанг,-2010,-236 с.
5. Умари Хайём Наврӯзнама.-Душанбе, Адиб,- 2012,-352 с.
6. Мартин Хайдеггер.”Письмо о гуманизме”// Проблема человека в западной философии.М.1988.-С.314-358
7. Морочник С.Б. Философские взгляды Омара Хайяма. – Сталинабад.1952.(32)

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба ҷоп тавсия шуд: 26.06.2026

⁶⁴ Морочник С.Б. Философские взгляды Омара Хайяма. Сталинабад.1952.(32)

ОЗОДИИ АҚИДА, ВИЧДОН ВА ДИН: ТАҲЛИЛИ НАЗАРИЯВӢ-ҲУҚУҚӢ

Шоев Фируз Махмадаминович,

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети ҳуқуқшиносӣ, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ

Тел.: (+992) 918-55-77-99

E-mail: f.m.shoev@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар бораи ҳуқуқ ва давлат

Мушовири илмӣ: Холиқзода А.Ғ., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Муқарриз: Мирализода И.Қ., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда: Озодии ақида, вичдон ва дин яке аз мавзуҳои омӯзиши илм ва фанни «ҳуқуқи инсон» мебошад. Озодии ақида, вичдон ва дин яке аз ҳуқуқу озодиҳои асоси ва табиӣ инсон буда, ҷомеаи башарӣ, созмонҳои байналмилалӣ ва давлатҳои ҷаҳон онҳоро эътироф, риоя ва ҳифз менамоянд. Дар мақолаи мазкур мафҳум, мазмун, низоми кафолатҳо, асосҳои маҳдудкунӣ ва ҷавобгари барои вайрон кардани озодии ақида, вичдон ва дин мавриди омӯзишу тадқиқот қарор гирифтааст. Мақолаи мазкур мазмун ва муҳтавои мавзӯи тадқиқшавандаро ба пурагӣ кушода, холигиро дар омӯзиши мавзӯи «озодии ақида, вичдон ва дин» бартараф менамояд.

Калидвожаҳо: Ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ҳуқуқу озодиҳои шахсӣ, озодии ақида, озодии вичдон, озодии интиҳоб ва пайрави намудан ба дин, санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва қонунгузориҳои миллии оид ба озодии ақида, вичдон ва дин, Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва ташкилотҳои динӣ».

СВОБОДА МЫСЛИ, СОВЕСТИ И РЕЛИГИИ: ТЕОРЕТИЧЕСКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

Шоев Фируз Махмадаминович,

Таджикский национальный университет, юридический факультет, кандидат юридический наук, доцент кафедры прав человека и сравнительного правоведения

Тел.: (+992) 918-55-77-99

E-mail: f.m.shoev@mail.ru

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве

Научный консультант: Холиқзода А.Ғ., доктор юридических наук, профессор

Рецензент: Мирализода И.Қ., доктор юридических наук, профессор

Аннотация: Свобода мысли, совести и религии является одним из тем изучения науки и дисциплины «права человека». Свобода мысли, совести и религии является одним из основных и естественных прав и свобод человека, которые признаются, соблюдаются и защищаются человеческим обществом, международными организациями и государствами мира. В данной статье исследуются понятие, содержание, система гарантий, основания ограничения и ответственность за нарушение свободы мысли, совести и религии. Данная статья полностью раскрывает содержание

исследуемой темы и преодолевает пробел в изучении темы «свобода мысли, совести и религии».

Ключевые слова: Права и свободы человека и гражданина, личные права и свободы, свобода мысли, свобода совести, свобода выбора и исповедания религии, международные правовые акты и национальное законодательство о свободе мысли, совести и религии, Всеобщая декларация прав человека, Международный пакт о гражданских и политических правах, Конституция Республики Таджикистан, Закон Республики Таджикистан «О свободе совести и религиозных организациях».

FREEDOM OF THOUGHT, CONSCIENCE AND RELIGION: A THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS

Shoev Firuz Makhmadaminovich,

Tajik National University, Faculty of Law,
Candidate of Law, Associate Professor of the
Department of Human Rights and Comparative
Law

Tel.: (+992) 918-55-77-99

E-mail: f.m.shoev@mail.ru

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of the law and state

Scientific Advisor: Kholikzoda A.G., Doctor of Law, Professor

Reviewer: Miralizoda I.K., Doctor of Law, Professor

Annotation: Freedom of thought, conscience and religion is one of the topics studied in the science and discipline of human rights. Freedom of thought, conscience and religion is one of the fundamental and natural human rights and freedoms that are recognized, respected and protected by human society, international organizations and countries around the world. This article explores the concept, content, system of guarantees, grounds for restrictions and liability for violations of freedom of thought, conscience and religion. It provides a comprehensive overview of the topic and fills the gap in the study of freedom of thought, conscience and religion.

Keywords: Rights and freedoms of a man and citizen, personal rights and freedoms, freedom of thought, freedom of conscience, freedom of choice and practice of religion, international legal acts and national legislation on freedom of thought, conscience and religion, Universal Declaration of Human Rights, International Covenant on Civil and Political Rights, Constitution of the Republic of Tajikistan, Law of the Republic of Tajikistan "On Freedom of Conscience and Religious Organizations".

1. Мафҳуми озодии ақида вичдон ва дин.

Ҳар як инсон ва шаҳрванд дорои ҳуқуқ, озодӣ ва вазифаҳо мебошад. Озодии инсон мафҳуми васеъ буда, сарҳади он то ҳудуди ҳуқуқи инсон рафта мерасад.

Озодии ақида, вичдон ва дин яке аз ҳуқуқу озодиҳои шахсии инсон ва шаҳрванд ба шумор рафта, дар худ се озодии аз ҳам ҷудонопазирро дар бар мегирад. Якум озодии ақида, дуум озодии вичдон ва сеум озодии эътиқоди динӣ.

Инсон бе надоштани озодии ақида, вичдон ва дин арзи ҳастӣ карда наметавонад, чунки инсон худ бехтарин офаридаи Худованд буда, дорои ақл, ҳиссиёт, эҳсосот, идрок, тафаккур, дарккунӣ, фикрронӣ мебошад. Доштани қобилияти фикрронӣ аз инсон будан шаҳодат медиҳад. Фикрронии инсон ба доштани ақидаи худ бурда мерасонад.

Озодии ақида – ин мустақилияти инсон ва норавоии даҳлат намудан ба фикрронӣ ва андешаронии инсон мебошад. Озодии ақида соҳаҳои гуногуни худро дорад. Аз ҷумла, озодии ақидаи динӣ.

Озодии ақидаи динӣ маънои онро надорад, ки фикр накарда оид ба дин ва масъалаҳои динӣ ақидаи худро иброз намоӣ. Инсон бояд фикр намуда, сипас ақидаашро нисбат ба дин ва масъалаҳои динӣ баён намояд, то ки озодии ақида, вичдон ва эътиқоди динии дигаронро вайрон накунад.

Вичдон аз дил доштани инсон сарчашма мегирад. Вичдон як чузъи ботинии инсон буда, дар дили инсон ҷой гирифтааст.

Вичдон – ин ҳастиву вучуди инсон мебошад. Вичдон – ин тарсест, ки Офаридгор дар дили инсон, яъне ҳасткардаи худ ҷой додааст, то ин ки тавассути он гуфтор, рафтор ва кирдори ӯро ҳамчун махлуки бошуур назорат намояд. Инсон доимо дар ҳар гуфтораш, рафтораш ва кирдораш ҳатман ба вичдонаш муроҷиат менамояд. Аз вичдони инсон танҳо Офаридгораш хабардор мебошад.

Эътиқод – ин ихлоси инсон ба ягон кас ва ё чиз мебошад. Эътиқод – ин бовари доштан ба қувваҳои табиӣ, ғавқуззикр мебошад. Инсоният дар тули ташаккулёбии худ аз давраи қадим то замони муосир дар давоми ҳаёти худ ба қувваҳои табиӣ, аз қабилӣ оташ, раду барқ, заминчунбӣ, обҳезӣ ва ҳоказо боварӣ ва эътиқод ҳосил кардааст. Аз оғози ҳаёти ҷамъиятӣ инсон инчунин ба парастии ҳайвонҳо, ба монанди гов, маймун, аждаҳда шурӯъ намудааст. Бо пайдоиши динҳо парастии динӣ, яъне эътиқоди динӣ оғоз гардид. Дар ҷаҳон динҳо хеле зиёданд. Дар замони муосир се дин ҷаҳонӣ эътироф шудааст: дини буддоия, дини насронӣ ва дини ислом.

Озодии эътиқоди динӣ. Ҳар як инсон дар интиҳоби дин, дар пайравӣ ба дин озод мебошад. Ҳар як инсон ҳуқуқ дорад озодона ин ё он динро интиҳоб намояд. Ҳар як инсон ҳуқуқ дорад ба ин ё он дин пайравӣ намояд ва ё пайравӣ накунад. Инчунин ҳар як инсон ҳуқуқ дорад ба ягон дин эътиқод (боварӣ) надошта бошад, ягон динро парастӣш накунад. Маҳз, ҳуқуқ ба озодии эътиқоди динӣ дар ҳамин ифода меёбад.

Озодии вичдон яке аз ҳуқуқҳои асосӣ ва шахсии инсон буда, вобаста ба замони пайдоишаш ба ҳуқуқу озодиҳои насли якуми ҳуқуқҳои инсон мансуб мебошад.

Озодии вичдон маънои озодии шахсиятро аз ҳама гуна назорати идеологӣ, ҳуқуқи ҳар касро барои мустақилона баҳри худ интиҳоб кардани низоми арзишҳои маънавӣ дар назар дорад⁶⁵.

Аз лиҳози ҳуқуқӣ мафҳуми озодии вичдон хеле васеъ буда, паҳлӯҳои гуногун дорад. Озодии вичдон аз лиҳози дарбаргирӣ ҳамаи ҷанбаҳои ҳаёти зеҳнӣ ва маънавии инсонро фаро гирифта, ғайр аз эътиқоди динӣ, инчунин ақидаҳои атеистиро низ дар бар мегирад⁶⁶.

Ҳуқуқ ба озодии вичдон дар шаклҳои мухталиф ифода ёфта, он аз муайян намудани муносибати шахс ба дин то ба ташкили иттиҳодияҳои диниро фаро мегирад⁶⁷.

Озодии вичдон ва эътиқоди динӣ ҳамчун ҳуқуқи субъективии инсон мебошад⁶⁸.

Ҳамин тариқ, озодии ақида, вичдон ва дин яке аз ҳуқуқу озодиҳои шахсии инсон ва шахрванд буда, ба табиату фитрати инсон хос мебошад.

2. Мазмуни озодии ақида, вичдон ва дин.

Калимаи «мазмун» истилоҳи фалсафӣ буда, дар илм дар қушода додани ягон мавзӯ истифода бурда мешавад. Дар илми ҳуқуқи инсон низ истилоҳи «мазмун» ба

⁶⁵ Ниг.: Диноршоев А.М. Права человека. Учебник для вузов. – Душанбе, 2010. – С. 142; Диноршоев А.М., Сафаров Б.А., Сафаров Д.С. Ҳуқуқи инсон (васоити таълимӣ-методӣ). – Душанбе: «Виза-принт», 2010. – С. 75; Миралиев И.Қ. Қафолати таъмини озодии вичдон ва эътиқоди динӣ дар қонунгузории ҚТ // Поси ҳуқуқи инсон чун дастоварди умумибашарӣ (Маводҳои қонфронси илмӣ-назариявӣ бахшида ба муносибати 65-умин солгарди қабули Эълумияи умумии башар) / Зери таҳрири н.и.х. Сафаров Б.А. – Душанбе, 2014. – С. 42.

⁶⁶ Ниг.: Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқи инсон / Зери таҳрири н.и.х., дотсент Насурдинов Э.С. – Душанбе: «Эр-граф», 2013. – С. 181.

⁶⁷ Ниг.: Тафсири илмию оммавии Конституцияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон / Зери таҳрири Раиси Суди Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, академики Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор М.А. Махмудов. – Душанбе: Шарқи озод, 2009. – С. 147.

⁶⁸ Ниг.: Вализода С.О. Инкишофи ҳуқуқи инсон ба озодии вичдон ва эътиқоди динӣ дар Тоҷикистони муосир // Масъалаҳои назариявии ташаккули фарҳанги ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон: маводи конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ (5-уми декабри соли 2023) / Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Мирзозода П.З. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2023. – С. 291-293.

маврид истифода бурда мешавад. Он дар ду маврид истифода мешавад. Якум, дар кушода додани мавзуи «мафҳум ва мазмуни ҳуқуқи инсон». Дуюм, дар кушода додани ҳуқуқи озодиҳои мушаххаси инсон ва шаҳрванд. Ба монанди, «мазмуни ҳуқуқ ба дахлнопазирии шахсият», «мазмуни ҳуқуқ ба истеҳсолоти судии адолатнок», «мазмуни ҳуқуқ ба озолии мусофират ва интихоби маҳалли зист».

Озодии ақида, вичдон ва дин низ яке аз ҳуқуқи озодиҳои мушаххаси инсон ва шаҳрванд мебошад. Дар кушода додани он низ дар баробари дигар истилоҳҳои илмӣ, ба монанди «мафҳум», истилоҳи «мазмун» истифода мешавад.

Мазмуни озолии ақида, вичдон ва дин – ин аз кадом ҳуқуқи озодиҳо таркиб ёфтани озолии ақида, вичдон ва дин мебошад.

Мазмуни озолии ақида, вичдон ва дин ҷабҳаҳои зеринро дар бар мегирад:

1. Ҳуқуқи эътиқод овардан ба ҳар дин;
2. Ҳуқуқи ба ҷо овардани расму оинҳои динӣ;
3. Ҳуқуқи иваз кардани дин;
4. Ҳуқуқи паҳн кардани иттилоот дар бораи таълимоти динӣ;
5. Ҳуқуқи гирифтани таҳсилоти динӣ;
6. Ҳуқуқи ба амал баровардани фаъолияти хайру эҳсонкорӣ;
7. Ҳуқуқи ба амал баровардани фаъолияти динии фарҳанӣ-маърифатӣ;
8. Озодӣ аз таъйид аз рӯи аломати динӣ⁶⁹.

Зимнан зарурият ба таъкид аст, ки озолии эътиқоди динӣ аз озолии вичдон бар меояд ва дуввумин намоиш додани эътиқоди динии худро низ фаро мегирад. «Намоишдихӣ» бошад, моҳиятан хеле васеъ буда, инҳоро дар бар мегирад:

1. Ибодат намудан;
2. Иҷрои расму оин ва маросимҳои динӣ;
3. Бунёд намудани ибодатгоҳҳо;
4. Истифодаи таълимот ва ашъҳои маросимӣ;
5. Ба ҷо овардани шартҳои парҳезкунӣ аз ҳӯрок;
6. Пушидани либос ва кӯлоҳҳои фарқкунанда ва истифодаи забони махсус;
7. Интиҳоб намудани пешвоёни динӣ ва рӯҳониён ва ғайра⁷⁰.

Ҳамин тавр, мазмуни озолии ақида, вичдон ва дин дарбаргирандаи ҳуқуқи озодиҳои эътиқодии инсон ва шаҳрванд мебошад.

3. Низоми кафолатҳои озолии ақида, вичдон ва дин.

А. Озодии ақида, вичдон ва дин мувофиқи санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсон. Озодии ақида, вичдон ва дин яке аз ҳуқуқи озодиҳои асосии инсон ва шаҳрванд мебошад, ки ба ҳар як инсон аз лаҳзаи таваллуд мансуб буда, ҷомеаи башарӣ, созмонҳои байналмилалӣ ва давлатҳои ҷаҳон онҳоро эътироф, риоя ва ҳифз менамоянд. Озодии ақида, вичдон ва дин яке аз ҳуқуқи озодиҳои фитрию табиӣи инсон буда, ба гурӯҳи ҳуқуқи озодиҳои шахсии инсон ва шаҳрванд дохил мебошад.

Озодии ақида, вичдон ва дин дар ҳаёти ҳар як инсон аҳамияти муҳим дорад. Инсон дорои ҳуқуқи озодиҳое аст, ки шахсияти ӯро ҳамчун инсони комил кафолат медиҳанд. Махз, озолии ақида, вичдон ва дин аз ҷумлаи ин ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд аст.

Ҷомеаи башарӣ дар симои Созмони Милали Мутаҳид барои ҳар як инсон зарурияти доштани озолии ақида, вичдон ва динро дарк намуда, дар доираи санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсон озолии ақида, вичдон ва динро барои ҳар як инсон ва шаҳрванд кафолат додааст. Мақсад аз ин кафолатдихӣ дар он аст, ки ҳеҷ ягон инсон ва шаҳрванд набояд аз ҷониби ягон шахс вобаста ба ақидааш, вичдонаш ва эътиқоди диниаш зери таҳқир қарор дода шавад.

⁶⁹ Ниг.: Диноршоев А.М., Сафаров Б.А., Сафаров Д.С. Ҳуқуқи инсон (васоити таълимӣ-методӣ). – Душанбе: «Виза-принт», 2010. – С. 75-76.

⁷⁰ Ниг.: Холиков А.Г., Диноршоев А.М. Права человека. / Под ред. д.ю.н., проф. Холикова А.Г. – Душанбе, 2009. – С. 364-365; Диноршоев А.М., Сафаров Б.А., Сафаров Д.С. Ҳуқуқи инсон (васоити таълимӣ-методӣ). – Душанбе: «Виза-принт», 2010. – С. 76.

Созмони Милали Муттаҳид дар асноди асосӣ оид ба ҳуқуқи инсон ва дигар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки оид ба ҳуқуқи инсон қабул кардааст, ҳуқуқ ба озодии ақида, вичдон ва динро низ ҷой додааст. Озодии ақида, вичдон ва дин дар моддаҳои 18 ва 19-и Эълومияи умумии ҳуқуқи инсон (аз 10.12.1948 с.), дар моддаҳои 18 ва 19-и Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ (аз 16.12.1966 с.) ва дигар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсон мустаҳкам карда шудааст.

Озодии ақида, вичдон ва дин дар моддаи 18-и Эълумияи умумии ҳуқуқи инсон (аз 10.12.1948 с.) чунин оварда шудааст: «Ҳар инсон ба озодии фикр, вичдон ва дин ҳуқуқ дорад. Ин ҳуқуқ тағйири озодонаи дини худ ё эътиқод, пайравии озодонаи дин ё эътиқоди худ, ҷӣ бо тариқи инфиродӣ ва ҷӣ якҷоя бо дигарон, ба таври оммавӣ ё хусусӣ таълим гирифтани, ибодат намудани ва иҷро кардани расму оинҳои динӣ ва маросимиро дар бар мегирад»⁷¹.

Озодии ақида, вичдон ва динро моддаи 19-и Эълумияи умумии ҳуқуқи инсон (аз 10.12.1948 с.) чунин муқаррар кардааст: «Ҳар инсон ба озодии ақида ва баёни озодонаи он ҳақ дорад; ин ҳуқуқ озодии беамониат доштан ва пайравӣ намудани ба ақидаи худ, бо ҳар восита ва сарфи назар аз ҳудудҳои давлатӣ, ҷустуҷӯ, дастрасу интишор намудани маълумоти андешаро дар бар мегирад»⁷².

Озодии ақида, вичдон ва дин дар моддаи 18-и Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ (аз 16.12.1966 с.) чунин оварда шудааст: «1. Ҳар инсон ба озодии фикр, вичдон ва дин ҳуқуқ дорад. Ин ҳуқуқ озодии доштан ё қабул кардани дин ё эътиқод, озодии ба таври инфиродӣ ё якҷоя бо дигарон, ба таври оммавӣ ё хусусӣ ибодат намудани, иҷро кардани расму оинҳои диниву маросимӣ ва таълими динӣ гирифтаниро дар бар мегирад. 2. Ҳеҷ кас набояд тахти маҷбурияти қарор дода шавад, ки озодии ӯро дар мавриди бо хоҳиши худ қабул кардани дин ё эътиқод маҳдуд месозад. 3. Озодии пайравӣ қардан ба дин ё эътиқод танҳо ба андозае маҳдуд карда мешавад, ки тибқи қонун муқаррар гардидааст ва барои ҳимояи амнияти ҷамъиятӣ, тартибот, саломатӣ ва ахлоқ, ҳамчунин, ҳуқуқ ва озодиҳои асосии дигар шахсон зарур аст. 4. Давлатҳои иштирокчиҳои Паймони мазкур уҳдадор мешаванд, ки озодии падару модар ва дар ҳолатҳои дахлдор васиёни қонуниро оид ба мувофиқи эътиқоди худ тарбияи динӣ ва ахлоқӣ намудани фарзандонашон эҳтиром намоянд»⁷³.

Қафолатҳои озодии ақида, вичдон ва дин дар моддаи 19-и Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ (аз 16.12.1966 с.) чунин омадааст: «1. Ҳар инсон ҳуқуқ дорад, ки беамониат аз ақидаҳои худ пайравӣ намояд. 2. Ҳар инсон ба изҳори мустақилонаи ақидаи худ ҳуқуқ дорад; ин ҳуқуқ озодии ҷустуҷӯ қардан, ба даст овардан ва паҳн намудани ҳама гуна маълумот ва андешаро, сарфи назар аз ҳудудҳои давлат, шифоҳӣ, хатӣ ё тавассути матбуот ё шаклҳои бадеӣ ё дигар воситаҳои изҳори онҳоро бо интиҳоби худ дар бар мегирад. 3. Истифодаи ҳуқуқи дар банди 2 ҳамин модда пешбинишуда уҳдадориҳои махсус ва масъулияти махсусро воғузор намоияд. Истифодаи ҳуқуқи мазкур, бинобар ин метавонад аз маҳдудияте иборат бошад, ки онҳо тавассути қонун бояд муқаррар карда шаванд ва барои

⁷¹ Моддаи 18-и Эълумияи умумии ҳуқуқи инсон // Маҷмуаи санадҳои асосии байналмилалӣ ва миллий оид ба ҳуқуқи инсон. Нашри 2. Мураттибон: Ализода З., Сафарзода Б., Саъдизода Ҷ., Қодирӣ С.А., Солеҳзода А.У.; Мухаррири масъул: Умед Бобозода, Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Контраст, 2023. – С. 11.

⁷² Моддаи 19-и Эълумияи умумии ҳуқуқи инсон // Маҷмуаи санадҳои асосии байналмилалӣ ва миллий оид ба ҳуқуқи инсон. Нашри 2. Мураттибон: Ализода З., Сафарзода Б., Саъдизода Ҷ., Қодирӣ С.А., Солеҳзода А.У.; Мухаррири масъул: Умед Бобозода, Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Контраст, 2023. – С. 11.

⁷³ Моддаи 18-и Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ // Маҷмуаи санадҳои асосии байналмилалӣ ва миллий оид ба ҳуқуқи инсон. Нашри 2. Мураттибон: Ализода З., Сафарзода Б., Саъдизода Ҷ., Қодирӣ С.А., Солеҳзода А.У.; Мухаррири масъул: Умед Бобозода, Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Контраст, 2023. – С. 37-38.

мақсадҳои зерин зарур мебошанд: а) барои эҳтироми ҳуқуқи эътибори шахсони дигар; б) барои ҳимояи амнияти давлатӣ, тартиботи ҷамъиятӣ, саломатӣ ё ахлоқи аҳоли»⁷⁴.

Ҳамин тавр, ҷомеаи башарӣ дар симои Созмони Миллали Муттаҳид ба ҳар як инсон ва шаҳрванд озодии ақида, вичдон ва динро дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсон қафолат додааст.

Б. Қафолатҳои озодии ақида, вичдон ва дин дар қонунгузориҳои миллий. Озодии ақида, вичдон ва дин дар ду сатҳ қафолат дода шудааст. Якум, дар сатҳи байналмилалӣ, дар санадҳои ҳуқуқии меъёрии байналмилалӣ. Дуюм, дар сатҳи дохилидавлатӣ (миллӣ), дар қонунгузориҳои давлатҳои алоҳида, яъне дар қонунгузориҳои миллий.

Озодии ақида, вичдон ва дин дар қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон қафолатнок гардида, танзими ҳуқуқии худро ёфтааст.

Қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба озодии ақида, вичдон ва дин чунин аст:

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (аз 6.11.1994 с.);
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» (аз 26.03.2009 с.);
3. Дигар қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки муносибатҳои ҷамъиятиро оид ба озодии ақида, вичдон ва дин ба танзим дароварда, қафолатнок намудаанд;
4. Санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро оид ба озодии ақида, вичдон ва дин эътироф кардааст;
5. Санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ оид ба озодии ақида, вичдон ва дин.

Дар моддаи 26-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (аз 6.11.1994 с.) озодии ақида, вичдон ва дин чунин қафолатнок гардидааст: «Ҳар кас ҳуқуқ дорад муносибати худро нисбат ба дин мустақилона муайян намояд, алоҳида ва ё якҷоя бо дигарон динро пайравӣ намояд ва ё пайравӣ накунад, дар маросим ва расму оинҳои динӣ иштирок намояд»⁷⁵.

Дар қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон қонуни алоҳидае қабул карда шудааст, ки ба ҳар як инсон ва шаҳрванд озодии ақида, вичдон ва динро қафолат дода, масъалаҳое, ки дар ҷамъият вобаста ба озодии ақида, вичдон ва эътиқоди динӣ бавучуд меоянд, ба танзим медиарорад. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» аз 26 март соли 2009, № 489 қабул карда шуда, то имрӯз ба он ду маротиба – бо Қонуни ҚТ аз 28.06.2011 с., № 739 ва бо Қонуни ҚТ аз 02.01.2018, № 1497 тағйири иловаҳо ворид карда шудааст.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» (аз 26.03.2009 с., № 489) аз муқаддима, 8 боб ва 36 модда иборат буда, муносибатҳои ҷамъиятиро оид ба озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ ба танзим дароварда, ба ҳар як инсон ва шаҳрванд озодии вичдон ва эътиқоди диниро қафолат медиҳад⁷⁶.

Дар моддаи 3-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» (аз 26.03.2009 с., № 489) мафҳумҳои озодии вичдон, озодии пайравӣ ба дин чунин оварда шудаанд: «Озодии вичдон – ҳуқуқи ҳар як инсон ва шаҳрванд барои ихтиёрӣ ва мустақилона муайян намудани муносибати худ ба дин, ба танҳои ва ё ҳамроҳи дигарон пайравӣ кардан ва ё пайравӣ накардан ба ягон дин, ба таври озодинтиҳоб кардан ва тағйир додани эътиқоди динӣ, инчунин баён намудан ва паҳн кардани ҳама гуна эътиқоди марбут ба дин ва ҷаҳонбинии атеистӣ»; «Озодии пайравӣ ба дин – ҳуқуқи ҳар як инсон ва шаҳрванд барои озодона ва мустақилона интиҳоб

⁷⁴ Моддаи 19-и Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ // Маҷмуаи санадҳои асосии байналмилалӣ ва миллий оид ба ҳуқуқи инсон. Нашри 2. Мураттибон: Ализода З., Сафарзода Б., Саъдизода Ҷ., Қодирӣ С.А., Солеҳзода А.У.; Мухаррири масъул: Умед Бобозода, Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Контраст, 2023. – С. 38.

⁷⁵ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе, 2016. – С. 8.

⁷⁶ Ниг.: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» аз 26 март соли 2009, № 489 // Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2009, № 3, мод. 82; с. 2011, № 6, мод. 450; Қонуни ҚТ аз 02.01.2018 с., № 1497.

кардани ягон дин ва пайравӣ намудан ба он, иштирок дар ибодати динӣ, адои маросимҳои динӣ ва таълими динӣ»⁷⁷.

Дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дигар қонунҳое низ қабул карда шудаанд, ки озодии ақида, вичдон ва динро кафолат додаанд⁷⁸.

Ҳамин тариқ, озодии ақида, вичдон ва дин яке аз ҳуқуқи озодиҳои шахсии инсон ва шаҳрванд буда, дар қонунгузории миллии кафолат дода шудааст. Давлат озодии ақида, вичдон ва динро эътироф, риоя ва ҳифз намуда, тамоми тадбирҳоро дар самти таъмини озодии ақида, вичдон ва дин андешида истодааст.

4. Асосҳои маҳдудкунии озодии ақида, вичдон ва дин.

Озодии ақида, вичдон ва дин дар баробари эътироф, риоя ва ҳифз гардидан, инчунин мавриди маҳдудкунӣ қарор мегирад. Маҳдудкунии озодии ақида, вичдон ва дин танҳо дар асоси қонун пешбинӣ гардида, ба роҳ монда мешавад. Маҳдудкунии озодии ақида, вичдон ва дин бояд мақсади ҳуқуқӣ дошта бошад.

Асосҳои маҳдудкунии озодии ақида, вичдон ва дин дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ва қонунгузории миллии оид ба ҳуқуқи инсон пешбинӣ гардаанд.

Дар банди 3 моддаи 29 Эълومияи умумии ҳуқуқи инсон чунин муқаррар гаштааст: «Ҳар инсон ҳангоми амалӣ намудани ҳуқуқи озодиҳои худ ба дараҷа маҳдуд карда мешавад, ки дар асоси қонун ва танҳо бо мақсади таъмини зарурии эътирофу эҳтироми ҳуқуқи озодиҳои дигарон ва қонеъ гардонидани талаботи одилона, ахлоқ, тартиботи ҷамъиятӣ ва некуахлоқии умумӣ дар ҷомеаи демократӣ муқаррар шудааст»⁷⁹.

Дар банди 3 моддаи 19 Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ чунин омадааст: «Истифодаи ҳуқуқи мазкур, бинобар ин метавонад аз маҳдудияте иборат бошад, ки онҳо тавассути қонун бояд муқаррар карда шаванд ва барои мақсадҳои зерин зарур мебошанд:

а) барои эҳтироми ҳуқуқи эътибори шахсони дигар;

б) барои ҳимояи амнияти давлатӣ, тартиботи ҷамъиятӣ, саломатӣ ё ахлоқи аҳоли»⁸⁰.

Дар банди 3 моддаи 18 Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ чунин пешбинӣ шудааст: «Озодии пайравӣ қардан ба дин ё эътиқод танҳо ба андозае маҳдуд карда мешавад, ки тибқи қонун муқаррар гардидааст ва барои ҳимояи амнияти ҷамъиятӣ, тартибот, саломатӣ ва ахлоқ, ҳамчунин, ҳуқуқ ва озодиҳои асосии дигар шахсон зарур аст»⁸¹.

Дар қисми 3 моддаи 14 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин омадааст: «Маҳдуд кардани ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд танҳо бо мақсади таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои дигарон, тартиботи ҷамъиятӣ, ҳимояи асосҳои сохтори конституционӣ, амнияти давлат, муҳофизати мамлакат, ахлоқи ҷомеа, сихати аҳоли ва тамомияти арзии ҷумҳурӣ раво дониста мешавад»⁸².

⁷⁷ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» аз 26 март соли 2009, № 489 // Сомонаи Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – <https://mmk.tj>

⁷⁸ Ниг.: Шоев Ф.М. Озодии ақида, вичдон ва дин мувофиқи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон // Минбари ҳуқуқшинос. Нашри факултети ҳуқуқшиносии ДМТ. – № 3 (203), аз 21-уми майи соли 2025. Ҷоршанбе. – С. 10.

⁷⁹ Эълумияи умумии ҳуқуқи инсон // Маҷмуаи санадҳои асосии байналмилалӣ ва миллии оид ба ҳуқуқи инсон. Нашри 2. Мураттибон: Ализода З., Сафарзода Б., Саъдизода Ҷ., Қодирӣ С.А., Солеҳзода А.У.; Муҳаррири масъул: Умед Бобозода, Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Контраст, 2023. – С. 13.

⁸⁰ Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ // Маҷмуаи санадҳои асосии байналмилалӣ ва миллии оид ба ҳуқуқи инсон. Нашри 2. Мураттибон: Ализода З., Сафарзода Б., Саъдизода Ҷ., Қодирӣ С.А., Солеҳзода А.У.; Муҳаррири масъул: Умед Бобозода, Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Контраст, 2023. – С. 38.

⁸¹ Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ // Маҷмуаи санадҳои асосии байналмилалӣ ва миллии оид ба ҳуқуқи инсон. Нашри 2. Мураттибон: Ализода З., Сафарзода Б., Саъдизода Ҷ., Қодирӣ С.А., Солеҳзода А.У.; Муҳаррири масъул: Умед Бобозода, Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Контраст, 2023. – С. 38.

⁸² Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе, 2016. – С. 5.

Дар банди 7 моддаи 4 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» чунин муқаррар шудааст: «Маҳдуд кардани ҳуқуқи инсон ба озодии вичдон ва пайравӣ ба дин танҳо бо мақсади таъмини ҳуқуқ ва озодии дигарон, тартиботи ҷамъиятӣ, ҳимояи асосҳои сохтори конститутсионӣ, амнияти давлат, мудофияи мамлакат, ахлоқи ҷомеа, сиҳати аҳоли ва тамомияти арзии ҷумҳури раво дониста мешавад. (ҚҶТ аз 02.01.18 с., № 1497)»⁸³.

Ҳамин тариқ, озодии ақида, вичдон ва дин дар баробари дигар ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд бо асосҳои ҳуқуқие, ки дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ва қонунгузори миллии оид ба ҳуқуқи инсон муқаррар гаштаанд, маҳдуд карда мешавад.

5. Ҷавобгарӣ барои вайрон кардани озодии ақида, вичдон ва дин.

Яке аз воситаҳои таъмин намудани озодии ақида, вичдон ва дин ин истифода намудани имкониятҳои ҷавобгари ҳуқуқии дахлдор барои вайрон кардани чунин ҳуқуқу озодиҳо ба шумор меравад⁸⁴.

Дар зери мафҳуми ҷавобгарӣ барои вайрон кардани озодии ақида, вичдон ва дин таҳти маҷбурияти давлатӣ иҷро намудани ҷазои ҳуқуқиро мефаҳманд.

Ҷавобгарӣ барои вайрон кардани озодии ақида, вичдон ва дин ду намуд мешавад:

1. Ҷавобгари маъмури барои вайрон кардани озодии ақида, вичдон ва дин;
2. Ҷавобгари ҷиноятӣ барои вайрон кардани озодии ақида, вичдон ва дин.

Дар моддаи 34-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» чунин омадааст: «Шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ барои риоя накардани талаботи Қонуни мазкур бо тартиби муқарраркардаи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷавобгарӣ кашида мешаванд. (ҚҶТ аз 02.01.18 с., № 1497)»⁸⁵.

Ҷавобгари маъмури барои вайрон кардани озодии ақида, вичдон ва дин дар ду моддаи Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон (аз 31.12.2008 с. қабул карда шудааст, аз 01.04.2009 с. мавриди амал қарор дода шудааст) муқаррар шудааст.

Дар моддаи 85-и Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки маҷбур кардан ба диндорӣ ё бединӣ, худопарастӣ ё беҳудой ва иҷрои маросимҳои динӣ ном дорад, ҷавобгари маъмури барои ин ҳуқуқвайронкунии маъмури чунин муқаррар шудааст: «1. Барои маҷбур кардан ба диндорӣ ё бединӣ, худопарастӣ ё беҳудой ва иҷрои маросимҳои динӣ, пардохти маблағ ба манфиати масҷидҳо, калисоҳо, қуништҳо, ҷамоаҳои динӣ, иттиҳодияҳо, марказҳо, гурӯҳҳо ва ташкилотҳои динӣ ё диндорони алоҳида ё монеъ шудан ба амалӣ намудани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, бо баҳонаи мансубият ба ин ё он дин ё мазҳаби (таълимоти) динӣ, ба андозаи аз сӣ то чил нишондиханда барои ҳисобҳо ҷарима таъин карда мешавад (Қонуни ҚТ аз 23.12.2021 № 1813, аз 20.06.2024 № 2051). 2. Барои дар давоми як соли баъди таъини ҷазои маъмури такроран содир намудани кирдори дар қисми якуми ҳамин модда пешбинишуда (Қонуни ҚТ аз 20.06.2024 № 2051), ба андозаи аз ҳафтод то ҳаштод нишондиханда барои ҳисобҳо ҷарима таъин карда мешавад (Қонуни ҚТ аз 23.12.2021 № 1813, аз 20.06.2024 № 2051)»⁸⁶.

Дар моддаи 86-и Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки монеъ шудан ба амалӣ намудани ҳуқуқ ба озодии эътиқоди динӣ ном дорад,

⁸³ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» аз 26 март соли 2009, № 489 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2009, № 3, мод. 82; с. 2011, № 6, мод. 450; Қонуни ҚТ аз 02.01.2018 с., № 1497.

⁸⁴ Ниг.: Миралиев И.Қ. Кафолати таъмини озодии вичдон ва эътиқоди динӣ дар қонунгузори ҚТ // Поси ҳуқуқи инсон чун дастоварди умумибашарӣ (Маводҳои конфронси илмӣ-назариявӣ бахшида ба муносибати 65-умин солгарди қабули Эълумияи умумии башар) / Зери таҳрири н.и.х. Сафаров Б.А. – Душанбе, 2014. – С. 45.

⁸⁵ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» аз 26 март соли 2009, № 489 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2009, № 3, мод. 82; с. 2011, № 6, мод. 450; Қонуни ҚТ аз 02.01.2018 с., № 1497.

⁸⁶ Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 декабри соли 2008, № 455 // Сомонаи Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – <https://mmk.tj>

ҷавобгарии маъмури барои ин ҳуқуқвайронкунии маъмури чунин муқаррар шудааст: «1. Барои монеъ шудан ба амали намудани ҳуқуқ ба озодии эътиқоди динӣ, аз ҷумла қабул намудани дин ва ё ақидаҳои динӣ ё дигар ақидаҳо ё рад намудани қабули онҳо, аз ҷумла шудан ба иттиҳодияҳои динӣ ё баромадан аз узвияти онҳо, ба шахсони воқеӣ ба андозаи аз даҳ то бист ва ба шахсони мансабдор ба андозаи аз сӣ то панҷоҳ нишондиҳанда барои ҳисобҳо ҷарима таъин карда мешавад (Қонуни ҚТ аз 20.06.2024 № 2051). 2. Барои таҳқири ҳиссиёти динии шаҳрвандон ё ҳароб намудани ашӯ, нишона ва аломатҳои рамзӣ, ки мутобиқи эътиқоди онҳо мавриди парастии мебошанд ҳангоми набудани аломатҳои таркиби ҷиноят (Қонуни ҚТ аз 20.06.2024 № 2051), ба шахсони воқеӣ ба андозаи аз даҳ то бист ва ба шахсони мансабдор аз чил то панҷоҳ нишондиҳанда барои ҳисобҳо ҷарима таъин карда мешавад (Қонуни ҚТ аз 20.06.2024 № 2051)»⁸⁷.

Ҷавобгарии ҷиноятӣ барои вайрон кардани озодии ақида, вичдон ва дин дар ду моддаи Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон (аз 21.05.1998 с. қабул карда шудааст, аз 01.09.1998 с. мавриди амал қарор дода шудааст) муқаррар шудааст.

Дар моддаи 157-и Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки монеъ шудан ба фаъолияти иттиҳодияи динӣ ном дорад, чунин муқаррар шудааст: «Монеъ шудан ба фаъолияти иттиҳодияҳои динӣ, ки ба қонун зид намебошанд ё ба амали ба ҷо овардани маросимҳои динӣ, агар онҳо тартиботи ҷамъиятиро вайрон наkunанд ва ба ҳуқуқи шаҳрвандон таъовуз нанамоянд (Қонуни ҚТ аз 2.01.2018 № 1472), бо ҷарима ба андозаи то панҷсад нишондиҳанда барои ҳисобҳо ё бо қорҳои ислоҳи меҳнатӣ ба муҳлати то ду сол ҷазо дода мешавад (Қонуни ҚТ аз 17.05.2004 № 35, аз 6.10.2008 № 422)»⁸⁸.

Дар моддаи 159-и Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ташкили ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва иттиҳодияи диние, ки ба шахсият ва ҳуқуқи шаҳрвандон таъовуз меkunанд ном дорад, чунин муқаррар шудааст: «Ташкили ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ё иттиҳодияи диние, ки фаолиятшон бо расонидани зарар ба саломатии шаҳрвандон ё дигар таъовуз ба шахсият ё ҳуқуқи шаҳрвандон алоқаманд мебошад, ҳамчунин роҳбарӣ ба онҳо (Қонуни ҚТ аз 2.01.2018 № 1472), бо ҷарима ба андозаи аз як ҳазор то як ҳазору панҷсад нишондиҳанда барои ҳисобҳо ё маҳдуд кардани озодӣ ба муҳлати то се сол ё маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати то се сол ҷазо дода мешавад (Қонуни ҚТ аз 17.05.2004 № 35, аз 6.10.2008 № 422)»⁸⁹.

Ҳамин тариқ, ҷавобгарӣ барои вайрон кардани озодии ақида, вичдон ва дин бо мақсади пешгири кардани вайронкунии озодии ақида, вичдон ва дин ва бе ҷазо намондани ашхосе, ки ба чунин кирдор даст задаанд, пешбини карда шудааст.

Хулоса, озодии ақида, вичдон ва дин ин озодиҳои ботинии инсон ва шаҳрванд буда, бо ҳастии инсон алоқаманданд, рӯҳу равони инсонро дар бар гирифта, бе доштани онҳо зиндагонӣ кардани инсон мушқил аст. Бинобар ин, озодии ақида, вичдон ва дин яке аз ҳуқуқи озодиҳои асосӣ ва шахсии инсон ва шаҳрванд мебошад.

Адабиёт:

1. Вализода С.О. Инкишофи ҳуқуқи инсон ба озодии вичдон ва эътиқоди динӣ дар Тоҷикистони муосир // Масъалаҳои назариявии ташаккули фарҳанги ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон: маводи конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ (5-уми декабри соли 2023) / Зери таҳрири д.и.х., профессор Мирзозода П.З. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2023. – С. 289-298. – 736 с.

2. Диноршоев А.М. Права человека. Учебник для вузов. – Душанбе, 2010. – 336 с.

3. Диноршоев А.М., Сафаров Б.А., Сафаров Д.С. Ҳуқуқи инсон (васоити таълимӣ-методӣ). – Душанбе: «Виза-принт», 2010. – 344 с.

⁸⁷ Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 декабри соли 2008, № 455 // Сомонаи Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – <https://mmk.tj>

⁸⁸ Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: КВД «Қонуният»-и Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар матбааи «Истиқлол-2019» чоп шудааст, 2024. – С. 105.

⁸⁹ Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 майи соли 1998, № 574 // Сомонаи Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – <https://mmk.tj>

4. Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 декабри соли 2008, № 455 // Сомонаи Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – <https://mmk.tj>
5. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 майи соли 1998, № 574 // Сомонаи Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – <https://mmk.tj>
6. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: КВД «Қонуният»-и Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар матбааи «Истиқлол-2019» чоп шудааст, 2024. – 320 с.
7. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе, 2016. – 64 с.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» аз 26 марти соли 2009, № 489 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2009, № 3, мод. 82; с. 2011, № 6, мод. 450; Қонуни ҚТ аз 02.01.2018 с., № 1497; сомонаи Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – <https://mmk.tj>
9. Миралиев И.Қ. Кафолати таъмини озодии вичдон ва эътиқоди динӣ дар қонунгузории ҚТ // Поси ҳуқуқи инсон чун дастоварди умумибашарӣ (Маводҳои конфронси илмӣ-назариявӣ бахшида ба муносибати 65-умин солгарди қабули Эълومияи умумии башар) / Зери таҳрири н.и.х. Сафаров Б.А. – Душанбе, 2014. – С. 42-47.
10. Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ // Маҷмуаи санадҳои асосии байналмилалӣ ва миллий оид ба ҳуқуқи инсон. Нашри 2. Мураттибон: Ализода З., Сафарзода Б., Саъдизода Ҷ., Қодирӣ С.А., Солеҳзода А.У.; Мухаррири масъул: Умед Бобозода, Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Контраст, 2023. – С. 28-52.
11. Тафсири илмию оммавии Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон / Зери таҳрири Раиси Суди Конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон, академики Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор М.А. Маҳмудов. – Душанбе: Шарқи озод, 2009. – С. 147-152. – 520 с.
12. Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқи инсон / Зери таҳрири н.и.х., дотсент Насурдинов Э.С. – Душанбе: «Эр-граф», 2013. – 320 с.
13. Холиков А.Г., Диноршоев А.М. Права человека. / Под ред. д.ю.н., проф. Холикова А.Г. – Душанбе, 2009. – 704 с.
14. Шоев Ф.М. Озодии ақида, вичдон ва дин мувофиқи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон // Минбари ҳуқуқшинос. Нашри факултети ҳуқуқшиносии ДМТ. – № 3 (203), аз 21-уми майи соли 2025. Чоршанбе. – С. 10.
15. Эълумияи умумии ҳуқуқи инсон // Маҷмуаи санадҳои асосии байналмилалӣ ва миллий оид ба ҳуқуқи инсон. Нашри 2. Мураттибон: Ализода З., Сафарзода Б., Саъдизода Ҷ., Қодирӣ С.А., Солеҳзода А.У.; Мухаррири масъул: Умед Бобозода, Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Контраст, 2023. – С. 7-13.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

ВОЛОИЯТИ ҚОНУН ВА НАҚШИ ОН ДАР АМАЛИШАВИИ ҲУҚУКУ ОЗОДИҲОИ ЗАНОН

Бобоева Низорамоҳ Идиевна,

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи
инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ, номзади
илмҳои ҳуқуқшиносӣ

Тел.: + 992 552556008

Email: boboeva_1961@mail.ru

Бобоева Фарзона Сайдмудиновна,

Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, ассистенти кафедраи ҳуқуқи
маъмури ва молиявӣ

Тел.: +992 900171162

Email: boboevafarzona0998@gmail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар
бораи ҳуқуқ ва давлат

Муқарриз: Раҳмон Д.С., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Аннотатсия: Дар мақола сухан дар бораи волоияти қонун, Истиклолият, ҳуввияти
миллӣ, миллат, ифтихори ватандорӣ, маърифати баланди идоракунии давлатдорӣ ва
шарҳи ҳуқуқӣ меравад. Волоияти қонун дар сохтори давлат ганҷи бебаҳое ба ҳисоб
рафта, ҳар маҳаллу миллат, соҳиби давлат ё давлатдор шуда наметавонад. Арзиши олии
доштани қонун дар давлати соҳибистиклол, ҳуқуқбунёд, ягонаву дунявӣ кори осон
набуда, ки ин боиси фаҳри бузург аст.

Гуфтан ба маврид аст, ки ҳар он давлатдоре, ки барои миллаташ ҷонканиҳо
мекунад, боиси ифтихор аст. Волоияти қонун маънои онро дорад, ки ҳуқуқ, озодӣ,
имконият, амалишавӣ кафолатҳои конститутиониноро доро мебошанд.

Калидвожаҳо: волоияти қонун, қонунгузорӣ, Истиклолият, Истиклолияти миллӣ,
давлатдорӣ, арзиши воло доштани қонун, сохтори давлатдорӣ, идоракунии давлат,
маърифати давлатдорӣ, ҳуқуқ, қонун, озодӣ, ҳаёти ҷомеаи озоду озоишта, наслҳои нави
ояндадор, соҳаҳои ҳуқуқ, ҳуқуқҳои инсон, арзиши волои қонунгузориҳои ҚТ, арзиши
баланд дар ҳуқуқи инсон.

ВЕРХОВЕНСТВО ЗАКОНА И ЕГО РОЛЬ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПРАВ И СВОБОД ЖЕНЩИН

Бобоева Низорамоҳ Идиевна,

Таджикский национальный университет,
юридический факультет, доцент кафедры прав
человека и сравнительного права, кандидат
юридических наук

Тел.: + 992 552556008

Email: boboeva_1961@mail.ru

Бобоева Фарзона Сайдмудиновна,

Академия государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан,
юридический факультет, ассистент кафедры
административного и финансового права.

Тел.: +992 900171162

Email: boboevafarzona0998@gmail.ru

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве

Рецензент: Рахмон Д.С., доктор юридических наук, профессор

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы верховенства права, независимости, национальной идентичности, нации, патриотической гордости, высшего государственного управления, государственности и толкования права. Верховенство права — бесценное сокровище в структуре государства, и не каждый населенный пункт или страна могут стать государством или государственным образованием. Высокая ценность права в независимом, правовом, едином и светском государстве – непростая задача, которая является источником большой гордости.

Стоит отметить, что каждый государственный деятель, борющийся за свою нацию, является источником гордости. Верховенство права означает, что права, свободы, возможности и их реализация имеют конституционные гарантии.

Ключевые слова: верховенство права, законодательство, независимость, национальная независимость, государственность, высокая ценность права, структура государства, государственное управление, государственное образование, право, свобода, жизнь в свободном и мирном обществе, новые перспективные поколения, отрасли права, права человека, высокая ценность законодательства Республики Таджикистан, высокая ценность прав человека.

THE RULE OF LAW AND ITS ROLE IN ENSURING WOMEN'S RIGHTS AND FREEDOMS

Boboeva Nizoramoh Idievna,

Tajik national university, faculty of law, associate professor, department of human rights and comparative law, candidate of Legal Sciences.

Tel.: + 992 552556008

Email: boboeva_1961@mail.ru

Boboeva Farzona Saydmudinovna,

Academy of public administration under the President of the Republic of Tajikistan, faculty of law, assistant professor, department of administrative and financial law.

Тел.: +992 900171162

Email: boboevafarzona0998@gmail.ru

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of the law and state

Reviewer: Rahmon D.S., doctor of legal sciences, professor

Abstract: This article examines the issues of the rule of law, independence, national identity, nation, patriotic pride, supreme public administration, statehood, and the interpretation of law. The rule of law is a priceless treasure in the structure of the state, and not every locality or country can become a state or state entity. Maintaining the high value of law in an independent, legal, united, and secular state is a challenging task, but it is a source of great pride.

It is worth noting that every statesman who fights for his or her nation is a source of pride. The rule of law means that rights, freedoms, opportunities, and their realization are constitutionally guaranteed.

Key words: rule of law, legislation, independence, national independence, statehood, high value of law, state structure, public administration, public education, law, freedom, life in a free and peaceful society, new promising generations, branches of law, human rights, high value of the legislation of the Republic of Tajikistan, high value of human rights.

Агар аҷдодони гузаштаи мо, тоҷикон ва ё сиёсатмадорони матину меҳандӯсти даврони худ, фарзандони фарзонаи ин миллати бузург, бузургон, сухандонон ва садҳову хазорҳо фарзандони дилбохтаи ин марзу буми муқаддаси ориёӣ намебуданд, аз озодиҳо, забон, миллат, ҳудуд ва дигар муқаддасоти гузаштаи тоҷикон хотирае ҳам боқӣ намонда буд. Бо баробари ин, кӣ будан ва чӣ будани гузаштаи мо ба ҷаҳониён муаррифӣ карда намешуданд.

Омилҳо ва масоилҳои муҳимме, ки диққати ҷаҳониёнро ба худ ҷалб гардониданд, ин ҳуқуқҳои башарият, хусусан ҳуқуқҳои инсон аз он ҷумла ҳуқуқҳои занон, ки як қисми таркибии ҳуқуқҳои инсонанд ва ба категорияи заифону эҳтиёҷмандон дохиланд мансубанд ва ба ғамхорӣ ниёз доранд. Меҳнат ва таҷрибаи ихтисосманди ҳамин гуна мардумони ориётабор буд, ки манфиаташро мо имрӯзҳо истифода бурда истодаем.

Ин аст, ки Тоҷикистони имрӯза ба занон ҳама имкониятҳоро дастрас намуда, дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҳозира, онҳо озодона кору фаъолият меkunанд. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон санади беназир буда, дорои хусусиятҳои хоше, ки занонро дастгири мекунад, мебошад. Дар он ҳамаи меъёрҳои вобаста ба занон дар асоси талаботҳои мардум аз он ҷумла занон ҷо ба ҷо карда шудаанд. Асосгузори сулҳу ваҳдати милли, Пешвои миллат Президенти кишвар, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар рӯзҳои мураккаб ва ғоҷеабори кишвар натарсида наҳаросида ба сахнаи сиёсат дохил шуда, лаҷоми давлатдорӣ ва идоракунии ин сарзамини бобоиро ба ўҳда гирифт. Вай бо ақлу заковати баланди дурандешона, ҳештаншиносӣ ва андешаҳои хирадмандона, сулҳу суботро дар ҷумҳурӣ барқарор намуд. Яке аз иқдомҳои баланди ў ин буд, ки мардуми гумгаштаи парешоншударо бо ҳам ҷамъ овард, ки дар байнашон бисёртарашон занону кӯдакон буданд.

Аз руи ақидаи яке аз муҳаққиқони машҳури соҳаи ҳуқуқу озодиҳои инсон, муаллифи яке аз аввалин китобҳои дарсӣ оид ба ҳуқуқи инсон К. Васак ҳуқуқи инсонро ба ҳайси илм пазируфта барои илмҳои муосири 4ҷамъиятии замон он нақшро мебозад, ки онро фалсафа дар Асрҳои миёна иҷро мекард, вай ҳамаи илмҳоро муттаҳид намуда ва аз онҳо муқаммалу возеҳ мегардад, вай бар онҳо ҳуқуқфармоӣ карда, «илми илмҳо» ҳисоб меёбад, аз ин аст, ки тамоми қонунҳои амаликардаи стода ҷавҳари илми доранд.

Тоҷикистон аз дирӯза дида, имрӯз боз ҳам зебову гулфишон гашта истодааст ва баъди соҳибистиклолу мустақил шуданаш бо мурури замон ва пешрафти ҷомеа санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқие, ки шакли ҳудро бо назардошти андешаҳои миллии дигар кардаанд, қабул гардидаанд.

Қонунҳое қабул карда шудаанд, ки ба ҳуқуқҳои занон бахшида шудаанд. Дар ҳама паёмҳои Президент оиди ҳама соҳаҳои ҳаёти ҷомеа суҳан рафта фаъолияти занонро дар мадди аввал қарор додаанд. Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон саршор аз ҳуқуқу озодиҳои занон хабар медиҳанд. Масалан, Қонун дар бораи «Қафолатҳои давлатии баробарҳуқуқии занону мардон ва имкониятҳои амалигардонии онҳо» аз 01.03.2005. «Қонун дар бораи зӯровари дар оила» аз 19 марти соли 2013. Дар бораи барномаҳои давлатию ҳукумати суҳанҳои сазоворӣ меравад, ки ин боиси ифтихор ва сарбаландии ҳар як зан аст.

Соли 1999 аз тарафи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Фармон «Дар бораи нақши занон дар ҷомеа» нашр шуда буд, ки дар асоси он Ҳукумати ҚТ барномаи давлатии «Самтҳои асосии сиёсати давлати дар бораи таъмини ҳуқуқу имкониятҳои

баробари мардону занон дар ҚТ барои солҳои 2001-2010-ро қабул кард»⁹⁰. Вазифаи асосии ин қонун таъмин, дастгирӣ, баробарҳуқуқӣ ва кафолатҳои ҳуқуқу озодиҳои занон мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зеро роҳбарии бевоситаи Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон зиёда аз 400 адад қонун қабул карда шудааст, ки дар баробари мардон занон низ саҳмгузоранд. Ў дар бунёди низоми давлатдорӣ Тоҷикистони соҳибистиклол, барқарорсозии соҳти конституционии он, ба даст овардани сулҳу ваҳдати миллӣ саҳми беназир гузоштааст.

Он яқоя бо мардум ва занони фаъоли ҷумҳурӣ дар эъмори давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва иҷтимоӣ нақши арзанда гузошта, миллатро аз парокандагӣ, давлатро аз нестшавӣ ва халқро аз ҷанги шаҳрвандӣ раҳо намуда, дар рушди сиёсӣ, иқтисодиву иҷтимоӣ ва таърихиву фарҳангии давлати мустақили Тоҷикистон хизматҳои бузурги тақдирсоз кардааст.

Дар баробари ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ дар кишвар роҳи бунёд гардондани давлати демократию ҳуқуқбунёд, ки яке аз мақсадҳои аввалиндараҷа қарор дода шуда буд ва дар он, таъмини ҳуқуқу озодиҳои занон нақши басо муҳимро ишғол менамуд. Аз ин рӯ, қонуни асосии кишвар ҳуқуқу озодиҳои инсонро, аз он ҷумла занонро арзиши олӣ эътироф намудааст. Ҷомеаи муосир дар замони имрӯза, бо таъмин намудани ҳуқуқу озодиҳои занон метавонад нақши ҷомеаи шаҳрвандии мутараққиро дар арсаи байналмилалӣ ба қулли кишварҳои дуру наздик нишон дод.

Ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд зинаи муайян кардани рушду нумӯи давлат ва ҷомеаи мустақили кишвар ба шумор мераванд. Ҳамин масъаларо ба эътибор гирифта, гуфтан мумкин аст, ки Пешвои муаззами миллат фарзанди фарзонаи ин мамлакати бихиштосой чун кафили конституционии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, дар баҳши бехтаргардонии вазъи риоя намудани тамоми ҳуқуқу озодиҳо нисбати халқи худ доимо ғамхорӣ зоҳир менамоянд.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ироаи суҳанронӣ чунин қайд карданд, ки яке аз вазифаҳои асосии давлат ин ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, таъмини волоияти қонун ва тартиботи ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад⁹¹.

Ин масъала, яъне ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар масири ҳастӣ ва зиндагии инсон ҷавҳари асосии мубориза ба беадолативу ситам буда, донишмандон ва мутафаккиронро барои ҳифзи худ чун оҳанрабо кашидааст.⁹²

Бо мурури замон, дар замони имрӯза дар баробари олимону донишмандон саҳми босазои созмону ниҳодҳои давлатию байналмилалӣ хусусан Созмони Миллали Муттаҳид барои таъмин намудани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ниҳоят бузург аст.

Қайд кардан бомаврид аст, ки баъди ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон роҳи бунёди давлати демократӣ ва ҷомеаи шаҳрвандиро пеша карда, ӯ ҳамчун узви комилҳуқуқи ҷомеаи ҷаҳонӣ шинохта шудааст. Дар шароити ҳозира гуфтан мумкин аст, ки таҳлил ва баррасӣ намудани мавзӯи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқи занон яке аз проблемаҳои муҳиму ояндадори соҳаи илми ҳуқуқшиносӣ ва сарнавиштсози ҷаҳони ҳуқуқи кишвар маҳсуб меёбад. Бунёди ҳама гуна ҷомеаи шаҳрвандӣ ва давлати демократию адолатпарвар бидуни эътироф, ҳифз, таъмин ва ҳимояи ҳуқуқи занон, ки қисми таркибии ҳуқуқҳои инсон ба шумор мераванд, ҳамчунин сарҳади озодии одамон, ки заминаи озодии умумият, кафолати тантанавии адл, адолату вичдон ва инсонист, имконнопазир аст.

⁹⁰ Соли 1999 аз тарафи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Фармон «Дар бораи нақши занон дар ҷомеа» нашр шуда буд, ки дар асоси он Ҳукумати ҚТ барномаи давлатии «Самтҳои асосии сиёсати давлати дар бораи таъмини ҳуқуқу имкониятҳои баробари мардон занон дар ҚТ барои солҳои 2001-2010-ро қабул кард».

⁹¹ Ниг.: Саҳифаи расмӣ интернетии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (Захираи Электронӣ). – Манбаи дастрасӣ: <http://www.president.tj/canaa> мурочиат 18.02.2024

⁹² Дар ҳамон чо.

Воло будани қонуни занон бо Пешвои худ рамзи пойдориву бардавомии давлатдории мустақили тоҷикон, сулҳу ваҳдати миллӣ, кафили рушди босубот ва устувори ҷомеаи Тоҷикистон мебошанд.

„Истиқлолият ҳадяи бебаҳои таърих ва тақдир буда, устувору пойдор нигоҳ дошта тавонишони он масъулияти таърихӣ наслҳои имрӯз ва фардо мебошад“.

Э. Раҳмон

Мачмуи қонунҳои навинтишоршуда, волоияти қонун, ки дастоварди истиқлолияти давлатии Тоҷикистон мебошад, оғози марҳалаи нави давлатсозӣ ва худшиносии миллӣ гардид. Дар се даҳаи охир, албатта, кишвар рӯйдодҳо ва иқдомиҳои зиёдеро пушти сар кард. Эъломияи истиқлол нуқтаи ибтидои давлати миллии тоҷикон дар асри XX гардид. Бо баробари қабул кардани он Тоҷикистон дар ҷомеа аз ҷиҳати ҳуқуқӣ узви комилҳуқуқи ҷомеаи ҷаҳонӣ шуд. Барои мардуми тоҷик ин иқдом имкон дод, ки сарнавишти худро мустақилона муайян созад⁹³.

Бояд қайд кард, ки баъди пош ҳӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон истиқлолияти давлатии худро 9-уми сентябри соли 1991 эълон кард, ва ин ҷашн ҳар сол бо як шукуҳу шаҳомати хеле арзишнок қайд карда мешавад. Истиқлолият нишонаи пойдорӣ давлати кӯҳанбӯёди мо, саодати мардуми тоҷик ва Тоҷикистониён, асолати миллати мо мебошад. Рузҳои аввали соҳибистиқлолӣ дар кишвар мушкilotҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ инчунин иҷтимоӣ рӯ ба рӯ мезаданд. Гуфтан ба маврид аст, ки пештар Тоҷикистон дар ҳаёти Иттиҳоди Шуравӣ қор ва фаъолият мекард.

Пешвои миллат, мухтарам Эмомали Раҳмон, ҳамчун Асосгузори⁹⁴ сулҳу ваҳдати миллӣ ва Раиси Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар таърихи навтарини кишвар нақши муҳим ва иқдоми хуберо пеша гирифтанд.

Ӯ баъди вазифаи Раиси Шурои Олии Тоҷикистон аз соли 1994 ҳамчун Президенти кишвар фаъолият дорад. Баъди сарочамъ гардонидани мардуми тоҷик аз ҳар давлати дуру наздик, соли 2015 барои меҳнатҳои хеле бузургашон дар назди давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, хусусан дар назди мардуми тоҷик ба ӯ дар асоси қонуни махсус унвони «Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат»-ро сазовор доништаанд. Унвони ба даст овардаи ӯ ҳуқуқҳои ҳаётиро тарафдорӣ намуда, эътироф, эҳтиром ва ҳимоя аз таъқибро таъмин мекунад. Назар ба гузашта кунем, тамоми бадбахтиҳои инсон аз надоштани саводу дониш ва маълумот шуруъ мегардад.⁹⁵

Дар ҷомеаи имрӯзаи ҳуқуқбунёди озоди демократӣ⁹⁶ ба дониш, ботаҳаммул ва тоқатпазир буданро ҳуқуқҳои инсон аз он ҷумла ҳуқуқҳои занон талаб менамоянд, яъне эҳтиёҷоти хеле калон доранд ва онро яке аз омилҳои асосии пешрафти ҷомеаи имрӯзаи муосир меҳисобанд. Бояд нуқтаи назарро ба он равона кард, ки шаҳрвандони тоҷик ва тоҷикистониёни тамоми дунё дар симои донишманд, тоқатпазир ботаҳаммул тарбия ёбанд, чунки ба ҳусни зебои мардуми тоҷик он ҳусни дигаре зам мекунад, ки ин ба рушду нумӯ ва пешрафти ҷомеаи демократии озоди мо кӯмаки худро мерасонад. Боадолати адлу инсоф ва шинохти воло будани қонун аз як оила сар задаанд.

Бо назардошти суханҳои дар боло зикршуда, дар охир ҳаминаро қайд кардан бамаврид аст, ки Волоияти қонун масъалаи таҷрибашуда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор рафта, масъалаи муҳими дар сохтори давлатдорӣ ва ҷамъиятӣ буда, самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии мамлакат бо Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Пешвои миллат мувофиқи қонунгузориҳои дохилӣ ва берунӣ мувофиқа карда мешаванд.

⁹³Бобоева Ф.С., Бобоева Н.И. Инкишофи ҳуқуқи инсон дар даврони соҳибистиқлолӣ. Ҳуқуқи инсон ва мушкilotи замони муосир: маводи конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ (5-уми декабри соли 2025) / Дар зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, Мирзозода П.З. ва доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Миралӣзода И.К. – Душанбе: Моҳи – Мунир, 2025.- саҳ. 277- 287. 840 с. ISBN 978-9906-702- 45-4.

⁹⁴ Паёми Душанбе. Нашри Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии шаҳри Душанбе, аз 18 апрели соли 2025. с. 7, 28 саҳ.

⁹⁵ Паёми Душанбе. Нашри Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии шаҳри Душанбе, аз 18 апрели соли 2025. 28 саҳ.

⁹⁶Аз Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 26.12.2018.

Дар маҷмуи фикрҳои озод равшанӣ андохтаниам, ки бо шарофати сиёсати хирадмандона ва дурбинонаи Пешвои миллат, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий муҳтарам Ҷаноби Олӣ таърих, фарҳангу маънавият, таммадун, волоияти қонунҳоро аз нуқтаи назари арзиши воло ҳифз ва ҳимоя кард, ки ӯ овардааст:

«Агар мо раванди зуҳур ва таърихи ташаккули истиқлоли миллатамонро амиқан баррасӣ намоем, равшан хоҳем دید, ки роҳ ба сӯи истиқлолият душвору тулонӣ, пур аз шебу фароз ва саршор аз муборизаву иштибоҳот ва равандҳои ихтилофомезу зиддиятнок будааст. Вале дар ниҳоди миллати мо омилҳои бунёдии эҳёи тадриҷии истиқлолият ҳамеша вучуд дошт, ки асосату ҳуввияти устувор ва амалан шикастнопазири таърихи суннатҳои беш аз сеҳазарсолаи давлатдорӣ, арзишҳои бузургу созандаи иҷтимоӣ, фарҳангу маънавияти ғанӣ ва ғайра дар асл шохсутунҳои ҳаёти ғайбӣ ва таърихии миллати мо будаанд⁹⁷».

Инаст, ки он кафили сулҳ, ваҳдат, яқдилию ҳамдигарфаҳмиро мемунад, аз ин рӯ, ҷаҳони тоҷикон ва ҷаҳонбинии онҳо қуллаҳои қулминатсиониро фатҳ карда истодаанд.

Хулоса, аз рӯзҳои аввали соҳибистиклолӣ, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон роҳи бунёди давлати ҳуқуқбунёду таъсиси ҷомеаи шаҳрвандиро пешаи худ кардааст, ки ин аз баррасии масъалаҳои муҳими ҷомеаи имрӯза ва аз ин роҳ шаҳодат медиҳанд. Бунёди ҳамагуна давлати демокративу адолатпарвар волоияти қонунро, таъмин, ҳимоя ва кафолати ҳуқуқҳои инсонро тақозо мекунад. Инсон арзиши олии дар ҳама асрҳо ва даврҳои гузашта шинохта мешуд.

77

Адабиёт:

1. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3-юми декабри соли 1999 «Дар бораи нақши занон дар ҷомеа»

2. Саҳифаи расмӣ интернетии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (Захираи Электронӣ). – Манбаи дастрасӣ: [http://www.president.tj/\(санаи муроҷиат 18.02.2024\)](http://www.president.tj/(санаи муроҷиат 18.02.2024))

3. Бобоева Ф.С., Бобоева Н.И. Инкишофи ҳуқуқи инсон дар даврони соҳибистиклолӣ. Ҳуқуқи инсон ва мушкилоти замони муосир: маводи конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ (5-уми декабри соли 2025) / Дар зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, Мирзозода П.З. ва доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Миралӣзода И.К. – Душанбе: Моҳи – Мунир, 2025.- саҳ. 277- 287. 840 с. ISBN 978-9906-702- 45-4.

4. Паёми Душанбе.Нашрияи Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии шаҳри Душанбе, аз 18 апрели соли 2025. с. 7, 28 саҳ.

5. Аз Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 26.12.2018.

6. Бобоева Ф.С., Бобоева Н.И. Инкишофи ҳуқуқи инсон дар даврони соҳибистиклолӣ. Ҳуқуқи инсон ва мушкилоти замони муосир: маводи конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ (5-уми декабри соли 2025) / Дар зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, Мирзозода П.З. ва доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Миралӣзода И.К. – Душанбе: Моҳи – Мунир, 2025. Саҳ. 280. -840 с. ISBN 978-9906-702- 45-4.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

⁹⁷Бобоева Ф.С., Бобоева Н.И. Инкишофи ҳуқуқи инсон дар даврони соҳибистиклолӣ. Ҳуқуқи инсон ва мушкилоти замони муосир: маводи конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ (5-уми декабри соли 2025) / Дар зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, Мирзозода П.З. ва доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Миралӣзода И.К. – Душанбе: Моҳи – Мунир, 2025. Саҳ. 280. -840 с. ISBN 978-9906-702- 45-4.

МАФҲУМ, ПРИНЦИПҲО ВА НАМУДҲОИ НАВЪБАНДИИ ШАКЛҲОИ ДАВЛАТ

Куканов Айниддин Зайниддинович,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи назария ва
таърихи давлат ва ҳуқуқ, номзади илмҳои
ҳуқуқшиносӣ.

Тел.: (992) 985674477

Email: kukanov-ayniddin@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар
бораи ҳуқуқ ва давлат

Муқарриз: Азиззода У.А., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда: Дар мақола мафҳум, принципҳо ва намуудҳои навъбандии шаклҳои давлат мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Қайд мегардад, ки навъбандии шаклҳои давлат бояд ба «ошкор намудани нишонаҳо ва хосиятҳои на тасодуфӣ, балки муҳим ва умумӣ» таъна наояд, яъне он аломатҳое, ки барои объекти мазкур аҳамияти асосӣ доранд ва метавонанд ҳамчун меъёри ҷудосозии он истифода шаванд. Интиҳоби чунин нишонаҳои навъбандӣ мутобиқи принципҳои он анҷом дода мешавад, ки пеш аз ҳама қоидаҳои шаклӣ-мантиқии амали тақсимбандии ҳаҷми мафҳум ва қоидаҳои мантиқии диалектикӣ ба сифати онҳо баррасӣ мегарданд.

Калидвожаҳо: давлат, шакли давлат, навъбандии давлат, монархия, ҷумҳурӣ, сохти давлатӣ, режими сиёсӣ, демократия.

ПОНЯТИЕ, ПРИНЦИПЫ И ВИДЫ ТИПОЛОГИИ ФОРМ ГОСУДАРСТВА

Куканов Айниддин Зайниддинович,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, доцент кафедры
теории и истории государства и права,
кандидат юридических наук.

Тел.: (992) 985674477

E-mail: kukanov-ayniddin@mail.ru

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история
учений о праве и государстве

Рецензент: Азиззода У.А., доктор юридических наук, профессор

Аннотация: В статье рассматриваются понятие, принципы и виды типологии форм государства. Отмечается, что типология форм государства должна опираться на «выявление не случайных, а существенных и общих признаков и свойств», то есть тех характеристик, которые имеют основное значение для данного объекта и могут служить критериями его разграничения. Выбор таких типологических признаков осуществляется в соответствии с её принципами, среди которых прежде всего рассматриваются формально-логические правила деления объёма понятия, а также законы диалектической логики.

Ключевые слова: государство, форма государства, типология государства, монархия, республика, государственное устройство, политический режим, демократия.

CONCEPT, PRINCIPLES, AND TYPES OF CLASSIFICATION OF FORMS OF GOVERNMENT

Kukanov Ayniddin Zainiddinovich,

Tajik National University, Faculty of Law,
Associate Professor of the Department of Theory
and History of State and Law, Candidate of
Legal Sciences.

Tel.: (992) 985674477

E-mail: kukanov-ayniddin@mail.ru

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of
the law and state

Reviewer: Azizzoda U.A., doctor of legal sciences, professor

Abstract: This article examines the concept, principles, and types of classification of forms of government. It is noted that the classification of forms of government should be based on "the identification of essential and general features and properties rather than random ones," that is, those characteristics that are fundamental to a given object and can serve as criteria for its delineation. The selection of such classification features is carried out in accordance with its principles, which primarily consider the formal logical rules for dividing the scope of a concept, as well as the laws of dialectical logic.

Keywords: state, form of government, state classification, monarchy, republic, state structure, political regime, democracy.

Таърихи бисёрасраи ташаккули андешаи инсоният нисбат ба давлат ва сохтори он гувоҳӣ аз он медиҳад, ки зарурати таҳияи навъбандии мукаммали шаклҳои давлат вучуд дорад. Дар марҳилаи муосири рушди илм, таҳқиқи масъалаи таснифи шаклҳои давлат дар маҷмӯъ ба қадри кофӣ ташаккул наёфтааст. Одатан, ин таҳқиқотҳо ба таснифи анъанавии шаклҳои идоракунии, шаклҳои сохти давлатӣ ва режимҳои сиёсӣ (давлатӣ) маҳдуд мегарданд. Ташаккул ва инкишофи шаклҳои давлат дар доираи навъҳои таърихӣ он асосан дар шаклҳои идоракунии давлатҳои гуногуни таърихӣ баррасӣ мешавад⁹⁸. Яъне вобаста ба навъҳои таърихӣ давлат, дар давлатҳои муайяни таърихӣ шаклҳои гуногуни идоракунии давлат амал намудаанд. Масалан дар навъи таърихӣ феодалӣ, ки ба асрҳои миёна хос буд, монархияҳои ибтидоии феодалӣ, табақаҳои-намояндагӣ, дуалистӣ ва монархияи мутлақ арзи вучуд доштанд.

Дар адабиёти илмӣ принсипи зерин амал мекунад, ки мувофиқи он «шакли давлат аз маҷмӯи шакли идоракунии, шакли сохтори давлатӣ ва режими сиёсӣ иборат мебошад». Тавре ки М.В. Головацкая қайд мекунад, «тавсифи шакли давлат аксаран танҳо тавассути унсурҳои он пешниҳод мегардад, дар ҳоле ки таърифи шакли давлат дар маҷмӯъ одатан бо мафҳумҳои умумифалсафӣ маҳдуд мешавад»⁹⁹.

Бояд қайд кард, ки мафҳуми «унсурӣ»-и шакли давлат дорои бартарихҳои муайян мебошад, зеро он бо возеҳӣ фарқ мекунад ва барои таҳлил мувофиқ аст. Бо вучуди ин, чунин нуқтаи назар «тасаввуроти синтезёфтаеро дар бораи шакли давлат ҳамчун як падидаи ягона фароҳам намеорад», ки маҳз дар он моҳият ва мазмуни давлат ифода меёбад¹⁰⁰.

Барои ҳалли ин вазифа зарурати татбиқи нуқтаи назари сифатан нав ба миён меояд, ки асоси онро баррасии шакли давлат ҳамчун категорияи сегонаи низомноки илми ҳуқуқ ташкил медиҳад. Маҳз дар доираи нуқтаи назари низомнок ба омӯзиши шакли давлат, таснифот ба сатҳи навъбандӣ бардошта мешавад.

Зери мафҳуми «навъ» (аз юнонӣ *typos* — намуна) одатан намунае фаҳмида мешавад, ки хусусиятҳои хос ва умумии гурӯҳи муайяни падидаҳоро инъикос

⁹⁸ Теория государства и права. Курс лекций /Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. М., 1999. – С. 81-84.

⁹⁹ Головацкая М.В. Преемственность в форме государства (Теоретико-правовое исследование): Дис. ... канд. юрид. наук. Коломна, 2003. – С.52.

¹⁰⁰ Чиркин В.Е. Государствоведение: Учебник. М., 2000. – С.128.

менамояд¹⁰¹. Ба ақидаи Л.П. Рожкова, навъҳо бояд «хусусиятҳои умумитарин ва муҳими объектҳоро дар шакли ҳолис, бе таъсири ҳолатҳои беруна ва иловагӣ» инъикос кунанд¹⁰².

Ба сифати нишонаҳои навъбандӣ танҳо ҳамон аломатҳо метавонанд эътироф гарданд, ки нақши ташаккулдиҳандаи низоми муайян доранд, яъне қобилияти шарҳ додани шумораи ҳарчи бештари аломатҳои дигарро дошта, тамомияти падидаҳои мавриди таҳқиқро таъмин менамоанд.

Ҳамин тариқ, зери мафҳуми «навъ» бояд, аз як тараф, маҷмӯи хусусиятҳои асосие фаҳмида шавад, ки дар ягонагии худ имкон медиҳанд гурӯҳи муайяни падидаҳо ҷудо ва аз дигар гурӯҳҳои ҳамсон фарқ карда шаванд ва аз тарафи дигар, ҳуди гурӯҳи сифатан мустақили падидаҳо, ки бо чунин хусусиятҳо муттаҳид гардидаанд.

Ба андешаи Б.Н. Чичерин, «шаклҳои ҳаёт, умуман, тибқи категорияҳои сирф мантиқӣ ташаккул намеёбанд, ҳамеша омезишҳо ва гузаришҳо вучуд доранд. Аммо ин ҳолат мавҷудияти навъҳои муҳолифиро, ки на танҳо аз ҷиҳати миқдорӣ, балки аз ҷиҳати сифатӣ фарқ мекунанд, инкор намекунад».

А.И. Ковлер қайд менамояд, ки «ҳар гуна навъбандӣ воситаи абстраксия мебошад, яъне ҷудо намудани он умумиест, ки моҳияти объекти таҳқиқро, сарфи назар аз гуногуншаклии эҳтимолии он, инъикос мекунад»¹⁰³.

Чунин абстраксия ва умумигардонӣ, ба истилоҳ, сохтори идеалии падидаро ба вучуд меорад, ки равандҳои воқеиро инъикос мекунад, аммо дар амал дар шакли ҳолис вучуд надорад. «Навъбандӣ худмақсад нест, он воқеан ба ошкор намудани ваҳдати гуногуншаклии шаклҳои демократия мусоидат мекунад».

Мафҳуми навъбандӣ дорои хусусияти бисёрҷанба мебошад. А.Ю. Москвитин қайд менамояд, ки навъбандӣ метавонад ҳамчун раванд (фаъолият), натиҷа (низоми ташаккулёфта), ҳамчунин ҳамчун назария (таълимот) мавҷуд бошад. Ҳамзамон, ҳар яке аз ду ҷанбаи аввалини навъбандӣ дорои ду хусусият мебошад: назариявӣ ва амалӣ¹⁰⁴.

Аз нигоҳи назариявӣ, навъбандӣ фаъолияти зеҳниро ифода менамояд, ки ба пешниҳод ва асосноккунии моделҳои навъбандӣ («навъбандикунонӣ»), инчунин ба татбиқи амалии нақшаҳои ҳосилшуда ҳангоми таҳлили объектҳои воқеӣ равона шудааст.

Аз ҷиҳати амалӣ, навъбандӣ ҳамчун лоиҳаи идеалӣ, яъне модели тақсимои тахминӣ («навъбандии идеалӣ») баромад мекунад ва баъдан ба шакли ҷудокунии ниҳой ва системавии объект табдил меёбад, ки дар нақшаҳо, ҷадвалҳо ва шаклҳои дигар ифода мегардад (навъбандии воқеӣ).

Дар навбати худ, заминаи назариявии тамоми раванди навъбандӣ ва натиҷаҳои он таълимот оид ба навъбандӣ мебошад, ки ҳамчун маҷмӯи тасаввурот дар бораи принципҳо ва усулҳои он баромад мекунад ва фаъолияти муҳаққиқ ба онҳо така менамояд. Аз ин лиҳоз, таълимот оид ба навъбандии шаклҳои давлат, аз як тараф, ҷузъи таълимот дар бораи шакли давлат дар доираи назарияи давлат ва ҳуқуқ буда, аз тарафи дигар, ҷузъи назарияи умумииллии навъбандӣ маҳсуб меёбад.

Шакли давлат боздорандаи инкишофи иқтисодии базиси иқтисодӣ мегардад. Зиддиятҳои бамиёномада ё тавассути шаклҳои давлат ё тавассути ягон чиро иваз намудан аз ҷониби элитаи идоракунанда дар ташкил ва амалисозии ҳокимияти давлатӣ ҳал мегардад. Инчо бевосита шакли давлатро аз тағиротҳои иқтисодии базиси иҷтимоӣ дида баромадан мумкин аст. Дар раванди иваз шудани форматсияи иҷтимоӣ-иқтисодӣ

¹⁰¹ Большой энциклопедический словарь. М., 1998. – С.1203

¹⁰² Л.П. Рожкова. Принципы и методы типологии государства и права. Саратов, 1984. – С.21.

¹⁰³ Ковлер А.И. Исторические формы демократии: проблемы политико-правовой теории. М., 1990. – С.137.

¹⁰⁴ Москвитин А.Ю. Основные принципы теории типологии и их применение к анализу типологических проблем в социальном познании: Дис. ... канд. филос. наук. Владивосток, 1999. – С.31-34.

танҳо ҳамон институтҳои ҳукукие барҳам меҳуранд, ки бевосита ба базиси куҳна алоқаманд мебошанд¹⁰⁵.

Навъбандии шаклҳои давлат бояд ба «ошкор намудани нишонаҳо ва хосиятҳои на тасодуфӣ, балки муҳим ва умумӣ» таъяс намояд, яъне он аломатҳое, ки барои объекти мазкур аҳаммияти асосӣ доранд ва метавонанд ҳамчун меъёри ҷудосозии он истифода шаванд. Интиҳоби чунин нишонаҳои навъбандӣ мутабиқи принципҳои он анҷом дода мешавад, ки пеш аз ҳама қоидаҳои шаклӣ-мантиқии амали тақсимбандии ҳаҷми мафҳум ва қоидаҳои мантиқӣ диалектикӣ ба сифати онҳо баррасӣ мегарданд¹⁰⁶.

Аз нуқтаи назари мантиқӣ шаклӣ, ба принципҳои асосии навъбандии шаклҳои давлат инҳо мансубанд:

1. ягонагии асос (меъёр);
2. таносуббандӣ;
3. истисноӣ мутақобилаи навъҳо;
4. пайдарпай (давомнокӣ).

Принципи ягонагии асос (меъёр) чунин маъно дорад, ки ҷудосозии навъҳои шакли давлат бояд аз рӯйи як нишона ва ё як меъёри ягона анҷом дода шавад. Ҳамчунин, ҷудо намудани шаклҳои давлат, масалан, ба монархияҳо, ҷумҳуриҳо ва федератсияҳо қобили қабул нест, зеро дар ин ҳолат унсурҳои гуногуни мафҳуми шакли давлат ҳамчун асоси тақсимбандӣ истифода мегарданд.

Принципи таносуббандӣ талаб мекунад, ки ҳангоми таҳлили навъбандӣ тамоми тарзҳои эҳтимолии асоси интиҳобшуда ба назар гирифта шаванд, ба тавре ки ҳаҷми маҷмӯи навъҳо ба ҳаҷми пурраи мафҳуми тақсимшаванда мувофиқат намояд. Дар робита ба ин Чиркин В.Е. қайд менамояд, ки тақсимбандии шаклҳои идоракунии танҳо ба монархия ва ҷумҳури нопурра мебошад, зеро он тамоми гуногуншакли шаклҳои идоракуниро фаро намегирад, аз ҷумла шаклҳои идоракунии Олмони фашистӣ ё Лаҳистони феодалиро¹⁰⁷.

Принципи истисноӣ мутақобилаи навъҳо тақозо менамояд, ки байни навъҳо аз рӯйи асоси интиҳобшуда ҳудуди муайян гузошта шавад ва ба буриши онҳо роҳ дода нашавад. Масалан, ҷудо намудани шакли махсуси сохтори давлатӣ — «минтақагарой» — дар баробари шаклҳои унитарӣ ва федеративӣ баҳснок ба назар мерасад, зеро ташкили амудии ҳокимият дар доираи минтақагарой бо мафҳуми давлати унитарӣ фаро гирифта мешавад, яъне он яке аз навъҳои он буда, танҳо бо дараҷаи баландтари мухторияти минтақаҳо тавсиф мегардад.

Принципи пайдарпай (давомнокӣ) дар зарурати пайдарпай ҷудо намудани навъҳо, бе гузариши зинаҳои наздик ва ҳамрадиф, ифода меёбад. Вайрон кардани ин қоида, масалан, дар ҳолате ба назар мерасад, ки монархияҳо ба монархияҳои мутлақ, дуалистӣ ва парлумонӣ тақсим карда мешаванд: ду навъи охири бояд дар доираи мафҳуми монархияи маҳдуд (конститутсионӣ) муттаҳид гарданд, ки он дар як қатор (саф)-и навъбандӣ бо монархияи мутлақ қарор мегирад.

Илова бар ин, як қатор принципҳои навъбандии шаклҳои давлат аз қоидаҳои мантиқӣ диалектикӣ бармеоянд. Ба онҳо инҳо мансубанд:

- ба инобат гирифтани хусусиятҳои сифатӣ ва қонуниятҳои категорияи - мавриди таҳқиқ — «шакли давлат», инчунин талаботи методологии назарияи давлат ва ҳуқуқ;
- инъикоси рушди пайваста ва тағйироти сифатии шаклҳои давлат;

¹⁰⁵ Куканов А.З. Давомияти таърихӣ ҳамчун усули илмӣ-ҳуқуқӣ // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2025. №2. – С.79

¹⁰⁶ Слипенченко Н.В. Роль и место понятия «типологии» в понятийном аппарате общей теории государства и права. Право и право творчество: вопросы теории. М, 1982. – С.58.

¹⁰⁷ Чиркин В.Е. Модели современного федерализма: сравнительный анализ // Государство и право. 1994. – №8-9. – С. 150-158; Волкова Г.И., Тадевосян Э.В. Государство автономий и политика регионального автономизма в современной Испании // Право и политика. 2001. – №1. – С.37.

- дақиқсозӣ ва такмили навъбандӣ мутобиқ ба рушди шаклҳои давлат ва амиқшавии донишҳо дар бораи онҳо;
- интихоби нишонаҳои аз ҳама муҳим ва моҳиятӣ ҳамчун асоси навъбандӣ.

Ҳамин тариқ, навъбандии падидаҳои давлатӣ-ҳуқуқӣ метавонад аз рӯи асосҳои гуногун, яъне нишонаҳои навъбандӣ, анҷом дода шавад. Интихоби чунин нишонаҳо то андозае аз усулҳои навъбандие вобаста аст, ки бештар истифода мегардад. Муҳимтарин аз онҳо усулҳои синхроникӣ ва диахроникӣ мебошанд¹⁰⁸.

Мавҷудияти ин ду усул бо он шарҳ дода мешавад, ки ҳар як объекти таҳлилшаванда дорои ҷанбаҳои статикӣ ва динамикӣ мебошад, бинобар ин, ҳам қонунҳои ташкили дохилӣ ва ҳам қонунҳои рушди худро дорад. Усули диахроникӣ навъбандӣ қонуниятҳо ва марҳилаҳои рушди таърихӣ падидаҳоро инъикос менамояд. Усули синхроникӣ бошад, ба омӯзиши қонуниятҳо ва вариантҳои сохтори дохилии объект равона гардида, то андозае аз марҳилаи рушди таърихӣ он канорагирӣ мекунад.

Ҳамин тариқ, вобаста ба усули тадқиқоти истифодашаванда, ду навъи асосии навъбандии шаклҳои давлатро ҷудо кардан мумкин аст: таърихӣ ва сохторӣ.

Навъбандии таърихӣ ё генетикӣ-и шаклҳои давлат ба усули диахроникӣ таъна намуда, қонуниятҳо ва марҳилаҳои рушди таърихӣ шаклҳои давлатро инъикос мекунад. Дар ин ҷанба, навъҳои шакли давлат ҳамчун инъикоси навъҳои мутаносиби таърихӣ давлат баромад менамоянд.

Навъбандии сохторӣ-и шаклҳои давлат ба усули синхроникӣ асос ёфта, қонуниятҳо ва сохтори дохилии шакли давлатро, новобаста аз марзҳои таърихӣ он, инъикос менамояд. Аз ин нуқтаи назар, навъи шакли давлат бояд ҳамчун тарзи пайвастшавӣ ва ҳамоҳангии унсурҳои он баррасӣ гардад.

Навъбандии таърихӣ дар давраи шӯравӣ рушди илми ҳуқуқшиносии миллӣ аҳаммияти афзалиятнок дошт. Дар айни замон, мавқеи эътирофи аҳаммияти омӯзиши шаклҳои давлат танҳо дар доираи навъҳои таърихӣ давлат, аз ҷумла аз ҷониби М.Н. Марченко ҷонибдорӣ мегардад¹⁰⁹.

Бо вучуди ин, дар адабиёти илмӣ ба нокифоя будани истифодаи як меёри ягонаи навъбандӣ ишора мегардад. Асосгузори назарияи «навъҳои идеалӣ» М. Вебер бар он ақида буд, ки илмҳои иҷтимоӣ, бар хилофи таърих, бояд қоидаҳои аз ҳама умумии рӯйдодҳоро, новобаста аз муайянкунии замон ва макони онҳо, ошкор намоянд. Чунин «навъҳои софӣ идеалӣ» ҳамон қадар барои таҳқиқ мувофиқ мебошанд, ки ҳар қадар «софтар» бошанд, яъне ҳар қадар аз падидаҳои воқеӣ ва эмпирикӣ дуртар қарор гиранд.

Мутобиқи методологияи худ, М. Вебер се навъи софӣ идеалии ҳокимияти қонунӣ (легитимӣ)-ро пешниҳод менамояд — харизматикӣ, рационалӣ ва патриархалӣ, ки дар ҳамаи давраҳои таърихӣ ва дар ҳар нуқтаи кураи замин волеҳуранд¹¹⁰.

Л.П. Рожкова мавҷудияти чунин навъҳои шаклҳои идоракунии ва сохти давлатиро қайд мекунад, ки «сарфи назар аз мансубият ба ин ё он навъи таърихӣ давлат, дорои як унсури доимӣ, яъне нишонаҳои умумие мебошанд, ки мавҷудияти мафҳумҳои умумии ин шаклҳоро имконпазир мегардонанд». Маҳз ҳамин нишонаҳо, ҳамчун асоси навъбандии сохтории шаклҳои давлат баромад мекунанд, ки пешниҳод мегардад ба таври муфассалтар баррасӣ шаванд¹¹¹.

Навъбандии сохтории шаклҳои давлат ба нуқтаи назари низомнок дар баррасии шакли давлат ҳамчун категорияи сегонаи илми ҳуқуқ асос меёбад. «Ҳангоми таҳлили ин нуқтаи назар шакли давлат ҳамчун падидаи том ва низомнок таҳқиқ мегардад». Он ба

¹⁰⁸ Рожкова Л.П. Принципы и методы типологии государства и права. – Ленинград, 1977. – С.33-35.

¹⁰⁹ Проблемы теории государства и права: Учебное пособие / Под ред. М.Н. Марченко. М., 2001. – С.183.

¹¹⁰ Фуре В.Н. Идеальный тип // Социология: Энциклопедия / Сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. Минск, 2003.

¹¹¹ Рожкова Л.П. Принципы и методы типологии государства и права. – Ленинград, 1977. – С.23.

маҷмӯи соддаи унсурҳои таркибӣ маҳдуд намешавад, балки «робитаҳо ва ҳамбастагиҳои байни унсурҳои онро низ дар бар мегирад». Маҷмӯи муносибатҳо ва алоқаҳои устувори байни унсурҳои низомнок сохтори онро ташкил медиҳанд. Мавҷудияти сохтори дохилӣ хусусияти ҷудонашавандаи ҳар як низом буда, ба он ҳолати мураттабӣ мебахшад.

Бо дарназардошти баҳсҳо дар бораи шумораи унсурҳои категорияи мавриди таҳқиқ, фаҳмиши сеунсурии шакли давлат асоснок карда шудааст. Аз ин лиҳоз, сохтори категорияи низомнокии «шакли давлат» тарзи ҳамгирии се унсури он — шакли идоракунӣ, шакли сохтори давлатӣ ва режими сиёсиро дар бар мегирад. Ҳамин тариқ, ҳамчун асоси навбандии сохтории шаклҳои давлат бояд маҳз тарзи пайваستшавӣ ва ҳамоҳангии унсурҳои ташаккулдиҳандаи он эътироф гардад: шакли идоракунӣ, шакли сохти давлатӣ ва режими сиёсӣ¹¹².

Пайвастшавии унсурҳо вобаста ба хусусиятҳои миллӣ, фарҳангӣ, таърихӣ ва дигар омилҳои ҳар як кишвар метавонад гуногун бошад, зеро шакли давлат «тарзи зиндагӣ ва ташкили зиндаи халқ» мебошад. В.Е. Чиркин қайд менамояд, ки муҳаққиқон дар Британияи Кабир монархияи демократии парлумонии унитариро меомӯзанд, дар ИМА — ҷумҳурии демократии президентии федеративиро, дар Чин — шакли хоси давлатии худро ва ғайра. Дар давлатҳои гуногун шаклҳои муайяни идоракунӣ бо шаклҳои мушаххаси сохтори давлатӣ ва режимҳои сиёсӣ муттаҳид мешаванд, ки ба як навъи муайяни шакли давлат мувофиқат мекунад¹¹³.

Аз ин рӯ, бо мақсади ошкор намудани роҳҳои имконпазир ва ғайриимконпазир чунин ҳамгирии унсурҳо, зарур аст пешакӣ ба ҳуди унсурҳои мафҳуми «шакли давлат» таваҷҷуҳ зоҳир намуда, меъёри равшани таснифотро дар доираи ҳар яки онҳо муайян намуд.

Адабиёт

1. Большой энциклопедический словарь. М., 1998. – 1434с.
2. Волкова Г.И., Тадевосян Э.В. Государство автономий и политика регионального автономизма в современной Испании // Право и политика. 2001. №1.С37.
3. Головацкая М.В. Преемственность в форме государства (Теоретико-правовое исследование): Дис. ... канд. юрид. наук. Коломна, 2003. – 202с.
4. Ермаков А.П. Теория формы государства в советской юридической науке: Дис. ... канд. юрид. наук. – 231с
5. Ковлер А.И. Исторические формы демократии: проблемы политико-правовой теории. М.,1990.– 254с
6. Куканов А.З. Давомияти таърихӣ ҳамчун усули илмӣ-ҳуқуқӣ // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон.–2025. №2.– С.79
7. Москвитин А.Ю. Основные принципы теории типологии и их применение к анализу типологических проблем в социальном познании: Дис. ... канд. филос. наук. Владивосток, 1999. – 161с.
8. Проблемы теории государства и права: Учебное пособие / Под ред. М.Н. Марченко. М., 2001.– 656с.
9. Рожкова Л.П. Принципы и методы типологии государства и права. Саратов, 1984.– 116с.
10. Сильченко Н.В. Роль и место понятия «типологии» в понятийном аппарате общей теории государства и права. Право и право творчество: вопросы теории. М, 1982.
11. Теория государства и права. Курс лекций /Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько.М., 1999.– 671с.
12. Чиркин В.Е. Государствоведение: Учебник. М., 2000. – 382с.

¹¹² Ермаков А.П. Теория формы государства в советской юридической науке: Дис. ... канд. юрид. наук. – С. 163.

¹¹³ Чиркин В.Е. Государствоведение: Учебник. М., 2000. – С.127.

13. Чиркни В.Е. Модели современного федерализма: сравнительный анализ // Государство и право. 1994. №8-9. С. 150-158.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

НАҚШИ МУҲТАРАМ ЭМОМАЛӢ РАҲМОН ДАР БУНӢДИ ДАВЛАТИ МИЛЛИИ ДУНЯӢ, ИҚТИМОӢ ВА ЯГОНА

Шосаидзода Шахбоз Шосаид,
Вакили Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии
Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои
ҳуқуқшиносӣ
Тел.: (+992) 936005566
E-mail: dahkat_1988@mail.ru

Азимзода Сунатулло Шераҳмадхон,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, ассистенти кафедраи ҳуқуқи инсон
ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ
Тел.: (+992) 985000226
E-mail: azimov.rt@gmail.com

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар
бораи ҳуқуқ ва давлат

Муқарриз: Азиззода У.А., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда: Дар мақолаи мазкур нақши муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бунёди давлати миллии дунявӣ, иқтимоӣ ва ягона маврили таҳлил қарор гирифтааст. Муаллифон қайд менамоянд, ки дар рушди низоми ҳуқуқи миллий дар Тоҷикистон бо назардошти стандартҳои байналмиллалӣ, эҳёи суннатҳои давлатдорӣи миллий, эҳтиром ва арҷгузорӣ ба таърих, забон, фарҳанг, дину мазҳаби аҷдодӣ ва дигар арзишҳои миллии мо нақши муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон борику мондагор мебошад. Муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз қадамҳои нахустини худ ҳамчун Сарвари давлат талош барои бунёди давлати шаклан демократию мазмунан миллий намуда, заминаҳои ҳуқуқии онро фароҳам овард. Ба вуҷуд овардани низоми ҳуқуқи миллий бо таҳия ва қабули қонунҳои миллий, яке аз дастовардҳои нодир дар роҳи бунёди давлати миллий буд, ки маҳз бо ташаббус ва ҳидояти бевоситаи Пешвои миллат роҳандозӣ гардиданд.

Калидвожаҳо: Арзишҳои миллий, арзишҳои фарҳангӣ, давлати миллий, оини давлатдорӣ, истиқлол, Истиқлоли давлатӣ, тамаддун, фарҳанг, давлати дунявӣ, давлати иқтимоӣ.

РОЛЬ УВАЖАЕМОГО ЭМОМАЛИ РАХМОНА В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО СВЕТСКОГО, СОЦИАЛЬНОГО И ЕДИНОГО ГОСУДАРСТВА

Шосаидзода Шахбоз Шосаид,
Депутат Маджлиси намояндагон Маджлиси
Оли Республики Таджикистан, кандидат
юридических наук
Тел.: (+992) 936005566
E-mail: dahkat_1988@mail.ru

Азимзода Сунатулло Шераҳмадхон,
Таджикский национального университета.
ассистент кафедры прав человека и
сравнительного правоведения юридического
факультета
Тел.: (+992) 985000226

E-mail: azimov.rt@gmail.com

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве

Рецензент: Азиззода У.А., доктор юридических наук, профессор

Аннотация: В данной статье анализируется роль уважаемого Эмомали Рахмона в формировании национального светского, социального и единого государства. Авторы отмечают, что в развитии национальной правовой системы Таджикистана с учетом международных стандартов, возрождении традиций национальной государственности, уважении и почитании истории, языка, культуры, религии и вероисповедания предков, а также других национальных ценностей особое и непреходящее значение имеет деятельность уважаемого Эмомали Рахмона. С первых шагов своей деятельности в качестве главы государства уважаемого Эмомали Рахмон стремился к созданию государства, демократического по форме и национального по содержанию, обеспечив необходимые правовые основы для его становления. Формирование национальной правовой системы посредством разработки и принятия национальных законов стало одним из уникальных достижений на пути построения национального государства, которое было реализовано именно по инициативе и под непосредственным руководством Лидера нации.

Ключевые слова: Национальные ценности, культурные ценности, национальное государство, традиции государственности, независимость, государственная независимость, цивилизация, культура, светское государство, социальное государство.

THE ROLE OF HONORABLE EMOMALI RAHMON IN THE FORMATION OF A NATIONAL SECULAR, SOCIAL, AND UNITARY STATE

Shosaidzoda Shahboz Shosaid,

Member of the Majlisi namoyandagon of the Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan, Candidate of Legal Sciences.

Tel.: (+992) 936005566

E-mail: dahkat_1988@mail.ru

Azimzoda Sunatullo Sherahmadkhon,

Assistant Lecturer of the Department of Human Rights and Comparative Jurisprudence, Faculty of Law, Tajik National University

Tel.: (+992) 985000226

E-mail: azimov.rt@gmail.com

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of the law and state

Reviewer: Azizzoda U.A., doctor of legal sciences, professor

Annotation: This article analyzes the role of honorable Emomali Rahmon in the establishment of a national secular, social, and unitary state. The authors note that honorable Emomali Rahmon has played a prominent and enduring role in the development of Tajikistan's national legal system in accordance with international standards, the revival of national statehood traditions, and the promotion of respect for the nation's history, language, culture, ancestral religion and denomination, as well as other national values. From his very first steps as Head of State honorable Emomali Rahmon made efforts to build a state that is democratic in form and national in essence, while creating the necessary legal foundations for its development. The establishment of a national legal system through the drafting and

adoption of national legislation became one of the unique achievements on the path toward building a national state, a process that was initiated and implemented under the direct guidance and leadership of the Leader of the Nation.

Keywords: National values, cultural values, national state, traditions of statehood, independence, state independence, civilization, culture, secular state, social state.

Адешаи давлати миллӣ падидаи сиёсӣю иҷтимоии замони нав аст, ки аксар халқҳои озодиҳо соҳибистиқлолӣ бахшид. Давлати миллӣ дар натиҷаи бархурди иродаҳо ва бедор намудани ҳувияти миллии халқҳои озодиҳо, ки дар гузаштаи начандон дур зери мустамликаи сиёсати теократӣ, сулолаҳои мутлақ ва қудратҳои шоҳаншоҳӣ қарор доштан, рӯйи кор омадааст.

Масъалаи таҳлили давлати миллӣ яке аз мушкилоти мураккаби ҷаҳони имрӯза аст, зеро ташаккули андешаи давлати миллӣ боиси аз байнравии империяҳои абарқудад гардид ва он имрӯз низ дар ҳолати рушд қарор дорад.

Дар маҷмӯъ, моҳияти давлати миллӣ ин пайваду ягонагии давлат ҳамчун воҳиди сиёсӣ ва геополитикӣ бо миллат ҳамчун воҳиди этникию фарҳангӣ қарор дошта, маҳсуб меёбад, яъне ин наздик шудани давлат бо мардум ва аз байн бурдани ҳисси бегонагӣ дар байни қудрати сиёсӣ ва халқ мебошад.

Эмомалӣ Раҳмон аз қадамҳои нахустини худ ҳамчун Сарвари давлат талош барои бунёди давлати шаклан демократию мазмунан миллӣ намуда, заминаҳои ҳуқуқии онро фароҳам овард. Ба вучуд овардани низомии ҳуқуқи миллӣ бо таҳия ва қабули қонунҳои миллӣ, яке аз дастовардҳои нодир дар роҳи бунёди давлати миллӣ буд, ки маҳз бо ташаббус ва ҳидояти бевоситаи Пешвои миллат роҳандозӣ гардиданд.

Дар рушди низомии ҳуқуқи миллӣ дар Тоҷикистон бо назардошти стандартҳои байналмиллалӣ, эҳёи суннатҳои давлатдорӣ миллӣ, эҳтиром ва арҷгузорӣ ба таърих, забон, фарҳанг, дину мазҳаби аҷдодӣ ва дигар арзишҳои миллии мо нақши Эмомалӣ Раҳмон боризу мондагӯ аст. Академик М. Маҳмудзода дар ин хусус хело воқебинона таъкид намудааст: «Роҳбарияти олии сиёсии кишвар аз рӯзҳои аввали соҳибистиқлол гардидани Тоҷикистон роҳи рушди давлати муосири миллиро бо дарназардошти арзишҳои умумипазирфташудаи ҷомеаи башарӣ ва падидаҳои раванди ҷавонишавӣ пӣёда намуда, барои бунёди давлати озоду соҳибмақоми пешрафта, ки дар он ягонагиву ҳамбастагии тамоми мардуми кишвар ҳукмфармо буда, эҳтирому арҷгузорӣ ба ғояи ваҳдати миллӣ дида мешавад ва дар оянда муносибати некбинона нисбат ба ҳамаи халқҳо бо дарназардошти арзишҳои миллию маънавӣ ҷой дошта, ба воя расонидани насли ҷавону наврас дар руҳияи худшиносиву ҳудогоҳӣ, инсондӯстӣю меҳнатпарастӣ ва равнақи худшиносии миллию маърифати ҳуқуқӣ яке аз самтҳои муҳими сиёсати давлати маҳсуб меёбад, роҳи бузургеро тай намудааст»¹¹⁴. Пешвои миллат доир ба самтҳои рушди давлатдорӣ миллӣ пайваста тавачҷуҳ намуда, дар ин асри бархурди тамадунҳо маҳкаи асосии инкишофи давлати миллиро дар ҳамаҷониба баланд бардоштани маърифати сиёсӣю ҳуқуқӣ, худшиносию ҳудогоҳии миллӣ арзёби менамоянд.

Ҳадафи асосии бунёди давлати миллӣ, ин ба даст овардани ваҳдати миллӣ, пойдорӣю истиқлоли давлатӣ, таъмини сулҳу субот, беҳтар намудани вазъи иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсии ҷомеаи шахрвандӣ мебошад. Ҳамин тариқ аз рӯи назарияи давлати миллӣ бояд ниёзҳои низомии мардумсолорӣ ё ба истилоҳ демократияро таъмин кунад, ба мардум наздик шавад, давлати мардумӣ бошад¹¹⁵.

¹¹⁴ Махкам Маҳмудзода. Конститутсияи заминаи ташаккули низомии ҳуқуқи миллӣ (маҷмӯи мақолаю марӯзаҳо) – Душанбе: «Эр-граф», 2014. – С. 164-165.

¹¹⁵ Ҷонбобоев С. Таҳкими минбаъдаи истиқлолият ва рушди миллату давлати миллӣ. // Истиқлолияти давлатӣ – таҳкимбаҳши низомии давлатдорӣ миллӣ: Маҷмуи мақолаҳои конфренсияи ҷумҳуриявӣю илмӣ – назариявӣ, 10-12 августи с. 2016, ВМКБ, Авҷ // Мухарирони масъул: д.и.с., проф. Мухаммад А.Н., д.и.х. Буриев И.Б., н.и.х Одиназода Р.С. Душанбе: Ирфон, 2016. С. 21-23.

Эмомалӣ Раҳмон аз рӯзҳои аввали роҳбарӣ, бо мақсади хотима гузоштан ба низои дохилӣ, пешгирии аз байн рафтани асосҳои иқтисодию сиёсии давлат, пойдоии истиқлоли давлатӣ, сулҳу субот, ҳамдигарфаҳмӣ ва ҳамкориҳои гурӯҳҳои алоҳида ва ҳизбҳои сиёсӣ бо дарназардошти принципҳои башардӯстӣ, бунёди давлати шаклан демократӣ ва мазмунан миллиро оғоз намуд, ки заминаи асосии давлати миллии махсуб меёфтанд. Ҳамзамон дар Иҷлосияи таърихӣ XVI Шӯрои Олӣ якқатор қарорҳои таърихӣ дар маҷмӯъ 74 санади ҳуқуқӣ, аз ҷумла, 15 қонун, 52 қарор, 6 фармон ва як изҳорот қабул карда шуд¹¹⁶, ки дар ҳамаи ин сандҳо як мақсад нуҳуфта буд, яъне таъмини сулҳу субот ва волоияти қонун. Татбиқи ин санадҳои меъёрӣ ва гузашти вақт собит намуд, ки дар роҳи бунёди давлати миллии халқи тоҷик бо роҳбарии Пешвои Миллат муваффақ гаштааст.

Дар шароити имрӯза, ки ҷаҳонишавӣ бархӯрди тамадунҳоро ба вуҷуд овардааст, дунявӣ будани давлатҳо хусусияти умумиҷаҳонӣ пайдо намудааст, ин тамоюл тамоми ҷомеаи Тоҷикистони соҳибхитӣро низ фаро гирифтааст ва ғояву арзишҳои он аз ҷониби давлат ҳамеша ҳифз мешавад. Шаҳодати ин таъкидҳои пайвастаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллии, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мебошад: «Бо қабули Конститутсияи майлу иродаи халқи Тоҷикистон оид ба эъмори давлати демокративу ҳуқуқбунёд ва дунявиро иҷтимоӣ, ки дар бобати интиҳоби сарнавишти минбаъдаи кишвар имтиҳони ҷиддӣ буд, муайян гардид... Роҳи интиҳобкардаи халқи Тоҷикистон сохтмони ҷомеаи демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Мо ин роҳро бебозгашт интиҳоб кардем»¹¹⁷. Дар воқеъ, Тоҷикистон бо қабули Конститутсияи соли 1994 чун давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд, иҷтимоӣ, дунявӣ ва ягона роҳи кишвардорию, сохтори давлатӣ, табиати қудратофариро речаи сиёсии ояндаи худро ба ҷаҳонӣён тавасути ташкили як ҷомеаи адолатпаравару давлати намунавӣ ва сулҳу субот муаррифӣ намуд.

Мо бояд донем, ки дунявият бединӣ набуда, шароити мусоид ва озод фароҳам овардан барои диндорон аст. Дунявият, тарғиби якҷониба ва қатъии як мазҳаб ва оин набуда, таҳмили иҷбории як мазҳаб нест. Балки шароити мусоид ва озоди тарғиби тамоми арзишҳо, ки ба он арзишҳои динӣ ҳам ворид мегардад, қонеъ гардонидани талаботи эътиқодии шаҳрвандон ва таъмини озодии вичдон дар доираи талаботи қонун аст. Аммо, мутаассифона дар ҷомеаи имрӯза андешаҳои вомехӯрем, ки дунявиятро ҳамчун бедини шарҳу тавзеҳ дода, онро моли Ғарб эътироф намуда, мардумро ба ифротгароӣ талқин менамоянд, ки ин ба ояндаи давлати миллии хатар дорад¹¹⁸.

Таҳлилҳои илмӣ нишон медиҳад, ки дар фазои ҳуқуқии мо, чун анъана, суиистифодаи арзишҳои динӣ ва махлутсозии он бо сиёсат ва муборизаҳои сиёсӣ илова бар тазоди соҳибхитӣро халқӣ ва давлатӣ таҷрибаи талх дорад. Ин таҳдид то ҳанӯз дар мувофиқат бо сатҳи пасти шуури ҳуқуқӣ ва сиёсии баъзе афроди ҷомеа аз рӯзномаи мафкураи сиёсии иддае аз ҳангоматалабон дур нашудааст. Аз ин хотир, моро зарур аст, ба безаргардонии ҷавҳари нерубаҳи ин суиистифодабарӣ, ки ба манфиати миллат ва давлат нест, чораандешӣ намоем. Ҷавҳар ва маҳаки ин ҳамоиши маънавӣ ва фикрӣ таҳаммулгароӣ ва ҳамдигарфаҳмист.

Дар ин росто, ҳар шаҳрванди мусулмон ва диндори ин кишвар бояд дарк намояд, ки дин ва эътиқод кори шахсии ҳар инсон буда (моддаи 26-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон), ошӯрасозии он бо сиёсат ва ғаризаҳои шахсӣ гурӯҳӣ дар асоси талаботи дунявияти конститутсионӣ (талаботи моддаи 1 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон) қатъиян пешгирӣ мегардад. Асли дин ва имон – на қудратталабӣ ва иштирок дар

¹¹⁶ Мактаби давлатдорӣи Эмомалӣ Раҳмон: масъалаҳои ташаккул ва рушд. Ҷилди II. – Душанбе: «Фасл-4» 2021. – С. 30.

¹¹⁷ Раҳмон Эмомалӣ. Суханронӣ дар мулоқот бо зиёиёни мамлакат аз 19 март соли 2015.

¹¹⁸ Ниг.: Холиқзода А.Ф., Шарифзода М.М., Шосаидзода Ш.Ш. Пешво ва мактаби давлатдорӣ (Пешвои миллат – поягузори давлати миллии). – Хучанд: «Ношир», 2022. – 512 с.

муборизаҳои сиёсӣ, балки эътиқод ба Худои якка ва ягона, ба малоикаҳои он, китобҳои осмонӣ, паёмбарони он аст. Бинобар ин, ҳар нафаре, ки эътиқоду имонро ба муборизаҳои сиёсӣ ва манфиатноки моли олуида месозад, вай ҳам ба дин ва ҳам ба қонуни адли умум хиёнат менамояд¹¹⁹.

Тавре, С.Н. Макаренко қайд менамояд, «мутобиқи принципи дунявият муносибати давлатро нисбати тамоми динҳо тибқи асосҳои баробар, инчунин муносибати бетарафона ва беғаразонаи онро ҳам нисбати ҷаҳонбинии бединӣ (атеистӣ) ва ҳам ҷаҳонбинии динӣ ифода менамояд. Робитаҳои давлат ва калосо бояд ҳамчун ду институти аз ҳамдигар мустақил дар асоси ҷудо намудани иттиҳодияҳои динӣ аз ҳокимияти оммавӣ ва тобеияти онҳо ба қонунҳои дар давлат амалкунанда ташкил карда шаванд»¹²⁰. Падар ва пешвои миллати ҳинд – Маҳатма Ганди, ки яке аз тарафдорони ақидаи давлати дунявӣ ва маъруфтарин пешвои ҳаракати озодихоҳии миллий ва бузургони дини ҳиндуия дар арафаи бадастории истиқлолияти Ҳиндустон аст, гуфта буд: «Ман қасами вафодорӣ ба дини худ хӯрдам. Ман ба марг аз барои вай ҳозирам. Аммо ин кори шахсии ман аст. Давлат ба ин ҳеҷ муносибате надорад. Давлат дар бораи неқӯаҳволии дунявии шумо, саломатии шумо..., муносибатҳои хориҷӣ, асбоб ва ғайра ғамхорӣ мекунад, на дар мавриди дини ману шумо. Ин – ташвиши шахсии ҳар шахс аст»¹²¹. Аммо, мутассифона имрӯз гурӯҳҳои манфиатҷӯ мафкураи диниро ба мақсади расидан ба ҳадафҳои сиёсии худ ҳамчун аслиҳаи нишонрас истифода бурда истодаанд. Дар натиҷаи чунин сиёсисозии сунъӣ ва ғаразнок, суиистифодаи дин барои ноил шудан ба манфиатҳои сиёсӣ ва дунявӣ, мафкураи динӣ нуқсон мепазирад ва шууру эътиқоди динии мардум хусуияти ифротӣ мегирад.

Давлат дар масири таърих аз қабри пур аз печидагию олуидагиҳои нафсонӣ ва манфӣ ҳамчун фарзанди баркамоли сиёсат убур карда, вобаста ба шароит, барои тақмили худ, ҳамсони хиради инсонӣ, навъҳои зуҳури шоистаро ҷустуҷӯ менамояд ва бо гузашти айём рӯзгори пешини худро инкор карда, шаклу усулҳои навро қабул менамояд, аммо динҳои имрӯзаи ҷаҳонӣ, ки қолаби худро дар мафкураи пайравони худ устувор кардаанд, зотан (аз ин ислоҳоти даврӣ аз бисёр ҷиҳат маҳруманд), ё ба чунин ислоҳот ва манфиатталабӣ ниёз надоранд. Лоиқ нест, ки дар ин ҷараён ба таъмири дин даст зада, он дар майдони сиёсат берун аз таъиноти аслиаш ба яроқи сиёсӣ ва муноқишабарангезӣ табдил дода шавад. Ин ҳолат ба моҳият ва ҷавҳари ахлоқӣ ва эътиқодии дин созгор нест. Дуруст аст, ки вобаста ба шароитҳои таърихӣ дар даврҳои гуногун вобаста ба заруратҳо динро сиёсӣ кардаанд, вале ин таҷриба ба талаботи имрӯзу фардои давлатҳои миллий мувофиқ ва созгор нест¹²². Зеро давлати миллий худ кафили муҳофизати озодиҳои эътиқодист. Озодшавии дин аз ҷанги хурофот ва аз маҳлутшавиаш бо сиёсат ҳам ба манфиати дину ҳам давлат аст. Ин ҷараёноро таҷрибаи динҳои ҷаҳонӣ бамавриқ собит сохтаанд.

Пас, ҳифзи тозагӣ ва беолоиш нигоҳ доштани арзишҳои динӣ аз ҳама ғаризаҳо дар паҳноии боварии ботинӣ ба сони арзишҳои умда, ки дар сарчашмаҳои аслии динӣ борҳо таъкид шудааст, беҳтарин воситаи ҳифзи муназзамии ҳаёти фардӣ ва иҷтимоӣ аст. Ҳимояи ин тозагӣ аслан бар уҳдаи давлат не, балки бар уҳдаи ҳуди мардуми диндор аст ва давлат барои ин танҳо шароит фароҳам меорад. Давлати демократӣ ба озодиҳо таъсир намерасонад, балки барои зуҳури онҳо шароит фароҳам меорад, паҳноии онҳоро

¹¹⁹ Ниг.: Холиқзода А.Ғ., Шарифзода М.М., Шосаидзода Ш.Ш. Пешво ва мактаби давлатдорӣ (Пешвои миллат – поягузори давлати миллий). – Хучанд: «Ношир», 2022. – 512 с.

¹²⁰ Макаренко С.Н. Проблемы реализации принципа светского государства в Российской Федерации/ Известия Южного федерального университета. Технические науки. № 9-2 / том 64 / 2006. С. 42-43.

¹²¹ Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ (китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ). – Душанбе: ИмпериаЛ-Групп, 2005. – С. 654-656.

¹²² Ниг.: Холиқзода А.Ғ., Шарифзода М.М., Шосаидзода Ш.Ш. Пешво ва мактаби давлатдорӣ (Пешвои миллат – поягузори давлати миллий). – Хучанд: «Ношир», 2022. – 512 с.

бо қонун муқаррар менамояд ва масъулияти атрофро барои риояи онҳо таъмин месозад.

Таърих гувоҳ аст, ки дар ҳама давраи замонҳо вобаста аз шароити мавҷуда ҳизбу ҳаракатҳои сиёсӣ ва ё гурӯҳҳои алоҳидаи иҷтимоӣ ба хоҳири расидан ба ҳадафҳои худ ба раванди ҳаёти ҷомеа таъсири назаррас мегузоранд. Давлат ва низоми одилонаи идораи он дар ҳар давраи замон тавассути фарзандони асили миллат ҷиҳати ҳимояи роҳи дурусти давлатдорӣ кӯшиши ҳимоя намудан аз ин қавравиҳо мекарданд. Масалан, давраи давлатдории Сомониён, гурӯҳҳои манфиатҷӯ бо истифода аз мафкураи динии ҷомеа, кӯшиши ҳимояи манфиатҳои гурӯҳии худро намуда, як фазои носолихро ба вуҷуд оварданд, дар Бухоро, Самарқанд, Балх, Марв ва дигар шаҳрҳои азим тухми фитнаю нифоқ кишта шуд. Нӯҳ ибни Наср [943-954] тамоми уламои Мовароуннаҳрро ҷамъ карда, фармуд то, мазҳаби рост ба тариқи суннат ва ҷамоатро, ки воқеияти Ислом ва ҳолӣ аз унсурҳои итфротию нифоқбарангез бошад, баён кунанд¹²³.

Вазъи мафкураи сиёсии давлати Сомониён мураккаб гардида, аксарияти одамон ба мазҳабҳои мухталиф рӯ оварда, мардум ҷиҳати масъалаҳои ҷузъӣ ба баҳсу мнозираҳо кашида шуда, фазои номусоиди диниро эҷод карданд. Барои ислоҳи ин нуқсу хато ва солиму комил гардонидани мафкураи динӣ аҳли илму маърифатро зарур буд, то асли исломро ба халқ фаҳмонанд. Бинобар ин, бо дастури Нӯҳ ибни Насри 2 Абулқосим Ҳакими Самарқандӣ ва дигар олимони замона муваззаф шуданд, ки китоберо дар боби мазҳаби дурусти бобой эҷод намоянд. Дар натиҷа китоби машҳури «ас-Савод-ул-аъзам» ва чандин китобҳои дигар дар доираи таълимоти мазҳаби ҳанафӣ бо ҳосияти вижаи фаҳми фикҳи мовароуннаҳрӣ ба нашр расонида шуд. Ин рисолати эҷоди асарҳои мукаммали динӣ дар доираи талаботи мазҳаб ва талаботи ҷомеа садди роҳи фитнаи динӣ ва нифоқи аъзои ҷомеа гашта, тухми таҳаммулу муросоро миёни пайравони динҳои гуногун кишт кард.

Бояд тазаққур дод, ки дар даврони шӯравӣ, ҳизби коммунистӣ, ки бо мафкураи марксистии худ ва ё ба истилоҳ «идеологияи коммунистӣ» дар сари қудрат қарор дошт, тамоми паҳлӯҳои рӯзгори мардумро зери назорат ва таъсири пурра гирифта, бо ваъдаи зиндагии шоиста ва баробарии ҳама дар тамоми соҳаҳои иҷтимоӣ худшиносӣ ва ҳувияти миллии халқҳоро костаю заиф намуда буд. Ин маҳдудияту тундравии мутлақӣ ғояе низ бо мурури замон ба мафкураи миллати мо таъсири манфӣ расонида роҳи озодшавии мафкураро аз ҷолишҳои мухталиф то ҳадде мушкил кард. Кор то ҷое ба қавли Макиавелли расид, ки халқи аз маҳдудияти комили фикрӣ озодшуда дар ибтидо озодии фикриро ҳифз карда натавонист: «Барои мардуми вайроншудае, ки озодиро ба даст овардааст, хеле душвор аст, ки озод бимонад»¹²⁴. Бинобар ин, миллати тоҷик аз ифротгароии мафкуравии коммунистӣ раҳо наёфта, қисме аз мардум дар оғози истиқлоли давлатӣ бинобар надоштани ҳисси худшиносии миллии гирифтори мафкураи сиёсигардони динӣ гашт. Баъзе шахсиятҳои сиёсӣ ва зиёиёне, ки зери таъсири мафкураи коммунистӣ зиндагиву фаъолият мекарданд ва ҳисси худшиносиашон коста гардида буд, ҷойгоҳи андешаи миллиро дар мафкураи давлатӣ ҳолӣ гузоштанд. Ҳамин фазо ва зарфияти маънавии холиро, ки ба иллати очизии мафкуравии зиёиён ва донишмандон дар мафкураи ҷомеа ба миён омада буд, шахсони қудратхоҳ ва руҳониёни қудратталаб бо арзишҳои манфиатхоҳона аз номи дин пур намуда, давлатро гирифтори ҷанги шаҳрвандӣ намуданд, ки паёмдҳои он ҳоҷат ба шарҳ надорад. Вале, бояд иқрор шуд илму дониш ва саводе, ки низоми шӯравӣ ба мардуми Тоҷикистон дод, дар ҳамоҳангӣ бо коди генетикии таҳаммулгароии миллат ва хизматҳои содиқонаи Пешвои миллат тавонист яке аз омилҳои муассири маҳкам кардани дарвозаи фитнаи динию нифоқи шаҳрвандӣ низ гардад. Аммо бо вуҷуди ин, дигаргун шудани фазои мафкураӣ ва

¹²³ Абулқосим Ҳакими Самарқандӣ. ас-Саводу-л-аъзам / Бо таҳрир, тасҳеҳ ва таҳқиқи умумии Ф. Бародзода, С. Шаҳобиддинов, Р. Азизӣ, М. Наҷодзода. – Душанбе: «Андалеб-Р», 2016. – 248 с.

¹²⁴ Макиавелли Н. Государь. – М., 2010. – С. 370-371.

ташаннуҷи сиёсии ба вуҷуд омада, дар сохтори идораи давлатӣ калавишҳои мафкурави рои кор овард.

Маҳз ҳамин ҳолигии мафкуравӣ ва ноустувории ҳокимияти сиёӣ боис гардид, ки дар ҳаёти ҷомеа ҷараёни носолиму манфиатҳо шиддат гирифта, динро ҳамчун восита барои ба мақсад расидан истифода бурданд. Сиёсисозии дин чунон авҷ гирифта буд, ки дар бисёр ҳолатҳо мардуми ом моҳият ва таъйиноти ахлоқии умумиинсонии динро дуруст дарк карда наметавонистанд, зеро гурӯҳҳои манфиатҳо қудраталаб меёранд шароито тағйир дода, онҳоро ба ҳадафҳои худ созгор гардониданд буданд.

Дар давлати демократию дунявии ҳуқуқбунёд, намоёндагону пайравони ҳамагуна мафкураҳо, дину мазҳабҳо, ҳизбҳои сиёӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятию гурӯҳҳо ва қишрҳои иҷтимоӣ ҳамчун узви як ҷомеаи ягонаи миллий, ҳуқуқу вазифаҳои баробари шахрвандӣ доранд ва ҳеҷ яке аз онҳо бар дигарон бартарият надорад. Аз ин нуқтаи назар, мафҳуми «мафкураи миллий» мафҳуми кулӣ мебошад, ки ҳама гуна мафкураҳои дар ҷомеа мавҷударо дар бар мегирад. Бунёди мафкураи солими миллий вазифаи авалиндарандаи ҳар як давлати соҳибистиқлоли миллий маҳсуб мешавад. Мафкураи солими миллий аз тариқи бо ҳам созиш кардани ба манфиатҳо ва арзишҳои миллию давлатӣ мутабоқ шудани мафкураҳои гуногуне, ки дар ҷомеа мавҷуданд, ташаккул меёбад¹²⁵

Мафкураҳо, хусусан, мафкураи миллий дорои қонуниятҳои хоси инкишофи худ мебошад, ки барои рушди давлати дунявӣ саҳми назаррас дорад. Зеро, дунявӣ будани давлати миллий ба ҳама гуна сохтори мафкуравӣ мафҳум ва ғояҳо, ки дар дин, илм, санъат, фарҳанг, тамаддун, таърих, ҳуқуқ, ахлоқ ва ғайра мавҷуданд, дар шакли назариявӣ ба низом дароварда, ба онҳо рушду нумӯи хос мебахшад.

Бояд эътироф кард, ки камбудию ноқоимҳои фазои мафкураи динӣ ва миллий дар ҷаҳони ноором агар аз як ҷониб, натиҷаи дасисаҳои абарқудратҳо ва суиистифодаи арзишҳои динӣ бошад, аз ҷониби дигар, натиҷаи дар шароити нави сиёӣ дуруст ба роҳ намондани корҳои табиғоти ҷиҳати расидан ба марҳилаҳои олиии худшиносӣ, дуруст дарк накардани моҳияти дунявӣ будани давлат, сатҳи ноустувории мафкуравии ҷомеа, ба хусус насли ҷавон дар давлатҳои миллист. Маҳз ҷавонон аз ҳар роҳу воситаҳо тавассути мағзшӯиҳо ба ҳаракатҳои ифротӣ гирифта гашта, ба осеби нооромии муноқишаҳои мазҳабӣ об мерезанд.

Чун душманони миллат ро ба фирефтани ҷавонони мо намудаанд, мо бояд ин паҳноро аз назари мафкуравӣ ҳифз намоем. Дур шудани ҷавонон аз меҳнат, аз машғулиятҳои варзишӣ, санъат ва дигар ҷорабиниҳои дастаҷамъонаи созанда онҳоро на танҳо аз ҷониби душманони миллат ғофилгир менамояд, ин ҳолат дар навбати худ боиси зуҳури ҳувиати ноустувор ва ҳалалдор шудани мувозинат байни унсурҳои ҳувиатсоз дар ҷомеа мегардад. Сатҳи пасти маърифати ҳуқуқӣ мушклоти таълиму тарбияи соҳаи маориф дар кишвар фазоеро фароҳам овардааст, ки ба афкори ҷомеа, алалхусус ба ҷаҳонбинии ҷавонон, равияҳо ва фирқаҳои тундгарои динӣ-идеологӣ таъсири манфӣ расонанд. Маҳз, бо дарки чунин ҳафзаҳо Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷаноби Олӣ, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 16-уми декабри соли 2025 таъкид карданд, ки: «Бо истифода аз фурсат, меҳнам ба падару модарон, омӯзгорон ва аҳли ҷомеа муроҷиат карда, бори дигар таъкид намоям, ки ба масъалаи нигоҳубин ва таълиму тарбияи дурусти фарзандон бо қамолӣ масъулият муносибат намоянд. Мо бояд дар хотир дошта бошем, ки ояндаи давлату миллат аз насли босаводу донишманд, соҳибкасбу соҳибҳунар,

¹²⁵ Ниг.: Холиқзода А.Ғ., Шарифзода М.М., Шосаидзода Ш.Ш. Пешво ва мактаби давлатдорӣ (Пешвои миллат – поягузори давлати миллий). – Хучанд: «Ношир», 2022. – 512 с.

соҳибмаърифату соҳибфарҳанг, дур аз таассубу хурофот, ватандӯсту ватанпараст ва дорои ҳисси баланди худшиносии миллӣ вобастагии амиқ дорад»¹²⁶.

Роҳбари давлат шароити имрӯзи таҳсил ва илмомӯзии ҷавононро вобаста аз таҳдидҳои ҷаҳонӣ ва талаботи иқтисодию иҷтимоии халқ таҳлил намуда, ба хулоса омаданд, ки сатҳ ва сифати таълими кунунии ҷавонони мо ба талаботи давраи замони муовиқ нест.

Дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ, бархурди тамаддунҳо ва тақсимои нави қудрат миёни давлатҳои абарқудрат, ҳушёрӣ, зиракӣ ва доноии ҳар як шаҳрванд аҳамияти сарнавиштсоз пайдо мекунад. Таҷрибаи таърихӣ собит менамояд, ки танҳо миллати метавонад мавқеи худро ҳамчун давлати мустақил ҳифз намояд, ки дорои насли босавод, донишманд ва соҳибтафаккур бошад.

Асри XXI асри илму технология, асри андешаи манфиатҳо ва асри рақобати зехнӣ аст. Дар чунин шароит миллате, ки ба илму маориф, тарбия ва худшиносии миллӣ безътиной мекунад, ногузир ба қафомонӣ гирифта мегардад. Бесаводӣ на танҳо набудани дониш, балки заминаи асосии паҳншавии таассуб, хурофот ва ҷаҳолат мебошад. Хурофот бошад, қобилияти тафаккури интиқодӣ ва таҳлили инсонро заиф гардонид, ёро ба осонӣ ба таъсири андешаҳои бегона гирифта месозад.

Муҳайё кардани шароити мусоид барои интихоби роҳи дурусти зиндагӣ, аз худ кардани илму донишҳои муосир, касбу ҳунари замонавӣ ва пайдо кардани ҷойгоҳи арзандаи худ дар ҷомеа ба ҷавонон имкон медиҳад худро аз таҳҷуми мафкураҳои ғайрӣ эмин доранд. Бинобар ин, зарурати таҳияи барномаҳои муштаракӣ касбомӯзии ҷавонон, дастгирии соҳибистеъдодон, ташкили рақобати озодаи бозори меҳнат, ҷалби ҷавонони донишманд ва поквирдон ба хизмати давлатӣ ва беҳтар кардани низом ва сифати таълим дар муассисаҳои таълимӣ хеле муҳим аст.

Бинобар ҳамин, ҳамзамон бо тарбия ва бедор намудани раванди худшиносӣ, муайян кардани ҷойгоҳи давлатдорӣ навини тоҷикон ҷиҳати хидмат ба Ватану миллат ва фаҳмонидани оқибатҳои ғаразҳои нопоку бегонапарастии манфиатхоҳон низ зарур аст. Зеро ин чораҳо барои барқарор гаштани рисолати маънавию ахлоқии дин ва таҳқиму тавсеаи нақши он дар тарбияи ахлоқии ҷомеа мусоидат хоҳанд кард.

Дар асоси гуфтаҳои боло, таъкид намудан зарур аст, ки интихоби эътиқоди динӣ **ичборӣ нест**. Дар ин нукта мо яке аз аломатҳои аслии динро, ки хосияти иҷборӣ надоштани он аст, эҳсос менамоем. Дар қиблаи давлат, тарзе мебинем, дин дар қадами аввал ва асли худ хосияти иҷбориро касб намекунад, вале баъдан ба он ҳокимони давраи замони ва онҳое, ки аз номи дин баромад мекунанд, ин аломатро зам карда, тафовути дину давлатро бардоштани мешаванд ва ин амал ба махлутнамоии функционалии онҳо мусоидат менамояд. Аз ин кор тарзе таҷрибаи Аврупо ва Осиёи Ҷанубӣ медиҳад, ҳам давлату ҳам дин осеб мебинанд¹²⁷.

Дарки дурусти иҷборӣ набудани дин барои дарки моҳияти ғайрисиёсии дин ва муносибати он бо давлат мусоидат мекунад. Зеро давлат ва ҳокимияти давлатӣ бо маҷбурияти ҳуқуқӣ қомат меафрозад. Қонунҳо агар ҳатмӣ ва иҷборӣ нашаванд ва моддаҳои махсуси онҳо ҷавобгариро дар шаклҳои воқеӣ пешбинӣ нанамояд, он гоҳ низому тартиб ва муттаҳидии ҷомеа аз байн меравад. Давлат ба хотири таъмини адолати иҷтимоӣ маҷбур аст, ки маҷбуриятро ҷорӣ намояд. Тантанаи адли додгоҳи илоҳӣ дар он аст, ки озолии ихтиёрро эълон, эътироф ва татбиқ менамояд. Аммо давлат бо муқаррар кардани қоидаҳои маҷбуриятҳои ҳуқуқиро думболаш пешбинӣ менамояд, зеро агар рафтори одамон ба қоидаҳои мувофиқ нагардад, тартиботи ҷамъиятӣ аз байн меравад ва адолату амният иҷтимоӣ маҳв мешавад.

¹²⁶ Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ ҷумҳурий”, 16 декабри соли 2025. – Душанбе: “Шарқи озод”, 2025. – 48с.

¹²⁷ Ниг.: Холиқзода А.Ғ., Шарифзода М.М., Шосаидзода Ш.Ш. Пешво ва мактаби давлатдорӣ (Пешвои миллат – поягузори давлати миллӣ). – Хучанд: «Ношир», 2022. – 512 с.

Адабиёт:

1. Маҳкам Маҳмудзода. Конститутсия заминаи ташаккули низоми ҳуқуқи миллӣ (мачмӯи мақолаю марӯзаҳо) – Душанбе: «Эр-граф», 2014. – С. 164-165.
2. Ҷонбобоев С. Таҳкими минбаъдаи истиқлолият ва рушди миллату давлати миллӣ. // Истиқлолияти давлатӣ – таҳкимбаҳши низоми давлатдорӣ миллӣ: Мачмуи мақолаҳои конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ – назариявӣ, 10-12 августи с. 2016, ВМКБ, Авҷ // Муҳарирони масъул: д.и.с., проф. Муҳаммад А.Н., д.и.ҳ. Буриев И.Б., н.и.ҳ. Одиназода Р.С. – Душанбе: Ирфон, 2016. – С. 21-23.
3. Мактаби давлатдорӣ Эмомалӣ Раҳмон: масъалаҳои ташаккул ва рушд. Ҷилди II. – Душанбе: «Фасл-4» 2021. – С. 30.
4. Раҳмон Эмомалӣ. Суханронӣ дар мулоқот бо зиёиёни мамлакат аз 19 март соли 2015.
5. Холиқзода А.Ғ., Шарифзода М.М., Шосаидзода Ш.Ш. Пешво ва мактаби давлатдорӣ (Пешвои миллат – поягузори давлати миллӣ). – Хучанд: «Ношир», 2022. – 512 с.
6. Макаренко С.Н. Проблемы реализации принципа светского государства в Российской Федерации/ Известия Южного федерального университета. Технические науки. № 9-2 / том 64 / 2006. – С. 42-43.
7. Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ (китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ). – Душанбе: Империял-Групп, 2005. – С. 654-656.
8. Абулқосим Ҳакими Самарқандӣ. ас-Саводу-л-аъзам / Бо таҳрир, тасҳеҳ ва таҳқиқи умумии Ф. Бародзода, С. Шаҳобиддинов, Р. Азизӣ, М. Наҷодзода. – Душанбе: «Андалеб-Р», 2016. – 248 с.
9. Макиавелли Н. Государь. – М., 2010. – С. 370-371.
10. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ ҷумҳурӣ”, 16 декабри соли 2025. – Душанбе: “Шарқи озод”, 2025. – 48с.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба ҷоп тавсия шуд: 26.06.2026

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Иброхимзода Далер Қаюм,

Таджикский национальный университет,
юридический факультет, доцент кафедры теории
и истории государства и права, кандидат
юридических наук.

Тел.: (+992)939892222

Email: ibragimov_daler_qayumovich@mail.ru

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история
учений о праве и государстве

Рецензент: Азиззода У.А., доктор юридических наук, профессор

Аннотация: В статье рассматриваются теоретико-методологические основы исследования информационной безопасности как самостоятельного междисциплинарного направления. Обосновывается необходимость комплексного подхода к анализу информационных угроз, их источников и механизмов воздействия на государственные, общественные и индивидуальные интересы. Особое внимание уделено системно-структурному, кибернетическому и правовому подходам, обеспечивающим целостное понимание природы информационной безопасности и ее роли в современных условиях цифровизации. Показано, что эффективное исследование информационной безопасности требует сочетания юридических, технических, организационных и социально-политических методов. Определены ключевые категории, такие как «информационная угроза», «механизм обеспечения информационной безопасности», «защита информации» и «информационная устойчивость», а также раскрыты принципы формирования национальной системы информационной безопасности. Аннотация подчеркивает актуальность совершенствования теоретических и методологических подходов с учетом роста глобальных рисков, трансформации информационного пространства и появления новых вызовов киберсферы.

Ключевые слова: Информационная безопасность, информационные угрозы, информационная политика, кибер-безопасность, защита информации, механизм обеспечения информационной безопасности, национальная безопасность, информационная инфраструктура, цифровизация, правовое регулирование, системно-структурный подход, методология исследования, информационная устойчивость, информационное пространство, киберугрозы.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВЌ-МЕТОДОЛОГИИ ТАДҚИҚОТИ АМНИЯТИ ИТТИЛООТӢ

Иброхимзода Далер Қаюм,

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи назария ва
таърихи давлат ва ҳуқуқ, номзади илмҳои
ҳуқуқшиносӣ.

Тел.: (+992)939892222

Email: ibragimov_daler_qayumovich@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар
бораи ҳуқуқ ва давлат

Муқарриз: Азиззода У.А., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда: Дар мақола асосҳои назариявӣю методологияи таҳқиқи амнияти иттилоотӣ ҳамчун самти мустақили байнисоҳавӣ баррасӣ мешаванд. Зарурати истифодаи равиши маҷмӯӣ дар таҳлили таҳдидҳои иттилоотӣ, манбаъҳои онҳо ва механизмҳои таъсиррасонӣ ба манфиатҳои давлатӣ, ҷамъиятӣ ва инфиродӣ асоснок карда мешавад. Таваҷҷуҳи махсус ба равишҳои низомӣю сохторӣ, кибернетикӣ ва ҳуқуқӣ равона гардидааст, ки дарки мукаммали моҳияти амнияти иттилоотӣ ва нақши онро дар шароити муосири рақамисозӣ таъмин менамоянд.

Нишон дода мешавад, ки таҳқиқи самараноки амнияти иттилоотӣ ҳамгироии усулҳои ҳуқуқӣ, техникӣ, ташкилӣ ва иҷтимоӣю сиёсиро талаб мекунад. Мафҳумҳои калидӣ, аз қабили «таҳдиди иттилоотӣ», «механизми таъмини амнияти иттилоотӣ», «ҳифзи иттилоот» ва «устувории иттилоотӣ» муайян гардида, инчунин принципҳои ташаккули низомии миллии амнияти иттилоотӣ шарҳ дода мешаванд.

Фишурда аҳамияти тақмили равишҳои назариявӣю методологияро бо дарназардошти афзоиши хатарҳои глобалӣ, тағйирёбии фазои иттилоотӣ ва пайдоиши ҷолишҳои нави соҳаи кибернетикӣ таъкид менамояд.

Калидвожаҳо: Амнияти иттилоотӣ, таҳдидҳои иттилоотӣ, сиёсати иттилоотӣ, амнияти кибернетикӣ, ҳифзи иттилоот, механизми таъмини амнияти иттилоотӣ, амнияти миллий, инфрасохтори иттилоотӣ, рақамисозӣ, танзими ҳуқуқӣ, равиши низомӣю сохторӣ, методологияи таҳқиқ, устувории иттилоотӣ, фазои иттилоотӣ, таҳдидҳои кибернетикӣ.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF INFORMATION SECURITY RESEARCH

Ibrohimzoda Daler Qayum,

Tajik National University, Faculty of Law,
Associate Professor of the Department of Theory
and History of State and Law, Candidate of Legal
Sciences

Tel.: (+992)939892222

Email: ibragimov_daler_qayumovich@mail.ru

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of the law and state

Reviewer: Azizzoda U.A., doctor of legal sciences, professor

Annotation: The article examines the theoretical and methodological foundations of studying information security as an independent interdisciplinary field. It substantiates the necessity of a comprehensive approach to analyzing information threats, their sources, and the mechanisms of their impact on state, public, and individual interests. Particular attention is paid to systemic-structural, cybernetic, and legal approaches, which ensure a holistic understanding of the nature of information security and its role in the modern context of digitalization.

It is shown that effective research on information security requires a combination of legal, technical, organizational, and socio-political methods. Key categories such as “information threat,” “mechanism for ensuring information security,” “information protection,” and “information resilience” are identified, and the principles for forming a national information security system are also outlined.

The abstract emphasizes the relevance of improving theoretical and methodological approaches in light of the growth of global risks, the transformation of the information space, and the emergence of new challenges in the cyber sphere.

Key words: Information security, information threats, information policy, cybersecurity, information protection, mechanism for ensuring information security, national security, information

infrastructure, digitalization, legal regulation, system-structural approach, research methodology, information resilience, information space, cyber threats.

Присоединение экономически развитых государств в новую ступень прогресса, которая демонстрирует как информационное общество создало такое стремительное нарастание роли информационных условий жизни в общества и в целом. Перед началом исследования категории «информационная безопасность», необходимо подчеркнуть её разнообразия, поскольку данное понятие охватывает правовые, технические, организационные и социальные аспекты защиты информации. Поэтому надо разобраться с содержанием этого понятия¹²⁸. Эти основы эволюционируют на стыке философии, социологии, права, технических наук и других дисциплин, отражая универсальность и сложность проблемы.

Проблема информационной безопасности возникла в 70-х годах XX века и трактовалась с позиций обеспечения максимальной секретности информации¹²⁹. Развитие теории информационной безопасности в настоящее время связано с учетом новых обстоятельств, характерных для современного периода развития информатизации общества.¹³⁰

Информационная безопасность представляет собой систему административной и технических мер, направленных на устранение несанкционированного доступа, использования, модификации, искажения, анализа или уничтожения информации.¹³¹ Основное направления обеспечения информационной безопасности заключается в поддержании совершенный уровня конфиденциальности или анонимность, единство и внятность данных при сохранении необходимой эффективности функционирования организации. Осуществление данной цели достигается посредством многопланового процесса управления рисками¹³², вводящий идентификацию отрицательное важных информационных ресурсов и нематериальных активов, анализ источников угроз, выявление уязвимостей, оценку вероятности и масштабов возможного воздействия, а также определение приемлемых методов минимизации рисков. Указанный процесс сопровождается регулярной оценкой результативности применяемых мер и корректировкой политики управления рисками с целью поддержания требуемого уровня защищённости информационных систем.

Пользования информации становятся каждым днем сложным, и это актуальная проблема в 21 веке, как нам известно, что уровень информатизации общества, если не достиг своего пика, то имеет несоизмеримо высокие показатели в сравнении с прошлым веком.¹³³ В связи с этим был принят Указ Президента Республики Таджикистана «Закон Республики Таджикистан об информации» в котором информационная безопасность была указана в качестве одного из направлений развития таджикских информационных и коммуникационных технологий.¹³⁴

¹²⁸ Манойло, А. В. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны : монография / А. В. Манойло, А. И. Петренко, Д. Б. Фролов. – 3-е изд., стереотип. – М. : Горячая линия — Телеком, 2012. – С.42.

¹²⁹ Бойгузина Р.Н. Государственная безопасность России// История и современности. // М. – 2004. С72

¹³⁰ Малюк А.А. Информационная безопасность: концептуальные и методологические основы защиты информации [Текст]. Учебное пособие для вузов / А.А Малюк. – М.: Горячая линия – Телеком, 2004. – С. – 181

¹³¹ Иремадзе Э. О. Основы информационной безопасности//Вопросы студенческой науки Выпуск №5 (69), май 2022. С. 332.

¹³² Шафалович А.А. Правовое обеспечение развития электронного государства: учеб. пособие / А. А. Шафалович. – Минск. – Амалфея, 2021. – С. 28.

¹³³ Дубень А.К. Теоретико-методологические основы информационной безопасности // Национальная безопасность. – 2023. – № 2. С. 54. (Дата обращения. 12.03.24.) nota bene. DOI: 10.7256/2454-0668.2023.2.40068 EDN: ALNSVX URL:https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=40068

¹³⁴ Закон Республики Таджикистан об информации (в редакции Закона РТ от 03.07.2012г.№848, от 27.11.2014г.№1164) (Дата обращения. 02.11.24. <https://ncpi.tj/wp-content/uploads/2020/02/Закон-Республики-Таджикистан-об-информации.pdf>)

Объединение отмеченных направлений осовременивает перед законодателем, правоприменительными институтами и научным сообществом комплекс принципиально новых проблемно-аналитических задач, разрешение которых предполагает необходимость критической ревизии отдельных положений существующей доктрины информационной безопасности, а также глубокого теоретико-правового переосмысления ключевых категорий и понятий, функционирующих в рамках науки и отраслевого комплекса информационного права.

Одним из основателей научно-технического подхода к пониманию информации стал Р. Хартли, который в 1928 г. впервые дал количественное определение информации, передающейся по каналам связи. В 40-50 гг. в США и СССР активно велись работы по созданию электронно-вычислительной машины. Их введение в эксплуатацию осуществилось в 1946 г. в США и в 1951 г. в СССР. У истоков создания ЭВМ в США стоял, в последующем основатель кибернетики Н. Винер. Результаты теоретических исследований, проведенных Винером и группой ученых, были изложены в книге «Кибернетика, или управление и связь в животном и машине».¹³⁵

Исходной точкой информационной революции стало создание электронно-вычислительных машин (ЭВМ) в конце 1940-х годов XX века. Это событие ознаменовало начало новой эры, называется эпохой развития информационных технологий. Реальная основа технологического прорыва микроэлектроника. Именно она сформировала «ядро», обеспечившее дальнейшее развитие информационных систем. Процесс технологического прогресса привёл к качественной перестройке информационной среды человека. Модификация отметило что, способы создания и хранения информации, механизмы её передачи и обработки, масштабы доступности и распространения знаний.

В этом контексте отчётливо поднялся содержание информации как ключевой общественной ценности. Её роль можно охарактеризовать тремя ключевыми аспектами, специфически человеческая информация неразрывно связана с когнитивной деятельностью, коммуникацией и культурой, сущностно-центральная она лежит в основе функционирования информационных технологий, определяя их цель и содержание и общественная информация становится важнейшим ресурсом развития социума, экономики и науки. Информационная революция, это не только технологический сдвиг, но и фундаментальное изменение ценностных ориентиров общества, где информация превращается в главный драйвер прогресса.

Современные информационные технологии кардинально изменили всю обществом их воздействие прослеживается на трёх ключевых уровнях: индивидуальном, общественном и глобальном. На уровне личности информационные технологии трансформировали способы восприятия и обработки информации, модели коммуникации и социального взаимодействия, профессиональную деятельность и формы занятости, и доступ к знаниям и образовательным ресурсам. Человек получил огромные возможности для самореализации, однако столкнулся с новыми вызовами этой информационной перегрузкой, цифровой зависимостью и необходимостью постоянной адаптации к технологическим изменениям и т.д. На общественном уровне произошла существенная переоценка ценностей и приоритетов на примере информация превратилась в ключевой ресурс развития, скорость передачи и обработки данных стала критически важной для общества и государство, цифровая грамотность вошла в число базовых компетенций и виртуальные формы взаимодействия активно конкурируют с традиционными. Эти изменения привели к формированию принципиально новой информационной реальности цифрового пространства со своими законами функционирования и развития. Информационные технологии стали ключевым фактором общественного прогресса определяют направления развития экономики через цифровизацию бизнес-процессов и появление новых рыночных моделей, трансформируют систему образования, делая знания доступными для широких слоёв населения, меняют

¹³⁵ Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине. – 2-е издание. – М.: Наука; Главная редакция изданий для зарубежных стран, 1983. – С. 83.

принципы государственного управления, внедряя электронные сервисы и цифровые платформы и создают новые формы социальной организации через сетевые сообщества и онлайн-кооперацию.

Вместе с тем активное внедрение информационных технологий выявило ряд острых противоречий и конфликтов, это экономическое неравенство в доступе к цифровым ресурсам, борьба за контроль над информационными потоками, противоречия между необходимостью защиты данных и свободой информации, противостояние в сфере кибер безопасности на межгосударственном уровне.

В результате информационная сфера превратилась в зону повышенного риска, где концентрируются основные угрозы современности. Их можно систематизировать по ключевым направлениям, во-первых, в личной сфере утечка персональных данных, киберпреследование, мошенничество во-вторых в экономической сфере кибератаки на финансовые системы, промышленный шпионаж, цифровые махинации в-третьих в социальной сфере распространение дезинформации, радикализация через соцсети, разрушение традиционных форм общения во-четвёртых в политической сфере вмешательство в избирательные процессы, атаки на критическую инфраструктуру, информационные войны.

Современное развитие информационных технологий характеризуется динамичностью и способностью влиять на все сферы жизни общества и государства, в том числе политическую и правовую.

Таким образом, информационные технологии представляют собой мощный инструмент развития общества, но одновременно создают комплекс новых вызовов. Это требует выработки сбалансированной политики в сфере информационной безопасности, учитывающей как возможности, так и риски цифровой трансформации.

Для исследования информационной безопасности нужны методологические подходы, комплекс философских, правовых, этических и технических подходов, формирующих понимание этой многоаспектной проблемы.

Анализ в области информационной безопасности опираются на комплексный, синергетический, исторический и герменевтический подходы. Комплексный подход даёт право рассматривать информационную безопасность как сложную строения, включающую различные компонент и их взаимовлияния. Синергетический метод помогает анализировать защиту информации как динамическое и сложно функционирующее явление. Исторический подход используется для изучения эволюции понятий и практик в этой сфере, а герменевтический — для расширения предметного поля исследований.¹³⁶

В этом исследования важную роль играет диалектический метод, он раскрывает процесс обеспечения информационной безопасности в единстве с ценностным сознанием общества. Также применяются общенаучные методы познания: анализ, синтез, индукция, дедукция.¹³⁷

Информация в современном обществе выполняет функцию экономического ресурса¹³⁸. Подобно материальным благам, она накапливается хранится для последующего использования распространяется. Т. Стоуньер обращает внимание на историческую преемственность этой идеи. Ещё в капиталистическом обществе XVIII–XIX веков сформировалось представление о овеществлённом труде человека. Его материализацией считались технические образцы — изделия, в которых воплощались знания, навыки и усилия создателя. Стоуньер развивает эту концепцию, внося существенное уточнение: технические изобретения — это не только овеществлённый труд, но и овеществлённая информация

¹³⁶ Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации: Диалектика прогрессивной линии развития как гуманная общечеловеческая философия для XXI в. / Р. Ф. Абдеев. - Москва: Гуманитарный издательский центр «ВЛАДОС», 1994. – С.334. С.62-63.

¹³⁷ Манжуева О.М. Феномен информационной безопасности: сущность и особенности/дис...док. Философских наук. Улан-уде. - 2015. -С.383. С.205.

¹³⁸ Шафалович А.А. Правовое обеспечение развития электронного государства: учеб. пособие / А. А. Шафалович. – Минск. – Амалфея, 2021. – С. 68.

устанавливает прямую связь между: трудом человека; техническими изобретениями (как его материальной формой); информацией (как нематериальным содержанием, закреплённым в этих изобретениях).¹³⁹ Этот подход позволяет рассматривать информацию не как абстрактное понятие, а как ценный ресурс, который имеет экономическую ценность, может быть зафиксирован в материальных носителях, передаётся через технологические решения¹⁴⁰.

В современной юридической литературе рассуждают особую значимость приобретает уточнение смысл и функционального наполнения категории «механизм обеспечения информационной безопасности». Для проведения системного исследования необходимо не только раскрыть её теоретико-правовую природу, но и определить особенности интерпретации данной категории в нормативно-правовой системе Республики Таджикистан. Подобная постановка вопроса обусловлена тем, что без выявления законодательного подхода невозможно объективно оценить степень структурной согласованности механизма обеспечения информационной безопасности и установить факторы, влияющие на его результативность.

Прояснение содержания данной категории позволяет сформировать основу для комплексного анализа элементов государственного механизма, их взаимосвязей и внутренних противоречий. Это, в свою очередь, предоставляет возможность выявить причины ограниченной эффективности функционирования отдельных звеньев данного механизма, а также определить, какие теоретические и практические предпосылки препятствуют достижению полноценной защищённости информационной сферы государства.

Следует подчеркнуть, что комплексное и концептуальная неоднозначность понятия «механизм обеспечения информационной безопасности» предопределяют необходимость начинать исследование с выявления сущностных характеристик его ключевого компонента, а категории «обеспечение информационной безопасности»¹⁴¹. Данный термин в научной литературе трактуется по-разному, что обусловлено различием методологических подходов, отраслевых научных школ и общетеоретических представлений о правовой природе информационных процессов.

Множественность существующих научных концепций приводит к тому, что определения, предлагаемые исследователями, существенно варьируются как по объёму, так и по содержанию. Это отражается и на понимании самого механизма обеспечения информационной безопасности, поскольку каждая научная позиция формирует собственное видение его структуры, функциональной направленности и степени участия государства в его реализации. В итоге возникает необходимость сопоставления данных подходов с действующей правовой доктриной и нормативной практикой Таджикистана для выработки целостного и научно обоснованного представления о механизме обеспечения информационной безопасности как комплексном юридическом институте.

В различных словарях русского языка «обеспечение» понимается как совокупность принимаемых мер и используемых средств, создание условий, как совокупность факторов¹⁴² или система снабжения, способствующих нормальному течению определенных процессов.¹⁴³

Если проанализировать юридические и экономические термины, содержащие лексему «обеспечение», можно привести несколько отличные ее трактовки. Во-первых, это комплекс мероприятий и средств, создание условий для надлежащего функционирования чего-либо и/или нормального течения процесса (т. е. средство деятельности). Во-вторых, это

139 Стоуньер Т. Информация и смысл: // Эволюционная перспектива. 1997. С.69

140 Cavelti M., Kristensen K. Introduction: Securing the Homeland: Critical Infrastructure, Risk, and (In)Security. In Securing the Homeland: Critical Infrastructure, Risk, and (In)Security, edited by M. D. Cavelti and K. S0byKristensen. - London: Routledge, 2008.

141 Василевич, Г. А. Проблемы правовой информатизации. В кн.: Информационные технологии в Республике Беларусь. – 2005. – №2. – С.6–12.

142 Баранов О.С. Идеографический словарь русского языка. М., 1995. С157.

143 Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. М., 2010. С.350.

деятельность по созданию средств и применению совокупности мер и средств (т. е. разновидность деятельности). В научной литературе, как правило, за основу берут широкое видение понятия «обеспечение», объединяющее все указанные выше его толкования, однако с акцентом на его деятельностном аспекте.¹⁴⁴

В научной литературе понятие «обеспечение» обычно трактуется широко. При этом исследователи объединяют различные толкования термина, делая особый акцент на его деятельности составляющей. Иными словами, акцент смещается с пассивного понимания «обеспечения» как некоего статичного состояния или ресурса — на активную, процессуальную сторону: совокупность действий, мер и операций, направленных на достижение и поддержание требуемого результата.

В том числе, А.А. Стрельцов отмечает, что обеспечение представляет собой совокупность деятельности по обеспечению, средств обеспечения и субъектов обеспечения.¹⁴⁵ На основании этого, можно установить, что автор анализирует обеспечение через концепцию двухмерности – и как совокупность средств, и как саму деятельность.

Следует отметить, что большинство доктринальных определений «обеспечения» основано на распространенном в науке подходе к пониманию его [обеспечения] как деятельности по реализации мероприятий, то есть в различных источниках понятие «обеспечение безопасности» рассматривается в деятельности аспекте. Так, в различных направлениях «обеспечение безопасности» рассматривается как деятельность компетентных органов,¹⁴⁶ как комплекс различных мер, с помощью которых обеспечивается защита от несанкционированного использования, как совокупность мер защиты, как совокупность правовых норм, требований, правил, а также комплекс организационных и иных мероприятий, поддерживающих условия безопасности граждан, общества и государства.¹⁴⁷

К тому же, разные авторы так же разнообразно рассматривают и понятие «обеспечение информационной безопасности». Так, А.В. Балановская, рассматривая систему обеспечения предприятия, определяет обеспечение информационной безопасности как многогранное понятие, включающее элементы защиты внутренней информации от влияния внутренних и внешних угроз (в том числе информационных) и защиты внешней среды от угроз внутренней информации.¹⁴⁸

Более развёрнутый и универсальный подход к определению категории «обеспечение информационной безопасности» предлагает А.А. Стрельцов. Исследователь интерпретирует её как интегративное понятие, объединяющее в себе содержание терминов «обеспечение безопасности» и «информационная безопасность». По сути, речь идёт о многокомпонентном феномене, включающем совокупность процессов, мероприятий и условий, направленных на предотвращение причинения ущерба характеристикам объекта безопасности, функционирование которого зависит от информации, информационных ресурсов и инфраструктуры, а также на регулирование активности субъектов, осуществляющих такие защитные действия.¹⁴⁹ Одновременно автор указывает, что конечное назначение механизма обеспечения информационной безопасности государства заключается в формировании устойчивого состояния защищённости общественных отношений от внутренних и внешних вызовов, возникающих в связи с обращением информации и функционированием

¹⁴⁴ Литвинова Ю.И. Механизм обеспечения информационной безопасности государства: Теоретико-методологические основы // Вопросы совершенствования отраслевого законодательства Юрист-Правовед, № 2 (93) 2020. С.49

¹⁴⁵ Стрельцов А.А. Обеспечение информационной безопасности России. Теоретические и методологические основы. М., 2002.С.44

¹⁴⁶ Закон Республики Таджикистан «О национальной безопасности» 2017 ст 4 (https://mmk.tj/system/files/Legislation/362u_0.pdfmk.tj)

¹⁴⁷ Концепция информационной безопасности Республики Таджикистана 2023 (https://mmk.tj/system/files/Legislation/362u_0.pdfmk.tj)

¹⁴⁸ Балановская А.В. Обеспечение информационной безопасности предприятий промышленности // Вестник СГУ. 2011. № 3 (84). С.74

¹⁴⁹ Стрельцов А.А. Обеспечение информационной безопасности России. Теоретические и методологические основы. М., 2002.С.57

информационной инфраструктуры, что, в свою очередь, служит основой для сохранения национальных ценностей, реализации национальных интересов и достижения стратегических целей развития.

Стоит обратить внимание на мнение В.И. Ярочкина, который обеспечение безопасности информации характеризует как непрерывный процесс, заключающийся в обосновании и реализации наиболее рациональных методов, способов и путей усовершенствования и развития системы защиты, непрерывном контроле ее состояния, выявлении ее слабых мест¹⁵⁰.

С нашей точки зрения, информационная безопасность представляет собой многоуровневый социально-правовой механизм, посредством которого формируется и реализуется государственная политика в сфере защиты информационных интересов личности, общества и государства. Его ключевое назначение заключается в обеспечении информационного суверенитета Республики Таджикистан и защите национальной информационной инфраструктуры от воздействия внутренних и внешних угроз.

В основе данного механизма лежит система обеспечения защищённости объектов безопасности, достижимая через применение правовых, управленческих, организационных и иных инструментов, согласованных с характером и масштабом угроз жизненно важным интересам субъектов информационных отношений. Если же рассматривать информационную безопасность в более узком значении, то её можно интерпретировать как совокупность целенаправленных мер¹⁵¹, с помощью которых субъекты управления воздействуют на угрозы. В этом процессе государственные, международные и негосударственные структуры формируют необходимую и достаточную среду для реализации и развития информационных интересов, что обеспечивает эффективное функционирование всей системы обеспечения информационной безопасности.¹⁵²

В корпусе научных исследований, посвящённых многообразным направлениям национальной безопасности, в том числе её информационному сегменту, системно-структурный подход функционирует в качестве одной из базовых методологических парадигм. Его использование обеспечивает возможность реконструирования процессов обеспечения безопасности в виде многоуровневой, иерархически организованной структуры, внутри которой различные элементы механизма или системы обеспечения соотносятся друг с другом в логике функциональной взаимозависимости и правовой детерминации.

По-видимому, столь устойчивая востребованность данного подхода в юридической доктрине объясняется тем, что он органично вписывается в уже институционализированные теоретические концепты — механизм правового регулирования, механизм государственного управления, механизм реализации права и другие смежные конструкты, — которые сформировали методологическую матрицу для анализа сложных социально-правовых процессов и придали исследованию вопросов безопасности необходимую концептуальную глубину и научную системность.

Анализ существующих научных подходов к изучению ключевых категорий в области информационной безопасности, таких как «обеспечение информационной безопасности», «механизм обеспечения информационной безопасности» и «система обеспечения информационной безопасности», выявляет отсутствие единообразного, устоявшегося подхода к их дефинированию. Такая неопределённость создаёт, с одной стороны, широкое поле для теоретико-правовых исследований, которые, как правило, сопровождаются увеличением числа дискуссионных вопросов и поляризацией научных позиций.

¹⁵⁰ Ярочкин В.И. Информационная безопасность. М., 2004. С.67

¹⁵¹ Cavelti M., Kristensen K. Introduction: Securing the Homeland: Critical Infrastructure, Risk, and (In)Security. In Securing the Homeland: Critical Infrastructure, Risk, and (In)Security, edited by M. D. Cavelti and K. S0byKristensen. - London: Routledge, 2008

¹⁵² Основы информационной безопасности: учебное пособие / В.В. Сухостат, И.Н. Васильева. – СПб. : Изд-во СПбГЭУ, 2019. – 103 с.С.38

В контексте применения комплексного метода исследования и разнообразных методологических подходов становится очевидной необходимость выработки чёткой дефиниции механизма обеспечения информационной безопасности, включающей его ключевые компоненты: объекты и субъекты, источники угроз, направления деятельности и конкретные меры. В этой связи представляется целесообразным рассматривать механизм обеспечения информационной безопасности как нормативно закреплённую законодательством деятельность уполномоченных субъектов, направленную на охрану и защиту информационной среды личности, общества и государства от внутренних и внешних угроз, а также на совершенствование мер информационного противодействия.

Литература:

1. Малюк А.А. Информационная безопасность: концептуальные и методологические основы защиты информации [Текст]. Учебное пособие для вузов / А.А Малюк. – М.: Горячая линия – Телеком, 2004. – 280 с.
2. Иремадзе Э.О. Основы информационной безопасности//Вопросы студенческой науки — 2022. — №5 (69), — С. 73-85.
3. Дубень А.К. Теоретико-методологические основы информационной безопасности//Национальная безопасность / nota bene. – 2023. – № 2. DOI: 10.7256/2454-0668.2023.2.40068 EDN: ALNSVX URL:https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=40068
4. Закон Республики Таджикистан об информации (в редакции Закона РТ от 03.07.2012г.№848, от 27.11.2014г.№1164)
5. Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине. – 2-е издание. – М.: Наука; Главная редакция изданий для зарубежных стран, 1983. – С. – 344 с.
6. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации: Диалектика прогрессивной линии развития как гуманная общечеловеческая философия для XXI в. / Р. Ф. Абдеев. - Москва: Гуманитарный издательский центр «ВЛАДОС», 1994. - 334 с.
7. Манжуева О.М. Феномен информационной безопасности: сущность и особенности/дис...док. Философских наук.Улан-уде. - 2015. -С.205. (общее383стр)
8. Стоуньер Т. Информация и смысл: эволюционная перспектива (1997). С.69
9. Cavelty M., Kristensen K. Introduction: Securing the Homeland: Critical Infrastructure, Risk, and (In)Security. In Securing the Homeland: Critical Infrastructure, Risk, and (In)Security, edited by M. D. Cavelty and K. S0byKristensen. - London: Routledge, 2008.
10. Баранов О.С. Идеографический словарь русского языка. М., 1995.
11. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. М., 2010. С.350
12. Литвинова Ю.И. Механизм обеспечения информационной безопасности государства: Теоретико-методологические основы\\ Вопросы совершенствования отраслевого законодательства Юрист-Правовед, № 2 (93) 2020. С.49
13. Стрельцов А.А. Обеспечение информационной безопасности России. Теоретические и методологические основы. М., 2002.С.44
14. Закон Республики Таджикистан «О национальной безопасности» 2017 ст 4
15. Концепция информационной безопасности Республики Таджикистана 2023
16. Балановская А.В. Обеспечение информационной безопасности предприятий промышленности // Вестник СГУ. 2011. № 3 (84).С.74
17. Стрельцов А.А. Обеспечение информационной безопасности России. Теоретические и методологические основы. М., 2002.С.57
18. Ярочкин В.И. Информационная безопасность. М., 2004. С.67
19. Основы информационной безопасности: учебное пособие / В.В. Сухостат, И.Н. Васильева. – СПб.: Изд-во СПбГЭУ, 2019. – 103 с.С.38

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба ҷоп тавсия шуд: 26.06.2026

ЧОМЕАИ ИТТИЛООТӢ: ФАҲМИШИ ИЛМИЮ НАЗАРИЯВӢ ВА ҲУҚУҚӢ

Сафарализода Далер Саидахтам,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи инсон
ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ, номзади илмҳои
ҳуқуқшиносӣ
Тел.: +992 987954864
Email: daler-safaraliev@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар
бораи ҳуқуқ ва давлат

Муқарриз: Мирализода И.Қ., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда: Дар мақолаи мазкур масъалаҳои назариявӣ ва ҳуқуқи ташаккул ва рушди
ҷомеаи иттилоотӣ лӯдар шароити рушди технологияҳои иттилоотиву коммуникатсионӣ
мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Муаллиф андешаҳои олимони ватанӣ ва хориҷиро оид
ба муайян намудани моҳият ва хусусиятҳои ҷомеаи иттилоотӣ таҳлил намуда, нақши
технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсиониро дар рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ-ҳуқуқӣ
баррасӣ менамояд. Дар доираи таҳқиқот, масъалаи танзими ҳуқуқи фазои рақамӣ, таъмини
дастрасӣ ба иттилоот, ҳифзи маълумоти шахсӣ ва амнияти иттилоотӣ мавриди таҳлил қарор
гирифта, аҳамияти рушди ҳуқуқи иттилоотӣ ва ҳуқуқи рақамӣ ҳамчун самти мустақили
илмӣ асоснок карда мешавад.

Инчунин, дар мақолаи мазкур муаллиф кушиш намудааст, ки барои такмили
қонунгузорӣ нуқтаҳои муҳими масъалаи мазкурро ҳам аз лиҳози илмӣ ва ҳам аз лиҳози
амалӣ пешниҳод намояд.

Калидвожаҳо: ҷомеаи иттилоотӣ, рақамикунонӣ, технологияҳои иттилоотӣ, ҳуқуқи
иттилоотӣ, ҳуқуқи рақамӣ, фазои рақамӣ, танзими ҳуқуқӣ, муносибатҳои ҳуқуқӣ, дастрасӣ ба
иттилоот, амнияти иттилоотӣ.

ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЩЕСТВО: НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ И ПРАВОВОЕ ПОНИМАНИЕ

Сафарализода Далер Саидахтам,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, доцент кафедры прав
человека и сравнительного правоведения,
кандидат юридических наук
Тел.: +992 987954864
Email: daler-safaraliev@mail.ru

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история
учений о праве и государстве

Рецензент: Мирализода И.Қ., доктор юридических наук, профессор

Аннотация: В данной статье рассматриваются теоретические и правовые вопросы
формирования и развития информационного общества в условиях развития информационно-
коммуникационных технологий. Автор анализирует взгляды отечественных и зарубежных
ученых на определение сущности и особенностей информационного общества, а также
рассматривает роль информационных и коммуникационных технологий в развитии
общественно-правовых отношений. В рамках исследования проанализированы вопросы
правового регулирования цифрового пространства, обеспечения доступа к информации,
защиты персональных данных и информационной безопасности, а также обоснована

значимость развития информационного и цифрового права как самостоятельных научных направлений.

Кроме того, в статье автор предпринимает попытку предложить важные аспекты совершенствования законодательства по данной проблематике как с научной, так и с практической точки зрения.

Ключевые слова: информационное общество, цифровизация, информационные технологии, информационное право, цифровое право, цифровая среда, правовое регулирование, правовые отношения, доступ к информации, информационная безопасность.

INFORMATION SOCIETY: SCIENTIFIC-THEORETICAL AND LEGAL UNDERSTANDING

Safaralizoda Daler Saidaham,

Tajik National University, Faculty of Law,
docent of the Department of Human Rights and
Comparative Law, Candidate of Legal Sciences.

Тел.: +992 987954864.

Email: daler-safaraliev@mail.ru

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of the law and state

Reviewer: Miralizoda I.K., Doctor of Law, Professor

Annotation: This article examines the theoretical and legal issues of the formation and development of the information society in the context of the advancement of information and communication technologies. The author analyzes the views of domestic and foreign scholars on defining the essence and characteristics of the information society, and also considers the role of information and communication technologies in the development of socio-legal relations. Within the framework of the study, issues of legal regulation of the digital space, ensuring access to information, protection of personal data, and information security are analyzed. The importance of developing information law and digital law as independent scientific fields is also substantiated.

In addition, the author attempts to propose key aspects for improving legislation in this area from both scientific and practical perspectives.

Keywords: information society, digitalization, information technologies, information law, digital law, digital environment, legal regulation, legal relations, access to information, information security.

Равандҳои рушди ҷомеаи иттилоотӣ ба сохтори ҳаёти ҷамъиятӣ тағйироти ҷиддӣ ворид намуда, ба низоми ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд таъсири мустақим фарогир мерасонад. Бо истифодаи васеи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ амалишавии баъзе аз ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд нисбатан мураккаб гардида, ҳамзамон ҷиҳати таъмини дигар ҳуқуқу озодиҳо бошад, замина ва шароити мусоид фароҳам меояд. Илова бар ин, фазои иттилоотӣ боиси ташаккули муносибатҳои нави ҷамъиятӣ ва пайдоиши категорияҳои нави ҳуқуқӣ мегардад. Чунин таҳаввулот масъалаи бозбинӣ ва мутобиқсозии қонунгузори миллиро бо воқеияти нави ҳуқуқӣ ба миён гузошта, зарурати танзими муносибатҳои ҳуқуқие, ки вобаста ба раванди мазкур ба вучуд меоянд, тақозо менамояд.

Бояд қайд намуд, ки технологияҳои муосири иттилоотӣ коммуникатсионӣ ба паҳлуҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ ва низоми ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳам таъсири мусбат ва ҳам таъсири ҳам таъсири манфӣ мерасонад. Раванди мазкур зарурати омӯзиши амиқи самтҳои тағйирёбии муносибатҳои ҷамъиятӣ, инчунин муайян намудани ҳаду ҳудуд ва механизмҳои танзими ҳуқуқии онҳоро ба миён мегузорад.

Яке аз концепсияҳои ҷолибтарини «ҷомеаи иттилоотӣ» концепсияи фалсафист, ки аз ҷониби олими ҷопонӣ Ё. Масуда дар асари худ таҳти унвони «Ҷомеаи иттилоотӣ

хамчун ҷомеаи пасосаноатӣ»¹⁵³ баён гардидааст. Дар асари мазкур принципҳо ва хусусиятҳои асосии ҷомеаи иттилоотӣ таҳлил шуда, заминаи бунёдии он, ба андешаи муаллиф, технологияҳои компютерӣ маҳсуб меёбанд. Технологияҳои мазкур шароити заруриро барои таҳия ва коркарди иттилоот ва технологияҳои нав фароҳам меоранд. Ҷ. Масуда чунин мешуморад, ки марҳилаи баландтарини рушди ҷомеаи иттилоотӣ ташаккули ҷомеае хоҳад буд, ки ба таҳия ва коркарди оммавии дониш асос меёбад. Дар чунин ҷомеа сатҳи баланди компютерикунонӣ ба ҳар як фард имконият медиҳад, ки дар раванди таҳия ва коркарди дониш фаъолона иштирок намуда, онро барои худомӯзӣ, тақмили қобилиятҳои эҷодӣ ва иштироки фаъол дар ҳаёти ҷамъиятӣ истифода барад.

Бояд қайд намуд, ки андешаҳо вобаст ба «ҷомеаи иттилоотӣ», ки аз ҷониби Ҷ. Масуда таҳия ва пешниҳод шудаанд, дар маҷмӯъ моҳияти ҷомеаи иттилоотиро инъикос менамояд. Бо вучуди ин, камбуди асосии ин андешаҳо дар он зоҳир мегардад, ки муаллиф нақши ҳуқуқ дар раванди мазкур ба таври кофӣ баррасӣ накардааст, дар ҳоле, ки бидуни танзими ҳуқуқӣ рушди ҷомеаи иттилоотӣ дар шароити муосир ғайриимкон аст.

Дар марҳилаи ибтидоии ташаккули худ мафҳуми «ҷомеаи иттилоотӣ» асосан ба соҳаҳои истеҳсолот, иқтисодиёт, ҷомеашиносӣ, фалсафа ва дигар соҳаҳои ҳамчавор мансуб доништа мешуд. Бо гузашти вақт, рушди технологияҳои иттилоотӣ ва ба таври васеъ татбиқ намудани онҳо дар амалия ба ҳаёти инсон ва фаъолияти давлат таъсири амиқ расонида, самтҳои гуногуни рушди ҳуқуқ ва низомии ҳуқуқиро фаро гирифт. Дар чунин шароит, зарурати таҳияи низомии мукаммали танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ба вучуд меояд, ки ҳадафи он таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд, таъмини амният ва бехатарии рушд ва истифодаи технологияҳои иттилоотӣ, пешбурди равандҳои иттилоотикунонии давлат ва таъмини устувории давлатдорӣ дар маҷмӯъ мебошад. Раванди мазкур аҳаммияти бунёдӣ ва стратегии самти мазкурро боз ҳам равшантар гардонида, зарурати ташаккули механизмҳои самаранокӣ ҳуқуқиро дар шароити рушди босуръати технологияҳо иттилоотӣ ба миён меорад. Ҳамзамон, боло рафтани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ боис мегардад, ки ҳуқуқ ва низомии ҳуқуқӣ дар шароити рақамикунории босуръати давлат на танҳо воситаи танзим, балки воситаи муассири таъсиррасонӣ ба равандҳои ташаккул ва рушди ҷомеаи иттилоотии муосир гардад.

Таҳлили корҳои илмие, ки ба масъалаҳои ҷомеаи иттилоотӣ бахшида шудаанд, нишон медиҳад, ки мавзӯи мазкур дорои аҳаммияти муҳим ва мубрам мебошад. Натиҷаҳои таҳлили мазкур зарурати анҷом додани таҳқиқоти ҳамаҷониба ва мукамалро дар самти омӯзиши ҷомеаи иттилоотӣ тасдиқ менамоянд. Дар чунин навъи таҳқиқот на танҳо андеша ва ҳулосаҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ, ки ҳамчун қоршиносони эътирофшуда дар соҳаҳои гуногуни илм шинохта шудаанд, бояд бояд ба назар гирифта шаванд, балки инчунин масъалаҳои вобаста ба ташаккули ҷомеаи иттилоотӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва таъсири он ба ҳуқуқ ва низомии ҳуқуқӣ низ мавриди омӯзиш қарор гиранд.

Дар робита ба масъалаи мазкур, мавқеи илмии Н.Н. Лукьянчиков нисбатан аҳаммияти назаррас дорад. Ба андешаи ӯ, ҷомеаи иттилоотӣ на танҳо ҳамчун омили муҳимми таъмини рушди минбаъдаи инсоният арзёбӣ мегардад, балки зарурати ташаккули фазои ҷонаи ҳуқуқи ва иттилоотиро, ки ба манфиати ҷомеаи ҷаҳонӣ равона шудааст, пеш мегузорад¹⁵⁴. Инчунин, дар байни таҳқиқотҳое, ки аз ҷониби мутахассисони соҳаҳои гуногуни илм дар самти омӯзиши ҷомеаи иттилоотӣ анҷом дода шудаанд, равишҳои мукаммали илмӣ низ мавҷуд мебошанд, ки ҳангоми муайян намудани унсурҳои таркибии ҷомеаи иттилоотӣ аҳаммияти калон доранд. Аз ҷумла, Д.Б. Боков ҷомеаи иттилоотиро тавассути маҷмӯи унсурҳо ба таври диалектикӣ бо ҳам алоқаманд, яъне технологӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ тавсиф менамояд¹⁵⁵.

¹⁵³ Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society. Washington: World Future Society, 1983.

¹⁵⁴ Лукьянчиков Н.Н. Планетарный кодекс развития человеческой цивилизации. – М., 2010. – С. 5.

¹⁵⁵ Боков Д.Ю. Социально - правовые основания информационного общества. - Балашиха, «Де- По», 2011. - С.44.

Ташаккул ва рушди ҷомеаи иттилоотӣ, инчунин дигаргуншавии он дар фазои ҳуқуқӣ аз ҷониби доираи ваеи олимони ватанию хоричӣ, аз ҷумла Р.Ш. Шарофзода, Г.А. Шокиров, В.А. Тихомиров, Т.Я. Хабриева, И.Л. Бачило, А.Б. Венгеров ва дигарон¹⁵⁶ мавриди таҳлили илмию наазариявии амиқ қарор гирифтааст. Дар осори илмӣ онҳо паҳлуҳои гуногуни раванди мазкур, аз ҷумла хусусиятҳои ташаккул, механизмҳои таъсиррасонӣ ва паёмадҳои ҳуқуқии ташаккул ва инкишофи ҷомеаи иттилоотӣ мавриди таҳлил қарор дода шудаанд. Таваҷҷуҳи асосии олимони соҳаи ҳуқуқ, пеш аз ҳама, ба масъалаҳои танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ дар шароити рушди босуръати технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ, инчунин ба масъалаҳои ҳамкории мутақобилаи ҷомеа ва давлат дар фазои иттилоотӣ равона гардидааст.

Олими рус Ю.А. Тихомиров дар таҳқиқоти худ ҷомеаи иттилоотиро на ҳамчун мафҳуми мустақил, балки дар заминаи дурнамои танзими ҳуқуқии равандҳои рақамикунонии ҷомеа ва ташаккули муносибатҳои ҳуқуқӣ дар он баррасӣ менамояд¹⁵⁷. Дар доираи равиши мазкур, яке аз самтҳои муҳимми рушди ҷомеа ва давлат зарурати такмил ва ҳамоҳангсозии меъёрҳои ҳуқуқӣ бо равандҳои босуръати рушди технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ арзёбӣ мегардад.

Ҳуқуқшиноси амрикоӣ Д.Р. Рейденберг дар осори илмӣ худ равандҳои воридшавии ҷомеаи иттилоотиро ба фазои шабакавӣ ба таври муфассал таҳлил намуда, хусусиятиҳои онро аз лиҳози ҳуқуқӣ арзёбӣ менамояд. Ба андешаи ӯ, самтҳои асосии сиёсати ҳуқуқӣ дар самти мазкур масъалаҳои корқад ва ҳифзи маълумоти шахсии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, инчунин ҳифзи моликияти зеҳнии онҳо мебошанд. Бо ин тартиб, мафҳуми «ҷомеаи иттилоотӣ» бояд аз лиҳози таъмини ҳифзи ҳуқуқии он ва ворид намудани он ба як самти нави илми ҳуқуқшиносӣ мавриди баррасӣ қарор гирад¹⁵⁸.

Бояд махсус қайд намуд, ки осори илмӣ яке аз ҳуқуқшиносони варзидаи шуравӣ ва мутахассиси соҳаи ҷомеаи иттилоотӣ ва ҳуқуқ И.Л. Бачило, на танҳо дар Федератсияи Русия, балки дар сатҳи байналмилалӣ низ эътироф гардидаанд. Ӯ, ҳамчун яке аз аввалин муҳаққиқон дар ин самт, масъалаҳои омехташавии ҷомеаи шахрвандӣ ва ҷомеаи иттилоотӣ, инчунин фарқияти хусусиятҳо ва самтҳои рушди ҷомеаи иттилоотиро дар низоми давлат ва ҳуқуқ аз нигоҳи қонунгузорӣ таҳлил намудааст. Дар таҳқиқоти ӯ равандҳои дигаргуншавии институтҳои давлатӣ ва ҳуқуқӣ ҳам дар сатҳи миллий ва ҳам дар сатҳи байналмилалӣ мавриди арзёбӣ қарор гирифта, инчунин заминаҳои такмили меъёрҳои ҳуқуқӣ ва ташаккули самти кулан нави танзими масъалаҳои беҳатарии ҷомеаи иттилоотӣ ва таҳкими ҳуқуқии онҳо баррасӣ мегарданд. Ҳамзамон, ҷомеаи иттилоотӣ ҳамчун истилоҳе муайян мегардад, ки барои ифода вазъи муносири кишварҳои аз лиҳози саноатӣ рушдёфта истифода бурда мешавад. Дар ин замина, нақши иттилоот дар тамоми ҷанбаҳои фаъолияти давлат таъкид гардида, самтҳои расидан ба сатҳи сифатан нави истехсол, корқад ва паҳн намудани иттилоот мушаххас мегарданд¹⁵⁹.

¹⁵⁶ Сативалдыев Р.Ш. Деятельность государства в сфере обеспечения информационной безопасности // Вестник ТНУ. – 2017. – № 2/10. – С. 174-182.; Шарофзода Р.Ш. Методология таҳқиқи мафҳуми «таъбиқи ҳуқуқ» дар робита бо падидаҳо ва равандҳои нави ҳаёти ҳуқуқӣ // Маҷалаи академии ҳуқуқи АМИТ. – 2022. № 3(43). – С. 57-67.; Шокиров Г.А. Доктринально-правовые проблемы создания информационного общества в Республике Таджикистан // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук, по. 1 (90), 2022. – С. 123-130.; Тихомиров Ю. А. Право в современном мире: векторы развития // Государство и право. № 5 / 2017. С. 5-10.; Право и цифровая трансформация / Ю. А. Тихомиров [и др.] // Право. Журнал Высшей школы экономики. № 2 / 2021. С. 4-21.; Хабриева Т. Я. Технологические императивы современного мира и право // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. 2023. Т. 19. № 1. С. 5-12.; Бачило И. Л. Информационное общество: проблемы развития законодательства М., 2012. 259 с.; Венгеров А. Б. Право и информация в условиях автоматизации управления М.: Юрид. лит., 1978. 206 с.

¹⁵⁷ Тихомиров Ю. А. Право в современном мире: векторы развития // Государство и право. № 5 / 2017. С. 5-10.

¹⁵⁸ Рейденберг Дж. Р. Управление сетями и нормотворчество в киберпространстве // Юридический журнал Эмори. 1996. Т. 45. С. 413-482.

¹⁵⁹ Бачило И. Л. Информационное общество: проблемы развития законодательства М., 2012. 259 с.

Бо барррасии як қатор корҳои илмӣ ҳуқуқшиносони пешқадам метавон якҷанд аломатҳои асосиро ҷудо намуд, ки имконияти муайян намудани мафҳуми ҷомеаи иттилоотиро аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ фароҳам месозанд:

- 1) сатҳи баланди рушди технологияҳои иттилоотиву коммуникатсионӣ ва истифодаи фаъоли онҳо ҳам аз ҷониби давлат ва ҳам аз ҷониби шаҳрвандон;
- 2) татбиқи васеи технологияҳои иттилоотӣ ва рақамӣ ва дар соҳаҳои гуногуни фаъолияти давлатӣ ва низомӣ муносибатҳои ҷамъиятӣ ва ҳуқуқӣ;
- 3) таъмини дастрасии баробар ва озод ба иттилоот;
- 4) баланд бардоштани самаранокии идоракунии давлатӣ бо мақсади таъминини беҳатарии шаҳрвандон бо дарназардошти истифодаи технологияҳои рақамӣ.

Дар ин замина, метавон як қатор принципҳои асосии стратегияи рушди ҷомеаи иттилоотиро ҷудо намуд:

- таъмини ҳуқуқи шаҳрвандон ба дастрасӣ ба иттилоот;
- таъмини озодии интихоби воситаҳои дарёти дониш ҳангоми кор бо иттилоот;
- нигоҳдории шаклҳои анъанавӣ ва барои шаҳрвандон маъмул (ғайирақамӣ)-и дарёфти мол ва хизматрасонӣ;
- афзалиятнок донишҷӯи арзишҳои анъанавии маънавию ахлоқӣ ва риояи қоидаҳои рафтор ҳангоми истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ;
- таъмини қонуният ҳангоми ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ, коркард ва паҳн намудани маълумот дар бораи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ;
- таъмини ҳифзи манфиатҳои шаҳрвандон аз ҷониби давлат дар соҳаи иттилоот.

Ҷанбаҳои зикршуда ҳамчун пояи асосии ташаккули механизми танзими давлатӣ-ҳуқуқии равандҳои рақамикунонии давлат баромад менамояд. Раванди мазкур пеш аз ҳама, аз таҳия ва қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, инчунин таъсиси ниҳодҳои давлатӣ, ки масъули ҳамоҳангсозӣ ва татбиқи сисати ҳуқуқӣ дар самти рақамикунонӣ¹⁶⁰ ва технологияҳои иттилоотӣ мебошанд, оғоз меёбад. Яке аз самтҳои муҳимми чунин шакли танзимнамоӣ таҳия ва ҷорӣ намудани низомҳои иттилоотӣ ва платформаҳои рақамӣ бо хизматрасониҳои гуногуни интерактивӣ мебошад, ки барои фаъолияти самараноки мақомоти давлатӣ, ҳамкории байниидоравӣ ва дастрасии шарвандон ба хизматрасониҳои давлатӣ пешбинӣ шудаанд. Ҳамзамон, дар доираи татбиқи тадбирҳои иловагӣ танзимнамоӣ, соҳаҳои махсусгардонидашудаи ҳуқуқ низ ташаккул меёбад, аз ҷумла ҳуқуқи рақамӣ, ки ба танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ дар фазои рақамӣ равона гардидааст.

Дар доираи дастгирӣ ва рушди соҳаҳои технологияҳои рақамӣ, аз ҷониби давлатҳои лоиҳаҳои миллие таҳия ва амалӣ мегарданд, ки ба танзими меъёрии фазои рақамӣ ва ҳалли масъалаҳои марбут ба он равона шудаанд¹⁶¹. Дар ин замина, таҳсилоти рақамии шаҳрвандон ба сатҳи сифатан нав баромада, доираи имкониятҳо ро васеъ менамояд ва самаранокии равиши инфиродигардонидашудаи дарёфти донишро новобаста аз маҳали ҷойгиршавӣ ба таври назаррас баланд мебардорад.

Бояд қайд намуд, ки яке аз мукамалтарин мафҳуми ҳуқуқии ҷомеаи иттилоотиро Т.А. Полякова пешниҳод намудааст. Ӯ дар таҳқиқоти диссертатсионии худ асоснок менамояд, ки ҷомеаи иттилоотӣ як сохтори мураккаби иҷтимоӣ мебошад, ки аз шахсони воқеӣ, шахсони ҳуқуқӣ, давлат ва мақомоти он, мақомоти худидоракунии маҳалӣ, иттиҳодитяҳои ҷамъиятӣ ва ҳизбҳои сиёсӣ иборат аст. Субъектҳои мазкур тавассути маҷмуи сершумор ва гуногуншакли робитаҳо, ки дар заминаи таҳия, истифода, ҷамъоварӣ, коркард ва нигоҳдории иттилоот бо истифода аз технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ дар ҳамаи соҳаҳои фаъолияти ҷомеа ба вучуд меоянд, дар як фазои яғони иттилоотӣ-ҳуқуқӣ муттаҳид мегарданд. Мақсади

¹⁶⁰ Азимзода, С.Ш. Сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти рақамикунонии ҷомеа [Матн] / С.Ш. Азимзода // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон (маҷаллаи илмӣ-амалӣ). Нашрияти факултети ҳуқуқшиносии ДМТ. – Душанбе, 2025. – № 3 (39). – С. 80-88.

¹⁶¹ Раҳмон, Д.С., Азимов, С.Ш. Ҳуқуқ ва низомӣ ҳуқуқӣ дар шароити рушди технологияҳои рақамӣ [Матн] / Д.С. Раҳмон, С.Ш. Азимов // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон (маҷаллаи илмӣ-амалӣ). Нашрияти факултети ҳуқуқшиносии ДМТ. – Душанбе, 2025. – № 1 (33). – С. 49-60.

асосии чунин низом таъмин намудани дастрасии умумии ҳар як субъектба иттилооти барои омма дастрас ва истифодаи он бо манфиати рушди баробар ва фарогири иҷтимоию иқтисодии ҷомеа барои ҳамаи аъзои он дар асоси волюияти қонун мебошад¹⁶². Дар тавсифи мафҳуми мавриди таҳқиқ, Т.А. Полякова бо таъкид ба назарияи давлат ва ҳуқуқ, ҳуқуқи иттилоотӣ, инчунин принсипҳои ва меъёрҳои умумиэтирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ қайд менамояд, ки ҷомеаи иттилоотӣ – ҷомеаи таҳаввулфтои муосир мебошад, ки ташаккули он дар натиҷаи инқилоби ҷаҳонии технологӣ сурат гирифта, заминаи онро рушди босуръат ва ҳамгироии технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ ташкил медиҳад. Ҳамзамон, ҷомеаи мазкур ҳамчун ҷомеаи дониш ва ҷомеаи ҷаҳонӣ арзёбӣ гардида, дар он дониш, ки дар асоси дастрасии озод ба иттилоот ва қобилияти самараноки коркарди он ба даст меояд, омили калидии неқӯаҳволии инсон ва давлат маҳсуб меёбад. Дар чунин шароит мубодилаи иттилоот аз маҳдудияти замонӣ ва фазоӣ озод буда, қабули қарорҳои асоснок дар заминаи коркарди илмӣ маълумот таъмин мегардад, ки ба беҳтар гардидани сатҳи сифтаи зиндагӣ дар ҳамаи ҷанбаҳои он таъмин мегардад. Илова бар ин, қайд кардани ба маврид аст, ки мавқеи Т.А. Полякова ҳамчун пояи назариявии муҳими таҳқиқот оид ба масъалаи мазкур хизмат намуда, барои ташаккули фаҳмиши муосири ҷомеаи иттилоотӣ дар заминаи ҳамгироии омилҳои технологӣ, иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ заминаи устувор фароҳам меорад.

Дар баробари ин, ба мавқеи илмӣ Т.А. Полякова бояд розӣ шуд, чунки он дорои аҳамияти назариявӣ буда, қоидаҳои асосии мансуб донишмандони ҷомеаро ҳамчун ҷомеаи иттилоотӣ дар чунин шакл тавсиф менамояд:

- истеҳсол ва истифодаи иттилоот ба объекти асосии фаъолияти истеҳсоли табдил меёбад;

- этироф гардидани иттилоот ҳамчун захираи калидӣ ва афзоиши назарраси ҳаҷм ва гуногунрангии захираҳо ва хизматрасониҳои иттилоотии дастрас барои ҷомеа ва шахс;

- сатҳи баланди саводнокии рақамӣ аҳоли;

- аҳамияти хос додан ба таъмини амнияти иттилоотӣ дар ҷомеа;

- ташаккули фазои ягонаи иттилоотии ҷаҳонӣ дар баробари нигоҳдории фазои ягонаи иттилоотии миллӣ;

- густариши васеи истифодаи компютерҳои шахсӣ ва ташаккули шабакаҳои пурқуввату боэътимоди алоқа, ки интиқоли иттилооти гуногунро дар вақти воқеӣ таъмин менамоянд;

- афзоиши вобастагии фаъолияти институтҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ва давлатӣ устувории инфрасохторҳо, пеш аз ҳама инфрасохторҳои иттилоотӣ, яъне вобастагии давлат аҳ технологияҳои муосири иттилоотӣ.

Бо таъкид ба таҳлили анҷомдодашуда, зеро мафҳуми ҷомеаи иттилоотӣ, низоми мураккаби ҷамъияти фаҳмида мешавад, ки дар он давлат бо таъкид ба технологияҳои иттилоотӣ, равандҳои рақамикунӣ ҳаёти ҷамъиятӣ ва идоракунӣ давра, дастрасӣ, шаффофият ва бехатарии истифодаи захираҳои иттилоотиро дар ҳаёти ҳаррӯзаи шаҳрвандон таъмин менамояд. Раванлӯди мазкур, дар навбати худ, ба баланд бардоштани сатҳи неқӯаҳволи ва сифати зиндагии аҳоли равона гардидааст.

Бояд қайд намуд, ки дар доираи мавзӯи мариди таҳқиқ ҷомеаи иттилоотӣ ҳамчун ҷузъи ҷудоношавандаи ҷомеаи шаҳрвандӣ баррас мегардад, ки он дар сатҳи ҳуқуқэҷодкунӣ ҳуқуқу ҳақдориро вобаста ба амалисозии фаъолияти субъектҳо дар фазои иттилоотӣ муқаррар карда мешаванд. Дар баробари ин, қариб тамоми соҳаҳои ҳуқуқ ба механизми таъмини ҳуқуқи ҷомеаи иттилоотӣ ва рақамӣ ҷалб гардида, бо дарназардошти предмет ва усулҳои танзими худ дар ташаккул ва рушди он саҳм мегузоранд. Рушд ва тақмили минбаъдаи самти мазкур ба ҳайси яке аз вазифаҳои афзалиятноки сиёсати рақамикунӣ давлат баромад менамояд. Ҳамзамон, раванди тақмили технологияҳои рақамӣ ва густариши доираи таъбиқи онҳо пайваستا рушд ёфта, ба зиммаи давлат вазифаи ташаккули заминаи устувори ҳуқуқи ҷомеаи иттилоотӣ ва муносибатҳои ҷамъиятӣ-ҳуқуқӣ дар ин соҳа вогузор мегардад.

¹⁶² Полякова Т.А. Правовое обеспечение информационной безопасности при построении информационного общества в России. Автореф. дис. докт. юрид. наук. М., 2008. С.9-10.

Адабиёт:

1. Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society. Washington: World Future Society, 1983.
2. Азимзода, С.Ш. Сиёсати ҳукукии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти рақамикунонии ҷомеа [Матн] / С.Ш. Азимзода // Давлатшиносӣ ва ҳукуки инсон (мачаллаи илмӣ-амалӣ). Нашри факултети ҳуқуқшиносии ДМТ. – Душанбе, 2025. – № 3 (39). – С. 80-88.
3. Бачило И. Л. Информационное общество: проблемы развития законодательства М., 2012. 259 с.
4. Боков Д.Ю. Социально - правовые основания информационного общества. - Балашиха, «Де- По», 2011. - С.44.
5. Венгеров А. Б. Право и информация в условиях автоматизации управления М.: Юрид. лит., 1978. 206 с.
6. Лукьянчиков Н.Н. Планетарный кодекс развития человеческой цивилизации. – М., 2010. – С. 5.
7. Полякова Т.А. Правовое обеспечение информационной безопасности при построении информационного общества в России. Автореф. дис. докт. юрид. наук. М., 2008. С.9-10.
8. Право и цифровая трансформация / Ю. А. Тихомиров [и др.] // Право. Журнал Высшей школы экономики. № 2 / 2021. С. 4-21.
9. Раҳмон, Д.С., Азимов, С.Ш. Ҳуқуқ ва низоми ҳуқуқӣ дар шароити рушди технологияҳои рақамӣ [Матн] / Д.С. Раҳмон, С.Ш. Азимов // Давлатшиносӣ ва ҳукуки инсон (мачаллаи илмӣ-амалӣ). Нашри факултети ҳуқуқшиносии ДМТ. – Душанбе, 2025. – № 1 (33). – С. 49-60.
10. Рейденберг Дж. Р. Управление сетями и нормотворчество в киберпространстве // Юридический журнал Эмори. 1996. Т. 45. С. 413-482.
11. Сативалдыев Р.Ш. Деятельность государства в сфере обеспечения информационной безопасности // Вестник ТНУ. – 2017. – № 2/10. – С. 174-182.
12. Тихомиров Ю. А. Право в современном мире: векторы развития // Государство и право. № 5 / 2017. С. 5-10.
13. Хабриева Т. Я. Технологические императивы современного мира и право // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. 2023. Т. 19. № 1. С. 5-12.
14. Шарофзода Р.Ш. Методологияи таҳқиқи мафҳуми «татбиқи ҳуқуқ» дар робита бо падидаҳо ва равандҳои нави ҳаёти ҳуқуқӣ // Маҷаллаи академии ҳуқуқи АМИТ. – 2022. № 3(43). – С. 57-67.
15. Шокиров Г.А. Доктринально-правовые проблемы создания информационного общества в Республике Таджикистан // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук, по. 1 (90), 2022. – С. 123-130.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба ҷоп тавсия шуд: 26.06.2026

ҲУҚУҚИ ИНСОН ҲАМЧУН КАТЕГОРИЯИ УМУМИҲУҚУҚӢ

Вализода Саёҳат Одинашох,

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади
илмҳои ҳуқуқшиносӣ, ассистенти кафедраи
ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавии
факултети ҳуқуқшиносӣ

Тел (992) 985- 57- 49 - 93.

E-mail: valizoda-s@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар
бораи ҳуқуқ ва давлат

Муқарриз: Азиззода У.А., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда: Дар мақола хусусияти таносуби категорияҳои калидии назарияи давлат ва ҳуқуқ, ҳуқуқ ва ҳуқуқи инсон аз нуқтаи назари равишҳои гуногун ба фаҳмиши ҳуқуқӣ зикр гардидааст. Муаллиф барои ба даст овардани натиҷаҳои мусбати тадқиқот таносуби мафҳумҳои пешниҳодшударо дар динамика бо назардошти шароити муҳталифе, ки ба ташаккул, рушд ва тақмили ин мафҳумҳо таъсир мерасонанд, баррасӣ намудааст. Инчунин дар мақолаи мазкур муаллиф бо истифодаи адабиёти махсус ва ақидаҳои гуногуни олимон дар соҳаи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқ, ҳуқуқи инсон мафҳуми ҳуқуқи инсонро зери таҳлил қарор додааст. Таъкид шудааст, ки ҳуқуқи инсон яке аз арзишҳои олиии тамаддуни инсонӣ буда, асоси онро ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ташкил менамояд, ки он ҷабҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ ва инфиродиро фаро мегирад. Гузашта аз ин дар мақола дар радифи мафҳуми ҳуқуқи инсон, инчунин мафҳумҳои ҳуқуқи фитрӣ, позитивӣ ва ҳуқуқи шаҳрванд низ таҳлил гардидаанд.

Калидвожаҳо: ҳуқуқ, ахлоқ, озодӣ, адолат, ҳуқуқи инсон, ҳуқуқи фитрӣ, ҳуқуқи позитивӣ, ҳуқуқи шаҳрванд, масъулият, уҳдадорӣ.

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА КАК ОБЩЕПРАВОВАЯ КАТЕГОРИЯ

Вализода Саёҳат Одинашох,

Таджикский национальный университет, кандидат
юридических наук, ассистент кафедры прав
человека и сравнительного правоведения
юридического факультета

Тел.: (+992) 985- 57- 49 - 93.

E-mail: valizoda-s@mail.ru

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история
учений о праве и государстве

Рецензент: Азиззода У.А., доктор юридических наук, профессор

Аннотация: В статье приводится характеристика соотношения ключевых категорий теории государства и права, права и прав человека с точки зрения различных подходов к правовому пониманию. Для получения положительных результатов исследования автор рассмотрел соотношение представленных концепций в динамике с учетом различных условий, влияющих на формирование, развитие и совершенствование этих концепций. Также в данной статье автор, используя специальную литературу и различные мнения ученых в области теории и истории государства и права, проанализировал понятие прав человека. Подчеркивается, что права человека являются одной из высших ценностей человеческой цивилизации, основу которой составляют права и свободы человека, которые охватывают

различные аспекты общественной и индивидуальной жизни. Кроме того, в статье наряду с понятием прав человека анализируются также понятия естественных прав, позитивизма и прав гражданина.

Ключевые слова: право, этика, свобода, справедливость, права человека, естественные права, позитивные права, права гражданина, ответственность, обязательство.

HUMAN RIGHTS AS A GENERAL LEGAL CATEGORY

Valizoda Sayohat Odinashoh,

Tajik National University, candidate of jurisprudence, assistant, department of Human Rights and Comparative Law, Faculty of Law

Tel.: (+992) 985- 57- 49 - 93.

E-mail: valizoda-s@mail.ru

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of the law and state

Reviewer: Azizzoda U.A., doctor of legal sciences, professor

Annotation: The article describes the relationship between the key categories of the theory of state and law, law and human rights in terms of different approaches to legal understanding. In order to obtain positive research results, the author examined the ratio of the presented concepts in dynamics, taking into account various conditions affecting the formation, development and improvement of these concepts. Also in this article, the author, using special literature and various opinions of scientists in the field of theory and history of the state and law, analyzed the concept of human rights. It is emphasized that human rights are one of the highest values of human civilization, which is based on human rights and freedoms that cover various aspects of social and individual life. In addition, along with the concept of human rights, the article also analyzes the concepts of natural rights, positivism and the rights of the citizen.

Keywords: law, ethics, freedom, justice, human rights, natural rights, positive rights, citizens rights, responsibility, obligation.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ имрӯз ду ҷабҳаи асосӣ барои муайян кардани мафҳуми ҳуқуқи инсон ҷудо карда мешаванд: якум, ҳуқуқ ҳамчун ҳадафҳои иҷтимоӣ ва дуюм, ҳуқуқ ҳамчун принсипҳои шахсӣ. Дар мавриди дуюм, ҳуқуқ ба мадди аввал гузошта мешавад.

Ғайр аз ин, нуктаи сеюм (омехта) низ вучуд дорад, ки ба навъҳои гуногуни ҳуқуқ ишора мекунад ва ҳар ду мавқеъро муттаҳид месозад. Дар ниҳоят, баъзе ҳуқуқҳо воқеан натиҷаи қобилиятҳои шахсӣ ё рафтори субъектҳои дорои ҳуқуқ мебошанд, дар ҳоле ки ҳуқуқҳои дигар, монанди ҳуқуқ ба ҳаёт, дахлнопазирии шахсӣ ва озодии фикр, ба он нисбат надоранд, ки субъекти ҳуқуқ барои иҷрои ягон амал саъй кунад, онҳо танҳо имконият ва ҳифзи ҳолати муайяно таъмин мекунанд.

Муайян кардани ҳуқуқҳо бо истинод ба хусусиятҳои табиӣ ва ҳолати инсон асосан дар арсаи байналмилалӣ маъмул аст. Дар як қатор санадҳои байналмилалӣ қайд шудааст, ки ҳуқуқи инсон он чизест, ки ҳар касро ҳамчун инсон муайян мекунад ва ҳамзамон ҳуқуқи фардӣ мебошад, бидуни он шахс наметавонад дар ҷомеа ҳамчун субъекти комил вучуд дошта бошад. Ҳуқуқшиноси швейтсарӣ Фолианер бар ин назар аст, ки «ҳуқуқи инсон ин ҳуқуқи одамон барои доштани имкони зиндагӣ мувофиқи умумияти табиӣ худ бо одамони дигар аст»¹⁶³. Боиси зикр аст, ки ин гуна таърифҳо маҳдуд мебошанд, зеро онҳо танҳо як қисми ҳуқуқҳои инсонро тавсиф мекунанд, яъне гурӯҳеро, ки чун анъана ҳуқуқҳои табиӣ мебошанд.

¹⁶³ Фляйнер Т. Что такое права человека. – М., 1997. – С.20.

Мафхуми ҳукуки инсон бояд ҳаматарафа таҳлил шуда, хусусиятҳои ҳамаи намудҳои ҳукукро, ки ба як низоми ягона дохил мешаванд, инъикос намояд, нақш ва иштироки ҳамаи субъектҳоро дар мавҷудият ва татбиқи онҳо ба назар гирад. Ҳукуки инсон бояд се нишондихандаро дар бар гирад: ҳосиятҳои иҷтимоӣ-табӣӣ ва ҳолати шахсияти инсон, ки муҳити мувофиқро талаб мекунанд; иштирок ва манфиати ҳуди шахс дар мавҷудият ва татбиқи ҳуқуқҳо; инчунин имкониятҳои дахлдори давлат ва ҷамъият дар марҳалаи муайяни таърихӣ.

Бинобар ин, мо дар маҷмӯъ ба таърифи мафхуми ҳукуки инсон, ки профессор Ф.М. Рудинский пешниҳод намудааст, мубодила менамоем. Ё бар ин назар аст, ки ҳукуки инсон «хусусиятҳо ва имкониятҳои рушдест, ки аз шароити иҷтимоӣ ва табиати фард бармеоянд ва меъёри озодии инсонро муайян мекунанд»¹⁶⁴. Ақидаи ба ин монандро профессор Е. Лукашева низ баён намудааст: «Ҳукуки инсон ҳосиятҳо ва намудҳои муайяни сохтори меъёрии мавҷудияти шахс мебошанд, ки озодии ӯро ифода намуда, роҳи шароитҳои ҷудонашаванда ва зарурии ҳаёти ӯ, муносибат бо ҷамъият, давлат ва шахсони дигарро ифода менамоянд»¹⁶⁵.

С.С. Алексеев дар зери мафхуми ҳукуки инсон ҳуқуқҳои шахсияти алоҳида ва мустақилро дарк менамояд. Дар баробари ин, таъкид карда мешавад, ки «ҳукуки инсон дар як сатҳ бо давлат, ки омили ягона ва мустақил мебошад, қарор дорад, вале нисбат ба давлат афзалияти зиёдтарро доро аст»¹⁶⁶.

Ба андешаи И.Қ. Мирализода ҳуди ибораи «ҳукуки инсон» ҳуқуқҳои шахси алоҳидаро дар назар дорад. Ибораи мазкур ба ҳайси асоси ташкили фаҳмиши нав оид ба ҳукуки инсон, ҳуди шахсият ва табиати иҷтимоӣ-ву ҳуқуқии ӯ баромад мекунад. Шакли ҳамбастагии давлат ва инсон, пеш аз ҳама, мустақилият ва озодии шахсиятро таъмин менамояд. Дувум, инсон дар муносибатҳои мутақобила бо давлат дар заминаи баробар чун шарикӣ баробарҳуқуқ баромад мекунад. Сеюм, давлат ба таври расмӣ арзиши волои иҷтимоӣ инсон ва ҳуқуқу озодиҳои ӯро эътироф мекунад¹⁶⁷.

Мафхуми зерини ҳукуки инсонро пешниҳод кардан мумкин аст: «ҳукуки инсон имкониятҳои ба таври меъёрӣ ифодаёфтаи шахс дар роҳи худшиносӣ ва инкишофи ӯ, ки аз қобилият (вазъият) ва ё аз дастгирии давлат ва ҷамъият бармеоянд».

Тазаккур бояд дод, ки бо инкишофи ҷомеа ҳукуки инсон ташаккул ва инкишоф меёбад. Аз як нигоҳ ҳуқуқҳои инсон эътироф мешаванд. Аз ин рӯ, хусусиятҳоеро зикр менамоем, ки ба мо имкон медиҳанд ҳукуки инсонро аз мафҳумҳои ба ҳам наздик фарқ кунем, ба монанди «ҳуқуқҳои инсон», «ҳукуки инсон», «ҳукуки фитрӣ» ва «ҳукуки позитивӣ».

Байни мафҳумҳои «ҳуқуқҳои инсон» ва «ҳукуки инсон» тафовут ҷой дорад. Ҳуқуқҳои инсон – ҳуқуқҳои фард, ҳуқуқҳои ҳар як аъзои ҷомеа мебошанд. Онҳо шакл ва имконияти ҳуқуқии ин ё он намуди амали ҳуқуқии инсон, воситаи қонеъ гардонидани талаботи инсонӣ мебошанд. Ба андешаи профессор Сотиволдиев Р.Ш «ҳуқуқҳои инсон – андоза имкониятҳо, салоҳияти фитрии фард мебошанд, ки ҳаёт, кадр ва озодии инсонро дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷомеа таъмин мекунанд»¹⁶⁸.

Андоза, имкониятҳо, салоҳияте, ки мазмуни ҳуқуқҳои инсонро ташкил медиҳанд, хусусияти фитрӣ доранд, аз фитратӣ инсонӣ бармеоянд, вучуди инсон, зиндагӣ ва фаъолияти ҳамаҷузъаи ӯро таъмин мекунанд. Ҳуқуқҳои инсон табиати фитрӣ доранд, тавлидӣ ва аз инсон ҷудонопазир мебошанд, хусусияти ҳудудӣ ва миллий надоранд, новобаста аз инъикосашон

¹⁶⁴ Рудинский Ф.М. Советские конституции: права человека и гражданина // Советское государство и право. 1991. № 9. – С.3.

¹⁶⁵ Права человека. Учебник / Отв. ред. Лукашева Е.А. – М., 1991. – С. 55.

¹⁶⁶ Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – М., 2001. – С. 660.

¹⁶⁷ Миралиев И.Қ. Назария ва амалияи байналмилалӣ ва миллии робитаи давлат ва шахс: таҳқиқоти назариявӣ-методологӣ ва муқоисавӣ-ҳуқуқӣ: дис. д.и.х. – Душанбе, 2024. – С.80.

¹⁶⁸ Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе. «Империял – Групп». 2014. – С. 355.

дар санадҳои меъёрии ҳуқуқии давлат ҷой доранд, объекти танзими ҳуқуқи байналмилалӣ мебошанд¹⁶⁹.

Як гурӯҳи муаллифон ҳуқуқи инсонро маҷмӯи ҳуқуқ ва уҳдадорихои инсон маънидод мекунад, вазъи ҳуқуқии инсонро нисбат ба давлат, имконият ва талаботҳояшро дар соҳаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ муайян мекунад¹⁷⁰. Гурӯҳи дигар ҳамчун ҳуқуқи ҷомеаи озоди шахрвандӣ, ки инсон ва ҳуқуқҳояшро арзиши олӣ эълон намуда, ҳуқуқҳои инсонро заминаи қабули тамоми меъёрҳои ҳуқуқи позитивӣ, маҳаки сифати ҳуқуқии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қарор медиҳад, маънидод мекунад¹⁷¹, зеро ҳуқуқи инсон, ҷорӣ рафтори имконпазири инсон аст, ки бо қонун қафолат дода шудааст.

Ҳуқуқҳои инсонро метавон бо ду роҳ амалӣ ва риоя кард: тавассути қонунҳо ва ҳимояи судӣ, ки ҳуқуқҳои позитивии инсон номида мешаванд, тавассути розигӣ ва эътирофи воқеии ҳуқуқҳои ҳар як шахс, ки дар муносибатҳои воқеӣ зоҳир мешаванд ва ҳуқуқҳои фитрӣ ном доранд. Таъсимоти фитрӣ ва позитивӣ ба таълимоти фитрӣ-ҳуқуқӣ асос ёфтааст, ки аз қонини Рими қадим инҷониб ҳуқуқҳои фитрӣ қонунҳои объективии мавҷудияти инсонро инъикос мекунад ва қонунгузорро водор месозанд, ки меъёрҳои нав эҷод кунанд, ки бо ин қонунҳо мувофиқат кунанд. Ҳуқуқҳои фитрӣ нисбат ба қонуни расмӣ амалкунанда аҳамияти махсус доранд, зеро онҳо қонуни мазкурро водор месозанд, ки ғайриқонуна тақдир ёбад ва рушди ҳуқуқро таъмин намояд.

Ҳуқуқи фитрӣ ҳуқуқест, ки ҳамеша ва дар ҳама ҷо мавҷуд буда, табиатан ба инсон тааллуқ дорад. Он ифодаи арзишҳо ва талаботҳои инсонӣ мебошад ва ҳамчун маҳаки ҳақиқии ҳамаи муқаррароти одамон ҳисоб мешавад. Ҳуқуқи фитрӣ таҷассуми ақидаҳо ва талаботҳои хирад, ахлоқ ва адолат буда, ғояҳои инъикос мекунад, ки аз шароитҳои табиӣ мавҷудият ва зиндагии инсон бармеоянд. Боиси тазакур аст, ки талаботи ҳуқуқи фитрии инсон дар моддаи 5 – и Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мустақкам ғайраанд.

Ҳуқуқҳои фитрӣ дар шури қамъиятӣ ҳамчун тасаввуроти мавқеи одилона ва муносибати инсон дар ҷомеа таҷассум меёбанд. Дар адабиёт борҳо таъкид шудааст, ки ҳуқуқҳои фитрӣ ҳуқуқҳои мебошанд, ки аз онҳо даст кашидан ғайриимкон аст. Ҳуқуқҳои позитивӣ бошад, расман муайян ва дар меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва милли мустақкам шудаанд, ки ин имконият медиҳад, онҳоро ҳамчун воситаи қонунии дақиқ истифода бурд.

Ҳалли масъалаи рӯйхати ҳуқуқҳои, ки онҳоро фитрӣ номидан мумкин аст, бевосита ба маънои ин мафҳум вобаста аст. Агар сухан дар бораи пайдоиши ҳуқуқҳо бошад, «пайдоиш» ва «таваллуд» ҳамзамон бо инсон ва қобилиятҳои ҷудонашавандаи ӯ маънӣ пайдо мекунад. Агар ҳуқуқҳои фитрӣ имкониятҳои табиӣ шахсият бошанд, ки барои марҳилаи муайяни таърихи рушди ҷомеа заруранд ва набудани онҳо ғайриимкон аст, пас дар амал ҳамаи ҳуқуқҳои инсон — шахрвандӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ — ҳуқуқҳои фитрӣ махсуб мешаванд. Ҳуқуқҳои фитрӣ дар шури қамъиятӣ ҳамчун тасаввуроти мавқеи одилона ва муносиби инсон дар ҷомеа мавҷуданд. Ҳуқуқҳои позитивӣ расман муайян гардидаанд ва дар меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва милли мустақкам қарда шудаанд, ки ин имкон медиҳад, ки онҳо ҳамчун воситаи қонунии дақиқ истифода шаванд.

Қобили зикр аст, ки И. Кант ҳуқуқҳои фитрӣро танҳо озодӣ ва баробарӣ номид. Дар қонини муосир ба ин рӯйхат ҳуқуқ ба ҳаёт, шаъну шараф, дахлнопазирии шахсӣ, озодии фикр ва эътиқод, ҳуқуқ ба таъсиси оила, ҳуқуқ ба меҳнат, молият ва баъзеи дигар илова қарда мешавад.

Ҳуқуқи позитивӣ ҳуқуқи муқаррарқардаи давлат аст, ки дар меъёрҳои ҳуқуқӣ, санадҳои муҳталифи меъёрӣ ва қонунгузорӣ инъикос ёфтааст. Агар ҳуқуқи фитрӣ принципи умумибашарӣ бошад, аз табиати инсон, шароитҳои умумии ҳастии инсонӣ ба таври объективӣ пайдо шуда, барои қулли башар як ҳел тааллуқ дошта бошад, пас ҳуқуқи позитивӣ дар давлатҳои ҷудогона муқаррар мегардад. Ҳар як давлат бо назардошт ва риояи талаботҳои аввалиндараҷаи ҳуқуқи фитрӣ ҳуқуқи позитивии (дохилидавлатии) ҳешро эҷод мекунад.

¹⁶⁹ Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе. «Империял – Групп». 2014. – С. 355.

¹⁷⁰ Ҳайати муаллифон. Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқ. – Душанбе. «Эр – граф». 2009. – С. 523.

¹⁷¹ Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе. «Империял – Групп». 2014. – С. 351.

Агар ҳукуки фитрӣ дошта бошад, пас ҳукуки позитивӣ сунъӣ аст. Он хаттӣ, бо истифодаи воситаҳои махсуси техникаи ҳукуқӣ, қоидаҳои забонӣ навишта шуда, шаклҳои аниқ пешбинишудаи ифодаёбӣ (конститутсия, қонун, фармон, қарор ва м.и.) дорад. Ҳукуки позитивӣ дар шакли меъёрҳои ҳукуқӣ ва дигар нишондодҳои ҳукуқӣ қабул гардида, аҳамияти умумихатмӣ (дар дохили давлати ҷудогона) дорад¹⁷².

Зикр намудан бо маврид аст, ки ҳукуки позитивӣ ҳамчун мафҳуми таърихӣ ҳукуки позитивӣ ба туфайли мактаби ҳукуки табиӣ ба вучуд омадааст. Ҳукуки позитивӣ аз ҷониби давлат муқаррар гашта, дар шакли меъёрҳо, қоидаҳо ва нишондодҳои ҳуқуқ вучуд дорад. Ба ибораи дигар, ҳукуки позитивӣ ин ҳукуки муқаррарнамудаи меъёрии давлат аст.

Дар асри 20 эътирофи ҳукуки инсон дар қонунгузории миллий ва ҳукуки байналмилалӣ шубҳаҳо оид ба самаранокии тақсимои ҳуқуқҳо ба фитрӣ ва позитивӣ ба миён овард. Пайдо шудани мафҳуми «ҳукуки фитрии позитивӣ» (Р. Паунд) натиҷаи наздикшавии мавқеъҳои методологӣ ва ҳамдигаргузаштҳои ҳукуки фитрӣ бо равишҳои позитивистӣ буд.

Аммо гузашта аз ин тамоюли ба ҳам наздик шудани онҳо маънои муттаҳидшавии онҳоро надошт ва надорад. Л.П. Рассказов ва И.В. Упоров таъкид мекунанд, ки «фарқи байни ҳукуки фитрӣ ва позитивӣ то ҳол вучуд дорад,... ва ин норасоиро принсипан бартараф кардан мумкин нест»¹⁷³.

Фарқи байни ҳуқуқҳои фитрӣ ва позитивӣ бо пайдоиши ҳуқуқҳои конститутсионӣ аз рӯи меъёри шакл баробар карда мешавад, на аз рӯи моҳият. Зеро на ҳама меъёрҳои қонунгузорӣ, ки дар онҳо ҳуқуқҳои субъективӣ муқаррар карда шудаанд, бояд ҳукуки инсон ҳисобида шаванд. Ба онҳо танҳо муқаррароте дохил мешаванд, ки ба ниёзҳои одамон ҷавобгӯ бошанд, манфиатҳои онҳоро ҳимоя кунанд ва дар ҳалли мушкилоти ҳаёт кӯмак кунанд.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ олимони зиёде андешаҳои худро оиди ҳукуки фитрӣ баён намудаанд. Масалан, Л. П. Рассказов ва И. В. Упоровҳо чунин мешуморанд, ки ҳукуки фитрӣ – ин «ҳукуки субъективӣ бегонашавандаест, ки инсон аз таваллуд ба даст меорад, ки онро бевосита, объективӣ амалӣ мекунад ва яке аз арзишҳо ё ниёзҳои олии иҷтимоиро, ки аз табиати инсон, ки дар раванди рушди ҷамъиятӣ низ ташаккул ёфтааст, қонеъ мекунад»¹⁷⁴. В. А. Четвернин чунин қайд мекунад, ки «ҳукуки фитрии инсон ин даъвоҳои бечунучарои фард ба худшиносии озод дар ҷомеа ва давлат мебошад»¹⁷⁵.

Таърифҳои зикршуда хусусияти асосии ҳуқуқҳои фитриро дуруст инъикос намудаанд, яъне универсалӣ (ҳамагонӣ) ва ҷудонопазирии онҳоро аз инсон.

Тавре, профессор Н.И. Матузов қайд мекунад, моҳияти тақсимои ҳуқуқҳои фитрӣ ва позитивӣ, дар он аст, ки «ду падидаи гуногунро набояд омехта кард - қонунҳои давлат ва ҳуқуқҳои «табиӣ» - и шахсро»¹⁷⁶.

Ақидаҳои баёншуда нишон медиҳанд, ки ҳуқуқҳои фитрӣ захираи эҳтимолии рушди ҳуқуқҳои позитивиро ташкил медиҳанд. Ҳуқуқҳои фитрӣ аз қонуниятҳои табиӣ ва ақли инсон сарчашма гирифта, арзиш ва мақсади инсонро дарк мекунанд. Ҳуқуқҳои позитивӣ бошад, меъёрҳои ҳуқуқие мебошанд, ки иродаи давлат дар онҳо ифода ёфтааст.

Ҳамин тариқ, гарчанде, ки байни ҳуқуқҳои фитрӣ ва позитивӣ фарқиятҳои амик мавҷуданд, дар илми ҳуқуки инсон онҳо бояд дар ҳолати иловагӣ баррасӣ карда шаванд.

Дар радиои мафҳумҳои болозикр, инчунин ҳуқуқҳои инсон ва ҳукуки шахрвандро таҳлил намудан бо маврид аст. Ҳуқуқҳои инсон ва ҳукуки шахрванд мафҳумҳои гуногун мебошанд. Ҳуқуқҳои инсон ҳуқуқҳои ҳама, яъне ҳуқуқҳои узви иттиҳоди инсонӣ мебошанд.

Қабул аз он, ки ҳукуки шахрвандро таҳлил намоем, зарур аст мафҳуми «шахрванд» - ро равшан намоем. Шахрванд дар ҳукуки конститутсионӣ шахси ҷисмонӣ, ки бо давлати мазкур

¹⁷² Ҳайати муаллифон. Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқ. – Душанбе. «Эр – граф». 2009. – С. 528.

¹⁷³ Рассказов Л.П., Упоров И.В. Естественные права человека. Учебное пособие. СПб., 2001. – С.78.

¹⁷⁴ Рассказов Л.П., Упоров И.В. Указ. соч. – С. 16.

¹⁷⁵ Гражданское общество, правовое государство и право. «Круглый стол» журналов «Государство и право» и «Вопросы философии» // Государство и право. 2002. № 1. – С.18.

¹⁷⁶ Матузова Н.И., Малько А. В. Теория государства и права. Курс лекций / Под. ред. – М., 1997. – С.252.

расман алоқаманд буда, шахрванди он мебошад. Шахрванд дар алоқаи доимии ҳуқуқӣ бо давлат мебошад. Унвони «шахрванд» имкони иштироки шахсро дар идораи корҳои давлат ва ҷамъият, иштирок дар ҳаёти сиёсии ҳамин ҷомеа ифода мекунад, ки он ба дигар дараҷаҳои шахсони ҷисмонии дар маркази давлат буда – шахрвандони хориҷӣ ва шахсони шахрвандӣ надошта баробар нест.

Ба андешаи профессор Шарофзода Р.Ш. зери мафҳуми «ҳуқуқҳои шахрванд - андоза, имконият ва салоҳияти амали ҳуқуқии шахрванд фаҳмида, ки дар санадҳои меъёрии ҳуқуқии давлат расман инъикос гашта, дар рафти инкишофи ҷомеа ба даст оварда мешаванд»¹⁷⁷.

Ҳуқуқҳои шахрванд шахсро чун узви ҷомеаи давлатӣ ва шахрванди давлат муайян мекунад. Ҳадди ҳуқуқҳои шахрванд ба мансубияти инсон ба давлат, сатҳи рушди он ва принсипҳои ҳаёти демократӣ вобаста мебошад. Ҳар як шахрванди давлат дар як вақт ба ҳайси ҳам инсон ва ҳам шахрванд баромад мекунад.

Унсурҳои асосие, ки мазмунӣ ҳуқуқи шахрвандро ташкил медиҳанд, инҳо ба ҳисоб мераванд:

- ҳуқуқҳои шахрванд, мазмун ва ифодаи миллий доранд, аз мансубияти шахрвандон ба давлати миллий бармеоянд. Агар назар афканем, дар аксари давлатҳо интиҳоби сарвари давлат бо назардошти омилҳои миллий сурат мегирад. Тибқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон шахсе ба номзодии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод шуда метавонад, ки танҳо шахрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дошта бошад, синни ӯ аз 30 кам набуда, дорои таҳсилоти олӣ бошад, забони давлатиро донанд ва дар ҳудуди ҷумҳурӣ на камтар аз 10 соли охир истиқомат дошта бошад¹⁷⁸.

Ҳуқуқҳои шахрванд на танҳо ба шахрвандӣ, балки ба омилҳо ва анъанаҳои миллий низ алоқаманданд. Аз ин ҷиҳат, давлат ҳуқуқҳои шахрвандиро ба шахрвандонаш, ки бо анъанаҳои давлатдорӣ миллий, анъанаҳои таърихӣ ва дигар омилҳои миллий шиносанд, кафолат медиҳад.

Ҳуқуқҳои шахрванд хусусияти дохилидавлатӣ доранд ва дар қонунҳои дохилии давлат муайян мешаванд. Қонунҳо ифодаи соҳибхотирӣ давлат мебошанд ва аз ин ҷиҳат ҳуқуқҳои шахрванд низ ҳамчун ифодаи соҳибхотирӣ давлат маънидод мешаванд.

Нуқтаи назаре, ки имрӯз, хусусан дар робита ба ҷорӣ намудани формулаи конститутсионии «ҳуқуқи инсон ва шахрванд», тақсмоти ҳуқуқи инсон ба ҳуқуқи ҳар як шахс ва ҳуқуқи шахрванд аз ягон асос маҳрум аст, дуруст эътироф карда намешавад. Дар ҳақиқат, бисёр одамон дар ҷаҳон умуман мақоми ҳуқуқии давлатӣ надоранд, бинобар ин онҳо аз сарпарастии ҷунин як созмони қавӣ, ки давлат аст, наметавонанд истифода баранд.¹⁷⁹

Тамоюлҳои имрӯзаи ҳуқуқи инсон ба ҳамоҳангии вазъи ҳуқуқии шахрвандон ва шахсони бешахрванд дар кишвари истиқоматӣ мусоидат мекунад. Ҳанӯз то он даме, ки тақсмоти давлатҳо нигоҳ дошта мешавад, ҳуқуқҳои шахс ду гурӯҳи ҳуқуқ - ҳуқуқҳои умумии инсон ва ҳуқуқҳои шахрвандӣ муайян мешаванд. Ҳуқуқҳои шахрвандӣ ҳамчун шакли махсуси мақоми ҳуқуқӣ амал мекунад.

Маврид ба зикр аст, ки ҳуқуқҳои шахрванд ин робитаи сиёсӣ ва ҳуқуқии шахсро бо давлати мушаххас ё иттиҳоди давлатҳо ва ҳокимият ифода мекунад. Профессор Б.С. Эбзеев ҳуқуқи шахрвандро ҳамчун «шакли миёнаравии ҳуқуқи инсон, ки аз ҷониби давлат эътироф ва таҳти ҳимояи он қарор дода шудааст» муайян мекунад¹⁸⁰. Шахрванд бо давлати муайян робитаи устувори ҳуқуқӣ дорад, бинобар ин давлат ба ӯ ҳуқуқхоеро кафолат медиҳад, ки

¹⁷⁷ Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе. «Империял – Групп». 2014. – С. 356.

¹⁷⁸ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 ботағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ). – Душанбе, 2016. – С. 67.

¹⁷⁹ Глухарева Л.И. Права человека в системе теории права и государства: общетеоретические, философско-правовые и методологические проблемы. дисс. док. юрид. наук. – М. 2004. – С.141.

¹⁸⁰ Эбзеев Б.С. Признание, соблюдение и защита прав и свобод человека и гражданина — обязанность государства. Вступительная статья // Комментарий к постановлениям Конституционного Суда Российской Федерации / Отв. ред. Б.С.Эбзеев. – С. 10.

онро ба хориҷиён ё шахсони бешаҳрвандӣ кафолат намедиҳад (масалан, ҳуқуқи интиҳобот, ҳуқуқи ишғоли мансабҳои олии давлатӣ, озодии раҳпаймоӣ, маҷлисо, гирдиҳамоӣ ва ғайра).

Ба ин маъно, ҳуқуқи инсон аз ҳуқуқи шаҳрванд васеътар аст. Ҳуқуқи инсон дар амал ҳуқуқи шаҳрванд ҳам ҳаст, зеро шаҳрванд дар кишвари худ метавонад ҳуқуқҳои дошта бошад, ки ба ғайришаҳрвандон таъмин намешаванд.

Ҳамин тариқ, тафовути ҳуқуқҳои инсон ва ҳуқуқҳои шаҳрванд бо як қатор омилҳо муайян мешаванд:

- ҳуқуқҳои шаҳрванд аз мақоми ҳуқуқи ӯ ва тааллуқ доштани шаҳрвандияш ба давлат сарчашма мегиранд;

- ҳуқуқҳои инсон ҳуқуқҳои ҳар як узви ҷомеаи инсонӣ мебошанд, аммо ҳуқуқҳои шаҳрванд ба шахси дорои мақоми давлатӣ ва сиёсӣ тааллуқ доранд;

- ҳуқуқи инсон робитаи шахсро бо ҳокимият нишон медиҳад, аммо ҳуқуқи шаҳрванд бар мақоми ҳуқуқи шахс асос меёбад, ки он бо муносибатҳои сиёсӣ ва ҳуқуқӣ бо давлати мушаххас алоқаманд мебошад;

- ҳолати ҳуқуқи шаҳрванд бо санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ муайян мегардад;

- тафовути ҳуқуқҳои инсон ва ҳуқуқҳои шаҳрванд аз хусусияти инсон сарчашма мегирад.

Адабиёт:

1. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – М., 2001. – С. 660.
2. Бережное А.Г. Политика и права человека // Политология. Курс лекций / Под ред. М.Н. Марченко. – М., МГУ. 1993. – С. 173.
3. Глухарева Л.И. Права человека в системе теории права и государства: общетеоретические, философско-правовые и методологические проблемы. дисс. док. юрид. наук. – М. 2004. – С.141.
4. Гражданское общество, правовое государство и право. «Круглый стол» журналов «Государство и право» и «Вопросы философии» // Государство и право. 2002. № 1. – С.18.
5. Забигаило В.К. Право на права. – Киев, 1989. – С.9.
6. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 ботағйиру иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ). – Душанбе, 2016. – С. 67.
7. Миралиев И.Қ. Назария ва амалияи байналмилалӣ ва миллии робитаи давлат ва шахс: таҳқиқоти назариявӣ-методологӣ ва муқоисавӣ-ҳуқуқӣ: дис. д.и.х. – Душанбе, 2024. – С.80.
8. Права человека. Учебник / Отв. ред. Лукашева Е.А. – М., 1991. – С. 55.
9. Права человека: Учебник для вузов / Отв. ред. Е.А. Лукашева. — М.: Норма, 2001. — С. 3.
10. Рассказов Л.П., Упоров И.В. Естественные права человека. Учебное пособие. СПб., 2001. – С.78.
11. Рудинский Ф.М. Советские конституции: права человека и гражданина // Советское государство и право. 1991. № 9. – С.3.
12. Сафарзода Б.А. История воплощения концепций и международных стандартов в области прав человека в правовую систему Республики Таджикистан: дис. ... д-ра юрид. наук. – Душанбе, 2015. – С. 5.
13. Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе. «Империял-Групп». 2014. – С. 356.
14. Утяшев М.М., Утяшева Л.М. Права человека в современной России: Учебник. – Уфа, 2003. –С. 12.
15. Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқ. Ҳайати муаллифон. – Душанбе: «Эр-граф». 2009. – С. 528.
16. Фляйнер Т. Что такое права человека. – М., 1997. – С.20.

17. Эбзеев Б.С. Признание, соблюдение и защита прав и свобод человека и гражданина — обязанность государства. Вступительная статья // Комментарий к постановлениям Конституционного Суда Российской Федерации / Отв. ред. Б.С.Эбзеев. – С. 10.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

БОЗГАШТ БА ПРОБЛЕМҲОИ ЗАБОНИ ҚОНУНГУЗОРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Давлатзода Шухрат Шерафган

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи
Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ – н.и.х., дотсент, мудири
кафедраи ҳуқуқшиносии факултети таърих,
ҳуқуқ ва муносибатҳои байналмилалӣ

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар
бораи ҳуқуқ ва давлат

Муқарриз: Азиззода У.А., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда: Дар мақола масъалаҳои назариявӣ ва амалии забони қонунгузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Муаллиф аҳамияти забони ҳуқуқиро ҳамчун воситаи асосии ифода ва татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ баррасӣ намуда, талаботи асосии забони санадҳои меъёрии ҳуқуқиро, аз ҷумла равшанӣ, аниқият, дастрасӣ, мухтасарӣ ва содагиро таҳқиқ кардааст. Ҳамчунин, мушкilotи марбут ба тарҷумаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, истифодаи истилоҳоти номувофиқ, синонимҳои гуногун ва норасоии методологияи ягонаи таҳияи санадҳои ҳуқуқӣ дар қонунгузории миллӣ нишон дода шудаанд. Муаллиф ба зарурати такмили фарҳанги ҳуқуққўдкунӣ, рушди терминологияи ҳуқуқӣ ва таҳияи дастурҳои илмӣ-методӣ оид ба забони қонунгузорӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир менамояд.

Калидвожаҳо: қонун, қонунгузорӣ, забони қонун, санади меъёрии ҳуқуқӣ, фаъолияти ҳуқуққўдкунӣ, терминологияи ҳуқуқӣ.

ВОЗВРАТ К ПРОБЛЕМАМ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО ЯЗЫКА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Давлатзода Шухрат Шерафган

Кулябский государственный университет
имени Абуабдулло Рудаки, н.и.х., доцент,
заведующий кафедрой права факультета
истории, права и международных отношений.

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история
учений о праве и государстве

Рецензент: Азиззода У.А., доктор юридических наук, профессор

Аннотация: В статье исследуются теоретические и практические проблемы языка законодательства в Республике Таджикистан. Автор рассматривает юридический язык как важнейший инструмент выражения и реализации правовых норм, анализирует основные требования к языку нормативных правовых актов, включая ясность, точность, доступность, краткость и простоту изложения. Особое внимание уделено проблемам перевода нормативных актов, использованию неунифицированной юридической терминологии, наличию различных синонимов и отсутствию единой методологии подготовки правовых документов. Подчеркивается необходимость совершенствования законодательной техники, развития юридической терминологии и подготовки научно-методических рекомендаций по языку законодательства в условиях глобализации и развития современной правовой системы.

Ключевые слова: закон, законодательство, язык закона, нормативный правовой акт, законодательная деятельность, юридическая терминология.

TO RETURN TO THE PROBLEMS OF THE LEGISLATIVE LANGUAGE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Davlatzoda Shukhrat Sherafgan

Abuabdulla Rudaki Kulyab State University-
PhD, Associate Professor, Head of the
Department of Law, Faculty of History, Law and
International Relations.

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of
the law and state

Reviewer: Azizzoda U.A., doctor of legal sciences, professor

Annotation: This article examines the theoretical and practical issues related to the language of legislation in the Republic of Tajikistan. The author analyzes legal language as a fundamental instrument for the expression and implementation of legal norms and studies the main requirements for the language of normative legal acts, including clarity, precision, accessibility, brevity, and simplicity. Particular attention is paid to the problems of translating legal acts, the inconsistent use of legal terminology, the existence of multiple synonymous expressions, and the lack of a unified methodology for drafting legal documents. The article emphasizes the necessity of improving legislative drafting techniques, developing legal terminology, and preparing scientific and methodological guidelines for the language of legislation in the context of globalization and the modernization of the legal system.

Keywords: law, legislation, language of law, normative legal act, legislative activity, legal terminology.

Санадҳои ҳукуки воситаи танзимнамои рафтори одамон буда, дар аввал на ба ҳиссиёт ва тасавуроти инсон, балки ба озодаи ва иродаи инсон таъсир расонида муқарароти давлатие мебошад, ки рафторро муайян менамояд. Бинобар ҳамин забони санадҳои ҳукукӣ махсус буда, ин забони мақомоти давлатӣ буда характери расмӣ ҳокимиятӣ дорад¹⁸¹. Бинобар ин таҳиякунандагони санадҳои ҳукукӣ бояд қоидаҳои забониро риоя (иҷро) намоянд.

Матни санади меъёрии ҳукукӣ ба забони давлатӣ қабул карда мешавад. Матни санади меъёрии ҳукукӣ бояд мухтасар, бо забони сода ва равану фаҳмо баён карда шавад, ки тафсири ҳархелаи меъёрҳоро истисно намояд ва зимни ин услуби расмӣ забони адабӣ ва истилоҳоти ҳукукӣ риоя гардад¹⁸². Истилоҳоти санади меъёрии ҳукукӣ бояд бо истифода аз калима ва ибораҳои оммафаҳм тартиб дода шавад. Ҳамон як истилоҳи санади меъёрии ҳукукӣ бояд як маъноро ифода намуда, мазмуни ягона дошта бошад. Дар ҳолати зарурати дақиқ намудани истилоҳот ва мафҳумҳои дар санади меъёрии ҳукукӣ истифодашуда дар санад моддае (қисме, банде) оварда мешавад, ки дар он моҳияти ин истилоҳоту мафҳумҳо шарҳ дода мешавад. Истилоҳоти махсус мумкин аст дар санади меъёрии ҳукукӣ танҳо бо ҳамон маъно истифода гардад, ки он дар соҳаи махсуси дахлдор истифода мешавад. Истилоҳоти махсус бояд дар санади меъёрии ҳукукӣ шарҳ дода шавад.

Дар матни санади меъёрии ҳукукӣ истифодаи чунин калимаву ибораҳо норавост:

- забони гуфтугӯи халқӣ (лаҳҷавӣ, шевагӣ ва ғайра), ифодаҳои маҷозӣ ва пуробуранг; мафҳумҳои (истилоҳоти) гуногуни ҳаммаъно; истифодаи калима ва истилоҳоти бегонаи ғайримаъмул дар сурати дар забони давлатӣ мавҷуд будани чунин калима ва истилоҳот; ибора ва таркибҳои норавшан (муғлақ), мулоҳизот, хитобу

¹⁸¹ Кашанина, Т.В. Юридическая техника: учебник / Т.В. Кашанина. – М.: Эксмо, 2007. – 437 с.

¹⁸² Казьмин И.Ф., Прянишников Е.А. Унификация и стандартизация юридических терминов / И.Ф.Казьмин, Е.А. Прянишников; под ред. А.С. Пиголкина // Язык закона – М.: Юрид. лит., 1990. – 192 с.

даъватҳои умумӣ; калимаҳои мураккаби ихтисоршуда (аббревиатура); истилоҳоти ғайримеърӣ¹⁸³.

Дар матни санади меъёрии ҳуқуқӣ истифодаи ҷумлабандиҳои дақиқан мухтасаршуда норавост.

Аз нуктаи назари Е.С.Шугрина санадҳои ҳуқуқи бояд ба талаботҳои асоснокӣ ва қонуният ҷавобгу бошад¹⁸⁴. Барои он ки ҳар кас хуб донанд фаҳмад, ки чи уҳдадорихоро дорад ва кадомашро надорад, инчунин бояд донанд ки дар рафти мувофиқа аз қадом қонун вобаста ба қоидаи мушаххас истифода намоянд. Забони санадҳои ҳуқуқи дар маҷмӯъ бояд ба се талабот ҷавобгу бошад: бояд аниқ, фаҳмо, асоснок бошад¹⁸⁵.

Забони ҳуқуқи хусусиятҳои худро дорад.

1. Қоидаи надостани тобишҳои эҳсосоти дар санадҳо. Матни ҳуҷҷат бояд шакли соддаю оддӣ дошта бошад, эҳсосоти иловагиро талаб накунад. Бояд қайд кард, ки дар баъзе ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ, дар аризаи даъвогӣ тобиши эҳсосоти лозим аст. Дар санадҳои меърӣ-ҳуқуқӣ, шартномаҳо ва санадҳои татбиқи ҳуқуқ бояд истилоҳотҳои халқиву тобишдор истифода нагардад. Бетарафии санадҳои меъёрии ҳуқуқи самаранокии танзими ҳуқуқиро таъмин мекунад.

2. Алоқамандӣ ва пайдарҳамии ҷо ба ҷо гузориҳои маводҳо. Агар дар матн ягон масъалаи мантиқи ҳақиқатро ҳудуд ёфта бошад, бо истилоҳоти бетартибу беалоқамандии ҳамдигар навишта шуда бошад мазмуни онро дарк намудан мушкул аст.

3. Равшан, аниқ, дастрас, қушӯ ва содда омода намудани мавод. Бо дар назардошти он ки ин мақоларо донишҷӯён низ мутолеа менамоянд мафҳумҳои равшан, саҳеҳ ва соддагиро пешкаш менамоем¹⁸⁶.

Равшан будани матни санад дар он ифода меёбад, ки ҳуҷҷати ҳуқуқи бояд фаҳмо бошад. Ҳуҷҷати ҳуқуқи бояд тавре омода гардад, ки ба ҳамаи шахсоне ки ҳуҷҷат паҳн мегардад фаҳмо бошад. Сифати матн дар шаклҳои гуногун ба самаранокии истифодаи ҳуқуқ ва ба қоидаи мушаххас таъсир мерасонад¹⁸⁷.

Аниқият дар он ифода мегардад, ки бояд ҷавобгуи талаботи зарури бошад. Забони соҳаи ҳуқуқӣ бояд нисбати забони соҳаи журналистика аниқ бошад. Барои таъмини аниқият бояд меъёрии ҳуқуқ муносибатҳои мушаххасро танзим намоянд.

Дастрасӣ дар он ифода мегардад, ки санади меъёрии ҳуқуқӣ бояд ба ҳамаи мардум дастрас бошад, то инки мардуми оддӣ аз он истифода намоянд. Бештар чунин ҳолат дар фаъолияти мақомотҳои ҳифзи ҳуқуқ баназар мерасад. Бояд як қатор қонунҳо ба мардум дастрас бошад¹⁸⁸. Масалан қонунҳои ҷиноятӣ, маъмурӣ, мувофиқавӣ.

Дастрасӣ дар инҳо ифода меёбад: истифодаи калимаву истилоҳоти содда, калимаҳои бисёр истифодашаванда дар байни ҷомеа ва барои ҳама фаҳмо будан; ҳудудҳои қардан аз истифодаи калимаҳои мураккаб дар матни санадҳои меърӣ; ҳудудҳои аз истифодаи истилоҳотҳои хориҷии номувофиқ; ҳудудҳои аз истифодаи ҳаргуна муҳру қорҳои бюрократӣ дар матни санадҳои меърӣ.

Қушӯгӣ дар он ифода мегардад, ки санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ бояд ҳаҷман қушӯ бошад ва ин на бояд ба мазмуни он таъсир намоянд.

Қушӯгӣ дар чунин ҳолат иникос мегардад: ба сергапӣ(лаққигӣ) роҳ надодан дар матни санадҳо; истифодаи мафҳумҳои қушӯқардашуда дар матни санадҳо; аз руи стандартҳои қоидаи дошта омода қардани санадҳо

¹⁸³ Азизкулова, Г.С. Цикл лекций по истории государства и права Республики Таджикистан (досоветский период) / Г.С. Азизкулова. - Душанбе, 1995. - 212 с.

¹⁸⁴ Шугрина Е.С. Язык закона и юридическая техника – М.Юрист, 2015

¹⁸⁵ Шугрина Е.С. Язык закона и юридическая техника – М.Юрист, 2015

¹⁸⁶ Безуглов, А.А. Почему многие законы рождаются мертвыми или как повысить эффективность законов? / А.А. Безуглов // Пять лет региональной законодательству: проблемы, опыт, перспективы. – Тюмень, 1999 – стр

¹⁸⁷ Сморгунова, Е.М. Язык закона: черты, особенности / Е.М. Сморгунова. – М.: Юрид. лит., 1990. – 192 с.

¹⁸⁸ Иеринг, Р. Юридическая техника / Р. Иеринг, сост. А.В. Поляков. – М.: Статут, 2008. – 231 с.

Мафҳумҳо бояд дар аввал нишон дода шавад, чунки дар матнҳои баъдина такрор шудани мафҳумҳо боиси васеъ шудани санад мегардад.

Соддагӣ дар он ифода мегарда, ки санадҳои меъёри ҳуқуқӣ бояд барои мардуми оддӣ омода гашта аз ҷониби омма фаҳмо бошад. Дар матни санади меъёри бояд калимаҳои муракабу душвор фаҳм роҳ дода нашавад¹⁸⁹.

Забони ҳуқуқи ин забони давлати аст. Ин қоидаи муҳим буда, онро на бояд вайрон кард. Нозуки дар он мебошад, ки ҳангоми тарҷума аз як забон ба забони дигар мо тарҷумаи дурустро ёфта наметонем¹⁹⁰. Чунин ҳолат истифодаи ҳуҷҷатҳои ҳуқуқиро ҳангоми барасии бахсҳои суди мушкилиро пеш меорад. Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёри ҳуқуқӣ», Регламенти Маҷлиси Намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ, Регламенти Ҳукумати ҚТ муқаррар менамояд, ки фаъолияти субъектони ҳуқуқэҷодкуни бояд бо забони давлатӣ-тоҷикӣ ва забони русӣ - забони муошират байни миллатҳо ба роҳ монда шавад. Мувофиқи моддаи 6 қонуни ҚТ «Дар бораи забони давлатӣ»: «Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба забони давлатӣ таҳия ва қабул карда мешаванд. Дар ҳолатҳои пешбининамудаи қонунгузорӣ санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба забонҳои дигар тарҷума карда мешаванд»

Дар марҳилаи қонунгузорӣ як қатор ҳолатҳои ҷой дорад, ки матнӣ тоҷикӣ бо русӣ мувофиқ нест ё бар ақси ин. Мисол дар Кодекси гражданин ҚТ боби аввал дар матни русӣ «Қонунгузориин гражданин» дар матни тоҷикӣ «Қонунҳои гражданин» номувофиқати дар матнҳои русӣ ва тоҷикӣ. Дар Кодекси гражданин ҚТ моддаи 1 дар матни тоҷикӣ «Муносибатҳои, ки қонунҳои гражданин танзим менамояд» дар матни русӣ бошад «Муносибатҳои, ки қонунгузориин гражданин танзим менамояд» чунин номувофиқи дар як қатор моддаҳои Кодекси гражданин ҚТ (моддаҳои 2,5,7) ва дигар кодексҳо оиди тарҷумаи меъёрҳо мушоҳида намудан мумкин аст. Бо дар назардошти он, ки қонун бо забони давлатӣ қабул мешавад проблемаи ҷойдошта ҳали худро наметаб. Қонун бо забони давлати қабул шуда, муҳимияти тарҷумаи он бо дигар забонҳо ва ягона фаҳмии мазмун он аз ҷониби тамоми табақаҳо бояд таъмин карда шавад. Тарҷумаи дурусти санадҳои меъёри ҳуқуқи имкон медиҳад, ки мо низомии қонунгузориин ҷумҳуриямонро ба давлатҳо ва ташкилотҳои хориҷӣ муарифи намоем.

Бояд гуфт ки низомии истилоҳоти ҳуқуқии кишвар ба дараҷаи лозими коркард нашудааст, бинобар ин дар матни тоҷикии санадҳои меъёри ҳуқуқӣ бояд як қатор калимаҳо шарҳ дода шавад. Дар забони тоҷикии як қатор синонимҳои калимаҳо ҷой дорад ва ин фаъолияти ҳуқуқэҷодкуниро душвор мегардонад. Ҳангоми коркарди санадҳои меъёри ҳуқуқӣ бояд калимаҳои мувофиқ истифода шавад, то ин ки исфидабарандаро ба мушкили дучор нагардонад¹⁹¹. То ҳол ягон дастури методӣ барои коркард ва оморасозии санадҳои меъёри ҳуқуқи ҷой надорад. Танҳо соли 2005 аз ҷониби муаллифони Давлатов Д.М., Муродов Д.Х., Менглиев Р.Ш., Фозилов Н.Н., Исмоилов Ш.М., аввалин ду дастурамал оиди коркарди санадҳои меъёри ҳуқуқӣ омода гаштааст. Инчунин аз ҷониби ягон донишмандони соҳаи филология хусусиятҳои забони қонунгузориин санадҳо мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст. Барои ҳамин заминаи қонунгузориин кишвар он қадар тарақи наёфтааст, ки як қатор принципҳои соҳаи забоншиносиро, ки коркард нашудаанд, шарҳ диҳад, ки дар заминаи онҳо санадҳои меъёри ҳуқуқӣ, экспертизаи забонӣ, қарорҳои судӣ қабул карда мешавад.

Ҳангоми омода намудани як қатор ҳуҷҷатҳо аз ҷониби ҳуқуқшиносон ҳатогихое роҳ дода мешаванд, ки чунин ҳолат бояд дар матни санадҳо дида нашавад. Чунин ҳолат аз беаҳмияти ё бесалоҳиятии ҳуқуқшиносон ҳангоми оморасозии санадҳо роҳ дода мешавад. Чунин камбудихоро мушоҳида намудан мушкил аст ва ҳамаи ин барои ҳалли бахсҳо дар суд аҳмияти калон дорад.

Муаллифони Авдеев Д.А. ва Нифантев С.Ю. қайд менамоянд, ки «ҳалқ» субъекти иштирокчиёни муносибатҳои ҳокимиятиву ҳуқуқӣ ва соҳибхитиёрӣ мебошад. Муносибатҳои ҳокимиятӣ алоқамандиро оид ба субъектони ҳокимиятӣ ва объекти

¹⁸⁹ Власенко, Н.А. Законодательная технология: (Теория, опыт, правила): учеб. пособие /Н.А. Власенко. – Иркутск: Восточно – Сибирская издательская компания, 2001. – 144 с.

¹⁹⁰ Бентам, И. Рассуждения о гражданском и уголовном законоположении: в 3-х т. Т.1 /И. Бентам. - СПб., 1805 – 578 с.

¹⁹¹ Гвоздев, А.Н. Очерки по стилистике русского языка /А.Н. Гвоздев. – М.: Просвещение, 1965. – 407 с.

идорашаванда дар бар мегиранд¹⁹². Дар давлати ҳуқуқбунёд давлат ва шахрванд шарикони баробар ҳуқуқанд ва дар муносибатҳои ҳокимиятӣ бошад давлат субекти идоракунанда мебошад. Агар мо халқро объекти идорашаванда этироф намоем ин дуруст нест, чунки халқ шахрванди давлат буда бо тартиби канститутсиёни ҳуқуқӣ қабул мегардад. Халқ аз маҷмуи шахрвандон иборат аст. Бояд гуфт, ки шахсони номукалаф ва дар ҷойҳои маҳруми аз озоди қарор дошта субекти муносибаҳои ҳуқуқи шуда наметавонанд ва аз ҳуқуқҳои сиёсӣ истифода бурда наметавонанд¹⁹³.

Тибқи декрети кумитаи инқилобии ҶХСБ(1920) «Бо қарори ҳокимияти судӣ (қозӣ) ба ришвахурон ва хунхурон дар мақомотҳои ҳокимияти давлати роҳ дода нашавад»¹⁹⁴.

Терминалогияи ҳуқуқии кишвар ба таври зарури қоркар нашудааст ва аз ин хотир дар матни санадҳои ҳуқуқӣ чунин ҳолатҳо во меҳурад. Дар забони тоҷикӣ як қатор синонимҳо во меҳурад, ки ингуна синонимҳо нисбат ба матни санадҳо дида мешавад. Ин ҳолат анъанаи қоркарди санадҳои меъёри ҳуқуқиро душвор мегардонад. Бояд гуфт, ки хангоми омодаسازی санадҳои меъёри ҳуқуқӣ анъанаҳои мардумӣ, сатҳи пешрасти иқтисодӣ, фарҳанги ҳуқуқӣ ба инобат гирифта шавад.

Адабиёт:

1. Азизкулова, Г.С. Цикл лекций по истории государства и права Республики Таджикистан (досоветский период) / Г.С. Азизкулова. - Душанбе, 1995.-212 с.
2. Алексеев, С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
3. Бабаев, А.Д. Авеста: по следам древнейшей цивилизации таджиков / А.Д. Бабаев, Т.Д. Каримов. – Худжанд, 2001. – 190 с.
4. Безуглов, А.А. Почему многие законы рождаются мертвыми или как повысить эффективность законов? / А.А. Безуглов // Пять лет региональной законодательству: проблемы, опыт, перспективы. – Тюмень, 1999 – стр
5. Бентам, И. Рассуждения о гражданском и уголовном законоположении: в 3-х т. Т.1 / И. Бентам. - СПб., 1805 – 578 с.
6. Власенко, Н.А. Законодательная технология: (Теория, опыт, правила): учеб. пособие / Н.А. Власенко. – Иркутск: Восточно – Сибирская издательская компания, 2001. – 144 с.
7. Власенко Н.А. Законодательная технология: (Теория. Опыт. Правила). – Иркутск: Восточно-Сибирская издательская компания, 2001 // Хрестоматия к учебнику «Проблемы теории государства и права». – М.: Российская академия правосудия, 2007. - 28845 с. - www.directmedia.ru
8. Гафуров, А.М. Ревкомы Таджикистана (1917 – 1924) / А.М. Гафуров. – Душанбе, 2008. – 144 с.
9. Гвоздев, А.Н. Очерки по стилистике русского языка / А.Н. Гвоздев. – М.: Просвещение, 1965. – 407 с.
10. Сморгунова, Е.М. Язык закона: черты, особенности / Е.М. Сморгунова. – М.: Юрид. лит., 1990. – 192 с.
11. Иеринг, Р. Юридическая техника / Р. Иеринг, сост. А.В. Поляков. – М.: Статут, 2008. – 231 с.
12. Казьмин И.Ф., Прянишников Е.А. Унификация и стандартизация юридических терминов / И.Ф.Казьмин, Е.А. Прянишников; под ред. А.С. Пиголкина // Язык закона – М.: Юрид. лит., 1990. – 192 с.

¹⁹² Тахиров, Н.Ф. Развитие законодательной деятельности в Таджикистане (1917 – 2007 гг.) / Н.Ф. Тахиров. – Душанбе, 2009. – 196 с.

¹⁹³ Сативалдыев, Р.Ш. Теория государства и права: учебник / Р.Ш. Сативалдыев. – Душанбе: Империял - Групп, 2009. – 412 с.

¹⁹⁴ Тахиров, Н.Ф. Развитие законодательной деятельности в Таджикистане (1917 – 2007 гг.) / Н.Ф. Тахиров. – Душанбе, 2009. – 196 с.

13. Кашанина, Т.В. Юридическая техника: учебник / Т.В. Кашанина. – М.: Эксмо, 2007. – 437 с.
14. Сативалдыев, Р.Ш. Теория государства и права: учебник /Р.Ш. Сативалдыев. – Душанбе: Империял - Групп, 2009. – 412 с.
15. Тахиров, Н. Конституция 1994 года: развитие законодательной деятельности в Республике Таджикистан /Н. Тахиров // Изв. АН Республики Таджикистан. – Душанбе, 2003. – № 3. – С. 63 – 65.
16. Тахиров, Н.Ф. Развитие законодательной деятельности в Таджикистане (1917 – 2007 гг.) /Н.Ф. Тахиров. – Душанбе, 2009. – 196 с.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

ТАНОСУБИ ҲУҚУҚ, АХЛОҚ ВА СИЁСАТ ДАР ТАКМИЛИ ҚОНУНГУЗОРӢ ВА АМАЛИЯИ ҲУҚУҚТАТБИҚКУНИИ ҚОМЕАИ МУОСИРИ ТОҶИКОН

Қодирзода Сайидмуссо Мухибулло,
Донишқадаи байналмилалии Данғара, н.и.х.,
дотсенти кафедраи молия, гумрук, ҳуқуқ ва
забонҳои хориҷӣ
Тел.:(+992) 918797507
E-mail: saidmuso.kodirov@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар
бораи ҳуқуқ ва давлат

Муқарриз: Азиззода У.А., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда: Дар мақолаи мазкур масъалаҳои сиёсат давлату давлатдори ва муқоисакунӣ байни мутафаккирони юнонӣ вуқӯси дар масъалҳои низоми давлатдори. Дар миёни мутафаккирони ғӯсу тоҷики асрҳои миёна донишмандони зиёде ҳастанд, ки дар бораи мафҳуми ахлоқ, сиёсат ва ҳуқуқ ва таносубу алоқамандии миёни онҳо суҳан ғӯфтаанд. Аз ҷумла, Закариёи Розӣ, Абунасири Ғоробӣ, Абулҳасани Омирии Нешобурӣ, Низомулмулки Тусӣ, Муҳаммади Ғаззоли, Насируддини Тусӣ, Саъдӣ Шерозӣ ва ғайра. Ҳар кадом аз ин донишмандон ба масъалаи мавриди назар, аз ҷиҳатҳои муҳталиф нигоҳ карда, андешаҳои худро иброз доштаанд. Зеро, масъалаи алоқамандии ахлоқу сиёсат ва таносуби онҳо бо мафҳуми ҳуқуқ аз дербоз пеш аз омадани дини Ислоҳ ҳам дар Юнону Руми бостон мавриди таваҷҷӯҳи мутафаккирон будааст. Масалан, Афлотун ва Арасту ва дигарон низ перомуни пайванди ин мафҳумҳо бо яқдигар дар осори илмии худ баҳсҳои ғаровоне анҷом додаанд. Аммо, ҳар мутафаккир аз нуқтаи назари махсуси худ масъаларо таҳлил намудааст. Яке монанди Закариёи Розӣ аз ҷиҳати он, ки ахлоқ дар робита бо саломати нафс ва ҷисми инсон бояд мавриди таҳлил қарор ғирад ба ин масъала ворид шудааст, дигарӣ ҳамчун Саъдӣ аз он ҷиҳат, ки соҳибони сиёсат ва ҳуқуқу қонун бояд дар раванди ҳоқимияти худ масоилеро мавриди таваҷҷӯҳ қарор диҳанд, ба онҳо панду насиҳатҳои ахлоқии лозимаро пешниҳод намудааст. Ҳамчунин, шахси дигар монанди Муҳаммади Ғаззоли таваҷҷӯҳи зиёде ба ҷойҳои дин ва масоили динӣ дар раванди ҳоқимияти сиёсӣ ва риояти волюияти қонун намудааст.

Қалидвожа: Афлотун, Арасту, Закариёи Розӣ, ғалсағаи сиёсат ва ҳуқуқ, сарчашмаҳои пайдоиши давлат, машруъияти ҳоқимиятҳо, мафҳуми ҳуқуқ, масоили ҳуқуқӣ ва қонун, қоидаҳои ҳуқуқӣ, мафҳуми ахлоқ, ғӯсу тоҷики, ҳадафҳо, сиёсатмадор, саломати ҷисм, зулму ситам.

БАЛАНС ПРАВА, МОРАЛИ И ПОЛИТИКИ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОСТВА И ПРАВОВОЙ ПРАКТИКИ В СОВРЕМЕННОМ ТАДЖИКАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Қадирзода Саидмуссо Мухибулло,
Международный институт Дангары, кандидат
юридических наук, доцент кафедры финансов,
таможни, права и иностранных языков
Тел.:(+992) 918797507
E-mail: saidmuso.kodirov@mail.ru

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история
учений о праве и государстве

Рецензент: Азиззода У.А., доктор юридических наук, профессор

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы государственной политики и государственности, а также сравнение греческих и персидских мыслителей по вопросам государственности. Среди персидских и таджикских мыслителей Средневековья есть много ученых, которые говорили о понятиях морали, политики и права, а также о соотношении и связи между ними. Среди них Закария Рази, Абу Наср аль-Фараби, Абул-Хасан аль-Амири из Нешабури, Низамуль-Мульк ат-Туси, Мухаммад аль-Газали, Насир ад-Дин ат-Туси, Саади аль-Ширази и другие. Каждый из этих ученых рассматривал рассматриваемый вопрос с разных сторон и высказывал свою точку зрения. Потому что вопрос соотношения морали и политики и их связи с понятием права был предметом внимания мыслителей Древней Греции и Рима задолго до появления ислама. Например, Платон, Аристотель и другие также обсуждали связь между этими понятиями в своих научных трудах. Однако каждый мыслитель анализировал этот вопрос со своей уникальной точки зрения. Один из них, как Закария ар-Рази, подходил к этому вопросу с точки зрения того, что мораль следует анализировать в связи со здоровьем души и тела человека, другой, как Саади, с точки зрения того, что вершители политики, права и закона должны уделять внимание проблемам в процессе осуществления своей власти и давать им необходимые моральные советы и рекомендации. Другой же, как Мухаммад аль-Газали, уделял большое внимание месту религии и религиозных вопросов в процессе осуществления политической власти и соблюдения верховенства права.

Ключевые слова: Платон, Аристотель, Закария Рази, политическая философия и право, источники происхождения государства, легитимность власти, концепция права, правовые вопросы и право, правовые нормы, концепция морали, персидский и таджикский языки, цели, политик, физическое здоровье, угнетение.

THE BALANCE OF LAW, MORALS AND POLITICS IN THE IMPROVEMENT OF LEGISLATION AND LAW ENFORCEMENT PRACTICE IN MODERN TAJICAN SOCIETY

Qodirzoda Saidmusso Muhibullo,

Dangara International Institute, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Finance, Customs, Law and Foreign Languages

Тел.:(+992) 918797507

E-mail: saidmusso.kodirov@mail.ru

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of the law and state

Reviewer: Azizzoda U.A., doctor of legal sciences, professor

Annotation: This article deals with the issues of state and state politics and the comparison between Greek and Persian thinkers on the issues of the state system. Among the Persian and Tajik thinkers of the Middle Ages, many scholars spoke about the concepts of ethics, politics, and law and the relationship and connection between them. Among them are Zakariyya Razi, Abu Nasr al-Farabi, Abul-Hasan al-Amiri of Nishaburi, Nizamul-Mulk al-Tusi, Muhammad al-Ghazali, Nasir al-Din al-Tusi, Sa'di al-Shirazi, and others. Each of these scholars has looked at the issue in question from different angles and expressed their own views. The issue of the relationship between ethics and politics and their correlation with the concept of law has been a subject of interest to thinkers in ancient Greece and Rome since long before the advent of Islam. For example, Plato, Aristotle, and others have also discussed the relationship between these concepts in their scientific works. However, each thinker analyzed the issue from his own unique perspective. One, like Zakariyya al-Razi, entered this issue from the perspective that morality should be analyzed in relation to the health of the human soul and body, while another, like Sa'di, from the perspective that those who

hold politics, rights, and laws should pay attention to issues in the process of their rule, and offered them the necessary moral advice and counsel. Similarly, another figure, Muhammad al-Ghazali, paid great attention to the place of religion and religious issues in the process of political power and observance of the rule of law.

Keywords: Plato, Aristotle, Zakariyya Razi, political philosophy and law, sources of the origin of the state, legitimacy of authorities, concept of law, legal issues and law, legal rules, concept of morality, Persian and Tajik, goals, politician, physical health, oppression.

Дар масоили фалсафаи сиёсат ва ҳуқуқ, мафҳумҳои асосӣ ва калидии бисёре мебошанд, ки шинохти онҳо ҷиҳати дарку фаҳми дигар мавзӯҳои илмӣ аҳамияти фаровон доранд. Дар тадқиқот гузашта то андозае мафҳуми сиёсат ва ҳокимият ва сарчашмаҳои пайдоиши давлату давлатдорӣ дар арсаҳои гуногун, инчунин масъалаи машруъияти ҳокимиятҳо ва ғайра аз нигоҳи мутафаккирони форсу тоҷики асрҳои миёна мавриди баҳсу баррасии илмӣ қарор гирифтанд. Ҳамчунин, дар бораи мафҳуми ҳуқуқ ва сарчашмаҳои пайдоиши масоили ҳуқуқӣ ва қонуну қоидаҳои ҳуқуқӣ низ ба миқдори лозима суҳан ба миён омад. Аммо, дар ин мақола, он чӣ мавриди таваҷҷуҳ ва аҳамияти муаллиф аст, баррасӣ ва таҳлили мафҳуми ахлоқ ва таносуби он бо сиёсат ва ҳуқуқ мебошад.

Дар миёни мутафаккирони форсу тоҷики асрҳои миёна донишмандони зиёде мебошанд, ки дар бораи мафҳуми ахлоқ, сиёсат ва ҳуқуқ ва таносубу алоқамандии миёни онҳо суҳан гуфтаанд. Аз ҷумла, Закариёи Розӣ, Абунасири Форобӣ, Абулҳасани Омирии Нешобурӣ, Низомулмулки Тусӣ, Муҳаммади Ғаззоӣ, Насируддини Тусӣ, Саъдӣ Шерозӣ¹⁹⁵ ва ғайра. Ҳар кадом аз ин донишмандон ба масъалаи мавриди назар, аз ҷиҳатҳои мухталиф нигоҳ карда, андешаҳои худро ибраз доштаанд. Зеро, масъалаи алоқамандии ахлоқу сиёсат ва таносуби онҳо бо мафҳуми ҳуқуқ аз дербоз пеш аз омадани дини Ислом ҳам дар Юнону Руми бостон мавриди таваҷҷуҳи мутафаккирон будааст. Масалан, Афлотун ва Арасту ва дигарон низ перомунӣ пайванди ин мафҳумҳо бо якдигар дар осори илмӣ худ баҳсҳои фаровоне анҷом додаанд. Аммо, ҳар мутафаккир аз нуқтаи назари махсуси худ масъаларо таҳлил намудааст. Яке монанди Закариёи Розӣ аз ҷиҳати он, ки ахлоқ дар робита бо саломати нафс ва ҷисми инсон бояд мавриди таҳлил қарор гирад ба ин масъала ворид шудааст, дигарӣ ҳамчун Саъдӣ аз он ҷиҳат, ки соҳибони сиёсат ва ҳуқуқ қонун бояд дар равиши ҳокимияти худ масоилеро мавриди таваҷҷуҳ қарор диҳанд, ба онҳо панду насиҳатҳои ахлоқии лозимаро пешниҳод намудааст. Ҳамчунин, шахси дигар монанди Муҳаммади Ғаззоӣ таваҷҷуҳи зиёде ба ҷойгоҳи дин ва масоили динӣ дар равиши ҳокимияти сиёсӣ ва риояти волиоятӣ қонун намудааст. Низомулмулки Тусӣ ҳам аз он ҷиҳат, ки худ солҳои дароз дар мансабҳои гуногуни давлатӣ қорӯ фаъолият намудааст, масоилеро аз наздик мушоҳида намуда, мутобиқи онҳо ба ҳокимон ва мақомоти иҷроияи ҳокимият ва мансабдорони ҳуқуқию қонунӣ тавсияҳои заруриро пешкаш менамояд, то худуду марзҳои мафҳуми сиёсат, ҳуқуқ ва ахлоқ ҳар кадом дар ҷойгоҳи худ ҷиғз карда шаванд¹⁹⁶. Албатта, дар ин зербоб ҳамаи паҳлуҳои андешаи мутафаккирони номбурдаро наметавон ба тафсил мавриди баҳсу баррасӣ қарор дод, аммо танҳо баъзе аз шахсоне, ки ба паҳлуҳои мухталифи масъала ишора намудаанд, мавриди таваҷҷуҳ қарор хоҳанд гирифт.

Тавре, ки гуфта шуд, алоқамандӣ ва робитаи миёни мафҳуми ахлоқу сиёсат ва ҳуқуқ назарияҳои гуногуне вучуд дорад. Ин масъала аз замони Юнону Руми бостон мавриди таваҷҷуҳи мутафаккирон будааст, ки лозим аст ба муҳимтарин назарияҳои он замон ишораи мухтасаре шавад. Афлотун дар осори худ монанди китоби “Ҷумҳур” ва “Қавонин” ҳадафи ҳукмрониро таҳаққуи хушбахтӣ ва касби саломатии ахлоқии ҷомеа медонад. Асосан, муҳимтарин ҳадафе, ки Афлотунро ба самти пешниҳоди назарияи “Мадинаи фозила” ҳавасманд намудааст, масъалаи риояти ахлоқ дар ҷомеаи сиёсӣ мебошад. Ба назари вай,

¹⁹⁵ Буризода Э.Б., Қодирзода С.М., Саъдулло А.Ҳ. Афкори сиёсӣ ва ҳуқуқии мутафаккирони тоҷик. – Душанбе: Нашри Мубориз, 2025. – 180 с.

¹⁹⁶ Розӣ, Закариё. Тибби Руҳонӣ. Техрон: Анҷуман, 2000. 168с., Қодирзода С.М. Нақши Пешвои миллат дар қонунгузории миллий ва байналмилалӣ. Мақтаби сиёсии Пешвои миллат. н. Данғара. Саҳ 438С.

ҳадафи ҳокимони сиёсӣ танҳо бузургтар намудани қаламрави ҳокимият ва пурзур кардани иқтидори сиёсии худ нест, балки илова бар мавридҳои мазкур, ҳамроҳ бо иқтидори сиёсию қаламрави бузурги ҳокимият, хушбахт намудани шаҳрвандон ва ҳар чӣ бештар баланд бардоштани ғазилатҳои ахлоқӣ миёни афроди ҷомеа буда, ки тарбияти ахлоқӣ сиёсии ҷомеаро дар сатҳи бисёр ҳубу баланд бояд афзоиш ва парвариш диҳад.¹⁹⁷ Арасту низ ахлоқро муқаддимаи сиёсат медонад. Яъне, ибтидо бояд ҳокимон ба ахлоқ ва арзишҳои ахлоқӣ бовар дошта бошанд, сипас ба ҳокимияти сиёсӣ қадам гузоранд. Ба назари вай, ҷомеаи сиёсӣ ва ҳокимияти сиёсии мавриди назари вай он аст, ки хайру саъодати афроди он ҷомеа ҳадафи ниҳони ҳокимияти сиёсӣ ба ҳисоб равад. Дар ғайри ин сурат, он ҳокимияти сиёсӣ муваффақ набуда, дер намерояд. Фарду ҷомеа бояд дар канори яқдигар ва ҳамроҳ бо ҳам дар тамоми масоили сиёсию ахлоқии ҷомеа ҳамроҳанг бошанд, зеро шахс худ ба танҳои наметавонад масири саъодати ахлоқию сиёсиро тай намуда, ба хушбахтӣ бирасад. Хушбахтӣ ва саъодати ниҳой дар ҷомеа имконпазир мебошад, на дар танҳои ва фардияти шахс. Аз назари Арасту, яке аз ҳадафҳои асосии сиёсат, амалӣ намудан ва иҷро кардани арзишҳои ахлоқӣ дар ҷомеа ба шумор меравад.¹⁹⁸ Пас, дар натиҷа чунин метавон гуфт, ки арзишҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ ҷузъи асосии сиёсат ба ҳисоб рафта, онҳо бояд доиман бо ҳамдигар ҳамроҳангу мутаносиб ҳаракат намоянд ва таносуби миёни худро ҳам дар арсаи фикру андеша ва ҳам дар майдони иҷрои сиёсатҳои ҳокимият бояд ҳамвора ҳифз намоянд.

Дар муқобил, қасоне бар ин боваранд, ки сиёсат бояд аз ахлоқу ҳуқуқ пайравӣ намуда, худро бояд бо онҳо ҳамроҳангу мутаносиб гардонад. Дар ғайри ин сурат, сиёсат ҳеч арзише надошта, сирфан соҳаи таъмини манфиатҳои гуруҳи махсуси манфиатхоҳон ба суди худ мебошад, ки ҳар бовару эътимод ба арзишҳои ахлоқӣ надоранд. Ба назари ин гуруҳ, ҷиҳати расидан ба ҳадафҳои шахсӣ ва таъмин намудани манфиатҳои сиёсӣ, ҳатто метавон арзишҳои ахлоқию ҳуқуқиро поймол намуд ва ҳеч ҷойгоҳе барои онҳо дар назар нагирифт. Зеро аз назари ин гуруҳ, муҳимтарин масъала барои ҳар як шахси сиёсатмадор расидан ба ҳадафҳо ва мановарӣ худ буда, барояш фарқе надорад, ки аз қадом роҳ ба он мерасад. Пас, метавон гуфт, ки асосан дар ин назария мафҳуми ахлоқ ба таври комил аз мафҳуми сиёсат ҷудо буда, ҳеч иртиботе байни онҳо вучуд надорад. Муҳимтарин масъала дар назди онон танҳо расидан ба ҳадафҳои худ аз ҳар роҳест, ки мумкин бошад ва на чизе дигар.¹⁹⁹

Аммо назди мутафаккирони форсу тоҷики асрҳои миён, яке аз аввалин донишмандоне, ки ба назарияи ахлоқӣ ва алоқамандии он бо сиёсату ҳуқуқ таваҷҷуҳ намудааст, Закариёи Розӣ мебошад. Аз он ҷиҳат, ки Розӣ дар канори ҳам файласуф аст ва ҳам табиб, назарияи ахлоқии вай низ бар пояи таносуби саломати ҷисм ва руҳи инсонҳо устувор аст. Ба назари Розӣ ҳамонгуна, ки бемориҳои ҷисми инсон талаботе дорад, бемориҳои ақлу рӯҳи инсон низ талаботе дорад. Розӣ дар ин масъала бар ин бовар аст, ки риояти ахлоқу эътидоли равонии фард, пояи асосии ба дастовардани саломати руҳ ва ҷисм мебошад. Асосан бояд гуфт, ки бардошту таҳлили Розӣ дар назарияи ахлоқияш бо тибб даромехта ва бисёр наздик будааст. Дар методу равиши ахлоқӣ ва низ дар ғояти ахлоқ, илми тибб маркази таваҷҷуҳи Розӣ будааст.²⁰⁰

Назарияи ахлоқии Розӣ бар саломати нафс пойдор аст. Ба ин маъно, ки ахлоқ барои пешгирӣ аз ворид шудани беморӣ дар нафс буда ва ҳадафи он ислоҳи нафс ва баргардондани он ба саломатӣ мебошад. Яъне саломатии нафс ба маънои дурӣ аз беахлоқӣ ба ҳисоб меояд. Риояти ахлоқу одоб аз назари Розӣ нишонаи солим будани нафсу руҳи инсон ва қамолу эътидоли ҷисм ва равони вай мебошад. Дар назарияи ахлоқии Розӣ маъно ва пояи саломати нафс, ақлу хирад аст, ки марзи ҷудоии инсон аз ғайри худ ба шумор меравад.²⁰¹

197. Афлотун. Маҷмуаи осор. Тарҷумаи Лутфӣ. Техрон: Хоразмӣ, 2001. – С. 152.

198. Арасту. Сиёсат. Тарҷумаи Иноят. Техрон: Илмӣ ва фарҳангӣ, 2019. – С. 264.

199. Макиавели, Николо. Шаҳриёр. Тарҷумаи Маҳмуд. Техрон: 2001. – С. 28-30.

200. Муҳаққиқ, Маҳдӣ. Ад-диросат ат-таҳлилият ли ат-тибб ар-руҳонӣ. Техрон: Донишгоҳи Техрон, 1999. – С. 21.

201. Розӣ, Закариё. Тибби Руҳонӣ. Техрон: Анҷуман, 2000. – С. 38. // Девонақулов. А. Закариёи Розӣ (мунтахаби осор). Душанбе: Адиб, 1989. – С. 3.

Дар инки чаро Розӣ ақлу хирадро пояи асосии расидан ба саломати нафс қарор дода, бояд гуфт, ки чанбаи асосии чудо қардани инсон аз ғайри инсон ва низ василаи дар ихтиёр гирифтани дигар мавҷудот тавассути инсонҳо, ҳамин нерӯи ақлу хирадмандии уст. Зеро ақл аз назари Розӣ фармонраво ва нафс тобеъи вай буда, саломати нафс барои анҷоми ҳокимияти ақл лозиму зарурӣ менамояд.²⁰²

Хатаре, ки дар ин роҳ саломати нафсро аз назари Розӣ таҳдид мекунад, ҳавои нафс ва беахлоқиҳо мебошад. Ин назари Розӣ маънои онро дорад, ки сабаб ва далели аслии ба дастовардани саломати нафс, дар итоъат ва фармонбардорӣ аз ақлу хиради инсон аст²⁰³. Яъне нафси бемор аз назари Розӣ он аст, ки фармонбари ақл набуда ва нафси солим итоъаткунандаи маҳзи ақл мебошад. Ҳавои нафс аз тариқи лаззатҳои нопойдор ва зудгузар таҳдид мешавад ва ба беморӣ дучор мегардад. ба ҳамин далел Розӣ болотарин дараҷаи ақдро дар он медонад, ки битавонад нафсро аз дучоршавӣ ба лаззатҳои маҳдуду зудгузар пешгирӣ кунад.²⁰⁴

Мутобиқати назарияи Розӣ дар масъалаи таносуби ахлоқу сиёсат ва қонун онҳо худро нишон медиҳад, ки риёяти ахлоқ бо меҳварияти ақлу хирад, асоси саломатии ҳокимият ба шумор меравад. Агар ахлоқ риёят нагардад, ақлу хирад низ ба таври комил фаъолияти худро наметавонанд барқарор созанд ва дар натиҷа, ҳар гуна қавраи ва дурӣ аз сиёсати ахлоқӣ дар ҷомеа шакл мегирад. Сиёсат низ бояд пайрави ахлоқ бошад, то аз ганди бемориҳои ахлоқӣ монанди зулму ситам, поямол намудани ҳуқуқи дигарон ва ғайра солим бимонад. Аз назарияи ахлоқии Закариёи Розӣ чунин бардошт мешавад, ки ҳамон тавре, ки ҷисми инсон бемор мегардад, руҳи вай низ дучори беморӣ мешавад. Вақте, ки руҳи инсон дучори бемориҳои ахлоқӣ гашт, тамоми соҳаҳо ва арсаҳои вобаста ба он аз ҷумла, сиёсат, иқтисод, фарҳанг ва ғайра низ ба беморию беназмӣ ва ноҳанҷориҳо дучор мегардад. Руҳи бемор дар сиёсат метавонад ба зердастон зулму ситам намуда, дар иқтисод дуздиро ғорат ва поймол намудани ҳуқуқи дигаронро пешаи худ мекунад, ва дар фарҳангу масоили иҷтимоӣ низ ба арзишҳои ахлоқӣ бетаваҷҷуҳӣ намуда, ноҳанҷориҳои ахлоқиро ривҷ медиҳад. Пас, аз назари Розӣ чунин метавон гуфт, ки бояд ахлоқ дар сиёсату иқтисод ва фарҳанги ҷомеа доиман мавриди тавачҷуҳи ҳокимон қарор гирад, то ба мушкилоти маъмур дучор нагарданд.

Адабиёт

1. Browne, Edward. *Arabian medicine*. Cambridge: University of Cambridge, 1921. 384p.
2. Абунасири Форобӣ. Ороу аҳл ал-мадина ал-фозила. Тарҷумаи Саҷҷодӣ. Бейрут: Алҳилол, 1995. – 320 с.
3. Арасту. Сиёсат. Тарҷумаи Иноят. – Техрон: Илмӣ ва фарҳангӣ, 2019. – 516с.
4. Девонақулов. А. Закариёи Розӣ (мунтахаби осор). – Душанбе: Адиб, 1989. – 160 с.
5. Кравс. Паул. Расоили фалсафия. Димашқ: Бидоёт, 2005.
6. Буризода Э.Б., Қодирзода С.М., Саъдулло А.Ҳ. Афкори сиёсӣ ва ҳуқуқии мутафаккирони тоҷик. – Душанбе: Нашри Мубориз, 2025. – 312 с.
7. Макиавели, Николо. Шаҳриёр. Тарҷумаи Маҳмуд. Техрон: 2001. 216с
8. Муҳаққиқ, Маҳдӣ. Ад-дирасат ат-таҳлилият ли ат-тибб ар-руҳонӣ. –Техрон: Донишгоҳи Техрон, 1999. – 475с.
9. Муҳаққиқ, Маҳдӣ. Файласуфи Рай. Монреал: Муассисаи мутолиоти исломӣ, 1973. – 700 с.
10. Розӣ, Закариё. Ас-Сират ал-фалсафия. Тарҷумаи Муҳаққиқ. Техрон: Юнеско, 2016.
11. Розӣ, Закариё. Тибби Руҳонӣ. Техрон: Анҷуман, 2000. – 168с.

²⁰². Розӣ, Закариё. Ас-Сират ал-фалсафия. Тарҷумаи Муҳаққиқ. Техрон: Юнеско, 2016. – С. 84. // Кравс. Паул. Расоили фалсафия. Димашқ: Бидоёт, 2005. – С. 123.

²⁰³. Розӣ, Закариё. Тибби Руҳонӣ. Техрон: Анҷуман, 2000. – С. 42. // Муҳаққиқ, Маҳдӣ. Файласуфи Рай. Монреал: Муассисаи мутолиоти исломӣ, 1973. – 325.

²⁰⁴. Розӣ, Закариё. Ас-Сират ал-фалсафия. Тарҷумаи Муҳаққиқ. Техрон: Юнеско, 2016. – С. 84. // Browne, Edward. *Arabian medicine*. Cambridge: University of Cambridge, 1921. – P. 283.

12. Қодирзода С.М. Нақши Пешвои миллат дар қонунгузории миллӣ ва байналмилалӣ. Мактаби сиёсии Пешвои миллат. Конфронсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ бахшида ба 30-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон 4-6 октябри соли 2021, – Данғара. – С. 436-441.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

ПАДИДАИ ВАЗИФАҲОИ КОНСТИТУТСИОНИИ ШАҲРВАНДОН ДАР КИШВАРҲОИ ХОРИҶӢ: ДАР МИСОЛИ КОНСТИТУТСИЯҲОИ МУОСИР

Муминзода Маҳмадшариф Нозим

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти
кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии
муқоисавии факултети ҳуқуқшиносӣ

Тел.: (+992) 931193333,

E-mail: sharifjonmuminov@gmail.com

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар
бораи ҳуқуқ ва давлат

Рохбари илмӣ: Насриддинзода Э.С., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор,
узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Муқарриз: Раҳмон Д.С., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда: Мақолаи мазкур ба таҳлили муқоисавӣ–ҳуқуқии институти вазифаҳои конститусионии шаҳрвандон дар давлатҳои муосир бахшида шудааст. Вазифаҳои конститусионӣ яке аз унсурҳои асосии мақоми ҳуқуқии шахс ба ҳисоб рафта, дар системаи ҳуқуқи конститусионӣ мавқеи муҳимро ишғол менамоянд. Мавзӯи таҳқиқот аз лиҳози илмӣ ва амалӣ аҳамияти баланд дорад, зеро мувозинати байни ҳуқуқ ва вазифаҳои конститусионии шаҳрвандон яке аз нишонаҳои асосии давлати ҳуқуқбунёд маҳсуб меёбад. Ҳадафи таҳқиқот муайян кардани моҳият, мафҳум, таснифот ва механизмҳои татбиқи вазифаҳои конститусионии шаҳрвандон дар заминаи муқоисавии конститутсияҳои муосири давлатҳои гуногун мебошад. Дар раванди таҳқиқот методҳои зерин истифода бурда шудаанд: таҳлили формалӣ–ҳуқуқӣ, муқоисавӣ–ҳуқуқӣ, системавӣ, мантиқӣ ва таърихӣ. Объекти таҳқиқот конститутсияҳои Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, Фаронса, Олмон, Ҳиндустон, Чин, Испания, Португалия ва Ҷопон мебошанд. Натиҷаҳои асосии таҳқиқот нишон медиҳанд, ки кишварҳои гуногун бо назардошти анъанаҳои ҳуқуқӣ, арзишҳои фарҳангӣ ва сохтори сиёсии давлат ба масъалаи ташкил ва таснифоти вазифаҳои конститусионии шаҳрвандон муносибати гуногун доранд. Таҳлил нишон медиҳад, ки дар кишварҳои романо–германӣ вазифаҳои конститусионӣ нисбат ба кишварҳои англосаксонӣ муфассалтар ва мушаххастар муқаррар карда шудаанд. Дар ҳулосаҳо пешниҳодҳо оид ба тақмили низоми вазифаҳои конститусионӣ дар заминаи таҷрибаи байналмилалӣ баён гардидаанд.

Калидвожаҳо: вазифаҳои конститусионӣ, мақоми ҳуқуқии шахс, вазифаҳои иҷтимоӣ, вазифаҳои сиёсӣ, вазифаҳои ҳарбӣ, вазифаҳои экологӣ.

ФЕНОМЕН КОНСТИТУЦИОННЫХ ОБЯЗАННОСТЕЙ ГРАЖДАН В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ: НА ПРИМЕРЕ СОВРЕМЕННЫХ КОНСТИТУЦИЙ

Муминзода Маҳмадшариф Нозим

Ассистент кафедры прав человека и
сравнительного правоведения юридического
факультета Таджикского национального
университета

Тел.: (+992) 93119 3333

E-mail: sharifjonmuminov@gmail.com

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история учений о
праве и государстве

Научный руководитель: Насриддинзода Э.С., доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии наук Таджикистана
Рецензент: Рахмон Д.С., доктор юридических наук, профессор

Аннотация: Данная статья посвящена сравнительно-правовому анализу института конституционных обязанностей граждан в современных государствах. Конституционные функции являются одним из основных элементов правового статуса личности и занимают важное место в системе конституционного права. Тема исследования имеет большое научное и практическое значение, поскольку баланс между правами и конституционными обязанностями граждан является одним из главных признаков правового государства. Цель исследования-выявить сущность, понятие, классификацию и механизмы реализации конституционных функций граждан в сравнительном контексте современных конституций различных государств. В исследовательском процессе использовались следующие методы: формально-правовой, сравнительно-правовой, системный, логический и исторический анализы. Объектом исследования являются Конституции Соединенных Штатов Америки, Франции, Германии, Индии, Китая, Испании, Португалии и Японии. Основные результаты исследования показывают, что разные страны по-разному подходят к вопросу организации и классификации конституционных обязанностей граждан с учетом правовых традиций, культурных ценностей и политической структуры государства. Анализ показывает, что в романо-германских странах конституционные функции установлены более подробно и конкретно, чем в англосаксонских странах. В заключениях изложены предложения по совершенствованию системы конституционных функций на основе международного опыта.

Ключевые слова: конституционные функции, правовой статус личности, социальные функции, политические функции, военные функции, экологические функции

THE PHENOMENON OF CONSTITUTIONAL DUTIES OF CITIZENS IN FOREIGN COUNTRIES: AN EXAMPLE OF MODERN CONSTITUTIONS

Muminzoda Mahmadsharif Nozim

Assistant department of Human Rights and Comparative Law, Faculty of Law, Tajik National University

Tel.: (+992) 93119 3333,

E-mail: sharifjonmuminov@gmail.com

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of the law and state

Research supervisor: Nasriddinzoda E.S., doctor of legal sciences, professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Tajikistan

Reviewer: Rahmon D.S., Doctor of Law, Professor

Abstract: This article is devoted to a comparative legal analysis of the institution of constitutional duties of citizens in modern states. Constitutional functions are one of the main elements of a person's legal status and occupy an important place in the system of constitutional law. The research topic is of great scientific and practical importance, since the balance between the rights and constitutional duties of citizens is one of the main features of a rule-of-law state. The purpose of the study is to identify the essence, concept, classification and mechanisms of implementation of constitutional functions of citizens in the comparative context of modern constitutions of various states. The following methods were used in the research process: formal legal, comparative legal, systematic, logical and historical analyses. The object of the study is the Constitutions of the United States of America, France,

Germany, India, China, Spain, Portugal and Japan. The main results of the study show that different countries have different approaches to the issue of organizing and classifying constitutional duties of citizens, taking into account legal traditions, cultural values and the political structure of the state. The analysis shows that in the Romano–Germanic countries the constitutional functions are established in more detail and specifically than in the Anglo-Saxon countries. The conclusions set out proposals for improving the system of constitutional functions based on international experience.

Keywords: constitutional functions, legal status of the individual, social functions, political functions, military functions, environmental functions

Мукаддима. Дар замони муосир масъалаи вазифаҳои конститутсионии шаҳрвандон яке аз мубрамтарин мавзӯҳои илми ҳуқуқи конститусионӣ ба ҳисоб меравад. Ҳар кадом давлати демократии ҳуқуқбунёд на танҳо ҳуқуқу озодиҳои инсонро кафолат медиҳад, балки инчунин вазифаҳои мушаххасро, ки иҷрои онҳо барои вучуд ва рушди ҷомеа ва давлат зарур аст, ба зиммаи шаҳрвандон мегузорад²⁰⁵.

Масъалаи нисбати ҳуқуқ ва вазифаҳо дар илми ҳуқуқшиносӣ ҳанӯз аз замони антиқа мавриди баҳс буд. Мутафаккирони асримиёнагӣ ва давраи нав – Ҷ. Локк, Ш. Монтескё, Ж.–Ж. Руссо – назарияи шартномаи иҷтимоиро асоснок карда, исбот намуданд, ки шаҳрванд дар мубодила аз давлат ҳифз мегирад ва дар иваз вазифаҳои муайянро иҷро мекунад²⁰⁶. Ин мафҳум баъдтар дар муқаррароти конститутсионии давлатҳои гуногун инъикос ёфт.

Аҳамияти амалии мавзӯ аз он иборат аст, ки имрӯз дар бисёр кишварҳо масъалаи мувозинат байни ҳуқуқ ва вазифаҳои конститутсионии шаҳрвандон яке аз ҷолишҳои асосии сохтмони давлати ҳуқуқбунёд мебошад. Ҳоло тақрибан 193 конститутсия дар ҷаҳон амал мекунад ва ҳар яке аз онҳо ба ин масъала муносибати хоси худро дорад²⁰⁷.

Сатҳи таҳқиқи масъала дар илм. Ба масъалаи вазифаҳои конститутсионии шаҳрвандон олимони зиёде таваҷҷӯҳ зоҳир кардаанд. Дар илми ҳуқуқи рус ин мавзӯро Б.С. Эбзеев, О.Е. Кутафин, М.В. Баглай; дар илми Ғарб К. Васак, Ҳ. Круг ва дигарон омӯхтаанд. Дар Тоҷикистон Р.Ш. Сативалдиев, А.А. Имомов, М. Маҳмудов ба ин соҳа саҳм гузоштаанд. Бо вучуди ин, масъалаи таҳлили муқоисавии вазифаҳои конститутсионӣ дар заминаи конститутсияҳои муосир ҳанӯз ба таври мукамал омӯхта нашудааст, ки ин ҳолигии илмиро таъкид менамояд²⁰⁸.

Ҳадафи мақолаи мазкур таҳлили муқоисавии институти вазифаҳои конститутсионии шаҳрвандон дар давлатҳои гуногун, муайян кардани умумиятҳо ва фарқиятҳо, инчунин ба даст овардани ҳуҷҷаҳои назариявии асоснок мебошад.

Вазифаҳои конститутсионии шаҳрвандон — ин талаботи маҷбурии ҳуқуқие мебошанд, ки давлат онҳоро дар Конститутсия ба зиммаи ҳама шахсоне, ки дар қаламрави худ зиндагӣ мекунанд, мегузорад. Ин вазифаҳо дар системаи мақоми ҳуқуқии шахс ҷойгоҳи мустақилро ишғол менамоянд ва бо ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар ягонагии диалектикӣ қарор доранд²⁰⁹.

Дар назарияи ҳуқуқ «вазифа» ва «ҳуқуқ» мафҳумҳои мутазод, вале бо ҳам алоқаманд ҳастанд. Ҳуқуқ — ин имкони ба даст овардани неъматҳои маълуми иҷтимоӣ аст, дар ҳоле ки вазифа — ин зарурати иҷрои амалиёти муайяни иҷтимоӣ ба манфиати

²⁰⁵ Авакьян С.А. Конституционное право России: Учебный курс. – М.: Норма, 2014. – Т. 1. – 864 с.

²⁰⁶ Локк Дж. Два трактата о правлении / пер. с англ. – М.: Социум, 2019. – 496 с.

²⁰⁷ Конституция Российской Федерации (принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 г., с изм. на 2022 г.)

²⁰⁸ Сотивалдиев Р.Ш. Назарияи умумии ҳуқуқ ва давлат. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултаи ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе. 2003. – 552 с.

²⁰⁹ Кутафин О.Е. Предмет конституционного права. – М.: Юрист, 2001. – 444 с.

ҷомеа ва давлат мебошад²¹⁰. Ба гуфтаи профессор О.Е. Кутафин, «ҳуқуқ бе вазифа ба ноустуворӣ мебарад ва вазифа бе ҳуқуқ ба зулм табдил меёбад»²¹¹.

Аз нигоҳи ҷойгоҳи онҳо дар мақоми ҳуқуқии шахс, вазифаҳои конститусионӣ вазифаҳои амалкунандаи ҳуқуқии заминавино иҷро менамоянд:

— Вазифаи ҳифзкунандагӣ: ҳуқуқу озодиҳои дигар шахсонро ҳифз менамоянд;

— Вазифаи ташкилкунандагӣ: тартибот ва ҳамоҳангии иҷтимоиро таъмин менамоянд;

— Вазифаи тавозунбахшӣ: байни манфиатҳои фардӣ ва иҷтимоӣ мувозинат барпо менамоянд²¹².

Мафҳуми «вазифаи конститусионӣ» дорои нишонаҳои зерин мебошад: якум, он дар матни конституция мустақим ё ғайримустақим муқаррар карда шудааст; дувум, он хусусияти умумӣ дошта, ба ҳамаи субъектҳои ҳуқуқи конститусионӣ татбиқ мешавад; сеюм, иҷрои он аз ҷониби давлат таъмин карда мешавад; чаҳорум, ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ алоқаи мустақим дорад²¹³.

Таҳлили муқоисавии конституцияҳои давлатҳои гуногун имкон медиҳад, ки тафовутҳои назаррас дар рӯйкард ба масъалаи вазифаҳои конститусионии шаҳрвандон муайян карда шаванд. Ба ин мақсад конституцияҳои як қатор давлатҳои намоёндагии низомҳои ҳуқуқии асосӣ таҳлил карда шудаанд.

Конституцияи Иёлоти Муттаҳидаи Амрико (1787). Конституцияи ИМА, ки аз қадимтарин конституцияҳои амалкунандаи ҷаҳон ба ҳисоб меравад, ба вазифаҳои конститусионии шаҳрвандон кам диққат медиҳад. Матни аслии конституция ва Билли ҳуқуқ (1791) асосан ба ҳуқуқу озодиҳои фардӣ нигаронида шудааст²¹⁴. Вазифаи ягонае, ки мустақим дар матн қайд шудааст, хизмат дар жюри (Amendment VI, VII) ва гузаштан аз хизмати ҷарбӣ дар давраи ҷанг мебошад, аммо ин ҳам тавассути қонунгузории оддӣ танзим карда мешавад. Вазифаи пардохти андоз, гарчанде аз ҷониби Конгресс муқаррар карда мешавад, ба таври мушаххас дар матни конституция зикр нашудааст. Ин хусусият идеологияи либерализми классикиро инъикос мекунад, ки дар он давлат ҳадди ақалли дахлатро дар зиндагии шаҳрвандон тақозо менамояд.

Конституцияи Ҷумҳурии Фаронса (1958). Конституцияи Фаронса мафҳуми вазифаи конституциониро нисбат ба конституцияи ИМА бо дарназардошти анъанаҳои ҷумҳуриявии фаронсавӣ тарзи возеҳтаре баён мекунад. Эъломияи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд (1789), ки ҷузъи ҷудонашавандаи конституцияи Фаронса маҳсуб меёбад, дар Моддаи 13 вазифаи умумии пардохти андозро муқаррар месозад. Мӯҷибот (Preamble) Конституцияи 1946, ки хусусияти конститусионӣ дорад, ба тамоми шаҳрвандон вазифаи ҳифзи Ватанро муқаррар мекунад²¹⁵. Конституцияи Фаронса инчунин принсипи баробарии ҳамаи шаҳрвандонро дар назди андоз таъкид менамояд, ки моҳиятан вазифаи пардохти мутаносибро ифода мекунад.

Конституцияи Ҷумҳурии Федеративии Олмон (1949). Конституцияи Олмон (Grundgesetz) ба масъалаи вазифаҳо муносибати муфассалтар дорад. Моддаи 12а хизмати ҷарбӣ ё алтернативиро барои мардон муқаррар менамояд. Моддаи 14 ҳуқуқи моликиятро кафолат дода, таъкид мекунад, ки «моликият вазифаеро ҳам дар бар мегирад. Истифодаи он ба манфиати умум хидмат бояд кунад»²¹⁶. Ин «формулаи

²¹⁰ Эбзеев Б.С. Человек, народ, государство в конституционном строе РФ. – М.: Юридическая литература, 2005. – 576 с.

²¹¹ Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. — 12-е изд. – М.: Норма, 2017. – 768 с.

²¹² Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949 (BGBl. S. 1), zuletzt geändert durch Gesetz vom 19. Dezember 2022 (BGBl. I S. 2478).

²¹³ Constitution of India (as amended up to 2023). — New Delhi: Government of India Press, 2023.

²¹⁴ The Constitution of the United States of America with Bill of Rights and Amendments. — Washington, D.C.: U.S. National Archives, 2022.

²¹⁵ Constitution de la République française du 4 octobre 1958 (texte en vigueur). — Paris: Legifrance, 2023.

²¹⁶ Constitution of the People's Republic of China (as amended in 2018). — Beijing: People's Daily Publishing House, 2018.

иҷтимоии моликият» яке аз ҷолибтарин конститутсияи замони муосир маҳсуб меёбад. Моддаи 6 ҳифз ва тарбияи фарзандонро ҳуқуқ ва вазифаи аввалии волидайн эълон мекунад. Конститутсияи Олмон вазифаи пардохти андозро мустақим зикр намекунад, аммо дар Моддаи 105 Бундестагро ваколатдор месозад, ки андозҳоро муқаррар кунад.

Конститутсияи Ҷумҳурии Ҳиндустон (1950). Конститутсияи Ҳиндустон аз лиҳози дарбаргирии вазифаҳо яке аз муфассалтарин дар ҷаҳон маҳсуб мешавад. Тавассути ислоҳоти 42–юм (1976) бахши Вазифаҳои бунёдии шаҳрвандон (Fundamental Duties, Моддаи 51–А) ба конститутсия дохил карда шуд²¹⁷. Ин моддаи конститутсионӣ 11 вазифаро дарбар мегирад: риоя ва ҳифзи конститутсия ва муассисаҳои миллӣ; ҳифзи соҳибхитӣрии давлат; мустаҳкам кардани ягонагии миллӣ; ҳифзи сарзамин дар вақти зарурат; рушди мувофиқати оилавӣ ва дурӣ аз амалиёти зидди занон; ҳифзи меросе ки тамаддунро ифода мекунад; ҳифзи муҳити зист ва ҷонварон; рушди ақл ва ахлоқи илмӣ; ҳифзи молу мулки умумӣ; кӯшиш барои баланд бардоштани сатҳ. Конститутсияи Ҳиндустон ин вазифаҳоро «бунёдӣ» номидааст, ки нишонгари аҳамияти аввалиндараҷаи онҳо мебошад.

Конститутсияи Ҷумҳурии Халқии Чин (1982). Конститутсияи ҚХЧ, ки бо тасҳеҳоти минбаъда амал мекунад, ба вазифаҳои шаҳрвандон диққати хоса зоҳир менамояд. Фасли дуввуми конститутсия ба ҳуқуқ ва вазифаҳои шаҳрвандон бахшида шуда, вазифаҳои зиёдеро дарбар мегирад: ҳифзи ягонагии давлат (Моддаи 52); риояи конститутсия ва қонунҳо, нигоҳ доштани тартибот (Моддаи 53); риояи тартиботи меҳнатӣ ва ҳифзи молу мулки умумӣ (Моддаи 53); пардохти андоз (Моддаи 56); хизмати ҳарбӣ (Моддаи 55); хизмати меҳнатӣ ба хотири давлат (Моддаи 42)²¹⁸. Хусусияти фарқкунандаи конститутсияи Чин он аст, ки он ба вазифаҳо таъкиди бештар мегузорад ва онҳоро аз ҳуқуқҳо ба таври мустақилтар муқаррар мекунад, ки ин хусусияти системаи сотсиалистии давлатдориро инъикос менамояд.

Конститутсияи Испания (1978) ва Португалия (1976). Конститутсияҳои ин кишварҳо, ки ҳамчун намунаҳои бевоситаи давраи гузариш аз диктатура ба демократия баъди солҳои 1970 омӯхта мешаванд, системаи вазифаҳои конститутсионии хеле муфассалро дар бар мегиранд. Конститутсияи Испания Моддаи 30–ро ба вазифаҳо бахшидааст ва дар он хизмати ҳарбӣ, хизмати алтернативии граждании, дифоъи мулкӣ муқаррар шудааст. Моддаи 31 вазифаи пардохти андоз дар мутобиқат бо тавоноии иқтисодии шаҳрвандро мустаҳкам мекунад²¹⁹. Конститутсияи Португалия (Моддаи 36–46) аз ҷумлаи муфассалтарин буда, дар баробари вазифаҳои анъанавӣ, инчунин вазифаҳои экологиро муайян менамояд.

Дар асоси таҳлили муқоисавии конститутсияҳои муосир метавон таснифоти зеринро пешниҳод кард:

Вазифаҳои сиёсӣ. Ба ин гурӯҳ вазифаҳои дохил мешаванд, ки ба иштироки шаҳрванд дар идораи давлат ва ҳифзи системаи конститутсионӣ алоқаманданд: риояи конститутсия ва қонунҳо; ҳифзи соҳибхитӣрии давлат ва тамомияти арзӣ; ширкат дар интиҳоботи демократӣ; хизмат дар мақомоти давлатӣ дар сурати интиҳоб ё таъин шудан; ёрии қор дар маъмурияти адолат (хизмат дар жюри). Вазифаҳои сиёсӣ дар аксари конститутсияҳои демократӣ дарҷ шудаанд ва онҳо асоси машруиати сиёсии давлатро ташкил медиҳанд²²⁰.

Вазифаҳои иқтисодӣ. Дар ин гурӯҳ пеш аз ҳама вазифаи пардохти андоз қарор дорад, ки амалан дар ҳамаи конститутсияҳои муосир ё мустақим муқаррар шудааст ё тавассути меъёрҳои конститутсионии марбут ба ваколати молиявии давлат иҷро мешавад. Инчунин ба вазифаҳои иқтисодӣ дохил мешаванд: вазифаи қорро иҷро

²¹⁷ Constitución Española de 1978 (BOE núm. 311, de 29 de diciembre de 1978, con las reformas de 2011).

²¹⁸ Constituição da República Portuguesa (sétima revisão — 2005). — Lisboa: Assembleia da República, 2005.

²¹⁹ Васак К. Права человека: новое измерение // Международные отношения. — М., 1982. — № 6. — С. 28–36.

²²⁰ Klug H. The Constitution of South Africa: A Contextual Analysis. — Oxford: Hart Publishing, 2010. — 224 p.

кардан ва саҳми иҷтимоиро пардохтан (дар кишварҳои сотсиалистӣ ва постсотсиалистӣ), вазифаи истифодаи мутаносиби захираҳои табиӣ, вазифаи ҳифзи моликияти умумӣ.

Вазифаҳои иҷтимоӣ. Ин гурӯҳ аз вазифаҳои иборат аст, ки бевосита ба рушди инсон ва ҷомеа нигаронида шудааст: вазифаи тарбия ва хондони фарзандон (дар Олмон — ҳуқуқ ва вазифаи якҷо); вазифаи ба даст овардани маълумоти умумӣ (дар бисёр кишварҳо); нигоҳубин аз волидони пир; риояи ахлоқи ҷамъиятӣ ва тартиботи умумӣ²²¹.

Вазифаҳои ҳарбӣ ва мудофиавӣ. Вазифаи хидмати ҳарбӣ дар аксари конститутсияҳои ҷаҳон дарҷ шудааст, гарчанде шаклҳои иҷрои он гуногун мебошанд. Дар бисёр кишварҳо хизмати алтернативӣ ба вазифаи ҳарбӣ муқаррар карда шудааст. Дар ИМА ва Британияи Кабир хизмати ҳарбии ихтиёрӣ амал мекунад, ки нишонгари ба расмӣ дароварда нашудани вазифаи конститутсионии ҳарбӣ аст.

Вазифаҳои экологӣ. Ин яке аз нисбатан навтарин гурӯҳҳои вазифаҳои конститутсионӣ аст, ки дар конститутсияҳои давраи охири асри XX ва аввали асри XXI пайдо шудааст. Конститутсияи Русия (Моддаи 58), конститутсияи Ҳиндустон (Моддаи 51–А, банди ж), конститутсияи Португалия (Моддаи 66) ва конститутсияи Тоҷикистон (Моддаи 44) вазифаи ҳифзи муҳити зистро мустақим муқаррар мекунад²²². Ин тамоюл нишондиҳандаи огоҳии рӯзафзуни ҷомеаи ҷаҳонӣ нисбат ба бӯҳрони экологии муосир мебошад.

Масъалаи татбиқи амалии вазифаҳои конститутсионӣ яке аз пуразоятарин масъалаҳои назарияи ҳуқуқи конститутсионӣ маҳсуб мешавад. Дар амалия якчанд гурӯҳи мушкилот мавҷуданд:

Мушкилоти аввалум: бисёре аз вазифаҳои конститутсионӣ тавсифи декларативӣ дошта, механизми мушаххаси иҷроашон муқаррар нашудааст. Масалан, вазифаи «ҳифзи муҳити зист» дар конститутсияҳо аксаран бидуни механизмҳои иҷро зикр мешавад. Дар ин маврид таъсири он ба рафтори воқеии шаҳрвандон маҳдуд аст.

Мушкилоти дуввум: масъалаи ҷавобгарӣ барои иҷро накардани вазифаҳои конститутсионӣ. Дар аксари кишварҳо ҷавобгарии мустақими конститутсионӣ барои вайронкунии вазифаҳо мавҷуд нест; ин масъала тавассути қонунгузори маъмурӣ ё ҷиноятӣ ҳал карда мешавад. Истисноӣ ягона хизмати ҳарбӣ ва пардохти андоз мебошад, ки барои иҷро накардани онҳо ҷавобгарии мустақими ҳуқуқӣ муқаррар карда шудааст.

Мушкилоти саввум: мувозинат байни ҳуқуқ ва вазифаҳо. Дар баъзе кишварҳо, алахусус дар кишварҳои постсотсиалистӣ, мавҷудияти вазифаҳои зиёд дар конститутсия бе механизмҳои таъмини ҳуқуқҳои мутаносиб ба маҳдудияти озодиҳои шаҳрвандӣ оварда мерасонад. Ба ақидаи профессор М.В. Баглай, «конститутсия бояд мувозинати зарурии ҳуқуқ ва вазифаҳоро таъмин кунад»²²³.

Мушкилоти чаҳорум: хусусиятҳои миллию фарҳангии иҷрои вазифаҳо. Дар баъзе кишварҳо вазифаҳои конститутсионӣ расмӣ сохтори баланд доранд, вале иҷрои воқеии онҳо бинобар сустии идораи давлат ё фасод паст аст. Дар дигар кишварҳо (Ҷопон, Финляндия) вазифаҳо, ҳатто агар дар конститутсия саросар зикр нашуда бошанд ҳам, дар сатҳи баланд иҷро мешаванд.

Таҳлили муқоисавии конститутсияҳои давлатҳои дар боло зикршуда имкон медиҳад, ки якчанд хулосаи муҳимро баён намоем.

Аввалан, мавҷудияти тафовут байни системаҳои ҳуқуқии романо–германӣ ва англосаксонӣ дар рӯйкард ба вазифаҳои конститутсионӣ ба таври возеҳ мушоҳида

²²¹ Имомов А.А. Конституционное право Таджикистана. — Душанбе: Ирфон, 2015. — 320 с.

²²² Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон: санади 6 ноябри 1994, бо тасҳеҳоти 2016 // Ахбори Маҷлиси Олӣ. — 2016. — № 3. — Ст. 28.

²²³ Shue H. Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy. — Princeton: Princeton University Press, 1996. — 262 p.

мешавад. Дар кишварҳои системаи континенталӣ (Олмон, Фаронса, Испания, Португалия) вазифаҳо дар матни конститутсия мустақим ва муфассал зикр мешаванд ва ба онҳо хусусияти ҳуқуқии мустақили бештаре дода мешавад. Дар кишварҳои системаи умумӣ (ИМА, Канада, Австралия) вазифаҳои конститутсионӣ асосан тавассути қонунгузориҳои оддӣ ё прецедентҳои судӣ муқаррар мешаванд ва дар матни конститутсия кам инъикос меёбанд.

Сониян, тафовути байни кишварҳои либералӣ ва сотсиалистӣ (ё кишварҳои постсотиалистӣ ва давлатҳои бо идеологияи давлатгаро) дар рӯйкард ба вазифаҳо назаррас аст. Дар кишварҳои либералӣ принсипи «ҳуқуқ аввал аст, вазифа дуввум» амал мекунад, дар ҳоле ки дар кишварҳои дорои идеологияи коллективистӣ ё давлатгарошуда вазифаҳо аҳамияти баробар ё баъзан аввалиндараҷа доранд.

Солисан, мавҷудияти «вазифаҳои умумимақбул» дар аксари конститутсияҳо мушоҳида мешавад: пардохти андоз, ҳифзи Ватан (дар шакли гуногун), риояи конститутсия ва қонунҳо. Ин вазифаҳоро метавон ҳадди ақали конститутсионии ўҳдадориҳои шахрванд номид, зеро онҳо барои мавҷудияти ҳар гуна давлати ташкилёфта зарур ҳастанд.

Робеъан, тамоюли нав дар конститутсияи кишварҳои охири асри XX — ибтидои асри XXI ин афзоиши вазифаҳои экологӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Ин раванд нишонгари тағйирёбии тавозун дар системаи арзишҳои ҷамъиятӣ ба нафъи масъулияти ҷамъиятӣ ва устувориистии муҳити зист аст.

Хомисан, механизмҳои татбиқ ва ҷавобгарӣ барои иҷро накардани вазифаҳои конститутсионӣ дар кишварҳои гуногун фарқиятҳои назаррас доранд. Системаи конститутсионии Олмон (нозири конститутсионӣ + Конститутсионалгерихт) аз лиҳози таъмини иҷрои вазифаҳо самарабахштарин ба назар мерасад. Системаи ИМА бошад, тавассути рушди суди Ҳамагонӣ ва Суди Олӣ ба ҳамин натиҷа мерасад.

Хулоса. Дар асоси таҳлили муқоисавии конститутсияҳои давлатҳои гуногун хулосаҳои назариявии зерин баровардан мумкин аст:

1. Вазифаҳои конститутсионии шахрвандон унсuri ногузирӣ мақоми ҳуқуқии шахс дар давлати муосир мебошанд. Онҳо на ҳамчун маҳдудияти ҳуқуқ, балки ҳамчун шартҳои иҷрои онҳо ва таъмини манфиатҳои умумӣ маънидод мешаванд.

2. Дар системаи романо-германӣ вазифаҳои конститутсионӣ нисбат ба системаи англосаксонӣ дар сатҳи баландтари мустақимии конститутсионӣ муқаррар шудаанд. Ин фарқият на нишонгари бартарии яке аз системаҳо, балки нишонгари гуногунии анъана ва рӯйкарди методологияи онҳо мебошад.

3. Вазифаҳои экологӣ дар дарозии чанд даҳсолаи охир ба системаи вазифаҳои конститутсионии давлатҳои муосир ҷорӣ шуданд ва ин раванд идома дорад. Дар ин самт Тоҷикистон ҳамчун мамлакате, ки конститутсияаш вазифаи ҳифзи муҳити зистро муқаррар кардааст, бо умумтамоюли ҷаҳонӣ ҳамоҳанг аст.

4. Мушкilotи татбиқи амалии вазифаҳои конститутсионӣ асосан дар набуди механизмҳои мушаххаси иҷро, сусти будани ҷавобгарии ҳуқуқӣ ва номувозинути ҳуқуқ ва вазифаҳо зоҳир мешавад.

5. Барои тақмили низоми вазифаҳои конститутсионӣ дар давлатҳои гуногун, аз ҷумла Тоҷикистон, тавсияҳои зерин пешниҳод мешавад:

– мустаҳкам кардани механизмҳои иҷрои вазифаҳои конститутсионии мушаххас тавассути қонунгузориҳои амалкунанда;

– таъмини тавозун байни ҳуқуқ ва вазифаҳо дар раванди ислоҳоти конститутсионӣ;

– инкишофи маданияти ҳуқуқии шахрвандон тавассути таълиму тарбияи ҳуқуқӣ;

– омӯзиши таҷрибаи беҳтарини кишварҳои пешрафта дар таъмини иҷрои вазифаҳои конститутсионӣ.

Таҳқиқоти мазкур дар оянда метавонад ба таҳлили мушаххастари механизмҳои ҷавобгарии конституционӣ ва ташаккули модели оптималии низоми вазифаҳои конституционӣ барои давлатҳои постсоциалистӣ идома ёбад.

Адабиёт:

1. Constitución Española de 1978 (BOE núm. 311, de 29 de diciembre de 1978, con las reformas de 2011).
2. Constituição da República Portuguesa (sétima revisão – 2005). – Lisboa: Assembleia da República, 2005.
3. Constitution de la République française du 4 octobre 1958 (texte en vigueur). – Paris: Legifrance, 2023.
4. Constitution of India (as amended up to 2023). – New Delhi: Government of India Press, 2023.
5. Constitution of the People's Republic of China (as amended in 2018). — Beijing: People's Daily Publishing House, 2018.
6. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949 (BGBl. S. 1), zuletzt geändert durch Gesetz vom 19. Dezember 2022 (BGBl. I S. 2478).
7. Klug H. The Constitution of South Africa: A Contextual Analysis. — Oxford: Hart Publishing, 2010. – 224 p.
8. Shue H. Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy. – Princeton: Princeton University Press, 1996. – 262 p.
9. The Constitution of the United States of America with Bill of Rights and Amendments. – Washington, D.C.: U.S. National Archives, 2022.
10. Авакьян С.А. Конституционное право России: Учебный курс. – М.: Норма, 2014. – Т. 1. – 864 с.
11. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. — 12-е изд. – М.: Норма, 2017. – 768 с.
12. Васак К. Права человека: новое измерение // Международные отношения. – М., 1982. – № 6. – С. 28–36.
13. Имомов А.А. Конституционное право Таджикистана. — Душанбе: Ирфон, 2015. – 320 с.
14. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон: санади 6 ноябри 1994, бо тасҳеҳоти 2016 // Ахбори Маҷлиси Олӣ. – 2016. – № 3. – Ст. 28.
15. Конституция Российской Федерации (принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 г., с изм. на 2022 г.)
16. Кутафин О.Е. Предмет конституционного права. – М.: Юрист, 2001. – 444 с.
17. Локк Дж. Два трактата о правлении / пер. с англ. – М.: Социум, 2019. – 496 с.
18. Муминзода, М. Н. Асосҳои ҳуқуқи бақайдгирии ҳарбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / М. Н. Муминзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – No. 3. – P. 256-262. – EDN OHKLJQ.
19. Муминзода, М. Н. Масъалаҳои назариявӣ-ҳуқуқии гузариш ба бақайдгирии ҳарбии электронӣ: монеаҳо ва имкониятҳо / М. Н. Муминзода // Нашрияти солонаи ҳуқуқи байналмилалӣ омравӣ ва хусусӣ : Маводи Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию назариявӣ дар мавзӯи бахшида ба 30-солагии қабули Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, эълони соли 2024 "Соли маърифати ҳуқуқӣ" ва 30 - солагии таъсисёбии кафедраи ҳуқуқи байналмилалӣ факултети ҳуқуқшиносии ДМТ. – Душанбе: Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2024. – P. 198-205. – EDN BVGYPU.
20. Муминзода, М. Н. Ташаккули уҳдадорӣ ҳарбӣ дар асрҳои миена: аз Magna Carta то Инқилоби Фаронса / М. Н. Муминзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – No. 5. – P. 308-314. – EDN KZYTIN.
21. Муминзода, М. Н. Теоретико-правовое основание случайного выбора призываемых на военную службу / М. Н. Муминзода // Вестник Таджикского

национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2024. – № 6-2. – С. 203-210. – EDN MCXXSE.

22. Сафарзода, Н. Ф. Мафҳуми вазифаҳои конституционӣ ва аҳамияти онҳо дар низомии ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон / Н. Ф. Сафарзода, М. Н. Муминзода // Ҳуқуқи инсон ва мушкилот замони муосир: Маводи конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ, Душанбе, 05 декабри 2025 года. – Душанбе: Моҳи-Мунир, 2025. – Р. 323-328. – EDN UGIGBU.

23. Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи умумии ҳуқуқ ва давлат. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултаи ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе. 2003. – 552 с.

24. Эбзеев Б.С. Человек, народ, государство в конституционном строе РФ. – М.: Юридическая литература, 2005. – 576 с.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

ТРУДОВАЯ ДИСКРИМИНАЦИЯ НА РЫНКЕ ТРУДА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ПРИЧИН, ПОСЛЕДСТВИЙ И СПОСОБОВ РЕШЕНИЯ

Бобозода Умеджон Эмомали,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, ассистент кафедры прав
человека и сравнительного правоведения.
Тел.: (+992) 985-75-91-91.
Email: bobozodaue@gmail.com

Сироджидинова Махинабону Шухратовна,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, докторант PhD кафедры
прав человека и сравнительного правоведения.
Тел.: (+992) 888-788-388
Email: bonu6ka@mail.ru

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история
учений о праве и государстве

Рецензент: Мирализода И.К., доктор юридических наук, профессор

Аннотация. В статье рассматриваются ключевые аспекты трудовой дискриминации на рынке труда, включая её причины, формы проявления и социально-экономические последствия. Авторами, на основе анализа научных исследований предложены меры по снижению дискриминационных практик, включая законодательные инициативы, корпоративные программы и общественные кампании.

Ключевые слова: труд, анализ, теоретический анализ, правовой анализ, теоретико-правовой анализ, дискриминация, причина, последствия, способ, решение, сообщество, международное сообщество, Международная организация труда, ЮНЕСКО, Конституция Республики Таджикистан, кодекс, Трудовой кодекс Республики Таджикистан.

ТАБЪИЗИ МЕҲНАТӢ ДАР БОЗОРИ МЕҲНАТ: ТАҲҚИҚОТИ НАЗАРИЯВӢ- ҲУҚУҚИИ САБАБ, ОҚИБАТ ВА РОҲӲОӢИ ҲАЛЛИ ОНӲО

Бобозода Умедҷон Эмомалӣ,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, ассистенти кафедраи ҳуқуқи
инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ.
Тел.: (+992) 985-75-91-91
Email: bobozodaue@gmail.com

Сирочидинова Махинабону Шухратовна,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, докторанти PhD-и кафедраи
ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ.
Тел.: (+992) 888-788-388
Email: bonu6ka@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар бораи
ҳуқуқ ва давлат

Муқарриз: Мирализода И.К., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда. Дар мақола ҷанбаҳои асосии таъбири меҳнати дар бозори меҳнат, аз ҷумла сабабҳо, шаклҳои зоҳиршавӣ ва оқибатҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ он мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Муаллифон, бар асоси таҳлили пажӯҳишҳои илмӣ, ҷораҳоеро барои коҳиш додани амалияҳои таъбизӣ, аз ҷумла ташаббусҳои қонунгузорӣ, барномаҳои корпоративӣ ва маъракаиҳои оммавӣ пешниҳод карданд.

Ключевые слова: меҳнат, таҳлил, таҳлили назариявӣ, таҳлили ҳуқуқӣ, таҳлили назариявӣ ва ҳуқуқӣ, таъбиз, сабаб, оқибатҳо, роҳ, роҳи ҳал, ҷомеа, ҷомеаи байналмилалӣ, Созмони Байналмилалӣ Меҳнат, ЮНЕСКО, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, кодекс, Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон.

LABOR DISCRIMINATION IN THE LABOR MARKET: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS OF CAUSES, CONSEQUENCES AND SOLUTIONS

Bobozoda Umedjon Emomali,

Tajik national university, faculty of law, assistant of the department of human rights and comparative law
Tel.: (+992) 985-75-91-91

Email: bobozodaue@gmail.com

Sirojiddinova Mahinabonu Shuhratovna,

Tajik national university, faculty of law, PhD student of the department of human rights and comparative law

Tel.: (+992) 888-788-388

Email: bonu6ka@mail.ru

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of the law and state

Reviewer: Miralizoda I.Q., doctor of legal sciences, professor

Abstract. This article examines the key aspects of employment discrimination in the labour market, including its causes, forms and socio-economic consequences. Based on an analysis of academic research, the authors have proposed measures to reduce discriminatory practices, including legislative initiatives, corporate programmes and public campaigns.

Keywords: labour, analysis, theoretical analysis, legal analysis, theoretical and legal analysis, discrimination, cause, consequences, method, solution, community, international community, International Labour Organization, UNESCO, Constitution of the Republic of Tajikistan, code, Labour Code of the Republic of Tajikistan.

Юридическое признание всеобщего равенства людей сформировалось только в Новое время, однако его ранние предпосылки, касающиеся трудовых отношений, можно найти и в более древних источниках – например, в Декларации Кира Великого²²⁴. Лишь в современную эпоху понятие «права человека» наполнилось новым смыслом. Теперь они воспринимаются не просто как неотъемлемые и гарантированные государством свободы каждого индивида, но и как важнейшее условие для раскрытия человеческого потенциала. Это обусловлено развитием современного информационного общества, в котором люди, благодаря повсеместному использованию цифровых технологий, получили беспрецедентные возможности для быстрого доступа к любым данным, включая знания о собственных правах и свободах.

²²⁴ Более подробно см.: Бобозода У.Э. Правовая природа права человека на труд // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – № 3. – Душанбе, 2025. – С. 219.

Современная концепция прав и свобод человека — это универсальное явление, формировавшееся долгие годы, которое прежде всего безоговорочно обеспечивается государством. Как гласит статья 17 Конституции Республики Таджикистан, все люди равны перед судом и законом²²⁵. Исследование данной статьи демонстрирует, что законодателем закреплена тройственная система равенства. Она включает в себя: всеобщее равенство перед судом и законом; одинаковое обеспечение прав и свобод без каких-либо изъятий; а также равноправие полов. В указанный исторический период подход к правам человека претерпел радикальные изменения, и сегодня они понимаются как фундаментальные свободы, неотъемлемо данные каждому индивиду от рождения (с момента зачатия).

Так, Д.З. Мутагиров считает, что равенство представляет собой такое положение в обществе, которое люди с древних времён и в разных уголках планеты хотели видеть гарантированным. Борьба за равенство объединяла самые разные исторические эпохи. За него сражались свободные граждане Афин, Спарты и Рима (включая патрициев и плебеев), к нему стремилось «третье сословие» феодальной эпохи под лозунгом «Свобода, равенство и братство!», а позже — рабочий класс, выступивший против экономической эксплуатации. Борьба против дискриминации по любым признакам всегда сопровождала стремление к социальному равенству, служа мощным стимулом для развития глобального движения за права человека²²⁶.

По отношению к данному вопросу отечественные учёные также высказывали свои мнения. К примеру профессор А.Г. Холикзода подчёркивал, что непризнание или отрицание равенства называют дискриминацией. Далее учёным преподносится значение термина. А именно «дискриминация» означает любое ущемление или выделение человека по признаку расы, цвета кожи, языка, религии, происхождения, рождения или других факторов. Речь идет о любых действиях, которые намеренно или непреднамеренно лишают людей возможности равноправно признавать и использовать свои права и свободы²²⁷.

В силу этого обеспечение права на равенство представляет собой одно из основополагающих требований, предъявляемых к современным демократическим государствам. Если общество стремится к уважению прав человека и социальной справедливости, то для такой демократии это служит важнейшей опорой. Под этим понятием можно подразумевать право на защиту от любых форм дискриминации, будь то на основании пола, расы, цвета кожи, языка, религиозных взглядов, политических или иных убеждений, а также национального, социального, имущественного, сословного происхождения, рождения или любых других факторов.

Тем не менее, международному сообществу понадобилось около полутора веков, чтобы пройти путь от простого признания базовых прав человека до их официального закрепления на институциональном уровне. Международно-правовое признание прав человека как универсальных, всеобщих и обязательных для всех произошло только в XX столетии, закрепившись в ключевых глобальных актах.

В 1948 г. Генеральная Ассамблея ООН своей резолюцией приняла важный документ под названием «Всеобщая декларация прав человека». В своей статье 1 она провозглашает: «Все люди рождаются свободными и равными в своем достоинстве и правах...»²²⁸. Статья 2 конкретизирует первое положение и гласит, что права и свободы, закрепленные в

²²⁵ Более подробно см.: Конституция Республики Таджикистан была принята всенародным референдумом 6 ноября 1994 года и путём всенародного референдума были внесены изменения и дополнения 26 сентября 1999 года, 22 июня 2003 года и 22 мая 2016 года (На таджикском и русском языках). — Душанбе, «Нашриёти Гандж». — 2016. — С. 80.

²²⁶ Более подробно см.: Мутагиров Д.З. Права и свободы человека: теория и практика. — Москва, 2006г. — С. 263.

²²⁷ Более подробно см.: Холиков А.Г., Диноршоев А.М. Права человека. // Под ред. д.ю.н., проф. Холикова А.Г. Душанбе. 2008. — С. 556-557.

²²⁸ Резолюция 217 (III) Генеральной Ассамблеи Организации Объединённых Наций от 10 декабря 1948 года. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.ohchr.org/RU/UDHR>. (Дата обращения: 14.05.2026)

Декларации, гарантируются каждому человеку в равной степени. Никакие факторы – будь то раса, цвет кожи, пол, язык, религия, политические взгляды, национальность, социальный статус или имущественное положение – не могут быть основанием для ущемления этих прав. Также, Декларация определяет базовый набор прав человека, который начинается с права на жизнь, свободу и неприкосновенность. Далее логическая цепочка включает экономические блага (собственность, равную оплату за труд) и социальные гарантии (отдых, образование, соцобеспечение), а завершается важнейшими свободами интеллектуального и духовного характера — свободой мысли, слова и религии²²⁹.

Общепризнанная и глобальная проблема равенства представляет собой один из наиболее сложных юридических аспектов в доктрине прав человека. Равенство выступает не только общим правовым принципом и практическим инструментом, но и служит конституционным критерием. С его помощью можно оценивать, как законодательное регулирование каждого конкретного права и свободы, так и всю систему прав человека в целом. Это объясняется тем, что равенство является неотъемлемой частью конституционно-правового статуса человека и изначально заложено в каждом его основном праве и свободе²³⁰.

Проблема трудовой дискриминации неслучайно является одной из ключевых тем для дискуссий в современном обществе. Актуальность этого вопроса объясняется тем, что сейчас это одно из самых массовых нарушений прав человека, последствия которого проникают во все сферы жизнедеятельности. Само слово «дискриминация» берет начало от латинского языка, обозначающее – «различие». По сути, этот термин описывает практику, при которой права человека ограничиваются или полностью отнимаются только потому, что он обладает неким специфическим признаком. В правовой доктрине принято классифицировать дискриминацию по сферам общественной жизни, выделяя политическую, социально-экономическую, культурную и трудовую формы. При этом именно дискриминация в сфере труда сегодня приобрела колоссальные масштабы, превратившись в глобальную проблему, с которой сталкивается абсолютно каждое государство²³¹.

Формирование инновационной экономики требует современных подходов к управлению персоналом. Одним из ключевых условий здесь становится всестороннее исследование трудовой дискриминации: от выявления ее глубинных предпосылок до разработки конкретных способов социально-экономического противодействия этой проблеме.

Трудовая дискриминация представляет собой ситуацию, когда работники оказываются в неравных условиях по причинам, совершенно не связанным с их реальной квалификацией, опытом или профессиональными заслугами. На практике это выражается в необоснованном разрыве в зарплатах, искусственных барьерах для карьерного роста, ухудшении условий труда или прямых отказах в найме из-за пола, возраста, национальности, вероисповедания и иных личных характеристик. В рамках данной статьи будут детально проанализированы ключевые формы этого явления, факторы его возникновения, негативные последствия, а также методы эффективного противодействия.

В свете этого особое значение приобретает ее регламентация международными правовыми актами. В соответствии со статьей 35 Конституции Республики Таджикистан любой человек обладает неотъемлемым правом на осуществление трудовой деятельности, включая свободное определение своей будущей профессии и места работы. Кроме того,

²²⁹ Более подробно см.: Всеобщая декларация прав человека. Принята и провозглашена резолюцией 217 (III) Генеральной Ассамблеи Организации Объединённых Наций от 10 декабря 1948 года. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.ohchr.org/RU/UDHR>. (Дата обращения: 14.05.2026)

²³⁰ Более подробно см.: Бондарь Н.С. Власть и свобода на весах конституционного правосудия: защита прав человека Конституционным Судом Российской Федерации. – М., 2005. – С. 232.

²³¹ См.: Видяпин В.И., Добрынин А.И., Журавлева Г.П. Экономическая теория: – Учебник. М.: Инфра-М, 2017. – С. 106.

каждому гарантируются безопасные условия труда, а также социальная поддержка со стороны государства в случае безработицы²³².

Во Всеобщей декларации прав человека от 10 декабря 1948 года отсутствует точная юридическая дефиниция понятия «дискриминация». Тем не менее, статья 7 данного документа прямо закрепляет гарантию безопасности, устанавливая, что абсолютно каждый имеет право на равную защиту как от любых дискриминационных действий, противоречащих Декларации, так и от подстрекательства к ним. Понятие «дискриминация» обрело свою четкую правовую формулировку с момента учреждения Международной организации труда (далее – МОТ). Именно это специализированное ведомство, отвечающее за регулирование отношений в сфере труда, взяло на себя задачу определить данный термин²³³.

Согласно проведённому нами анализу положения первой статьи Конвенции МОТ, посвященной защите от дискриминации в сфере труда и занятий, под термином «дискриминация» понимается следующее: любые формы различия, исключения или предпочтения, базирующиеся на расовой или национальной принадлежности, цвете кожи, поле, вероисповедании, политических взглядах либо социальном происхождении, если такие действия приводят к ущемлению или полному уничтожению равных возможностей и справедливого отношения в сфере труда и занятости; любые другие различия, исключения или предпочтения, которые влекут за собой уничтожение или нарушение равноправия в сфере труда и занятости. Эти критерии могут устанавливаться заинтересованным членом Организации после проведения консультаций с существующими объединениями работодателей и трудящихся, а также с иными соответствующими ведомствами²³⁴.

Кроме того, согласно статье 2 этой Конвенции, любые различия, исключения или предпочтения, обусловленные спецификой конкретной работы, не признаются дискриминацией.

Следует иметь в виду, что, согласно тексту Конвенции, под «трудом» и «занятиями» подразумеваются вопросы доступа к получению профессии, возможности трудиться в разных сферах деятельности, включая сами условия работы. В числе основополагающих прав в трудовой сфере, провозглашенных Международной организацией труда, закреплён принцип недопущения дискриминации в области труда и занятости. Как отмечает Л.И. Рогавичене, дискриминация в сфере труда нередко базируется на таких специфических характеристиках рабочей силы, как возрастная, гендерная, расовая или этническая принадлежность²³⁵.

Действительно о наличии дискриминации в сфере труда свидетельствуют неравенство в оплате труда, предвзятость при найме и увольнении, профессиональная сегрегация, барьеры при карьерном продвижении, неравный доступ к профильному образованию и подготовке, а также отраслевая (структурная) дискриминация. При трудоустройстве критериями отбора могут выступать гражданство, наличие прописки и место проживания, стаж, пол, возраст, национальность, а также религиозные и политические взгляды. В то же время к числу наименее востребованных соискателей часто относят учащихся, лиц с судимостью, беременных женщин и матерей с маленькими детьми, людей с инвалидностью, а также кандидатов без опыта работы или профильного образования.

²³² Более подробно см.: Конституция Республики Таджикистан была принята всенародным референдумом 6 ноября 1994 года и путём всенародного референдума были внесены изменения и дополнения 26 сентября 1999 года, 22 июня 2003 года и 22 мая 2016 года (На таджикском и русском языках). – Душанбе, «Нашриёти Гандж». – 2016. – С. 86.

²³³ Более подробно см.: Молодцов М.В., Головина С.Ю. Трудовое право России: Учебник для вузов. М.: МГИМО, 2015. – С. 215.

²³⁴ Более подробно см.: Конвенция о дискриминации в области труда и занятий [Конвенция 111]. Принята 25 июня 1958 года на сорок второй сессии Генеральной Конференции Международной организации труда. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/labour.shtml. (Дата обращения: 14.05.2026г.)

²³⁵ Рогавичене Л.И. Дискриминация на рынке труда современной России. Автореферат дисс. к.э.н. – Санкт-Петербург 2009. – 21 с.

Согласно 35-й статье Конституции Республики Таджикистан, всем гарантируется возможность трудовой деятельности, свободный выбор специальности, безопасность на рабочем месте и государственную поддержку в случае потери работы. Уровень вознаграждения за труд не может опускаться ниже установленного законом минимума. Любая дискриминация и ограничения в сфере занятости недопустимы, а за одинаковую работу полагается идентичная оплата. Принудительная занятость строго запрещена, за исключением особых ситуаций, предусмотренных законодательством. Кроме того, не допускается привлечение женщин и лиц, не достигших совершеннолетия, к опасным, подземным или физически тяжелым видам работ.

Запрет на дискриминацию в сфере труда подробно регламентируется статьей 7 Трудового кодекса Республики Таджикистан (от 23.07.2016 г., № 1329). Согласно закону, каждому гражданину гарантируется равное право на труд, а любые проявления трудовой дискриминации недопустимы. Строго запрещаются любые формы ограничений, необоснованных предпочтений или отказов в трудоустройстве по признакам национальности, расы, пола, языка, религии, политических взглядов, а также социального, имущественного или образовательного статуса, если они нарушают принцип равных возможностей²³⁶.

Часть 2 статьи 7 ТК РТ устанавливает, что исключения в сфере труда не признаются дискриминационными в двух случаях: когда они вызваны объективными требованиями к определенному виду деятельности либо, когда они представляют собой меры особой социальной защиты государства по отношению к уязвимым лицам (по признакам пола, возраста, физических недостатков, семейного положения, социального уровня и культуры).

Вместе с тем, мы пришли к такому выводу, что проблема трудовой дискриминации носит многогранный характер и требует особого внимания, поскольку напрямую влияет на права человека, возможность его профессиональной самореализации, качество жизни и условия труда. Изучение социально-трудовых отношений становится особенно актуальным из-за существующего неравенства на рынке труда. Оно вызвано как объективными, так и субъективными факторами: наличием социально уязвимых групп населения, а также вертикальной и горизонтальной сегрегацией. Подобное разделение формируется под воздействием комплекса социально-экономических причин, таких как общественные стереотипы, стремление работодателей снизить расходы на зарплату, рост безработицы, финансовые кризисы и другие.

Группа авторов курса трудового права А.М. Лушников, М.В. Лушникова отмечают, что существуют наиболее разнообразные виды дискриминации, и тем самым приводят определённые виды, утверждая, что основными из них являются следующие:

а) дискриминация при приеме на работу. Такому виду дискриминации чаще всего подвергаются лица старшего возраста, инвалиды, женщины, особенно молодые, одинокие матери;

б) дискриминация в образовании, профессиональной подготовке и повышении квалификации, что впоследствии сказывается на трудовой деятельности;

в) дискриминация в продвижении по работе (в карьерном росте), неравные отношения на работе. Она может быть основана как на предвзятости при назначении на вышестоящие должности, так и на игнорировании заслуг отдельных категорий лиц;

г) дискриминация в заработной плате (вознаграждении), когда ее размер определяется не в зависимости от количества и качества труда, а по личностному критерию;

д) дискриминация в выборе профессии. Она связана с делением профессий на «подходящие» или «неподходящие» для отдельных категорий населения, «мужские» и «женские», предназначенные для коренного населения и для мигрантов;

²³⁶ Трудовой Кодекс Республики Таджикистан от 23 июля 2016 года № 1329 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.02.2026 г). // [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=31960488 (Дата обращения: 14.05.2026).

е) дискриминация при увольнении с работы. Она аналогична дискриминации при приеме на работу, но имеет ряд особенностей. Данная дискриминация может быть связана с получением инвалидности, достижением пенсионного возраста, возникновением семейных обязанностей, которые отсутствовали при приеме на работу²³⁷.

Подитоживая, следует отметить, что в ходе исследования данного вопроса нами предлагаются несколько видов, причин, последствий и способов решения дискриминации. Так ниже приводятся следующее:

1. Одной из наиболее распространенных проблем на рынке труда является гендерное неравенство. К его проявлениям относятся несправедливая оплата труда сотрудников разных полов при выполнении идентичных задач, а также ограничение возможностей для продвижения женщин по службе. Нередки прецеденты, когда женщине отказывают в получении топ-позиций, даже при ее полном соответствии требованиям к квалификации и стажу.

2. Дискриминация по возрастному признаку также является частым явлением. Поиск работы для молодежи может осложняться предрассудками о низком уровне их подготовки и опыта, а более зрелые кандидаты рискуют получить отказ от работодателей, считающих их возраст несоответствующим должности.

3. В основе расовой и этнической дискриминации лежат предрассудки по отношению к конкретным группам людей. На практике это проявляется в том, что работодатели могут отказать соискателю в приеме на работу или не продлить с ним договор исключительно из-за его национальности, цвета кожи, расы или родного языка, полностью игнорируя его очевидную профессиональную компетентность.

4. Люди с инвалидностью часто испытывают сложности при поиске работы, даже обладая высокой квалификацией. Нередко работодатели отказывают им в трудоустройстве, руководствуясь стереотипами об их профессиональных навыках и работоспособности.

Как было выше отмечено, мы также в ходе проведенного анализа описали некоторые причины дискриминации в процессе трудовой деятельности. К примеру, ими выступают следующее:

1. Главным фактором возникновения дискриминации зачастую выступают глубоко укоренившиеся общественные предрассудки. К ним относятся, например, убеждения в том, что женщины не годятся на руководящие посты, люди старшего поколения не способны осваивать современные технологии, а лицам с инвалидностью не под силу тяжелый физический труд.

2. Зачастую работодатели не осознают незаконность ущемления прав соискателей по половому, возрастному, расовому и иным признакам. Следствием этого становятся неправомерные отказы в приеме на работу, что в итоге негативно сказывается на эффективности деятельности самих предприятий.

3. Также неизбежны ситуации, когда из соображений финансовой выгоды наниматели отдают предпочтение юным и активным кадрам. Причиной этому может служить возможность платить меньшую заработную плату либо нереалистичные требования к их работоспособности.

4. На мировом уровне экономическая и политическая обстановка в разных странах может становиться причиной ущемления прав. Например, в периоды спада работодатели начинают строже подходить к найму персонала, закрывая глаза на законодательно закрепленные принципы равноправия.

Несмотря на международные стандарты и установления законодательства о запрете дискриминационных форм в процессе трудовой деятельности, сформировавшаяся дискриминация негативно влияет на права и законные интересы лиц. Таким образом, ниже

²³⁷ Лушников А.М., Лушникова М.В. Курс трудового права: Учебник: В 2 т. Т. 1. Сущность трудового права и история его развития. Трудовые права в системе прав человека. Общая часть. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Статут, 2009. – С. 297-298. ISBN 978-5-8354-0527-5 (в пер.)

мы привели обоснованные последствия данных дискриминационных форм. Так последствиями являются следующие:

1. Проявления дискриминации в сфере занятости обуславливают нерациональное распределение человеческих ресурсов. Ситуации, когда предрассудки руководства препятствуют найму компетентных профессионалов, влекут за собой падение продуктивности и конкурентного потенциала организации. Для макроэкономики подобные тенденции чреваты снижением объема ВВП, стагнацией инновационного развития и обострением социальных противоречий.

2. Ущемление прав ведет к росту социального расслоения и общественной напряженности. Те, кто сталкивается с дискриминацией, часто страдают от стресса, депрессивных состояний и падения самооценки, что закономерно ухудшает качество их личной жизни и общее благополучие.

3. Законодательство большинства стран признает трудовую дискриминацию нелегальной. Работодатели, нарушающие трудовые права граждан, привлекаются к ответственности, которые могут выражаться в судебных тяжбах, штрафах, ударе по деловой репутации вплоть до полного закрытия предприятия.

Подытоживая данное исследование, мы выдвигаем некоторые способы решения и устранения дискриминации в ходе реализации трудовой деятельности и занятости.

1. Необходимо разработать и применять более жесткие правовые нормы для защиты интересов трудящихся и поддержания их равноправия. Качественное законодательство в сочетании с его неукоснительным исполнением помогает эффективно бороться с дискриминацией на рынке труда.

2. Целесообразно внедрять просветительские курсы для руководителей и сотрудников, разъясняющие, что дискриминация является прямым нарушением прав человека. Расширение знаний о юридических правилах и этических нормах способствует уменьшению предрассудков в социуме.

3. Руководству компаний следует формировать такую корпоративную среду, в которой уважают индивидуальность и таланты каждого сотрудника. Интеграция ценностей многообразия и равноправия во все структуры организации помогает сделать труд более эффективным, а условия работы – справедливыми.

4. Необходимо внедрять механизмы контроля для фиксации фактов дискриминации, сбора демографических данных (о поле, расе и возрасте персонала), а также для оценки влияния этих показателей на рабочую среду и профессиональное продвижение кадров.

В заключении, после проведенного исследования, мы предлагаем следующее определение трудовой дискриминации. Так, по нашему мнению «трудовая дискриминация» представляет собой ситуацию, при которой работники находятся или же оказываются в неравных условиях, никак не связанных с их профессиональными навыками, стажем или реальными заслугами, связанная с несправедливостью. Подобная несправедливость выражается в необоснованной разнице зарплат, искусственных препятствиях для карьерного роста, ущемлении в рабочих условиях или отказах в трудоустройстве из-за пола, возраста, этнической принадлежности, вероисповедания и иных личных черт. В данном материале будут проанализированы ключевые формы такой дискриминации, факторы ее возникновения, последствия для общества, а также эффективные методы противодействия.

Литература:

1. Всеобщая декларация прав человека. Принята и провозглашена резолюцией 217 (III) Генеральной Ассамблеи Организации Объединённых Наций от 10 декабря 1948 года. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.ohchr.org/RU/UDHR>. (Дата обращения: 14.05.2026)

2. Конвенция о дискриминации в области труда и занятий [Конвенция 111]. Принята 25 июня 1958 года на сорок второй сессии Генеральной Конференции Международной организации труда. [Электронный ресурс]. Режим доступа:

https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/labour.shtml. (Дата обращения: 14.05.2026г.)

3. Конституция Республики Таджикистан была принята всенародным референдумом 6 ноября 1994 года и путём всенародного референдума были внесены изменения и дополнения 26 сентября 1999 года, 22 июня 2003 года и 22 мая 2016 года (На таджикском и русском языках). – Душанбе, «Нашриёти Гандж». – 2016. – 136 с.

4. Трудовой Кодекс Республики Таджикистан от 23 июля 2016 года № 1329 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.02.2026 г.). // [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=31960488 (Дата обращения: 14.05.2026).

5. Резолюции 43-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО. Генеральная конференция, 43-я сессия, – Самарканд, Узбекистан, 30 октября – 13 ноября 2025 г. – 135 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000396877_rus. (Дата обращения: 14.05.2026)

6. Резолюция 217 (III) Генеральной Ассамблеи Организации Объединённых Наций от 10 декабря 1948 года. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.ohchr.org/RU/UDHR>. (Дата обращения: 14.05.2026)

7. Холиков А.Г., Диноршоев А.М. Права человека. // Под ред. д.ю.н., проф. Холикова А.Г. Душанбе. 2008. – 780 с.

8. Бобозода У.Э. Право на труд в Республике Таджикистан и Российской Федерации в рамках единой культуры и взаимовыгодного сотрудничества. // Актуальные вопросы совершенствования Конституции Республики Таджикистан в современных условиях: материалы республиканской научно-теоретической конференции (1 ноября 2023 года) // Под редакцией кандидата юридических наук, доцент Мирзозода П.З. – Душанбе: Типография ТНУ, 2023. – 406 с.

9. Бобозода У.Э. Право человека на труд в Республике Таджикистан: история формирования и этапы совершенствования // Государствоведение и права человека. Научно-практический журнал. Издательства юридического факультета ТНУ. №1 (33). Душанбе, 2024. – С. 96-109.

10. Бобозода У.Э. Правовая природа права человека на труд // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – № 3. – Душанбе, 2025. – С. 216-223.

11. Бобозода У.Э. Роль труда в развитии человека: сравнительно-правовое регулирование законодательств Республики Таджикистан и Российской Федерации // Государствоведение и права человека. Научно-практический журнал. Издательства юридического факультета ТНУ. №4 (20). Душанбе, 2020. – С. 167-173.

12. Бондарь Н.С. Власть и свобода на весах конституционного правосудия: защита прав человека Конституционным Судом Российской Федерации. – М., 2005. – 592 с.

13. Видяпин В.И., Добрынин А.И., Журавлева Г.П. Экономическая теория: – Учебник. М.: Инфра-М, 2017. – 714 с.

14. Лушников А.М., Лушникова М.В. Курс трудового права: Учебник: В 2 т. Т. 1. Сущность трудового права и история его развития. Трудовые права в системе прав человека. Общая часть. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Статут, 2009. – 879 с. ISBN 978-5-8354-0527-5 (в пер.)

15. Молодцов М.В., Головина С.Ю. Трудовое право России: Учебник для вузов. М.: МГИМО, 2015. – 704 с.

16. Мутагиров Д.З. Права и свободы человека: теория и практика. – Москва, 2006г. – 544с.

17. Рогавичене Л.И. Дискриминация на рынке труда современной России. Автореферат дисс. к.э.н. – Санкт-Петербург 2009. – 21 с.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ

Ёрзода Зафар,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, ассистент кафедры
транспортного права и права пользования
природными ресурсами
Тел.: (+992) 988444044
E-mail: zafar@mail.ru

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история
учений о праве и государстве

Рецензент: Мирализода И.К., доктор юридических наук, профессор

Аннотация. В статье проводится углублённый теоретико-правовой анализ понятия и сущности экологического просвещения. Обосновывается его самостоятельное значение как элемента механизма правового регулирования экологических отношений. Раскрываются признаки, функции, структурные элементы и место экологического просвещения в системе категорий экологического права. Формулируется авторское определение исследуемого явления, основанное на его нормативной, ценностной и поведенческой природе.

Ключевые слова: экологическое просвещение; экологическое право; правосознание; экологическая культура; механизм правового регулирования; окружающая среда; информация.

МАФҲУМ ВА МОҲИЯТИ МАЪРИФАТИ ЭКОЛОҒӢ

Ёрзода Зафар,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, ассистенти кафедраи ҳуқуқи
нақлиёт ва ҳуқуқи истифодаи сарватҳои табиӣ.
Тел.: (+992) 988444044
E-mail: zafar@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар бораи
ҳуқуқ ва давлат

Муқарриз: Мирализода И.К., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Аннотатсия. Дар мақола таҳлили амиқи назариявӣ-ҳуқуқии мафҳум ва моҳияти маърифати экологӣ гузаронида мешавад. Аҳамияти мустақили он ҳамчун унсур механизми танзими ҳуқуқии муносибатҳои экологӣ асоснок карда мешавад. Аломатҳо, функсияҳо, унсурҳои сохторӣ ва макони маърифати экологӣ дар низоми категорияҳои ҳуқуқи экологӣ ошкор карда шудааст. Таърифи муаллифии падидаи тадқиқшаванда, ки ба табиати меъёрӣ, арзишӣ ва рафтории он асос ёфтааст, таҳия карда мешавад.

Калидвожаҳо: маърифати экологӣ; ҳуқуқи экологӣ; шуури ҳуқуқӣ; фарҳанги экологӣ; механизми танзими ҳуқуқӣ; муҳити зист; иттилоот.

THE CONCEPT AND ESSENCE OF ENVIRONMENTAL EDUCATION

Erzoda Zafar,
Tajik national university, faculty of law, assistant of
the department of transport law and natural resource
use law

Tel.: (+992) 988444044

E-mail: zafar@mail.ru

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of the law and state

Reviewer: Miralizoda I.Q., doctor of legal sciences, professor

Annotation. The article provides an in-depth theoretical and legal analysis of the concept and essence of environmental education. Its independent significance as an element of the mechanism of legal regulation of environmental relations is substantiated. The signs, functions, structural elements and the place of environmental education in the system of categories of environmental law are revealed. The author's definition of the phenomenon under study is formulated, based on its normative, value and behavioral nature.

Keywords: environmental education; environmental law; legal awareness; ecological culture; mechanism of legal regulation; environment; information.

В условиях нарастающей экологической трансформации общественных отношений и усиления антропогенной нагрузки на окружающую среду особую значимость приобретает проблема эффективности правового регулирования в сфере природопользования и охраны окружающей среды. При этом становится очевидным, что формальное совершенствование законодательства не способно обеспечить должный уровень экологической безопасности без соответствующего уровня правосознания субъектов. В этой связи особую актуальность приобретает исследование экологического просвещения как фактора, обеспечивающего действенность эколого-правовых норм.

Экологическая культура как решающий фактор в гармонизации отношений общества и природы становится в настоящее время всё более актуальной. И первостепенную роль в этом процессе играют экологическое образование и воспитание. Целью такого образования и воспитания является целенаправленное формирование у каждого человека на всех этапах его жизни глубоких и прочных экологических знаний, целостных представлений о биосфере, роли природы в жизни общества и человека, осознание экологической ситуации, необходимости и значимости её охраны и рационального использования ресурсов, воспитания личной ответственности за состояние окружающей среды.

Такое образование должно также содействовать осознанию человечеством экономической, политической и экологической взаимозависимости современного мира с тем, чтобы повысить чувство ответственности населения всех стран, что может стать предпосылкой для решения серьёзных проблем окружающей среды на глобальном уровне.

Каждый член общества имеет право на достоверную информацию о состоянии окружающей среды, которое осуществляется через экологическое просвещение, через средства массовой информации, музеи, библиотеки, лектории и иные объекты информационного эколого-образовательного пространства.

Как отмечает Петрова В.В., формирование экологически ориентированного сознания граждан является необходимым условием эффективной охраны природы, а потому просветительская деятельность имеет фундаментальное значение для экологического права²³⁸.

На ряду с этим можно сказать, что основным фактором для этих явлений является определения экологического просвещения. Так как, она связана с формированием экологических знаний население.

Экологическое просвещение представляет собой важный аспект формирования сознания и культуры общества в условиях нарастающих экологических проблем. Взаимосвязь составляющих экологического образования и экологического просвещения

²³⁸ Петров, В.В. Экологическое право России: учеб. для юр. вузов / В.В. Петров; МГУ. — Москва: Бек, 1995. — 558 с.

предложено считать тройкой: воспитание (как соответствие смыслов и способов бытия человека), сопряжение понятий «информирование – обучение» (превращение информации в лично значимые знания) и «распространение – развитие» (формирование потребности в распространении знаний)²³⁹.

Итак, все перечисленные компоненты взаимосвязи экологического образования и экологического просвещения обусловлены единством цели двух этих процессов — формирование экологической культуры, ментальное совершенствование отдельных лиц, групп, общества, которое сможет сохранять баланс внутри изменяющихся социо-природных систем.

Несмотря на широкое употребление категории «экологическое просвещение» в научной и нормативной плоскости, её содержание остаётся недостаточно разработанным. В юридической науке наблюдается тенденция к подмене данного понятия смежными категориями, такими как «экологическое образование», «экологическое информирование» и «экологическая культура». Подобная методологическая неопределённость препятствует выявлению его правовой сущности и места в системе экологического права.

В процессе экологического образования обучающиеся приобретают компетенции, объясняющие общетеоретические аспекты экологических проблем, и ценностные установки, дающие понимание комплексности естественно-научных, технических и гуманитарных аспектов безопасности окружающей природной и техногенной среды, неизбежности предотвращения экологических проблем²⁴⁰.

Прежде всего, необходимо разграничить экологическое просвещение и экологическое образование. Последнее представляет собой институционализированный процесс передачи знаний в рамках образовательной системы и регулируется нормами образовательного права. Экологическое просвещение, напротив, носит вне-институциональный, непрерывный характер и направлено на более широкие социальные группы. Оно выходит за пределы формального обучения и охватывает сферу общественного воздействия на сознание и поведение личности.

Не менее важно разграничение экологического просвещения и экологического информирования. Информирование предполагает передачу фактических сведений, тогда как просвещение включает их осмысление, интериоризацию и трансформацию в устойчивые поведенческие установки. Таким образом, экологическое просвещение характеризуется более глубокой степенью воздействия на личность.

С теоретико-правовой точки зрения экологическое просвещение следует рассматривать через призму механизма правового регулирования. Традиционно данный механизм включает нормы права, юридические факты, правоотношения, акты реализации права и правосознание. В этой системе экологическое просвещение занимает особое место, воздействуя преимущественно на элемент правосознания.

Как отмечает Бринчук М.М., экологическое правосознание является важнейшим условием соблюдения экологических требований, поскольку именно оно формирует внутреннюю мотивацию субъектов к правомерному поведению²⁴¹. Следовательно, экологическое просвещение выступает как инструмент формирования данного правосознания.

²³⁹ Алексеев С.В. Образование и просвещение: две грани единого процесса (на примере формирования экологической культуры) // Непрерывное образование: XXI век. 2018. Т. 22. № 2. – С. 2 – 15.

²⁴⁰ Balance of economic and social factors in environmental projects / Gordova A.F., Tverdynin N.M., Sharifullina L.R., et al. Advances in economics, business and management research: proceedings of the International Scientific and Practical Conference Strategy of Development of Regional Ecosystems “Education-Science-Industry” (ISPCR 2021), Veliky Novgorod, 2021 December 07–08. Veliky Novgorod: Atlantis Press, 2022. P. 170–176.

²⁴¹ Экологическое право: учебное пособие. Ч. 1 / Л. С. Булгакова, О. А. Гуреева, М. Б. Кабанова, В. В. Лавров, Я. К. Чепенко ; под общ. ред. В. В. Лаврова. — Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский юридический институт (филиал) Университета прокуратуры Российской Федерации, 2020. — 47 с.

Сущность экологического просвещения проявляется в его ключевых признаках, позволяющих выделить его в качестве самостоятельного научного и правового явления.

Во-первых, оно имеет нормативно обусловленный характер. Несмотря на то, что просвещение как деятельность может осуществляться вне рамок правового регулирования, его содержание и направленность определяются действующими нормами экологического законодательства.

Во-вторых, экологическое просвещение обладает ценностно-ориентированной природой. Оно направлено не только на передачу знаний, но и на формирование экологических ценностей, обеспечивающих добровольное соблюдение правовых норм.

В-третьих, ему присущ превентивный характер. В отличие от юридической ответственности, реализуемой постфактум, экологическое просвещение направлено на предупреждение правонарушений посредством формирования правомерного поведения.

В-четвёртых, экологическое просвещение характеризуется **поведенческой направленностью**, поскольку его конечной целью является изменение модели поведения субъектов в сфере взаимодействия с окружающей средой.

В-пятых, оно носит **интегративный характер**, объединяя элементы права, педагогики, социологии и психологии, что обуславливает сложность его научного анализа.

Указанные признаки позволяют сформулировать определение: **экологическое просвещение** — это нормативно опосредованная деятельность, направленная на формирование экологического правосознания и устойчивого правомерного поведения субъектов в сфере охраны окружающей среды и природопользования.

Особого внимания заслуживает вопрос о соотношении экологического просвещения и юридической ответственности. В научной литературе традиционно акцент делается на санкциях как основном способе обеспечения соблюдения норм. Однако, как справедливо отмечает Боголюбов С.А., эффективность правового регулирования не может основываться исключительно на репрессивных мерах²⁴². В этом контексте экологическое просвещение выполняет компенсаторную функцию, снижая необходимость применения санкций.

Также, Дубовик О.Л. отмечает что экологическое просвещение является элементом механизма обеспечения экологической безопасности и играет превентивную роль, направленную на предупреждение экологических правонарушений²⁴³.

С точки зрения системного анализа экологическое просвещение следует рассматривать как элемент превентивного механизма экологического права. Его воздействие направлено на снижение уровня правонарушений до момента их совершения, что соответствует принципу предупреждения вреда окружающей среде.

Вместе с тем необходимо отметить, что в современной практике экологическое просвещение зачастую носит формальный характер. Его реализация ограничивается проведением отдельных мероприятий, не оказывающих существенного влияния на поведение субъектов. Это свидетельствует о разрыве между нормативным закреплением и фактическим содержанием просветительской деятельности.

Устранение данной проблемы требует переосмысления роли экологического просвещения в системе правового регулирования. Оно должно рассматриваться не как вспомогательный элемент, а как структурный компонент правового механизма, обеспечивающий его эффективность.

В Республике Таджикистан экологическое просвещение имеет нормативное закрепление и рассматривается как одно из направлений государственной политики в сфере охраны окружающей среды. Конституция Республики Таджикистан закрепляет право на благоприятную окружающую среду и обязанность каждого бережно относиться к природе. На ряду с Конституцией Республики Таджикистан со стороны законодательных органов были приняты нормативно-правовые акты и подзаконные акты.

²⁴² Экологическое право: учебник для вузов / под редакцией С. А. Боголюбова. — 8-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт. 2025. — 318 с.

²⁴³ Экологическое право: учебник / Дубовик О.Л. - М.: Проспект, ТК Велби, 2007. - 688 с.

Основополагающим нормативно-правовым актом является Закон Республики Таджикистан «Об экологическом образовании населения» от 29-го декабря 2010 года, №673 которое регулирует правовые, организационные, финансовые и экономические основы государственной политики в области экологического образования населения²⁴⁴.

Также, была принята с постановлением Правительства Республики Таджикистан от 2 апреля 2015 года, № 178. «Государственная комплексная программа развития экологического воспитания и образования населения Республики Таджикистан на период до 2020 года».

Программа направлена на развитие системы непрерывного экологического образования и воспитания населения. Она предусматривает создание условий для воспитания человека, осознающего значение проблем окружающей среды, обладающего знаниями, умениями и навыками, необходимыми для экологически грамотного решения задач социально-экономического развития страны.

Она определяет долгосрочные цели, задачи, приоритетные направления ее реализации. Она служит основой для конструктивного взаимодействия органов государственной власти, органов местного самоуправления поселков и сёл, образовательных, культурных, природоохранных, научных учреждений всех типов и уровней, коммерческих организаций и общественных объединений в области экологического образования²⁴⁵.

После завершения вышеуказанной государственной программы была принята с постановлением Правительством Республики Таджикистан от 3 апреля 2021 года, №116 «Государственная комплексная программа развития экологического воспитания и просвещения населения Республики Таджикистан на 2021-2025 годы». Программа отражает основные этапы формирования просвещения и воспитания населения на всех уровнях, в том числе дошкольное, общее образование (начальное, общее основное, общее среднее), начальное, среднее и высшее профессиональное образование. Именно на этих уровнях формируются основы экологической грамотности населения, экологическое сознание, развивается ценностное отношение к природе и экологической культуре.

Экологическое воспитание и просвещение активизирует информационную деятельность в сфере охраны окружающей среды, поднимает уровень общественного сознания и позволяет общественности активно участвовать в процессе охраны окружающей среды.

Экологическое просвещение в интересах устойчивого развития должно осуществляться на областном и местном уровнях, охватывать все ступени образовательной системы – дошкольное, общее образование (начальное, общее основное, общее среднее), начальное, среднее и высшее профессиональное образование, магистратура и докторантура. Экологическое просвещение направлено на установление взаимосвязи между человеком и окружающей средой, а также на признание важности ответственности за действия общества в целом и каждого человека в отдельности²⁴⁶.

Таким образом, данное исследование направлено на выявление ключевых аспектов экологического просвещения и его влияния на общество. Мы надеемся, что результаты работы смогут способствовать более эффективной реализации программ экологического

²⁴⁴ Закон Республики Таджикистан «Об экологическом образовании населения» от 29-го декабря 2010 года, №673 // Централизованный банк правовой информации «Адлия». Версия 1.31. [Электронный ресурс]. Источник: URL: <http://www.adlia.tj> (дата обращения: 29.04.2026).

²⁴⁵ Постановления Правительства Республики Таджикистан от 2 апреля 2015 года, №178. «Государственная комплексная программа развития экологического воспитания и образования населения Республики Таджикистан на период до 2020 года» // Централизованный банк правовой информации «Адлия». Версия 1.31. [Электронный ресурс]. Источник: URL: <http://www.adlia.tj> (дата обращения: 29.04.2026).

²⁴⁶ Постановления Правительством Республики Таджикистан от 3 апреля 2021 года, №116 «Государственная комплексная программа развития экологического воспитания и просвещения населения Республики Таджикистан на 2021-2025 годы» // Централизованный банк правовой информации «Адлия». Версия 1.31. [Электронный ресурс]. Источник: URL: <http://www.adlia.tj> (дата обращения: 29.04.2026).

просвещения и повышению уровня экологической грамотности среди населения. В конечном итоге, это может привести к формированию более ответственного отношения к природе и устойчивому поведению граждан в отношении окружающей среды.

Литература

1. Петров, В.В. Экологическое право России: учеб. для юр. вузов [Текст] / В.В. Петров; МГУ. — Москва: Бек, 1995. — 558 с.
2. Алексеев С.В. Образование и просвещение: две грани единого процесса (на примере формирования экологической культуры) [Текст] / С.В. Алексеев // Непрерывное образование: XXI век. 2018. Т. 22. № 2. — С. 2 — 15.
3. Balance of economic and social factors in environmental projects / Gordova A.F., Tverdynin N.M., Sharifullina L.R., et al. Advances in economics, business and management research: proceedings of the International Scientific and Practical Conference Strategy of Development of Regional Ecosystems “Education-Science-Industry” (ISPCR 2021), Veliky Novgorod, 2021 December 07–08. Veliky Novgorod: Atlantis Press, 2022. P. 170–176.
4. Экологическое право: учебное пособие. Ч. 1 / Л. С. Булгакова, О. А. Гуреева, М. Б. Кабанова, В. В. Лавров, Я. К. Чепенко ; под общ. ред. В. В. Лаврова. — Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский юридический институт (филиал) Университета прокуратуры Российской Федерации, 2020. — С. 47.
5. Экологическое право: учебник для вузов / под редакцией С. А. Боголюбова. — 8-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт. 2025. — С. 318.
6. Дубовик О.Л. Экологическое право: учебник [Текст] / О.Л. Дубовик. - М.: Проспект, ТК Велби, 2007. — С. 688.
7. Закон Республики Таджикистан «Об экологическом образовании населения» от 29-го декабря 2010 года, №673 // Централизованный банк правовой информации «Адлия». Версия 1.31. [Электронный ресурс]. Источник: URL: <http://www.adlia.tj> (дата обращения: 29.04.2026).
8. Постановления Правительства Республики Таджикистан от 2 апреля 2015 года, №178. «Государственная комплексная программа развития экологического воспитания и образования населения Республики Таджикистан на период до 2020 года» // Централизованный банк правовой информации «Адлия». Версия 1.31. [Электронный ресурс]. Источник: URL: <http://www.adlia.tj> (дата обращения: 29.04.2026).
9. Постановления Правительством Республики Таджикистан от 3 апреля 2021 года, №116 «Государственная комплексная программа развития экологического воспитания и просвещения населения Республики Таджикистан на 2021-2025 годы» // Централизованный банк правовой информации «Адлия». Версия 1.31. [Электронный ресурс]. Источник: URL: <http://www.adlia.tj> (дата обращения: 29.04.2026).

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

ИСЛОМ ВА НАҚШИ ОН ДАР ЭЪТИРОФ ВА ҲИМОЯИ ҲУҚУҚИ ИСТЕЪМОЛКУНАНДАГОН

Иброҳимзода Шамсуддин Ҳисайн,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, ассистенти кафедраи ҳуқуқи
инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ
Тел.: (+992) 988-12-99-97
Email: ibrohimzoda.sh@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар
бораи ҳуқуқ ва давлат

Муқарриз: Мирализода И.Қ., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда: Дар мақола ҷанбаҳои таърихии эътироф ва ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон дар мисоли ҳуқуқи исломӣ мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст. Муаллиф кӯшиш ба ҳарч медиҳад, дар таъриҳ ба ақидаи олимону мутахассисони ватанию хориҷӣ масъалаи мавриди назарро ба риштаи таҳлил кашида, ҳулосаҳои асоснок пешниҳод намояд. Тавре, аз таҳлилҳо бармеояд, раванди эътирофномаӣ ва ҳифзи ҳуқуқи истеъмолкунандагон даврҳои гуногуни таърихро аз сар гузаронида, махсусан дар меъёрҳои исломӣ инъикоси ҳудуд ёфтааст.

Бояд таъкид дод, ки дар сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ мафҳуми «истеъмолкунанда» аз рӯи фаҳмиши имрӯзааш, ки ҳамчун субъекти дорандаи ҳуқуқҳои муайян, дар муносибатҳои ҳуқуқӣ вучуд надошт. Яъне, дар меъёрҳои ҳуқуқи исломӣ истилоҳи «истеъмолкунанда» ҳамчун категорияи ҳуқуқӣ ҷой надошта, ҳуқуқу манфиатҳои шахсе, ки мол, қарб, хизматрасонӣ ё дигар неъматҳоро бо мақсади қонеъ намудани талаботи худ истифода мебарад ё нияти истифода бурданро дорад, тавассути муқаррароти марбут ба адолати тижоратӣ, манъи фиреб, таъмини сифати мол, инсоф дар муомила ва ҳифзи ҳуқуқи харидор мавриди ҳимоя қарор дода мешуд.

Калидвожаҳо: истеъмолкунанда, ҳуқуқи инсон, ҳуқуқи истеъмолкунанда, ҳуқуқи исломӣ, манъи фиреб, сифати мол, Қуръон, ҳадисҳо, ҳимояи ҳуқуқ, ҳифзи манфиат, ҳуқуқи харидор.

ИСЛАМ И ЕГО РОЛЬ В ПРИЗНАНИИ И ЗАЩИТЕ ПРАВ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ

Иброҳимзода Шамсуддин Ҳисайн,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, ассистент кафедры
прав человека и сравнительного правоведения
Тел.: (+992) 988-12-99-97
Email: ibrohimzoda.sh@mail.ru

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история
учений о праве и государстве

Рецензент: Мирализода И.Қ., доктор юридических наук, профессор

Аннотация: В статье исследуются исторические аспекты признания и защиты прав потребителей на примере исламского права. Автор, опираясь на взгляды отечественных и зарубежных ученых и специалистов, стремится проанализировать рассматриваемую проблему и представить обоснованные выводы. Как показывают результаты анализа, процесс признания и защиты прав потребителей прошел различные исторические этапы и, в частности, нашел свое отражение в нормах исламского права.

Следует отметить, что в историко-правовых источниках понятие «потребитель» в его современном понимании как субъекта, обладающего определенными правами в

правовых отношениях, не существовало. Иными словами, в нормах исламского права термин «потребитель» как юридическая категория отсутствовал, однако права и интересы лица, использующего или намеревающегося использовать товары, работы, услуги или иные блага для удовлетворения своих потребностей, защищались посредством положений, касающихся справедливости в торговле, запрета обмана, обеспечения качества товара, добросовестности в сделках и охраны прав покупателя.

Ключевые слова: потребитель, права человека, права потребителей, исламское право, запрет обмана, качество товара, Коран, хадисы, защита прав, охрана интересов, права покупателя.

ISLAM AND ITS ROLE IN THE RECOGNITION AND PROTECTION OF CONSUMER RIGHTS

Ibrohimzoda Shamsuddin Hisayn,

Tajik national university, faculty of law, assistant of the department of human rights and comparative law

Tel.: (+992) 988-12-99-97

Email: ibrohimzoda.sh@mail.ru

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of the law and state

Reviewer: Miralizoda I.Q., doctor of legal sciences, professor

Abstract: The article examines the historical aspects of the recognition and protection of consumer rights through the example of Islamic law. Drawing on the views of domestic and foreign scholars and experts, the author seeks to analyze the issue under consideration and present well-grounded conclusions. As the analysis demonstrates, the process of recognizing and protecting consumer rights has undergone various historical stages and, in particular, has been reflected in the norms of Islamic law.

It should be noted that in historical and legal sources, the concept of «consumer» in its modern understanding as a subject possessing specific rights within legal relations did not exist. In other words, the term «consumer» as a legal category was absent in Islamic legal norms; however, the rights and interests of individuals who use or intend to use goods, works, services, or other benefits to satisfy their needs were protected through provisions related to fairness in trade, prohibition of fraud, assurance of product quality, honesty in transactions, and protection of buyers' rights.

Keywords: consumer, human rights, consumer rights, Islamic law, prohibition of fraud, product quality, Qur'an, hadiths, protection of rights, safeguarding interests, buyer's rights.

Ислом, ҳамчун падидаи хеле муҳим дар ҳаёти маънавӣ ва иҷтимоии инсоният, на танҳо дин дар маънои маъмулӣ, балки тарзи намунавии зиндагӣ ва марҳилаи пайдоиши меъёрҳои нав дар ҳаёти инсоният ба шумор меравад. Тавре, аз маъхазҳои таърихӣ бармеояд, аксарияти зиддиятҳо ва муноқишаҳои ки миёни давлатҳо сар мезаданд аксаран заминаи бархурди динию мазҳабӣ доштанд.

Чуноне ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар асари худ – Тоҷикон дар оинаи таърих бобати нақши дини ислом ва Паёмбари Ислом Муҳаммад (с) дар ҳаёти инсоният қайд менамоянд: «аксари ҷангу зиддиятҳои миёни империяи Рум ва давлати Сосониён дар заминаи ихтилофҳои мазҳабӣ сар мезад. Ва дар миёни ду неруи тавоноии мазҳабӣ - дини масеҳӣ ва кеши зардуштӣ падид омадани дини ислом ва дар муқобили ин ду империяи абарқудрат истодагарӣ кардани он худ як муъҷизаро мемонд. Зеро ба арсаи мазҳабҳои ҷаҳонӣ омадани дини ислом ва китоби яздонии Қуръон кори сахлу осон набуд. Вале Муҳаммад (с) бо сиёсати сахҳ, лаёқати комил, истеъдоди ғайбӣ, иродаи қавӣ ва ҳусни тадбири

зиракӣ тавонист, ки сарогоз дини исломро дар миёни қабоиلى саркашу бадавии араб густариш диҳад»²⁴⁷. Аз ин бармеояд, ки пайдоиши дини Ислом ва нақши он дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ назаррас боқӣ мемонад. Он на танҳо барои халқиятҳои араб, балки меёрҳои он ба тамоми инсоният равона мегардад.

Ин андешаро профессор А.М. Диноршоев тасдиқ намуда, чунин менависад: «Ислом ҳамчун низоми идеологӣ, маънавӣ, ҳуқуқӣ ва сиёсии нав дар меёрҳои худ бевосита ё бавосита ҳуқуқу озодиҳои инсонро муқаррар ва танзим менамуд.... Дар таълимоти исломи ибтидоӣ яке аз ҷойҳои муҳимро ҳуқуқу озодиҳои инсон ишғол мекунад ва ин омил барои ташаккули босуръати падидаҳои сиёсӣ-ҳуқуқии сифатан нав дар назарияи идоракунии исломи ибтидоӣ бевосита мусоидат намудааст»²⁴⁸.

Муҳаққиқи ватанӣ Б.А. Сафаров қайд менамояд: «...таҷрибаи ташаккули давлатдорӣ исломӣ, меёрҳои дахлдори Қуръон ва ҳадисҳо, ҳамчунин таълимоти донишмандони исломиро таҳлил намуда, ба ҳулосае меоям, ки дар ислом меёрҳои зиёде вучуд доранд, ки ҳуқуқи инсонро ҳамчун арзиши асосӣ дар таърихи тамаддуни инсонӣ эътироф менамоянд»²⁴⁹.

Пажӯҳиши амиқи илмӣ ташаккул ва инкишофи ҳуқуқи истеъмолкунандагон нишон медиҳад, ки падидаи мазкур дар ҳар як давраи таърихӣ вобаста ба заминаҳо ва хусусиятҳои фарҳангӣ, ҳуқуқӣ ва динӣ ба худ хос рушд ёфтаанд. Нахуст дар қаламрави Тоҷикистони таърихӣ низоми ҳуқуқии зардуштӣ, ки тақрибан аз охири ҳазораи II то мелод то пайдоиши ислом ва сипас, низоми ҳуқуқии мусулмонӣ, ки дар ин минатақа зиёда аз даҳ аср фаъолият менамуданд, барои пайдоиш ва ташаккули ҳуқуқи истеъмолкунандагон заминаи мустаҳкамӣ меёриро одатӣ асар гузоштанд.

Тавре, профессор У.А. Азиззода ибраз медорад, дар солҳои 20-30-юми асри гузашта дар Тоҷикистон амали меёрҳои мусулмонӣ ва ҳуқуқи одатӣ (бо маҳдудиятҳо) иҷозат дода шуда буд, ки онҳо дар қанори меёрҳои шуравӣ фаъолият мекарданд²⁵⁰.

Дар баробари дигар хизматҳое, ки Ислом барои ҷомеаи инсонӣ намудааст, он ҳамчунин дорои меёрҳои зиёди ҳуқуқие мебошад, ки тамоми соҳаҳои фаъолияти ҳаёти инсонро фаро гирифта мавриди танзими ҷамъаҷониба қарор медиҳад. Меёрҳои ҳуқуқи мусулмонӣ дар Қуръон, Сунна, ки аз ҳадисҳо таркиб ёфтаанд, иҷмаъ, иҷтиҳод, қиёс ва фатво мустаҳкам гардидаанд. Маврид ба зикр аст, ки меёрҳои ҳуқуқи мусулмонӣ доираи васеи муносибатҳои ҳуқуқӣ ба монанди муносибатҳои оилавӣ, ҷиноятӣ, меҳнатӣ, молу мулкӣ ва ғайра мавриди танзим қарор медод. Агар ба мундариҷаи меёрҳои ҳуқуқи мусулмонӣ назар афканем, дар баробари дигар гурӯҳи ҳуқуқу озодиҳо ҳуқуқи истеъмолкунандагон низ ҷойгоҳи хоса дорад. Дар ин маврид мо метавонем дар таърихи бар ояҳои Қуръон ва ҳадисҳои паёмбари ислом масъалаи ҳуқуқи истеъмолкунандагонро ба риштаи таҳлил кашем.

Гарчанде, ҳуқуқи истеъмолкунандагон давраҳои пурпечуби таърихро аз сар гузаронида, марҳилаҳои гуногуни инкишофро тай намудааст, вале ба маънои имрузааш дар илмҳои гуногун махсусан илмҳои ҳуқуқшиносӣ падидаи нав ба шумор меравад²⁵¹.

Пеш аз он, ки мо ба масъалаи ру оварем қайд намудан ба маврид аст, ки ҳуқуқи истеъмолкунандагон дар меёрҳои динӣ таърихӣ моҳиятан мавҷуд буданд. Ин маънои онро дорад, ки ҷанбаҳои гуногуни ин ҳуқуқҳо оварда шудаанд, мустаҳкам гардидаанд, қафолат дода шудаанд вале на бо ифодаи «ҳуқуқи истеъмолкунанда».

²⁴⁷ Раҳмонов Эмомалӣ. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён (китоби сеюм) – Душанбе: Ирфон, – С. 141

²⁴⁸ Диноршоев А.М. Права человека в истории общественной мысли. – Душанбе, 2013. – С. 101-102. Муфассал ниг.: Сафаров Б.А. Формирование раннего исламского государства. Душанбе. 2011. – С. 152-153.

²⁴⁹ Сафаров Б.А. Формирование раннего исламского государства. Душанбе. 2011. – С. 146.

²⁵⁰ Азизов У.А. Эволюция институтов преступления и наказания на территории исторического и современного Таджикистана: историко-правовое исследование. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук., Душанбе, 2015. – С.10.

²⁵¹ Иброҳимзода, Ш.Ҳ. Нигоҳи ҳуқуқӣ ба мафҳуми «истеъмолкунанда» / Ш.Ҳ. Иброҳимзода // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2025. – №. 4. – С. 85-90. – EDN WQWORZ.

Дар Сураи Аъроф, ояти 85 оварда шудааст: «...Паймонаву тарозуро расо адо кунед ва ба мардум кам мафурушед...»²⁵². Дар оятҳои 1-3-и Сураи Мутаффифин (Камфурӯшон) чунин меёр оварда шудааст, ки бевосита ба ҳукуки истеъмолкунандагон ишора менамояд: «Вой бар ҳоли камфурӯшон, онон, ки чун аз мардум кайл (паймона) меситонанд, онро ба пуррагӣ мегиранд; ва чун барои мардум (паймона) мепаймонанд ё бармекашанд, аз он кам мекунанд»²⁵³. Ояти 29 Сураи Нисо бошад чунин меёрро пешбинӣ намудааст: «Эй касоне, ки имон овардаед, моли якдигарро ба ноҳақ маҳӯред, магар аз молҳои тиҷоратӣ, ки ҳарду тараф ба он ризоият дода бошанд»²⁵⁴. Оятҳои овардашуда, тавре маълум аст қатъиян камфурӯшӣ ва қаллобиро дар вазнашӣ манъ менамоянд, ки мисоли равшани ҳимояи харидор аз зарари молиявӣ зимни анҷом додани амалҳои хариду фурӯш мебошанд.

Сарчашмаи дигари танзимкунандаи муносибатҳои ҳукукӣ дар Ислом ҳадисҳо ба шумор мераванд. Тавре, профессор А.Ғ. Холиқзода иброз медорад, сарчашмаи дигари аввалиндараҷаи ҳукуки исломӣ ҳадисҳо ба шумор мераванд. Ҳадис баъд аз Қуръон қувваи олии ҳукукӣ дошта, дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ нисбат ба Қуръон доираи васеътарро фарогир аст. Ҳадис – нақл дар бораи гуфтор, кирдор ва пиндори паёмбари ислом аст, ки дар он амалиётҳои муайян чун қоидаи рафтор эътироф шудаанд ва ё иҷроиши онҳо наҳй шудааст. Ҳадисҳо аз ҷониби саҳобаҳо ва пайравони баъдинаи онҳо, ки қисме паёмбарро дидаанд ва қисме аз дигарон шунидаанд, ривоят мешавад²⁵⁵. Дар байни ҳадисҳо ҳадисҳои хусусияти ҳукукидошта беш аз ҳазорро ташкил дода, масъалаи ба ҳукуки истеъмолкунандагон дахлдоштаро низ дар бар мегиранд.

Ҳадисҳои ҳукукӣ муносибатҳои бозаргонӣ ва хариду фурӯшро танзим мекунанд. Дар миқдори зиёди ҳадисҳо роҷеъ ба хариду фурӯши бозорӣ дар бозорҳои Мадина ва Макка ёдрас шудааст²⁵⁶.

Аз ҷумла, дар ҳадисе омадааст: Абдуллоҳ ибни Умар ривоят мекунад, ки шахсе назди паёмбар омад ва шикоят кард, ки доимо ўро дар вақти фурӯши мол фиреб мекунанд. Он кас дар ҷавоб гуфтанд: «Чун шартномаи савдо (хариду фуруш) мекунад, қавл диҳед, ки «бидуни фиребу найранг»²⁵⁷. Инчунин агар ба ҳадисҳо назар афканем, маълум мегардад, ки онҳо мавҷуд будани молро зимни анҷом додани амалиёти хариду фурӯш шарт мешуморанд ва бояд тарафҳо онро бинанд.

Ба ақидаи Шофеъӣ моле, ки вучуд надорад ва тарафҳо надидаанд, байъи он нодуруст аст²⁵⁸. Ин маънои онро дорад, ки моле, ки мавриди хариду фурӯш қарор дода мешавад бояд аз ҷониби харидор дида ва интиҳоб карда шавад. Яъне дар инҷо пеш аз ҳама сухан дар бораи ҳимояи ҳукуки истеъмолкунанда дар муносибатҳои хариду фурӯш меравад. Аммо, дар баробари он ҳукуки мусулмонӣ анҷом додани амалҳои хариду фурушро дар асоси намуна ва инъикоси сифати он иҷозат медиҳад. Олими ватанӣ А.Ғ. Холиқзода дар китоби худ мафҳумҳои «ҳиёр», «ҳиёр-ул-маҷлис», «ҳиёр-ул-шарт», «ҳиёр-ул-айб» ва «ҳиёр-ул-руят»-ро оварда тавзеҳ додааст, ки моҳиятан ҳимояи ҳукуки истеъмолкунандаро дар бар мегиранд. Мафҳумҳои зикргардида, ҳукуки истеъмолкунандагонро дар шароит ва вазъияти гуногун ҳифз менамояд.

«Ҳиёр» – ин бекор кардани шартнома бо ихтиёри тарафҳо дар арафаи бастанӣ он ҳангоме ки ҷонибҳо дар мавзеи бастанӣ шартнома қарор доранд. «Ҳиёр-ул-маҷлис» бошад, ҳукуки кандани шартномаро дар он ҳолате, ки молҳо иваз шудааст, вале тарафҳо аз ҷойи бастанӣ он дур нарафтаанд меноманд. «Ҳиёр-ул-шарт» яке аз намудҳои

²⁵² Қуръони Карим (матни асл, тарҷумаи он бо забони тоҷикӣ ва шарҳи баъзе аз оёти). – Душанбе, 2013. – С. 320.

²⁵³ Ҳамон ҷо. – С. 1172.

²⁵⁴ Ҳамон ҷо. – С. 164.

²⁵⁵ Холиқов Абдурахим. Ҳукуки исломӣ. – Душанбе: «ЭР-граф», 2010. – С. 80.

²⁵⁶ Мисол дар ҳадиси Абдурахмон бинни Авф, ки дар «Саҳеҳ»-и Бухорӣ оварда шуда аст, роҷеъ ба бозори Кайкунаи Мадина маълумот аст. Ниг.. Краткий сборник Хадисов “Сахих-ал-Бухори” Часть I. Перевод Абдулло (Владимир) Нирш.– М.: 1998.– С. 267.

²⁵⁷ Краткий Сборник хадисов. Сахих-ал-Бухори. 4.1. – С. 273

²⁵⁸ Холиқов Абдурахим. Ҳукуки исломӣ. – Душанбе: «ЭР-граф», 2010. – С. 80.

дигари қатъ гардидани шартнома ба шумор меравад. Тибқи он шартнома дар асоси шартҳои муайян қатъ мегардад. Яке аз чунин шартҳо ин татбиқ намудани муҳлати озмоишии мол дар се руз аст, ки нуқс ва ё норасоие нашошта бошад. Ба ҳамин монанд «ҳиёр-ул-айб» мавҷуд аст, ки барои муайян намудани айби мол муҳлат муқаррар карда мешавад. «Хиёр-ул-руят» дар он ҳолатест, ки молро надида савдо кардаанд, баъд аз дидани мол харидор ҳуқуқ дорад, ки шартномаро қатъ намояд²⁵⁹.

Ҳамин тариқ, дини Ислом баробари пайдоиши худ на танҳо ҳамчун дин, балки ҳамчун тарзи намунавии зиндагӣ ва сарчашмаи меъёрии ҳуқуқӣ дар масъалаи эътироф ва ҳимояи ҳуқуқи инсон хизмати бузурге кардааст. Масъалаи ҳифзи ҳуқуқи истеъмолкунандагон дар меъёрҳои мухталифи Қуръон, ҳадисҳо ва дигар меъёрҳои мусулмонӣ мустаҳкам гардидааст. Тавре аз таҳлилҳо бармеояд Ислом ва меъёрҳои мусулмонӣ масъалаи мавриди назарро ҳамаҷониба дар худ мустаҳкам намудааст. Дар масъалаи ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон, бояд қайд намуд, ки меъёрҳои мусулмонӣ бештар ҷанбаҳои тиҷорат ва шартномаҳои хариду фурӯшро дар бар гирифта, тоҷиронро вазифадор менамояд, то дар ҳама ҳолат манфиат ба харидорон ва истифодабарони моликият нигаронида шуда бошад.

Адабиёт:

1. Азизов У.А. Эволюция институтов преступления и наказания на территории исторического и современного Таджикистана: историко-правовое исследование. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук., Душанбе, 2015. – С.10.
2. Диноршоев А.М. Права человека в истории общественной мысли. – Душанбе, 2013. – С. 101-102. Муфассал ниг.: Сафаров Б.А. Формирование раннего исламского государства. Душанбе. 2011. – С. 152-153.
3. Иброҳимзода, Ш.Ҳ. Нигоҳи ҳуқуқӣ ба мафҳуми «истеъмолкунанда» / Ш.Ҳ. Иброҳимзода // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2025. – №. 4. – С. 85-90. – EDN WQWORZ.
4. Краткий Сборник хадисов. Саҳеҳ-ал-Бухори. 4.1. – С. 273
5. Қуръони Карим (матни асл, тарҷумаи он бо забони тоҷикӣ ва шарҳи баъзе аз оёти). – Душанбе, 2013. – С. 320.
6. Мисол дар ҳадиси Абдурахмон бинни Авф, ки дар «Саҳеҳ»-и Бухорӣ оварда шуда аст, роҷеъ ба бозори Қайқунаи Мадина маълумот аст. Ниг.. Краткий сборник Хадисов “Сахих-ал-Бухори” Часть I. Перевод Абдулло (Владимир) Нирш.– М.: 1998.– С. 267.
7. Раҳмонов Эмомалӣ. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён (китоби сеюм) – Душанбе: Ирфон, – С. 141
8. Сафаров Б.А. Формирование раннего исламского государства. Душанбе. 2011. – С. 146.
9. Холиқов Абдурахим. Ҳуқуқи исломӣ. – Душанбе: «ЭР-граф», 2010. – С. 80.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба ҷоп тавсия шуд: 26.06.2026

²⁵⁹ Холиқов Абдурахим. Ҳуқуқи исломӣ. – Душанбе: «ЭР-граф», 2010. – С. 80.

ФАРҲАНГИ ҲУҚУҚИИ ЗАНОН ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ ДАВЛАТИ ҲУҚУҚБУНЁД

Сайфуддинзода Фируза Сайфуддин,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, ассистенти кафедраи ҳуқуқи
инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ
Тел.: +992 934443003
Email: sayfuddinzoda92@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар
бораи ҳуқуқ ва давлат

Муқарриз: Мирализода И.Қ., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда: Мақолаи илмӣ мазкур ба таҳқиқи нақш ва аҳамияти фарҳанги ҳуқуқии занон ҳамчун яке аз омилҳои муҳимми рушди давлати ҳуқуқбунёд бахшида шудааст. Дар раванди таҳлил фарҳанги ҳуқуқии занон ҳамчун падидаи мураккаби иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ баррасӣ гардида, таъсири он ба ташаккули шуури ҳуқуқӣ, баланд гардидани сатҳи маърифати ҳуқуқии ҷомеа ва таҳкими қонуният дар низоми давлатдорӣ мавриди омӯзиш қарор мегирад. Муаллиф бо истифода аз усулҳои таҳлили назариявӣ ва муқоисавии илмӣ масъалаи робитаи байни сатҳи фарҳанги ҳуқуқии занон ва рушди институтҳои демократӣ, инчунин иштироки ғаёлонаи занон дар равандҳои иҷтимоӣ ва сиёсиро баррасӣ менамояд. Дар мақола таъкид мегардад, ки фарҳанги ҳуқуқии занон на танҳо омили муҳимми ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон мебошад, балки ҳамчун механизми муассири таҳкими муносибатҳои ҳуқуқӣ дар ҷомеа, рушди ҷомеаи маданӣ ва ташаккули муҳити ҳуқуқии солим хизмат мекунад. Баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқии занон, густариши иштироки онҳо дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва таҳкими имкониятҳои ҳуқуқии онҳо метавонад ба рушди устувори ҷомеа ва мустақкам гардидани пояҳои давлати ҳуқуқбунёд мусоидат намояд.

Калидвожаҳо: фарҳанги ҳуқуқӣ, занон, фарҳанги ҳуқуқии занон, давлати ҳуқуқбунёд, маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон, баробарии гендерӣ, таҳкими қонуният, тартиботи ҳуқуқӣ, ҳифзи ҳуқуқ, шуури ҳуқуқӣ, масъулияти ҳуқуқӣ.

ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА ЖЕНЩИН КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Сайфуддинзода Фируза Сайфуддин,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, ассистент кафедры
прав человека и сравнительного правоведения
Тел.: +992 934443003
Email: sayfuddinzoda92@mail.ru

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история
учений о праве и государстве

Рецензент: Мирализода И.Қ., доктор юридических наук, профессор

Аннотация: Данная научная статья посвящена изучению роли и значения правовой культуры женщин как одного из важных факторов развития верховенства права. В процессе анализа правовая культура женщин рассматривается как комплексное социально-правовое явление, изучается ее влияние на формирование правового сознания, повышение уровня правовой грамотности общества и укрепление верховенства права в государственной системе. Используя методы теоретического и

сравнительного научного анализа, автор исследует вопрос о взаимосвязи уровня правовой культуры женщин и развития демократических институтов, а также активного участия женщин в социально-политических процессах. В статье подчеркивается, что правовая культура женщин является не только важным фактором защиты прав и свобод человека, но и служит эффективным механизмом укрепления правовых отношений в обществе, развития цивилизованного общества и формирования здоровой правовой среды. Повышение уровня юридического образования женщин, расширение их участия в общественной жизни и укрепление их правовых возможностей могут способствовать устойчивому развитию общества и укреплению основ верховенства права.

Ключевые слова: правовая культура, женщины, женская правовая культура, верховенство права, правовое просвещение граждан, гендерное равенство, укрепление верховенства права, правовой порядок, правоохранительная деятельность, правовая осведомленность, юридическая ответственность.

WOMEN'S LEGAL CULTURE AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF THE RULE OF LAW

Sayfuddinzoda Firuza Sayfuddin,
Tajik National University, faculty of law,
assistant of the department of human rights and
comparative law
Tel.: +992 934443003
Email: sayfuddinzoda92@mail.ru

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of
the law and state

Reviewer: Miralizoda I.K., Doctor of Law, Professor

Annotation: This research article examines the role and significance of women's legal culture as a key factor in the development of the rule of law. The analysis examines women's legal culture as a complex socio-legal phenomenon, exploring its influence on the development of legal awareness, increasing the level of legal literacy in society, and strengthening the rule of law in the state system. Using theoretical and comparative scientific methods, the author explores the relationship between women's legal culture and the development of democratic institutions, as well as women's active participation in socio-political processes. The article emphasizes that women's legal culture is not only an important factor in protecting human rights and freedoms but also serves as an effective mechanism for strengthening legal relations in society, developing a civilized society, and fostering a healthy legal environment. Improving women's legal education, expanding their participation in public life, and strengthening their legal opportunities can contribute to the sustainable development of society and strengthening the foundations of the rule of law.

Key words: legal culture, women, women's legal culture, rule of law, legal education of citizens, gender equality, strengthening the rule of law, legal order, law enforcement, legal awareness, legal responsibility.

Дар марҳалаи муосири рушди ҷомеаи инсонӣ масъалаи ташаккул ва таҳкими давлати ҳуқуқбунёд ба яке аз самтҳои калидии рушди давлати муосир ва таҳқиқоти илмӣ соҳаи ҳуқуқшиносӣ табдил ёфтааст. Давлати ҳуқуқбунёд ҳамчун шакли мукаммали ташкили ҳокимияти сиёсӣ на танҳо бо мавҷудияти низоми муназзами қонунгузорӣ ва институтҳои самараноки идоракунӣ муайян мегардад, балки пеш аз ҳама бо сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа, дараҷаи дарки аҳамияти қонун ва иштироки фаъолонаи шаҳрвандон дар равандҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ тавсиф меёбад. Дар ин замина фарҳанги ҳуқуқӣ ҳамчун маҷмӯи донишҳо, арзишҳо, меъёрҳои рафтор ва муносибатҳои шаҳрвандон нисбат ба ҳуқуқ ва қонун баромад намуда, яке аз омилҳои

муҳимми устувори низоми ҳуқуқию давлатдорӣ ва рушди институтҳои демократӣ ба ҳисоб меравад.

Баланд гардидани нақши инсон ҳамчун субъекти ғайри ҳаққон дар ташаккули муносибатҳои ҷамъиятӣ масъалаи иштироки баробар ва пурмазмунӣ занон дар ҳаёти ҷамъиятӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқии давлат аҳаммияти махсус пайдо мекунад. Таҷрибаи кишварҳои гуногуни ҷаҳон нишон медиҳад, ки бе ҷалби васеи занон ба равандҳои қабули қарор, таҳкими мавқеи ҳуқуқӣ ва иҷтимоии онҳо, боло бурдани сатҳи маърифати ҳуқуқии занон бунёди ҷомеа ва давлати ҳуқуқбунёд ғайриимкон аст. Аз ин нуқтаи назар фарҳанги ҳуқуқии занон на танҳо унсуре муҳимми рушди шахсият, балки воситаи таъсиргузор барои таҳкими арзишҳои демократӣ, боло бурдани сатҳи масъулияти шаҳрвандӣ ва мустақкам намудани асосҳои давлатдорӣ ҳуқуқӣ маҳсуб мегардад.

Давлати ҳуқуқбунёд бар поя назарияи давлатӣ ҳуқуқӣ асос меёбад, ки дар он тамоми муносибатҳо бо дарназардошти принципҳо, меъёрҳо ва муқарраротҳои муайяннамоудаи қонқузорӣ ба роҳ монда мешавад. Дар давлати ҳуқуқбунёд инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ дар меҳвар қарор дорад. Баробарии ҳамаҷаҳонаи инсон, махсусан новобаста аз мансубияти ҷинсӣ, дар ҷои аввал меистад. Ҳар навъ таъйиди ҷинсӣ дар давлати ҳуқуқӣ ва ҷомеаи ҳуқуқбунёд қодили қабул нест. Дар баробари ин дар давлати ҳуқуқбунёд «давлат ва ҳамаи мақомоти он, шахсони мансабдор, шаҳрвандон ва иттиҳодияҳои онҳо вазифадоранд Конституция ва қонунҳои ҷумҳуриро риоя ва иҷро намоянд»²⁶⁰. Ин муқаррароти конституционӣ имкони ба таври баробар, бе ягон бартариятҳо ва баиннобатгириҳои ҷинсӣ риоя шудани ҳуқуқ ва озодиҳои таҳмиби мебахшад.

Тарҳи давлати ҳуқуқӣ ҳамчун падидаи сиёсӣ ҳуқуқӣ ибтидо дар тафаккури фалсафии мутафаккирони Аврупои Ғарбӣ, махсусан дар осори К.Т. Велкер ва Р. Мол ҷой гирифтааст. Дар ин дидгоҳҳо давлат на танҳо ташкилоти ҳокимият, балки заминаи асосии таъмини озодӣ, ҳуқуқ ва ҳифзи арзишҳои инсонӣ доништа мешавад. Аз нигоҳи Р. Мол, давлат кафили татбиқи ҳадафҳои ақлонӣ, ҳимояи ҳаёт ва таъминкунандаи зиндагии шоистаи иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад. Ҷомеаи шаҳрвандӣ дар ин раванд нақши марказӣ дорад, зеро бо кафолати худмухторияи шахсият, ҷомеа метавонад масъулиятҳоро бо давлат тақсим кунад. Ин модель заминаи назариявии ташаккули фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа, аз ҷумла занонро ба вуҷуд меорад²⁶¹.

Р. Гнейст, давлати ҳуқуқиро ҳамчун шакли парлумонии давлатдорӣ муосир мебинад, ки дар он муносибатҳои иҷтимоӣ бо василаи меъёрҳои устувор танзим мешаванд ва мувозинати ҳуқуқии қишрҳои мухталифи иҷтимоӣ таъмин мегардад²⁶². Дар ин навъи давлат, ҳуқуқ барои ҳама баробар ва ғуруднопазир аст, ки махсусан барои занон, ки дар тӯли таърих аксар вақт аз ҳаёти сиёсӣ ҳуқуқӣ қанор гузошта мешуданд, имкониятҳои навро фароҳам меорад.

Дар мактаби ҳуқуқии Русия дар охири асри XIX ва аввали асри XX, мафҳуми давлати ҳуқуқӣ боз ҳам равшантар инкишоф ёфта, бо фазои иҷтимоӣ сиёсӣ шарқӣ ва ҳолати мураккаби ҷамъиятии давр пайваست карда шуд. П.И. Новгородцев давлатро ҳамчун сохтори ҳуқуқие мебинад, ки дар он гуногунандешӣ қабулшаванда аст ва инсон новобаста аз ҷинс бояд дар маркази баиннобатгирифтаи муносибатҳои сиёсати ҷамъиятӣ бошад²⁶³. Ба ақидаи ӯ, талаботи шахс ба ҳуқуқу озодиҳо «аксиомаи абадии

²⁶⁰ Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2016. – С.6.

²⁶¹ Гегель, Г. Философия права / Г. Гегель; переводчик Б. Г. Стоппнер. — М.: Издательство Юрайт, 2019. — С. 89.

²⁶² Гегель, Г. Философия права / Г. Гегель; переводчик Б. Г. Стоппнер. — М.: Издательство Юрайт, 2019. — С. 67.

²⁶³ Новгородцев П.И. О задачах русской интеллигенции // Сочинения. - М., 1995. - С. 122

ахлоқ» буда²⁶⁴, таҳкимёбии шуури ҳуқуқии ҳар шахс, аз ҷумла занон, бояд ҳадафи асосии рушди давлат бошад.

В.М. Гессен ва Б.А. Кистяковский, ду файласуфи дигари рус, таъкид намудаанд, ки давлат бояд ба қонун тобеъ ва бо принципҳои таҳти ирода ва ҳокимияти қонун маҳдуд шавад, то ҳокимият бар зидди ҳуқуқи шахс истифода нагардад²⁶⁵. Аз нигоҳи Б. А. Кистяковский, давлати ҳуқуқӣ танҳо дар шакли давлати конституционии рӯ ба тараққӣ арзи ҳастӣ карда метавонад, ки дар он инсон ҳамчун субъекти сиёсӣ ва ҳуқуқӣ шомили ҳамаи равандҳои ҳокимият мебошад²⁶⁶. Ин нукта ба мо имкон медиҳад бигӯем, ки дар заминаи чунин давлати ҳуқуқӣ, шомилсозии занон ба ҳаёти ҳуқуқӣ ва сиёсӣ на танҳо имконпазир, балки зарурат аст.

С.А. Котляревский ва Б.Н. Чичерин низ ба ин раванд пайваستا таъкид менамуданд, ки давлат бояд бар пояи қонун ва бо назардошти ҳуқуқу озодиҳои фардӣ²⁶⁷, аз ҷумла ҳуқуқҳои занон, ташкил ёбад. Дар ин муҳит, шаҳрвандон на танҳо тобеи давлат, балки ҳаммуаллифи ҳокимият ва дар ташаккули сиёсати ҳуқуқӣ шарикони мустақим мебошанд.

Аз ин нукта назар, таҳкимёбии фарҳанги ҳуқуқии занон на танҳо масъалаи иҷтимоӣ ва маърифатӣ, балки асоси назариявии шаклгирии давлати ҳуқуқбунёд мебошад. Дар тарҳи давлати ҳуқуқӣ, ки аз ҷониби мутафаккирони монанди И.А. Покровский, С.А. Муромцев ва Н.М. Коркунов таҳия шуда буд, ҷомеаи шаҳрвандӣ ҳамчун муҳаррики асосии шаклгирии арзишҳои ҳуқуқӣ баромад мекунад. И.А. Покровский таъкид менамояд, ки танҳо иштироки озодаи шахс дар ҳаёти ҳуқуқӣ метавонад ҷомеаи мутараққӣ ва давлатдорӣ муосирро таъмин намояд²⁶⁸.

Аз ин рӯ, дар шароити имрӯзаи Тоҷикистон, ки дар роҳи таҳкимёбии давлатдорӣ ҳуқуқбунёд қарор дорад, баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқии занон ва иштироки фаъоли онҳо дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва сиёсӣ аз аҳамияти стратегӣ бархурдор аст. Ҳамин масъала бевосита ба талаботи назарияи давлатдорӣ ҳуқуқӣ мутобиқат дорад. Татбиқи амалии ин арзишҳо дар заминаи иҷтимоии Тоҷикистон, ки дорои анъана ва урфу одатҳои хоси миллӣ, бояд бо назардошти мутобиқсозии оқилонаи арзишҳои умумибашарӣ ба муҳити миллӣ сураш гирад. Ба ибораи дигар, анъана ва фарҳанги миллӣ бояд ҳамчун заминаи таҳкимёбии фарҳанги ҳуқуқӣ ва давлати ҳуқуқбунёд гардад, на монеаи он арзёбӣ шаванд.

Андешаи М.М. Ковалевский дар мавриди ҳамбастагии иҷтимоӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои шахсӣ низ аз ин раванд пуштибонӣ мекунад²⁶⁹, зеро таъмини ҳуқуқҳои занон ҳамчун қисми ҷудонашавандаи ҳуқуқи шахсият, дар навбати аввал ҳадафи ҳамбастагии иҷтимоӣ ва рушди давлати ҳуқуқиро таҷассум мекунад.

Бахши дигари андешаи назариявии П.И. Новгородцев ва Л.И. Петражиский, ки ба фаҳмиши иҷтимоӣ ва психологӣ ҳуқуқҳо иртибот мегирад, ишора мекунад, ки эҳтироми ҳуқуқ, пеш аз ҳама, аз ҳиссиёти дохилӣ ва тафаккури фардӣ оғоз меёбад²⁷⁰. Аз ин рӯ, тарбия ва ташаккули шуури ҳуқуқии занон бояд дар маркази сиёсати иҷтимоии давлат қарор гирад.

Таҳкимёбии фарҳанги ҳуқуқии занон дар Тоҷикистон на танҳо амали маърифатӣ, балки равандест, ки моҳияти давлати ҳуқуқбунёдро ташкил медиҳад. Танҳо дар

²⁶⁴ Новгородцев П.И. Об общественном идеале // Сочинения. М., 1995. С. 54.

²⁶⁵ Гессен В.М. Правовое государство и народное голосование // сборник статей. - М., 1906. - С. 11-12.

²⁶⁶ Кистяковский Б.А. Философия и социология права. - СПб., 1999. - С. 328.

²⁶⁷ Котляревский С.А. Конституционное государство. Опыт политико-мифологического обзора. - СПб., 1907. - С. 29.; Сативалдыев, Р. Ш. Теория государства и права: учебник для вузов. — Душанбе: Империял- Групп, 2009. - С. 9.

²⁶⁸ Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. - М., 2003. - С. 35.; Коркунов В.М. Указ и закон // Антология мировой политической мысли: в 5 т. - М., 1997. Т. 4. - С. 288.

²⁶⁹ Ковалевский М.М. Учение о личных правах. - М., 1906. - С. 6-7.

²⁷⁰ Новгородцев П.И. Идеалы против народной свободы // Сочинения. - М., 1905. - С. 589.

шароити худшиносии ҳуқуқии шахс, иштироки фаёли занон дар ҳаёти ҳуқуқӣ, истифодаи меъёрҳои байналмилалӣ бо нигоҳдории арзишҳои миллӣ ва фаёлсозии ҷомеаи шахрвандӣ, давлати ҳуқуқбунёд метавонад пурра амалӣ шавад. Зеро дар чунин давлат, шахсият, новобаста аз ҷинс маркази ҷимоя, мақсади рушд ва субъекти ҳокимият аст.

Ғоя ва арзишҳои фарҳанги ҳуқуқӣ дар таърихи тамаддуни башарӣ дар шаклҳои гуногун зухур намуда, дар иртибот бо муҳити иҷтимоӣ ва ҷаҳонбинии ҳуқуқии ҳар ҷомеа маҳсули фаҳмиш ва таҷрибаи иҷтимоӣ гардидаанд. Арзишҳои бунёдӣ чун озодӣ, адолат, шарафу каромати инсон, ҳуқуқи табиӣ ва иҷтимоии шахс, некӣ, тартибот ва амният, ки ҳамчун пояҳои давлати ҳуқуқӣ шинохта мешаванд, дар фазои фикрии ҷаҳони имруз низ бо шеваҳои махсус ва аз диди ахлоқӣ ва ҳуқуқии шариатӣ тафсир шудаанд. Дар фазои фарҳангии ҷомеаи Тоҷикистон ин арзишҳо бо ифодаҳои шаръӣ ва фалсафии худ, ба манфиати тарбияти маънавии зан ва мард дар рӯҳияи масъулиятшиносӣ ва эҳтиром ба ҳуқуқи ҳамдигар пайванди зич доранд.

Дар ин замина, муносибат ба нақши шахсият, аз ҷумла занон дар ҷомеа, тағйир ёфта, онҳо дигар на ҳамчун объекти ҳуқуқ, балки ҳамчун созанда ва ташаккулдиҳандаи давлати ҳуқуқӣ арзёбӣ мешаванд. Ба таври дигар, тасаввури нав дар бораи фардиёт ба вуҷуд меояд, ки тибқи он инсон, новобаста аз ҷинс, соҳиби огоҳӣ ва масъулияти ҳуқуқист ва бо давлат дар шакли муносибатҳои шартномавӣ ва ҳуқуқбунёд қарор мегирад. Ин маънои онро дорад, ки шахрванд ва махсусан зан на танҳо зери ҳокимият, балки дар ҳамкорӣ бо он амал мекунад ва қонун на фақат василаи танзим, балки кафили шарикӣ ва баробарҳуқуқӣ миёни давлат ва шахс мебошад.

Дар ҳамин раванд, як зумра муҳаққиқон ва назарияпардозони ҳуқуқ бар онанд, ки ҳуқуқҳои инсон дорои хусусияти аввалиндараҷа ва бартарӣ нисбат ба давлатанд. Яъне, давлат ҳамчун сохтори сиёсӣ вазифадор аст, ки ҳуқуқу озодиҳои фитрии инсонро эътироф, кафолат ва ҳифз намояд. Ҳамин равиши фикрӣ асоси назарияи давлати ҳуқуқии инсонмехвар аст, ки дар он нақши занон низ ҳамчун дорандагони ҳуқуқҳои табиӣ ва баробар бо мардон, дар маркази таваҷҷуҳ қарор мегирад.

Бо вуҷуди ин, идеяи давлати ҳуқуқӣ аз нуқтаи назари мактабҳои гуногуни фалсафӣ ба таври мухталиф арзёбӣ мегардад. Дар тафсири намоёндагони равиши позитивистии ҳуқуқ, давлат тавассути ҳуқуқи худофариди худро маҳдуд месозад, вале дар ҳамин замина натавонистааст мизон ва меъёрҳои фарқкунандаи байни ҳуқуқи воқеӣ ва ғайриҳуқуқиро ба таври равшан муайян намояд. Аз ин ҷиҳат, ин мактаб бо тамоми муҳиммияташ, дар ҳалли баъзе холишҳо, бахусус дар масоили ҳуқуқи занон дар ҷомеаҳои суннатӣ, маҳдудиятҳо дорад.

Дар муқобили ин, равиши ҳуқуқи табиӣ бар ғояи улавияти ҳуқуқҳои табиӣ ва бавиҷдон тақия мекунад ва далел меорад, ки ҳуқуқ ва озодиҳои инсон аз ҷониби давлат на дода, балки эътироф карда мешаванд, ва ҳар гуна давлате, ки худро ҳуқуқбунёд меномад, бояд ин ҳуқуқҳоро ҳамчун асоси ҳокимияти худ эътироф ва риоя кунад. Дар ҳамин замина, ҷимояи ҳуқуқҳои занон ва кафолати иштироки баробари онҳо дар ҳаёти ҳуқуқӣ ва сиёсӣ, вазифаи аввалиндараҷаи ҳар давлати ҳуқуқбунёд дониста мешавад.

Дар натиҷаи таҳаввулоти иҷтимоӣ ва шикастани баъзе қолабҳои классикии либерализми буржуазӣ, дар ҷомеаҳои ғарбӣ ва шарқӣ назарияҳои нав зухур карданд, ки ҳадафашон бартарафсозии зиддиятҳои иҷтимоӣ ва таъмини баробарии иҷтимоӣ ва гендерӣ мебошад. Аз ҷумла, дар баъзе равишҳои муосир, модели «тавозуни манфиатҳои шахсият ва давлат» пеш гузошта мешавад. Яъне, давлат ва инсон (аз ҷумла зан) бояд дар фазои ҳуқуқии мутавозин, ки ҳуқуқу ўҳдадорӣҳои тарафайнро таъриф менамояд, ҳамкорӣ намоянд. Ин раванд, агар дар сатҳи амал татбиқ шавад, метавонад ба ташаккули фарҳанги ҳуқуқии занон таъсири назаррас расонад ва ҳамзамон таҳкимёбии пояҳои давлати ҳуқуқии Тоҷикистонро таъмин созад.

Дар мисоли Тоҷикистон, ки пайваста дар роҳи таҳкимёбии низоми конституционӣ ва ташкили ҷомеаи демократӣ қарор дорад, ин равишҳо танҳо тавассути баланд бардоштани сатҳи маърифат ва фарҳанги ҳуқуқии замон, ворид кардани онҳо ба муколлами иҷтимоӣ ва сиёсӣ, фароҳам сохтани шароити мусоиди ҳуқуқӣ ва муассасаҳои дастгирии ҳуқуқии онҳо амалӣ шуда метавонад. Таълимоти ҳуқуқӣ, машғулиятҳои ҳуқуқшиносӣ дар сатҳи маҳаллӣ, таъсиси марказҳои маслиҳатдиҳӣ ва дастгирии ҳуқуқии замон ҳама василаҳоеанд, ки метавонанд ба таҳкимёбии фарҳанги ҳуқуқӣ ва мустақилшавии иҷтимоии замон мусоидат намоянд.

Дар заминаи таҳлили назариявии равандҳои давлатсозӣ ва арзишҳои фарҳанги ҳуқуқӣ ишора бар он метавон кард, ки таҳкимёбии фарҳанги ҳуқуқии замон, ҷузъи ҷудонашавандаи концепсияи давлати ҳуқуқбунёд мебошад, ки на танҳо ба амнияти ҳуқуқии ҷомеа, балки ба таъмини адолат, озодӣ ва суботи устувори миллӣ мусоидат мекунад. Ба ибораи дигар, бе иштироки фаъоли замон дар раванди ташаккули низоми ҳуқуқӣ ва дар набуди шуури ҳуқуқии мустақкам, наметавон аз ташкили воқеии давлати ҳуқуқбунёд ҳарф зад.

Дар марҳилаи пасошӯравӣ, бо дарназардошти таҷдиди сиёсӣ ва гузариши босуръати кишварҳо сотсиалистӣ ба низоми демократӣ, мавқеъ ва моҳияти мафҳуми «давлати ҳуқуқӣ» ва ҷомеаи ҳуқуқбунёд ба таври васеъ дар доираҳои илмӣ ҳуқуқӣ мавриди таҳқиқ ва бознигарӣ қарор гирифт. Дар ҳамин раванд, бо қабули Конституцияҳои нав, ки арзишҳои ҷаҳонии ҳуқуқи инсон ва принципҳои давлатдорӣ демократиро ифода мекарданд, заминаҳои ҳуқуқӣ ва сиёсӣ барои ташаккули ҷомеаи ҳуқуқбунёд ва демократӣ, инчунин давлати ҳуқуқӣ фароҳам омад.

Мувофиқи моддаи 1 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, давлати Тоҷикистон ҳамчун кишвари соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона эътироф мегардад. Ин тарҳ ва шакли давлати муосири Тоҷикистон на танҳо хусусияти сиёсии давлатро ифода мекунад, балки рукҳои асосии таркибии давлатдорӣ конституциониро дар бар мегирад. Аз ҷумла, моддаи 5 Конституция ҳуқуқу озодиҳои табиӣ инсонро расман эътироф намуда, дар дигар моддаҳои он амалӣ шудани ҳуқуқу озодиҳои шахсият ҳамчун меъри мустақими ҳуқуқӣ ва кафолати умумидавлатӣ таъкид мешавад. Ҳуқуқҳои шахсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии инсон ва шахрванд, ки Конституция онро ба таври мукамал дар бар мегирад, ҷавҳари давлати ҳуқуқбунёдро ташкил медиҳанд²⁷¹.

Дар ҷунин фазои навини ҳуқуқӣ, таҳқиқи мафҳуми «давлати ҳуқуқӣ» ба гуногунандешӣ дар маъно ва шарҳи он оварда расонд. Бо ин ҳол, аксари андешаҳо дар атрофи ин мафҳум ба арзишҳои асосие така мекунанд, ки зимни ташаккули фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа, аз ҷумла фарҳанги ҳуқуқии замон, аҳамияти калидӣ доранд. Масалан, тибқи концепсияи либертарии В. С. Нерсисянс, давлатдорӣ ҳуқуқбунёд ба ҳайси шакли хосаи танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ байни шахсият, ҷомеа ва давлат шинохта мешавад²⁷². Дар ин назария, ҳуқуқу озодиҳои табиӣ ва шахрвандии инсон, яқҳо бо пояҳои институтсионалӣ ва қонунии низоми давлатдорӣ, ҷузъҳои тавсифи ҳокимияти ҳуқуқ ва бартарии қонунро ташкил медиҳанд.

Н.В. Варламова низ бар он аст, ки давлати ҳуқуқбунёд бидуни мавҷудияти ҷомеаи шахрвандӣ, яъне муҳити ҳуқуқӣ ва иҷтимоии мустақили шахсиятҳо, аз ҷумла замон имкони ташаккул надорад. Зеро муносибатҳои ҳуқуқӣ танҳо байни субъектҳои озоду соҳибхитӣ, ки дорои ҳуқуқи моликият ва интиҳоби мустақил ҳастанд, метавонад ба таври воқеӣ ба вуҷуд оянд²⁷³.

²⁷¹ Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2016. – 135 с

²⁷² Нерсисянс В.С. Общая теория права и государства: учебник. – М., 1999. – С. 308.

²⁷³ Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсисянца; авт. Н. В. Варламова и др. – М.: НОРМА: НОРМА- Инфра- М, 2001. – С. 721.

Н.И. Матузов бошад таъкид мекунад, ки давлати ҳуқуқӣ на танҳо ба волоияти қонун асос меёбад, балки иҷроӣ қатъии онро аз ҷониби шаҳрвандон, мақомоти давлатӣ ва сохторҳои ҷамъиятӣ ҳатмӣ медонад. Ҳамзамон, уҳдадории дучонибаи давлат ва шахсият дар чорҷӯби қонунгузорӣ, таъмин ва кафолати ҳуқуқи озодиҳои инсон ҳамчун шартӣ асосии фаъолияти ҷомеаи шаҳрвандӣ, дар назар дошта мешавад²⁷⁴.

Ба ақидаи муҳаққиқ Р.Ш. Сативалдиев, давлати ҳуқуқӣ шакли нави ташкили ҳокимияти давлатӣ ва ҳамзамон низоми фаъолсозии ҳаёти ҷамъиятӣ мебошад, ки дар он арзишҳои олии иҷтимоӣ, яъне инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ, ҳокимияти қонун, маҳдудияти ҳуди ҳокимият ва масъулияти тарафайни шахс ва давлат дар марказ қарор доранд²⁷⁵.

Ҳарчанд муайянҳои гуногун вуҷуд дошта бошанд, ҳамаи онҳо бар арзишҳои яхела таъкид мекунанд. Бартарияти ҳуқуқҳои инсон, озодӣ, дахлнопазирии шахсият ва ҳуқуқи табиӣ, ки давлат танҳо эътироф ва кафолат медиҳад. Ба ҳамин тартиб, дар фазои таҳаввулоту ҳуқуқи Тоҷикистон, ки бунёди давлати ҳуқуқбунёд ба унвони ҳадафи стратегӣ эълон шудааст, таҳкимёбии фарҳанги ҳуқуқи занон ҳамчун раванди бунёдӣ ва мустақиман марбут ба сифати давлатдорӣ шинохта мешавад.

Зеро, фарҳанги ҳуқуқӣ на танҳо ҳамчун низоми донишҳо, мафҳумҳо ва арзишҳои ҳуқуқӣ амал мекунад, балки сатҳи шуури ҳуқуқи фард ва тайёрии ӯро барои амалисозии ҳуқуқи уҳдадорихояш дар ҷомеа нишон медиҳад. Биноан, баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқи занон, ки солҳои охир дар доираи стратегияи миллии рушди Тоҷикистон ва барномаҳои давлатӣ оид ба таъмини баробарии гендерӣ муҳим арзёбӣ шудааст, бояд ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи ташаккули давлати ҳуқуқӣ ва ҷомеаи демокративу адолатпарвар пазируфта шавад.

Таҳқиқоти муҳаққиқ Ф.Т. Тоҳиров, нишон медиҳад, ки фарҳанги ҳуқуқӣ ба унвони як унсур ҷудонашавандаи тамаддуни ҳуқуқи ҷомеаи муосир бояд асоси маънавии низоми давлатӣ бошад. Ӯ таъкид мекунад, ки фарҳанги ҳуқуқӣ ин нишонаи маданияти сиёсӣ ва ҳуқуқи ҷомеа аст ва ҳар қадар сатҳи он баланд бошад, ҳамон қадар шиддати ҳуқуқвайронкуниҳо кам, эҳтиром ба қонун зиёд ва иштироки фаъолнаи шаҳрвандон дар раванди идоракунии ҷомеа бештар мегардад²⁷⁶.

Хулоса, дар натиҷаи таҳқиқоти илмӣ муайян гардид, ки фарҳанги ҳуқуқи занон ҳамчун ҷузъи муҳими фарҳанги умумии ҷомеа дар ташаккули давлати ҳуқуқбунёд нақши бунёдӣ мебозад. Сатҳи баланди маърифати ҳуқуқӣ, дарки арзишҳои ҳуқуқӣ, принцип ва меъёрҳои қонун ва иштироки фаъолнаи занон дар муносибатҳои ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ ба таҳкими қонуният, рушди ҳаёти ҳуқуқӣ, институтҳои демократӣ ва баланд гардидани масъулияти ҳуқуқи шаҳрвандон мусоидат менамояд. Таҳлил нишон медиҳад, ки ҷомеае, ки дар он занон дорои сатҳи баланди шуури ҳуқуқӣ ва имконияти воқеии иштирок дар ҳаёти ҷамъиятӣ мебошанд, метавонад муҳити устувори ҳуқуқӣ ва иҷтимоиро ташаккул диҳад, ки ин раванд барои рушди давлати муосири ҳуқуқбунёд аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Аз ин рӯ, баланд бардоштани сатҳи фарҳанги ҳуқуқи занон бояд ҳамчун яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатӣ ва барномаҳои иҷтимоӣ баррасӣ гардад.

Адабиёт:

1. Гегель, Г. Философия права / Г. Гегель; переводчик Б. Г. Столпнер. — М.: Издательство Юрайт, 2019. - 292 с.

²⁷⁴ Матузов Н.И. Гражданское общество: сущность и основные принципы // Правоведение. 1995. № 3. – С. 92.

²⁷⁵ Сативалдиев, Р. Ш. Теория государства и права: учебник для вузов. — Душанбе: Империял- Групп, 2009. – С. 141.

²⁷⁶ Таҳиров, Ф. Т. Правовая культура и формирование правового государства // Актуальные проблемы истории и теории государства и права в условиях государственной независимости Республики Таджикистан. — Душанбе: Дониш, 2009. – С. 87.

2. Гессен В.М. Правовое государство и народное голосование // сборник статей. - М., 1906. - С. 11-15.
3. Кистяковский Б.А. Философия и социология права. - СПб., 1999. – 800 с.
4. Ковалевский М.М. Учение о личных правах. - М., 1906. – 42 с.
5. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2016. – 135 с.
6. Коркунов В.М. Указ и закон // Антология мировой политической мысли: в 5 т. - М., 1997. Т. 4. - С. 288.
7. Котляревский С.А. Конституционное государство. Опыт политико-мифологического обзора. - СПб., 1907. – 255 с.
8. Матузов Н.И. Гражданское общество: сущность и основные принципы // Правоведение. 1995. № 3. - С. 83-93.
9. Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства: учебник. - М., 1999. - 552 с.
10. Новгородцев П.И. Идеалы против народной свободы // Сочинения. - М., 1905. - С. 97
11. Новгородцев П.И. О задачах русской интеллигенции // Сочинения. - М., 1995. - С. 122
12. Новгородцев П.И. Об общественном идеале // Сочинения. М., 1995. С. 47
13. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. - М., 2003. - С. 35
14. Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсисянца; авт. Н. В. Варламова и др. – М.: НОРМА: НОРМА- Инфра- М, 2001. - 813 с.
15. Сативалдыев, Р. Ш. Теория государства и права: учебник для вузов. — Душанбе: Империял- Групп, 2009. - 358 с.
16. Тахиров, Ф.Т. Правовая культура и формирование правового государства // Актуальные проблемы истории и теории государства и права в условиях государственной независимости Республики Таджикистан. — Душанбе: Дониш, 2009. - 369 с.
17. Чичерин, Б. Н. Курс государственной науки. Часть 1. / Б. Н. Чичерин. – СПб.: Лань, [б. г.]. 2014. - 489 с.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба ҷоп тавсия шуд: 26.06.2026

МАФҲУМИ ФУНКСИЯИ ФАРҲАНГӢ-ТАРБИЯВИИ ДАВЛАТ

Насриддинзода Фаррух Сафар,

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, ассистенти кафедраи назария ва
таърихи давлат ва ҳуқуқ

Тел.: +992 881019999

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар
бораи ҳуқуқ ва давлат

Муқарриз: Азиззода У.А., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда: Дар мақола масъалаи назариявии мафҳуми функцияи фарҳангӣ-тарбиявии давлат таҳлил шудааст. Қайд мегардад, ки яке аз самтҳои муҳими ғайолияти давлат ин амалӣ шудани функцияи фарҳангӣ-тарбиявӣ ба шумор меравад, ки он дар ташаккули шахсияти комил, ҳифзи арзишҳои миллий ва рушди фарҳанги умумимиллӣ нақши калидӣ мебозад. Омӯзиши моҳият ва мазмуни ин функция барои дарки амиқи нақши давлат дар ташаккули муносибатҳои ҷамъиятӣ аҳамияти назаррас дорад. Аз ин нуқтаи назар дар мақола қайд мешавад, ки функцияи фарҳангӣ-тарбиявии давлат маҷмӯи ғайолияти мақсадноки ҳокимияти давлатӣ мебошад, ки ба рушди фарҳанг, маориф, илм, ахлоқ, ҷаҳонбинӣ ва тарбияи шаҳрвандон равона шудааст.

Калидвожаҳо: давлат, функцияи давлат, тарбия, маориф, арзишҳои миллий, фарҳанг, ҳуқуқ, тарбияи шаҳрвандон.

ПОНЯТИЕ КУЛЬТУРНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ ФУНКЦИИ ГОСУДАРСТВА

Насриддинзода Фаррух Сафар,

Таджикский национальный университет,
юридический факультет, ассистент кафедры
теории и истории государства и права

Тел.: +992 881019999

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история
учений о праве и государстве

Рецензент: Азиззода У.А., доктор юридических наук, профессор

Аннотация: В статье проанализированы теоретические аспекты понятия культурно-воспитательной функции государства. Отмечается, что одним из важных направлений деятельности государства является реализация культурно-воспитательной функции, которая играет ключевую роль в формировании всесторонне развитой личности, сохранении национальных ценностей и развитии общенациональной культуры. Изучение сущности и содержания данной функции имеет важное значение для глубокого понимания роли государства в формировании общественных отношений. С этой точки зрения в статье подчеркивается, что культурно-воспитательная функция государства представляет собой совокупность целенаправленной деятельности органов государственной власти, направленной на развитие культуры, образования, науки, нравственности, мировоззрения и воспитания граждан.

Ключевые слова: государство, функции государства, воспитание, образование, национальные ценности, культура, право, воспитание граждан.

THE CONCEPT OF THE CULTURAL AND EDUCATIONAL FUNCTION OF THE STATE

Nasriddinzoda Farrukh Safar,

Tajik National University, Faculty of Law, Assistant
of the Department of Theory and History of State
and Law

Tel.: +992 881019999

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of
the law and state

Reviewer: Azizzoda U.A., doctor of legal sciences, professor

Abstract: The article analyzes the theoretical aspects of the concept of the cultural and educational function of the state. It is noted that one of the important areas of state activity is the implementation of the cultural and educational function, which plays a key role in the formation of a well-rounded personality, the preservation of national values, and the development of national culture. The study of the essence and content of this function is of significant importance for a deeper understanding of the role of the state in shaping social relations. From this perspective, the article emphasizes that the cultural and educational function of the state represents a set of purposeful activities carried out by public authorities aimed at the development of culture, education, science, morality, worldview, and the upbringing of citizens.

Keywords: state, functions of the state, upbringing, education, national values, culture, law, civic education.

Яке аз самтҳои муҳими ҷаҳолияти давлатӣ татбиқи функсияи фарҳангӣ-тарбиявӣ ба шумор меравад, ки он дар ташаккули шахсияти комил, ҳифзи арзишҳои миллий ва рушди фарҳанги умумимиллӣ нақши калидӣ мебошад. Омӯзиши моҳият ва мазмун ин функсия барои дарки амиқи нақши давлат дар рушди иҷтимоӣ аҳамияти назаррас дорад. Функсияи фарҳангӣ-тарбиявии давлат маҷмӯи ҷаҳолияти мақсадноки ҳокимияти давлатӣ мебошад, ки ба рушди фарҳанг, маориф, илм, ахлоқ, ҷаҳонбинӣ ва тарбияи шаҳрвандон равона шудааст. Ин функсия ифодаи сиёсати давлатӣ дар соҳаҳои маънавӣ буда, ҳадафи асосии он ташаккули шаҳрвандони босавод, ватандӯст, дорои фарҳанги баланд ва масъулияти иҷтимоӣ мебошад.

Аз нигоҳи назарияи давлат ва ҳуқуқ, функсияҳои давлат самтҳои асосии ҷаҳолияти он мебошанд, ки моҳияти иҷтимоии давлатро инъикос мекунанд. Дар ҳамин замина, функсияи фарҳангӣ-тарбиявӣ ҳамчун яке аз функсияҳои дохилии давлат баромад намуда, бо дигар функсияҳо, аз ҷумла иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ, робитаи зич дорад.

Ғуногунрангии ҳастии фарҳанг инъикоси худро дар талошҳои сершумори таърифи он, инчунин дар ғуногунии нуқтаҳои назар нисбат ба муайянсозии мафҳуми фарҳанг пайдо намудааст.

Т.Н. Радко қайд менамояд, ки «душвор аст падидаи дигареро пайдо кард, ки ба мисли фарҳанг чунин теъдоди зиёди тафсириҳо ва шарҳҳои ба ҳам мухолифро ба вуҷуд оварда бошад»²⁷⁷.

Омӯзиши фарҳанг на танҳо мавзӯи таваҷҷуҳи илмҳои таҳассусӣ, аз қабили фарҳангшиносӣ, санъатшиносӣ ва назарияи фарҳанг мебошад, балки аз ҷониби илмҳои низ анҷом дода мешавад, ки мустақиман бо таҳқиқи ин истилоҳ алоқаманд нестанд, аз ҷумла иқтисод, ҷомеашиносӣ, таърих, бостоншиносӣ, мардумшиносӣ, антропология, фалсафа ва дигар соҳаҳои илм.

Мафҳум ва масъалаи фарҳанг дар адабиёти ҳуқуқӣ низ ба таври кофӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Дар сатҳи конституцсионӣ (моддаи 40-и Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон) ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар ҳаёти фарҳангӣ ва истифода аз муассисаҳои фарҳангӣ, дастрасӣ ба арзишҳои фарҳангӣ ва дигар ҳуқуқҳои фарҳангӣ муқаррар гардидааст.

²⁷⁷ Радко Т.Н. Теория государства и права: Учебник для вузов. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. - С. 571.

Сатҳи баланди фарҳанг, аз ҷумла фарҳанги ҳуқуқӣ, ҳамчун омили асосии ташаккули давлати ҳуқуқбунёд баромад мекунад.

О.Е. Кутафин таъкид менамуд, ки «бояд ҳукмронии ҳуқуқ пайваста таҳким бахшида шавад, ки натиҷаи он ташаккули давлати ҳуқуқбунёд мебошад»²⁷⁸.

Ба ин тартиб, таҳқиқи фарҳанг аз ҷониби илмҳои ҳуқуқӣ дорои аҳамияти принципиалӣ пайдо мекунад. Тавре ки Н.П. Безуглова қайд мекунад, «вобаста ба манфиатҳои касбӣ ва ҳадафҳои амалии муҳаққиқон, муаллифон шаш навъи таърифи ин феноменро чудо менамоянд: таърифҳои тавсифӣ, таърихӣ, меъёрӣ, таърифҳои вобаста ба субъект, таърифҳои сохторӣ ва генетикӣ»²⁷⁹.

Ҳамзамон, аксари таърифҳо ду нуқтаи назарро муттаҳид менамоянд: нуқтаи назари умумикунӣ ва нуқтаи назари менталистӣ. Мувофиқи нуқтаи назари умумикунӣ фарҳанг ҳамчун тарзи зиндагии халқ фаҳмида мешавад; чунин дидгоҳ хоси таърифҳои тавсифӣ, таърихӣ, сохторӣ ва генетикӣ мебошад. Тибқи нуқтаи назари менталистӣ фарҳанг ҳамчун низоми абстрактӣ ё тавлидкунандаи ғояҳо маънидод мегардад.

Г.И. Гайсина қайд менамояд, ки «дар соҳаи муайянсозии мафҳуми фарҳанг тамоюле ба вучуд омадааст, ки фарҳангро ҳамчун маҷмӯи усулҳои ташкили фаъолияти ҳаётии инсон, ҳамчун маҷмӯи намунаҳо ва меъёрҳои фаъолият, ки як навъ технологияи иҷтимоиро муайян менамоянд, баррасӣ мекунад»²⁸⁰.

Назарияҳои илмӣ оид ба фарҳангро метавон ба се нуқтаи назари асосӣ ғурӯҳбандӣ намуд: антропологӣ (А. Кребер, П. Сорокин), сотсиологӣ (Э.Б. Тайлор) ва фалсафӣ (Г. Беккер).

Дар заминаи нуқтаи назари антропологӣ фарҳанг ҳамчун маҷмӯи тамоми неъматҳои фаҳмида мешавад, ки аз ҷониби инсон офарида шуда, аз падидаҳои табиӣ фарқ мекунанд. Профессор С.С. Загребин, бисёрчанба будани фарҳанг ва аҳамияти онро барои рушди муназзами ҷомеа таҳлил намуда, ба чунин хулоса меояд, ки «фарҳанг ҳамчун низоми арзишҳои моддӣ ва маънавӣ тамоми марҳилаҳои таърихи инсониятро дар бар мегирад, ки дар он сарнавишти ҳар як инсон ба мисли сарнавишти тамоми башарият аҳамият дорад. Фарҳанг меъёри арзёбии гузаштаи таърихӣ ва замони муосир мебошад. Фарҳанг ба рушди иҷтимоӣ маъно мебахшад. Иқтисод ва сиёсат, саноат ва кишоварзӣ, энергетика ва нақлиёт воситаҳои рушди фарҳанг мебошанд».

Дар адабиёти ҳуқуқӣ, аз ҷумла дар таҳқиқоти Т.Н. Радько, фарҳанг ҳамчун «маҷмӯи арзишҳои моддӣ ва маънавӣ (инчунин усулҳои офариниш, истифода ва интиқоли онҳо), ки дар раванди тағйир додани табиат ва ҷомеа ҷамъ шудаанд», маънидод мегардад. Дар чунин равиш, зухуроти тамоми ҷанбаҳои ҳаёти иҷтимоӣ ва натиҷаҳои он метавонанд ба мафҳуми «фарҳанг» мансуб дониста шаванд²⁸¹.

Равшан аст, ки нуқтаи назари антропологӣ ба ҷамъбаст ва ба ҳисоб гирифтани ҳамаи маҳсулоти фаъолияти инсон равона гардида, меъёрҳои дақиқеро барои муайян намудани он ки кадом падида метавонад ё бояд барои ҷомеа арзишманд дониста шавад, муқаррар намекунад.

Дар доираи нуқтаи назари сотсиологӣ фарҳанг, ҳамчун унсурҳои зарурии ҳаёти ҷамъиятӣ, ба сифати маҷмӯи арзишҳои маънавӣ ва иҷтимоан аҳамиятнок муайян карда мешавад. Дар чунин фаҳмиш рушди шахсият дар ин ё он соҳаи фаъолияти ҳаётӣ рушди пешрафтаи фарҳангро дар маҷмӯъ муайян месозад. Фарҳанг ҳамчун шартҳои зарурӣ ва ҳамзамон натиҷаи фаъолияти ҷомеа баромад менамояд.

²⁷⁸ Кутафин О.Е. Есть вещи безобидные, а есть кардинальные // Государство и право 2004. № 2. С. 377.

²⁷⁹ Безуглова Н.П. Понятие «культура» в сравнительных исследованиях культур. - Тамбов, Грамота. - 2012, № 2(16): в 2х ч. Ч. II. - С.24-27.

²⁸⁰ Гайсина Г.И. Культурологический подход в теории и практике педагогического образования: дис. д-ра пед. наук. - М., 2002 - 353с.

²⁸¹ Радько Т.Н. Проблемы теории государства и права. Учебник : учебник / Т.Н. Радько. - Москва : Проспект, 2015. - С. 571.

Тавре ки Л.А. Петручак ишора мекунад, «арзишҳои фарҳангӣ аз ҷониби “қувваҳо”-и муайяни фарҳангӣ-эҷодии ҷомеа офарида мешаванд»²⁸².

Тибқи нуқтаи назари фалсафӣ фаъолияти инсон ҳамчун пояи методологии инъикоси фарҳанг баррасӣ мегардад. Ҳар гуна фаъолият унсурҳои зеринро дар бар мегирад: объект (олам), субъекте, ки ба он муқобил меистад, ҳадафи ӯ, воситаҳо, ҳуди раванди фаъолият ва натиҷаҳои он. Ин раванд тавассути муносибатҳои муайяне, ки байни одамон ташаккул меёбанд, миёнаравӣ шуда, олами иҷтимоӣ (табиати дуҷум) ва соҳаҳои гуногуни ҳастиро ба вучуд меорад²⁸³.

Ба ин тартиб, мутобиқи нуқтаи назари фалсафӣ, фарҳанг ҳолати сифатӣ ва сатҳи зеринро ифода менамояд: а) усулҳо ва шаклҳои ҳамаи намудҳои фаъолияти инсон ва ҷомеа; б) меъёрҳои институтҳои иҷтимоӣ, ки дар доираи онҳо фаъолияти инсон сурат мегирад; в) натиҷаҳои ин фаъолият, ки дар арзишҳои моддӣ ва маънавӣ таҷассум ёфтаанд.

Дар адабиёти муосир ҳангоми муайян намудани ин ё он падидаи иҷтимоӣ ҳамчун марбут ба фарҳанг маҷмӯи гуногуни меъёрҳо истифода мешавад, аз ҷумла меъёри фаъолиятӣ, эҷодӣ, аксиологӣ, гуманистӣ, экзистенсиалӣ ва дигар меъёрҳо.

Дар солҳои охир олимони пешниҳод менамоянд, ки ҳамчун меъёри асосӣ ҳангоми муайян намудани мафҳуми фарҳанг аз нуқтаи назари аксиологӣ истифода бурда шавад. Дар доираи ин нуқтаи назар фарҳанг ҳамчун фаъолияти созанда, инсонгароёна, дорои аҳамияти мусбат ва эҷодии инсон маънидод мегардад, ки моҳияти инсонро ҳифз ва рушд дода, дар олам ҳақиқат, неқӣ ва арзишҳои умумибашарино афзун менамояд²⁸⁴.

Нуқтаи назари шабеҳ дар таърифи мафҳуми сиёсати фарҳангӣ, ки соли 2001 аз ҷониби ЮНЕСКО пешниҳод шудааст, истифода гардидааст. Мутобиқи он, «фарҳанг бояд ҳамчун маҷмӯи хусусиятҳои фарқкунандаи ҷомеа ё гурӯҳи иҷтимоӣ — маънавӣ ва моддӣ, зеҳнӣ ва эҳсосӣ — баррасӣ гардад; илова бар санъат ва адабиёт, он тарзи зиндагӣ, “қобилияти ҳамзистӣ”, низомҳои арзишӣ, анъанаҳо ва эътиқодҳои дар бар мегирад».

Ба ин тартиб, ба фарҳанг он чизе мансуб доништа мешавад, ки аз ҷониби ҷомеа, гурӯҳҳои алоҳида ё шахсиятҳо ҳамчун дорои аҳамияти мусбат барои рушди ҷомеа офарида шуда, барои фард ва ҷомеа арзиш маҳсуб меёбад.

Аз нуқтаи назари равиши фаъолиятӣ, фарҳанг маҷмӯи шаклҳо ва усулҳои устувори фаъолият мебошад, ки дар амалияи инсонӣ ва шуури ҷамъиятӣ мустаҳкам гардидаанд. Тибқи ин концепсия, ҳосияти бунёдии фарҳанг, ки моҳияти онро ифода намуда, ҳамаи хусусиятҳои дигарро муттаҳид месозад, қобилияти он барои хизмат намудан ҳамчун воситаи фаъолияти инсон мебошад.

Ниҳоят, мутобиқи концепсияи шахсиятӣ-эҷодии дарки фарҳанг, фарҳанг маҷмӯи сифатҳои инсонӣ мебошад, ки қувваҳои моҳиятии инсон ва дараҷаи рушди ӯро ҳамчун субъекти фаъолияти эҷодӣ муайян мекунад. Дар доираи ин концепсия ташаккули шахсият ҳамчун манбаи эҷодии ҳуди фаъолият — субъекти фарҳанг — аҳамияти калидӣ дорад. Фаъолияти инсон аз нигоҳи он баррасӣ мегардад, ки то чӣ андоза ва чӣ гуна он ба рушд, такмил ва худшиносии шахсият мусоидат менамояд. Бо ин роҳ, равиши мазкур ба моҳияти инсонгароёна ва шахсият-ташаккулдиҳандаи фарҳанг диққати махсус медиҳад.

Омӯзиши фарҳанг аз нигоҳи нуқтаҳои назари номбурда ба дарки аҳамияти эътироф ва ҳифзи арзишҳо дар ҷомеа мусоидат мекунад. Дар ин раванд ҳуқуқ ва давлат нақши муҳим мебозанд, зеро онҳо натиҷаи рушди фарҳангии ҷомеа буда, сатҳи ҷунин рушдро тавсиф менамоянд.

Татбиқи нуқтаҳои назари дар боло зикршуда нисбат ба муайян намудани мафҳуми «фарҳанг» имкон медиҳад, ки доираи масъаларо, ки бояд дар соҳаи фарҳангӣ-тарбиявӣ

²⁸² Петручак Л.А. Правовая культура современного российского общества. - М.: Издательство «Перо», 2012. - С. 18.

²⁸³ Ултургашев Г.Г. Основы научной культуры (понятие культуры) // Вестник кемеровского государственного университета культуры и искусств. - 2008, № 5. - С. 28-31.

²⁸⁴ Орлова З.Н. Понятие «культура»: аксиологический аспект // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия Социальные науки, 2007, № 2(7), - с. 162.

мавриди танзими давлатӣ-ҳуқуқӣ қарор гиранд, ба таври ҳамаҷониба ва мукамал муайян карда шаванд.

Ҳамчунин метавон як қатор хусусиятҳои дигари муҳими мушкилоти мавриди таҳқиқро қайд намуд. Аксари назарияҳои муосир эътироф менамоянд, ки фарҳанг дар ҷаҳолияти ҳаётии ҷомеа аҳамияти низомсоз дошта, ҳамчун пояи асосии танзими иҷтимоӣ баромад мекунад.

Таъсири фарҳанг ба ҳаёти ҷамъиятӣ ва сиёсӣ аз самтҳои гуногун амалӣ мегардад. Ба андешаи А.С. Балакшин, чунин таъсир дар ҷанбаҳои зерин ифода меёбад: «иҷтимоишавӣ ва тарбияи шахсият, мутобиқ намудани инсон ба шароити ҳаёти ҷамъиятӣ, ташаккули қобилияти танзими рафтори худ мутобиқи меъёрҳои муқаррарнамудаи ҷомеа; ташаккул ва таҳкими низоми арзишҳо; инчунин таъсири фарҳанг ба ҳаёти сиёсӣ тавассути офариниши моделҳои ҷаҳолияти абзорҳои сиёсӣ, таҳия ва қабули қарорҳои сиёсӣ, намунаҳои амал ва рафтор ва татбиқи онҳо дар вазъиятҳои гуногуни ҳаёти сиёсӣ»²⁸⁵.

Дар навбати худ, ҳуди истилоҳи фарҳанг аз ҷониби институтҳои сершумори ҷамъиятӣ — сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва махсусан фарҳангӣ — таъмин ва дастгирӣ карда мешавад.

Ба тадриҷ бозбинӣ ва азнавбаҳодиҳии нақш ва аҳамияти иштироки давлат ва танзими давлатӣ-ҳуқуқӣ дар соҳаи фарҳангӣ-тарбиявӣ ба амал меояд. Ба андешаи В.П. Гавриков, «давлат ҳамчун институти иҷтимоӣ дар танзими иҷтимоӣ нақши муҳим мебозад, на танҳо аз он ҷиҳат ки танзими ҳуқуқиро амалӣ менамояд, балки инчунин ҳамоҳангсозии онро бо дигар намудҳои танзими иҷтимоӣ таъмин мекунад»²⁸⁶.

Яке аз вазифаҳои муҳимтарини илми ҳуқуқ таҳияи пешниҳодҳои илмӣ-асоснок барои таъмини самаранокии танзими давлатии соҳаи фарҳанг ва тарбия ба ҳисоб меравад. Тавре ки Д.В. Пожарский таъкид мекунад, «барои давлат фарҳанг бояд объекти махсуси ғамхорӣ бошад. Дар ин яке аз хусусиятҳои асосие ифода меёбад, ки зарурати таҳлили бунёдии (фалсафӣ, фарҳангшиносӣ, сотсиологӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ) имкониятҳои воқеӣ ва иҷтимоии зарурии давлатро мавриди баррасӣ муайян менамояд».

Иштирок ва идоракунии давлатӣ дар соҳаи фарҳанг ва тарбия дар муайян намудани ҳадафҳо ва вазифаҳои асосӣ, интиҳоби усулҳо ва воситаҳои ҷаҳолияти давлатӣ ва сиёсӣ, ки тавассути онҳо ноил шудан ба ҳадафҳои гузошташуда ба таври оптималӣ имконпазир мегардад, инчунин дар пешбурди сиёсати кадрӣ ифода меёбад. Ҳамзамон, воқеият ва иҷрошавандагии ҳадафҳо ва вазифаҳои муайяншуда аз он вобаста аст, ки онҳо то чӣ андоза ба шароити иҷтимоӣ ва имкониятҳои воқеии мавҷуда дар марҳилаи мушаххаси таърихӣ рушди ҷомеа ва давлат мутобиқ мебошанд.

Ба ин тартиб, дар илми ҳуқуқ зери мафҳуми танзими давлатии муносибатҳо дар соҳаи фарҳанг чунин фаҳмида мешавад: «таъсири давлат ба ҳолати шабакаи муассисаҳои фарҳанг ва санъат, иттиҳодияҳои эҷодӣ ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ бо мақсади фароҳам овардани шароит барои ҳифз, офариниш, паҳнсозӣ ва азхудкунии арзишҳои фарҳангӣ».

Бо вучуди ин, назарҳои олимони нисбат ба асоснокии ҷудо намудани функсияи мустақили давлат дар соҳаи фарҳанг яқсон нестанд, ки ин, аз ҷумла, бо мавҷудияти баҳси илмӣ оид ба ҳуди мафҳуми «функсияи давлат» вобаста мебошад.

Дар назарияи ҳуқуқ масъалаҳои марбут ба функсияҳои давлат ба таври нисбатан васеъ таҳия гардида, нишонаҳои асосии онҳо муайян ва равишҳои гуногуни гурӯҳбандии онҳо ташаккул ёфтаанд. Таҳлили мафҳуми «функсия» аз нуқтаи назари методологӣ, математикӣ, иҷтимоӣ, фалсафӣ ва сиёсӣ имкон медиҳад ба чунин хулоса расем, ки функсияҳои як объект зоҳиршавии берунии хосиятҳои он буда, тарзи рафтори объектро дар низоми муайяни муносибатҳо инъикос менамоянд. Ин маънои онро дорад, ки омӯзиши функсияҳои давлат имконият медиҳад ҳуди давлат, моҳият ва хусусиятҳои онро бевосита мавриди таҳлил қарор дод.

²⁸⁵ Балакшин А.С. Культурная политика: теория и методология исследования: дисс. доктора философ. наук : спец. 24.00.01 - Теория и история культуры. - Н. Новгород, 2005. - С.117.

²⁸⁶ Теория государственно-правового регулирования : монография / В.П. Гавриков. 2016. — С.8.

Дар солҳои 60–70-уми асри гузашта мафҳуми функцияи давлат аз ҷониби олимони фаёлона таҳия гардида, нуқтаҳои назари гуногун пешниҳод шудаанд. Масалан, мувофиқи мавқеи А.И. Денисов, «функцияи давлатро танҳо он ҷанбае метавон номид, ки тарафи предмети фаёлияти онро дар марҳилаи муайяни рушди давлат инъикос намуда, онро аз нигоҳи предметӣ-сиёсӣ тавсиф мекунад ва як ё якчанд паҳлуҳои моҳияти давлатро нишон медиҳад»²⁸⁷.

Нуқтаи назари дигарро Л.И. Каск пешниҳод намудааст. Ба андешаи ӯ, «функцияҳои давлат он ҷанбаҳои муҳтавои фаёлияти он мебошанд, ки таъйиноти синфӣ ва умумичамбъияти давлатро тавсиф мекунад»²⁸⁸.

Ин мавқеъ, ки ба инъикоси моҳияти синфӣи давлат дар функцияҳои он равона гардида буд, ба назари мо, дар шароити давраи шӯравӣ дорои аҳамият ва асоснокӣ буд, вале дар шароити муосир наметавонад ҳамчун меъёри муайянкунанда дар муайянсозии мафҳуми функцияи давлат баромад кунад.

Дар навбати худ, мутобиқи равишҳое, ки аз ҷониби илми ҳуқуқ пешниҳод гардидаанд, функцияи давлат ҳамчун механизми таъсири давлатӣ ба муносибатҳои ҷамъиятӣ баррасӣ мешавад.

Саҳми назаррас дар омӯзиши мушкilotи функцияҳои давлати муосир, гурӯҳбандӣ ва тамоюлҳои рушди онҳо аз ҷониби профессор Т.Н. Радько гузошта шудааст. Давомдиҳандагони мактаби илмӣ ӯро метавон олимоне чун А.А. Барканов ва Д.В. Пожарский номид²⁸⁹.

Мутобиқи мавқеи муҳаққиқони зикршуда, функцияҳои давлат «самтҳои асосӣ, аз ҷиҳати меъёрӣ ба танзим даровардашуда ва аз лиҳози ташкилӣ таъминшудаи фаёлияти воқеии давлат мебошанд, ки аз ҳадафҳо ва вазифаҳои асосӣ, объективона зарурӣ бармеоянд ва моҳият ва таъйиноти иҷтимоии онро ифода менамоянд».

Дар фаҳмиши А.Б. Венгеров, «функцияи давлат бояд ҳамчун предмет ва муҳтавои фаёлияти он дар самти муайян, инчунин воситаҳо ва усулҳое, ки татбиқи ин фаёлиятро таъмин мекунад, баррасӣ гардад»²⁹⁰.

Фаҳмиши монандро профессор Л.А. Морозова пешниҳод намудааст, ки мувофиқи мавқеи ӯ функцияи давлат «механизми махсуси таъсири давлатӣ ба муносибатҳо ва равандҳои ҷамъиятӣ буда, самтҳои асосии фаёлияти онро оид ба идоракунии ҷомеа фаро мегирад»²⁹¹.

Аҳамияти мавқеи мазкур дар он ифода меёбад, ки он имкон медиҳад на танҳо соҳаҳои фаёлияти давлат муайян карда шаванд, балки ҳамчунин воситаҳо ва усулҳое ошкор гарданд, ки давлат барои татбиқи вазифаҳои ба ӯ вогузоршуда истифода менамояд.

Ҳамзамон, дар доираи равиши зикршуда омехташавии мафҳуми «функцияи давлат» бо дигар падидаҳои сиёсӣ-давлатӣ, аз қабili механизми давлат, ба назар мерасад.

Бархе аз муаллифон бар онанд, ки ба функцияҳои давлат ҳамаи намудҳои фаёлияти давлат мансуб дониста мешаванд (Л.А. Каск, В.С. Нерсисянц).

Фаҳмиши анъанавӣ ва маъмултарини функцияи давлат ба муайян намудани он ҳамчун самти асосӣ (ҷанбаи) фаёлияти давлат иртибот дорад (М.И. Байтин, Н.В. Черноголовкин, Т.Н. Радько, В.М. Сырых, В.К. Бабаев, В.С. Петров). Бо ин роҳ, мафҳуми функцияи давлат ҳамчун муҳтавои фаёлияти давлат дар самтҳои муайян маънидод шуда, аз функцияҳои мақомоти алоҳидаи давлатӣ, ки бо ваколатҳои мушаххас мучаххаз гардидаанд, фарқ карда мешавад.

²⁸⁷ Денисов А.И. Советское государство. Возникновение, развитие, сущность и функции. - М., 1967. - С. 133.

²⁸⁸ Каск Л.И. Функции и структура государства / отв. Ред. Д.А. Керимов. Л.: Изд-во ЛГУ, 1969. - С. 8.

²⁸⁹ Пожарский Д.В. Контрольно-надзорная функция современного государства: дис. ...канд. юрид. наук. - М., 2004. - С.22.

²⁹⁰ Венгеров А.Б. Теория государства и права. - М., 2000. - С. 141.

²⁹¹ Морозова Л.А. Современная российская государственность: проблемы теории и практики: автореф. дисс. ...докт. юрид. наук. - М., 1998. - С. 19.

Дар идомаи ин андеша И.С. Самощенко ишора мекунад, ки «функсияи давлат таъйиноти иҷтимоии давлатро дар дохил ва берун аз кишвар ифода менамояд».

Ҳамчун пояи методологии таҳқиқи функсияҳои давлат равиши пешниҳоднамудаи А.П. Глебов қобили таваҷҷуҳ ба назар мерасад. Ба ақидаи ӯ, дар сохтори функсияи давлат оғози **статикӣ (зарурӣ)** ва **динамикӣ** чудо карда мешаванд. Хосиятҳои динамикӣ дар фаъолияти мақсадноки функционалӣ ва амалии давлат ифода меёбанд. Ба хосиятҳои статикӣ бошад, А.П. Глебов ҳадафҳо ва вазифаҳои давлатро мансуб медонад²⁹².

Дар функсияҳои давлат хусусиятҳо ва қонуниятҳои рушди хоси ин давлат инъикос меёбанд. Мутобиқи мавқеи Н.И. Матузов ва А.В. Малько, функсияҳои давлат «самтҳои асосии фаъолияти давлат оид ба ҳалли вазифаҳои мебошанд, ки дар назди он қарор доранд»²⁹³.

Ба андешаи В.М. Корельский, функсияҳои давлат «самтҳои асосии фаъолияти он мебошанд, ки моҳият ва таъйиноти иҷтимоӣ, ҳадафҳо ва вазифаҳои давлатро дар раванди идоракунии ҷомеа дар шаклҳо ва бо усулҳои хоси он ифода менамоянд»²⁹⁴.

Ба ин тартиб, назарияи функсияҳои давлат, дар муқоиса бо таълимотҳо оид ба дигар хусусиятҳо ва нишонаҳои давлат, бештар бо ҳадафҳо ва моҳияти давлат алоқаманд мебошад. Бидуни инкор намудани он ки таъйиноти иҷтимоии давлат ва функсияҳои он мафҳумҳои якхела нестанд, бар он ақидаем, ки моҳияти иҷтимоии давлат омили бунёди дар фаъолияти он махсуб меёбад. Функсияҳои давлат, бо дарназардошт ва мувозинат бахшидани манфиатҳои умумибашарӣ, гурӯҳӣ ва шахсӣ, ҳамин моҳияти давлатро ифода менамоянд.

Бо вучуди он ки татбиқи вазифаҳои давлат дар соҳаи фарҳангӣ-тарбиявӣ имрӯз нисбат ба фаъолият дар соҳаҳои иқтисодӣ ва идоракунии давлатӣ мавқеи дуҷумдараҷа дорад, ҳифзи иқтисодии фарҳангии ҷомеа мустақиман бо татбиқи таъйиноти иҷтимоии давлат вобаста мебошад.

Вазифаҳои давлат, ки дар раванди рушди таърихӣ дар назди ҷомеа ва давлат ба миён меоянд, пайдоиши функсияҳои навро муайян менамоянд. Функсияи давлат ҳамчун категорияи динамикӣ таҳти тағйироти доимӣ қарор дорад. Муҳтавои ҳар як функсия дар чараёни татбиқи сиёсати мушаххаси давлатӣ таҷассум меёбад.

Дар шароити муосир сиёсати давлатии фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин соҳаҳои ҳаёти давлатӣ ва ҷамъиятиро фаро мегирад: ҳамаи намудҳои фаъолияти фарҳангӣ, илмҳои гуманитарӣ, маориф, муносибатҳои байни миллатҳо, дастгирии фарҳанги халқи тоҷик дар хориҷи кишвар, ҳамкорӣҳои байналмилалӣ гуманитарӣ ва фарҳангӣ, инчунин тарбия ва худтарбияи шаҳрвандон, маърифатнокӣ, рушди ҳаракати кӯдакон ва ҷавонон, ташаккули фазои иттилоотии кишвар.

Н.В. Черноголовкин функсияи фарҳангӣ-тарбиявиро дар баробари функсияи хоҷагидорӣ-ташкилӣ, ҳифзи тартиботи сотсиалистӣ ва дигар функсияҳои давлат номбар менамояд²⁹⁵.

Тарзҳои гуногуни татбиқи функсияи фарҳангӣ-тарбиявии давлат дар асари А.А. Барканов таҳти унвони «Функсияи фарҳангӣ-тарбиявии давлат» мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Дар ин таҳқиқот муаллиф мафҳуми функсияи фарҳангӣ-тарбиявиро пешниҳод намуда, хусусиятҳои сохтор ва муҳтавои онро ошкор месозад.

Муаллиф ин функсияи давлатро ҳамчун функсияи мустақил эътироф намуда, онро ҳамчун «фаъолияти аз ҷиҳати меъёрӣ ба танзим даровардашуда, аз лиҳози ташкилӣ таъминшуда ва ҳадафноки давлат дар соҳаи маънавӣ-фарҳангӣ, ки моҳият ва таъйиноти иҷтимоии давлатро ифода менамояд» муайян мекунад.

²⁹² Глебов А.П. Сущностно-субстанциональный и функциональный подходы в исследовании государственных и правовых явлений // Проблемы теории государства и права / Под ред. М.Н. Марченко. - М., 2002. - С. 173.

²⁹³ Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. М.: Юристъ, 2002. - С. 56.

²⁹⁴ Корельский В.М., Перевалов В.Д. Теория государства и права. - М.: Норма, 2004. - С. 320.

²⁹⁵ Черноголовкин Н.В. Теория функций социалистического государства. М., 1970. - С. 127.

Профессор В.В. Лазарев таъкид мекунад, ки «бо дарназардошти равиши умумӣ нисбат ба ҳудуди фаъолияти давлатӣ, давлат, аз ҷумла, вазифаи рушди фарҳангии шаҳрвандонро бар уҳда дорад»²⁹⁶.

Профессорон Н.И. Матузов ва А.В. Малько функцияи рушди фарҳанг, илм ва маорифро ҷудо мекунад, ки ба андешаи онҳо «он ба ҷойи функцияи фарҳангӣ-тарбиявӣ ташаккул ёфтааст, ки қаблан бо ҳукмронии идеологияи мутлақо давлатӣ хос буд»²⁹⁷.

Дар таҳқиқоти О.В. Родионова фарҳанг ҳамчун яке аз унсурҳо (самтҳо)-и функцияи иҷтимоии давлат муайян карда мешавад²⁹⁸.

Ба ин тартиб, рушди фарҳанг ҳамон қадар ҷузъи ҷудонопазири фаъолияти давлат мебошад, ки рушди иқтисод ва дигар шаклҳои рушди иҷтимоӣ ҳастанд; бидуни онҳо давлат наметавонад ба таври комил ташаккул ёбад. Рушди фарҳанг яке аз муҳимтарин функцияҳои давлат маҳсуб меёбад.

Ҳадафҳои стратегии татбиқи функцияи фарҳангӣ-тарбиявӣ давлат иборатанд аз: таъмини ҳуқуқҳои фарҳангии инсон, фароҳам овардани имкониятҳо барои рушди иқтисодии фарҳангии шахсият ва ҷомеа, дастгирии ҳамаҷонибаи давлатии рушди фарҳанг, илм ва маориф, таҳкими ҳувиати умумишаҳрвандии русиягӣ, ҳамгиро намудани фарҳанг ба шароити бозор, инчунин тарбияи шахсият ва ҷомеа.

Бояд қайд кард, ки рушди устувори давлати Тоҷикистон танҳо бо ташаккули механизми комили тарбияи ҳуқуқӣ таъмин мегардад.

Сатҳи фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа, новобаста аз давлат ва сатҳи рушди он, нишондиҳандаи асосӣ буда, дараҷаи қомеъӣ ва таърихӣ низоми ҳуқуқиро муайян мекунад.

Дар таҳқиқоти Л.А. Петручак низ таъкид шудааст, ки «фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа асоси асосии ташаккули фаъолиятҳои ҳуқуқӣ ва шахсияти қонунписанд, пешгирӣ ва бартараф кардани деформацияҳои иҷтимоӣ ва девиацияҳои ҳуқуқӣ мебошад»²⁹⁹.

Муҳим ба назар мерасад, ки механизми асосӣ барои татбиқи муваффақонаи сиёсати фарҳангӣ-тарбиявӣ давлат ва ташаккули шахсияти дорои фарҳанги ҳуқуқӣ бояд таъмини ҳуқуқи давлат ба таълим, аз ҷумла таълими ҳуқуқӣ бошад.

Шахси фарҳангӣ бояд мутаалим бошад ва таълим бе донишҳои илмӣ ғайримумкин мебошад, таъкид мекунад профессор Р.Х. Макуев. Фарҳанг, илм ва таълим бо ҳам зич алоқаманданд, аз ин рӯ давлат низ бо ин самт машғул аст³⁰⁰.

О.В. Богданова ба хулоса меояд, ки таълими ҳуқуқӣ ва тарбияи ҳуқуқӣ ба ҳам саҳт алоқаманданд ва бинобар ин, концепсияи «таълими тарбиявӣ»-ро пешниҳод мекунад. Таълими тарбиявӣ алоқаи органикии раванҷҳои ташаккули ҳадафҳои шахсияти инсон, аз ҷумла огоҳӣ аз ҳуқуқро дар рафти омӯзиши донишҳои ҳуқуқӣ пешбинӣ менамояд³⁰¹.

Бояд қайд кард, ки таълим ҷузъи ҷудонопазири тарбия мебошад. Фарҳанг, илм ва таълим ҳадафҳои умумӣ доранд – интиқоли таҷриба ва донишҳои ҷамъшуда, яқоя ба тарбияи ҳамаҷонибаи шахсият ва ҷомеа мусоидат мекунад.

Дар таҳқиқоти Е.М. Павленко низ масъалаи фарҳанги ҳуқуқи инсон мавриди таҳлил қарор гирифтааст, ки он системаи донишҳо, самтҳои арзишмандӣ ва нуқтаҳои назар, ҳиссиёт ва эҳсосотро дар бар мегирад, ки асоси онҳо ба эътироф ва эҳтироми шаъну номуси инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ асос ёфтааст, ҳамчунин малақаҳо ва қобилиятҳои амалӣ оид ба татбиқ ва ҳифзи онҳо³⁰².

²⁹⁶ Лазарев В.В. Теория государства и права. М., 1992. - С.89-90.

²⁹⁷ Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. М.: Юрист, 1999. – С.67.

²⁹⁸ Родионова О.В. Социальная функция современного государства: автореф. дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01. - Москва, 2007. - С. 22.

²⁹⁹ Петручак Л.А. Указ. соч. - С. 276.

³⁰⁰ Макуев Р.Х. Теория государства и права: учебник / Р.Х. Макуев. 3-е изд., изм. и доп. - М. : Норма : Инфра-М, 2010. - С. 102.

³⁰¹ Богданова О.В. Правовое воспитание как важнейшая составляющая идеологической функции государства // Юридическая наука и практика. - 2014. - с. 177.

³⁰² Павленко Е.М. Информационная функция культуры прав человека в современном государстве и обществе // Вестник Волгоградского государственного университета. - 2016, № 1 (30). - с. 83.

Ҳамин тариқ, функсияи фарҳангӣ-тарбиявӣ ҳамчун самти мураккаб ва меъёрӣ муайяншудаи фаъолияти давлат дар соҳаи фарҳанг ва тарбия шинохта мешавад, ки бо мақсади таъмин намудани ҳуқуқ ва озодиҳои фарҳангӣ, рушди потенциали фарҳангии кишвар, ҳифз ва нигоҳдории мероси фарҳангӣ, таъмини донишҳои ҷамъшуда ва интиқоли онҳо ба наслҳои оянда, ҳамчунин тарбияи шахс ва ҷомеа амалӣ мегардад.

Функсияи фарҳангӣ-тарбиявии давлат дорои як қатор ҷанбаҳои муҳим мебошад:

1. **Соҳаи маориф ва илм** – давлат бо таъсиси муассисаҳои таълимӣ, таҳияи стандартҳои таҳсилот, дастгирии илм ва инноватсияҳо ба рушди зеҳнии ҷомеа мусоидат менамояд.
2. **Тарбияи ахлоқӣ ва шаҳрвандӣ** – ташаккули арзишҳои ахлоқӣ, эҳтиром ба қонун, ҳисси масъулият ва худшиносии миллий тавассути барномаҳои тарбиявӣ амалӣ мегардад.
3. **Рушди фарҳанг ва санъат** – ҳифз ва тарғиби мероси фарҳангӣ, дастгирии театр, мусиқӣ, адабиёт ва дигар шаклҳои эҷодиёти фарҳангӣ.
4. **Ҳифзи арзишҳои миллий ва умумибашарӣ** – давлат вазифадор аст, ки фарҳанги миллиро дар шароити ҷаҳонишавӣ ҳифз намуда, ҳамзамон арзишҳои умумиинсониро тарғиб намояд.

Татбиқи самараноки функсияи фарҳангӣ-тарбиявии давлат ба устувории иҷтимоӣ ва пешрафти ҷомеа мусоидат мекунад. Ҷомеае, ки сатҳи баланди маърифат ва фарҳанг дорад, қобилияти бехтари ҳалли мушкилоти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоиро доро мебошад. Ин функсия инчунин ба коҳиш ёфтани ҷинояткорӣ, ифротгароӣ ва дигар зухуроти манфии иҷтимоӣ мусоидат менамояд.

Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, функсияи фарҳангӣ-тарбиявии давлат аҳамияти махсус дорад, зеро он ба таҳкими ваҳдати миллий, худшиносии шаҳрвандон ва тарбияи насли ҷавон дар рӯҳияи ватандӯстӣ равона шудааст.

Функсияи фарҳангӣ-тарбиявии давлат яке аз унсурҳои муҳими фаъолияти давлатӣ ба ҳисоб меравад, ки рушди ҷамъонибаи ҷомеаро таъмин менамояд. Ин функсия на танҳо ба баланд бардоштани сатҳи фарҳанг ва маърифати шаҳрвандон равона шудааст, балки заминаи устувори рушди иҷтимоӣ ва давлатдорӣ муосирро фароҳам меорад. Аз ин рӯ, тақмили механизмҳои татбиқи функсияи фарҳангӣ-тарбиявӣ бояд яке аз афзалиятҳои асосии сиёсати давлатӣ бошад.

Адабиёт

1. Балакшин А.С. Культурная политика: теория и методология исследования: дисс. доктора философ. наук : спец. 24.00.01 - Теория и история культуры. - Н. Новгород, 2005. – 355с.
2. Барканов А.А. Культурно-воспитательная функция государства: дисс.... канд. юрид. наук : 12.00.01 - Москва, 2007. - 186 с.
3. Безуглова Н.П. Понятие «культура» в сравнительных исследованиях культур. - Тамбов, Грамота. - 2012, № 2(16): в 2х ч. Ч. II. - С.24-27.
4. Богданова О.В. Правовое воспитание как важнейшая составляющая идеологической функции государства // Юридическая наука и практика. - 2014. - С. 177.
5. Венгеров А.Б. Теория государства и права. - М., 2000. – 608с.
6. Гайсина Г.И. Культурологический подход в теории и практике педагогического образования: дис. д-ра пед. наук. - М., 2002 - 353с.
7. Денисов А.И. Советское государство. Возникновение, развитие, сущность и функции. - М., 1967. – 425с.
8. Каск Л.И. Функции и структура государства / отв. Ред. Д.А. Керимов. Л.: Изд-во ЛГУ, 1969. – 64с.
9. Корельский В.М., Перевалов В.Д. Теория государства и права. - М.: Норма, 2004. – 373с.
10. Кутафин О.Е. Есть вещи безобидные, а есть кардинальные // Государство и право 2004. № 2. С. 377.
11. Лазарев В.В. Теория государства и права. М., 1992. – 521с.
12. Макуев Р.Х. Теория государства и права: учебник / Р.Х. Макуев. 3-е изд., изм. и

доп. - М. : Норма : Инфра-М, 2010. – 640с.

13. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. М.: Юристъ, 2002. – 245с

14. Морозова Л.А. Современная российская государственность: проблемы теории и практики: автореф. дисс. ...докт. юрид. наук. - М., 1998. – 36с

15. Орлова З.Н. Понятие «культура»: аксиологический аспект // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия Социальные науки, 2007, № 2(7), - с. 162.

16. Павленко Е.М. Информационная функция культуры прав человека в современном государстве и обществе // Вестник Волгоградского государственного университета. - 2016, № 1 (30). - с. 83.

17. Петручак Л.А. Правовая культура современного российского общества. - М.: Издательство «Перо», 2012. – 364с.

18. Радько Т.Н. Проблемы теории государства и права. Учебник : учебник / Т.Н. Радько. - Москва : Проспект, 2015. – 768с.

19. Родионова О.В. Социальная функция современного государства: автореф. дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01. - Москва, 2007. – 38с

20. Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. М.: Юристъ, 1999.– 435с

21. Теория государственно-правового регулирования : монография / В.П. Гавриков. 2016. — 142с

22. Ултургашев Г.Г. Основы научной культуры (понятие культуры) // Вестник кемеровского государственного университета культуры и искусств. - 2008, № 5. - С. 28-31.

23. Черноголовкин Н.В. Теория функций социалистического государства. М., 1970.

Макола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

ҲАДАФҲО ВА ВАЗИФАҲОИ СИЁСАТИ ҲУҚУҚӢ ДАР СОҲАИ АМАЛИСОЗИИ ҲУҚУҚҲОИ ИНСОН

Шоҳиддинзода Бахтиёр Рачабалӣ,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, унвончуи кафедраи ҳуқуқи инсон
ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ
Тел.: +992 205-55-10-00

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар
бораи ҳуқуқ ва давлат

Муқарриз: Шоев Ф.М., номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

Фишурда: Дар мақолаи мазкур ҳадафҳо ва вазифаҳои сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд мавриди талил қарор гирифтааст. Муаллиф кушиш намудааст, ки ҳадафҳо ва вазифаҳои сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрвандро муайян намояд. Ҳамзамон, дар мақолаи мазкур сиёсати ҳуқуқӣ ҳамчун маҷмуи тадбирҳои мақсадноки давлат барои таъмини волоияти қонун, таҳкими ҳуқуқу озодиҳои инсон ва баланд бардоштани маданияти ҳуқуқии ҷомеа муайян карда шудааст.

Калидвожаҳо: Ҳуқуқ, сиёсати ҳуқуқӣ, ҳадаф, вазифа, амалисозии ҳуқуқ, механизми амалисозии ҳуқуқ, ҳуқуқи инсон, озодии инсон, амалисозии ҳуқуқи инсон, механизми амалисозии ҳуқуқи инсон.

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА КАК СОСТАВНОЙ ЭЛЕМЕНТ МЕХАНИЗМА РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВА

Шоҳиддинзода Бахтиёр Раджабали,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, соискатель кафедры
прав человека и сравнительного правоведения
Тел.: +992 205-55-10-00.

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история
учений о праве и государстве

Рецензент: Шоев Ф.М., кандидат юридических наук, доцент

Аннотация: В данной статье рассматриваются цели и задачи правовой политики в сфере реализации прав и свобод человека и гражданина. Автор предпринял попытку определить цели и задачи правовой политики в области осуществления прав и свобод человека и гражданина. Одновременно в статье правовая политика определяется как совокупность целенаправленных мер государства, направленных на обеспечение верховенства закона, укрепление прав и свобод человека и повышение правовой культуры общества.

Ключевые слова: право, правовая политика, цель, задача, реализация права, механизм реализации права, права человека, свободы человека, реализация прав человека, механизм реализации прав человека.

HUMAN RIGHTS AS AN INTEGRAL ELEMENT OF THE MECHANISM OF IMPLEMENTATION OF LAW

Shohiddinzoda Bakhtiyor Rajabali,

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of the law and state

Reviewer: Shoev F.M., candidate of Legal Sciences, docent

Annotation: This article examines the goals and objectives of legal policy in the field of the implementation of human and civil rights and freedoms. The author attempts to identify and define the goals and objectives of legal policy concerning the realization of human and civil rights and freedoms. At the same time, the article defines legal policy as a set of purposeful state measures aimed at ensuring the rule of law, strengthening human rights and freedoms, and enhancing the legal culture of society.

Keywords: law, legal policy, goal, objective, implementation of law, mechanism for the implementation of law, human rights, human freedoms, realization of human rights, mechanism for the realization of human rights.

Марҳилаи муосири рушди давлатдорӣ бо афзоиши назарраси нақши ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар низоми арзишҳои ҳуқуқӣ тавсиф мегардад. Дар шароити ташаккули давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёд маҳз сатҳи кафолат ва таъмини воқеии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳамчун талаботи асосии самаранокии ҳокимияти давлатӣ, пешрафти ҷомеаи шаҳрвандӣ ва сатҳи рушди низоми ҳуқуқӣ баромад менамояд. Дар ин робита, сиёсати ҳуқуқии давлат дар самти амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд аҳаммияти махсус касб менамояд, зеро он ба ташкили механизми самараноки танзими ҳуқуқӣ равона гардидааст, ки амалисозӣ ва ҳифзи воқеии ҳуқуқу озодиҳои конститутсиониро таъмин мекунад.

Сиёсати ҳуқуқӣ маҷмуи тадбирҳои мақсадноки давлат барои таъмини волияти қонун, таҳкими ҳуқуқу озодиҳои инсон ва баланд бардоштани маданияти ҳуқуқии ҷомеа мебошад. Вақте сухан дар бораи соҳаи амалисозии ҳуқуқи инсон меравад, сиёсати ҳуқуқӣ ба як самти калидии давлатдорӣ табдил меёбад, зеро бидуни сиёсати дуруст, амалисозии воқеии ҳуқуқҳо ғайриимкон аст.

Қобили зикр аст, ки дар адабиёти илмии муосири ҳуқуқшиносӣ сиёсати ҳуқуқӣ ҳамчун падидаи мураккаб арзёбӣ карда мешавад. Он стратегияҳои давлатро дар соҳаи танзими ҳуқуқӣ, низоми ҳадафу вазифаҳои аз лиҳози илмӣ асоснокшуда, инчунин маҷмуи воситаҳо ва усулҳои амалисозии онҳоро дар бар мегирад. Г.И. Муромтсев дуруст қайд менамояд, ки сиёсати ҳуқуқӣ самтҳои асосии фаъолияти давлатро дар соҳаи ҳуқуқ инъикос намуда, ҳамчун воситаи муҳими устувории муносибатҳои ҷамъиятӣ, таҳакими қонуният ва амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд баромад менамояд³⁰³.

Масъалаи мавриди таҳқиқ дар шароити таҳаввулоти муосири ҷаҳонӣ, ки бо рақамикунории муносибатҳои ҷамъиятӣ, рушди технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ, ҷаҳонишавӣ, ҳамгирии байналмилалӣ ва густариши таъсири меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ вобаста мебошанд, аҳаммияти хосса пайдо менамояд. Раванди мазкур зарурати бозбинии сиёсати ҳуқуқии давлат, таҳкими механизмҳои танзими ҳуқуқӣ ва мутобиқ намудани қонунгузори миллӣ ба таҳдиду талаботи нави ҷамъиятиро ба миён меорад. Дар ин замина, масъалаҳои ташаккули низоми самараноки амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, таъмини мувозинат миёни

³⁰³ Муромцев Г.И. Правовая политика: вопросы методологии / Г.И. Муромцев // Известия высших учебных заведений. Правоведение. 2005. № 6 (263). С. 14-25.

манфиатҳои шахс, ҷомеа ва давлат, инчунин таҳкими кафолатҳои ҳуқуқии ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои аҳамияти бештар касб менамоянд.

Бояд қайд намуд, ки ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд ҳамчун арзиши муҳими иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ баромад намуда, моҳият ва самти муносибатҳои байни давлат ва шахсро муайян менамояд. Мувофиқи моддаи 5-уми Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ арзиши олии мебошанд. Ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрвандро давлат эътироф, риоя ва ҳифз менамояд³⁰⁴. Муқаррароти мазкур самти инсонмехварона ва арзишҳои башардӯстонаи сиёсати ҳуқуқии муосирро муайян намуда, дар ташаккули низоми ҳуқуқӣ нақши муҳим мебозад.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ масъалаи сиёсати ҳуқуқ ҳам аз ҷониби олимони ватанӣ ва ҳам аз ҷониби олимони хориҷӣ ба таври васеъ буррасӣ гардидааст. Масалан, Н.М. Матузов сиёсати ҳуқуқиро ҳамчун фаъолияти аз лиҳози илмӣ асоснокшудаи давлат оид ба ташаккули механизми самараноки танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ арзёбӣ менамояд³⁰⁵. Р.Ш. Шарофзода қайд менамояд, ки сиёсати ҳуқуқӣ ин фаъолияти мақомоти давлатӣ ва ниҳодҳои ҷомеаи шахрвандӣ дар соҳаи таъсиррасонии ҳуқуқӣ ба муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад, ки бо истифода аз чораҳои воситаҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ, идеологӣ ва дигар, бо мақсади танзим ва инкишофи муносибатҳои ҷамъиятӣ амалӣ карда мешавад³⁰⁶. Андешаи ба ин монандро Ҳ.С. Тағойбеков дар чунин шакл баён менамояд: «Сиёсати ҳуқуқӣ – фаъолияти мақсадноки мақомоти давлатӣ ва сохторҳои ҷамъиятиву сиёсӣ дар самти таъсири ҳуқуқӣ ба муносибатҳои ҷамъиятӣ бо ҳадафҳои навсозӣ, ислоҳод ва рушди устувори онҳо фаҳмида мешавад. Ин раванд бо истифода аз маҷмуи чораҳои ҳуқуқӣ, ташкиливу идеологӣ ва дигар воситаҳои танзим амалӣ карда мешавад. Субъектҳои асосии сиёсати ҳуқуқӣ давлат, мақомоти давлатӣ, ташкилотҳои ҷамъиятиву сиёсӣ ва шахрвандон мебошанд. Ин ба он вобаста аст, ки сиёсати ҳуқуқӣ дар муқосида бо сиёсатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва дигар самтҳои идоракунӣ бештар ба ҳуқуқ, танзими ҳуқуқӣ ва тартиботи ҳуқуқии тамоми соҳаҳои ҳаёти инсон, ҷомеа ва давлат робитаи мустақим дорад»³⁰⁷.

Э.С. Насриддинзода бошад бар он андеша аст, ки сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо истифода аз чораҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, ташкилӣ, мафкуравӣ ва ҳуқуқӣ бо мақсади танзими самараноки муносибатҳои ҷамъиятӣ ва инкишофи минбаъдаи онҳо роҳандозӣ мешавад³⁰⁸. А.В. Малко қайд менамояд, ки сиёсати ҳуқуқӣ шакли махсуси фаъолияти давлатӣ буда, ба таъмини рушди фазои ҳуқуқии ҷомеа ва тақмили низоми ҳуқуқӣ равона гардидааст³⁰⁹. Ба андешаи О. Ю. Рыбаков, самти асосии сиёсати ҳуқуқии муосир бояд ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон бошад, зеро дар давлати ҳуқуқбунёд маҳз инсон арзиши олии эътироф мегардад³¹⁰.

И.Қ. Миралӣзода масъалаҳои сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи ҳуқуқии инсон чун омили рушди робитаи давлат ва шахсро таҳлил намуда, қайд

³⁰⁴ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6-уми ноябри соли 1994 // [Заҳираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 20.04.2025).

³⁰⁵ Матузов, Н.И. Понятие и основные приоритеты российской правовой политики / Н.И. Матузов // Правоведение. -1997. -№ 4. – С.6-17.

³⁰⁶ Шарофзода Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. Китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ. – Душанбе: «Моҳи-Мунир», 2025. – С. 930.

³⁰⁷ Тағойбеков Х.С. Правовая политика в Республике Таджикистан: общетеоретический аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Институт философии, политологии и права им. А.М. Баховаддинова. – Душанбе, 2014. – С. 11.

³⁰⁸ Насриддинзода Э.С. Саҳми Пешвои миллат дар густариши сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон. истиқболи 31-солагии Истиқлолияти давлатӣ. – Манбаи дастрасӣ: <https://khovar.tj/2022/08/sa-mi-peshvoi-millat-dar-gustarishi-siyosati-u-u-ii-um-urii-to-ikiston-ba-isti-boli-31-solagii-isti-loliyati-davlat/> (санаи мурочиат: 01.03.2025).

³⁰⁹ Малько А.В. Правовая политика современного общества: от теории к практике // Вестник МГУ. Серия «Право». 2012. № 3. С. 22-37.

³¹⁰ Рыбаков О.Ю. Правовая политика в сфере защиты прав и свобод личности: формы и виды // Юристы-Правовед. – 2004. – №9.

менамояд, ки сиёсати ҳуқуқӣ ҷузъи таркибии фаъолияти давлатӣ мебошад, ки мақсади он таҳия ва татбиқи механизмҳои ҳуқуқӣ ҷиҳати таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар ҳама соҳаҳо мебошад³¹¹. Сиёсати ҳуқуқӣ бояд пеш аз ҳама дорои хусусияти инсонмеҳварӣ бошад ва фаъолияти давлатро ба ташаккули низоми самараноки ҳифз ва амалигардонии ҳуқуқи озодиҳои инсон равона созад.

Ҳамзамон бояд қайд намуд, ки сарфи назар аз теъдоди зиёди таҳқиқоти илмӣ оид ба сиёсати ҳуқуқӣ, масъалаи муайян намудани ҳадаф ва вазифаҳои сиёсати ҳуқуқӣ дар самти амалисозии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳамоно баҳсталаб боқӣ мемонад. Дар илми муосири ҳуқуқшиносӣ нисбат ба муайян кардани мазмун, моҳият, сохтор, механизмҳои амалисозӣ ва меъёрҳои самаранокии сиёсати ҳуқуқӣ мавқеи ягона миёни олимони вучуд надорад. Илова бар ин, пайдоиш ва инкишофи муносибатҳои нави ҷамъиятӣ тақмили доимии консепсияи мавҷудаи илмӣ ва таҳияи роҳи усулҳои нави амалисозӣ ва ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрвандро тақозо менамояд.

Бояд қайд намуд, ки ҳадаф ва вазифаҳои сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи амалисозии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд на танҳо аҳаммияти назариявӣ, балки аҳаммияти муҳимми амалӣ низ дорад, зеро самаранокии фаъолияти давлат дар ин самт бевосита ба сатҳи ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд ва устувории тартиботи ҳуқуқӣ дар ҷомеа таъсир мерасонад.

Бояд қайд намуд, ки сиёсати ҳуқуқӣ дорои як қатор унсурҳои ба худ хос мебошад, ки онро аз дигар шаклҳои фаъолияти давлатӣ метавон фарқ намуд. Аввалан, сиёсати ҳуқуқӣ ҳамеша бо истифодаи ҳуқуқ ҳамчун воситаи асосии танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ алоқаманд мебошад. Сониян, он хусусияти мақсаднок дошта, ба ноил шудан ба ҳадафҳои стратегияи рушди ҷомеа ва давлат равона мегардад. Смеюм, сиёсати ҳуқуқӣ тавассути субъектҳои махсус ваколатдоршуда, аз ҷумла мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти судӣ, сохторҳои ҳифзи ҳуқуқ ва ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ амалӣ карда мешавад.

Яке аз хусусиятҳои муҳимми сиёсати ҳуқуқии муосир ин робитаи зичи сиёсати ҳуқуқӣ бо меъёрҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон ба ҳисоб меравад. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва ҳамгироии байналмилалӣ низомҳои ҳуқуқии миллӣ ҳарчи бештар ба принципҳои меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ таъя менамоянд. Ҳолати мазкур зарурати мутабиқсозии қонунгузори миллӣ бо санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, аз ҷумла Эълумияи умумии ҳуқуқ инсон, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахсӣ ва сиёсӣ ва дигар ҳуҷҷатҳои байналмилалиро ба миён меорад.

Амалисозии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳамчун раванди мураккаб арзёбӣ гардида, он на танҳо мустақкам намудани ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрвандро дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, балки муҳайё сохтани шароити заруриро барои татбиқи амалии онҳо низ дар бар мегирад. Дар давлати ҳуқуқбунёд самаранокии низоми ҳуқуқи инсон бештар аз шама ба татбиқи воқеии меъёрҳои ҳуқуқӣ ва мавҷудияти воситаҳои самараноки ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои шахс вобаста мебошад. Дар ин замина, сиёсати ҳуқуқӣ ба яке аз унсурҳои асосии механизми амалисозии ҳуқуқи инсон таъдил меёбад.

Бояд қайд намуд, ки мафҳуми «амалисозии ҳуқуқи инсон» дар илми ҳуқуқшиносӣ одатан ҳамчун раванди амалӣ намудани ҳуқуқи озодиҳои ба субъект тааллуқдошта арзёбӣ гардида, он тавассути низоми кафолатҳои ҳуқуқӣ ва маҷбуркунии давлатӣ таъмин карда мешавад³¹². Амалисозии ҳуқуқ имконияти озодона истифода намудани инсон аз неъматҳои моддӣ, иштирок дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва давлатӣ, инчунин ҳифзи манфиатҳои қонунии худро дар ҳолати вайрон гардидани онҳо дар назар дорад.

Сиёсати ҳуқуқӣ аслан вобаста ба унсурҳои мухталиф ба намудҳои гуногун ҷудо карда мешаванд. Яке аз намудҳои сиёсати ҳуқуқӣ ин сиёсати ҳуқуқии амалисозӣ ва

³¹¹ Муфассал ниг.: Миралиев И.К. Права человека в условиях формирования правового государства в Республике Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2014. – 205 с.

³¹² Алексеев С.С. Теория государства и права. М.: Норма, 2005. – С. 214.

ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад. Сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи амалисозӣ ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ба сифати намуди мустақили сиёсати ҳуқуқӣ баромад менамояд. Сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи амалисозии ҳуқуқи инсон фаъолияти мақсадноки давлат ва дигар субъектҳои ҳуқуқ буда, ба ташаккули механизми самараноки таъмин, ҳифз ва ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд равона гардидааст. Вазифаи асосии он аз ташаккули як низоми мукаммале иборат аст, ки дар доираи он инсон имкони озодона ва бемонеа истифода бурдан аз ҳуқуқу озодиҳои ба ӯ тааллуқдоштаро дошта бошад.

Яке аз самтҳои калидӣ ва муҳистарини сиёсати ҳуқуқӣ рушди қонунгузорӣ оид ба ҳуқуқи инсон мебошад. Давлат бояд мутобикати қонунгузории миллиро бо стандартҳои байналмилалӣ таъмин намуда, камбудиву ихтилофҳои ҳуқуқиро бартараф намояд ва вобаста ба тағйироти ҷомеа тадбирҳои зарурӣ андешад. Дар шароити муосир масъалаҳои танзими ҳуқуқии технологияҳои рақамӣ, ҳифзи маълумоти шахсӣ, таъмини амнияти иттилоотӣ ва таъмини дахлнопазирии ҳаёти хусусӣ аҳамияти махсус пайдо намудаанд.

Дар механизми амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд кафолатҳои ҳуқуқӣ аҳамияти муҳим доранд. Зери мафҳуми кафолатҳои ҳуқуқӣ низоми восита ва усулҳои ҳуқуқие фаҳмида мешавад, ки амалишавии озодона ва бемонеаи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро таъмин менамоянд. Ба чунин кафолатҳо ҳифзи судӣ, фаъолияти мақомоти прокуратура, ниҳодҳои ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон, назорати конститутсионӣ, расмиёти маъмурии пешбурди арзу шикоятҳо, инчунин механизмҳои байналмилалӣ ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дохил мешаванд.

Дар миёни кафолатҳои зикршуда ҳифзи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд мавқеи махсус дорад. Мувофиқи моддаи 18 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳар кас кафолати ҳифзи судӣ дорад³¹³. Ҳокимияти судӣ ҳамчун унсури муҳимми давлати ҳуқуқбунёд баромад менамояд, ҳзро маҳз суд барқарорсозии ҳуқуқҳои вайроншуда, ҳалли баҳсҳои ҳуқуқӣ ва назорати қонуниятӣ фаъолияти ниҳодҳои давлатиро таъмин менамояд.

Маврид ба зикр аст, ки самаранокии амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд бештар аз сатҳи шуури ҳуқуқӣ ва маърифати ҳуқуқии ҷомеа вобаста мебошад. Ҳатто мукамалтарин қонунгузорӣ дар шароити набудани эҳтиром ба ҳуқуқ ва арзишҳои ҳуқуқӣ наметавонад амалишавии пурраи меъёрҳои ҳуқуқиро таъмин намояд. Бо ҷонибдорӣ аз масъалаи мазкур Ҷ. Саъдизода чунин менависад: «Қонунгузорӣ ҳуқуқу озодиҳои зиёдеро ба шаҳрвандон пешбинӣ намудааст, аммо дарёфти роҳу воситаҳои амалисозӣ ва дар амал татбиқ намудани онҳо аз сатҳи фарҳанги ҳуқуқи инсон вобаста аст. Ташаккул наёфтани фарҳанги ҳуқуқи инсон миёни аҳоли боис мегардад, ки меъёри қонунҳо ҳамчун дастоварди назариявӣ дар амал татбиқ намешаванд... бисёр вақт назария як навъ сухан меронад ва амалия тамоман ба таври дигар рафтор мекунад»³¹⁴. Аз ин рӯ, яке аз самтҳои муҳимми сиёсати ҳуқуқӣ рушди низоми таълими ҳуқуқӣ ва баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии аҳоли мебошад.

Яке аз масъалаи муҳимме, ки дар доираи зербоби мазкур мавриди таҳлили ҷамаҷонибаи илмӣ қарор мегирад, ҳадафҳо ва вазифаҳои сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи амалисозии ҳуқуқи инсон ба ҳисоб меравад. Ҳадафҳои асосии сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи амалисозии ҳуқуқи инсон маҷмуи самтҳои стратегӣ фаъолияти даавлатиро ифода менамояд, ки ба ташаккули механизми самараноки амалисозӣ, ҳифз ва ҳимояи ҳуқуқу

³¹³ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6-уми ноябри соли 1994 // [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 20.04.2025).

³¹⁴ Саъдизода Ҷ. Ташаккулёбии фарҳанги ҳуқуқи инсон дар шароити эъмори давлати ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2017. – С. 70.

озодиҳои инсон ва шахрванд равона гардидаанд. Маҳз ҳадафҳо мазмун, самтҳои асосӣ, афзалиятҳо ва роҳҳои амалисозии сиёсати ҳуқуқиро муайян менамояд. Самаранокии тамоми низоми танзими ҳуқуқӣ ва сатҳи кафолатнокии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд дар давлат аз тарзи дуруст муайян намудани ҳадафҳо ва вазифаҳои стратегӣ вобастагӣ дорад.

Бояд қайд намуд, ки ҳадафҳои сиёсати ҳуқуқӣ хусусияти бисёрҷанба дошта, ҳам унсурҳои стратегӣ ва ҳам усулиро дарбар мегирад. Н.И. Матзуов қайд менамояд, ки ҳадафҳои стратегӣ бо рушди дарозмуддати давлат ва ҷомеа, ташаккули давлати ҳуқуқбунёд, таҳкими демократия, таъмини волоияти қонун ва таҳкими устувори кафолатҳои ҳуқуқи инсон алоқаманд мебошанд³¹⁵. Ҳадафҳои усули ба ҳалли вазифаҳои мушаххаси танзими ҳуқуқӣ ва тамили механизмҳои алоҳидаи амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд нигаронида мешаванд.

Яке аз ҳадафҳои асосии стратегии сиёсати ҳуқуқии муосир бунёди давлати ҳуқуқбунёди демократӣ ба ҳисоб меравад. Ҳадафи мазкур бевосита дар моддаи 1-уми Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мустақкам гардидааст, ки мутобиқи он Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона мебошад³¹⁶. Дар қатори мусоидат намудани ба ташаккул ва инкишофи давлати ҳуқуқбунёди демократӣ ва ҷомеаи шахрвандӣ Р.Ш. Шарофзода яке аз ҳадафҳои дигари стратегии сиёсати ҳуқуқиро дар риоя, таъмин ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд мебинад³¹⁷. Моҳияти давлати ҳуқуқбунёди демократӣ дар таъмини волоияти қонун, ҷудо будани шохҳои ҳокимият, масъулияти мутақобили давлат ва шахс, инчунин ҳифз ва кафолати ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд ифода меёбад. Аз ин рӯ, сиёсати ҳуқуқӣ бояд ба таҳкими қонуният ва тамили кафолатҳои ҳуқуқӣ равона карда шавад.

Яке аз муҳимтарин ҳадафҳои стратегии сиёсати ҳуқуқӣ таъмини афзалияти ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд дар низоми арзишҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ мебошад. Эътирофи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд ҳамчун арзиши олий маънои онро дорад, ки фаъолияти тамоми мақомти давлатӣ бояд ба ҳифзи манфиатҳои шахс ва давлат равона карда шавад. Давлат вазифадор аст, ки барои рушди озодонаи инсон шароити мусоид фароҳам оварад, баробарии ҳамаро дар назди қонун ва суд таъмин намояд, инчунин ҳимоя аз даҳлати худсарона ба озодии шахсро кафолат диҳад.

Бояд қайд намуд, ки амалишавии ҳадафи мазкур бидуни ташаккули низоми самараноки кафолатҳои ҳуқуқӣ ғайриимкон мебошад. О.Ю. Рыбаков дуруст қайд менамояд, ки дар баробари муқаррар намудани ҳуқуқу озодиҳои инсон дар санадҳои меъриии ҳуқуқӣ, давлат бояд механизмҳои воқеии ҳифз ва таъмини онҳоро низ ба роҳ монанд³¹⁸. Аз ҳамин сабаб сиёсати ҳуқуқӣ бояд ба тамили низоми судӣ, рушди институти назорати конституционӣ, таҳкими фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва баланд бардоштани самаранокии механизмҳои ҳифзи ҳуқуқ равона гарданд.

Ҳадафи дигари муҳими стратегии сиёсати ҳуқуқӣ таъмини волоияти қонун мебошад. Принципи волоияти қонун маънои онро дорад, ки қонун дар ҷомеа қувваи олий дошта, ҳамаи шахсон, мақомоти давлатӣ ва ташкилотҳо бояд ба он итоат намоянд. Дар шароити муосир принципи мазкур ҳамчун пояи асосии давлати ҳуқуқбунёди демократӣ ва амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд арзёбӣ мегардад.

Бояд қайд намуд, ки муҳимтарин ҳадафи стратегии сиёсати ҳуқуқӣ таъмини суботи иҷтимоӣ ва тартиботи ҳуқуқӣ мебошад. Амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва

³¹⁵ Матзуов, Н.И. Понятие и основные приоритеты российской правовой политики / Н.И. Матзуов // Правоведение. - 1997. - № 4. - С.6-17.

³¹⁶ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6-уми ноябри соли 1994 // [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 20.04.2025).

³¹⁷ Шарофзода Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. Китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ. – Душанбе: «Моҳи-Мунир», 2025. – С. 933.

³¹⁸ Рыбаков О.Ю. Российская правовая политика в сфере защиты прав и свобод личности: вопросы теории: Дис. ...докт. юрид. наук. – Саратов, 2005. – 366 с.

шаҳрванд дар шароити ноустувории сиёсӣ ва афзоиши сатҳи ҷинояткорӣ дар ҷомеа ғайриимкон мебошад. Бинобар ин, давлат вазифадор аст, ки фаъолияти самараноки низоми мақомоти ҳифзи ҳуқуқро таъмин намуда, тартиботи ҳуқуқию ҷамъиятиро нигоҳ дорад ва бехатарии шахсро кафолат диҳад.

Дар шароити муосир таъмини амнияти иттилоотии шахс ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар шароити рақамикунонӣ аҳаммияти махсус пайдо мекунад. Рушди технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ, рақамикунонии муносибатҳои ҷамъиятӣ ва истифодаи васет зеҳни сунъӣ мазмун ва моҳияти сиёсати ҳуқуқии давлатро ба таври назаррас тағйир медиҳанд. Зарурати ҳифзи маълумоти шахсӣ, таъмини дахлнопазирии ҳаёти хусусӣ, танзими фазои рақамӣ ва пешгирии истифодаи ғайриқонунии маълумот дар бораи шаҳрвандон ба миён меояд.

Вобаста ба масъалаи мазкур С.Ш. Азимзода дуруст қайд менамояд, ки таъсири технологияҳои рақамӣ ба тамоми паҳлуҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ бузург аст ва онро наметавон нодида гирифт, зеро истифодаи васеи захираҳои муосири рақамӣ заминаи асосии рушди устувори иҷтимоӣ-иқтисодии ҷомеа ба ҳисоб меравад. Ин раванд зарурати муайянсозии вазифаҳо ва нақши давлатро дар танзими муносибатҳои рақамӣ ба миён меорад. Барои муайян кардани ҳадафҳо, самтҳои асосии фаъолияти мақомоти давлатӣ, инчунин таъйини вазифаҳои мушаххас ва низоми ҳамкории онҳо бо ҷомеа дар соҳаи муносибатҳои ҳуқуқии рақамӣ, таҳияи ҳуҷҷати банақшагирии стратегӣ дар ин самт ногузир мебошад. Ҳуҷҷатҳои мазкур имкон медиҳад, ки низоми ҳамаҷонибаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ таҳия ва татбиқ карда шаванд, ки рушди устувор ва самараноки муносибатҳои ҳуқуқии рақамиро танзим ва таъмин менамояд³¹⁹.

Бояд қайд намуд, ки рақамикунонии муносибатҳои ҷамъиятӣ ҳамзамон барои амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд имкониятҳо ва хавфу хатарҳои навро ба вуҷуд меорад. Аз як тараф, технологияҳои рақамӣ ба васеъ гардидани дастрасии шаҳрвандон ба хизматрасониҳои давлатӣ мусоидат намуда, механизмҳои ҳифзи судиро содда мегардонанд ва шаффофияти фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатиро баланд мебардоранд. Аз ҷониби дигар, рушди технологияҳои рақамӣ метавонад ба пурзӯо гардидани назорат, вайрон гаштани ҳуқуқ ба дахлнопазирии ҳаёти хусусӣ ва паҳншавии хавфу хатарҳои киберӣ мусоидат намояд. Дар ин замина, сиёсати ҳуқуқӣ бояд тавозунро миёни амнияти иттилоотии давлат ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд таъмин намояд.

Ҳадафи дигари муҳимми стратегияи сиёсати ҳуқуқии муосир таҳкими ҳамкории байналмилалӣ дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд хусусияти умумибашарӣ касб намуда, ба яке аз мавзӯҳои танзими байналмилалии ҳуқуқӣ табдил меёбад. Давлатҳои ҷаҳон уҳдадоранд стандартҳои байналмилалии ҳуқуқи инсонро, ки дар шартномаҳои байналмилалӣ муқаррар шудаанд, пас аз эътирофи расмӣ онҳо, риоя намоянд. Дар ташаккули стандартҳои байналмилалии ҳуқуқи инсон Созмони Миллали Муттаҳид ва дигар ташкилотҳои байналмилалӣ дар ин самт нақши муҳим доранд. Фаъолияти онҳо ба рушди низомҳои миллии ҳуқуқӣ, такмили механизмҳои ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, иҷунин таҳми кафолатҳои байналмилалии ҳуқуқи инсон мусоидат менамояд. Дар ин замина, самти муҳимми сиёсати ҳуқуқии давлат татбиқи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ дар қонунгузориҳои миллии бо дарназардошти арзишҳои миллии мебошад.

Олими рус О.Ю. Рибакон дар таҳқиқоти худ қайд менамояд, ки яке аз ҳадафҳои калидии сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд

³¹⁹ Азимзода, С.Ш. Сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти рақамикунонии ҷомеа [Матн] / С.Ш. Азимзода // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон (маҷаллаи илмӣ-амалӣ). Нашрияти факултети ҳуқуқшиносии ДМТ. – Душанбе, 2025. – № 3 (39). – С. 80-88.

таъмини тавозуни муносиб миёни манфиатҳои шах, ҷомеа ва давлат мебошад³²⁰. Ҳадафи мазкур аз зарурати мутобиқ сохтани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд бо манфиатҳои оммавӣ, ки ба таъмини амнияти давлат, нигоҳдории тартиботи ҷамъиятӣ ва ҳифзи асосҳои сохтори конститутсионӣ вобастаанд, бармеояд. Дар шароити муосир масъалаи таносуби манфиатҳои шахсӣ ва оммавӣ ҷунобар мураккаб гардидани муносибатҳои ҷамъиятӣ, рушди технологияҳои рақамӣ ва афзоиши таҳдидҳои ҷаҳонӣ аҳамияти махсус пайдо менамояд.

Бояд қайд намуд, ки ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд мутлақ нестанд ва метавонанд дар ҳолатҳои пешбиниамудаи қонунгузорӣ маҳдуд карда шаванд. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар қонунҳои ҷорӣ имконияти маҳдуд кардани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрвандро ба ҳамон андозае иҷозат медиҳад, ки барои ҳифзи асосҳои сохтори конститутсионӣ, таъмини ҳуқуқу ва озодии дигарон, тартиботи ҷамъиятӣ, амнияти давлат, мудофияи мамлакат, ахлоқи ҷомеа, сиҳатии аҳоли ва тамомияти арзии ҷумҳурӣ зарур бошад³²¹. Ҳамзамон, ҳама гуна маҳдудсозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд бояд ба принципҳои қонуният, зарурат ва адолат мувофиқат намояд. Сиёсати ҳуқуқии давлат бояд тавозуни оқилонаро миёни зарурати ҳифзи манфиатҳои оммавӣ ва амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд таъмин намояд.

Дар қатори ҳадафҳои стратегӣ, сиёсати ҳуқуқӣ инчунин дорои якчанд вазифаҳои мушаххас мебошад. Яке аз вазифаҳои муҳимтарини сиёсати ҳуқуқӣ дар самти амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд тақмили қонунгузорӣ восбаста ба ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд мебошад. Самаранокии механизми амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд аз бисёр ҷиҳат ба сифати заминаи меъёрии ҳуқуқӣ, устуворӣ ва мутобиқати он ба ниёзҳои муосири ҷомеа вобаста мебошад. Дар шароити ташаккулёбии муносибатҳои ҷамъиятӣ давлат вазифадор аст, ки тақмили саривақтии қонунгузорию таъмин намуда, камбудҳои мавҷударо бартараф сохзад ва танзими ҳуқуқиро ба таҳдидҳои нави ҷомеа мутобиқ намояд.

Самти муҳими тақмили қонунгузорӣ рушди механизмҳои назорати конститутсионӣ оид ба риояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд мебошад. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон эътибори олии ҳуқуқӣ дорад ва меъёрҳои он мустақима амал мекунанд. Дар ин замина ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд бевосита амалӣ мешаванд. Онҳо мақсад, мазмун ва татбиқи қонунҳо, фаъолияти ҳокимияти қонунгузор, иҷроия, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидоракуниро муайян мекунанд ва ба воситаи ҳокимияти судӣ таъмин мегаранд. Дар ин замина, фаъолияти Суди Конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти махсус пайдо менамояд, зеро он мутобиқати санадҳои меъёрии ҳуқуқиро ба Конститутсия санҷида, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои конститутсионии шахрвандонро таъмин менамояд.

Яке аз вазифаҳои дигари муҳими сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд ташаккули механизми самараноки кафолатҳои ҳуқуқӣ мебошад, ки воқеияти амалӣ гардидани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрвандро таъмин менамояд. Ҳатто мавҷудияти қонунгузорию аз ҳама мукамал бе низоми таъсирбахши кафолатҳо, ки татбиқи амалии меъёрҳои ҳуқуқиро таъмин мекунал, наметавонад ҳифзи пурраи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрвандро таъмин намояд. Аз ин рӯ, сиёсати ҳуқуқӣ муосир бояд на танҳо ба рушди низоми қонунгузорӣ, балки ба ташкили низоми устувори институтҳо ва кафолатҳои ҳифзи ҳуқуқу равона карда шавад.

Н.В. Витрук қайд менамояд, ки кафолатҳои ҳуқуқӣ маҷсуси воситаҳо, усулҳо ва механизмҳои ҳуқуқиро ифода менамоянд, ки ба таъмин намудани амалисозии

³²⁰ Рыбаков О.Ю. Российская правовая политика в сфере защиты прав и свобод личности: вопросы теории: Дис. ...докт. юрид. наук. – Саратов, 2005. – С. 97.

³²¹ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6-уми ноябри соли 1994 // [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 20.04.2025).

бемамониати ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, пешгирии вайроншавии онҳо ва барқарор намудани ҳуқуқҳои поймолшуда равона гардидаанд³²². Низоми кафолатҳои ҳуқуқӣ ҳифзи судӣ, фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, назорати конститутсионӣ, назорати прокурорӣ, инчунин механизмҳои байналмилалӣ ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро дарбар мегиранд.

Бояд қайд намуд, ки самаранокии механизми кафолатҳои ҳуқуқӣ инсон на танҳо аз фаъолияти мақомати давлатӣ, балки аз сатҳи фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа низ вобаста мебошад. Шаҳрвандон бояд дониши кофӣ дар ҳуқуқу озодиҳои худ ва роҳҳои ҳифзи онҳоро дошта бошанд ва давлат уҳдадор аст, ки барои рушди маърифати ҳуқуқии аҳоли шароити зарурӣ фароҳам оварад. Яъне, метавон гуфт, ки яке аз муҳифтарин вазифаҳои сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ташаққул сатҳи баланди шуури ҳуқуқӣ ва маърифати ҳуқуқии ҷомеа мебошад. Самаранокии танзими ҳуқуқӣ на танҳо аз сифати қонунгузорӣ ва фаъолияти мақомоти давлатӣ, балки аз муносибати шаҳрвандон ба ҳуқуқ, сатҳи огоҳии ҳуқуқӣ ва омодагии онҳо барои риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ вобаста мебошад. Бе шуури ҳуқуқӣ ва маърифати ҳуқуқӣ фаъолияти пурраи давлати ҳуқуқбунёд ва амалисозии самараноки ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ғайриимкон мебошад.

Н.М. Матузов қайд менамояд, ки шуури ҳуқуқӣ маҷмуи донишҳои ҳуқуқӣ, ақлдоҳо, эътиқод ва арзёбиҳоеро ифода менамояд, ки муносибати шахс ва ҷомеаро нисбат ба қонун, қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ инъикос менамояд³²³. Фарҳанги ҳуқуқӣ бошад, сатҳи рушди ҳуқуқии ҷомеа, сифати қонунгузорӣ, қонуният ва дараҷаи фаълнокии ҳуқуқии шаҳрвандонро дар бар мегирад. Мафҳумҳои мазкур ба ҳам алоқамандии зич дошта, ба амалисозии сиёсати ҳуқуқии давлат таъсири бевосита мерасонад.

Рушди муносири низоми ҳуқуқӣ ва тағйирёбии муносибатҳои ҷамъиятӣ зарурати такмили минбаъдаи сиёсати ҳуқуқиро дар соҳаи амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ба миён меорад. Самаранокии амалисозӣ ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз қобилияти мутобиқсозии қонунгузорӣ ба шароити тағйирёбанда ва таъмини рушди устувори ниҳодҳои демократӣ вобаста мебошад. Дар ин замина муайян намудани самтҳои дурнамои рушди сиёсати ҳуқуқии давлат аҳамияти махсус пайдо менамояд.

Таҳқиқоти гузаронидашуда нишон медиҳад, ки сиёсати ҳуқуқ дар соҳаи амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд яке аз самтҳои калидии фаъолияти давлати ҳуқуқбунёди демократӣ ба ҳисоб меравад. Маҳз тавассути сиёсати ҳуқуқӣ механизми самараноки амалисозӣ, ҳифз ва ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ташаққул ёфта, қонунгузорӣ дар ин самт такмил дода мешавад, механизмҳои ҳифзи ҳуқуқ рушд меёбанд ва принципҳои давлати ҳуқуқбунёди демократӣ таҳким меёбанд.

Дар ҷараёни таҳқиқот муайян карда шуд, ки сиёсати ҳуқуқӣ низоми мураккаби ғояҳои илмӣ, принципҳо, ҳадафҳо, вазифаҳо ва дигар чорабиниҳои амалиро ифода менамояд, ки ба рушди низоми ҳуқуқӣ ва такмили танзими ҳуқуқӣ равона шудаанд. Мазмуни он аз талаботи рушди ҷомеа, сатҳи шуури ҳуқуқӣ ва маърифати ҳуқуқӣ, қонуният ва уҳдадориҳои байналмилалӣ давлат дар соҳаи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд муайян карда мешавад.

Дар сохтори сиёсати ҳуқуқӣ ҳадаф ва вазифаҳои он аҳамияти махсус доранд. Ҳадафҳои сиёсати ҳуқуқӣ ба бунёди давлати ҳуқуқбунёди демократӣ, таъмини волоияти қонун, рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ, таҳкими қонуният ва ташаққули самараноки кафолатҳои ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд вобаста мебошанд.

³²² Витрук, Николай Васильевич. Общая теория правового положения личности / Н. В. Витрук ; Российская акад. правосудия. — Москва : Норма, 2008. — С. 321.

³²³ Теория государства и права. Курс лекций. Под ред Матузова Н.И., Малько А.В. 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юристъ, 2001. — С.439.

Инчунин, дар ҷарарёни таҳқиқот ба омӯзиш ва таҳлии вазифҳои сиёсати ҳуқуқӣ дар самти амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд диққати махсус дода шуд. Натиҷаҳо нишон доданд, ки аз ҷумлаи вазифҳои муҳимми давлат дар замони муосир тақмили қонунгузорӣ, ташкили механизмҳои муассири кафолатҳои ҳуқуқӣ, рушди фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа ва баланд бардоштани самаранокии амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошанд. Иҷрои вазифаҳои мазкур барои рушди давлати ҳуқуқбунёди демократӣ аҳамияти калон дорад.

Дар замони муосир ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон нақши муҳим мебозад. Механизмҳо ва стандартҳои байналмилалӣ ба рушди сиёсати ҳуқуқии давлат таъсир расонида, ҳифзи самараноки ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро таъмин менамояд. Аз ин рӯ, давлат бояд уҳдадори байналмилалӣ худро иҷро намуда, қонунгузори миллиро бо ба инобат гирифтани арзишҳои милли ба талаботи ҳуқуқи байналмилалӣ мутобиқ гардонад.

Дурнамои рушди сиёсати ҳуқуқӣ дар самти амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд бо таҳкими минбаъдаи принсипҳои давлати ҳуқуқбунёди демократӣ, тақмили низоми судӣ ва баланд бардоштани сатҳи шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа алоқаманд мебошад. Амалисозии самтҳои мазкур барои таъмини ҳифзи устувори ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар шароити таҳдидҳо ва ҷолишҳои муосир аҳамияти калон дорад.

Ҳамин тариқ, сиёсати ҳуқуқӣ дар соҳаи амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд механизми мураккаб ва бисёрҷанба мебошад, ки рушди низоми ҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро таъмин менамояд. Самаранокии сиёсати ҳуқуқии мазкур аз имконияти давлат ҷиҳати фароҳам овардаи шароити воқеии амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, таъмини қонуният, адолат ва устувори тартиботи ҳуқуқӣ вобаста мебошад. Дар шароити муосир тақмили минбаъдаи сиёсати ҳуқуқӣ шарт зарурии институтҳои демократӣ таъмини суботи иҷтимоӣ ва ташаккули давлати ҳуқуқбунёди демократӣ ба ҳисоб меравад.

Адабиёт:

1. Муромцев Г.И. Правовая политика: вопросы методологии / Г.И. Муромцев // Известия высших учебных заведений. Правоведение. 2005. № 6 (263). С. 14-25.
2. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6-уми ноябри соли 1994 // [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 20.04.2025).
3. Матузов, Н.И. Понятие и основные приоритеты российской правовой политики / Н.И. Матузов // Правоведение. -1997. -№ 4. – С. 6-17.
4. Шарофзода Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. Китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ. – Душанбе: «Моҳи-Мунир», 2025. – 1000 с.
5. Тагойбеков Х.С. Правовая политика в Республике Таджикистан: общетеоретический аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Институт философии, политологии и права им. А.М. Баховаддинова. – Душанбе, 2014. – 190 с.
6. Насриддинзода Э.С. Саҳми Пешвои миллат дар густариши сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон. истиқболи 31-солагии Истиқлолияти давлатӣ. – Манбаи дастрасӣ: <https://khovar.tj/2022/08/sa-mi-peshvoi-millat-dar-gustarishi-siyosati-u-u-ii-um-urii-to-ikiston-ba-isti-boli-31-solagii-isti-loliyati-davlat/> (Санаи мурочиат: 01.03.2025).
7. Малько А.В. Правовая политика современного общества: от теории к практике // Вестник МГУ. Серия «Право». 2012. № 3. – С. 22-37.
8. Рыбаков О.Ю. Правовая политика в сфере защиты прав и свобод личности: формы и виды // Юристъ-Правоведъ. – 2004. – №9.
9. Миралиев И.К. Права человека в условиях формирования правового государства в Республике Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2014. – 205 с.
10. Алексеев С.С. Теория государства и права. М.: Норма, 2005. – 496 с.

11. Саъдизода Ҷ. Ташаккулёбии фарҳанги ҳуқуқи инсон дар шароити эъмори давлати ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2017. – 241 с.
12. Рыбаков О.Ю. Российская правовая политика в сфере защиты прав и свобод личности: вопросы теории: Дис. ...докт. юрид. наук. – Саратов, 2005. – 366 с.
13. Азимзода, С.Ш. Сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти рақамикунонии ҷомеа [Матн] / С.Ш. Азимзода // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон (маҷаллаи илмӣ-амалӣ). Нашрияти факултети ҳуқуқшиносии ДМТ. – Душанбе, 2025. – № 3 (39). – С. 80-88.
14. Витрук, Николай Васильевич. Общая теория правового положения личности / Н. В. Витрук ; Российская акад. правосудия. — Москва : Норма, 2008. – 447 с.
15. Теория государства и права. Курс лекций. Под ред Матузова Н.И., Малько А.В. 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юристъ, 2001. – 776 с.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба ҷоп тавсия шуд: 26.06.2026

МАҚОМИ ҲУҚУҚИИ МУҲОЧИРОНИ ДОХИЛӢ ВА БЕРУНӢ: ТАҲЛИЛИ НАЗАРИЯВИИ ҚОНУНГУЗОРИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Даминзода Моҳира Тоирхон,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи
инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ
Тел.: (+992) 989-03-03-21
Email: zaynabaminova22@gmail.com

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар
бораи ҳуқуқ ва давлат

Муқарриз: Раҳмон Д.С., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда. Мақолаи мазкур ба яке аз масъалаҳои мубрами илми ҳуқуқшиносии кишвар, яъне ба таҳлили назариявии қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба мақоми ҳуқуқи муҳочирони дохилӣ ва берунӣ бахшида шудааст. Дар мақола вазъи кунунии муҳочирони меҳнатӣ дар санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқи қонунгузории кишвар мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор гирифтаанд.

Ҳамзамон, бо истифода аз гузоришу маълумотҳои мақомоти ваколатдори давлатӣ дар ин самт, яъне Вазорати меҳнат, муҳочират ва шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон хулосабарориҳо қарда шудааст. Дар хулоса аз ҷониби муаллиф таклифу пешниҳодҳои судманд пешкаш гардидаанд, ки дар масъалаи танзим ва беҳтар намудани самти мазкур мусоидат хоҳанд кард.

Калидвожаҳо: муҳочир, ҳуқуқ, озодӣ, ҳуқуқу озодиҳои муҳочирон, мақом, мақоми ҳуқуқӣ, муҳочирони дохилӣ, муҳочирони берунӣ, қонун, конвенсия, давлат, Конституция, муҳочират, ҷаҳонишавӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати меҳнат, муҳочират ва шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

ПРАВОВОЙ СТАТУС ВНУТРЕННИХ И ВНЕШНИХ МИГРАНТОВ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Даминзода Моҳира Тоирхон,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, соискатель кафедры
прав человека и сравнительного правоведения
Тел.: (+992) 989-03-03-21
Email: zaynabaminova22@gmail.com

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история
учений о праве и государстве

Рецензент: Раҳмон Д.С., доктор юридических наук, профессор

Аннотация. Данная статья посвящена одной из актуальных проблем правовой науки страны, а именно теоретическому анализу законодательства Республики Таджикистан о правовом статусе внутренних и внешних мигрантов. В статье изучается и обсуждается текущее положение трудовых мигрантов в контексте международных правовых инструментов и нормативно-правовых актов законодательства страны.

Одновременно с этим выводы были сделаны на основе отчетов и информации уполномоченного государственного органа в этой области, а именно Министерства труда, миграции и занятости Республики Таджикистан. В заключение автор представил полезные предложения и рекомендации, которые будут способствовать регулированию и совершенствованию данной области.

Ключевые слова: мигрант, права, свобода, права и свободы мигрантов, статус, правовой статус, внутренний мигрант, внешний мигрант, закон, конвенция, государство, Конституция, миграция, глобализация, Республика Таджикистан, Министерство труда, миграции и занятости населения Республики Таджикистан.

THE LEGAL STATUS OF INTERNAL AND EXTERNAL MIGRANTS: A THEORETICAL ANALYSIS OF THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Daminzoda Mohira Toirkhon,

Tajik national university, faculty of law,
researcher of the department of human rights and
comparative law

Tel.: (+992) 989-03-03-21

Email: zaynabaminova22@gmail.com

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of the law and state

Reviewer: Rahmon D.S., doctor of legal sciences, professor

Abstract. This article focuses on one of the current issues in the country's jurisprudence, namely a theoretical analysis of the legislation of the Republic of Tajikistan concerning the legal status of internal and external migrants. The article examines and discusses the current situation of labour migrants in the context of international legal instruments and the country's legislation.

At the same time, conclusions have been drawn based on reports and information from the competent state authority in this field, namely the Ministry of Labour, Migration and Employment of the Republic of Tajikistan. In conclusion, the author has put forward useful proposals and recommendations that will contribute to the regulation and improvement of this area.

Keywords: migrant, rights, freedom, migrants' rights and freedoms, status, legal status, internal migrant, external migrant, law, convention, state, Constitution, migration, globalization, Republic of Tajikistan, Ministry of Labour, Migration and Employment of the Republic of Tajikistan.

Дарки дурусти мафҳум ва истилоҳоти соҳавӣ яке аз омилҳои калидӣ дар ҳифзи ҳуқуқи муҳоҷирони меҳнатӣ маҳсуб меёбад. Барои ҳар як муҳоҷир донишмандон ин истилоҳот аҳамияти аввалиндараҷа дорад, зеро ноогоҳӣ аз онҳо метавонад ҳам барои худ муҳоҷир ва ҳам барои мутахассисони соҳа мушкилоти ҷиддӣ эҷод кунад. Аз ҷумла, фарқи мафҳумҳои «муҳоҷирати дохилӣ» ва «муҳоҷирати берунӣ» аз ҷумлаи донишҳои зарурӣ дар ин самт мебошад. Ҷиҳати фаҳмиши дурусти тамоми ҷанбаҳои муҳоҷирати дохилӣ, омӯзиши таърифи қонунии мафҳуми муҳоҷирати меҳнатии дохилӣ зарурат дорад. Мафҳуми муҳоҷирати дохилӣ дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 1999 «Дар бораи муҳоҷират» чунин пешниҳод шудааст: «Муҳоҷирати дохилӣ – ин ҷойивазкунии бебозгашт, муваққатӣ, инчунин мавсимии шахси воқеӣ дар дохили Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад»³²⁴.

Тоҷикистон яке аз кишварҳои ғаровони нерӯи корӣ фарқ мекунад. Ин ҳолат, пеш аз ҳама, ба рушди муттасили табиӣ аҳоли вобаста мебошад. Зиёдшавии солонаи сокинони кишвар, ки аз 2,5 то 2,8 фоизро ташкил медиҳад, сабабгори паст шудани сатҳи шуғли аҳоли мегардад. Чун шумораи мардум пайваста меафзояд, эҳтиёҷот ба ҷойҳои кори арзанда зиёд шуда, рақобат барои дарёфти чунин

³²⁴ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муҳоҷират», аз 11 декабри соли 1999 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 1992, №12, мод. 320.

қойҳои корӣ боз ҳам шадидтар мегардад. Дар натиҷаи чунин вазъи демографӣ, бозори меҳнати дохилӣ имкон надорад, ки тамоми шаҳрвандони қобили корро пурра бо шуғл фаро гирад. Маҳз ба ҳамин хотир, қисме аз нерӯи корӣ барои беҳтар намудани шароити зиндагии хеш ба кишварҳои хориҷӣ ба муҳоҷирати меҳнатӣ мераванд. Бо мақсади ба низом даровардан ва идора кардани ин раванд, давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон чораҳои дахлдорро амалӣ намуда истодаанд. Зимни ироаи Паёми навбатии худ ба Маҷлиси Олӣ санаи 26 декабри соли 2019, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд карданд, ки ҷиҳати паст намудани сатҳи муҳоҷирати меҳнатӣ зарур аст, ки то 30-солагии Истиқлолияти давлатӣ фаъолиятҳо ҷоннок гардида, ҳар сол на камтар аз 100 ҳазор қойи корӣ барои сокинони кишвар фароҳам оварда шавад³²⁵.

Тибқи таъкидҳои пайвастаи Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, хусусан дар Паёмҳои хеш, давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба масъалаи танзими дурусти муҳоҷирати меҳнатӣ ва фароҳам овардани қойҳои нави корӣ тавачҷуҳи хоса ва ҳавасмандии зиёд доранд. Муҳайё кардани қойҳои кории нав дар дохили кишвар, бунёди хоҷагиҳои деҳқонӣ аз ҷониби муҳоҷирон ва ба омӯзиши касбҳои гуногун ҷалб намудани шаҳрвандон омили асосии паст гардидани сатҳи муҳоҷирати берунии (хориҷии) меҳнатӣ ба шумор меравад. Ба ибораи дигар, истифодаи оқилона ва самараноки иқтидорҳои иқтисодии минтақаҳои кишвар метавонад ба рушди муҳоҷирати дохилӣ заминаи мусоид фароҳам орад. Бинобар ин, тақозо мегардад, ки тавассути дастгирии давлатии соҳибкории хурду миёна ва бахусус дар бахши хусусӣ таъсис додани қойҳои кории нав, рушди бозори меҳнати ватанӣ таъмин гардида, бо ин роҳ шиддати муҳоҷирати хориҷӣ коҳиш дода шавад.

Муайян ва амалӣ сохтани воситау усулҳои баланд бардоштани сатҳи зиндагии шаҳрвандон дар ҳамаи минтақаҳои ҷумҳурӣ шароит фароҳам меорад, ки шиддати сафари нерӯи корӣ ба кишварҳои хориҷӣ қисман кам карда шавад.

Танзими муҳоҷирати меҳнатӣ дар Тоҷикистон ба воситаи маҷмӯи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ амалӣ карда мешавад. Асоси ин ҳуқуқҳо дар моддаи 35-и Конститутсияи кишвар муқаррар шудааст, ки тибқи он «ҳар кас ба меҳнат, интиҳоби касбу кор, ҳифзи меҳнат ва ҳимояи иҷтимоӣ ҳангоми бекорӣ ҳуқуқ дорад»³²⁶. Бо ибораи дигар, ба ҳар як шаҳрванди кишвар ҳуқуқи кор кардан, интиҳоби озодонаи касбу ҳунар ва намуди фаъолият дода шудааст. Ҳамзамон, таъмини ҳифзи иҷтимоӣ, амнияти меҳнат ва фароҳам овардани шароити кории ба стандартҳои беҳатарӣ мувофиқ кафолат дода мешавад.

Тадбирҳои сиёсӣ, ки Ҳукумати Тоҷикистон аз соли 2000 инҷониб ҷиҳати танзими раванди муҳоҷирати меҳнатӣ татбиқ менамояд, асосан ба коркард ва мукамалгардонии санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва низомии қонунгузори муҳоҷират равона карда шудаанд.

Асоси қоидаҳои марбут ба муҳоҷиратро Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муҳоҷират» (қабули соли 1999) муқаррар мекунад. Санади мазкур муносибатҳои вобаста ба муҳоҷирати аҳолиро ба танзим дароварда, заминаҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ин равандро муайян месозад ва барои фароҳам овардани шароити зарурии зиндагӣ дар макони нав барои шахсони воқеӣ хизмат мекунад.

Боиси қаноатмандист, ки дар солҳои соҳибистиқлолӣ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон якҷо бо мақомоти дахлдор барои ба низом даровардани муҳоҷирати

³²⁵ Ниг.: Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ, шаҳри Душанбе, 26 декабри соли 2019. – Манбаи дастрасӣ: // <http://president.tj/node/21975>. (санаи муроҷиат 15.04.2026)

³²⁶ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1994 аз тариқи раёйпурсии умумихалқӣ қабул шудааст ва ба он 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 тавассути раёйпурсии умумихалқӣ тағйиру иловаҳо ворид карда шудаанд. (Бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе, «Нашриёти Ганҷ». – 2016. – С. 27.

меҳнатии дохилӣ ва кам кардани сатҳи муҳоҷирати хориҷӣ чораҳои мушаххас меандешад.

Асосҳои ҳуқуқии муҳоҷирати меҳнатӣ дар моддаи 24-уми Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон таҷассум ёфтаанд, ки он ба шаҳрвандон ҳуқуқи озодона ҳаракат кардан, интиҳоб намудани макони зист, инчунин тарки кишвар ва бозгашт ба онро кафолат медиҳад.

Агар вазъи ҷойдоштаи муҳоҷиратро дар мамлакат зери таҳқиқ қарор диҳем, бузургтарин чараён муҳоҷирати меҳнатии берунӣ (хориҷӣ) ба ҳисоб меравад. Ҳолати имрӯзаи ҷумҳуриро бе муҳоҷирати меҳнатии берунӣ тасаввур кардан ғайриимкон аст, зеро он ба яке аз зухуроти бузургтарини иҷтимоӣ дар дохили мамлакат табдил ёфтааст. Гарчанде, ки муҳоҷирати меҳнатӣ ба хориҷи кишвар ба таъмини зиндагии аксари оилаҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсири бузург дошта бошад ҳам, вале натиҷаҳои манфии ин зухурот низ хуб мушоҳида карда мешаванд. Аз он ҷумла, паҳн гаштани бемориҳои сироятӣ, гаравидан ба гурӯҳҳои ҷиноятӣ, монанди нашъачалобӣ, одамфурӯшӣ, чараёнҳои ифротӣ ва ғ.

Муҳоҷират раванди кӯчидан аз як маҳал ба маҳалли дигар ё аз як кишвар ба давлати дигар ва баргаштан ба онро ифода мекунад. Бинобар ин, зери мафҳуми муҳоҷирони хориҷӣ (берунӣ) он шаҳрвандоне маҳсуб меёбанд, ки тибқи тартиби қонунӣ Тоҷикистонро ба қасди зиндагии доимӣ дар кишвари дигар тарк намуда, соҳиби мақоми муҳоҷири берунӣ мешаванд. Шаҳрвандоне, ки аз ҷониби давлат ё ба намоёндагӣ аз он барои иштирок дар амалисозии барномаҳои рушд ва ҳамкорӣ ба хориҷи кишвар фиристода ё кироя шудаанд ва мақому иҷозатномашон тибқи созишнома бо давлати қабулкунанда танзим мегардад, муҳоҷири меҳнатӣ маҳсуб намеёбанд. Одатан, дар ин гуна созишномаҳо қайд карда мешавад, ки ин гурӯҳи шаҳрвандон ба қатори муҳоҷирони меҳнатӣ дохил намешаванд. Илова бар ин, низомӣёне, ки вазифаҳои сулҳҷӯёнаи ҳудро иҷро мекунанд ва ашхосе, ки бо мақсади таҳсил, табобат, саёҳат ё сафари корӣ сафар кардаанд, низ муҳоҷири меҳнатӣ ҳисобида намешаванд.

Воқеият ин аст, ки муҳоҷирати меҳнатии беруна муҳаррики муҳимми рушди иқтисодии Тоҷикистон ба шумор меравад. Норасоии ҷойҳои корӣ ва маҳдудияти сарчашмаҳои даромад дар дохили кишвар сабаб шудааст, ки сафарҳои корӣ ба хориҷа барои қишрҳои осебпазир ва камдаромади аҳоли ба роҳи асосӣ ва муассири ҳалли мушкилоти зиндагӣ мубаддал гарда.

Дар заминаи омӯзиши соли 2010-и Созмони Байналмилалӣ Меҳнат, се категорияи марказии муҳоҷирони хориҷӣ (берунӣ) муайян гардидааст:

- 1) Муҳоҷирони дарозмуддате, ки беш аз ду сол дар хориҷи Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор доранд ва дар ин давра бо аҳли оилаи худ дидорбинӣ накардаанд;
- 2) Муҳоҷирони дарозмуддате, ки беш аз ду сол берун аз ҳудуди Тоҷикистон қарор доранд, аммо чанд маротиба барои муддати кӯтоҳ ба дидани оилаи худ омадаанд;
- 3) Муҳоҷирони кӯтоҳмуддат касоне мебошанд, ки чанд моҳ дар хориҷ аз кишвар ба сар бурда, барои чанд моҳи дигар ба хонаҳои худ меоянд; чунин афродро маъмулан муҳоҷирони мавсимӣ мегӯянд.

Муҳоҷирати меҳнатӣ ба хориҷа падидаи мураккабу бисёрҷанбаест, ки таҳлилу омӯзиши ҷиддиро тақозо намуда, танзими он бо дигар чараёнҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии дохили кишвар вобастагии зич дорад. Дар ин замина, сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба муҳоҷирати берунӣ барои расидан ба мақсадҳои асосӣ ва ҳалли масъалаҳои имрӯзаву оянда, бо эҳтиром ва дарназардошти суннатҳо ва арзишҳои милливу таърихӣ мардуми кишвар нигаронида шудааст³²⁷.

³²⁷ Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи концепсияи сиёсати давлатии муҳоҷирати Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 8 октябри соли 1998, № 242. – Манбаи дастрасӣ: <http://tajmigration.ru/koncepciya-gosudarstvennoy-migracionnoy-politiki-respubliki-tadzhikistan.html> (санаи муроҷиат: 15.04.2026 с.).

Ҳарчанд муҳоҷирати меҳнатии берунӣ аз соли 1991 ҳамчун як падидаи оммавии таъсиргуздор ба демография ва иқтисодиёти кишвар оғоз ёфта бошад ҳам, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ барои танзими он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хеле дер қабул гардиданд. Аввалин санадҳои меъёрӣ оид ба муҳоҷирати меҳнатии беруна соли 1998 қабул гардиданд, ки асоситарини онҳо «Консепсияи сиёсати давлатии муҳоҷирати Ҷумҳурии Тоҷикистон» махсуб мешавад³²⁸. Санади мазкур ҳамаи ҷанбаҳои муҳоҷирати меҳнатии беруниро ба таври низомнок фаро гирифтааст. Он ҳамчун пойдевори асосӣ барои идора кардани раванди муҳоҷират ва пуштибонӣ аз ҳуқуқи манфиатҳои муҳоҷирон чи дар Тоҷикистон ва чи дар хориҷ аз он пазируфта шудааст.

Дар асоси санади зикршуда, мақсаду вазифаҳои асосии сиёсати давлатии Тоҷикистон оид ба муҳоҷират аз инҳо иборат мебошанд:

а) шомил шудани Ҷумҳурии Тоҷикистон ба санадҳои байналмилалӣ дар самти муҳоҷират;

б) таъмини иҷрои меъёрҳо ва уҳдадорихои ҳуқуқи байналмилалӣ вобаста ба масоили муҳоҷират;

в) кафолат додани ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои муҳоҷирон дар асоси меъёрҳои пазируфташудаи байналмилалӣ, Конститутсия ва қонунгузории амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон;

г) мукамалгардонӣ ва рушди асосҳои меъёрии ҳуқуқӣ ҷиҳати ба низом даровардани равандҳои муҳоҷират;

д) мубориза бар зидди убури ғайриқонунии сарҳад аз ҷониби муҳоҷирон;

е) Таъмини ҳамкориҳои мутақобилаи мақомоти иҷроия дар самти батанзимдарории равандҳои муҳоҷират ва ғайра.

Қобили зикр аст, ки санади мазкур барои ҳимояи асолати миллии тоҷикон, таъмини амнияти давлат ва ҳамзамон пешрафти иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангии ҷумҳурӣ заминаи мусоид фароҳам меорад.

Танзими муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандони кишвар ва муайян намудани заминаҳои ҳуқуқиву иҷтимоии ҳифзи онҳо ҳангоми фаъолияти меҳнатӣ дар хориҷа ба воситаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муҳоҷират» амалӣ карда мешавад.

Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун қонуни асосии давлат як қатор меъёрҳои пешбинӣ шудаанд, ки ба масъалаи ҳифз ва пуштибонии шаҳрвандони дар хориҷи кишвар қарордошта, бахусус муҳоҷирони берунӣ, равона гардидаанд. Барои намуна, тибқи қисми 4-и моддаи 11-и Конститутсия чунин муқаррар шудааст: «давлат бо ҳамватанони бурунмарзӣ ҳамкорӣ мекунад»³²⁹. Ҳамчунин, тибқи муқаррароти моддаи 16-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳрванди кишвар ҳангоми қарор доштан дар хориҷа таҳти ҳифзу пуштибонии давлат қарор дорад³³⁰. Меъёрҳои умумии мазкур, ки ба масъалаи муҳоҷирати беруна вобастаанд, дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар гардидаанд.

Дар асоси меъёрҳои зикршудаи Конститутсия, Консепсияи муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ба хориҷа дар соли 2001³³¹ ва ҳамзамон марҳилаи

³²⁸ Ниг.: Умаров Н.Н. Танзими давлатии муҳоҷирати меҳнатии берунӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои иқтисодӣ. – Душанбе, 2019. – С. 136.

³²⁹ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1994 аз тариқи раёйпурсии умумихалқӣ қабул шудааст ва ба он 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 тавассути раёйпурсии умумихалқӣ тағйиру иловаҳо ворид карда шудаанд. (Бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе, «Нашриёти Ганҷ». – 2016. – С. 8.

³³⁰ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1994 аз тариқи раёйпурсии умумихалқӣ қабул шудааст ва ба он 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 тавассути раёйпурсии умумихалқӣ тағйиру иловаҳо ворид карда шудаанд. (Бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе, «Нашриёти Ганҷ». – 2016. – С. 12.

³³¹ Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консепсияи муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ба хориҷа» аз 9 июни соли 2001, № 242. – Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?Rgn=13950 (санаи муроҷиат: 15.04.2026 с.)

навбатии он тахти унвони «Стратегияи миллии муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ба хориҷа барои солҳои 2011-2015»³³² тасдиқ гардиданд. Азбаски Федератсияи Россия кишвари асосии қабулкунандаи муҳоҷирони меҳнатии Тоҷикистон маҳсуб меёбад, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Федератсияи Россия соли 2004 Созишнома «Оид ба меҳнат ва Ҳимояи ҳуқуқи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Федератсияи Россия ва шаҳрвандони Федератсияи Россия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва дар баробари он, Барномаи ҳамкорӣ доир ба мубодилаи меҳнатро ба имзо расониданд³³³.

Бо мақсади танзими раванди муҳоҷирати меҳнатӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Федератсияи Русия, Қазоқистон, Қирғизистон ва Беларус созишномаҳои дахлдор ба тасвиб расонидааст. Ба ин далел, ҳаллу фасли масъалаҳои вобаста ба муҳоҷирати хориҷӣ дар меҳвари таваҷҷуҳи махсуси давлат қарор дорад. Зиёда аз 15 сол инчониб шартномаҳои дуҷонибаи байниҳукуматӣ чиҳати ҳимояи ҳуқуқи муҳоҷирон, инчунин ҳамкориҳо дар сатҳҳои байниидоравӣ, ҳукуматӣ, парлумонӣ ва минтақавӣ бомуваффақият амалӣ шуда истодаанд.

Бо мақсади тақвияти ҳамкориҳо дар танзими масъалаҳои муҳоҷирати меҳнатӣ Созишнома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Қатар оид ба танзими муҳоҷирати меҳнатӣ бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 7 октябри соли 2019, тахти №494 ва Созишномаи байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Федератсияи Россия дар бораи ҷалби муташаккилонаи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои баамалбарории фаъолияти муваққатии меҳнатӣ дар қаламрави Федератсияи Россия бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12-уми декабри соли 2019, тахти №614 ба тасвиб расида, айни замон кор дар самти татбиқи созишномаҳои дар боло зикршуда идома дорад.

Тамоми қарору қонунҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва созишномаҳои дуҷонибаи мазкур ба ҳимояи ҳуқуқи муҳоҷирони меҳнатӣ, расмикунонии мақоми онҳо дар кишвари қабулкунанда ва таъмини шуғлу кафолатҳои иҷтимоӣ нигаронида шудаанд.

Ҳамасола беш аз 800 ҳазор шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сабаби мавсимӣ будани муҳоҷирати меҳнатӣ, чиҳати дарёфти ҷойи кори муваққатӣ ба хориҷи кишвар сафар мекунанд³³⁴.

Мувофиқи нишондиҳандаҳои Хадамоти муҳоҷирати Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳоли, дар давоми солҳои 2005–2013 раванди муҳоҷирати меҳнатӣ аз кишвар шиддат гирифта, теъдоди муҳоҷирон аз 412 000 ба 799 700 нафар расид. Аммо дар се соли баъдӣ (2014–2016) коҳишёбии ин рақамҳо мушоҳида шуд. Аз ҷумла, дар соли 2016 нишондиҳандаи муҳоҷирати меҳнатӣ аз Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба соли 2013 ба андозаи 35,3% (ё 282,4 ҳазор нафар) кам шуда, 517,3 ҳазор нафарро ташкил дод³³⁵. Агар теъдоди муҳоҷирони меҳнатӣ дар соли 2017 456,4 ҳазор нафарро ташкил дода бошад, ин нишондиҳанда дар соли 2018 ба 483,9 ҳазор нафар баробар гардид. Бо вучуди ин, таҳлили маълумоти амсори нишон медиҳад, ки шумораи муҳоҷирон дар соли 2018 нисбат ба соли 2016 раванди коҳишро касб кардааст.

³³² Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Стратегияи миллии муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ба хориҷа барои солҳои 2011 – 2015» аз 4 октябри соли 2011, №460.

³³³ Созишнома «Дар бораи фаъолияти меҳнатӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Федератсияи Россия ва шаҳрвандони Федератсияи Россия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 16 октябри соли 2004. – Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?Rgn=6220 (санаи муроҷиат: 17.04.2026 с.)

³³⁴ Саъдизода Ҷ., Сафарзода Н.Ф. Ҳуқуқи муҳоҷирони меҳнатӣ: дирӯз ва имрӯз // Маводи Конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи: «Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва низоми ҳуқуқии миллии: заминаҳои рушд ва дурнамои илми ҳуқуқшиносӣ» бахшида ба «25-солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва «70-солагии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон» // Зери таҳрири н.и.х., дотсен Раҳмон Д.С. – Душанбе, 2019. – С. 176.

³³⁵ Лоиҳаи «Стратегияи миллии рушди Омори Ҷумҳурии Тоҷикистон», Ecastat № tf017852. – Душанбе, 2017. – С. 99.

Бар асоси гузориши Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳоли, дар соли 2019 шумораи умумии шаҳрвандони Тоҷикистон, ки ба хориҷи кишвар ба муҳоҷирати меҳнатӣ рафтаанд, 530 883 нафарро ташкил дод, ки аз онҳо 453 870 нафар мард ва 77 013 нафар зан буданд. Аз ҷумла, 518 066 нафар муҳоҷири меҳнатии кишвар ба Федератсияи Русия ва 9 771 нафар ба Ҷумҳурии Қазоқистон сафар намудаанд. Раванди муҳоҷирати меҳнатӣ ба хориҷа нишон медиҳад, ки ин нишондиҳанда нисбат ба соли 2018 ба андозаи 62 680 нафар (ё 13%) афзоиш ёфтааст. Дар ин давра 419 150 нафар муҳоҷири меҳнатӣ ба Ватан бозгаштаанд, ки аз ин шумор 344 002 нафарро мардон ва 75 148 нафарро занон ташкил медиҳанд. Ин рақам нисбат ба соли 2018 4% зиёд мебошад³³⁶.

Ба ақидаи олимони ватанӣ рафти муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ба хориҷа солҳои охир коҳиш ёфта, он дар 5 соли охир зиёда аз 30 фоиз кам гардидааст. Муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандони мо ба хориҷа асосан ба Федератсияи Россия зиёда аз 90 фоиз ва қисми ками он ба дигар давлатҳо рост меояд³³⁷.

Муҳоҷирати меҳнатӣ умуман ба ду шакли асосӣ амалӣ мегардад: дохилӣ, ки он аз рафтуомади ҳаррӯзаи қувваи корӣ аз деҳот ба шаҳрҳо иборат аст, ва берунӣ, ки ҳиҷрат ба хориҷи кишварро баҳри пайдо кардани ҷойи кор пешбинӣ мекунад. Ба ибораи дигар, ин раванд ҳаракати ихтиёрӣ ва қонунии афрод аз як кишвар ба кишвари дигар ба шумор меравад, ки бо мақсади машғул шудан ба фаъолияти музднок сурат мегирад. Бинобар ин, метавон хулоса кард, ки мафҳуми «муҳоҷирони меҳнатӣ» шахсонро фаро мегирад, ки бо ҳадафи дарёфти шуғл аз як минтақа ба минтақаи дигар сафар менамоянд.

Хулоса, барои тақвияти сиёсати ҳуқуқии давлат дар бахши таъмини ҳуқуқҳои муҳоҷирони меҳнатӣ дар шароити муосир, зарур аст, ки ҳамкориҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар соҳаи муҳоҷирати меҳнатӣ бо кишварҳои хориҷӣ, бо дарназардошти манфиатҳо ва арзишҳои фарҳангӣ, таърихӣ ва маънавию ахлоқии миллӣ, боз ҳам васеъ карда шаванд. Аз ин рӯ, диққати асосиро бояд ба мустаҳкам намудани пойгоҳи қонунгузорӣ ва меъёрию ҳуқуқӣ нигаронд. Зеро пояи мазкур ба амалисозии механизмҳои танзимкунандаи ҳаракати қувваи кории муҳоҷирон дар заминаи ҳамкориҳои дучонибаву бисёрҷонибаи кишварҳо ёрӣ мерасонад.

Адабиёт:

1. Гузориши матбуотӣ доир ба натиҷаҳои фаъолияти Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2019. – Манбаи дастрасӣ: <http://migration.tj/2020/02/07/%D0%B3%D1%83%D0%B7%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%88%D0%B8-%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B1%D1%83%D0%BE%D1%82%D3%A3-%D0%B4%D0%BE%D0%B8%D1%80-%D0%B1%D0%B0-%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B8%D2%B7%D0%B0%D2%B3%D0%BE%D0%B8-%D1%84-3/> (санаи муроҷиат: 15.04.2026 с.)

2. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1994 аз тариқи раёйпурсии умумихалқӣ қабул шудааст ва ба он 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 тавассути раёйпурсии умумихалқӣ тағйиру иловаҳо ворид карда шудаанд. (Бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе, «Нашриёти Ганҷ». – 2016. – 136 с.

³³⁶ Гузориши матбуотӣ доир ба натиҷаҳои фаъолияти Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2019. – Манбаи дастрасӣ: <http://migration.tj/2020/02/07/%D0%B3%D1%83%D0%B7%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%88%D0%B8-%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B1%D1%83%D0%BE%D1%82%D3%A3-%D0%B4%D0%BE%D0%B8%D1%80-%D0%B1%D0%B0-%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B8%D2%B7%D0%B0%D2%B3%D0%BE%D0%B8-%D1%84-3/> (санаи муроҷиат: 15.04.2026 с.)

³³⁷ Раҳмон Д.С., Саъдизода Ҷ., Сафарзода Н.Ф., Азимов С.Ш. Ҳуқуқи муҳоҷирони меҳнатӣ (воситаи таълимӣ) // Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Раҳмон Д.С. – Душанбе: Матбааи ҶДММ «Нӯшбод», 2021. – С. 55.

3. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи концепсияи муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ба хориҷа» аз 9 июни соли 2001, № 242. – Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?Rgn=13950 (санаи муроҷиат: 15.04.2026 с.)
4. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи концепсияи сиёсати давлатии муҳоҷирати Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 8 октябри соли 1998, № 242. – Манбаи дастрасӣ: <http://tajmigration.ru/koncepciya-gosudarstvennoy-migracionnoy-politiki-respubliki-tadzhikistan.html> (санаи муроҷиат: 15.04.2026 с.).
5. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Стратегияи миллии муҳоҷирати меҳнатии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ба хориҷа барои солҳои 2011 – 2015» аз 4 октябри соли 2011, №460.
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муҳоҷират», аз 11 декабри соли 1999 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 1992, №12, мод. 320.
7. Лоиҳаи «Стратегияи миллии рушди Омори Ҷумҳурии Тоҷикистон», Ecastat № tf017852. – Душанбе, 2017. – С. 99.
8. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ, шаҳри Душанбе, 26 декабри соли 2019. – Манбаи дастрасӣ: // <http://president.tj/node/21975>. (санаи муроҷиат 15.03.2020)
9. Раҳмон Д.С., Саъдизода Ҷ., Сафарзода Н.Ф., Азимов С.Ш. Ҳуқуқи муҳоҷирони меҳнатӣ (воситаи таълимӣ) // Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Раҳмон Д.С. – Душанбе: Матбааи ҶДММ «Нӯшбод», 2021. – 192 саҳ.
10. Саъдизода Ҷ., Сафарзода Н.Ф. Ҳуқуқи муҳоҷирони меҳнатӣ: дирӯз ва имрӯз // Маводи Конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи: «Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва низоми ҳуқуқи миллии заминаҳои рушд ва дурнамои илми ҳуқуқшиносӣ» бахшида ба «25-солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва «70-солагии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон» // Зери таҳрири н.и.х., дотсен Раҳмон Д.С. – Душанбе, 2019. – С. 176.
11. Созишнома «Дар бораи фаъолияти меҳнатӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Федератсияи Россия ва шаҳрвандони Федератсияи Россия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 16 октябри соли 2004. – Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?Rgn=6220 (санаи муроҷиат: 17.03.2020 с.)
12. Умаров Н.Н. Танзими давлатии муҳоҷирати меҳнатии берунӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои иқтисодӣ. – Душанбе, 2019. – С. 136.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026
Аз тақриз баргашт: 20.06.2026
Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

ПРИНЦИПИ БАРОБАРӢ ДАР НАЗДИ ҚОНУН

Сафарова Шукрона,

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, унвонҷӯи кафедраи назария ва
таърихи давлат ва ҳуқуқ

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқ; таърихи таълимот оид ба
ҳуқуқ ва давлат.

Муқарриз: Аззизода У.А. доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда. Дар мақола масъалаи принципи баробарӣ дар назди қонун: таҳқиқи назариявӣ-ҳуқуқӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф, зимни таҳқиқи масъалаи мазкур андешаҳои олимони ватанию хориҷӣ ва меъёрҳои қонунгузорию аз нигоҳи назариявӣ-ҳуқуқӣ таҳқиқ намуда, мазмуну моҳияти принципи баробарӣ дар назди қонунро муайян кардааст. Зимни таҳқиқоти худ муаллиф ибрази назар кардааст, ки низоми принципҳои ҳуқуқ васеъ буда, дар самти ҷавобгарии ҳуқуқӣ низ васеъ ба назар мерасад. Ҳар як намуди ҷавобгарии ҳуқуқӣ дорои принципҳои хоси худ мебошад, ки зимни татбиқи ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба инобат гирифта мешаванд. Яке аз принципҳои маъмули ҷавобгарии ҳуқуқӣ ин принципи баробарҳуқуқӣ мебошад. Масъалаи принципи баробарӣ дар расмиёти ҳуқуқӣ масъалаи шаклҳо ва маҳдудиятҳои зоҳиршавии арзиши асосии ҳуқуқӣ дар яке аз соҳаҳои муҳимтарини ҷаҳорҷӯбаҳои танзимкунанда ба ҳисоб меравад.

Дар таҳқиқот қайд гардидааст, ки принципи баробарӣ дар назди қонун ва суд, мувофиқи принципи “баробаркунӣ”-и адолат, ба амалӣ кардани арзиши олии ахлоқии ҳар як шахс нигаронида шудааст ва аз ин рӯ, аз қонунгузoron ва кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ талаб мекунад, ки аз муносибати имтиёзнок ё таъбиъӣ нисбат ба иштирокчиёни мурофиаи судӣ худдорӣ кунанд. Ин принцип ба ҳама намудҳо ва марҳилаҳои мурофиаи судӣ татбиқ мешавад ва мавҷудияти қонуни ягона ва универсалии ҳатмиро, ки ҳама гуна ҷавобгарии ҳуқуқиро танзим мекунад, пешбинӣ менамояд. Ғайр аз ин, матни қонун бояд равшан, мувофиқ ва аз тафсири норавшан озод бошад. Он набояд муқарраротеро дар бар гирад, ки барои касе муносибати имтиёзнок ё таъбиъӣ эҷод кунанд.

Калидвожаҳо: принцип, баробарӣ, баробарҳуқуқӣ, қонун, суд, таҳқиқот, назариявӣ, ҳуқуқӣ, адолат, қонунгузории милли, санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ.

ПРИНЦИП РАВЕНСТВА ПЕРЕД ЗАКОНОМ

Сафарова Шукрона,

Таджикский национальный университет,
юридический факультет, соискатель кафедры
теории и истории государства и права

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история учений о
праве и государстве.

Рецензент: Аззизода У.А. доктор юридических наук, профессор

Аннотация. В статье анализируется и обсуждается вопрос о принципе равенства перед законом: теоретико-правовое исследование. При изучении этого вопроса автор рассматривает взгляды отечественных и зарубежных ученых, а также законодательные нормы с теоретико-правовой точки зрения и определяет сущность принципа равенства перед законом. В ходе исследования автор выражает мнение о том, что система правовых принципов обширна, и, по-видимому, она также обширна в сфере правовой

ответственности. Каждый вид правовой ответственности имеет свои специфические принципы, которые учитываются при ее применении. Одним из общих принципов правовой ответственности является принцип равенства. Вопрос о принципе равенства в судебном процессе – это вопрос форм и ограничений проявления основной правовой ценности в одной из важнейших областей нормативно-правового регулирования.

В исследовании отмечается, что принцип равенства перед законом и судом, в соответствии с принципом «уравнивания» правосудия, направлен на реализацию высшей моральной ценности каждого человека и, следовательно, требует от законодателей и сотрудников правоохранительных органов воздерживаться от преференциального или дискриминационного отношения к участникам судебного процесса. Этот принцип применяется ко всем видам и этапам судебного разбирательства и предусматривает существование единого, универсально обязательного закона, регулирующего всю юридическую ответственность. Кроме того, текст закона должен быть ясным, последовательным и свободным от двусмысленного толкования. Он не должен содержать положений, создающих преференциальное или дискриминационное отношение к кому-либо.

Ключевые слова: принцип, равенство, равенство прав, закон, суд, исследования, теоретический, правовой, справедливость, национальное законодательство, международные правовые инструменты.

THE PRINCIPLE OF EQUALITY BEFORE THE LAW

Safarova Shukrona,

Tajik national university, faculty of law,
applicant for the department of theory and
history of state and law

Scientific specialty: 5.5.1. The theory and history of law and state; history of the doctrines of law and state

Research supervisor: Azizzoda U.A., doctor of legal Sciences, professor

Abstract. This article analyzes and discusses the principle of equality before the law: a theoretical and legal study. In examining this issue, the author examines the views of domestic and international scholars, as well as legislative norms from a theoretical and legal perspective, and defines the essence of the principle of equality before the law. In the course of the study, the author expresses the opinion that the system of legal principles is extensive, and, apparently, it is also extensive in the area of legal liability. Each type of legal liability has its own specific principles that are taken into account when applying it. One of the general principles of legal liability is the principle of equality. The question of the principle of equality in legal proceedings is a question of the forms and limitations of the manifestation of a fundamental legal value in one of the most important areas of legal regulation.

The study notes that the principle of equality before the law and the courts, consistent with the principle of "equalization" of justice, aims to realize the highest moral value of each person and, therefore, requires legislators and law enforcement officials to refrain from preferential or discriminatory treatment of participants in legal proceedings. This principle applies to all types and stages of legal proceedings and requires the existence of a single, universally binding law governing all legal liability. Furthermore, the text of the law must be clear, consistent, and free from ambiguous interpretation. It must not contain provisions that create preferential or discriminatory treatment for anyone.

Key words: principle, equality, equality of rights, law, court, research, theoretical, legal, justice, national legislation, international legal instruments.

Дар татбиқи сиёсати ҳукукии кишвар, ба хусус сиёсати ҷиноятӣ нақши
принсипҳои ҳуқуқ хеле калон арзёбӣ мегардад. Принсипҳои ҳуқуқ яке аз масъалаҳои

васеи илми ҳуқуқ буда, дар илмҳои соҳавӣ низ мавҷуд мебошанд, ки ҳангоми татбиқи ҳуқуқ ба роҳбарӣ гирифта мешаванд. Низоми принципҳои ҳуқуқ васеъ буда, дар самти ҷавобгарии ҳуқуқӣ низ васеъ ба назар мерасад. Ҳар як намуди ҷавобгарии ҳуқуқӣ дорои принципҳои хоси худ мебошад, ки зимни татбиқи ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба инобат гирифта мешаванд. Яке аз принципҳои маъмули ҷавобгарии ҳуқуқӣ ин принципи баробарҳуқуқӣ мебошад. Масъалаи принципи баробарӣ дар расмиёти ҳуқуқӣ масъалаи шаклҳо ва маҳдудиятҳои зоҳиршавии арзиши асосии ҳуқуқӣ дар яке аз соҳаҳои муҳимтарини ҷаҳорҷӯбаҳои танзимкунанда ба ҳисоб меравад.

Аҳамияти баланди иҷтимоии ғояи баробарӣ, аз як тараф, талаботро барои татбиқи он дар соҳаҳои муҳими ҷомеа ва аз тарафи дигар, воқуниши манфии иҷтимоиро ба қонсӯ накардани ин талабот муайян мекунад. Принципи баробарӣ дар ҷомеаҳои муосири ғарбӣ хусусияти умумии ҳуқуқӣ дорад, бечунучаро эътироф карда мешавад ва ҷун қоида, дар сатҳи олӣ (конститутсионӣ) аз ҷиҳати ҳуқуқӣ мустаҳкам карда мешавад. Ғайр аз ин, принципи баробарӣ, ки дар муҳимтарин ҳуҷҷатҳои ҳуқуқии байналмилалӣ инъикос ёфтааст, хусусияти фаромиллӣ пайдо кардааст ва аз ин рӯ, барои ҳамаи давлатҳо, аз ҷумла давлатҳое, ки арзишҳои ҳуқуқии ғарбӣ дар онҳо пурра муштарак нестанд, аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ҳатмӣ шудааст³³⁸. Ҷунин ҳолат дар кишварҳои муосири шарқӣ низ ба мушоҳида мерасад.

Бояд тазаққур дод, ки мафҳуми баробарии ҳуқуқӣ яқмаъно ё худ аз худ возеҳ нест. Онро муҳаққиқону олимон ба тарзҳои мухталиф маънидод намудаанд. Дар маънои умумии худ, баробарӣ метавонад ҳамчун вазъияте фаҳмида шавад, ки дар он байни ду ё зиёда объектҳо фарқият вуҷуд надорад: “категорияи баробарӣ муносибатҳоеро ифода мекунад, ки дар онҳо объектҳо дорои сифатҳо (ё ҳадди аққал як хосият) мебошанд, ки метавонанд иваз карда шаванд”³³⁹. Аммо, ин таъриф то ҷӣ андоза барои мақсадҳои танзими ҳуқуқӣ мувофиқ аст, ҳануз маълум нест. Бинобар ин, омӯзиши назари дигар муҳаққиқон дар ин самт аҳамияти таҳқиқотро дучанд мегардонад.

Айни замон, ҷунон ки таҳлилҳо нишон медиҳанд, дар адабиёти ҳуқуқӣ таърифҳои гуногуни мафҳуми “баробарии ҳама дар назди қонун ва суд”-ро мушоҳида кардан мумкин аст, ки умуман ба талаботи эътибори илмӣ ҷавобгӯ нестанд. Пеш аз ҳама бояд дарк намуд, ки принципи мазқур хусусияти байналмилалӣ дошта, аз санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ бармеоянд. Аз ҷумла, дар м. 1-и Ёлломияи умумии ҳуқуқи башар муқаррар шудааст: “Тамоми одамон озод ва аз лиҳози шарафу ҳуқуқ бо ҳам баробар ба дунё меоянд. Онҳо соҳиби ақлу виҷдонанд ва бояд бо якдигар муносибати бародарона дошта бошанд”³⁴⁰. Тафсири мафҳуми “баробарҳуқуқӣ” дар м. 2-и санади номбурда ҷунин дарҷ ёфтааст: “Ҳар як инсон бояд бидуни тафовуте, махсусан аз лиҳози наҷод, ранги пӯст, ҷинсият, забон, дин, ақидаи сиёсӣ ё ақидаи дигар, асли миллӣ ё иҷтимоӣ, вазъи молӣ, хонаводагӣ ё вазъи дигар тамоми ҳуқуқ ва тамоми озодиҳоро, ки дар ҳамин Ёлломия зикр шудаанд, дошта бошад”³⁴¹. Ҳамин масъала тақроран бо мазмуни дигар дар м. 7-и санади зикршуда оварда шудааст: “Ҳамаи одамон дар назди қонун баробаранд ва бидуни ҳеҷ як тафовут ба ҳимояи баробари ҳуқуқи ҳақ доранд. Ҳамаи одамон дар муқобили ҳар гуна таъбиде, ки ҳилофи ҳамин Ёлломия мебошад ва таҳдиди таъбиз аз ҷонибе, ки набошад, ба ҳимояи баробар ҳақ доранд”³⁴². Аз меъёрҳои Ёлломия бармеояд, ки се намуди баробариро муқаррар кардааст: 1) баробари аз лиҳози шарафу ҳуқуқ; 2) баробарҳуқуқӣ сарфи назар аз шаклҳои таъбиз; 3) баробарҳуқуқӣ дар назди қонун ва ҳақи ҳимояи баробар.

³³⁸ Асатиани Д.В. О содержании принципа равенства в юридической процедуре // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 5, Юриспруд. – 2011. – № 2 (15). – С. 176.

³³⁹ Козюк, М. Н. Правовое равенство в механизме правового регулирования / М. Н. Козюк. – Волгоград : Волгогр. акад. МВД России, 1998. – С. 7.

³⁴⁰ Ёлломияи умумии ҳуқуқи башар аз 10-уми декабри соли 1948 [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи муруҷиат: 13.08.2025).

³⁴¹ Санади зикршуда.

³⁴² Санади зикршуда.

Санади муҳимми дигари байналмилалӣ, ки масъалаи баробарҳукукиро танзим намудааст ин Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ мебошад. Аз ҷумла, м. 2-и ин санади ҳуқуқӣ таъбизро аз рӯи наҷод, ранг, ҷинс, забон, дин, ақидаи сиёсӣ ё дигар, пайдоиши миллӣ ё иҷтимоӣ, моликият, таваллуд ё дигар мақом манъ мекунад. Қисми 1, м. 14-и санади мазкур муқаррар кардааст, ки ҳамаи шахсон дар назди судҳо ва трибуналҳо баробаранд³⁴³.

Эъломияи умумии ҳуқуқи башар бо истифодаи ибораи “ё вазъи дигар” ва Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ бо истифодаи ибораи “ё дигар мақом” масъалаи мазкурро каме норавшан намудааст. Зеро доираи дигар фарқиятҳо дар ягон санади ҳуқуқӣ муқаррар нашудааст. Меёр ҳуқуқӣ бояд ягона ва дақиқ буда, ба тарзҳои мухталиф тафсир нагардад. Ин масъаларо Конститутсияи ҚТ дар м. 17 нуқта гузоштааст. Мутобиқи он “Ҳама дар назди қонун ва суд баробаранд. Давлат ба ҳар кас, қатъи назар аз миллат, наҷод, ҷинс, забон, эътиқоди динӣ, мавқеи сиёсӣ, вазъи иҷтимоӣ, таҳсил ва молу мулк, ҳуқуқу озодиҳоро қафолат медиҳад”³⁴⁴.

Дар ин ҳусус дар адабиёти ҳуқуқии хориҷӣ зикр шудааст, ки мушкилот аз банди Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ ва Конститутсия, яъне истинод ба “ҳолатҳои дигар” бармеояд. Агар ин муқаррарот ба маънои асли тафсир карда шавад, ин маънои онро дорад, ки ҳеҷ гуна тафовут дар ҳуқуқ ё уҳдадорихо дар асоси ягон асос иҷозат дода намешавад. Аммо, қонунгузориҳои Русия ва дигар кишварҳо барои афрод мақомҳои мушаххаси мурофиавиро дар асоси хусусиятҳо ба монанди синну сол, шахрвандӣ, саломатӣ ва ғайра муқаррар мекунад, ки дар рӯйхатҳои дар боло зикршуда дохил карда нашудаанд³⁴⁵. Чунин ба назар мерасад, ки истинод ба “ҳолатҳои дигар” бояд маҳдудкунанда, баҳусус ҳамчун имконияти мавҷудияти дигар асосҳое, ки таъбизро истисно мекунад, тафсир карда шавад, агар онҳо ба таври возеҳ дар қонунгузориҳои амалкунанда зикр шуда бошанд.

Маврид ба зикр аст, ки баъзе нофаҳмоӣҳо вобаста ба қонунгузориҳои соҳавӣ ба миён меояд. Зеро принсипи баробарӣ дар назди қонун дар қонунгузориҳои соҳавӣ низ муқаррар шудааст. Масалан, дар м. 3 КҶ ҚТ принсипи баробарӣ дар назди қонунро дар баробари дигар принсипҳо муқаррар намуда, дар м. 5 онро чунин тафсир кардааст: Шахсоне, ки ҷиноят содир намудаанд, қатъи назар аз ҷинс, наҷод, миллат, шахрвандӣ, забон, муносибат ба дин, ақидаҳои сиёсӣ, таҳсилот, вазъи иҷтимоӣ, хизматӣ ва молу мулкӣ, мансубият ба ҷизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, маҳалли истиқоматашон ва дигар ҳолатҳо дар назди қонун баробаранд ва бояд ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида шаванд³⁴⁶. Дар шарҳи меёри мазкур бояд таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуд. Зеро баъзан меёри мазкурро нодуруст фаҳмидан мумкин аст, ки агар новобаста аз ин унсурҳои дахлдор ҳам дар назди қонун баробар бошанд, пас ҷаро ҳангоми ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидани шахс баъзе нобаробариҳо дида мешаванд. Масалан, ҳангоми ҷавобгарии ҷиноятӣ хизматчиёни давлатӣ.

Меёри мазкур чунин тафсир карда шудааст: Баробарии ашхос дар назди қонун маънои баробарии онҳоро дар назди қонуни ҷиноятӣ дар назар дорад. Яъне, меёрҳои КҶ ба ҳама баробар паҳн мешаванд. Азбаски ин меёрҳо манъкунанда буда, дар ҳолати вайрон намудани онҳо, яъне, ҷиноят ва нисбати ҷинояткори мушаххас татбиқ мешаванд, принсипи баробарӣ аслан баробарии одамонро дар ҳолатҳои содиршавии ҷиноят дар назар дорад. Ба ибораи дигар, ашхоси ҷиноят содиркарда новобаста аз

³⁴³ Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ аз 16-уми декабри соли 1966 [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи муроҷиат: 13.08.2025).

³⁴⁴ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6-уми ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26-уми сентябри соли 1999, 22-юми июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи муроҷиат: 13.08.2025).

³⁴⁵ Асатиани Д.В. О содержании принципа равенства в юридической процедуре // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 5, Юриспруд. – 2011. – № 2 (15). – С. 179.

³⁴⁶ Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21-уми майи соли 1998, № 574 [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи муроҷиат: 13.08.2025).

ҳолатҳои номбаршуда (чинс: миллат ва ғ) дар асоси принсипи баробарӣ ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида мешаванд³⁴⁷. Принсипи мазкур маънои онро дорад, ки новобаста аз шакли раванди ҷавобгарӣ шахси ҷиноятсодирнамуда ҳатман ба ҷавобгарӣ кашида мешавад ва дар ин раванд ба ягон ҳел истисно роҳ дода намешавад.

А.Ю. Лактаева принсипи баробарҳуқуқиро аз нигоҳи ҳуқуқи ҷиноятӣ баррасӣ кардааст. Ба ақидаи ӯ, принсипи баробарии ҳуқуқи ҷиноятӣ дар назди қонун – принсипест, ки мувофиқи он меъёрҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ меъёрҳои масъулият, ҷазо, озодкунӣ аз ҷавобгарии ҷиноятӣ ва ҷазоро бо назардошти хусусиятҳои ҷиноят ва шахсияти гунаҳкор муқаррар мекунад. Принсипи баробарии ҳуқуқи ҷиноятӣ инчунин ҳифзи баробари ҳуқуқ ва озодиҳои шахсонро, ки аз ҷиноят ҷабр дидаанд, инчунин манъи таъбиз ва имтиёзҳои шахсиро талаб мекунад³⁴⁸.

Анъанавӣ, дар ҳуқуқи ҷиноятӣ, принсипи баробарӣ дар назди қонун бо ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидани шахсони гунаҳкор дар содир кардани ҷиноят алоқаманд аст. Аммо, доираи таъбиқи он хеле васеътар аст. Ҳамин тариқ, В.В. Малтсев, бо таҳлили таъсири ин принсип, қайд мекунад: “Ҳамаи иштирокчиёни муносибатҳои ҷиноятӣ-ҳуқуқӣ ба доираи таъсири принсипи баробарӣ дохил мешаванд... Афроде, ки ҷиноят содир кардаанд (ва бо ин, албатта, қисман принсипи баробарӣ вайрон кардаанд), эҳтимоли бештар доранд, ки аз қонунгузор ва кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, инчунин аз дигарон муносибати баробар талаб кунанд, на аз уҳдадории риояи принсипи баробарӣ. Умуман, на он қадар уҳдадории риояи принсипи баробарӣ, балки ҳуқуқи риояи он аз ҷониби давлат ва дигар шахсон мақоми ҳуқуқи ҷабрдидагон ва дигар шахрвандони дар ҳуқуқи ҷиноятӣ иштирокдоштаро тавсиф мекунад”³⁴⁹.

Тибқи қонун, ҳам мардон ва ҳам занон ва шахсоне, ки ба аксарияти миллий ва ҳам ақаллияти миллий тааллуқ доранд, баробар ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида мешаванд. Моликият ва мақоми расмӣ ҷинояткор ба ҷавобгарии ҷиноятӣ таъсир намерасонад³⁵⁰. Муҳимтарин шартҳои баробарӣ дар назди қонуни ҷиноятӣ асосҳои ягона ва яхелаи ҷавобгарии ҷиноятӣ мебошад³⁵¹. Дар айни замон, Ю.Л. Шевтсов таъкид мекунад, ки «принсипи баробарӣ норавшании таъбизро нишон медиҳад ва талаб мекунад, ки қонун муқарраротеро дар бар нагирад, ки ҳуқуқҳои баъзе афродро дар муқоиса бо ҳуқуқҳои дигарон беасос маҳдуд мекунад»³⁵².

Ҳамин тавр, принсипи баробарии шахрвандон дар назди қонун, ки дар ҚҶ ҚТ муқаррар шудааст, муқаррар мекунад, ки шахсоне, ки ҷиноят содир кардаанд, дар назди қонун баробаранд ва новобаста аз як қатор ҳолатҳои, ки онҳоро тавсиф мекунад, ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида мешаванд. Ин муқаррарот қоидаеро дар бораи баробарии шахсоне, ки ҷиноят содир кардаанд, дар бар мегирад, ки ба гумонбаршудагон, айбдоршавандагон, судшавандагон, маҳкумшудагон ва онҳое, ки аз рӯи парвандаҳои ҷиноятӣ сафед карда шудаанд, дахл дорад ва дар айни замон дигар иштирокчиёни муқофӣ ҷиноятиро берун аз доираи он мегузорад. Масъалаҳои баробарии ҷабрдидагон, даъвогарони маданӣ, ҷавобгарони маданӣ ва дигар иштирокчиёни муқофӣ аз ҷониби ин муқаррароти қонуни ҷиноятӣ танзим карда намешаванд.

³⁴⁷ Тафсир ба Кодекси ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Мухаррири масъул Ҳ.Ҳ. Шарипов. – Душанбе: Глобус, 2006. – С.21

³⁴⁸ Лактаева А.Ю. Принцип равенства перед законом, его реализация при назначении наказания: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Самара, 2010. – 25 с.

³⁴⁹ Мальцев В.В. Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности: монография / В. В. Мальцев. – СПб.; Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 153.

³⁵⁰ Ишмухаметов Я.М. Понятие принципа равенства всех перед законом и судом // Аграрное и земельное право. – 2022. – № 11(215). – С. 195.

³⁵¹ Мальцев В.В. Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности : монография / В. В. Мальцев. – СПб.; Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 145.

³⁵² Курс уголовного права: в 5 т. Общая часть. Т.1 : Учение о преступлении / С. В. Ананич [и др.] ; под ред. И. О. Грунтова, А. В. Шидловского. – Минск: Изд. центр БГУ, 2018. – С. 179.

Чихати риояи принципи мазкур ва хифзи баробархукукӣ дар тақвияти меъёри м. 17 Конституцияи ҚТ м. 143 ҚҚ ҚТ вайрон кардани баробархукукии шаҳрвандон ном дошта, дар он чунин муқаррарот оварда шудааст: Қасдан бевосита ё бавосита вайрон намудан ё маҳдуд кардани ҳуқуқ ва озодиҳо ё ин ки бевосита ё бавосита муқаррар намудани бартарии шаҳрвандон вобаста ба ҷинс, наҷод, миллат, забон, баромади иҷтимоӣ, мавқеи шахсӣ, молу мулкӣ ё мансабӣ, маҳалли истиқомат, муносибат бо дин, ақида, марбут будан ба ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ки ба ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии шаҳрванд зарар расонидааст³⁵³. Дар ин маврид бояд гуфт, ки меъёри мазкур ба мафҳуми “шаҳрвандон” бештар таъяс намуда, каме нофаҳмихоро ба миён меоварад. Аввалан, меъёри мазкур вайрон кардани баробархукукии шаҳрвандон ном гирифта, сониян дар матни меъёр ибораҳои “бартарии шаҳрвандон”, “...ки ба ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии шаҳрванд зарар расонидааст” зикр шудааст. Ба андешаи мо, чунин ҳолат алақай баробархукукиро вайрон кардааст. Зеро дар ҳуқуқи ҷиноятӣ қиёс манъ аст ва мафҳуми шаҳрванд бошад танҳо шаҳрванди ҚТ-ро ифода мекунад. Пас агар таъйиз нисбати шаҳрвандони хориҷӣ сурат гирад, он гоҳ бо қадом модда бандубаст карда мешавад?

Масъалаи вайрон кардани принципи баробарӣ аз сабаби вазъи нобаробарии молии шахсоне, ки ҷиноят содир кардаанд, дар адабиёти ҳуқуқи ҷиноятии хориҷӣ ба миён гузошта шудааст. Ҳамин тариқ, Н.А. Лопашенко навиштааст, ки «дар қонун байни шахсоне, ки ҷиноят содир кардаанд, новобаста аз он ки аз ҷиҳати молиявӣ сарватманданд ё не, як нобаробарии муайян муқаррар шудааст. Дар мавриди сатҳи татбиқи қонун, принципи баробарии шаҳрвандон вобаста ба вазъи молии онҳо танҳо «қор намекунад». Онҳое, ки ҷиноятҳоеро содир кардаанд, ки қазои алтернативиро дар шакли қарима ё қазоҳои саҳттар - меҳнати маҷбурӣ, боздошт ё зиндонӣ - дар бар мегиранд, шаҳрвандоне, ки қобилияти пардохти қаримаро доранд, дар шароити ҳеле беҳтар қарор доранд»³⁵⁴. А.И. Бойко вайрон кардани принципи баробарии ҳама дар назди қонунро, ки ба вазъи молии шахс асос ёфтааст, чунин баён кардааст: «Ба васвасаҳои сершумори додгоҳи Русия, васвасаи дигаре илова карда шудааст: барои ҳамон ҷиноят шахсони сарватманд метавонанд қарима карда шаванд, дар ҳоле ки қамбағалон ва қамбизоатон бояд озодии шахсии ҳудро қурбон кунанд»³⁵⁵.

Сарфи назар аз он ки принципи баробарӣ дар назди қонун ва суд дар Конституция, ки қувваи олии ҳуқуқӣ ва таъсири мустақим дорад, муқаррар шудааст, он бояд дар қонунгузори соҳавӣ инъикос ёбад, зеро онҳо аҳамияти қамтар надоранд. Набудани муқаррароти мувофиқ дар қонунгузорӣ татбиқи ин принципро дар мақомоти хифзи ҳуқуқ ғайриимқон мекардонад. Мо пешниҳод мекунем, ки муқаррароте ворид карда шавад, ки дар он гуфта мешавад, ки суд, прокурор, муфаттиш ё тафтишотчӣ ба ягон шахс вобаста ба ҷинс, наҷод, пайдоиш, молиқият ё мақоми расмӣ, қои истиқомат, мансубияти динӣ, эътиқод, узвият дар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ё гурӯҳҳои иҷтимоӣ ё дигар ҳолатҳо афзалият ё таъйиз надиҳанд.

Баробарӣ дар назди қонун ва суд, бар ҳилофи дигар муқаррароти асосӣ, метавонад меъёрхоро барои арзёбии чунин тафовут дар мувофиаи ҷиноятӣ муқаррар кунад. Ғайр аз ин, муқаррароти конституционӣ дар бораи баробарӣ дар назди қонун ва суд барои ҳар як соҳаи ҳуқуқ маънои ҳоси ҳудро пайдо мекунад. Аз ин рӯ, чунин ба назар мерасад, ки идеяи баробарӣ дар назди қонун, дар ин ё он шакл, дар системаи принципҳои мувофиавии ҷиноятӣ мавҷуд аст, ҳамон тавре ки баробарии шаҳрвандон

³⁵³ Кодекси ҷиноятии Қумҳурии Тоҷикистон аз 21-уми майи соли 1998, № 574 [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи муруҷиат: 13.08.2025).

³⁵⁴ Уголовное право. Общая часть. Преступление. Академический курс. В 10 т. Т. II. Система, источники и структура уголовного права. Принципы уголовного права / под ред. Н. А. Лопашенко. – М.: Юрлитинформ, 2016. – С. 459.

³⁵⁵ Уголовное право. Общая часть: учебник / В. Г. Беляев [и др.] ; под ред. В. Н. Петрашева. – М.: Приор, 1999. – С. 460.

дар назди қонун дар системаи принципҳои ҳукуки ҷиноятӣ дохил карда шудааст. Баҳси илмӣ дар бораи дохил кардани баробарӣ дар назди қонун ва судҳо дар байни принципҳои муҳофизати ҷиноятӣ метавонад идома ёбад. Бо вучуди ин, ин таҳқиқот мафҳуми принципи муҳофизати ҷиноятиро ҳамчун мафҳуми умумӣ барои баробарӣ дар назди қонун ва судҳо дар муҳофизати ҷиноятӣ пешниҳод мекунад.

М. 16 КМҚ ҚТ низ муқаррар намудааст, ки ҳама дар назди қонун ва суд баробаранд. Давлат ба ҳар кас, қатъи назар аз миллат, наҷод, ҷинс, забон, эътиқоди динӣ, мавқеи сиёсӣ, вазъи иҷтимоӣ, таҳсил ва молу мулк ҳукуку озодиҳоро қафолат медиҳад³⁵⁶. Меъёри мазкур ҳамшабеҳи меъёри м. 17 Конституцияи ҚТ буда, ба раванди муҳофизати ҷиноятӣ алоқаманд карда нашудааст. Бехтар мешуд, ки меъёри мазкур чунин муқаррар карда мешуд: “Ҳамаи иштирокчиёни муҳофизати ҷиноятӣ дар назди қонун ва суд баробаранд. Давлат ба ҳамаи иштирокчиёни муҳофизати ҷиноятӣ, қатъи назар аз миллат, наҷод, ҷинс, забон, эътиқоди динӣ, мавқеи сиёсӣ, вазъи иҷтимоӣ, таҳсил ва молу мулк ҳукуку озодиҳоро қафолат медиҳад”. Дуруст ва яхела дарк намудани меъёри мазкур каме душвор аст. Зеро дар истифодаи ҳукуку уҳдадорихоӣ худ ҳамаи иштирокчиёни муҳофиза баробаранд, вале дар раванди муҳофиза ҳамаи иштирокчиён мавқеи баробар надоранд.

Ғайр аз ин, истифодаи усули субъективӣ-қонунгузорӣ барои сохтани системаи принципҳои муҳофизати ҷиноятӣ боиси нопадид шудани қариб пурраи шарҳи моҳият ва мазмуни мафҳуми баробарии ҳама дар назди қонун ва суд аз адабиёти муосири таълимӣ оид ба муҳофизати ҷиноятӣ гардид, ки ин муқаррарот дар системаи принципҳои муҳофизаии ҷиноятӣ, муқаррар шудаанд, вучуд надорад. Дар робита ба муҳофизати ҷиноятӣ, ғояи баробарӣ асосӣ буда, дар як қатор меъёрҳои, ки ба шахсони масъули муҳофизати ҷиноятӣ татбиқ мешаванд, инъикос ёфтааст³⁵⁷.

Моддаи 3 Кодекси маданияи ҚТ муқаррар мекунад, ки қонунгузори маданӣ ба принципҳои баробарии иштирокдорони муносибатҳои ҳукуки маданӣ асос ёфтааст. Қисми 4 моддаи мазкур муқаррар кардааст, ки “Ҳеҷ шахс ҳуқуқ надорад аз амали ғайриқонунӣ ё бевидеонаи худ бартарӣ ба даст орад”³⁵⁸. КҲМ ҚТ низ дар м. 6 принципи баробарӣ дар назди қонунро ба низоми принципҳои қонунгузори маъмурӣ шомил намуда, дар м. 8 меъёри васеъро оид ба принципи баробарӣ дар назди қонун муқаррар кардааст. Мутобиқи он: Шахсоне, ки ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ содир намудаанд, дар назди қонун баробаранд. Шахси воқеӣ, сарфи назар аз шахрвандӣ, миллат, наҷод, ҷинс, забон, эътиқоди динӣ, мавқеи сиёсӣ, таҳсилот, вазъи иҷтимоӣ ва молумулкӣ барои содир намудани ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ ба ҷавобгарии маъмурӣ кашида мешавад³⁵⁹. Қисмҳои 3 ва 5 моддаи мазкур мазмунан як маъно – ҷавобгарии шахсони мансабдорро ифода мекунанд. Аммо, қисми 6 муқаррар намудааст, ки “Шахсоне, ки тибқи Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқи дахлнопазирӣ доранд, бе иҷзати мақомоти дахлдор мавриди ҳаби маъмурӣ, дастгиркунӣ, маҷбуран овардан, кофтукови шахсӣ қарор дода намешаванд”³⁶⁰. Атрофи ин масъала баҳсу мунозираҳо ҷой дорад. Зеро м. 18 Конституцияи ҚТ ҳамаи шахсонро ҳуқуқи дахлнопазирӣ додааст, КҲМ ҚТ аввалан ҳамаро дар назди қонун баробар меҳисобад, вале дар охири меъёр байни шахрвандони муқаррарӣ ва қисме аз шахсони мансабдор фарқият мегузорад.

³⁵⁶ Кодекси муҳофизаии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3-юми декабри соли 2009, № 564 [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи муроҷиат: 13.08.2025).

³⁵⁷ Задорожная В.А. Дефиниция понятия «равенство всех перед законом и судом» в уголовном судопроизводстве // Вестник Сургутского государственного университета. – 2022. – № 1 (35). – С. 92.

³⁵⁸ Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22-юми декабри соли 2022, № 1918 [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи муроҷиат: 13.08.2025).

³⁵⁹ Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31-уми декабри соли 2008, № 455 [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи муроҷиат: 13.08.2025).

³⁶⁰ Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31-уми декабри соли 2008, № 455 [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи муроҷиат: 13.08.2025).

Баъзе муҳаққиқон қайд мекунад, ки дар мавриди мавқеъҳои расмӣ, ин бо принципи баробар будани ҳама дар назди қонун муҳолиф аст. Тартиби махсуси ба ҷавобгариӣ ҷинойтӣ кашидани вакилон, судяҳо ва прокурорҳо ба муҳолифи моҳияти ахлоқии принципи баробарӣ дар назди қонун ва суд мебошад. Мафҳуми арзиши ахлоқии шахсияти инсон тақозо мекунад, ки бо одамони баробар баробар ва бо одамони гуногун ба таври гуногун ва мувофиқи фарқиятҳои онҳо муносибат карда шавад. Ин талабот принципи баробарӣ дар назди қонун ва судро бо принципи ахлоқӣ ва ҳуқуқии адолат пайваст мекунад³⁶¹. Маънои ахлоқии принципи баробарӣ дар назди қонун ва суд асоси ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ барои ҳалли масъалаҳои мушаххаси ҷамоияти қонунгузорӣ ва ҳифзи ҳуқуқ дар соҳаи мурофиаи ҷинойтӣ мебошад.

Ба ибораи дигар, бояд эътироф кард, ки баробарӣ, аз рӯи моҳияти худ, маҳдуд аст. Дар адабиёти ҳуқуқӣ қайд мегардад, ки имтиёзҳои иловагӣ, ки нисбати баъзе категорияи шахсони мансабдор муқаррар шудааст, мутаносибан ба масунияти аъзои вакилони Парламент, судяҳо, прокурорҳо дахл доранд. Масуният ё номумкинии пурра ё тартиби хеле мураккаби ба ҷавобгариӣ ҷинойтӣ кашидани субъекти мушаххасро ифода мекунад. Ба ибораи дигар, масуният татбиқи қоидаҳои дигари расмӣтиро нисбат ба ҳамаи дигарон нисбат ба баъзе афрод дар назар дорад, ки ин, дар навбати худ, дуршавӣ аз принципи баробарӣ дар назди қонун ва суд мебошад³⁶².

Ҳамин тариқ, на ҳамаи аъзои ҷомеаи мо воқеан баробаранд. Мисоли чунин нобаробарӣ музди меҳнати муболиғаомез дар баъзе сохторҳои маъмури ва давлатӣ дар муқоиса бо музди меҳнати аксари коргарон ва хизматчиён нисбат ба маҳсулоти истеҳсолшуда мебошад. Масалан, масунияти парлумон, ки барои аъзои парлумон дар тӯли мӯҳлати ваколаташон масуниятро таъмин мекунад, майл ба тақвият дорад, ки на ҳамеша ба мақсадҳои, ки барои онҳо қорӣ карда шудаанд, хизмат мекунад. Қонун дар бораи масунияти парлумон, ки барои аъзои парлумон дар тӯли мӯҳлати ваколаташон масуниятро таъмин мекунад, бо майли афзоиши шадидият тавсиф мешавад, ки на ҳамеша ба мақсадҳои, ки барои онҳо қорӣ карда шудаанд, хизмат мекунад³⁶³.

Андешаҳои мазкур гувоҳи он аст, ки баробарӣ дар назди қонун дар ҳама қонунгузорӣ ва соҳаҳои ҳуқуқ вучуд доранд, вале нисбати баъзе субъектон тартиби мураккаби ҷавобгарӣ муқаррар шудааст. Ин ҳолат чунин маъно медиҳад, ки барои шахсоне, ки аз масуният бархӯрдоранд, истисно ба ин принцип вучуд дорад. Инҳо президент, адвокатҳо ва судяҳо дар бар мегиранд. Ин шахсон аз ҷавобгарӣ озод нестанд, аммо тартиби мураккабтари ба ҷавобгарӣ кашидани онҳо муқаррар шудааст. Масалан, ба ҷавобгарӣ кашидани аъзои парлумон розигии мақомоти дахлдори намоёндагиро талаб мекунад. Лозим ба ёдоварист, ки мавриди ҷавобгариӣ маданӣ, истисно ба принципи баробарӣ вучуд надорад.

Принципи баробарӣ дар назди қонун дар самти ҷавобгариӣ интизомӣ низ ба назар мерасад. Пеш аз ҳама м. 7 КМ ҚТ муқаррар мекунад, ки ҳамаи шаҳрвандон ба меҳнат ҳуқуқи баробар доранд, таъйин дар муносибатҳои меҳнатӣ манъ аст. Ҳама гуна фарқиятгузорӣ, роҳ надодан, афзалият гузоштан ё рад кардан аз қабул ба қор қатъи назар аз миллат, наҷод, ҷинс, забон, эътиқоди динӣ, мавқеи сиёсӣ, вазъи иҷтимоӣ, таҳсил ва молу мулк, ки баробари имкониятро дар меҳнат ҳалалдор мекунад, манъ аст³⁶⁴. Дар баробари ин, қисми 2, м. 35 Конституцияи ҚТ муқаррар менамояд, ки “Дар муносибатҳои меҳнатӣ ҳама гуна маҳдудият манъ аст. Барои иҷрои қори яхела музди

³⁶¹ Ишмухаметов Я.М. Понятие принципа равенства всех перед законом и судом // Аграрное и земельное право. – 2022. – № 11(215). – С. 196.

³⁶² Асатиани Д.В. О содержании принципа равенства в юридической процедуре // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 5, Юриспруд. – 2011. – № 2 (15). – С. 177.

³⁶³ Барышев Н.А. Понятие конституционного принципа равенства перед законом и судом в рф и его содержание // Экономика и социум. – 2021. – №6(85), ч.2. – С. 672.

³⁶⁴ Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23-юми июли соли 2016, № 1329 [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи муроҷиат: 13.08.2025).

баробар дода мешавад”³⁶⁵. Дар масъалаи мазкур каме нофаҳмиҳо дар амалияи татбиқи ҳуқуқ мушоҳида мегардад. На ҳамаи кормандон барои иҷрои қор якхела музди меҳнати баробар мегиранд. Масалан, музди меҳнати омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ барои 1 воҳиди қорӣ дар ҳар муассиса гуногун аст. Таъбири гендерӣ низ баъзан ба мушоҳида мерасад. Масалан, қ. 1, м. 35 Конститутсияи муқаррар кардааст, ки ҳар кас ба меҳнат, интиҳоби касбу қор, ҳифзи меҳнат ва ҳимояи иҷтимоӣ ҳангоми бекорӣ ҳуқуқ дорад. Вале қ. 4 моддаи мазкур истифодаи меҳнати занонро дар қорҳои вазнин манъ кардааст. Ба андешаи мо, меъёри мазкур муваққатан ба меъёри қ. 2, м. 17 Конститутсияи муҳолиф мебошад.

Тавре маълум мегардад сарфи назар аз хусусияти байналмилалӣ ва миллии меъёри баробарӣ дар назди қонун, бисёре аз паҳлуҳои ин масъала бо истифода аз истилоҳоти назариявӣ ва ҳуқуқӣ (баробарии ҳуқуқӣ) дар адабиёти махсус фаро гирифта нашудаанд, ё дар ҷаҳорҷубаи як соҳаи мушаххаси ҳуқуқ (конститутсионӣ, ҷиноятӣ, муқофиаи ҷиноятӣ, мадан) таҳия шудаанд. Аз ин рӯ, таърифҳои мавҷуда умумӣ нестанд ва бо ҳамдигар робитаи суғур доранд. Бинобар ин, моро зарур аст, ки андешаҳои олимону муҳаққиқонро дар ин самт мавриди омӯзишу таҳлили амиқ қарор диҳем.

Барои муайян кардани мазмуну моҳияти мафҳуми баробарӣ дар назди қонун бисёре аз паҳлуҳои он бояд мавриди омӯзиш қарор дода шавад. Ба андешаи В.А. Задорожная, барои таҳияи ҷунин таъриф, пешниҳод карда мешавад, ки моҳият ва мазмуну падидае, ки бо номи “баробарӣ дар назди қонун ва суд” маъруф аст, муайян карда шавад ва хусусияти асосии он, ки онро аз падидаҳо ва мафҳумҳои монанд, вале на якхела, фарқ мекунад, муайян карда шавад³⁶⁶. Яке аз ҷиҳатҳои муҳим ин робитаи баробарӣ бо адолат мебошад. Зеро адолат худ дар таъмини баробарҳуқуқӣ ифода меёбад, ва ё баръакс, агар баробарҳуқуқӣ ҳалалдор гардад, он гоҳ адолат низ поймол мешавад. Адолат ва баробарии ҳама дар назди қонун ва суд принципҳои ҳуқуқӣ буда, қисми системаи принципҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ мебошанд. Ин принципҳо бо истилоҳоти меъёрӣ ифода ёфта, тавассути меъёрҳои ҳуқуқӣ татбиқ мешаванд, ки дар конститутсия ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии кишвар инъикос ёфтаанд. Дар ин ҳусус В.С. Нерсисянс қайд мекунад, ки адолат ва баробарӣ категорияҳои фалсафӣ мебошанд, ки аз замони Руми Қадим аҳамияти ҳуқуқӣ доштанд. Ҳамин тариқ, “justitia” - адолат (ҳақиқат) - иродаи доимӣ ва бефосила барои ба ҳар кас додани ҳуқуқи худ аст³⁶⁷. Ҳамин тариқ, робитаи зичи байни принципҳои адолат ва баробарӣ дар назди қонун ва суд дар он аст, ки аз як тараф, адолат мундариҷаи принципи баробарӣ дар назди қонун ва судро муайян мекунад ва аз тарафи дигар, баробарӣ дар назди қонун ва суд шартӣ татбиқи принципи адолат аст³⁶⁸. Қайд кардан зарур аст, ки принципҳои адолат ва баробарӣ дар назди қонун ва суд, ки моҳияти адолатро инъикос мекунанд, бояд дар қонунгузории соҳавӣ инъикос ёбанд.

Ҳамин тавр, принципи баробарӣ дар назди қонун ва суд, мувофиқи принципи “баробарқунӣ”-и адолат, ба амалӣ кардани арзиши олии ахлоқии ҳар як шахс нигаронида шудааст ва аз ин рӯ, аз қонунгузорон ва кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ талаб мекунад, ки аз муносибати имтиёзнок ё таъбири нисбат ба иштирокчиёни муқофиаи судӣ худдорӣ кунанд. Ин принцип ба ҳама намудҳо ва марҳилаҳои муқофиаи судӣ татбиқ мешавад ва мавҷудияти қонуни ягона ва универсалии ҳатмиро, ки ҳама гуна

³⁶⁵ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6-уми ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26-уми сентябри соли 1999, 22-юми июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи муқофиа: 13.08.2025).

³⁶⁶ Задорожная В.А. Дефиниция понятия «равенство всех перед законом и судом» в уголовном судопроизводстве // Вестник Сургутского государственного университета. – 2022. – № 1 (35). – С. 93.

³⁶⁷ Нерсисянц, В. С. Правопонимание римских юристов / В. С. Нерсисянц // Советское государство и право. – 1980. – № 12. – С. 87–88.

³⁶⁸ Тищенко А.В. Теоретико-правовые аспекты принципов справедливости и равенства всех перед законом и судом как принципов юридической ответственности / А.В. Тищенко, В. А. Задорожная // Вестник ЮУрГУ. Серия «Право». – 2019. – Т. 19, № 3. – С. 107.

ҷавобгарии ҳукукиро танзим мекунад, пешбинӣ менамояд. Ғайр аз ин, матни қонун бояд равшан, мувофиқ ва аз тафсири норавшан озод бошад. Он набояд муқарраротеро дар бар гирад, ки барои касе муносибати имтиёзнок ё таъйизӣ эҷод кунанд.

Принсипи баробарӣ (*aequitas*, *aequus* – баробар, ҳамқимат) дар Рими Қадим низ маълум буд. Баробарӣ барои ҳама, на танҳо онҳое, ки ҳуқуқи пурра доранд, дар Қонунҳои Дувоздаҳ Ҷадвал низ инъикос ёфтааст³⁶⁹. Ин принсип дар низоми таърихӣ-ҳуқуқии Тоҷикистон³⁷⁰, ба монанди ҳуқуқи зардуштӣ³⁷¹, ҳуқуқи мусулмонӣ³⁷² ва ҳуқуқи шуравӣ³⁷³ низ ба назар мерасид.

Дар замони муосир мафҳуми баробарҳуқуқӣ мазмуну моҳияти навро ба худ касб намудааст. Зеро мақому вазъиятҳои мухталифе дар ҳаёт ташаккул ёфтаанд, ки боиси тафриқасозӣ дар татбиқи ҳуқуқ озодиҳо мегарданд. Дар адабиёти ҳуқуқӣ дар ин хусус қайд гардидааст, ки табиати табиӣ баробарии инсонӣ аз баҳс дур аст. Аввалан, аз рӯи табиат, одамон ҳам ба монандиҳои инкорнопазир ва ҳам ба фарқиятҳои инфиродӣ баробар возеҳ доранд. Изҳороти Гоббс дар бораи ночиз будани ин фарқиятҳо боварибахш нест, зеро он бо далелҳои мушаххас тасдиқ намешавад. Аён аст, ки бо назардошти ҳамзамон будани ҳам хусусиятҳо ва ҳам фарқиятҳо байни одамон, ҳам баробарӣ ва ҳам нобаробарӣ метавонанд асоси тартиботи иҷтимоӣ бошанд³⁷⁴. Масалан, одамон ҳангоми татбиқи ҳуқуқ аз рӯи синусол баробарҳуқуқ намебошанд. Ё ин ки аз рӯи самти фаъолият дар татбиқи ҳуқуқ ҳамаи шахсон баробаранд. Аз ҷумла, барои нарасонидани ёрии тиббӣ духтур ба ҷавобгарии ҷиноятӣ қашида мешавад, вале барои нарасонидани ёрии ҳуқуқӣ ҳуқуқшинос ва ё барои нарасонидани ёрии равонӣ психолог ба ҷавобгарӣ қашида намешавад. Ҳолатҳои мазкур дар назди қонуни ҷиноятӣ нобаробар будани одамонро ифода мекунад. Ҳамзамон, одамон аз рӯи табиати худ баробар нестанд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки сохтори таърифҳо одатан дар конфигуратсияҳои гуногун нишондоди хусусияти объекти таҳқиқшаванда, манбаъ, сабабҳо ва мақсадҳои он, рамзгузори меъёрии он, таркиби унсурӣ, зухуроти мушаххас, доираи фаъолият, маъно ва доираи субъектҳои дахлдорро дар бар мегирад. Муаллифони мафҳуми таҳқиқшавандаро ба синфҳои гуногуни объектҳо тасниф мекунанд: падидаи ҳуқуқӣ, баробарии ҳуқуқӣ, принсип, талабот, имкон ва муносибат³⁷⁵. Хусусиятҳои асосии баробарӣ дар назди қонун ва суд ё қисмҳои онҳо тавассути мафҳумҳои баробарии расмӣ ҳуқуқӣ, ҳуқуқҳои баробар, дастрасии баробар ба адолат, баробарӣ дар татбиқи меёр, ҳимояи баробар, ҳуқуқҳои баробар, озодиҳо, уҳдадорӣҳо ва манъи имтиёзҳо ё таъйиз муайян карда мешаванд.

Таърифҳое, ки дар адабиёти илмӣ пешниҳод шудаанд, умуман яқдигарро истисно ё нодуруст намеҳисобанд. Аммо, онҳо ба талаботи соддагӣ ҷавобгӯ нестанд ва барои истифода дар раванди таълим ё кор бо шахрвандон мутобиқсозии иловагӣ талаб мекунанд. Ғайр аз ин, дар баъзе мавридҳо, сохтори таърифи мафҳуми дархостшуда

³⁶⁹ Барышев Н.А. Понятие конституционного принципа равенства перед законом и судом в рф и его содержание // Экономика и социум. – 2021. – №6(85), ч.2. – С. 671.

³⁷⁰ Бобохонов Ф.А. Ҳифзи ҳуқуқи инсон аз зарари маънавӣ: таҳқиқоти таърихӣ-ҳуқуқӣ ва назариявӣ-ҳуқуқӣ / Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Азиззода У.А. – Душанбе: Ашуриён, 2024. – 216 с.

³⁷¹ Азиззода У.А., Бобохонов Ф.А. Ҳифзи ҳуқуқи инсон аз зарари маънавӣ дар низоми ҳуқуқи зардуштӣ // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2021. – № 1. – С. 21-37.

³⁷² Бобохонов Ф.А. Ҳифзи ҳуқуқи инсон аз зарари маънавӣ дар низоми ҳуқуқи мусулмонӣ // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2022. – № 1 (25). – С. 95-108.

³⁷³ Бобохонов Ф.А. Ҳифзи ҳуқуқи инсон аз зарари маънавӣ дар низоми ҳуқуқи шурави Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон / Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. – № 2. – С. 256-262.

³⁷⁴ Асатиани Д.В. О содержании принципа равенства в юридической процедуре // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 5, Юриспруд. – 2011. – № 2 (15). – С. 175-180. – С. 177.

³⁷⁵ Задорожная В.А. Дефиниция понятия «равенство всех перед законом и судом» в уголовном судопроизводстве // Вестник Сургутского государственного университета. – 2022. – № 1 (35). – С. 93.

тасодуфӣ ба назар мерасад. Рӯйхати хусусиятҳои он худсарона ба назар мерасад ва унсурҳои зикршуда хусусиятҳои асосии падидаи мавриди омӯзиширо инъикос намеkunанд. Ин боиси мушкилоти таърифи нодақиқ ва нопурра, инчунин номувофиқати байни таърифи гуногуни як объект мегардад. Ин ҳолат аз набудани воситаҳои кофии методологӣ ҳангоми таҳияи таърифи баробарии ҳама дар назди қонун ва суд шаҳодат медиҳад.

Ҳамин тавр, андешаҳои мухталифи муҳаққиқонро оид ба пешниҳоди мафҳуми принципи баробарӣ дар назди қонун дида мебароем. Аз ҷумла, дар адабиёти ҳуқуқӣ ибраз шудааст, ки баробарӣ дар назди қонун (назарияи давлат ва ҳуқуқ) – яке аз ҷузъҳои баробарии ҳуқуқӣ, ки чунин ҳуқуқ ва масъулиятҳои демократиро дар бар мегирад, ба монанди ҳуқуқи баробар барои иштирок дар эҷоди қонунҳо; ҳуқуқи муносибати баробар бо ҳама аз ҷониби қонун, ки ҳуқуқ ва озодиҳои якхелаи инсонро барои ҳама, инчунин аз ҷониби онҳое, ки онро татбиқ мекунанд, муқаррар мекунад; уҳдадорӣ баробари ҳама барои риояи талаботи қонун ва ғайра³⁷⁶. Андешаи мазкур аз нигоҳи назарияи давлат ва ҳуқуқ пешниҳод шуда, унсурҳои таркибии принципи баробарҳуқуқиро фаро гирифтаанд.

Ба ақидаи П. Р. Магомедова, принципи конституционии баробарӣ дар назди қонун ва суд (ҳуқуқи конституционӣ) – як намунаи асосии объективии амал ва рушди муносибатҳои ҳуқуқии конституционӣ мебошад, ки дар муайян кардани асосҳои мақоми ҳуқуқии шахс ва шаҳрванд нисбат ба ҷомеа дар маҷмӯъ ва давлат ҳамчун як ниҳоди иҷтимоӣ ташаккул ёфта, дар Конститутсия инъикос ёфта, дар амалияи судӣ (пеш аз ҳама дар фаъолияти Суди конституционӣ) ва дигар фаъолиятҳои мақомоти давлатӣ ва мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар татбиқи меъёрҳои ҳуқуқи конституционӣ ва дигар соҳаҳои ҳуқуқ дастгирӣ карда мешавад³⁷⁷. Андешаи мазкур аз нуқтаи назари ҳуқуқи конституционӣ пешниҳод шудааст.

Тавре аз андешаҳои боло бармеояд аксари онҳо ба мурофияи ҷиноятӣ нигаронида шудаанд. Зеро аксари ҳолат принципи баробарӣ дар назди қонун иловатан дар назди суд низ муқаррар шудааст, ки ба равандҳои мурофиявӣ марбут мебошад. Аммо, муҳаққиқон ба раванди мурофияи маданӣ камтар андешаронӣ кардаанд. Новобаста аз ин, мазмуну моҳияти ин принцип ба таври умумӣ бояд муайян карда шавад. Мо бояд мазмунӣ меъёри баробарӣ дар назди қонун ва баробарӣ дар назди судро алоҳида ба таври мухтасар баррасӣ кунем. Дар ин хусус В.З. Гушин чунин талаботро барои муайян кардани мазмунӣ баробарӣ дар назди қонун ёдовар шудааст:

1) татбиқи баробарии қонун ба ҳамаи субъектони ҳуқуқӣ, новобаста аз мақоми иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ, хизматҳои шоиста ва хислатҳои шахсӣ;

2) қонунҳо бояд барои ҳама ҳуқуқ ва уҳдадориҳои якхеларо муқаррар кунанд. Истисноҳо дар қонун танҳо дар сурате иҷозат дода мешаванд, ки Конститутсия манъ накарда бошад;

3) ҳуқуқ ва уҳдадориҳои конституционӣ дар қонун муайян карда шудаанд³⁷⁸. Вобаста ба талаботи дуҷум ҳаминро бояд қайд намуд, ки ҳеҷ гоҳ қонун ҳуқуқ ва уҳдадориҳои якхеларо барои ҳама муқаррар карда наметавонад. Зеро вазъи ҳуқуқии ҳар як субъекти ҳуқуқ мухталиф мебошад. Масалан, ҳуқуқи уҳдадориҳои мардҳо, занҳо, ноболиғон, шаҳрвандони хориҷӣ, духтурон, маъҷубон, пиронсолон ва дигар категорияҳо фарқ мекунанд. Масалан, ҳуқуқи уҳдадорӣ, ки волидон доранд, нафароне, ки ҳануз ин мақомро соҳиб нашудаанд, он ҳуқуқи уҳдадорӣ бархурдор

³⁷⁶ Лазарев В. М., Федорова В. Г. Принцип правового равенства и юридическая ответственность (проблемы методологии и теории взаимосвязи): моногр. – Волгоград, 2005. – С. 36-37.

³⁷⁷ Магомедова П. Р. Конституционный принцип равенства перед законом и судом в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2015. – С. 8.

³⁷⁸ Гушин В. З. Конституционный принцип равенства всех перед законом и судом в социальной и судебной сфере // Современное право. – 2010. – №5. – С. 33.

намебошанд. Ё ин ки ҳукуку уҳдадориҳои ҳамсарон тибқи қонунгузорию оилавӣ аз дигар категорияе, ки ҳануз ба муносибатҳои оилавӣ ворид нашудаанд фарқ мекунад.

Бояд тазакурр дод, ки унсури ахлоқии принципи баробарӣ дар назди қонун ва суд баъзе истисноҳоро аз ин принцип, ки аз эътирофи арзиши ахлоқии шахсияти инсон бармеояд, сафед мекунад. Ҳамин тариқ, истисноӣ аз ҷиҳати ахлоқӣ асоснокшуда ба принципи баробарӣ дар назди қонун ва суд метавонад масунияти шоҳиди ҳешовандон ва шахсоне бошад, ки бо айбдоршаванда (гумонбаршуда) (ҳимоятгар, коҳин) муносибати махсуси эътимод доранд. Қобилияти чунин шахсон барои рад кардани шаҳодат додан дар парвандаи ҷиноятӣ ҳукуқи иловагӣ дар муқоиса бо дигар иштирокчиёни муқофиа мебошад. Аммо, зарурати чунин ҳукуқ ба талаботи ахлоқии эътиром ба робитаҳои оилавии одамон ва эътирофи арзиши муносибатҳои боэътимоди онҳо асос ёфтааст.

Н.В. Романенко низ ба мустақилияти амри конституционӣ-ҳукуқӣ «баробарӣ дар назди қонун» таваҷҷӯҳ зоҳир кардааст. Ғайр аз ин, сарфи назар аз он, ки принципи баробарӣ дар назди суд аз ҷиҳати меъёрӣ бо принципи баробарии тарафҳо ва муқофияи баҳсӣ муттаҳид аст, инҳо принципҳои қомилан гуногун ва мустақил мебошанд ва баробарӣ дар назди қонун мафҳуми васеътар аз баробарӣ дар назди суд аст³⁷⁹. Унсури иҷтимоӣ ҳукуқии принципи баробарӣ дар назди қонун ва суд бо хусусияти муносибатҳои иҷтимоӣ дар муқофияи ҷиноятӣ муайян карда мешавад. Он унсури асосии принципи баррасишаванда буда, аз талаботи мушаххаси ҳукуқӣ иборат аст. Азбаски муносибатҳои иҷтимоӣ дар муқофияи ҷиноятӣ қисман аз омилҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва дигар омилҳо вобастаанд, ин унсури принципи баробарӣ дар назди қонун ва суд аз ҷиҳати таърихӣ тағйирёбанда аст, аммо бояд ҳамеша бо мазмуни ахлоқии принципи баррасишаванда мувофиқ бошад.

Ҳамин тариқ, принципи баробарӣ дар назди қонун ва суд унсурҳои ахлоқӣ, иҷтимоӣ-ҳукуқӣ ва техникӣ-ҳукуқиро дар бар мегирад. Ғайр аз ин, унсури ахлоқӣ мазмуни унсурҳои боқимондари муайян мекунад. Баррасии принципи баробарӣ дар назди қонун ва суд ҳамчун принципи конституционии муқофияи ҷиноятӣ, ки унсурҳои ахлоқӣ, иҷтимоӣ-ҳукуқӣ ва техникӣ-ҳукуқиро дар бар мегирад, ба мо имкон медиҳад, ки муқаррароти фалсафаи ҳукуқӣ, муқофияи ҷиноятӣ ва дигар ҷанҳоро бо ҳам алоқаманд кунем.

Принципи баробарӣ дар назди қонун ва суд танҳо дар сурате амалӣ мешавад, ки меъёри ҳукуқӣ аз ҷониби ҳамаи мақомоти ҳифзи ҳукуқ яксон тафсир карда шавад. Номуайянии мазмуни меъёри ҳукуқӣ имкон медиҳад, ки дар татбиқи қонун ихтиёри номаҳдуд вучуд дошта бошад ва ноғузир ба худсарӣ ва аз ин рӯ, нобаробарӣ оварда мерасонад³⁸⁰. Муайянии меъёри ҳукуқӣ бояд риояи талаботи махсусро барои техникаи қонунгузорӣ таъмин наояд: забони қонун бояд равшан, мувофиқ бошад, маъноӣ дақиқ ва муайян дошта бошад ва номуайяниро дар раванди татбиқи он бартараф кунад. Азбаски талаботи баробарӣ ба хусусиятҳои техникӣ ва ҳукуқии қонун низ дахл дорад, принципи баробарӣ дар назди қонун ва суд мазмуни техникӣ ва ҳукуқӣ дорад. Унсури техникӣ ва ҳукуқии принципи баробарӣ дар назди қонун ва суд ҳамчун ташаккули ҳукуқии мазмуни иҷтимоӣ-ҳукуқӣ ва ахлоқии ин принцип хизмат мекунад, равшании муқаррароти ҳукуқиро таъмин намуда, аз тафсири гуногуни онҳо пешгирӣ мекунад.

Чунин ба назар мерасад, ки аз нигоҳи назарӣ, принципи баробарии ҳукуқӣ, ки ба расмиёти ҳукуқӣ дахл дорад, метавонад дар ду шакл баррасӣ шавад:

1. Баробарии умумӣ. Ин аз он сабаб вучуд дорад, ки иштирокчиёни ҳар гуна расмиёти ҳукуқӣ ҳамчун дорандагони мақоми умумии ҳукуқӣ ба он ворид мешаванд.

³⁷⁹ Романенко Н.В. О равенстве перед законом и судом как конституционном принципе правосудия // Общество и право. – 2014. – № 2 (48). – С. 217.

³⁸⁰ Ишмухаметов Я.М. Понятие принципа равенства всех перед законом и судом // Аграрное и земельное право. – 2022. – № 11(215). – С. 196.

Ҳамин тариқ, принципи баробарӣ дар шакли универсалии худ дар дохили расмиёт амал мекунад.

Баробарии умумӣ дар мувофиқи судӣ маънои риояи ин талаботро ҳам дар сатҳи ҳукуки мувофиавӣ ва ҳам дар амалияи татбиқи ҳуқуқро дорад. Мувофиқан, муқаррароти меъёрӣ ва инфиродӣ, ки ба иштирокчиёни алоҳидаи мувофиқи судӣ бартарӣ медиҳанд ё бори гаронро дар асоси яке аз асосҳои номбаршуда мегузоранд, баробарии умумиро вайрон мекунанд³⁸¹. Дар низоми ҳукукии муосир, сохтори аллакай зикршудаи “баробарӣ пеш аз...” бо сохтори дигаре пурра карда мешавад: “баробарӣ новобаста аз...”. Дар ҳоле ки дар ҳолати аввал, нуктаи ибтидоии муқаррар кардани ин принцип мақомот (қонунгузор, суд) мебошад, ки дар муносибатҳое, ки ҳама бо онҳо баробаранд, дар ҳолати дуюм, ҳамон мушкilot бо номбар кардани сифатҳое ҳал карда мешавад, ки наметавонанд ҳамчун асоси ҳуқуқ ва уҳдадориҳои нобаробар хизмат кунанд. Тафриқагузорӣ дар асоси ин хусусиятҳо таъйини ҳисобида мешавад.

2. Баробарии махсус. Ин ба мақоми махсуси тарафҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ, яъне мавқеи мушаххаси мувофиқи онҳо дахл дорад. Чунин баробарӣ бояд махсусан аз ҷониби қонуни мувофиавӣ нисбат ба иштирокчиёни муайяни мувофиқа пешбинӣ карда шавад.

Принципи баробарӣ дар назди қонун ва суд, ки аз талаботи адолати “таксимкунанда” бармеояд, барои ҳар як иштирокчии раванди судӣ фароҳам овардани имкониятҳои баробари ҳуқуқиро барои ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии онҳо пешбинӣ мекунад. Гарчанде ки доираи ҳуқуқҳои онҳо метавонанд гуногун бошанд, ба шахсони дорои манфиатҳои мустақили мувофиавӣ ҳуқуқҳои баробар барои ҳифзи онҳо дода мешаванд; иштирокчиёне, ки мақоми яхелаи ҳуқуқӣ доранд, ҳуқуқ ва уҳдадориҳои яхела доранд³⁸². Ғайр аз ин, принципи баробарӣ дар назди қонун ва суд ҳифзи баробари шаъну шарафи иштирокчиёни мувофиқи судӣ, инчунин талаботи маънавӣ ва ахлоқиро барои фаъолияти кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, ки ба таъмини ҳуқуқҳои ҳар як иштирокчии раванди судӣ дар асоси баробарӣ нигаронида шудаанд, пешбинӣ мекунад. Азбаски баробарии махсус барои мувозинат кардани имкониятҳои иштирокчиён дар расмиёт барои ҳифзи манфиатҳои онҳо пешбинӣ шудааст, чунин баробарӣ аксар вақт бо принципи мувофиқи рақобатӣ якҷоя карда мешавад. Инро бо он далел тасдиқ мекунад, ки дар расмиёти ҳуқуқӣ, ки дар онҳо мувофиқи рақобатӣ то дараҷаи камтар ифода меёбад (масалан, дар раванди қонунгузорӣ), баробарии махсуси субъектҳо инкишоф намеёбад.

Адабиёт:

1. Азиззода У.А., Бобохонов Ф.А. Ҳифзи ҳукуки инсон аз зарари маънавӣ дар низоми ҳукуки зардуштӣ // Давлатшиносӣ ва ҳукуки инсон. – 2021. – № 1. – С. 21-37.

2. Асатиани Д.В. О содержании принципа равенства в юридической процедуре // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 5, Юриспруд. – 2011. – № 2 (15). – С. 175-180.

3. Барышев Н.А. Понятие конституционного принципа равенства перед законом и судом в РФ и его содержание // Экономика и социум. – 2021. – №6(85), ч.2. – С. 670-677.

4. Бобохонов Ф.А. Ҳифзи ҳукуки инсон аз зарари маънавӣ дар низоми ҳукукии мусулмонӣ // Давлатшиносӣ ва ҳукуки инсон. – 2022. – № 1 (25). – С. 95-108.

5. Бобохонов Ф.А. Ҳифзи ҳукуки инсон аз зарари маънавӣ дар низоми ҳукуки шурави Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон / Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. – № 2. – С. 256-262.

³⁸¹ Асатиани Д.В. О содержании принципа равенства в юридической процедуре // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 5, Юриспруд. – 2011. – № 2 (15). – С. 178.

³⁸² Тищенко А.В. Теоретико-правовые аспекты принципов справедливости и равенства всех перед законом и судом как принципов юридической ответственности / А.В. Тищенко, В. А. Задорожная // Вестник ЮУрГУ. Серия «Право». – 2019. – Т. 19, № 3. – С. 107.

- 6.Бобохонов Ф.А. Ҳифзи ҳукуки инсон аз зарари маънавӣ: таҳқиқоти таърихӣ-ҳуқуқӣ ва назариявӣ-ҳуқуқӣ / Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Азиззода У.А. – Душанбе: Ашуриён, 2024. – 216 с.
- 7.Гущин В. 3. Конституционный принцип равенства всех перед законом и судом в социальной и судебной сфере // Современное право. – 2010. – №5. – С. 31-36.
- 8.Задорожная В.А. Дефиниция понятия «равенство всех перед законом и судом» в уголовном судопроизводстве // Вестник Сургутского государственного университета. – 2022. – № 1 (35). – С. 91-100.
- 9.Ишмухаметов Я.М. Понятие принципа равенства всех перед законом и судом // Аграрное и земельное право. – 2022. – № 11(215). – С. 195-197.
- 10.Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22-юми декабри соли 2022, № 1918 [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи мурочиат: 13.08.2025).
- 11.Кодекси меҳнатии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23-юми июли соли 2016, № 1329 [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи мурочиат: 13.08.2025).
- 12.Кодекси мурофиавии ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3-юми декабри соли 2009, № 564 [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи мурочиат: 13.08.2025).
- 13.Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31-уми декабри соли 2008, № 455 [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи мурочиат: 13.08.2025).
- 14.Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21-уми майи соли 1998, № 574 [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи мурочиат: 13.08.2025).
- 15.Козюк М.Н. Правовое равенство в механизме правового регулирования / М. Н. Козюк. – Волгоград: Волгогр. акад. МВД России, 1998. – 92 с.
- 16.Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6-уми ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26-уми сентябри соли 1999, 22-юми июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи мурочиат: 13.08.2025).
- 17.Курс уголовного права: в 5 т. Общая часть. Т.1: Учение о преступлении / С. В. Ананич [и др.]; под ред. И.О. Грунтова, А.В. Шидловского. – Минск: Изд. центр БГУ, 2018. – 863 с.
- 18.Лазарев В. М., Федорова В. Г. Принцип правового равенства и юридическая ответственность (проблемы методологии и теории взаимосвязи): моногр. – Волгоград, 2005. – 132 с.
- 19.Лактаева А.Ю. Принцип равенства перед законом, его реализация при назначении наказания : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Самара, 2010. – 25 с.
- 20.Магомедова П. Р. Конституционный принцип равенства перед законом и судом в Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2015. – 23 с.
- 21.Мальцев В.В. Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности: монография / В. В. Мальцев. – СПб.; Юрид. центр Пресс, 2004. – 694 с.
- 22.Нерсисянц, В. С. Правопонимание римских юристов / В. С. Нерсисянц // Советское государство и право. – 1980. – №12. – С. 87–88.
- 23.Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ аз 16-уми декабри соли 1966 [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи мурочиат: 13.08.2025).
- 24.Романенко Н. В. О равенстве перед законом и судом как конституционном принципе правосудия // Общество и право. – 2014. – № 2 (48). – С. 217.
- 25.Тафсир ба Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Мухаррири масъул Ҳ.Ҳ. Шарипов. – Душанбе: Глобус, 2006. – 880 с.
- 26.Тищенко А.В. Теоретико-правовые аспекты принципов справедливости и равенства всех перед законом и судом как принципов юридической ответственности / А.В. Тищенко, В. А. Задорожная // Вестник ЮУрГУ. Серия «Право». – 2019. – Т. 19, № 3. – С. 106-110.

27. Уголовное право. Общая часть: учебник / В. Г. Беляев [и др.]; под ред. В. Н. Петрашева. – М.: Приор, 1999. – 542 с.

28. Уголовное право. Общая часть. Преступление. Академический курс. В 10 т. Т. II. Система, источники и структура уголовного права. Принципы уголовного права / под ред. Н.А. Лопашенко. – М.: Юрлитинформ, 2016. – 656 с.

29. Ёълумияи умумии ҳуқуқи башар аз 10-уми декабри соли 1948 [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи мурочиат: 13.08.2025).

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

МАФҲУМИ ТАРТИБОТИ ҲУҚУҚӢ

Толибзода Маҳмудҷон,

Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати
Тоҷикистон, факултети ҳуқуқшиносӣ,
унвонҷуи кафедраи назария ва таърихи давлат
ва ҳуқуқ

Тел.: (992) 935463333

Email: mahmud-3333@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар
бораи ҳуқуқ ва давлат

Муқарриз: Азиззода У.А., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда: Дар мақола масъалаи мафҳуми тартиботи ҳуқуқӣ таҳлил гардида, қайд мегардад, ки тартиботи ҳуқуқӣ категорияи муҳими назарияи ҳуқуқ буда, дар натиҷаи амалӣ гардидани ҳамаи унсурҳои механизми танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ ташаккул меёбад. Дар мақола қайд мегардад, ки категорияи «тартиботи ҳуқуқӣ» хангоми омӯзиши воқеияти ҳуқуқӣ таваҷҷуҳро ба натиҷаи ниҳонии таъсири меъёрҳои ҳуқуқ, яъне ба татбиқи онҳо дар рафтори субъектҳои ҳуқуқ, равона месозад. Ба муносибатҳои мавҷуда дар ҷомеа на танҳо ҳуқуқ, балки сиёсат, ахлоқ, одатҳо ва дигар танзимгарони иҷтимоӣ низ таъсир мерасонанд. Аз ин рӯ, муайян намудани механизми ташаккули тартиботи ҳуқуқӣ, нақши иҷтимоӣ ва ҷойгоҳи он дар низоми умумии танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ аҳамияти муҳим дорад.

Калидвожаҳо: давлат, ҳуқуқ, тартиботи ҳуқуқӣ, қонунгузорӣ, муносибатҳои ҳуқуқӣ, қонун, танзими ҳуқуқӣ.

ПОНЯТИЕ ПРАВОВОГО ПОРЯДКА

Толибзода Маҳмудҷон,

Таджикский государственный университет права,
бизнеса и политики, юридический факультет,
соискатель кафедры теории и истории
государства и права

Тел.: (992) 935463333

E-mail: mahmud-3333@mail.ru

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история
учений о праве и государстве

Рецензент: Азиззода У.А., доктор юридических наук, профессор

Аннотация: В статье анализируется понятие правового порядка и отмечается, что правовой порядок является важной категорией теории права, формирующейся в результате реализации всех элементов механизма правового регулирования общественных отношений. В статье подчеркивается, что категория «правовой порядок» при изучении правовой действительности направляет внимание на конечный результат воздействия правовых норм, то есть на их реализацию в поведении субъектов права. На существующие в обществе отношения влияют не только право, но и политика, мораль, обычаи и другие социальные регуляторы. В связи с этим определение механизма формирования правового порядка, его социальной роли и места в общей системе регулирования общественных отношений имеет важное значение.

Ключевые слова: государство, право, правовой порядок, законодательство, правовые отношения, закон, правовое регулирование.

THE CONCEPT OF LEGAL ORDER

Tolibzoda Mahmudjon,

Tajik state university of Law, Business and Policy,
Faculty of Law, applicant of the Department of
Theory and History of State and Law

Тел.: (992) 935463333

Email: mahmud-3333@mail.ru

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of the law and state

Reviewer: Azizzoda U.A., doctor of legal sciences, professor

Abstract: The article analyzes the concept of legal order and notes that legal order is an important category of legal theory, formed as a result of the implementation of all elements of the mechanism of legal regulation of social relations. The article emphasizes that the category of “legal order,” when studying legal reality, directs attention to the final result of the impact of legal norms, namely their implementation in the behavior of subjects of law. Social relations in society are influenced not only by law, but also by politics, morality, customs, and other social regulators. In this regard, determining the mechanism of the formation of legal order, its social role, and its place in the general system of regulation of social relations is of significant importance.

Keywords: state, law, legal order, legislation, legal relations, law (statute), legal regulation.

Тартиботи ҳуқуқӣ категорияи ҳуқуқиест, ки ба он ҳам ҳокимияти давлатӣ ва ҳам ҳамаи субъектҳои ҳуқуқ тавассути роҳу воситаҳои гуногун талош меварзанд. Дар қонунҳо ҳамаи масъалаҳои марбут ба ташаққул, амалишавӣ ва таъмини он муқаррар карда мешаванд. Пойгоҳи қонунгузорӣ муносибатҳое, ки ба низоми тартиботи ҳуқуқӣ дохил мешаванд, доираи иштирокчиён, робитаҳои ҳуқуқии онҳо, усул ва раванди танзимнамоӣ, инчунин хусусиятҳои фазой, замонӣ ва шахсиятиро муайян мекунад.

Ҳамин тариқ, назарияи тартиботи ҳуқуқӣ яке аз масъалаҳои муҳим ва муайянкунандаи илми муосири ҳуқуқшиносӣ ва амалияи ҳуқуқӣ ба шумор меравад.

Дар манбаъҳои энциклопедӣ мафҳуми «тартиб» ҳамчун ҳолати дурусту муназзам, ҷойгиршавии муайян, қоидае, ки тибқи он амале анҷом дода мешавад, инчунин сохтор ё низоми амалкунанда тавсиф мегардад. Ба сифати муродифҳои он мафҳумҳои «низом», «тартибот», «пайдарпай», «сохт» истифода мешаванд.

Дар доираи мавриди назар, сифати «ҳуқуқӣ» нишон медиҳад, ки тартиб дар иртибот бо ҳуқуқ ташаққул ёфта, бар пояи он бунёд мегардад.

Тартиботи ҳуқуқӣ, аслан, шакли махсуси таҷассум ва зоҳиршавии яке аз муҳимтарин хусусиятҳои рушди модда, аз ҷумла шакли олии он — ҳаёти ҷамъиятӣ, яъне муназзамият мебошад. Он ифодаи маърифати илмӣ ва истифодаи яке аз қонуниятҳои рушди ҷамъият аст.

Тартиботи ҳуқуқӣ падидаест, ки ҳамчун натиҷа ва оқибати тамоми зухуроти ҳуқуқӣ — идеология, санадҳо, расмӣёт ва равандҳо — ба вуҷуд меояд. Ин маънои онро надорад, ки метавон байни тартиботи ҳуқуқӣ ва низоми ҳуқуқӣ ё маҷмӯи дигари падидаҳои ҳуқуқӣ аломати баробарӣ гузошт. Ҳар як падидаи ҳуқуқӣ дорои хусусияти хос ва муайян мебошад. Бо вуҷуди ин, ҳар кадоми онҳо дар доираи тартиботи ҳуқуқӣ тағйир ёфта, сифатҳо ва хусусиятҳои нави мазмунӣ пайдо мекунанд³⁸³.

Тартиботи ҳуқуқӣ падидаи мураккаби иҷтимоӣ мебошад. Дар он ангеҷаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва ҳуқуқӣ ба ҳам зич алоқаманданд. Он дорои ҷанбаҳои дохилидавлатӣ

³⁸³ Борисов В.В. Конституция СССР и проблемы правового порядка развитого социализма// Правопорядок и правовой статус личности в развитом социалистическом обществе в свете Конституции СССР 1977 года / Отв. ред. М.И.Байтин. Саратов, 1980.– С. 24-25.

ва байналмилалӣ буда, манфиатҳои синфӣ, миллий ва умумихалқиро дар бар мегирад. Тартиботи ҳуқуқӣ дар робита ба муносибатҳои гуногун зоҳир мегардад. Агар он аз воқеияти иҷтимоӣ ҷудо ва берун аз иртибот бо ҳаёти воқеӣ баррасӣ шавад, аҳамияти худро пурра аз даст медиҳад.

Тартиботи ҳуқуқӣ дар натиҷаи амалӣ гардидани ҳамаи унсурҳои механизми танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ ташаккул меёбад³⁸⁴.

Ҳамин тариқ, категорияи «тартиботи ҳуқуқӣ» хангоми омӯзиши воқеияти ҳуқуқӣ таваҷҷуҳро ба натиҷаи ниҳони таъсири меъёрҳои ҳуқуқ, яъне ба татбиқи онҳо дар рафтори субъектҳои ҳуқуқ, равона месозад.

Ба муносибатҳои мавҷуда дар ҷомеа на танҳо ҳуқуқ, балки сиёсат, ахлоқ, одатҳо ва дигар танзимгарони иҷтимоӣ низ таъсир мерасонанд. Аз ин рӯ, муайян намудани механизми ташаккули тартиботи ҳуқуқӣ, нақши иҷтимоӣ ва ҷойгоҳи он дар низоми умумии танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ аҳамияти муҳим дорад.

Ҷомеа маҳсули ғайриҷамъияти одамон ва маҷмӯи муносибатҳои мутақобилаи онҳо мебошад, ки зарурати таъсири танзимкунандаро ба рафтори фардҳо пеш меорад. Одамон дар раванди ғайриҷамъияти амалии худ бо ҳамдигар муошират намуда, дар шароити мушаххас бо имконияти интихоби вариантҳои гуногуни рафтор рӯ ба рӯ мешаванд.

Баъзе аз ин вариантҳо барои ҷомеа ё қисми муайяни он қобили қабул ва мақсаднок мебошанд, баъзеи дигар — зарурӣ, ва гурӯҳи сеюм — номатлуб ё ҳатто ғайриқобили қабул ба ҳисоб мераванд. Меъёри чунин арзёбиҳо манфиатҳо ва ҳадафҳои мебошанд, ки гурӯҳи муайяни иҷтимоӣ ё ҷомеа дар маҷмӯъ пеши худ мегузорад. Ин арзёбиҳо ҳамеша мушаххас буда, дар ниҳояти қор ба таври объективӣ шартманд мебошанд, зеро онҳо аз ҷониби коллективи иҷтимоии муайян, ки дар шароити мушаххаси таърихӣ ҳаёти моддӣ зиндагӣ мекунад, бармеоянд.

Бо мақсади таъмин намудани чунин рафтори фардҳо, ки дар шароити мавҷуда ба манфиатҳои ин умумият мувофиқат мекунад, ҷомеа тадбирҳои меандешад: рафтори аъзои худро ташкил ва ҳамоҳанг месозад, аз худсарӣ ва ихтиёрии беасоси ҳар як фард ҷилавгирӣ мекунад, тартиби муайянеро дар муносибатҳои ҷамъиятӣ муқаррар ва ҳифз менамояд. Ин тартиб дар раванди татбиқи амалии меъёрҳои иҷтимоии мавҷуда, ки муносибатҳои мавриди танзими гурӯҳи иҷтимоиро инъикос менамоянд, ба вуҷуд меояд.

Меъёрҳои ҳуқуқ ва ахлоқ, инчунин анъанаҳо ва урфу одатҳои қоидаҳои рафтор ба шумор рафта, як навъ формулаҳои мебошанд, ки дар онҳо зарурати иҷтимоии рафтори шахс дар муносибат бо ҷомеаҳои гуногун ва дигар одамон, ҳамчунин ғайриҷамъияти гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва ниҳодҳои ҷамъиятӣ таҷассум ёфтааст. Ин меъёрҳо дар амал ва рафтори инсонҳо на ба таври ҷудогона, балки ҳамчун қисмҳои як низоми ягона ва мукаммали танзими иҷтимоии рафтори аъзои ҷомеа татбиқ мегарданд³⁸⁵.

Маҳз дар натиҷаи таъсири ҳамин низоми меъёрҳои танзими иҷтимоии рафтори одамон тартиботи ҷамъиятӣ ба вуҷуд меояд, ки ба ниёзҳои марҳилаи муносири рушди давлат мувофиқат менамояд. Ин тартибот як низоми том ва динамикӣ буда, унсурҳои он ҳамчун натиҷаи татбиқи намудҳои гуногуни меъёрҳои иҷтимоӣ зоҳир мегарданд.

Дар ҷомеаи тодавлатӣ мураттабӣ ва тартибот дар муносибатҳои ҷамъиятӣ асосан тавассути таъсири урфу одатҳо ва анъанаҳои таъмин мегардид. Аммо бо пайдоиши тақсимои меҳнат, моликияти хусусӣ ва табақаҳои иҷтимоӣ, нигоҳи доштани тартиботи ҷамъиятӣ танҳо бо таъсири урфу одатҳо ва анъанаҳои дигар имконнопазир гардид. Дар чунин шароит тартиботи ҷамъиятӣ дар шакли қонун ифода ёфта, аз ҷониби давлат ҳифз карда мешавад. Дар ҷомеаи табақавӣ иродаи шахсоне, ки дар чунин муносибатҳо мавқеи ҳукмрондоранд, ба иродаи умумӣ табдил ёфта, дар шакли иродаи давлатӣ ва қонун ифода мегардад. Бо

³⁸⁴ Бабаев В.К. Уровни правового регулирования общественных отношений и социалистический правопорядок// Правопорядок и правовой статус личности в развитом социалистическом обществе в свете Конституции СССР 1977 года/Отв. ред. М.И. Байтин. Саратов, 1980.— С. 91

³⁸⁵ Пеньков Е. М. Социальные нормы—регуляторы поведения личности. Некоторые вопросы методологии и теории. М.: Мысль, 1972, С. 52.

пайдоиши меъёрҳои ҳуқуқӣ дар доираи тартиботи ҷамъиятӣ қисми таркибии он чудо гардида, бо мафҳуми тартиботи ҳуқуқӣ ифода мешавад³⁸⁶.

Барои тавсифи тартиботи ҳуқуқӣ ҳамчун мафҳуми илмӣ, баррасии муносибати он бо мафҳуми тартиботи ҷамъиятӣ аҳамияти муҳим дорад.

Ин ду мафҳум бисёр ҷиҳатҳои муштарак доранд. Асоси онҳо иҷрои бошуурона ва ихтиёрии меъёрҳо ва қоидаҳои ягонаи рафтор аз ҷониби ҳамаи одамон мебошад. Ба онҳо ҳамчунин татбиқи маҷбуркунӣ нисбат ба вайронкунандагон хос аст. Дар ҳолатҳои вайроншудани ин меъёрҳо, шаклҳои гуногуни таъсиррасонӣ ва ҷазо (санксияҳо) истифода мегарданд, ки ҳамчун ифодаи масъулият дар назди коллективҳо ва ҷомеае, ки ин меъёрҳоро муқаррар намудаанд, баромад мекунад.

Онҳо мураттабӣ ва танзими низоми муносибатҳои ҷамъиятиро таъмин намуда, ҳамчун шакли идоракунӣ ва ташкили ҳаёти иҷтимоӣ баромад мекунад ва ҳолати муайяни рушди онро муайян месозанд.

Ин меъёрҳо дорои ҳадафи муайяни иҷтимоӣ, сохтори муназзам ва вазифаи мушаххас мебошанд ва дар айни замон бори муҳими иҷтимоиро ба дӯш доранд. Онҳо рушди самаранок ва пайдарпайи ҷомеаро таъмин намуда, ҳамоҳангсозии мақсадноки тамоми намудҳои муносибатҳои ҷамъиятиро ба манфиати татбиқи ғояи адолати иҷтимоӣ ба роҳ мемонанд.

Бо вучуди ин, тартиботи ҷамъиятӣ ва тартиботи ҳуқуқӣ дорои хусусиятҳои фарқкунанда мебошанд. Ҳангоми сухан рондан дар бораи тартиботи ҷамъиятӣ ва тартиботи ҳуқуқӣ бояд таъкид намуд, ки тартиботи ҷамъиятӣ аз ҷиҳати ҳаҷм нисбат ба тартиботи ҳуқуқӣ васеътар буда, аз лиҳози мазмун ғанитар ва аз рӯи шаклҳои зоҳиршавӣ гуногунтар мебошад.

Тартиботи ҳуқуқӣ меҳвари падидаи иҷтимоии васеътар, яъне тартиботи ҷамъиятӣ ба ҳисоб меравад. Ҳар он чизе, ки ба тартиботи ҷамъиятӣ хос аст, ба тартиботи ҳуқуқӣ низ то андозае дахл дорад. Дар навбати худ, хусусиятҳои хоси тартиботи ҳуқуқӣ ба тартиботи ҷамъиятӣ таъсири ҷиддӣ мерасонанд.

Агар асоси тартиботи ҳуқуқиро қонунҳои давлат ташкил диҳанд, пас асоси тартиботи ҷамъиятиро на танҳо қонунҳо, балки дигар қоидаҳои ҳаёти ҷомеа низ ташкил медиҳанд. Дар ин ҷо на танҳо меъёрҳои ҳуқуқӣ, балки меъёрҳои сиёсӣ, демократӣ, қоидаҳои ҳаёти ҳизбӣ, меъёрҳои ахлоқӣ, урфу одатҳо, инчунин меъёрҳои ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва дигар қоидаҳои рафтори иҷтимоии одамон ва созмонҳои онҳо амал мекунад, ки аз ҷиҳати хусусият хеле гуногунанд.

Агар тартиботи ҳуқуқӣ натиҷаи ғаёлияти давлат ва иродаи давлатии дар амал татбиқгардида бошад, пас тартиботи ҷамъиятӣ натиҷаи ғаёлияти на танҳо давлат, балки тамоми ташкилотҳои ҷамъиятӣ мебошад. Яъне он ифодаи на танҳо иродаи давлатӣ, балки иродаи ҷамъиятии табақаҳо, гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва ҳамаи сохторҳои ҷомеа ба ҳисоб меравад.

Агар тартиботи ҳуқуқӣ бо қувваи маҷбурии давлат вобаста бошад, аз ҷониби он аз вайроншавӣ ҳифз карда шавад ва дар ҳолатҳои зарурӣ бо тадбирҳои маҷбурии давлатӣ дастгирӣ гардад, пас дар доираи тартиботи ҷамъиятӣ маҷбуркунии давлатӣ танҳо ба соҳаи ҳуқуқӣ маҳдуд мегардад. Соҳаҳои дигар бештар бо маҷбуркунии ҷамъиятӣ, таъсири иҷтимоӣ ва афкори умум сару кор доранд. Аз ин рӯ, шаклҳо ва воситаҳои таъсиррасонӣ нисбат ба вайронкунандагони тартиботи ҷамъиятӣ, инчунин усулҳои нигоҳдории он хеле гуногун ва сершакл мебошанд.

Бо вучуди ин, як хусусияти муҳимро бояд зикр намуд, ки танзими тартиботи ҳуқуқӣ бидуни таъсир расонидан ба тартиботи ҷамъиятӣ ғайриимкон аст. Аз ҳамин сабаб, дар баъзе ҳолатҳо тартиботи ҷамъиятӣ низ бо қувваи маҷбурии давлат дастгирӣ карда мешавад³⁸⁷.

³⁸⁶ Маркс К.и Энгелс Ф. Соч., т. 3, С. 322-323. Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Основные институты и понятия. М., 1970, С. 536-540; Теория государства и права. Изд. 2-е. / Под ред. К. А. Мокичева. М., 1970, С. 506-507; Гранин А. Ф. Социалистическая законность и правопорядок. Киев, 1970.- С. 32-50.

³⁸⁷ Теория государства и права: Учебник для вузов/ Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова,- 2-с изд., изм. и доп. М.: НОРМА -ИНФРА, 2002, С. 479-480

Масалан, моддаи 247 Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои авбошӣ, яъне вайронкунии дағалонаи тартиботи ҷамъиятӣ, ҷавобгарӣ пешбинӣ менамояд.

Тартиботи ҳуқуқӣ таҳти ҳимояи қонун қарор дорад. Дар айни замон, дастгоҳи давлатӣ метавонад муносибатҳои воқеиро, ки берун аз доираи меъёрҳои ҳуқуқӣ қарор доранд, низ ҳимоя намояд. Аммо азбаски чунин ҳимояи муносибатҳои воқеӣ дар меъёрҳои ҳуқуқӣ пешбинӣ нашудааст, он тартиботи ҳуқуқиро ташкил намедихад.

Тартиботи ҳуқуқӣ танҳо ба ҷомеаи табақавӣ ва аз ҷиҳати давлатӣ ташкилёфта хос мебошад, дар ҳоле ки шакли муайяни тартиботи ҷамъиятӣ дар ҳар гуна ҷомеа вучуд дорад.

Барои тартиботи ҳуқуқӣ муайянияти равшани расмӣ ва шаклии ҳамаи унсурҳо хос аст, дар ҳоле ки барои тартиботи ҷамъиятӣ чунин хусусият танҳо дар қисми ҳуқуқии он зоҳир мегардад. Дар доираи тартиботи ҷамъиятӣ имкониятҳои бештар барои интиҳоби шаклҳои гуногуни рафтор мавҷуд буда, маҳдудияти расмии рафтори иштирокчиён камтар мебошад. Маҳз ба ҳамин сабаб тартиботи ҷамъиятӣ метавонад ҳаёти ҷомеаро дар баъзе ҳолатҳо муфассалтар ва ҳатто самараноктар танзим намояд.

Агар тартиботи ҳуқуқӣ низоми муносибатҳои ҳуқуқӣ бошад, пас тартиботи ҷамъиятӣ низоми мураттаб ва танзимшудаи на танҳо муносибатҳои ҳуқуқӣ, балки дигар муносибатҳои ҷамъиятӣ низ мебошад.

Дар адабиёти илмӣ нисбат ба масъалаҳои мазмун, нишонаҳои хос ва дараҷаи муайянияти расмии мафҳуми тартиботи ҷамъиятӣ нуқтаи назари ягона вучуд надорад. Дар тавсиф ва таҳлили ин мафҳум нуқтаҳои назари гуногуни илмӣ мушоҳида мешаванд.

Зери мафҳуми тартиботи ҷамъиятӣ одатан маҷмӯи муносибатҳои ҷамъиятиро мефаҳманд, ки ҳамчун натиҷаи таъсири тамоми меъёрҳои иҷтимоӣ ташаккул меёбанд. Дар адабиёти илмӣ зикр мегардад, ки тартиботи ҷамъиятӣ дар натиҷаи амал ва таъсири «меъёрҳои ҳуқуқ, меъёрҳои ахлоқ, қоидаҳои муқаррарнамудаи ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва урфу одатҳо», инчунин «риояи қоидаҳои рафтори инсон дар ҷомеа» ба вучуд меояд.

Баъзан дар бораи тартиботи ҳуқуқӣ ба маънои маҳдуд ва маънои васеъ иброи андеша менамоянд. Дар фаҳмиши маҳдуд он тартиботе мебошад, ки дар ҷойҳои ҷамъиятӣ ва оммавӣ риоя карда мешавад ва асосан аз ҷониби меъёрҳои ҳуқуқи маъмурий ва ҷиноятӣ ҳифз мегардад³⁸⁸.

Азбаски тартиботи ҳуқуқӣ доираи муносибатҳоро, аз ҷумла муносибатҳое, ки берун аз ҷойҳои ҷамъиятӣ ба вучуд меоянд, фаро мегирад, мувофиқи ин нуқтаи назар тартиботи ҷамъиятӣ тартиботи ҳуқуқиро ба таври пурра дар бар намегирад³⁸⁹. Бо чунин андеша, албатта, розӣ шудан мумкин нест. Ҳамчунин бо андешаи М. И. Еропкин, ки бар он назар аст, ки «тартиботи ҳуқуқӣ муносибатҳои ҳуқуқиеро дар бар мегирад, ки ба соҳаи тартиботи ҷамъиятӣ тааллуқ надоранд», низ пурра мувофиқат кардан душвор аст³⁹⁰.

Дар таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқӣ таълимотҳое маълуманд, ки дар онҳо мафҳуми тартиботе, ки дар натиҷаи амалкарди меъёрҳои ҳуқуқӣ ва фаъолияти мақомоти давлатӣ ба вучуд меояд, мавқеи муҳимро ишғол мекунад³⁹¹.

Арасту дар асари машҳури худ «Сиёсат» қайд мекунад: «Адолат талаб мекунад, ки ҳамаи шахсони баробар ба ҳамон андоза ҳукмронӣ кунанд, ки ба ҳамон андоза итоат менамоянд ва ҳар як шахс навбат ба навбат ҳам фармон диҳад ва ҳам итоат кунад. Дар ин ҷо мо аллакай бо қонун сару кор дорем, зеро тартибот худ қонун аст. Аз

³⁸⁸ Васьков П.Т. Государственная дисциплина в СССР. М., 1960, С. 57; Загородников Н. И. Общественный порядок и пути его укрепления // Сов. государство и право, 1971, № 10, С.3; Самойленко А.В., Юпошниченко А.П. О понятии социалистического общественного порядка // Труды Киевской высшей школы МВД СССР, Вып. 4. Киев, 1970, С. 14.

³⁸⁹ Закомолдин Р.В. К вопросу о понятии и социально-правовой характеристике общественного порядка как охраняемой уголовным законом ценности // Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищева. - Вып. 13. 2001.- С. 184-185.

³⁹⁰ Еропкин М.И. Управление в области охраны общественного порядка, М., 1965.- С. 25

³⁹¹ Теория государства и права: Хрестоматия: в 2 т. / Авт.-сост. В.В.Лазарев, С.В.Липень,- М.: Юристъ; 2001, т.2, С. 471

ин рӯ, беҳтар аст, ки қонун ҳукмрон бошад, на шахси алоҳидае аз миёни шахрвандон». Ё ҳамчунин таъкид менамояд: «Қонун як навъ тартибот аст; қонунмандии нек, бешубҳа, тартиботи хуб мебошад»³⁹².

С. А. Муромцев тартиботи ҳуқуқиро ҳамчун маҷмӯи тамоми ҳуқуққое, ки дар як давраи муайян дар ҷомеаи муайян амал мекунад (яъне ҳуқуқ ба маънои ҷамъбасти), муайян кардааст³⁹³.

Ба андешаи И.А. Ильин, тартиботи ҳуқуқӣ маҳз дар он ифода меёбад, ки шуури ҳуқуқӣ, ихтиёран мазмунӣ қонунро қабул намуда, онро дар ҳаёти воқеӣ амалӣ месозад, яъне талаботи қонунро бо ҳаёти ботинӣ ва зоҳирӣ — бо ирода ва амалҳо — пурра мегардонад. Ба гуфтаи ӯ, дар асоси ҳар гуна тартиботи ҳуқуқӣ ва давлат эътирофи маънавии мутақобилаи одамон, яъне эҳтиром ва эътимоди онҳо нисбат ба яқдигар қарор дорад³⁹⁴.

Ба назар мерасад, ки барои нишон додани мавқеъҳои ибтидоӣ, усул ва равишҳои таҳлили тартиботи ҳуқуқӣ, зарур аст ба баъзе концепсияҳои намояндагони мактабҳои асосии ҳуқуқ таваҷҷуҳ карда шавад.

Намояндаи назарияи меъёрии ҳуқуқ Ганс Келзен қайд менамояд, ки мафҳумҳои ҳуқуқ ва тартиботи ҳуқуқӣ ҳаммаъно мебошанд ва аз ин хотир давлат низ бо тартиботи ҳуқуқӣ алоқаманд аст. Ба андешаи ӯ, «тартиботи ҳуқуқӣ — ин низомии меъёрҳои умумӣ ва инфиродӣ мебошад, ки байни онҳо робита вучуд дорад ва ин робита ба принсипе асос меёбад, ки мувофиқи он ҳуқуқ раванди эҷоди ҳудро танзим мекунад».

Ба гуфтаи Келзен, тартиботи ҳуқуқӣ маҷмӯи меъёрҳои мебошад, ки қувваи ҳатмии ҳудро аз як меъёри асосӣ мегиранд ва ҳамаи меъёрҳои дигар ба ҳамин меъёри асосӣ бармегарданд. Меъёри асосӣ ҳамаи он меъёрҳоро муайян мекунад, ки тартиботи ҳуқуқиро ташкил медиҳанд.

Намояндаи равиши сотсиологӣ дар илми ҳуқуқ Р. Паунд дар бораи ҳуқуқ чунин менависад: ҳуқуқ «шакли хеле махсусгардонидашудаи назорати иҷтимоӣ дар ҷомеаи сиёсӣ ташкилёфтаи рушдёфта мебошад — яъне назорати иҷтимоӣ тавассути татбиқи мунтазам ва мураттаби қувва аз ҷониби чунин ҷомеа». Ба ин маъно сухан дар бораи низоме меравад, ки онро тартиботи ҳуқуқӣ меноманд.

Ба андешаи Р.Паунд мафҳуми ҳуқуқ тартиботи ҳуқуқиро ба чунин маъно ифода мекунад:

- маҷмӯи асосҳо ва меъёрҳои ҳуқуқие, ки пояи қарорҳои судӣ ва маъмурий, инчунин рафтори шахсони алоҳидаро ташкил медиҳанд;
- мувофиқаҳои судӣ ва маъмурий, инчунин амалиёти татбиқи адолати судиро фаро мегирад.

Дар ин самт диққати асосӣ ба тартиботи воқеии ҳуқуқӣ, яъне ба амалияи татбиқи адолат равона мешавад. Тартиботи ҳуқуқӣ ҳамчун раванд ва фаъолияти мақомоти судӣ, маъмурий, қонунгузор ва дигар сохторҳои давлатӣ муайян мегардад, ки ҳадафи он мутобик намудани манфиатҳои ба ҳам бархӯранда ва муайян намудани тартиби дурусти рафтори одамон мебошад.

Н.М. Коркунов хусусияти муҳими тартиботи давлатиро дар «манъ намудани истифодаи маҷбуркунӣ аз ҷониби шахсони хусусӣ ва мутамакказ намудани ҳокимияти маҷбуркунанда дар дасти давлат» мебинад. Ба андешаи ӯ, маҷмӯи институтҳои ҳуқуқӣ ҳамон меъёри ҳуқуқиест, ки тартиботи ҳуқуқиро ташкил медиҳад³⁹⁵.

Файласуфи маъруфи рус Владимир Соловев бар он назар буд, ки «ҳуқуқ — ин озодие мебошад, ки бо баробарӣ маҳдуд ва муайян карда шудааст». Ба андешаи ӯ, озодӣ ҳамчун

³⁹² Соч. Аристотеля. В 4 т. Пер. с дрвнегреч. / Общ. ред. А.Н. Доватура. М.: Мысль, 1983. Т. 4. С. 481

³⁹³ Муромцев С.А. Определение и основное разделение права М, 1879.— С.47-48

³⁹⁴ Ильин И.А. О сущности правосознания. М.: Рарогъ, 1993.— С. 202

³⁹⁵ Коркунов Н. М. Русское государственное право. Изд. 8-е. Т. 1. Введение и общая часть. Спб., 1914, С. 4. Лекции по общей теории права. Изд. 6-е. Спб., 1904, С. 142

асоси мавҷудияти инсон ва баробарӣ ҳамчун шакли зарурии ҳастии иҷтимоӣ дар якҷоягӣ ҷомеаи инсонӣ ва тартиботи қонунмандро ба вучуд меоранд³⁹⁶.

Андешаҳои ҷолибро ҳамчунин ҳуқуқшиносии олмонӣ Р.Иеринг баён кардааст. Ӯ ҳуқуқро дар маънои объективӣ ҳамчун маҷмӯи принципҳои ҳуқуқие, ки аз ҷониби давлат татбиқ мешаванд ва тартиботи қонунии ҳаёти ҷомеаро таъмин мекунанд, мефаҳмид. Ба андешаи ӯ, ҳуқуқ «қувваи зинда» аст. Вай менависад, ки адолат дар як даст тарозу дорад, ки бо он ҳуқуқро бармекашад, ва дар дасти дигар шамшер, ки бо он ҳуқуқро ғимоя мекунад. Шамшер бидуни тарозу зӯроварии ҳолис аст, тарозу бидуни шамшер бошад нотавонии ҳуқуқро нишон медиҳад. Ин ду бояд бо ҳам пайваста бошанд, зеро тартиботи муқаммалӣ ҳуқуқӣ танҳо дар он ҷо ҳукмрон аст, ки қуввае, ки адолат бо он шамшерро медорад, ба маҳорати истифодаи тарозу баробар бошад³⁹⁷.

М. Ориу бар он назар аст, ки: «1. Тартиботи ҳуқуқӣ вучуд дорад, ки аз тартиботи сиёсии воқеият ҷудо буда, ҳадафи он ворид намудани унсуре адолат ба ин тартибот мебошад. 2. Тартиботи ҳуқуқӣ наметавонад адолатро дар муассисаҳои сиёсӣ амалӣ созад, магар ин ки дар онҳо ҳолатҳои ҳуқуқиро ҷорӣ намояд. 3. Зарур аст, ки ин ҳолатҳои ҳуқуқӣ ба таври худҷорӣ (автоматикӣ) ташаккул ёбанд»³⁹⁸.

Ҳуқуқшиносии фаронсавӣ Р. Пэнто мафҳуми тартиботи ҳуқуқиро чунин муайян мекунад: «маҷмӯи қуллии меъёрҳои амалкунандаи ҳуқуқӣ (ҳам умумӣ ва ҳам инфиродӣ), ки тавассути онҳо ҳуқуқу ӯҳдадорихои субъектҳои ҳуқуқ, ки дар ҷараёни фаъолияти ҳуқуқии онҳо ба вучуд меоянд, муайян карда мешаванд»³⁹⁹.

Тартиботи ҳуқуқӣ тартибест, ки бар асоси ҳуқуқ бунёд ёфтааст. Берун аз ҳуқуқ ё бидуни он, тартиботи ҳуқуқӣ тасаввурнопазир мебошад. Аз ин ҷо бармеояд, ки моҳият, амалкард, ҳолат ва таъмини тартиботи ҳуқуқӣ то андозаи зиёд аз он вобаста аст, ки ҳуқуқ чӣ гуна дарк ва тафсир карда мешавад.

П.С. Грацианский тартиботи ҳуқуқиро ҳамчун ҳолати махсуси муносибатҳои ҷамъиятӣ муайян менамояд, ки натиҷаи таъсири ҳуқуқ ба онҳо мебошад. Ин ҳолати хоси муносибатҳои иродавии ҷамъиятӣ буда, дар ҷараёни танзими ҳуқуқӣ дар натиҷаи мутобикати рафтори иродавии иштирокчиёни муносибатҳои ҷамъиятӣ ба ҳуқуқҳои субъективӣ ва ӯҳдадорихои ҳуқуқии дар меъёрҳои ҳуқуқ пешбинишуда ба вучуд меояд⁴⁰⁰.

А.И. Денисов таъкид мекунад, ки тартиботи ҳуқуқӣ бо қонуният ва муносибатҳои ҳуқуқӣ робитаи зич дорад. Ба андешаи ӯ, он низоми робитаҳо ва муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад, ки ҳамчун натиҷаи татбиқи амалии қонуният ташаккул ёфта, дар муносибатҳои мушаххаси ҳуқуқӣ зоҳир мегардад.

Ба ақидаи профессор Шарофзода Р.Ш. «Тартиботи ҳуқуқӣ ҳолати танзимгаштаи муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад, ки дар натиҷаи танзими ҳуқуқии самарабахш, амалӣ гардидани ҳуқуқ, риоя ва иҷрои санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ таъмин мешавад»⁴⁰¹.

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло ва дар асоси таҳлили воқеияти ҷомеаи муосир метавон паҳлуҳои муҳими зерини падидаи мавриди таҳқиқро ҷудо намуд:

Тартиботи ҳуқуқӣ падидаи мураккаби ҳуқуқии ҳаёти ҷамъиятӣ буда, худро дар робитаҳо ва муносибатҳои гуногуни иҷтимоӣ зоҳир менамояд. Он бо омилҳои воқеии ҷамъиятӣ ва синфию сиёсӣ муайян гардида, дорои муайянияти возеҳи сифатӣ мебошад ва ҳамчун як институти муқаммалӣ иҷтимоӣ баромад мекунад. Ин ҳолати муайяни ҳаёти ҷамъиятӣ аст, ки бо устуворӣ, мувозинат ва пайдории робитаҳо ва муносибатҳо тавсиф мешавад.

³⁹⁶ Соловьёв В. Право и нравственность. Очерк из прикладной этики. Спб. 1996, С. 12,14.

³⁹⁷ Иеринг Р. Борьба за право. Спб., 1912, С. 15, 16.

³⁹⁸ Ориу М. Основы публичного права. – М., 1929 – С.24

³⁹⁹ Пэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук. – М. 1972. – С.87

⁴⁰⁰ Грацианский П. С. Некоторые вопросы теории социалистического правопорядка. — Труды Университета дружбы народов им. Патриса Лумумбы. Т. 20. Экономика и право. Вып. 2. Вопросы государства и права». М, 1967. С. 8 -14

⁴⁰¹ Шарофзода Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе, 2025.– С.887.

Тартиботи ҳуқуқӣ — ин соҳаи муносибатҳо мебошад, яъне маҷмӯи он муносибатҳое, ки мавриди танзими ҳуқуқӣ қарор мегиранд. Дар ин ҷо сухан дар бораи маҷмӯи механикӣ ё тасодуфии онҳо намеравад, балки дар бораи низоми муташаккили муносибатҳои ҳуқуқӣ меравад.

Тартиботи ҳуқуқӣ марҳилаи ниҳии тамоми шаклҳо ва равандҳои ҳуқуқӣ буда, ҳамаи унсурҳои танзимкунандаро дар худ ҷамъ мекунад ва ҳамчун як арзиши ҷамъбасткунанда зоҳир мегардад. Аммо ин маънои онро надорад, ки тартиботи ҳуқуқӣ нисбат ба шуури ҳуқуқӣ, қонунгузорӣ, амалияи татбиқи ҳуқуқ, муносибатҳои ҳуқуқӣ ва қонуният як категорияи фарогир мебошад ё онро метавон бо низоми ҳуқуқӣ, надстройка ё маҷмӯи муносибатҳои ҳуқуқӣ баробар донист. Ин мафҳумҳо ба ҳам наздиканд, вале баробар нестанд. Категорияҳои ҳуқуқӣ ва хусусиятҳои онҳо ҳангоми табдил ёфтани ба тартиботи ҳуқуқӣ бисёре аз нишонаҳои ҳудро аз даст дода, танҳо баъзе хосиятҳои интиқол медиҳанд, ки маҷмӯи онҳо сифати нави онро ташкил медиҳад.

Ҳамчунин, тартиботи ҳуқуқиро наметавон ҳамчун маҷмӯи амалҳои ҷудогонаи рафтор ё муносибатҳои парокандаи ҳуқуқӣ баррасӣ кард. Он низоми муносибатҳоест, ки бар пояи моҳияти ягонаи ҳуқуқ, шакли ҳукмронии моликият ва низоми муносибатҳои иқтисодӣ дар ҷомеа асос ёфтааст.

Адабиёт

1. Бабаев В.К. Уровни правового регулирования общественных отношений и социалистический правопорядок// Правопорядок и правовой статус личности в развитом социалистическом обществе в свете Конституции СССР 1977 года/Отв. ред. М.И. Байтин. – Саратов, 1980. – С. 91
2. Борисов В.В. Конституция СССР и проблемы правового порядка развитого социализма// Правопорядок и правовой статус личности в развитом социалистическом обществе в свете Конституции СССР 1977 года / Отв. ред. М.И.Байтин. Саратов, 1980. – С. 24-25.
3. Васильков П.Т. Государственная дисциплина в СССР. М., 1960, С. 57; Загородников Н. И. Общественный порядок и пути его укрепления //Сов. государство и право, 1971, № 10, С.3
4. Гранин А. Ф. Социалистическая законность и правопорядок. – Киев, 1970.– с. 32—50.
5. Грацианский П. С. Некоторые вопросы теории социалистического правопорядка. — Труды Университета дружбы народов им. Патриса Лумумбы. Т. 20. Экономика и право. Вып. 2. Вопросы государства и права». – М, 1967.– С. 8 -14
6. Еропкин М.И. Управление в области охраны общественного порядка, М., 1965.–215с.
7. Закомолдин Р.В. К вопросу о понятии и социально-правовой характеристике общественного порядка как охраняемой уголовным законом ценности // Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищева. - Вып. 13. 2001. С. 184-185.
8. Иеринг Р. Борьба за право. Спб., 1912.–90с.
9. Ильин И.А. О сущности правосознания. М.: Парогъ, 1993.–234с.
10. Коркунов Н. М. Русское государственное право. Изд. 8-е. Т. 1. Введение и общая часть. Спб., 1914– 25с.
11. Маркс К.и Энгельс Ф. Соч., т. 3, С. 322-323.
12. Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Основные институты и понятия.– М., 1970.–621с.
13. Муромцев С.А. Определение и основное разделение права.– М, 1879–243с.
14. Ориу М. Основы публичного права. – М., 1929.–759с.
15. Пеньков Е. М. Социальные нормы—регуляторы поведения личности. Некоторые вопросы методологии и теории. М.: Мысль, 1972.–198с.
16. Пэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук. – М., 1972.–607с.
17. Самойленко А.В., Юпошниченко А.П. О понятии социалистического общественного порядка //Труды Киевской высшей школы МВД СССР, Вып. 4. Киев, 1970, С. 14.
18. Соловьёв В. Право и нравственность. Очерк из прикладной этики. Спб. 1996.–177с.

19. Соч. Аристотеля. В 4 т. Пер. с др.-греч. / Общ. ред. А.Н. Доватура. М.: Мысль, 1983. Т. 4.–830с.
20. Теория государства и права. Изд. 2-е. / Под ред. К. А. Мокичева. М., 1970.–631с.
21. Теория государства и права: Хрестоматия: в 2 т. / Авт.-сост. В.В.Лазарев, С.В.Липень,- М.: Юристъ; 2001. Т 2. – 620с.
22. Теория государства и права: Учебник для вузов/ Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова,- 2-с изд., изм. и доп. М.: НОРМА -ИНФРА, 2002.–595с.
23. Шарофзода Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе., 2025.– 1000с.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп таъсия шуд: 26.06.2026

МАФҲУМ ВА ТАБИАТИ ҲУҚУҚИИ ҲУҚУҚИ ДАСТРАСӢ БА ИТТИЛОӢ

Амиршоева Нозанин Абдугафоровна,
унвонҷӯи Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: +992 900110419
E-mail: isozoda_9393@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.1. Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар
бораи ҳуқуқ ва давлат

Муқарриз: Мирализода И.Қ., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда: Мақолаи мазкур ба омӯзиш ва таҳлили мафҳум ва табиати ҳуқуқи ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилоот ҳамчун яке аз ҳуқуқҳои асосии инсон ва шахрванд бахшида шудааст. Дар таҳқиқот равишҳои гуногуни илмӣ вобаста ба мафҳуми «иттилоот» ва инчунин табиати ҳуқуқи ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилоот мавриди баррасӣ қарор гирифта, нуқтаи назари ҳам олимони ватани ва ҳам олимони хориҷӣ оид ба мафҳуми мазкур таҳлил карда шудааст. Муаллиф қайд менамояд, ки бинобар гуногунрангии шаклҳо, вазифаҳо ва соҳаҳои истифодаи иттилоот, пешниҳоди як мафҳуми фароғири он мушкул мебошад. Ҳамзамон, дар мақолаи мазкур нақши иттилоот ҳамчун объекти муносибатҳои ҳуқуқӣ, танзими ҳуқуқ ва унсӯри муҳими рушди ҷомеаи иттилоотӣ баррасӣ мегардад.

Калидвожаҳо: Ҳуқуқ ба иттилоот, ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилоот, озодии иттилоот, ошкоро будани ғайбӣ мақомоти давлатӣ, ҳуқуқҳои субъективӣ оммавӣ, ҷомеаи демократӣ, давлатӣ ҳуқуқбунёд, ҳифзи иттилоот.

ПОНЯТИЕ И ПРАВОВАЯ ПРИРОДА ПРАВА НА ДОСТУП К ИНФОРМАЦИИ

Амиршоева Нозанин Абдугафоровна,
соискатель Академии государственного
управления при Президенте Республики
Таджикистан
Тел.: +992 900110419
E-mail: isozoda_9393@mail.ru

Научная специальность: 5.5.1. Теория и история права и государства; история
учений о праве и государстве

Рецензент: Мирализода И.Қ., доктор юридических наук, профессор

Аннотация: Настоящая статья посвящена изучению и анализу понятия и правовой природы права на доступ к информации как одного из основных прав человека и гражданина. В исследовании рассмотрены различные научные подходы к понятию «информация», а также к правовой природе права на доступ к информации; проанализированы точки зрения как отечественных, так и зарубежных ученых относительно данного понятия. Автор отмечает, что в связи с многообразием форм, функций и сфер использования информации выработка единого всеобъемлющего определения данного понятия представляет определённую сложность. Вместе с тем в статье рассматривается роль информации как объекта правоотношений, предмета правового регулирования и важного элемента развития информационного общества.

Ключевые слова: Право на информацию, право на доступ к информации, свобода информации, открытость деятельности государственных органов, публичные субъективные права, демократическое общество, правовое государство, защита информации.

THE CONCEPT AND LEGAL NATURE OF THE RIGHT OF ACCESS TO INFORMATION

Amirshoeva Nozanin Abdughaforovna,
Applicant (Researcher) at the Academy of Public
Administration under the President of the Republic
of Tajikistan
Tel.: +992 900110419
E-mail: isozoda_9393@mail.ru

Scientific Specialty: 5.5.1. Theory and history of law and state; history of doctrines of the law and state

Reviewer: Miralizoda I.K., Doctor of Law, Professor

Annotation: This article is devoted to the study and analysis of the concept and legal nature of the right of access to information as one of the fundamental human and civil rights. The research examines various scholarly approaches to the concept of “information” as well as to the legal nature of the right of access to information. The views of both domestic and foreign scholars on this concept are analyzed. The author notes that, due to the diversity of forms, functions, and areas of application of information, it is difficult to formulate a single comprehensive definition of the term. At the same time, the article considers the role of information as an object of legal relations, a subject of legal regulation, and an important element in the development of the information society.

Keywords: Right to information, right of access to information, freedom of information, openness of government activities, public subjective rights, democratic society, law-based state, information protection.

Ҳукуки дастрасӣ ба иттилоот аз ҷумлаи ҳуқуқҳои асосии инсон ва шаҳрванд дар низомҳои ҳуқуқии муосир ба ҳисоб меравад, ки эътирофи рӯзафзунӣ иттилоотро ҳамчун неъматӣ иҷтимоӣ ва воситаи муҳими идоракунии давлатро дар асоси пояҳои демократияи инъикос менамояд. Моҳияти ҳуқуки мазкур дар таъмини дастрасии шаҳрвандон ба иттилооти дорой аҳаммияти ҷамъиятидошта ифода ёфта, барои таҳкими шаффофияти фаъолияти мақомоти давлатӣ ва амалисозии ҳифзи дигар ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд заминаи ҳуқуқӣ фароҳам меорад. Иттилоот ҳамчун объекти танзими ҳуқуқӣ баромад намуда, ҳамчунин ба доираи танзими соҳаҳои гуногуни ҳуқуқ, аз ҷумла ҳуқуқи маданӣ, ҳуқуқи моликият ва ҳуқуқи муаллифӣ дохил мешавад. Бинобар ин, мафҳуми иттилоот дар ташаккул ва рушди муносибатҳои ҳуқуқӣ аҳаммияти махсус дорад.

Аҳаммияти ҳуқуки мазкур махсусан дар шароити ҷаҳонишавӣ, рушди босуръати технологияҳо ва вобастагии рӯзафзунӣ ҷомеа, иқтисодиёт ва сиёсат аз иттилоот бештар мегардад.

Пеш аз баррасии ҳуқуки дастрасӣ ба иттилоот зарур аст, аввал ба мафҳум ва моҳияти «иттилоот» таваҷҷуҳ намоем. Дар назарияи ҳуқуқ мафҳуми «иттилоот» мавқеи муҳимро ишғол менамояд, зеро муайянсозии моҳият ва хусусиятҳои муносибатҳои ҷамъиятии вобаста ба ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ ва коркарди иттилоот бе дарки дурусти он ғайриимкон мебошад. Танзими ҷунин муносибатҳо тавассути меъёрҳои ҳуқуқи иттилоотӣ амалӣ гардида, ба таъмини ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои субъектҳои муносибатҳои иттилоотӣ равона шудааст.

Муҳаққиқи ватанӣ Д.К. Ибрагимов қайд менамояд, ки вожаи «иттилоот» аз калимаи латинии «*informatio*» гирифта шуда, маъноҳои «шарҳ», «баён», «тасаввурот», «мафҳум дар бораи чизе», «маълумот», «огоҳӣ» ва «хабар»-ро ифода мекунад. Истилоҳи «иттилоот» бори аввал аз ҷониби рӯзманигорон дар назарияи журналистика дар солҳои 30-юми асри гузашта мавриди истифода қарор гирифт, гарчанде ки он дар соҳаи китобдорӣ боз ҳам пештар ба кор мерафт. Дар Фаронса истилоҳи мазкур дар миёнаҳои солҳои 60-уми асри XX

дар соҳаи техникаи ҳисоббарорӣ низ ҷорӣ гардид. Зери мафҳуми «иттилоот» маълумот ва хабарҳои гуногун дар бораи ягон падида, воқеа ё ашё фаҳмида мешуданд⁴⁰².

Аз солҳои 60-90-уми асри XX рушди технологияҳои коркарди иттилоот аҳамияти калон касб намуданд. Дар давраи мазкур телефон, телеграф, радио ва дигар воситаҳои алоқа босуръат такмил ёфтанд. Дар қатори ин, дастгоҳҳои махсус барои қабул, коркард ва интиқоли мавҷҳо ба вучуд омаданд. Дар натиҷаи чунин пешравиҳо, мафҳуми иттилоот дар соҳаи алоқа ва технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ аҳамияти калидӣ пайдо намуда, ҳамчун асоси равандҳои рамзгузорӣ, коркард ва интиқоли маълумот эътироф гардид.

Инчунин, дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттилоот» аз 10-уми майи соли 2002 мафҳуми иттилоот дар чунин шакл муқаррар карда шудааст: «иттилоот – маълумот дар бораи шахс, ашё, воқеаҳо, падидаҳо ва ҷараёнҳо сарфи назар аз шакли пешниҳоди онҳо»⁴⁰³.

Дар илми ҳуқуқшиносӣ мафҳуми «иттилоот» вобаста ба мазмун, шакл ва навъи он бо тарзҳои мухталиф шарҳ дода шудааст. Масалан, Н.Г. Черновский қайд менамояд, ки то имрӯз дар илми ҳуқуқшиносӣ ягон мафҳуми «иттилоот» ба сифати мафҳуми умумиэътирофшуда пазируфта нашудааст, зеро ба ақидаи ӯ, мафҳумҳои умумиэътирофшуда дар илм танҳо дар ҳолате ташаккул меёбанд, ки соҳаи муайяни илм ба марҳилаи ниҳии ташаккули худ расида бошад⁴⁰⁴. Дар шароити рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ, иддаои он, ки соҳаи иттилоот ба марҳилаи ниҳии ташаккули худ расидааст, асоснок ба назар намерасад. Баръакс, ба андешаи мо, ҷомеаи иттилоотӣ, ки фарогири ҳуди иттилоот мебошад, дар марҳилаи ташаккул ва рушди худ қарор дорад ва таҳаввулоти минбаъдаи он метавонад ба пайдоиши муносибатҳои нави ҷамъиятӣ ва ҳуқуқӣ мусоидат намояд.

Ш.К. Гаюрзода мафҳуми «иттилоот»-ро ҳамчун маҷмуи маълумот, хабарҳо ва додаҳои шарҳ медиҳад, ки гуногунрангии воқеияти атрофро инъикос намуда, дар ҷараёни ҳамкории ду ё зиёда иштирокчи мубодилаи иттилоотӣ интиқол дода мешавад⁴⁰⁵.

Клод Шеннон, ки ҳамчун «падари асри иттилоот» шинохта мешавад, иттилоотро ҳамчун паёме тавсиф менамояд, ки тавассути каналҳои гуногуни алоқа дар шакли рамзгузоришуда интиқол меёбад. Ба андешаи ӯ, аҳамияти иттилоот на ба мазмуни паём, балки ба дараҷаи навгонӣ ва ғайриҷашмдошт будани он вобаста аст⁴⁰⁶. Андешаи Шеннон то имрӯз аҳамияти худро гум накардааст, зеро ҷомеаи муосир ҳамеша дар ҷустуҷӯи хабарҳо ва иттилооти ғайриҷашмдошт ва ҷолиб мебошад.

Таҳлили таърифҳои гуногуни мафҳуми «иттилоот» нишон медиҳад, ки то имрӯз дар мавриди моҳият ва мазмуни он мавқеи ягонаи илмӣ ташаккул наёфтааст. Пешниҳод намудани таърифи умумӣ ва фарогири иттилоот кори мураккаб ба ҳисоб меравад, зеро мафҳуми мазкур вобаста ба соҳаи татбиқ, мақсадҳои истифодабарӣ ва хусусиятҳои хоси худ аз нуқтаи назари илмҳои гуногун ба таври мухталиф шарҳ ва тавзеҳ дода мешавад. Аз ин рӯ, ҳар як соҳаи илм ба мафҳуми иттилоот мазмуни хоси худро дода, паҳлуҳои муайяни онро мавриди омӯзиш қарор медиҳад.

Дар луғати С.И. Ожегов мафҳуми «иттилоот» ҳамчун маълумот оид ба олами атроф ва равандҳои дар он ҷараёндошта муайян шудааст, ки тавассути инсон ё дастгоҳҳои махсус

⁴⁰² Ибрагимов Д.К. Понятие функции государства в контексте разнообразия теоретических подходов // Вестник ТНУ. – 2015. - №2/6 (175). – С. 289-293.

⁴⁰³ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттилоот» аз 10-уми майи соли 2002, № 55 // [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 20.04.2025).

⁴⁰⁴ Чернавский Д. С. Синергетика и информация: динамическая теория информации. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Эдиториал УРСС, 2004. – 288 с.

⁴⁰⁵ Гаюров Ш.К. Личное информационное право граждан: проблемы гражданско-правового регулирования в Республике Таджикистан: монография. – М.: Спутник+, 2010. – С. 25-26.

⁴⁰⁶ Лысак И.В. Информация как общенаучное и философское понятие: основные подходы к определению // Философские проблемы информационных технологий и киберпространства, №. 2, 2015. – С. 9-26.

дарк ва қабул мегарданд. Аз нигоҳи илмӣ, иттилоот воситаи интиқоли дониш ва хабар дар бораи вазъият, ҳодиса ва ё объекти муайян ба ҳисоб меравад⁴⁰⁷.

Дар бисёре аз санадҳои меъёрии ҳукукии Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми «иттилоот» дар шаклҳои гуногун истифода мешавад, ки ба хусусиятҳои соҳаҳои мухталиф вобаста мебошанд. Аз ин сабаб, муайян кардани як мафҳуми умумӣ ва барои ҳама қобили қабул душвор мебошад. Бо вучуди ин, тамоми мафҳумҳои мавҷуда дорои мазмуни якхела буда, моҳияти ягонаи иттилоотро инъикос менамоянд.

Бо дарназардошти таҳлили анҷомдодашуда, метавон қайд кард, ки айни замон муайян намудани таърифи фарогири мафҳуми «иттилоот» имконнопазир мебошад. Ин ба он вобаста мебошад, ки вобаста ба мазмун, хусусият ва соҳаи танзими ҳукуқӣ, иттилоот дорои нишонаҳо ва хусусиятҳои хоси соҳаи муайян мебошад.

Ҳукуки дастрасӣ ба иттилоот дар сатҳи конституционӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар моддаи 30 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мустақкам гардидааст, ки мутобиқи он ба ҳар кас озодии сухан, нашр ва ҳукуку истифодаи воситаҳои ахбори қаволат дода мешавад⁴⁰⁸. Ҳукуки мазкур таҳкими минбаъдаи худро ба таври мушаххас дар қонунгузории соҳавӣ ёфтааст.

Дар илми ҳуқуқшиносии ватанӣ ва хориҷӣ ҳукуки дастрасӣ ба иттилоот ба таври анъанавӣ ҳамчун қисми таркибии ҳуқуқ ба иттилоот баррасӣ мегардад. Чунончи А.В. Минбалеев қайд менамояд, ки ҳуқуқ ба иттилоот ҳукуки субъективии мураккаб буда, имконияти ҷустуҷӯ, дастрас намудан, интиқол додан, истеҳсол ва паҳн намдани иттилоотро дарбар мегирад ва амалишавии дигар ҳукуку озодихои конституционии инсон ва шаҳрвандро таъмин менамояд⁴⁰⁹. Равиши мазкур хусусияти мураккаби ҳуқуқҳои иттилоотиро инъикос намуда, ҷойгоҳи махсуси онҳоро дар низоми ҳукуку озодихои инсон ва шаҳрванд муайян менамояд.

Як қатор муҳаққиқон ба табати оммавӣ-ҳукукии ҳукуки дастрасӣ ба иттилоот аҳамияти махсус медиҳанд. Аз ҷумла, Т. Элвира ҳуқуқ ба иттилоотро аз нуқтаи назари ҳукуки субъективии оммавӣ баррасӣ намуда, қайд менамояд, ки амалишавии он мавҷудияти уҳдадорихои давлатро ҷиҳати таъмин намудани дастрасии шаҳрвандон ба иттилооти аҳамияти иҷтимоидошта пешбинӣ менамояд⁴¹⁰. Дар доираи равиши мазкур ҳукуки дастрасӣ ба иттилоот на танҳо ҳамчун имконияти озодонаи гирифтани маълумот, балки ҳамчун талаботи аз лиҳози ҳуқуқӣ таъминшуда нисбат ба мақомоти ҳокимияти оммавӣ барои фаъолияти шаффоф ва пешниҳоди иттилоот дар тартиби муқаррарнамудаи қонунгузорӣ арзёбӣ мегардад.

А.К. Дубен низ мавқеи ба ин монандро ҷонибдорӣ намуда, қайд менамояд, ки ҳукуки дастрасӣ ба иттилоот хусусияти конституционӣ дошта, ҳамчун унсурҳои зарурии вазъи ҳукукии шахс дар давлати муосир баромад менамояд⁴¹¹. Ба андешаи муаллиф, мазмуни ҳукуки мазкур на танҳо имконияти гирифтани иттилоот, балки низоми қаволатҳои давлатиро низ дарбар мегирад, ки воқеияти амалишавии онро таъмин мекунанд.

Бо идомаи таҳқиқи мафҳум ва моҳияти ҳукуки дастрасӣ ба иттилоот, бояд қайд намуд, ки рушди падидаи мазкур бевосита ба тағйирёбии тасаввурот оид ба нақши иттилоот дар низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ алоқаманд мебошад. Агар дар марҳилаҳои аввали рушди доктринаи ҳуқуқӣ иттилоот асосан ҳамчун объекти интиқоли маълумот ва воситаҳои коммуникатсия баррасӣ мегардид, пас дар шароити муосир он аҳамияти категорияи

⁴⁰⁷ Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов/Под ред. Н.Ю. Шведовой.-21-е изд., пере-раб. и допол.-М.: Рус. Яз., 1989. - 924 с.

⁴⁰⁸ Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6-уми ноябри соли 1994 // [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 20.04.2025).

⁴⁰⁹ Минбалеев А.В. Право на информацию: природа и особенности развития в современном мире // Вопросы управления. 2014. № 4(10). – С. 203-207.

⁴¹⁰ Талатина Э. Право на информацию в свете теории субъективного публичного права // Сравнительное конституционное обозрение. 2016. № 6 (115). – С. 70-83.

⁴¹¹ Дубень А.К. Право на доступ к информации как составная часть конституционного права Российской Федерации // Сетевое издание Наукосфера «Научный журнал». 2022. № 7(1). С. 282-287.

мустакили ҳуқуқиро касб намудааст, ки ба механизми амалисозии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд таъсири назаррас мерасонад. Дар ин замина ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилоот тадричан на танҳо ҳамчун унсури озодии сухан, балки ҳамчун ҳуқуқи мустакили субъективӣ низ қарор гирифт, ки дорои табиати махсуси ҳуқуқӣ ва моҳияти хоси худ мебошад.

Дар илми ҳуқуқшиносӣ ташаккули концепсияи ҳуқуқ ба иттилоот пеш аз ҳама ба рушди ҳуқуқи иттилоотӣ ҳамчун соҳаи мустакили танзими ҳуқуқӣ вобаста мебошад. Вобаста ба ин И.Л. Бачило қайд менамояд, ки дар шароити муосир иттилоот ба объекти мустакили таъсири ҳуқуқӣ табдил ёфта, ҳуқуқ ба иттилоот яке аз унсурҳои асосии вазъи ҳуқуқии шахс дар ҷомеаи иттилоотӣ маҳсуб меёбад. Ҳамзамон муаллиф зикр менамояд, ки моҳияти ҳуқуқ ба иттилоот танҳо дар озодии гирифтани маълумот ифода намеёбад, балки дар таъмини имконияти воқеии иштироки шахс дар равандҳои иттилоотии ҷомеа ва давлат низ зоҳир мегардад⁴¹².

Мавқеи нисбатан ба ин монандро В.А. Копилов низ ҷонибдорӣ намуда, ҳуқуқ ба иттилоотро ҳамчун маҷмуи ваколатҳои бо ҳуқуқ муқаррар ва аз ҷониби давлат қафолатдодашудаи субъект оид ба амалӣ намудани ҷусутучӯ, дарёфт, интиқол, истеҳсол ва паҳн намудани иттилоот муайян менамояд⁴¹³. Дар доираи чунин равиш ҳуқуқ ба дастрасӣ ба иттилоот ҳамчун яке аз унсурҳои таркибии ҳуқуқи иттилоотӣ баррасӣ мегардад. Ҳамзамон муҳаққиқ ба нақши махсуси давлат дар таъмини дастрасии иттилооти дорои аҳаммияти иҷтимоӣ, пеш аз ҳама иттилоот дар бораи фаъолияти мақомоти ҳокимияи оммавӣ, диққати махсус медиҳад.

Дар таҳқиқи моҳияти ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилоот муайян намудани таносуб миёни мафҳумҳои «ҳуқуқ ба иттилоот», «озодии иттилоот» ва «дастрасӣ ба иттилоот» аҳаммияти махсус дорад. Дар илми ҳуқуқшиносӣ нисбат ба ҳалли масъалаи мазкур мавқеи ягона вучуд надорад. Ба назар мерасад, ки ҳуқуқ ба иттилоот ҳамчун мафҳуми умумӣ ва ваеи ҳуқуқӣ баромад намуда, маҷмуи ваколатҳои гуногунро дар соҳаи иттилоот дарбар мегирад. Дар навбати худ, ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилоот яке аз шаклҳои мушаххаси татбиқ ва амалишавии ҳуқуқи мазкур маҳсуб ёфта, пеш аз ҳама бо имконияти ҷустуҷӯ, дарёфт ва истифодаи иттилоот алоқаманд мебошад.

Мазмун ва муҳтавои ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилоот танҳо бо имконияти озодона ба даст овардани иттилоот маҳдуд намегардад, балки инчунин уҳдадорӣ давлатро оид ба таъмини дастрасӣ ва ошкоро будани иттилооте, ки ба ҳуқуқи манфиатҳои қонунии шахс алоқаманданд, дарбар мегирад. Дар ин замина, принсипи шаффофияти иттилоотии фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ аҳаммияти махсус касб менамояд, ки дар шароити муосир ҳамчун яке аз унсурҳои муҳимтари давлати ҳуқуқбунёд ва демократӣ арзёбӣ мегардад.

А.В. Минбалеев дуруст қайд менамояд, ки амалисозии ҳуқуқ ба дастрасӣ ба иттилоот шартӣ зарурии татбиқи назорати ҷамъиятӣ аз болои фаъолияти давлат буда, шаффофияти идоракунии оммавино таъмин менамояд⁴¹⁴. Дар навбати худ, механизми муассири дастрасӣ ба иттилоот ба маҳдуд гардидани ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд барои иштирок дар идоракунии қорҳои давлатӣ ва ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои худ бо роҳи қонунӣ оварда мерасонад.

Маврид ба зикр аст, ки ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилоот ҳуқуқи нисбатан мураккаб ва бисёрҷанба буда, дорои унсурҳои ҳам хусусӣ-ҳуқуқӣ ва ҳам оммавӣ-ҳуқуқӣ мебошад. Моҳияти он на танҳо бо имконияти гирифтани иттилоот, балки бо мавҷудияти уҳдадорихои ҳуқуқии давлат оид ба таъмини шаффофият, дастрасӣ ва эътимоднокии маълумоти дорои аҳаммияти ҷамъиятӣ муайян карда мешавад. Ҳолатҳои мазкур имкон медиҳанд, ки ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилоот ҳамчун яке аз институтҳои муҳимтарини ҷомеаи иттилоотии муосир баррасӣ гардад.

⁴¹² Бачило, И.Л. Информационное право : учебник для вузов / И. Л. Бачило. — 5-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2023. — 419 с

⁴¹³ Копылов В.А. Информационное право: Учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 2003. — 512 с.

⁴¹⁴ Минбалеев А.В. Право на информацию: природа и особенности развития в современном мире // Вопросы управления. 2014. № 4(10). С. 203-207.

Ҳангоми таҳлили табиати ҳукукии ҳукуки дастрасӣ ба иттилоот бояд ба назар гирифт, ки ҳукуки мазкур хусусияти комплексӣ дошта, наметавонад танҳо дар доираи як соҳаи ҳукук мавриди баррасӣ қарор гирад. Ҳукуки мазкур бисёртар таҳти таъсири меъёрҳои ҳукуки конституционӣ, байналмилалӣ-ҳукуқӣ, маъмурӣ-ҳукуқӣ ва иттилоотӣ-ҳукуқӣ қарор гирифтааст, ки ҳолати мазкур хусусияти байнисоҳавии институти мавриди таҳқиқро муайян менамояд. Ҳамзамон, барои муайян намудани моҳияти ҳукуки дастрасӣ ба иттилоот маҳз меъёрҳои конституционӣ ҳукуқб аҳаммияти калон доранд, зеро онҳо озодии ҷустуҷӯ ва дарёфти иттилоотро ҳамчун яке аз кафолатҳои асосии вазъи ҳукукии шахс муқаррар менамоянд.

Бояд қайд намуд, ки ҳукуки дастрасӣ ба иттилоот бевосита ба принципи ошкоро будани ҳокимияти давлатӣ алоқаманд мебошад. Дастрас будани иттилоот дар бораи фаъолияти мақомоти давлатӣ ҳамчун шарт зарурии амалӣ намудани назорати ҷамъиятӣ, таъмини қонуният дар фаъолияти мақомоти ҳокимияти оммавӣ ва татбиқи принципҳои демократӣ дар давлати ҳукуқбунёд баромад менамояд. Дар ин замина, ҳукуки дастрасӣ ба иттилоот на танҳо аҳаммияти инфиродӣ, балки аҳаммияти оммавӣ низ касб менамояд, зеро имконияти иштироки ҷомеаро дар амалисозии идоракунии давлатӣ таъмин менамояд.

Ҳукуки дастрасӣ ба иттилоот табиатан ҳукуқ мутлақ ба ҳисоб намеравад. Қонунгузори миллӣ ва байналмилалӣ имконияти маҳдуд намудани ҳукуқҳои мазкурро бо мақсади ҳифзи асосҳои сохтори конституционӣ, амнияти давлат ва ғ. пешбинӣ менамояд. Аз ин рӯ, яке аз вазифаҳои асосии танзими ҳукуқӣ дар замонҳои муосир таъмини тавозун миёни принципи шаффофияти иттилоотӣ ва зарурати ҳифзи иттилооти дорои дастрасии маҳдуд ба ҳисоб меравад. Вайрон гардидани тавозуни мазкур наметавонад ё ба маҳдудшавии аз ҳад зиёди ҳукуқҳои иттилоотии шахс оварда расонад ва ё ба манфиатҳои оммавӣ ва хусусии вобаста ба ҳифзи иттилоотӣ маҳфӣ хатра эҷод намояд.

Ҳамин тариқ, ҳукуки дастрасӣ ба иттилоот ҳукуки комплексӣ ва бисёрҷанба буда, дорои табиати конституционӣ ва хусусияти байнисоҳавӣ мебошад. Моҳияти он дар имконияти кафолатдоштаи давлат оид ба озодона дарёфт намудани иттилооти дорои аҳаммияти ҷамъиятӣ, ки барои амалисозии ҳукуқу озодиҳо ва ҳифзи манфиатҳои қонунии шахс аҳаммияти зарурӣ дорад, таҷассум меёбад. Дар баробари ин, ҳукуки мазкур ҳамчун яке аз унсурҳои калидии механизми таъмини шаффофият ва ошкоро будани фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлати дар шароити давлати ҳукуқбунёд ва демократӣ арзёбӣ мегардад.

Адабиёт:

1. Ибрагимов Д.К. Понятие функции государства в контексте разнообразия теоретических подходов // Вестник ТНУ. – 2015. - №2\6 (175). – С. 289-293.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттилоот» аз 10-уми майи соли 2002, № 55 // [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 20.04.2025).
3. Чернавский Д. С. Синергетика и информация: динамическая теория информации. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Эдиториал УРСС, 2004. – 288 с.
4. Гаюров Ш.К. Личное информационное право граждан: проблемы гражданско-правового регулирования в Республике Таджикистан: монография. – М.: Спутник+, 2010. – С. 25-26.
5. Лысак И.В. Информация как общенаучное и философское понятие: основные подходы к определению // Философские проблемы информационных технологий и киберпространства, №. 2, 2015. – С. 9-26.
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов/Под ред. Н.Ю. Шведовой.-21-е изд., пере-раб. и допол.-М.: Рус. Яз., 1989. - 924 с.
7. Конституция Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6-уми ноябри соли 1994 // [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 20.04.2025).

8. Минбалеев А.В. Право на информацию: природа и особенности развития в современном мире // Вопросы управления. 2014. № 4(10). – С. 203-207.
9. Талапина Э. Право на информацию в свете теории субъективного публичного права // Сравнительное конституционное обозрение. 2016. № 6 (115). – С. 70-83.
10. Дубень А.К. Право на доступ к информации как составная часть конституционного права Российской Федерации // Сетевое издание Наукосфера «Научный журнал». 2022. № 7(1). С. 282-287.
11. Бачило, И.Л. Информационное право : учебник для вузов / И. Л. Бачило. — 5-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2023. — 419 с.
12. Копылов В.А. Информационное право: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2003. – 512 с.

Макола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз такриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

**ҲУҚУҚИ КОНСТИТУТСИОНӢ; МУРОФИАИ СУДИИ КОНСТИТУТСИОНӢ;
МАҚОМОТИ МАҲАЛЛИИ ҲОКИМИЯТИ ДАВЛАТӢ ВА ХУДИДОРАКУНӢ
(ИХТИСОС: 5.5.2) – КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО; КОНСТИТУЦИОННЫЙ
СУДЕБНЫЙ ПРОЦЕСС; МЕСТНЫЕ ОРГАНЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ И
САМОУПРАВЛЕНИЯ (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5.5.2)**

ДАВЛАТДОРӢ ВА СЕГОНАИ СОҲИБИХТИЁРӢ

Имомов Ашурбой,

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, профессори кафедраи ҳуқуқи
конститусионӣ ва маъмурӣ, номзади илмҳои
ҳуқуқшиносӣ

Тел.: 918 61 40 36

Неъматова Мохсафар Абдуллоевна,

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, ассистенти кафедраи ҳуқуқи
конститусионӣ ва маъмурӣ

Тел.: 879 85 07 07

Email: mosafar@bk.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.2. Ҳуқуқи конститусионӣ; муурофияи судии конститусионӣ;
мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунӣ

Муқарриз: Сулаймонзода М.С., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

Фишурда: Дар мақолаи мазкур дар бораи сегонаи соҳибхитиёрӣ: миллий, давлатӣ, халқӣ мухтасар маълумот дода шуда, нақши онҳо дар ташаккули давлатдорӣ ва инкишофи он равшан карда шудааст. Сегонаи соҳибхитиёрӣ бо ҳамдигар дар пайвандӣ қарор дошта, ҳар яки онҳо дар пайдоиш ва рушди давлатдорӣ мавқеи хоса доранд. Дар заминаи амалӣ кардани соҳибхитиёрии миллий давлат пайдо шуда, инкишоф меёбад. Рушди минбаъдаи давлат ва соҳибхитиёрии худро устувор гардонидани он ба давраҳои асосии инкишофи миллат ва давлат робита дорад. То рафт пойдор шудани соҳибхитиёрии давлат, дар ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд муваффақ гардидани он боиси ташаккулёбии ва ривоҷи соҳибхитиёрии халқ мегардад.

Калидвожаҳо: давлатдорӣ, соҳибхитиёрии миллат, соҳибхитиёрии давлат, соҳибхитиёрии халқ, ҳокимияти олий ва ягона, истисноият, устувории давлат ва ҳифзи соҳибхитиёрии он.

ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ И ТРИАДА СУВЕРЕНИТЕТОВ

Имомов Ашурбой,

Таджикский национальный университет,
юридический факультет, профессор кафедры
конституционного и административного
права, кандидат юридических наук

Тел.: 918 61 40 36

Неъматова Мохсафар Абдуллоевна,

Таджикский национальный университет,
юридический факультет, ассистент кафедры
конституционного и административного
права

Тел.: 879 85 07 07

Email: mosafar@bk.ru

Научная специальность: 5.5.2. Конституционное право; конституционный судебный процесс; местные органы государственной власти и самоуправления
Рецензент: Сулаймонзода М.С., доктор юридических наук, доцент

Аннотация. В настоящей статье кратко освещаются вопросы о триаде суверенитетов: национального, государственного и народного, вносится определенная ясность в их роли в формировании государственности и его развитие. Триада суверенитетов существуют в тесной взаимосвязи и каждый из них в возникновении и развитии государственности играют специфическую роль. На базе осуществления национального суверенитета возникает государство. Динамическое развитие государство и укрепление его суверенитета имеет тесную связь с основными периодами укрепления и развития нации и государство. По мере укрепления государственного суверенитета, достижения успехов в гарании прав и свобод человека и гражданина происходит формирование и развитие народного суверенитета.

Ключевые слова: Государственность, национальный суверенитет, государственный суверенитет, народный суверенитет, верховенство и единство власти, независимость, укрепление государства и защита его суверенитета.

STATEHOOD AND THE TRIAD OF SOVEREIGNTY

Imomov Ashurboy,
Tajik National University, Faculty of Law,
Professor of the Department of Constitutional
and Administrative Law, candidate of Legal
Sciences
Tel.: 918 61 40 36

Nematova Mohsifar Abdulloevna.,
Tajik National University, Faculteti of Law,
Assistant of the Department of Constitution and
Administrative Law
Tel.: 879 85 07 07
Email: mosafar@bk.ru

Scientific Specialty: 5.5.2. Constitutional law; constitutional litigation; local government and self-government bodies
Reviewer: Sulaymonzoda M.S., doctor of legal sciences, docent

Annotation. This article briefly covers questions about the triad of sovereignties: national, state and national, a certain clarity is introduced in their role in the formation of state and its development. The triad of sovereignties exists in close relationship and each of them plays a specific role in the emergence and development of statehood. On the basis of the exercise of national sovereignty, a state arises. The dynamic development of the state and the strengthening of its sovereignty has a close link with the main periods of strengthening and development of the nation and state. As state sovereignty is strengthened, success is achieved in guaranteeing human and civil rights and freedoms, the formation and development of popular sovereignty takes place.

Keywords: Statehood, national sovereignty, state sovereignty, popular sovereignty, supremacy and unity of power, independence, strengthening of the state and protection of its sovereignty.

Мафҳуми миллат (аз лот. *patio* – қабила, халқ) – умумияти таърихии одамон аст, ки бо тарзи устувори ҳамзистии ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, забони ягона, ҳудуди умумӣ ва хислати миллӣ хусусиятнок буда, дар хислати фарҳанг ва маишати он инъикос меёбад. Дар адабиёти сиёсӣ-ҳуқуқӣ пайдоиши миллатро ҳамчун зухуроти иҷтимоии таърихӣ ба давраи парокандагии сохтори феодалӣ ва рушди муносибатҳои капиталистӣ, вақте ки робитаҳои иқтисодӣ дар байни минтақаҳои (вилоятҳои) ҷудогонаи мамлакат пойдор гашта, бозори умумимиллӣ ташаккул меёбад, алоқаманд медонанд. Ва нақши муҳим дар муттаҳидшавии миллат ба давлат таалуқ дорад. Гарчи назариётчиёни давлатҳои муттарақӣ муттаҳидшавии миллатро бо давлат алоқаманд медонанд, аммо доштани давлатро нишонаи соҳибхитиёрии миллат намешуморанд. Парадокс мазкур хислати муваққатӣ ва гузаришӣ дорад, зеро ки ҳар як миллате, ки аллакай ташаккул ёфта, арзи вучуд дорад соҳибхитиёр гардидан ва давлати миллӣ доштанро ҳадафи ниҳони худ мешуморад.

Пайдоиш, устувор гардидан ва рушди давлат бо се сатҳи соҳибхитиёри (миллат, давлат ва халқ) робита дорад. Дар ҷойи аввал нишон додани миллат ҳамчун субъекти соҳибхитиёри тасодуфӣ намебошад. Халқияте, ки тавассути пайдоиш ва рушди забони умумӣ, одату анъанаҳо, муассисаҳои миллӣ мувофиқан ташаккул ёфтааст, сершумор ва ҷойи муқимии зист дошта, бо якдигар дар робитаи устувор қарор доранд, ҳамчун миллат эътироф карда мешаванд. Ҳар як миллат тақдири худро мустақилона ҳал мекунад ва чун қоида, аз берун ин ё он қарор бор карда намешавад. Миллат метавонад ба ҳайати ин он давлат дохил шуда якҷоя бо дигар миллатҳо дар шакли иттифоқи давлатӣ муттаҳид гардад. Дар ин ҳолатҳо муҳим аст, ки соҳибхитиёрии миллат бо як қатор ҳуқуқҳои иҷтимоӣ-сиёсии ба он таалуқ дошта қафолат дода шавад. Ҳуқуқҳои мазкур, ки асоси соҳибхитиёрии миллат мебошанд бояд бо асосҳои демократии сохтори ҷамъиятӣ ва давлатӣ алоқаманд қафолат дода шаванд. Аз ин ҷо, соҳибхитиёрии миллӣ бо мустақилияти сиёсӣ, ҳудудӣ, фарҳангӣ забонии миллат ё халқият хусусиятнок аст, ки дар ҳуқуқҳои соҳибхитиёронии онҳо дар соҳаҳои муайяни ҳаёти миллат ифода ёфта, пурра амалӣ гаштани онро таъмин менамояд.

Оид ба мафҳум ва таъиноти соҳибхитиёри умуман ва соҳибхитиёрии миллӣ хусусан, дар адабиёти ҳуқуқии давраи шуравӣ таҳқиқотҳои зиёд ба анҷом расонида мешуданд⁴¹⁵. Аммо ин майлон дар солҳои таназзули ин сохтор ба анҷом расида, андешаю мулоҳизаҳо дар бораи интернационализм, якдилии халқу миллатҳо, ташакулёбии ягонагии халқҳо, пайдоиши умумияти нави одамон – халқи советӣ, таҳқиқотҳо дар бораи миллат ва соҳибхитиёрии онро ба анҷом расониданд.

Миллат маҳсули таърихии рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ буда, тавассути иштироки он дар рафти дигаргунсозии давра ба давра устувор ва мукамал мегардад. Сатҳи иштирок дар ин раванд ба ташакулёбии манфиатҳои умумии миллат мусоидат намуда, заминаи рушди соҳибхитиёрии миллӣ мегардад. Дар ҳар давраи тақони иҷтимоӣ-сиёсӣ миллат обу тоб ёфта, манфиатҳои он равшан ифода меёбанд. Инқилоби иҷтимоӣ бошад ба сатҳи худшиносии миллат ба таври ҷиддӣ таъсир расонида, тибқи иштирок дар онҳо ногузир аз як давраи ҳастӣ ба марҳилаи нави рушд мусоидат менамояд.

Чунин тарзи сурат гирифтани раванди рушди миллат дар заминаи мавҷудияти умумияти забон, нишонаҳои хусусиятнокӣ фарҳанг, тарзи ҳаёт, одат, феъл, анъана, ҳамчунин нишонаҳои хусусиятнокӣ руҳияи иҷтимоӣ ва тарзи андешаронӣ онҳоро ҳамчун самти этникии миллат, мазмуни миллият ва миллат, қисме ки бештар ба пайдоиши ба худ хос алоқаманд буда, дар робита бо ин лаҳзаҳо симои фарҳанг ва маънавияти аҳолии мазкур равшан зоҳир мегардад⁴¹⁶.

Дар сарчашмаҳои ҳуқуқӣ пайдоиши мафҳуми соҳибхитиёрии миллатро ба асри XX алоқаманд медонанд, ки дар ҳамон давра онро бо пурраҳокимиятии миллат ё ки бо

⁴¹⁵ Шевцов В.С. Национальный суверенитет (Проблемы теории и методологии). –М. Юрид. лит.-ра. 1978. –С.3-70. - 232 с.

⁴¹⁶ Раджабов С.А.: В.И.Ленин и советская национальная государственность. –Душанбе. Изд. Ирфон. 1970. –С.344-402. -678 с.

хукуки миллат ба худмуайянкунӣ то ҳадди барпо кардани давлати миллӣ ҳаммазмун мешумориданд. Бинобар ин, дар ҳамин давра ҳукуки конституционӣ ва таҷрибаи сохтмони давлатии мамлакатҳои пешқадам марҳила ба марҳила мафҳуми «миллат» ва «соҳибхитиёрии миллат» ҷойи худро ба мафҳуми «халқ» ва «соҳибхитиёрии халқ» иваз менамоянд. Албатта ҳамзистии озоиштаи халқҳои гуногун дар ҳаёти давлатӣ марказонидашуда, то рафт инкишоф ёфтани робитаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, фарҳангӣ, сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва гуманитарии миллатҳои дар он ҷойгирифта, онҳоро ногузир бо ҳам меомезад ва ягонагии муайян пайдо мешавад. Ҳатто манфиатҳои умумие ба вуҷуд меоянд, ки ба муттаҳидшавии миллатҳо мусоидат менамоянд.

Аммо таҷрибаи ҳамзистии халқҳои собиқ давлатҳои иттифоқии сотсиалистии «СССР», Югославия, Чехословакия ва баъзе давлатҳои соҳти дигар тасдиқ карданд, ки халқҳои дар давраи дуру дарози таърихӣ инкишофи худ хеле пешрафта низ таҳкурсии этникии худро аз даст намедиханд. Бинобар ин, ҳар яке аз ин миллатҳо ҳамчун орзуи дерина ҳаваси соҳибхитиёри доранд ва вазъи воқеии худро ҳамчун муваққатӣ ва давраи гузариш медонанд. Мисоли инро дар таҷрибаи сохтмони давлатии Федератсияи Русия равшан мушоҳида кардан мумкин аст. Касе, ки аз таърихи муттаҳидшавии халқҳои ин кишвар маълумот дорад, тасаввур карда наметавонад, ки тибқи зӯри дар ҳаёти Русия ҷамъ овардани онҳо орзуи соҳибхитиёр гаштанд аз онҳо дур карда бошад. Ҳодисаҳои солҳои навадуми асри XX дар кишварҳои Кавкази шимолӣ ва тавассути муҳорибаҳои шадид аз нав ба иттиҳоди Русия даровардани халқҳои ин кишвар мисоли равшани пойдоии ғояи соҳибхитиёрии миллӣ мебошад. Як қатор сиёсатмадорони ин давлат ҳануз ҳам дар ҳаваси ба ихтиёри Русия баргирдонидани собиқ ҷумҳуриҳои иттифоқии шуравианд. Дар авҷи орзуҳои шовинистӣ сионистии худ сиёсатмадори намоёни ин давлат Жириновский ҳаваси Тоҷикистонро ба ҳаёти Русия баргардондан ва тоҷиконро дар қитъаҳои ноободи Шарқи Дур ҷойгир кардан дошт. Аммо чунин сиёсатмадорон тасаввур карда наметавонанд, ки ғояи соҳибхитиёр гаштани миллат на фақат орзуи деринаи ҳар як миллат, балки мазмуни ҳастӣ ва дурнамои вуҷуди он буда, мубориза барои ноил гаштан ба онро миллатҳо ҳеҷ гоҳ сарфи назар карда наметавонанд.

Дар конститутсияи бисёр давлатҳо соҳибхитиёрии миллат бевосита ном бурда намешавад. Дар асл тибқи ҳолатҳои дар боло қайдёфта, дар заминаи амалӣ намудани соҳибхитиёрии миллӣ давлати соҳибхитиёр бунёд мегардад. Камтарин давлатҳо берун аз амалӣ кардани соҳибхитиёрии худ ба мустақилият ноил гаштаанд. Ташкилҳои ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна ва давлати соҳибхитиёр гардидани онҳо низ ба ҳамин омил робита дорад⁴¹⁷. Соҳибхитиёрии миллӣ гуфта ҳамчун қоида – пурраҳокимиятии миллат, озоди сиёсии он, доштани имкони воқеии муайян кардани ҳислати ҳаёти миллии худ, пеш аз ҳама лаёқати худмуайянсозии сиёсӣ то ҳадди ҷудо шудан ва ташкили давлати мустақил доништа мешавад. Маҳз дар заминаи амалӣ кардани чунин имкон давлати соҳибхитиёр пайдо мегардад.

Ба ҳамин тариқ, соҳибхитиёрии миллат на фақат нишонаи ҳоси миллат, балки маҳсули муносибатҳои ҷамъиятӣ аст, ки дар раванди иштирок дар онҳо манфиатҳои умумӣ пайдо гардида, халқиятҳо ба якдигар муттаҳид месозад. Дар зер таъсири рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ робитаи ҳамзистӣ ва ҳамкориҳои халқҳо ривож меёбад ва дар заминаи онҳо манфиатҳо то рафт устувор гашта раванди муттаҳидгардии халқҳо метезонад.

Кулли манфиатҳои иҷтимоӣ сиёсии халқҳо дар заминаи мавҷудияти нишонаҳои ҳоси миллӣ боиси ташаккулҳои соҳибхитиёрии миллӣ гардида онҳоро ба мубориза барои барпо кардани давлати миллӣ сафарбар месозад. Берун аз пайдоиши манфиатҳои миллӣ муттаҳидшавии халқҳо дар ҳадди табақаҳо ва омодагии онҳо барои мубориза барои ноил гаштан ба соҳибхитиёри ва ташкили давлати миллӣ ғайриимкон аст. Ба

⁴¹⁷ Лепёшкин А.И. Советский федерализм (теория и практика). –М. Изд. «Юрид. лит.». 1977. –С.152-172. - 320 с.

хамин тариқ, соҳибхитиёрии миллӣ фақат дар марҳиллаи муайяни таърихӣ руши миллат пайдо гардида, ҳадафи асосии он барпо кардани давлати соҳибхитиёр мебошад.

Соҳибхитиёрии давлат – ҳокимияти олий ва мустақилии давлатро ифода карда, дар дохил ва хориҷи мамлакат аз номи худ баромад карданро ифода мекунад⁴¹⁸. Давлат ҳамчун намоёндаи расмӣ халқ имкони ифодаи иродаи шаҳрвандони худ, таъмини ҳуқуқ ва манфиатҳои онҳоро пурра он вақт дошта метавонад, ки соҳибхитиёр бошад. Ҳамчун хусусияти муҳими ҳокимияти давлатӣ соҳибхитиёри нишонаи сифатии ҳуди давлат мебошад. Аввалин бор мафҳуми соҳибхитиёриро бо хамин мазмун олими франсуз Ж. Боден дар асри 16 асоснок карда буд⁴¹⁹. Соҳибхитиёрии давлат бо соҳибхитиёрии халқу миллат пайванд буда, тавассути иродаи халқ ҳокимияти давлатӣ барпо меёбад.

Мустақилии давлат дар дохили мамлакат ва истиклолияти он дар робитаҳои хориҷӣ, яъне ҳокимияти пурраи қонунгузорӣ, иҷроия ва суд дар ҳудуди давлат, ки ҳаргуна ҳокимияти берунаро истисно менамояд, инчунин ба ҳокимияти давлати хориҷӣ дар робитаҳои байналмилалӣ итоат надоштан, ғайр аз ҳолатҳои равшан ифода ёфтаи розигии ихтиёрии дар қонун муайяншудаи давлат ба маҳдуд шудани соҳибхитиёри таҷассум меёбад. Дар асл соҳибхитиёрии давлат ҳамеша пурра ва қатъӣ аст. Соҳибхитиёри ҳамчун ҳислати ҳоси ҳокимияти давлатӣ, нишонаи сифатии давлат буда, моҳияти сиёсӣ-ҳуқуқии онро муайян мекунад⁴²⁰.

Давлат яке аз узви таркибии ҷамъият, ташкилоти сиёсӣ-ҳуқуқии он, падидаи иҷтимоӣ сиёсие аст, ки дар натиҷаи пайдоиш ва фаъолияти ҳокимияти давлатӣ ташкил ёфта, дар ҳолати зарурӣ маҷбуркуниро ба қор мебарад. Ба нишонаҳои умумии давлат тааллуқ доранд: а) ташкилоти сиёсии ҷомеа, ки ҳалли қорҳои умумиро таъмин мекунад; б) мавҷуд будани дастгоҳи давлатӣ, табақаи махсуси идоракунадагони касбӣ; в) доштани ҳудуди амали ҳокимият дар қаламрави муайян; г) ба шаҳрвандӣ (табаият) табдил ёфтани сокинони ҳудуди муайян; д) тавассути рамзу нишонаҳои ҳоси давлатӣ (Парчам, Нишон, Суруди миллӣ, пойтахт, забони давлатӣ, пули миллӣ) ифода кардани махсусияти миллӣ; д) қорӣ кардани андоз - асоси иқтисодии фаъолияти ҳокимият.

Давлат – зухуроти иҷтимоист, ки дар қолаби муайяни таърихӣ маҳдуд аст. Он дар натиҷаи иваз шудани робитаҳои устувори бумии барои сохтори ҷомеаи ибтидоӣ хос ташкил меёбад. Дар заминаи муносибатҳои қабилавӣ муносибатҳои ҷомеаи ибтидоӣ ташаккул ёфта давра ба давра ба муносибатҳои тамаддунӣ табдил меёбад.

Тибқи типи таърихӣ низоми ҳуқуқӣ-сиёсӣ давлат ба ибтидоӣ ва муттарақӣ чудо мешавад. Ба типи аввал давлатҳои дар натиҷаи таназули сохтори обшонаи ибтидоӣ пайдошуда мансубанд: а) деспотия дар давраи қадим дар Шарқ (Миср) пайдо шуда буд; б) давлати ғуломдорӣ Баҳри Миёназамин (империяи Рим, полисҳои Юнони Қадим – Афина, Спарта); в) ташкилотҳои давлатии феодалӣ (Осиё, Аврупо, аз ҷумла Киеви Рус). Ба қойи онҳо типҳои ривҷёфтаи низоми ҳуқуқӣ давлатии капиталистӣ бо шаклҳои ба он ҳоси ташкили ҷомеа пайдо мешаванд. Аз рӯи чунин консепсия назариятчиён пайдоиши давлатро бо чунин омилҳо: назарияи табиӣ ҳуқуқии пайдоиши давлат (Г. Гоббс, П. Голбах, Д. Дидро, Ж.Ж.Руссо); назарияи табиӣ (Платон, Аристотел); назарияи синфӣ (К. Маркс, Ф. Энгелс, В.И.Ленин); назарияи руҳӣ (Л.Петражитски – сотсиологи поляки-русӣ) ва дигар типи таърихӣ давлат чудо мекунад.

Давлати соҳибхитиёр маҳсули муборизаи халқу миллатҳое мебошад, ки бо ташкилҳои давлати миллӣ ва ноил гаштан ба соҳибхитиёрии миллӣ ба анҷом расидааст. Давлат ва соҳибхитиёри дар конститутияхо аксар вақт тафсири ҳудро надоранд⁴²¹. Ҳуқуқи конститутисионӣ умуман дар бораи давлат фақат ба равшан

⁴¹⁸ Шевцов В.С. Государственный суверенитет (вопросы теории). -М.: «Наука». 1979. -С.5-54. -300 с.

⁴¹⁹ Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. Учебник для вузов. -М.: Изд. Норма. 2008. -С. 125-131. -816 с.

⁴²⁰ Имомов А. Размышления о государственном суверенитете //Госу-дарствоведение и права человека (Научно-практический журнал). 2020. № 1. -С.52-69.

⁴²¹ Имомов А. Государственный суверенитет воплощение самостоятельности народа //Известия Института философии, политологии и права НАНТ. 2023. № 1. -С. 134-145.

кардани чи тавр ташкил ёфтани он, нишон додани шакли идоракуни, моҳият, баъзе усулҳо ва вазифаҳои он, инчунин муайян кардани рамзҳои давлат маҳдуд мегардад. Дар хусуси соҳибхитиёри бошад ғайр аз эълон доштани он, инчунин ба субъектони амалӣ кардани соҳибхитиёри ишора ва шаклҳои амалӣ намудани онро муайян мекунад.

Дар адабиёти ҳукукии бо забони русӣ нашрефта кӯшиши аз ҳамдигар фарқ кунонидани мафҳумҳои «соҳибхитиёрии давлат» ва «давлати соҳибхитиёр» чой дорад. Аммо ба назари мо онҳо мафҳумҳои яктартибӣ, яке аз зухуроти моҳияти давлат мебошанд, ки ҳамаи самтҳои асосии фаъолияти давлатро дарбар мегиранд. Бинобар ин, онҳоро асоснок аз ҳамдигар фарқ гузоштан ва хусусияти онҳоро дар забони русӣ равшан кардан кори душвор аст. Дар забони тоҷикӣ бошад барои онҳоро аз якдигар фарқ гузоштан кушиш кардан бесамара аст⁴²².

Ҳамаи олимони тасдиқ мекунанд, ки соҳибхитиёрии давлат, мазмун ва моҳият, ифодакунанда, субъекти амалӣ гардонидани он худ давлат мебошад. Баробари ин мувофиқи баъзе ақидаҳо соҳибхитиёрии давлат тавассути амалӣ кардани салоҳияти ҳукукӣ-давлатии мақомоти ҳокимият татбиқ мегардад⁴²³. Онҳо чунин мешуморанд, ки на давлат худ бо худ, балки мақомоти ҳокимияти давлати барандаи соҳибхитиёрии давлат мебошад. Гарчи чунин мавқеъ оид ба мафҳум ва таъиноти соҳибхитиёрии давлатӣ бештар ба адабиёти давраи шуравӣ хос буд, аммо ҳануз ҳам онро дар баъзе олимони дастгирӣ мекунанд.

Соҳибхитиёрии давлатӣ бевосита бо моҳияти давлат ва шаклҳои амалӣ гардонидани ҳокимияти давлатӣ робита дорад. Дар таҷрибаи фаъолияти давлат, мақомоти он татбиқ кардани хусусияти соҳибхитиёрии ҳокимияти давлатӣ ифода меёбад. Оид ба масъалаи ба кӣ тааллуқ доштани соҳибхитиёри ба давлат ё ҳокимияти давлатӣ беасос будани гузориши чунин масъаларо қайд кардан муҳим аст. Соҳибхитиёрии давлат ифодакунандаи чунин хусусиятҳои ҳокимияти давлатӣ, ба монанди ҳокимияти олии ва истиқлолият тавассути фаъолияти давлат, мақомоти он ва низоми ҳукукии он амалӣ карда мешавад. Бинобар ин мафҳумҳои соҳибхитиёрии давлат ва давлати соҳибхитиёр ҳаммаъно ва ҳамвазн мебошанд.

Баъзе олимони ватанӣ мафҳуми соҳибхитиёрии давлатро бо мазмуни васеъ ва маҳдуд шарҳ медиҳанд. Бо мазмуни маҳдуд онҳо соҳибхитиёрии давлат гуфта хосияти ҷудонопазири муҳимми давлат, ифодакунандаи волоият, истиқлолият, пурра, махсусият ва ягонагии ҳокимияти давлатии ҳамин мамлакатро мешуморанд. Бо мазмуни васеъ соҳибхитиёрии давлат – ҳокимияти олии давлатӣ дар дохили мамлакат ва истиқлолияти онро дар робитаҳои хориҷӣ, яъне ҳокимияти пурраи қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ дар ҳудуди давлат аст, ки ҳар гуна мудохилаи ҳокимияти давлати хориҷиро инкор мекунад. Ғайр аз ин, итоат накардани давлат ба ҳокимияти давлати хориҷӣ дар робитаҳои байналмилалӣ, ғайр аз ҳолатҳои равшан ифода ёфтаи розигии давлат ба маҳдуд шудани соҳибхитиёрии ӯ мебошад.

Соҳибхитиёрии давлат дар роҳи пурра амалӣ гаштан бо усули конституционализм ба соҳибхитиёрии халқ зич алоқаманд буда, бо робитаи ҳокимияти давлатӣ бо халқ асос меёбад. Ингуна робита бо зарурияти кафолати конституционии маҳдудсозии ҳокимиятдории халқ, ки ба речаи истибдодӣ гузашта метавонад, таҳдид ба ҳукуки инсон мебошад. Бинобар ин соҳибхитиёрии халқ бояд бо ҳукуки инсон ва эътибори олии ҳукукии ӯ маҳдуд гашта бошад.

Соҳибхитиёрии давлат падидаи муҳимтарини ҳукуки конституционӣ бо соҳибхитиёрии халқ зич алоқаманд буда, тавассути амалӣ кардани соҳибхитиёрии

⁴²² Имомов А. Соҳибхитиёрӣ ва истиқлолияти давлатӣ. Назария ва таҷриба // Аҳбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳукуки АМИТ. – 2025. – № 3. – С. 205-212.

⁴²³ Зоиров Д.М., Сафаров Б.А. Суверенная государственность на постсоветском пространстве: предпосылки и процесс формирования (на примере Таджикистана). Монография. – Санкт-Петербург. 2012. – С. 197-254. – 336 с.

миллӣ ташаккул меёбад⁴²⁴. Соҳибхитиёрии давлат мафҳуми ягона ва бутун буда баробари ин аз чунин узвҳои таркибӣ иборат аст: волоият, ягона ва мустақилии ҳокимияти давлатӣ, истиқлолият дар робитаҳои хориҷӣ иборат аст. Таҷрибаи барпоёбии соҳибхитиёрии давлат, ҳосияти мустақилии ҳокимияти давлатӣ ва рушди мустақилонаи ҳар як давлат дар заминаи чунин қонуниятҳо қарор гирифтаанд.

Мафҳуми соҳибхитиёрии давлат ва халқ дараҷаи нисбатан нав дар таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқӣ мебошад. Дар ҳаҷми пурраи худ он фақат дар ибтидои давраи Нав пайдо гардид, ки ба ташаккулёбии зухуроти миллат ҳамчун умумияти нави таърихии одамон робита дошта, мувофиқан ба ташкилёбии давлат, ки дар он сарчашмаи ниҳии ҳокимияти давлатӣ айнан бо ҳамин умумият алоқаманд буд. То давраи ҳозира қолаби «давлат-миллат» тафтиш нашудааст, бинобар ин мафҳуми соҳибхитиёрӣ аҳамияти назариявии худро нигоҳ дошта, ба қатори арзиши асосӣ ва тимсоли анъанаи ҳуқуқӣ табдил ёфтааст.

Баробари ин хато намебошад агар гуем, ки мафҳуми соҳибхитиёрӣ яке аз куҳнатарин дараҷаи илмӣ сиёсӣ-ҳуқуқӣ ва фалсафӣ-ҳуқуқӣ мебошад, чунки узви асосии назариявии ин мафҳуми илмиро ташкил дода дар як вақт қисми таркибии мафҳуми давлат аст. Бо ҳамин сифат онро ҳануз дар афкори фалсафӣ-ҳуқуқии антиқа дарёфт карда метавонем. Бинобар ин бо боварӣ гуфтан мумкин аст, ки пайдоиши мафҳуми соҳибхитиёрии давлат ва халқ якҷоя бо таҷрибаи аввалини дарки назариявии табиати давлат ба давраи антиқӣ робита дорад. Ташаккулёбӣ ва рушди он бошад ба марҳилаи таърихии оғози он тахминан ба асрҳои 15-16 алоқаманд донишманд мумкин аст⁴²⁵.

Дар бораи алоқамандии соҳибхитиёрии давлат бо ду шакли дигари таҷассуми соҳибхитиёрӣ: соҳибхитиёрии миллат ва соҳибхитиёрии халқ фикру мулоҳизаҳо гуногунанд. Пеш аз ҳама бо он асос қардан муҳим аст, ки соҳибхитиёрии давлат дар заминаи татбиқ шудани соҳибхитиёрии миллат ташаккул меёбад. Барпо қардани шакли дарқории давлатдорӣ дар натиҷаи аз тарафи миллати дахлдор амалӣ қардани соҳибхитиёрии ба он хос пайдо мегардад. Муборизаи мустақилона барои ноил гаштан ба соҳибхитиёрии пурра ба ташкили давлати миллӣ раванди муътадили пешравии миллати муайян мебошад. Шаклҳои инъикоси мубориза вобаста ба сатҳи ҳудодоҳии сиёсии миллат, шароити муайяни дар ин ҷо он сатҳи инкишоф қарор доштан ва робитаҳо бо халқҳои якҷоя бо онҳо истиқомат дошта гуногун аст. Озод гаштан аз тобеияти миллӣ қадами нахустин дар роҳи барпо қардани давлати миллӣ мебошад. Аз тобеияти миллӣ ҷо колониалӣ озод гашта, миллати мазкур худро масъул мегардонад давлате барпо намояд, ки манфиатҳои умумии ҳамаи халқҳои дар ҳудуди муайян якҷоя бо миллати тағҷойи истиқомат доштара ифода намояд. Давлати миллӣ бо тадриҷ олоти амалӣ қардани ирода ва манфиати ҳамаи халқ, ҳимояткунандаи манфиатҳои умумӣ ва ҳоси онҳо мегардад⁴²⁶.

Соҳибхитиёрии халқ яке аз усулҳои барпо қардани давлати демократӣ аст, ки моҳияти он сарчашмаи ҳокимият донишманди халқ, мақомоти ҳокимияти давлатӣ бошад аз номи халқ ва манфиати ӯ амал қардани онро ифода мекунад. Дар илми ҳуқуқи конституционӣ ва сиёсатшиносӣ соҳибхитиёрии миллӣ гуфта гоҳҳо ҳокимиятдорӣ халқ ҷо пурраҳокимиятии халқ ном бурда мешавад. Усули ҳуқуқи соҳибхитиёрии халқ дар мавҷуд будани комплекси маҷмуи механизмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, сиёсӣ, ташкилӣ ва махсуси ҳуқуқиест, ки тавассути онҳо халқ ба идоракунии ҷамъият ва давлат таъсири муайянкунанда мерасонад. Ба қатори онҳо пеш аз ҳама падидаҳои демократияи

⁴²⁴ Сальников М.В. Политико-правовое управление и угрозы суверенитету государства. 2-ое изд. –М.: ИНФРА –М. 2024. –С. 28. -423.

⁴²⁵ Зоир Дж.М. Конституция Республики Таджикистан: 30 лет. Эволюция, теория и история, сравнительное право, современность. Монография. 2-ое изд. –Д.: «Дониш». 2024. –С. 295-303. -421.

⁴²⁶ Имомов А. Ҳуқуқи конституционӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри панҷум. –Д.: ҶДММ «Хирадмандон». –С.180-193. 413-426. -774 с.

бевосита ва намояндагӣ дахл доранд. Тибқи аз тарафи халқ ваколатҳои вогузоршударо оид ба идоракунии мақомоти давлатӣ амалӣ намудан соҳибхитӣрии давлатӣ пойдор мегардад.

Соҳибхитӣрии халқ дараҷаи ҳатмии аввалии усулҳои ҳар як конститутисии демократӣ буда, дар марҳилаи ҳозира дар ҷаҳони муттамадин онро зоҳиран ҳеҷ кас инкор намекунад. Таърихан он дар рафти муборизаи инқилобии халқҳо муқобили мутлақияти феодалии (асрҳои 17-18) ва иддаои подшоҳон ба ҳокимияти номаҳдуд ҳамчун мандати аз боло додашуда, пайдо шудааст. Ба ҳамин тариқ, мафҳуми соҳибхитӣрӣ (ифодакунандаи ҳокимияти олии, истиқлолият), ҳануз дар асри 16 аз тарафи Ж.Боден (Франсия) барои асоснок кардани номаҳдуд будани ҳокимияти давлатӣ, бо мазмуни нав барои тасдиқи консепсияи демократии давлат ва ҳокимиятдории халқ истифода шудааст. Усули конститутисионии соҳибхитӣрии халқ имрӯз ҳам ба ҳокимиятдорон таъкид мекунад, ки онҳо набояд фаромуш кунанд, ки аз номи кӣ ҳокимиятро соҳиб шудаанд ва аз номи кӣ уҳдадоранд ҳокимиятро амалӣ намоянд.

Минбаъд дар асри 20 мафҳуми «соҳибхитӣрии миллат» пайдо гардид, ки бо пурраҳокимиятии миллат ё ҳуқуқи миллат ба худмуайян-кунӣ то ҳадди ташкили давлати миллий як доништа мешавад. Мувофиқи табиати худ бо мазмуни ниҳойӣ, бо эътирофи баъзе муаллифон он мафҳуми ҳуқуқӣ намебошад, чунки ҳеҷ давлати сермиллат наметавонад «ҳуқуқ» ба вайрон кардани ягонагии худро муқаррар намояд. Иттиҳоди Аврупо бо мақсади монеа гузоштан ба майлони хавфноки миллатчигӣ ва сепаратизм (ҷудоихоҳӣ) дар санади Хотимавии Машваратии Хелсинки усули бутуни ва вайроннашавандаи ҳудудии давлатҳои қитъаи Аврупо пешниҳод ва муқаррар кард. Аз мавқеи ақли солим дарк кардан душвор нест, ки дар ҷомеаи сермиллат давлат наметавонад якмиллатиро роҳи беҳатарӣ ва дур аз низои миллий донад. Давлати демократии ҳуқуқӣ ба поймолкунии ҳуқуқи миллатҳо роҳ надода, ба шаҳрвандони ҳамаи миллатҳо барои ифода кардани манфиатҳои миллий-фарҳангии онҳо имконият медиҳад.

Аммо дар марҳилаи муосир воқеият чунин аст, ки давлатҳо сарфи назар аз эълони конститутисионии моҳияти демократии худ ва ҳатто давлати ҳуқуқбунёд эълон гаштан, воқеан аз он хеле дуранд. Меъёрҳои конститутисионӣ дар ин хусус риоя намешаванд ва ё онро шуурнокона нодида мегиранд. Дар натиҷа муҳлатҳои интихоботи мансабдорон риоя намешаванд, риояи қонунҳо ба моҳияти давлати ҳуқуқбунёд ҷавобгӯ нестанд, ришвахорӣ (коррупсия) ҳамчун вабо ҳамаи доираҳои идоракунӣ ва хизматрасониро фаро мегирад. Ин вабо ончунон дар аксари ҷомеаҳо реша давондааст, ки ҳатто мансабдорони давлатҳои дар ҳолати ҷангӣ қарор дошта низ ба камтар ё зиёдтар ғорат кардани молу мулки давлатӣ ва ҷамъиятӣ, аз корафтадагон гирифтани пора одат кардаанд. Дар чунин муҳит усули демократии идоракунӣ, ҳатто дар давлатҳои ҳуқуқӣ ва ба ном демократӣ низ беш аз шиор чизи дигаре нест.

Вазъи байналмилалӣ ҷаҳон дар замони ҳозира давлатҳои абар-қудратро аз риояи расму русум ва меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ то рафт дур мекунад. Сиёсати зӯрварӣ ба воситаи асосии ҳалли масъалаҳои байналмилалӣ ва байнидавлатӣ табдил ёфта, бо роҳи идомаи сиёсати сулҳҷӯна ҳалли масъалаҳои мураккаб, тавассути машварату музокироту муқолима ба мувофиқа омадан то рафт беқурб мегардад. Ибораи муддате фаромушшудаи «жандарми халқҳо» боз ҷон мегирад. Давлати абарқудрати давр Ийолоти Муттаҳидаи Амрико ва ғумошта он Исроил (ё баръакс), ҳоло функсияи жандармиро пурра аз худ ва онро дар шакли даҳшатбор муқобили халқу миллатҳои Шарқи Наздик, Шимолии Африқо, баъзе давлатҳои Америкаи Лотинӣ амалӣ карда истодаанд. Вафодорӣ ба равияи сионистии давлати Исроил аксари сиёсатмадорони Ғарбро мубталои мубориза бар зидди дунёи ғайрияхудӣ ва ғайрихристианӣ гардонидаст. Ба назари онҳо чунин қувваи муташаккил, аксаран давлатҳои мусулмонӣ мебошанд, ки берун аз таъсири дигар динҳои ҷаҳонӣ мустақилона бо роҳи сулҳу осоиш ва риояи одоби муошират бо ҳамаи халқҳо зиндагӣ мекунанд. Аммо дунёи яҳудӣ ва насронӣ аз чунин тарзи ҳаёти онҳо ҳамеша дар ҳарос ҳастанд. Маҳз дар зери чунин ҳарос онҳо ба дини мубини ислом ва мамлакатҳои

мусулмонӣ ниқоби сароби (фантоми) зӯровари ро бор мекунад, ки дар асл ҳеҷ гуна асоси воқеӣ надорад. Зеро ки чунин шахсият ва равияҳои гоҳ-гоҳ аз номи мусулмонон ба майдони муҳорибаи кушод бархеста, ба монанди сарвари Ал-Қоида, ба ном ҳаракати ИГИЛ, (асосан дастпарварони ташкилотҳои ҳосусии Мосад, Раёсати Марказии Ҳосусӣ (ЦРУ), Бюрои Федералии Тафтишотӣ (ФБР) мебошанд, ки аз рӯи нақшаи онҳо тартиб дода амал мекунад. Қоӣи тааҷуб нест, ки бо мурури замон баъди ошкор шудани ҳадафи ниҳои ташкилоти ҳосусии онҳоро ба мубориза ҷалб карда, ки ҳадафи ҳимояи ҳуқуқи инсон ва ё мусулмоноро надоранд, онҳо аз мубориза дур мешаванд ё худӣ супоришдиҳандагон онҳоро маҳв месозанд. Бо шиорҳои ҳифзи рукнҳои демократӣ ва ҳимояи ҳуқуқи инсон доираҳои сионистӣ дар ду се даҳсолаи охири асри 20 ва оғози асри 21 давлатҳои исломии Ироқ, Ливия, Афғонистон, Сурия, Лубнон, кишвари Фаластинро ба ҳок яксон ва аксари сарварони қонунии онҳоро ваҳшиёна ба қатл расониданд. Хилофи ҳар гуна қоидаҳои ҳамзистӣ ва меёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ Сарвари Венесуэларо бо аҳли оила аз кулбаи ҳок рабуда, бо дасту пойи занҷирбанд ба Амрико овардан ва дар ҳабс нигоҳ доштан, намунаи сиёсати поймолкунии соҳибхитиёри ва истиклолияти давлати мустақил аст, ки ғайр аз ҳирси тороҷ кардани боигарии миллии он - нафту газ чизи дигаре нест. Халқи мусулмони Фаластинро қирғин ва онро ба қавми муҳочирони гуреза мубаддал намудани яҳудиён, нақшаи деринаи аз ҳисоби ҳудуди кишвари Фаластин афзун кардани мулки Исроил мебошад. Дар амалӣ кардани ин иқдомҳо шиорҳои ҳифзи ҳуқуқи инсон, таъмини баробарии халқҳо, риоя кардани ҳуқуқи муҳолифин ва ғайра батамом поймол ва ба инобат гирифта намешавад.

Таҳдид ба соҳибхитиёри – маҷмуаи талабот ва сабабҳои, ки хавфу хатари вайрон ё аз байн бурдани бутунии ҳудуд, мустақилият ва истиклолияти давлат, ҳамчунин манфиати ҳаётан муҳими шахсият, ҷомеа ва давлатро дорад. Мафҳуми «таҳдиди соҳибхитиёри» ба дараҷаи «таҳдиди амният» ҳаммаъно буда, он ҳамчун таҳдидҳои дохилӣ ва берунии шахсият, ҷамъият ва давлат фаҳмида мешавад. Таҳдид ба соҳибхитиёри аз таҳдиди амният моҳиятан фарқ мекунад, ки нишонаҳои асосӣ, мазмуни сиёсӣ-ҳуқуқӣ, таъиноти функционали дорад. Умумияти байни онҳо моҳиятан монандӣ дорад. Дар ҳар ҳолат таҳдидҳо хатарҳои ҳастанд, ки ҳадафи расонидани зарари ҳақиқӣ ва воқеи доранд. Нисбати соҳибхитиёри зарар расондан ё вайрон кардан, суиқасд ба соҳибхитиёри ё маҳрум шудан аз он, ё ки қисман ё пурра аз даст додани он, ки қисман ё пурра тағйир ёфтани шароит ва сабаби онҳоро барпо ва таъминкунанда мебошад⁴²⁷.

Аммо таҷовузи имрӯзаи Амрико ва Исроил, бо дастгирии аксари давлатҳои Аврупо муқобили давлати таърихан осуда ва фарҳангии Эрон, ки сионистони тамоми дунё, ҳусусан, доҳиёни яҳудтабори Аврупо ва Амрико бе ҷуну ҷаро дастгирӣ мекунад, дунёро на ба тоифа, балки ба ҷандин қавму гуруҳ тақсим кардааст. Иқдоми бо зӯру тавоноии ҳарбиёни Амрико ва Исроил забт кардани Эрон, ки ҳадафи асосии он аз худ кардани боигарии табиӣ он, ҳусусан нафту газ ва бартараф кардани рақобат бо сионистони Исроил мебошад, имрӯз ба муқобилияти қаҳра-мононаи халқи Эрон рӯ ба рӯ шудааст. Сарфи назар аз он ки сиёсати зӯрии ИМА ва дасисабозии ҳукумати Исроил аксари давлатҳои дунёро иттифоқчиашон гардонидаст ва бо кумаку дастгирии онҳо Эрони бостониро ба ҳарбазор табдил дода истодаанд, ҳукумат ва халқи ҷасури Эрон ҳамоно ба онҳо ҷавоби сазовор медиҳад. Дар ин муҳориба чизи ҳайратовар он аст, аксари ҳамсоядавлатҳои арабии Эрон низ ба ёрии таҷовузкорони Амрико ва Исроил ба муқобили Эрон бархестаанд. Барои чунин иқдоми арабҳо ва яқоя бо таҷовузкорони амрикоӣ ва яҳудӣ ба Эрон ҳуҷум овардани онҳо, ғайр аз тарсу тамаъ аз қудрати зӯрии амрико чизи дигаре нест. Чунки ҳукумат ва қувваҳои ҳарбии Эрон ҷанде барвақт аз ҳуҷуми таҷовузкорон, ҳамаи ҷаҳон ва худӣ мамлакатҳои арабӣ дар сарҳадашон ба базаҳои ҳарбии ИМА қой дода, таъкид карда буд, ки дар ҳолати оғоз кардани ҳуҷум ба мо, базаҳои ҳарбии ҳориҷӣ мушакборон карда мешаванд. Бинобар ин мамлакатҳои

⁴²⁷ Имомов А. Ҳуқуқи конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри панҷум. –Д.: ҶДММ «Хирадмандон». –С.180-216. 413-426. -774 с.

араб, ки аксаран дар худудашон базаҳои калони ҳарбии ИМА-ро доранд, бояд ба истифодаи онҳо дар таҷовузи Амрикою Исроил муқобили Эрон роҳ надиханд. Ин иқдом яке аз роҳҳои ҳифзи истиқлолияти Эрон мебошад. Чанд муҳлат аз тарафи роҳбарони давлатҳои араб ҳеҷ гуна воқунише набуд. Дирӯз баъди аз тарафи таҷовузкорон Трамп ва Натаняҳу онҳоро сиёсат кардан, акнун аз тарс тайёранд, ки муқобили ҳамсояи худ Эрон бичанганд ва мусулмонони мамлакати исломиро қурбон кунанд. Ҳатто роҳбарони давлати шоханшоҳии Арабистони Саудӣ бар ҳилофи ҳаргуна ахлоқи исломӣ ба амрикоӣён ва исроилиҳо ваъда доданд, ки қушодани гулугоҳи Ҳурмузро ба уҳда мегиранд ва ба забт кардани Эрон мусоидат менамоянд. Гуё иқдоми онҳо ҳилофи қоидаҳои ҳамсоягӣ ва руҳҳои исломӣ ва бечавоб мемонда бошад.

Аз рӯзи 10 март соли 2026 дар пойтахти Покистон бо ташаббуси Ҳукумати ин мамлакат гуфтушуниди байни ИМА ва Эрон доир ба хотима гузоштан ба таҷовузи Амрико ва Исроил ба муқобили Эрон оғоз ёфт. Аммо аз ибтидо ИМА мавқеи ғолибро ишғол карда ба Эрон талаби таҳдидомез (ультиматум) гузошт, ки аз ҳуқуқҳои соҳибхитӣро на худ ба чанде аз боигариҳои табиӣ ва мавқеи ҷуғрофияш, аз ҳуқуқи бо мақсадҳои озоишта истифода кардани нерӯҳои атомӣ даст кашад, товони ҷанги таҷовузкоронаи оғозкардаашро муқобили Эрон насупорад, гулугоҳи Ҳурмузро муҳосира намояд ва ғайра. Дар муҳориба бо ИМА ва Исроил бо вучуди ба харобазор табдил додани шаҳрҳои обод, нест шудани объектҳои ҳаётан муҳимми иқтисодию истеҳсолӣ, вайрону валангор кардани муассисаҳои таълимӣ, тандурустӣ ва мадания маишӣ ва қурбонҳои бешумори занон ва кӯдакон, аҳолии озоиштаи Эрон, мардуми сарбаланди он мутеъ ва мағлуб нашудаанд ва тайёранд муқобили таҷовуз то охир истодагари кунанд. Истиқлолияти кишвари худро ҳимоя ва ба таҷовузкорон ҷавоби сазовор диҳанд.

Соҳибхитӣро давлат ва халқи Тоҷикистон даставвал дар Эъломиаи Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон эълон гардида минбаъд дар Конститутсияи соли 1994 танзим ёфтааст. Моддаи якуми Конститутсия - Ҷумҳурии Тоҷикистонро давлати соҳибхитӣ ва моддаи 6 дар Тоҷикистон халқ баёнғари соҳибхитӣ ва сарчашмаи ягонаи ҳокимияти давлати будани онро расмӣ гардондааст. Ҳамчунин тавассути бевосита ва ё ба воситаи вакилони худ амали кардани ҳокимияти давлатиро муқаррар кардааст. Эълон карда шудааст, ки ифодаи олии бевоситаи амалӣ кардани ҳокимияти халқ раёйпурсии умумихалқӣ ва интихоботи умумӣ мебошад. Дар моддаи 7 муайян карда шудааст, ки соҳибхитӣро, истиқлолият ва тамомиаи арзии Тоҷикистонро давлат таъмин менамояд. Аз мазмуни меъёрҳои мазкури Конститутсияи Тоҷикистон дарк кардан осон аст, ки соҳибхитӣро давлат ва соҳибхитӣро халқ бо ҳам алоқаманд буда, дар заминаи якдигар қарор гирифтаанд. Халалдор кардани яке аз онҳо боиси нукс пайдо кардани соҳибхитӣро ва истиқлолияти давлатӣ ва поймол гаштани ҳуқуқи озоидҳои инсон ва шаҳрванд мегардад⁴²⁸.

Ба ҳамин тариқ, сегонаи соҳибхитӣро (миллӣ, давлатӣ, халқӣ) ҷузъи бо ҳам пайванди умумияте ҳастанд, ки дар алоқамандии устувор нашунамо ёфта метавонанд. Дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ бештар вақт соҳибхитӣро, пурраҳокимиятӣ, комилҳуқуқии халқро бо мафҳуми демократия ҳаммаъно мешуморанд. Ин ибора дар забони тоҷикӣ бо мафҳуми мардумсолорӣ як доништа шуда, бо иштироки мардум ҳалли худро ёфтани ҳамаи масъалаҳои ҳаёти давлатӣ ва ҷамъиятиро ифода мекунад. Тибқи пурраҳокимиятии халқ шакли намоёндагӣ ва бевоситаи ҳокимиятдорӣ амалӣ карда мешавад.

Дар хотима ба яке аз меъёри конститутсионӣ, ки бо падидаи соҳибхитӣро дар ҳамаи шакли пайвандии он алоқаманд аст эътибори хонандаро ҷалб кардаро муҳим мешуморам. Дар моддаи 100 Конститутсия дар хусуси тағйирнопазирии шакл, моҳият ва арзишҳои дар моддаи 1 муқарраршуда гуфта шудааст. Аммо тағйирнопазирии моҳияти давлати соҳибхитӣро Тоҷикистон махсус қайд наёфтааст. Ин ҳолатро бо он

⁴²⁸ Вихров А.А., Сальников М.В., Адамян Т.А., Биктасов А.А. Понятие и сущность суверенитета // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. 2005. № 3. –С.14-25.

алоқаманд донишманд мумкин аст, ки шакли идораи ҷумҳурии ва моҳияти демократии Тоҷикистон дар заминаи соҳибхотирӣ қарор гирифтаанд ва тағйирнопазир эълон шудани онҳо абадӣ ва устувори соҳибхотирӣ миллат, давлат ва халқро ифода мекунад. Аз ин рӯ, барои дар моддаи 100 Конституция муқаррар кардани тағйирнопазирӣ соҳибхотирӣ ҚТ воқеан ҳеҷ гуна зарурӣ надорад. Ҳифзи соҳибхотирӣ Тоҷикистон ва таъмини абадӣ давлатдорӣ тоҷикон вазифаи муқаддаси давлат ва ҷомеа, шаъну шарафи ҳар як инсон ва шахрванди ҷумҳурии мебошад.

Адабиёт:

1. Шевцов В.С. Национальный суверенитет (Проблемы теории и методологии). – М. Юрид. лит.-ра. 1978. – С.3-70. – 232 с.
2. Раджабов С.А. В.И. Ленин и советская национальная государственность. – Душанбе. Изд. Ирфон. 1970. – С.344-402. – 678 с.
3. Лепешкин А.И. Советский федерализм (теория и практика). – М. Изд. «Юрид. лит.». 1977. – С.152-172. – 320 с.
4. Шевцов В.С. Государственный суверенитет (вопросы теории). – М.: «Наука». 1979. – С.5-54. – 300 с.
5. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. Учебник для вузов. – М.: Изд. Норма. 2008. – С. 125-131. – 816 с.
6. Имомов А. Размышления о государственном суверенитете // Государствоведение и права человека (Научно-практический журнал). 2020. № 1. – С.52-69.
7. Имомов А. Государственный суверенитет воплощение политологии и права НАНТ. 2023. № 1. – С. 134-145.
8. Имомов А. Соҳибхотирӣ ва истиклолияти давлатӣ. Назария ва таҷриба // Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи АМИТ. 2025. № 3. – С. 205-212.
9. Зоиров Д.М., Сафаров Б.А. Суверенная государственность на постсоветском пространстве: предпосылки и процесс формирования (на примере Таджикистана). Монография. – Санкт-Петербург. 2012. – С. 197-254. – 336 с.
10. Сальников М.В. Политико-правовое управление и угрозы суверенитету государства. 2-ое изд. – М.: ИНФРА – М. 2024. – С. 28. – 423.
11. Зоир Дж.М. Конституция Республики Таджикистан: 30 лет. Эволюция, теория и история, сравнительное право, современность. Монография. 2-ое изд. – Д.: «Дониш». 2024. – С. 295-303. – 421.
12. Имомов А. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри панҷум. – Д.: ҚДММ «Хирадмандон». – С.180-193. 413-426. – 774 с.
13. Вихров А.А., Сальников М.В., Адамян Т.А., Биктасов А.А. Понятие и сущность суверенитета // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. 2005. № 3. – С.14-25.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба ҷоп тавсия шуд: 26.06.2026

ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ КОНСТИТУТСИОНИИ МАҲДУД КАРДАНИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ШАХСӢ ВА СИЁСӢ ДАР ҲОЛАТИ МУҚАРРАРӢ

Исозода Парвиз Асадулло,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, ассистенти кафедраи ҳуқуқи
инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ, номзади
илмҳои ҳуқуқшиносӣ
Тел.: 711610101
E-mail: isozoda_9393@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.2. Ҳуқуқи конститусионӣ; мурофиаи судии конститусионӣ;
мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии

Муқарриз: Сулаймонзода М.С., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

Фишурда: Дар мақолаи мазкур танзими ҳуқуқи конститусионии маҳдуд кардани ҳуқуқу озодиҳои шахсӣ ва сиёсӣ дар ҳолати муқаррарӣ мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Муаллиф бо таъки ба санадҳои муҳимми ҳуқуқи байналмилалӣ ва қонунгузориҳои миллий, инчунин андешаҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ зарурати танзими ҳуқуқҳои шахсӣ ва сиёсиро бо назардошти манфиатҳои ҷамъиятӣ, амнияти давлатӣ ва ҳифзи тартиботи ҳуқуқӣ асоснок менамояд. Дар мақола моҳияти маҳдудиятҳои ҳуқуқҳои шахсӣ ва сиёсӣ, шаклҳои зуҳур ва заминаҳои ҳуқуқи татбиқи онҳо мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Муаллиф қайд менамояд, ки маҳдуд кардани ҳуқуқу озодиҳо бояд танҳо дар асоси қонун, бо риояи принципҳои инсондӯстӣ ва мувозинати манфиатҳо амалӣ гардад.

Калидвожаҳо: Ҳуқуқ, ҳуқуқи инсон, Конститутсия, маҳдуд кардани ҳуқуқу озодиҳо, василаҳои ҳуқуқӣ, василаҳои ҳуқуқи конститусионӣ, озодиҳои шахсӣ, манфиатҳои шахсӣ, манфиатҳои ҷамъиятӣ, танзими ҳуқуқӣ.

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОГРАНИЧЕНИЯ ЛИЧНЫХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРАВ И СВОБОД В ОБЫЧНЫХ УСЛОВИЯХ

Исозода Парвиз Асадулло,
Таджикий национальный университет,
юридический факультет, ассистент кафедры
прав человека и сравнительного правоведения,
кандидат юридических наук
Тел.: 711610101
E-mail: isozoda_9393@mail.ru

Научная специальность: 5.5.2. Конституционное право; конституционный
судебный процесс; местные органы государственной власти и самоуправления

Рецензент: Сулаймонзода М.С., доктор юридических наук, доцент

Аннотация: В настоящей статье проводится анализ конституционно-правового регулирования ограничения личных и политических прав и свобод в обычных условиях. Автор, опираясь на важнейшие акты международного права и национальное законодательство, а также на взгляды отечественных и зарубежных ученых, обосновывает необходимость регулирования личных и политических прав с учетом общественных интересов, государственной безопасности и обеспечения правопорядка. В статье исследуются сущность ограничений личных и политических прав и свобод, формы их проявления, а также правовые основания их применения. Автор отмечает, что ограничение прав и свобод должно осуществляться исключительно на основании закона, с соблюдением принципов гуманизма и баланса интересов.

Ключевые слова: право, права человека, Конституция, ограничение прав и свобод, правовые механизмы, конституционно-правовые механизмы, личные свободы, личные интересы, общественные интересы, правовое регулирование.

CONSTITUTIONAL AND LEGAL REGULATION OF THE RESTRICTION OF PERSONAL AND POLITICAL RIGHTS AND FREEDOMS UNDER ORDINARY CONDITIONS

Isozoda Parviz Asadullo,

Tajik National University, Faculty of Law, assistant of the Department of Human Rights and Comparative Law, candidate of legal sciences

Tel.: 711610101

E-mail: isozoda_9393@mail.ru

Scientific Specialty: 5.5.2. Constitutional law; constitutional litigation; local government and self-government bodies

Reviewer: Sulaymonzoda M.S., doctor of legal sciences, docent

Annotation: This article analyzes the constitutional and legal regulation of restrictions on personal and political rights and freedoms under ordinary conditions. Drawing upon key instruments of international law, national legislation, as well as the views of domestic and foreign scholars, the author substantiates the necessity of regulating personal and political rights with due regard to public interests, state security, and the protection of legal order. The article examines the nature of restrictions on personal and political rights and freedoms, the forms in which such restrictions are manifested, and the legal grounds for their implementation. The author emphasizes that restrictions on rights and freedoms should be imposed solely on the basis of law and in compliance with the principles of humanism and the balance of interests.

Keywords: law, human rights, Constitution, restriction of rights and freedoms, legal mechanisms, constitutional-legal mechanisms, personal freedoms, private interests, public interests, legal regulation.

Дар илми ҳукуки конституционӣ ба таври умумӣ эътироф карда шудааст, ки ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрвандро дар ду ҳолат маҳдуд намудан мумкин аст, яъне дар ҳолати муқаррарӣ ва вазъияти ғавқулода. Новобаста аз он ки асосҳо, мақсад ва ҳудуди маҳдуднамоӣ дар ин ду ҳолат дорои хусусиятҳои ба ҳам шабеҳанд, аммо дар маҷмӯъ онҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Аз ин рӯ, таҳлили ҳуқуқӣ ва татбиқи маҳдуд кардани ҳукуки инсон дар ин ду ҳолат, аҳаммияти назариявӣ ва амалиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон доро мебошад.

Дар ибтидо мафҳуми ҳуқуқҳои асосии конституционии инсонро мавриди баррасӣ қарор медиҳем. Дар адабиёти ватанию хориҷӣ оид ба ҳукуки конституционӣ қайд карда мешавад, ки ҳуқуқ ва озодиҳои конституционӣ имкониятҳои мебошанд, ки дар Конституция сабт гардида, аз ҷониби давлат кафолат дода шудаанд ва ба ҳар кас имкон медиҳанд то намуд ва андозаи рафтори худро озодонаву мустақилона интихоб намуда, барои анҷом додани манфиатҳои иҷтимоии ба ӯ дода шуда, ҳам ба манфиати шахсӣ ва ҳам ба манфиати ҷамеа, талош намояд⁴²⁹. А.М. Диноршоев иброз менамояд, ки «ҳуқуқҳои конституционии инсон на танҳо имкониятҳои алоҳидаи ҳуқуқӣ мебошанд, ки маънои ҷудогона доранд, балки ҳамчун маҷмӯи ягонаи воқеияти ҳуқуқие амал мекунанд, ки мақоми шаҳрвандро дар давлат муайян мекунанд. Гузашта аз ин, маҳз ҳуқуқ ва озодиҳои конституционӣ ба ташаккул ва татбиқи асосҳои конституционии давлат таъсири назаррас расонида, мазмунӣ сиёсӣ, иқтисодӣ,

⁴²⁹ Имомов А.И. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. – Душанбе, 2017. – С. 91.

ичтимой ва маънавии онро муайян мекунанд ва баин восита табиати ҳукукии онро зоҳир менамоянд»⁴³⁰.

Хусусияти муҳимми ҳуқуқ ва озодиҳои конституционӣ мушаххас кардани онҳо дар қонунгузори соҳавӣ мебошад. Дар айни замон, ҳукуки конституционӣ хусусияти аввалиндараҷа дорад. Афзалияти ҳуқуқ ва озодиҳои конституционӣ дар он нухуфта аст, ки онҳо нисбат ба ҳуқуқҳои соҳавӣ дар сатҳи баландтар мустаҳкам карда шудаанд. Ғайр аз ин, мушаххаснамоӣ дар қонунгузори соҳавӣ на ба ҳуқуқҳои конституционӣ ва хусусиятҳои меъёрии он, балки ба раванди татбиқи онҳо аз ҷониби шаҳрвандон дахл дорад.

Ҳамин тавр, ҳуқуқҳои конституционии инсон ҳуқуқҳои мебошанд, ки дар Конститутсия дарҷ ёфтаанд. Дар ҚТ қисми бештари ҳуқуқҳои инсон дар боби дууми Конститутсия мустаҳкам карда шудаанд, гарчанде як зумра ҳуқуқҳо дар бобҳои дигар инъикос ёфтаанд (масалан, ҳуқуқ ба ғайриқасоди соҳибкорӣ дар боби якуми Конститутсияи ҚТ нишон дода шудааст). Онҳо низоми ҷудонашавандаи ҳукуки инсонро ташкил медиҳанд. И.И. Саидов зикр менамояд, ки «ҳуқуқҳои инсон низоми ягона буда, аз ҳам ҷудонашавандаанд, зеро онҳо ба ҳар кас мутааллиқ буда, дар соҳаҳои гуногуни ҳаёт дар амал татбиқ карда мешаванд. Ҳукуку озодиҳои инсон дар алоҳидагӣ ғайриқасод намекунад, балки бо ҳам дар ҳамкорӣ қарор доранд ва ҳамдигарро дар як низоми мукамал такмил медиҳанд. Бо дарназардошти ин, низоми ҳуқуқ ва озодиҳои инсонро метавон ҳамчун маҷмуи ҳукуку озодиҳои тавсиф кард, ки дар асоси ваҳдати дохилӣ ва робитаи байниҳамдигарӣ ташаккул ёфтаанд»⁴³¹.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ асосҳои гуногуни таснифбандии ҳуқуқҳои конституционии инсон манзур карда мешаванд. Яке аз онҳо вобаста ба мундариҷа ва хусусияти танзимнамоии муносибатҳо мебошад, ки дар ин замина ҳукуку озодиҳои конституционии инсонро ба шахсӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ҷудо менамоянд. Муҳаққиқони ватанӣ ибраз менамоянд, ки дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин тарзи таснифбандӣ ба назар намерасад, аммо аз моҳияти ҷойгирнамоии онҳо мушаххас намудан мумкин аст, ки чунин тартиб риоя шудааст. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 1994 ҳуқуқҳои инсонро ба таври зайл пешбинӣ намудааст: ҳукуку озодиҳои шахсӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ⁴³².

Минбаъд, мо таҳқиқоти худро маҳз дар заминаи таснифоти мазкур идома медиҳем.

Дар ибтидо ҳукуку озодиҳои шахсиро мавриди баррасӣ қарор медиҳем, ки олимони ватанию хориҷӣ ба он ҳуқуқҳои вобаста ба шахсияти инсон, мухторият ва озодии ӯ алоқамандбударо ворид менамоянд ва онҳо ҳамчун як шакли худшиносии шахсӣ хизмат намуда, ҳаёти шахсӣ ва озодии ҳар як фардро ҳифз менамоянд⁴³³. Ин ҳуқуқҳо аз рӯи табиати худ ҷудонапазиранд ва ба ҳар кас аз лаҳзаи таваллуд тааллуқ доранд, бевосита бо ҳаёти инфиродӣ ва шахсии инсон алоқаманд буда, ба мансубияти шаҳрвандии ӯ мутааллиқ намебошанд⁴³⁴.

Дар асоси Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин гурӯҳи ҳуқуқҳо дохил мешаванд: ҳуқуқ ба ҳаёт, озодӣ аз шиканҷа, дахлнопазирии шахсӣ, дахлнопазирии манзил, ҳуқуқ ба далнопазирии ҳаёти шахсӣ ва оилавӣ, аз ҷумла маҳрамияти мукотиба, суҳбатҳои телефонӣ, муросилот ва муҳабироти шахс, ҳуқуқ ба озодии ҳаракат, интихоби ҷойи зист, тарки ҷумҳурий ва бозгашт ба он, озодии ақида, вичдон ва дин, ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ.

⁴³⁰ Диноршоев А.М. Реализация конституционных прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2015. – С. 50.

⁴³¹ Муфас. ниг.: Саидов И.И. Развитие личных и политических прав человека в Таджикистане: историко-правовой и общетеоретический анализ: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2015. – 209 с.

⁴³² Имомов А.И. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. – Душанбе, 2017. – С. 90; Раҳмон Д.С. Права человека в условиях глобализации: теоретические и методологические проблемы. – Душанбе, 2019. – 376 с; Сафарзода Б.А. Международные стандарты в области прав человека: история и современность / Отв. ред. Ф.Т. Тахиров. – Душанбе, 2016. – 345 с.

⁴³³ Саидов И.И. Развитие личных и политических прав человека в Таджикистане: историко-правовой и общетеоретический анализ. – С. 88.

⁴³⁴ Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право России: учеб. – 4-е изд., перераб и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – С. 218.

Ҳукуки бунёдии шахсии инсон ин ҳуқуқ ба ҳаёт маҳсуб меёбад. Муҳаққиқи ватанӣ И.Х. Бобочонов ибраз менамояд, ки «ҳаёт бузургтарин ва муҳимтарин дастоварди иҷтимоӣ ва ҳуқуқии шахс мебошад, зеро ҳама ҳуқуқу озодиҳои дигар дар сурати марғи инсон маъно ва аҳамияти худро аз даст медиҳанд»⁴³⁵. Ҳамин тариқ, ҳуқуқ ба ҳаёт асоси ҳуқуқи инсон мебошад ва аз ин ҳуқуқ ҳамаи ҳуқуқу озодиҳои дигар сарчашма мегиранд. Ба ибораи дигар, ҳуқуқ ба ҳаёт шартӣ асосии татбиқи дигар ҳуқуқу озодиҳо мебошад⁴³⁶.

Ҳуқуқи мазкур дар моддаи 7 ЭУҲБ, моддаи 6 ПБҲПС ва моддаи 18 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мустақкам карда шудааст. Таҳлили муқаррароти зикршуда имкон медиҳад то ду ҷанбаи ҳуқуқ ба ҳаётро муайян намоем: 1) таваллуд ва оғози зиндагӣ; 2) муайян намудани марғ.

Бояд таъakkур дод, ки дар илм ҳуқуқ ба ҳаёт ҳамчун ҳуқуқи мутлақ эътироф карда шудааст, яъне ба маҳдудият тобеъ нест. Аммо, дар баробари ин, қонунгузорӣ имконияти маҳрум сохтан аз ҳаётро пешбинӣ менамояд. Дар назари аввал, байни муқаррароти мазкур номувофиқӣ ва зиддият ба мушоҳида мерасад. Вале, ин чунин нест. Аз нигоҳи мо, моҳияти ин муқарраротро ба таври зарурӣ А. Азаров, В. Ройтер ва К. Хюфнер шарҳ додаанд⁴³⁷. Дар аксар маврид онҳо зикр менамоянд, ки «моҳияти ҳуқуқ ба ҳаёт дар мавҷудияти он нухуфта аст, зеро ҳама уҳдадоранд онро таъмин ва ҳифз намоянд. Агар мавҷудияти ҳуқуқ ҳамчун ҳуқуқи мутлақ амал намояд, пас ҳама метавонанд аз он ба таври баробар аз лаҳзаи таваллуд истифода баранд, ҷудонопазирӣ ва дахлнопазирии он маънои онро ифода менамояд, ки касе ҳақ надорад ин ҳуқуқро аз шахс ҷудо намояд. Давлат ва ҳокимият наметавонанд ҳуқуқ ба ҳаётро гиранд, аммо, масалан метавонанд ҳуди ҳаётро аз байн баранд. Ба ин монанд, ҳуди шахс наметавонад аз ҳуқуқ ба ҳаёти худ даст кашад, масалан аз ҳуқуқ ба ҳаёти худ дар нотариус даст кашад»⁴³⁸. Ба ибораи дигар ҳуқуқ ба ҳаёт ҳамчун ҳуқуқи мутлақ доираи васеи муносибатҳо – раванди оғози ҳаёт, фароҳам овардани шароити зарурӣ барои зиндагӣ ва ғайраро фаро мегирад. Аммо дар айни замон, ҳуди ҳаёти инсон дар шароити муайян ба маҳдудиятҳо дучор мегардад. Дар ин замина, сухан дар бораи маҳрум сохтан аз ҳаёт меравад. Баръакси марғи табиӣ, марғи ғайритабиӣ бо таъсири омилҳои беруна ба амал омада, дар натиҷа тағйиротҳоеро ба вуҷуд меоранд, ки бо вазифаи фаъолияти ҳаётӣ номувофиқанд. Марғи ғайритабиӣ метавонад натиҷаи маҳрум сохтан аз ҳаёт ё натиҷаи амали ғайриқонунӣ бошад⁴³⁹. Маҳз бо роҳи қонунӣ маҳрум сохтан аз ҳаёт ҳамчун асос барои маҳдуд кардани ҳаёти инсон маънидод карда мешавад.

Дар низоми ҳуқуқҳои шахсӣ мавқеи назаррасро ҳуқуқи дахлнопазирии шахсӣ ишғол менамояд. Г. Овадюк қайд менамояд, ки ин ҳуқуқ «яке аз манфиатҳои муҳими иҷтимоӣ мебошад, ... на танҳо шароити заруриро барои пурра қонеъ намудани ниёзи шахс ба вуҷуд меорад, балки рушди ҷомеаи демократиро низ таъмин менамояд»⁴⁴⁰.

Ин ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқҳои инсон мавқеи марказиро иҷро менамояд. Агар ҳуқуқ ба дахлнопазирии шахсӣ вайрон карда шавад, пас дигар ҳуқуқҳо низ поймол карда мешаванд. Муносибат бо озодӣ ва дахлнопазирии ҳаёти шахсӣ, инчунин ҳимоя намудани онҳо – бешубҳа сатҳи камолот ва ташаккули давлати ҳуқуқбунёдро бозгӯй менамояд. Ф.М. Рудинский се намуди дахлнопазиро ҷудо менамояд: ҷисмонӣ, ахлоқӣ ва маънавӣ. Ба дахлнопазирии ҷисмонӣ дахлнопазирии ҳаёт, саломатӣ, бадан ва ғайра дохил мешаванд. Дахлнопазирии ахлоқӣ – ин ҳимоя ва дахлнопазирии шаъну шараф, обрӯ ва ғ. мебошад.

⁴³⁵ Бабаджанов И.Х. Жизнь и смерть человека в аксиологическом и проприетарном измерении (теоретико-правовой анализ). – Душанбе: ЭР-граф, 2012. – С. 9.

⁴³⁶ Ниг.: Постатейный научно-практический комментарий Конституции Российской Федерации коллектива ученых-правоведов / Под рук. ректора МЕЮА, академика РАН О.Е. Кутафина / Отв. ред. издания д.ю.н., проф. Е.И. Козлова. - М.: Агентство (ЗАО) «Библиотечка «Российской газеты», 2003, VII. – С. 63.

⁴³⁷ Ниг.: Азаров А., Ройтер В., Хюфнер К. Права человека. Международные и российские механизмы защиты. – М., 2003. – С.16.

⁴³⁸ Ниг.: Ҳамон ҷо.

⁴³⁹ Гражданские права человека: современные проблемы теории и практики. – С. 85.

⁴⁴⁰ Овадюк Г.Т. Конституционное право на личную неприкосновенность человека и гражданина в Российской Федерации: дис. ...канд. юрид. наук. – М., 2006. – С. 49.

Тахти дахлнопазирии маънавӣ озодии изҳори ирода ва ҳимоя аз маҷбуркунии ғайриқонунӣ дар назар дошта мешавад⁴⁴¹.

Масъалаи амалисозии ҳукуқи мазкурро олими ватанӣ А.И. Имомов мавриди баррасӣ қарор дода, иброз менамояд, ки «меъёрҳои конститусионӣ дар бораи дахлнопазирии манзили шахс (моддаи 22) ва кафолати маҳрамияти мукотиба, суҳбатҳои телефонӣ, муросилот ва муҳобироти шахс (моддаи 23) низ яке аз самтҳои таъмини дахлнопазирии шахс мебошанд. Дар бораи ҳаёти шахсии инсон бе розигии ӯ чамъ намудан, нигоҳ доштан, истифода ва паҳн кардани маълумот манъ аст. Сарфи назар аз он ки инсон дар манзили шахсӣ ё манзили захираи давлатӣ истиқомат дорад, давлат дахлнопазирии ӯро кафолат медиҳад. Зӯран ба манзили шахс ворид шудан ё аз манзил набаромадан ҳилофи қонун буда, дахлнопазирии манзилро ҳалалдор мекунад. Ҳамчунин тавассути асбобҳои техники манзили шахсро назорат бурдан ва воситаҳои шунавоиро истифода бурдан манъ аст. Бо мақсади ҳифзи ҳуқуқҳои дигар шахрвандон, ба манзили шахс дохил шудан бояд мувофиқи қоидаҳои муқарраршуда сурат гирад. Муҳофизати маҳрамияти мукотиба, суҳбатҳои телефонӣ, муросилот ва муҳобирот дар қонунҳои соҳавӣ танзим ёфта, ба таъмини он мақомоти дахлдор, қорхонаю муассисаҳои алоқа масъул мебошанд. Баробари ин тартиби махсуси манъ гузоштан ба мукотиба, аз қорхонаю муассисаҳои алоқа ёфта гирифтани он бо иҷозати прокурор ё бо қарори суд сурат мегирад. Дар ҳолати пайдо шудани таҳдид ба ҳаёт, саломатӣ, ҳуқуқу озодиҳо ва моликияти шахси алоҳида бо аризаи ӯ ё бо ризоияти ҳаттии ӯ ба мақомоти ҳифзи ҳуқуқ иҷозат дода мешавад, ки гуфтугӯ аз телефонӣ шахсӣ дар асоси қарори роҳбари мақомоте, ки ҷаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ мебарад, гӯш карда шавад. Дар қонунҳо ҳолатҳои пешбинӣ карда шудаанд, ки бе ризоияти шахс дар бораи ҳаёти шахс чамъ овардан ва истифода намудани маълумот иҷозат дода шудааст. Муҳим аст, ки ингуна амалҳо бо риояи тартиби муайяншуда сурат гирад»⁴⁴².

Бо дарназрдошти гуфтаҳои ҷавуззикр метавон ба ҳулосае омад, ки масъалаи муайян намудани маҳдуд кардани ҳуқуқи мазкур аҳаммияти муҳимро доро мебошад. Қонунгузорӣ пешбинӣ менамояд, ки маҳдуд кардани ҳуқуқи мазкур танҳо дар ҳолатҳои истисноӣ иҷозат дода мешавад. Ба таври мухтасар асосҳои мазкурро мавриди таҳлил қарор дода, аз дахлнопазирии ҳаёти шахсӣ оғоз менамоем. Олимони ватанӣ ва хориҷӣ ҳуқуқ ба дахлнопазирии ҳаёти шахсиро муайян намуда, ба он имконияти истифода аз кафолатҳои давлатӣ баҳри танзим намудани маълумотҳо оид ба ҳаёти шахс, пешгирии ифшои маълумотҳои шахсӣ ва маҳрамоноаро дохил менамоянд.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон имконияти татбиқи маҳдуднамоии ҳуқуқ ба дахлнопазирии ҳаёти шахсиро бо риояи як қатор шартҳо иҷозат додааст: имконияти ба ҳаёти шахсӣ мудохила намудан танҳо дар асоси қонун ва бо мақсади таъмини ҳуқуқу озодиҳои дигарон, тартиботи ҷамъиятӣ, ҳимояи асосҳои сохтори конститусионӣ ва тамомияти арзии ҷумҳурӣ раво дониста мешавад; қонун бояд доираи шахсонро, ки ҳуқуқи даҳлат ба ҳаёти шахсиро доранд, муайян кунад; воридшавӣ ба соҳаи ҳаёти шахсӣ набояд худсарона сурат гирад, балки бо риояи тартиби дахлдор (масалан, иҷозати суд ва ғ.). Ҳамин тариқ, маҳдуд намудани ин ҳуқуқ низ ба мисли дигар ҳуқуқу озодиҳои конституционии инсон ва шахрванд бояд мутаносиб, дар асоси қонун ва бо мақсади ҳимояи асосҳои сохтори конститусионӣ, ахлоқ, саломатӣ, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд, таъмини мудофияи мамлакат ва амнияти давлат сурат гирад. Ҳамаи ин шартҳо дар заминаи мувофиавӣ барои ҷорӣ намудани маҳдудиятҳо талаботи қатъӣ мегузоранд⁴⁴³.

Дар низоми ҳуқуқҳои шахсӣ озодии вичдон ва эътиқод низ мавқеи махсусро ишғол менамояд. А.М. Диноршоҳ қайд менамояд, ки «ин ҳуқуқ дар худ моҳияти ҷомеаи

⁴⁴¹ Гражданские права человека: современные проблемы теории и практики. – С. 202.

⁴⁴² Имомов А. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ. Нашри ҷорум бо тағйироту иловаҳо. – Душанбе: Офсет Империя, 2017. – 760 с.

⁴⁴³ Муфассал ниг.: Гражданские права человека: современные проблемы теории и практики. – С. 230.

демократиро ҷой дода, дар андозагирии динии он нақши муҳимро иҷро менамояд ва дар байни унсурҳои мавҷудаи худшиносии динӣ мавқеи намоёнро ишғол менамояд»⁴⁴⁴.

Ҳуқуқи мазкур ҷанбаҳои гуногунро дар бар мегирад: озодӣ барои пайравӣ намудан ба дин ва эътиқоди динӣ; озодӣ барои тағйир додани дин ва эътиқоди динӣ; озодӣ барои ба таври инфиродӣ ё якҷоя бо дигарон амалӣ намудани эътиқоди динӣ тавассути ибодат намудан, таълими динӣ гирифтани ва иштирок намудан дар расму маросими диниву мазҳабӣ.

Дар баробари ин, санадҳои байналмилалӣ эҳтимоли маҳдуд намудани ҳуқуқи мазкурро пешбинӣ менамоянд, танҳо ба андозаи «ошкор намудан»-и дин ва эътиқоди динӣ. Масалан, «андозагирии ботинӣ»-ро, ки ҳуқуқи шахсии инсонро ҳангоми қабул намудани дин ва ё эътиқоди динӣ ифода менамояд, имконияти маҳдуд намудан вучуд надорад⁴⁴⁵.

Оид ба масъалаи мазкур А.И. Имомов иброи назар намуда, қайд менамояд, ки «меъёри конституционӣ дар хусуси пайрави дине будан ё набудан мазмуни мухтасари озодии вичдон буда, он ба ҳеҷ як дин пайравӣ накардан, яъне даҳрӣ буданро низ дар бар мегирад. Дар хусуси мазмуни фишурдаи моддаи 26 дар адабиёт гуфта мешавад, ки он чунин самтҳои ҳуқуқ ба озодии вичдонро дарбар мегирад. 1) Ҳуқуқи муайян намудани муносибат ба дин. Яъне ҳар як инсон, қатъи назар аз тобеияти шаҳрвандӣ, мансубияти динӣ ва наҷодӣ метавонад муносибати худро ба дин мустақилона муайян намояд. Метавонад аз дин пайравӣ кунад, метавонад ба ҳеҷ дине пайравӣ накунад. Метавонад динро инкор намояд ва даҳрӣ бошад. 2) Дар шакли танҳой ва ё дастаҷамъона пайравӣ кардан ба дин ва иҷрои расму оинҳои динӣ ва ё умуман пайравӣ накардан ба дин ҳуқуқи мустақилона шахс буда, ҳеҷ кас ҳуқуқи мудохила кардан ба онро надорад. Вале аксари динҳо шакли дастаҷамъии пайравӣ ба динро ҷонибдорӣ мекунанд, бо назардошти ин омил дар Конститутсия дар шакли дастаҷамъӣ пайравӣ намудан ба дин ҳуқуқи хосси ҳар кас доништа шудааст. 3) Дар маросим ва расму оинҳои динӣ иштирок намудан низ қисми таркибии меъёри конституционӣ мебошад. Ҳар як дин баробари рукнҳои асосӣ, инчунин аз иҷрои маросим ва расму оинҳо бархурдор аст. Инсон мустақилона муносибати худро ба онҳо муайян мекунад ва пайравиро иштирок кардан дар онҳоро аз рӯи вичдон муайян мекунад. Муҳим аст, ки дар амалӣ намудани онҳо ҳақду ҳудуди мақсаднокии азалии онҳо риоя шуда, ба ифротгарой роҳ дода нашавад. Вале дар таҷрибаи ҷомеаи суннатӣ ҳам ба исрофкорӣ ва ҳам ба ифротгарой роҳ дода мешавад. Бо мақсади пешгирии чунин омилҳо ва сабук гардонидани харҷи барзиёди баргузор кардани анъана ва маросимҳо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 7 июни соли 2007 «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросимҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон»⁴⁴⁶ қабул шудааст.

Ҳамин тариқ, оид ба маҳдуд кардани озодии вичдон ва эътиқоди динӣ сухан ронда, бояд қайд намуд, ки шаклҳои берунаи ифодаи ин ҳуқуқ мавриди маҳдудкунӣ қарор намегирад. Мазмуни ботинии ҳуқуқи мазкур мутлақ буда, зеро ҳеҷ гуна маҳдудият қарор намегирад.

Ҳуқуқ ба озодии ҳаракат аз ҷумлаи ҳуқуқҳои шахсӣ махсуб меёбад. Дар ҷаҳони муосир ҳуқуқи мазкур аҳамияти муҳимро доро мебошад. Боз намудани сарҳадҳои байнидавлатӣ боиси зиёд шудани ҳаракати шаҳрвандон аз як давлат ба давлати дигар гардид. Ба ғайр аз ин, ҳуқуқи мазкур барои амалӣ гаштани дигар ҳуқуқи инсон таъсири амиқро мегузорад. С.М. Салоҳидинова қайд менамояд, ки татбиқ намудани ҳуқуқ ба фаъолияти соҳибкорӣ бидуни мавҷудияти ҳуқуқ ба ҳаракат ғайриимкон мебошад⁴⁴⁷. Дар навбати худ, Г.Г. Босхомчиева қайд менамояд, ки «аз озодии ҳаракат ва интиҳоби ҷойи зист амалӣ гаштани бисёр ҳуқуқу озодиҳои конституционии инсон ва шаҳрванд вобаста аст, масалан, ҳуқуқ ба моликият ва мерос, ҳуқуқ ба манзил, меҳнат, озодона истифода бурдани моликият ва амвол

⁴⁴⁴ Права человека / Под ред. А.Г. Холикова, А.М. Диноршоева. – Душанбе, 2009. – 703 с.

⁴⁴⁵ Муфассал ниг.: Хански Р., Шейнин М. Прецедентные дела Комитета по правам человека. Институт прав человека. Университет Або Академи (Турку), 2004. – С. 152.

⁴⁴⁶ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросимҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 7 июни соли 2007, № 331 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2007, №6, мод. 428; 2008, №6, мод. 448; 2010, №7, мод. 568; 2017, №5, қ.1, мод. 285, №7-9, мод. 580.

⁴⁴⁷ Салоҳидинова С.М. Право на предпринимательскую деятельность в конституционном праве Республики Таджикистан: дис. ...канд. юрид. наук. – М., 2016. – 200 с.

барои фаъолияти соҳибкорӣ ва дигар намуди фаъолияти иқтисодӣ, ки қонун манъ накардааст, таъмини иҷтимоӣ, ҳифзи саломатӣ ва ёрии тиббӣ, ҳуқуқи интиҳоботӣ ва ғ.»⁴⁴⁸.

И.И. Саидзода ҳуқуқи ишорагардидаро таҳлил намуда, ибраз менамояд, ки «моҳияти ҳуқуқи мазкур аз муқаррароти санадҳои байналмилалӣ ва миллий бурун омада, ба шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд, ки дар ҳудуди давлат қонунан қарор доранд, имконият медиҳад то озодона дар ҳудуди кишвар ҳаракат намоянд ва барои худ ҷойи зист интиҳоб созанд. Гузашта аз ин, ҳузури шахс дар қаламрави давлат бояд асоси ҳуқуқӣ дошта бошад. Шаҳрвандони хориҷӣ ва ашхоси бешаҳрванд вақте дар қаламрави давлат қонунан қарордошта ҳисобида мешаванд, агар онҳо тартиби муқаррарнамудаи меъёрҳои қонунгузорию дохилиро оид ба убури сарҳади давлатӣ ва будубош дар он иҷро намуда бошанд. Одатан, ба сифати шартӣ асосӣ доштани раводид ва ё сабти ном баромад менамояд. Дар баробари ин, бояд қайд намуд, ки на танҳо шаҳрвандони хориҷӣ ва ашхоси бешаҳрвандон, балки шаҳрвандони кишвар низ ба қайд гирифта мешаванд»⁴⁴⁹.

Мавқеи ҳуқуқ ба озодии ҳаракат ва интиҳоби ҷойи зистро дар низоми ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд баррасӣ намуда, месазад қайд намуд, ки он ҳуқуқи мутлақ нест ва дар ҳолатҳои муайян имконияти маҳдуд намудани он ҷой дорад. Яъне, ҳуқуқи мазкур ба мисли дигар ҳуқуқу озодиҳои шахсӣ дар ҳолатҳои муайян бо мақсади ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои дигарон, ҳимояи амнияти давлат, тартиботи ҷамъиятӣ, саломатӣ ва ахлоқи ҷомеа маҳдуд карда мешавад. Чунин амал дар сурати ба вучуд омадани офати экологӣ, ҳолати ғавқулода ё ҳолати ҷангӣ ҷорӣ карда мешавад. Маҳдуд кардани ҳуқуқ ба озодии ҳаракат ва интиҳоби ҷойи зист метавонад нисбати нафари алоҳида низ таъбиқ карда шавад, масалан ҳангоми тафтиши ҷиноятҳои имконияти маҳдуд намудани ҳаракати шахс ва тарк накардани минтақаи муайян ҷой дорад.

Гурӯҳи навбатии ҳуқуқҳоро дар низоми ҳуқуқҳои инсон ҳуқуқҳои сиёсӣ ташкил медиҳанд. И.И. Саидзода ибраз менамояд, ки «мавҷудияти давлати демократӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ бидуни ташаккули афкор ва арзишҳои гуногуни сиёсӣ, иштироки фаъолони шаҳрвандон дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва сиёсӣ ғайриимкон аст. Аз ин рӯ, дар давлати демократӣ ҳуқуқ ва озодиҳои сиёсӣ на ҳамчун падидаи дуҷуминдараҷа, балки ҳамчун яке аз арзишҳои инсондӯстона дарк карда мешаванд»⁴⁵⁰.

Дар фарқият аз ҳуқуқҳои шахсӣ, ҳуқуқҳои сиёсӣ барои иштироки фаъолони шаҳрванд дар ҳаёти давлат ва ҷомеа, инчунин идоракунии давлатӣ мусоидат менамоянд. Ин ҳуқуқу озодиҳо барои таҳкими робитаҳои шахс ва ҷомеа, шаҳрванд ва давлат шароит фароҳам меоранд. Дар баробари ин, бояд қайд намуд, ки ҳуқуқу озодиҳои сиёсӣ на дар алоҳидагӣ, балки дар заминаи ҳуқуқу озодиҳои шахсӣ, пеш аз ҳама дар асоси эҳтироми инсон ташаккул меёбанд»⁴⁵¹.

А.И. Имомов қайд менамояд, ки «шаҳрванд маҳсули муносибатҳои ҷамъиятӣ, субъекти муносибатҳои сиёсӣ ва ҳуқуқӣ, ҳаёт ва қору фаъолияти он объекти сиёсат ва ҳуқуқ мебошад. Мафҳуми сиёсии халқ ифодаи қулли шаҳрвандони ҷумҳурӣ буда, мувофиқи ирода ва манфиати ӯ ҳокимияти сиёсӣ амалӣ карда мешавад. Бе таъмини иштироки фаъолони шаҳрвандон дар ҳаёти сиёсӣ, бе риояи ҳуқуқи онҳо дар ташкилу фаъолияти мақомоти давлатӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, бе таъмини озодиҳои демократии онҳо ҳеҷ як давлати демократӣ фаъолият карда наметавонад»⁴⁵². Аммо, дар баробари ин, наметавон бо ақидаи муаллифи мазкур розӣ шуд, зеро ӯ ишора менамояд, ки «маҳдудсозии ҳуқуқҳои сиёсии

⁴⁴⁸ Босхонджиева Г.Г. Конституционно-правовой механизм обеспечения личных прав и свобод человека и гражданина в субъектах Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2007. – С. 9.

⁴⁴⁹ Саидов И.И. Развитие личных и политических прав человека в Таджикистане: историко-правовой и общетеоретический анализ.

⁴⁵⁰ Саидов И.И. Развитие личных и политических прав человека в Таджикистане: историко-правовой и общетеоретический анализ. дис. ...канд. юрид. наук. – Душанбе, 2015.

⁴⁵¹ Ниг.: Кавешникова, И.В. Политические права человека и гражданина [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.scienceforum.ru/2013/pdf/4005.pdf> (санаи муроҷиат: 11.07.2020 с.).

⁴⁵² Муфассал ниг.: Имомов А. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ. Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо. – Душанбе: Офсет Империя, 2017. – 760 с.

шаҳрвандон аз роҳи рушди демократӣ дур шудани давлат ва ба речаи автократию авторитарӣ, шахспарастӣ ва ғайра рӯ овардани онро ифода мекунад»⁴⁵³. Баръакс, барои ба таври самаранок амалӣ намудани ҳуқуқҳои мазкур бояд шартҳои амиқи маҳдуд намудани ҳуқуқҳои мазкур муайян карда шаванд.

Аз ҷониби давлат эътироф шудани ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар идоракунии давлатӣ бевосита ва ё ба воситаи намоёндагони худ, интиҳоб кардан ва интиҳоб шудан дар мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти худидоракунии маҳаллӣ, инчунин иштирок дар раёйпурсӣ қонунгузорро аз имкони муқаррар намудани маҳдудиятҳо нисбат ба ин ҳуқуқҳо маҳрум намекунад.

Аммо, ҳамон тавре қаблан ишора намудем, маҳдудият бояд дар қонун пешбинӣ шуда бошад. Бо дарназардошти он ки ҳуқуқ ба интиҳобот барои ташаққули давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёд нақши созгорро иҷро менамояд, як зумра маҳдудиятҳо муайян карда шудаанд, ки аҳамияти муҳимро доро мебошанд. Дар адабиёти ҳуқуқии хориҷӣ роҷеъ ба ин масъала андешаҳои гуногун матраҳ гардидаанд. Аз ҷумла, Л. Гарлитский қайд менамояд, ки «маҳдудиятҳои асосии ҳуқуқи интиҳоботӣ бояд ба талаботҳои зерин ҷавобгӯ бошанд: ҳуқуқи интиҳоботиро то андозае маҳдуд насозанд, ки моҳияти онро паст намуда, самараашро аз байн барад; бо мақсади қонунӣ анҷом дода мешавад; бо мақсадҳои пешбинишуда мутаносиб бошад; маҳдудиятҳои муваққатии ҳуқуқи интиҳобот дар шароити ғавқулодаи сиёсӣ дар қаламравҳои муайян ҷорӣ карда мешаванд ва шакли маҳдудияти доимӣ надоранд; набояд бидуни асос ширкати шахсони алоҳида ё гурӯҳҳои муайяно дар ҳаёти сиёсии кишвар манъ намуд; баҳри ҳимояи ҳуқуқ ба интиҳоботи озод бояд ба намоёндагони ВАО шароит фароҳам оваранд»⁴⁵⁴.

Дар навбати худ, Ю.С. Королева ва Ю.Н. Лебедева иброз менамоянд, ки «маҳдудиятҳои мавҷудаи қонунгузорӣ оид ба ҳуқуқи интиҳобот ду вазифаи асосиро иҷро менамоянд: якум, онҳо намегузоранд, ки шахсони ҷинояткор ба мақомоти давлатӣ роҳ ёбанд; дуюм, онҳо аз ворид шудани агентҳо (фиристодаҳо)-и давлатҳои хориҷӣ ба сари қудрат ҷилавгирӣ менамоянд»⁴⁵⁵.

Ҳамин тариқ, маҳдудиятҳо, ки дар қонунгузорӣ муқаррар шудаанд, аз як тараф набояд пояҳои давлати демократиро вайрон кунанд ва аз тарафи дигар, аз воридшавии шахсони ҷиноӣ ва нафарони манфиатҷӯи хориҷӣ ба сари ҳокимият ҷилавгирӣ намуда, ба-ин васила соҳибхистии давлатиро таъмин менамоянд.

Дар навбати худ, барои амалӣ намудани ҳуқуқи интиҳоботӣ ва ҳуқуқи иштирок дар раёйпурсӣ талаботи ягонаи синнусолӣ, яъне синни 18 муқаррар карда шудааст.

Маҳдудият вобаста ба ҳуқуқи интиҳоботии ғайрифавқаллоҳи алоқамандӣ дорад бо ҷойи истиқомати шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳудуди муайян, аз ҷумла истиқомати ӯ дар ҳудуди муайян ва ба муҳлати муайян – талаботи ҷойи истиқомат. Дар асоси моддаи 65 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон шахсе Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон шуда метавонад, ки 10 соли охир дар қаламрави кишвар истиқомат дошта бошад. Дар асоси моддаи 33 Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи интиҳоботи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ашхосе, ки камтар аз 7 сол (барои аъзои Маҷлиси милли) ва камтар аз 5 сол (барои вакилони Маҷлиси намоёндагон) дар қаламрави кишвар истиқомат кардаанд, ҳаққи вакили Маҷлиси намоёндагон ва аъзои Маҷлиси милли шуданро надоранд.

1. Шаҳрвандоне, ки бо ҳукми суд дар ҷойҳои маҳрум сохтан аз озодӣ нигоҳ дошта мешаванд ва шаҳрвандоне, ки суд онҳоро ғайриқобили амал эътироф кардааст, ҳуқуқи интиҳоб кардан, интиҳоб шудан ё дар раёйпурсӣ иштирок кардан надоранд. Муқаррароти мазкур дар қисми 4 моддаи 27 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври зайл пешбинӣ гардидааст: «Шаҳсоне, ки аз тарафи суд ғайри қобили амал дониста шудаанд ва ё мувофиқи

⁴⁵³ Ҳамон ҷо.

⁴⁵⁴ Гарлицкий Л. Избирательные права в практике Европейского Суда по правам человека // Сравнительное конституционное обозрение. – 2005. – № 1 (50). – С. 89-91.

⁴⁵⁵ Королева Ю.С., Лебедева Ю.Н. Ограничение избирательных прав// Интерактивная наука. – 2017. – № 4 (14). – С. 176-178.

хукуми суд дар ҷойҳои аз озодӣ маҳрумшудагон нигоҳ дошта мешаванд, ҳукуки дар интиҳобот ва райпурсӣ иштирок кардан надоранд».

Ҳукуки интиҳоботӣ мутобиқи қисми 3 моддаи 27 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон мутааллиқ мебошад, ки ашхоси дар озодӣ маҳрумшуда низ ба он дохил мешаванд. Аз ин рӯ, нисбат ба шахсоне, ки дар ҷойҳои аз озодӣ маҳрумшудагон нигоҳ дошта мешаванд, набояд дар бораи маҳрум кардани ҳукуки интиҳоботии онҳо, балки дар бораи маҳдуд кардани ҳукуки интиҳоботии онҳо сухан гуфт. Зеро ин ҳукуки онҳо аз байн нарафтааст, балки маҳдуд карда шудааст. Маҳдудияти мазкур нисбат ба ашхоси ғайри қобили амал набояд таъйидомез баҳогузорӣ карда шавад. Вогузор намудани ин ҳуқуқ ба намоёндаи қонунии шахсе, ки ғайри қобили амал доништа шудааст, дар асл боиси вайрон кардани принсипи овоздиҳии баробар мегардад.

2. Донишани ҳатмии забони давлатӣ нисбат ба шахсоне, ки интиҳоб мешаванд, яке аз шартҳои дигар ба шумор меравад. Талаботи мазкур дар моддаи 65 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба Президент ва дар моддаи 33 Қонуни конститутиони Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи интиҳоботи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон» пешбинӣ карда шудааст. Ин шарт талаботи тахассусӣ барои нафароне, ки меҳонанд интиҳоб шаванд, махсус меёбад. Ин талабот ба миллат иртибот надорад, аммо бояд масъалаи дар оянда ба зиммаи номзад гузошташударо иҷро кард. Ин бо он асоснок карда мешавад, ки дар асоси моддаи 2 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон забони давлатӣ дар кишвар забони тоҷикӣ махсус меёбад.

3. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳдудиятҳоеро пешбинӣ менамояд, ки мувофиқи он як шахс наметавонад дар мансабҳои давлатӣ бештар аз муҳлати муайяншуда пай дар пай интиҳоб ё таъин карда шавад. Ин талабот, аз ҷумла нисбат ба Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда шудааст. Ҳамин тариқ, дар асоси қисми 4 моддаи 65 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «як шахс ба вазифаи Президент бештар аз ду муҳлат пай дар пай интиҳоб шуда наметавонад». Дар қисми 5 ин модда истисно нисбати талаботи мазкур пешбинӣ шудааст, яъне «маҳдудияти дар қисми чоруми моддаи 65 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинишуда нисбати Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат татбиқ намешавад»⁴⁵⁶.

М.С. Сулаймонов ибраз менамояд, ки «дар таҷрибаи конститутиони мамлакатҳои хориҷа масъалаи мазкур ба таври ғуногун ҳаллу фасл карда мешавад. Ҳамин тавр, дар баъзе давлатҳо як шахс наметавонад бештар аз ду муҳлат интиҳоб карда шавад (ИМА, Лахистон), дар дигар давлатҳо на зиёда аз ду муҳлат пай дар пай (Русия, Португалия), ва ё ягон намуди маҳдудият вучуд надорад (Белорусия). Дар баъзе кишварҳо (Мексика, Ҷумҳурии Корея) интиҳоби такрорӣ дар вазифаи муайян умуман нишон дода нашудааст. Тоҷикистон аз ҷумлаи давлатҳои мебошад, ки як шахс бештар аз ду муҳлат пай дар пай Президент интиҳоб шуда наметавонад»⁴⁵⁷.

Метавон хулоса намуд, ки маҳдудиятҳои дар Конститутсия ва қонунгузорӣ пешбинишуда оид ба амалисозии ҳуқуқу озодиҳои интиҳоботӣ ба уҳдадорҳои байналмилалӣ давлат муҳолифат наменамоёнд, онҳо ба баргузориҳои интиҳоботи воқеан демократӣ мусоидат намуда, манфиатҳои мардумро ҳифз мекунанд ва нишондиҳандаи Истиқлолияти давлатӣ ва манбаи ягонаи ҳокимият махсус меёбанд.

Метавон хулоса намуд, ки маҳдуд кардани ҳуқуқу озодиҳои шахсӣ ва сиёсии инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо се роҳ имконпазир аст: ё мустақиман нишон додани ҳудуд, ҳаҷм ва асосҳои маҳдуд кардани ҳуқуқу озодиҳои мушаххас (масалан, ҳуқуки интиҳоботии шаҳрвандон); ё тавассути баровардани қонуни махсус ё санади конститутионӣ, ки дар заминаи Конститутсия қабул гардидааст (масалан, озодии вичдон, ки маҳдуд намудани он дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» муқаррар

⁴⁵⁶ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6-уми ноябри соли 1994. – Душанбе: Ганҷ, 2016.

⁴⁵⁷ Сулаймонов М.С. Конституционно-правовой статус Президента Республики Таджикистан / Под ред. д.ю.н. Диноршоева А.М. – Душанбе. 2019. – 156 с.

карда шудааст); ё танҳо дар конститутсия муқаррар кардани меъёрҳои ҳуқуқӣ, ки ба қонуни мушаххас равона гардидаанд.

Таҳлили қонунгузорӣ нишон медиҳад, ки бо роҳи қонунӣ маҳдуд кардани ҳуқуқи озодиҳои шахсӣ ва сиёсӣ (мутобиқи Конститутсия муқаррар ва татбиқ карда мешаванд) маънои поймолкунӣ ё азбайнбарии ҳуқуқи озодиҳои инсонро надорад, балки онҳо барои таъмини кафолатҳои дигари арзишҳои иҷтимоӣ хизмат менамоянд: асосҳои сохтори конституционӣ, ахлоқи ҷомеа, саломатии аҳоли, ҳуқуқи манфиатҳои қонунии дигарон, мудофия ва амнияти давлат.

Адабиёт:

1. Диноршоев А.М. Реализация конституционных прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2015. – С. 50.
2. Саидов И.И. Развитие личных и политических прав человека в Таджикистане: историко-правовой и общетеоретический анализ: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2015. – 209 с.
3. Рахмон Д.С. Права человека в условиях глобализации: теоретические и методологические проблемы. – Душанбе, 2019. – 376 с.
4. Сафарзода Б.А. Международные стандарты в области прав человека: история и современность / Отв. ред. Ф.Т. Тахиров. – Душанбе, 2016. – 345 с.
5. Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право России: учеб. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – С. 218.
6. Бабаджанов И.Х. Жизнь и смерть человека в аксиологическом и проприетарном измерении (теоретико-правовой анализ). – Душанбе: ЭР-граф, 2012. – С. 9.
7. Постатейный научно-практический комментарий Конституции Российской Федерации коллектива ученых-правоведов / Под рук. ректора МЕЮА, академика РАН О.Е. Кутафина / Отв. ред. издания д.ю.н., проф. Е.И. Козлова. – М.: Агентство (ЗАО) «Библиотечка «Российской газеты», 2003, VII. – С. 63.
8. Азаров А., Ройтер В., Хюфнер К. Права человека. Международные и российские механизмы защиты. – М., 2003. – С. 16.
9. Гражданские права человека: современные проблемы теории и практики. – С. 85.
10. Овадюк Г.Т. Конституционное право на личную неприкосновенность человека и гражданина в Российской Федерации: дис. ...канд. юрид. наук. – М., 2006. – С. 49.
11. Имомов А. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ. Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо. – Душанбе: Офсет Империя, 2017. – 760 с.
12. Права человека / Под ред. А.Г. Холикова, А.М. Диноршоева. – Душанбе, 2009. – 703 с.
13. Хански Р., Шейнин М. Прецедентные дела Комитета по правам человека. Институт прав человека. Университет Або Академи (Турку), 2004. – С. 152.
14. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросимҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 7 июни соли 2007, № 331 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2007, №6, мод. 428; 2008, №6, мод. 448; 2010, №7, мод. 568; 2017, №5, қ.1, мод. 285, №7- 9, мод. 580.
15. Салоҳидинова С.М. Право на предпринимательскую деятельность в конституционном праве Республики Таджикистан: дис. ...канд. юрид. наук. – М., 2016. – 200 с.
16. Босхонджиева Г.Г. Конституционно-правовой механизм обеспечения личных прав и свобод человека и гражданина в субъектах Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2007. – С. 9.
17. Кавешникова, И.В. Политические права человека и гражданина [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.scienceforum.ru/2013/pdf/4005.pdf> (санаи муроҷиат: 11.07.2020 с.).

18. Гарлицкий Л. Избирательные права в практике Европейского Суда по правам человека // Сравнительное конституционное обозрение. – 2005. – № 1 (50). – С. 89-91.
19. Королева Ю.С., Лебедева Ю.Н. Ограничение избирательных прав// Интерактивная наука. – 2017. – № 4 (14). – С. 176-178.
20. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6-уми ноябри соли 1994. – Душанбе: Ганҷ, 2016.
21. Сулаймонов М.С. Конституционно-правовой статус Президента Республики Таджикистан / Под ред. д.ю.н. Диноршоева А.М. – Душанбе. 2019. – 156 с.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

МУШКИЛОТИ ҲУҚУҚИИ МАФҲУМИ ҶОЙИ ИСТИҚОМАТИ КЎДАКОНИ ТАҲТИ ВАСОЯТУ ПАРАСТОРӢ ҚАРОР ДОШТА

Ҳалимзода Карим Ҳалим,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи
инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ
Тел.: (+992) 907373744
E-mail: halimzoda94@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.2. Ҳуқуқи конститутсионӣ; муқоисаи судии конститутсионӣ;
мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва ҳудидоракунӣ

Роҳбари илмӣ: Диноршоҳ А.М., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Муқарриз: Сулаймонзода М.С., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

Фишурда: Дар мақолаи мазкур масъалаи муайян кардани маҳалли зисти кӯдакони таҳти васоюта парасторӣ қарордошта, ятимон ва бепарасторон, ки дар муассисаҳои давлатии таълимии навъи мактаб-интернат ҷойгир карда шудаанд, мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Бар асоси натиҷаҳои таҳқиқот бармеояд, ки ҷӣ гуна тафсири нодурусти меъёрҳои ҳуқуқӣ метавонад ба таъмини кафолатҳои гуногуни аз ҷониби барномаҳои иҷтимоӣ барои ятимон ва кӯдакони бе нигоҳубини волидайн монда таъсир расонад.

Аз натиҷаи таҳлилҳо бармеояд, ки дар қонунгузорӣ муқаррар нашудани шартҳо ва тартиби барои тарбия ба оилаи парастор додани кӯдакони ятим ва бепарастор, маҳдудиятҳо, талабот нисбат ба шахсоне, ки кӯдакони ятим ва бепарасторро ба тарбия мегиранд, инчунин ҳуқуқи уҳдадорихои онҳо ва қоидаҳои ҳатмии шартнома дар хусуси барои тарбия ба оилаи парастор додани кӯдакони ятим ва бепарастор ин таҷриба рушд накардааст. Дар сурати ба инобат гирифтани ин масъалаҳо, барои кам шудани кӯдакони бепарастор, ки дар муассисаҳои давлатӣ қарор доранд заминаи мусоид фароҳам оварда шуда, раванди ғайриниҳодиқунонӣ тақвият ёфта, ҳуқуқи кӯдак барои дар оила тарбия гирифтани таъмин карда мешавад.

Калидвожаҳо: ҳуқуқ ба мусофират, интиҳоби озоди маҳалли зист, ҷойи истиқомат, ҷойи будубош, ҳуқуқи кӯдак, васоюта, парасторӣ, бақайдгирӣ дар ҷойи истиқомат, мақомоти васоюта парасторӣ.

ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ МЕСТА ЖИТЕЛЬСТВА ДЕТЕЙ, НАХОДЯЩИХСЯ ПОД ОПЕКОЙ И ПОПЕЧИТЕЛЬСТВОМ

Ҳалимзода Карим Ҳалим,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, соискатель кафедры
прав человека и сравнительного правоведения
Тел.: (+992) 907373744
E-mail: halimzoda94@mail.ru

Научная специальность: 5.5.2. Конституционное право; конституционный
судебный процесс; местные органы государственной власти и самоуправления

Научный руководитель: Диноршоҳ А.М., доктор юридических наук, профессор

Рецензент: Сулаймонзода М.С., доктор юридических наук, доцент

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос определения места жительства детей, находящихся под опекой и попечительством, сирот и детей, оставшихся без родительской опеки, которые помещены в государственные образовательные учреждения интернатного типа. На основе результатов исследования

показано, как некорректное толкование правовых норм может повлиять на предоставление различных гарантий в рамках социальных программ для сирот и детей, оставшихся без родительской опеки.

Результаты анализа показывают, что данная практика не получила развития из-за отсутствия законодательства, устанавливающего условия и порядок помещения сирот и детей без опеки в приемные семьи, ограничений, требований к лицам, принимающим сирот и детей без опеки в приемные семьи, а также их прав и обязанностей, и обязательных норм договора о помещении сирот и детей без опеки в приемные семьи. Если эти вопросы будут учтены, будет создана благоприятная основа для сокращения числа детей без опеки в государственных учреждениях, усилится процесс деинституционализации и будет обеспечено право ребенка на воспитание в семье.

Ключевые слова: право на передвижение, свободный выбор места жительства, место жительства, место пребывания, права ребенка, опека, попечительство, регистрация по месту жительства, органы опеки и попечительства.

LEGAL ISSUES RELATING TO THE DEFINITION OF THE PLACE OF RESIDENCE OF CHILDREN UNDER GUARDIANSHIP AND CUSTODY

Halimzoda Karim Halim,

Tajik national university, faculty of law,
applicant of the department of human rights and
comparative law.

Tel.: (+992) 907373744

E-mail: halimzoda94@mail.ru

Scientific Specialty: 5.5.2. Constitutional law; constitutional litigation; local government and self-government bodies

Research supervisor: Dinorshoh A.M., doctor of legal sciences, professor

Reviewer: Sulaymonzoda M.S., doctor of legal sciences, docent

Anotation: This article examines the issue of determining the place of residence of children under guardianship and trusteeship, orphans and children without parental care, who are placed in state educational institutions of the boarding school type. Based on the results of the study, it is shown how incorrect interpretation of legal norms can affect the provision of various guarantees by social programs for orphans and children left without parental care.

The results of the analysis show that this practice has not developed due to the lack of legislation establishing the conditions and procedure for the placement of orphans and children without guardianship in foster families, restrictions, requirements for persons who take orphans and children without guardianship into foster families, as well as their rights and obligations, and mandatory rules of the contract regarding the placement of orphans and children without guardianship in foster families. If these issues are taken into account, a favorable basis will be created for the reduction of the number of children without guardianship in state institutions, the process of deinstitutionalization will be strengthened, and the right of the child to be raised in a family will be ensured.

Keywords: the right to travel, free choice of residence, place of residence, place of stay, the rights of the child, guardianship, custody, registration at the place of residence, guardianship and custodial authorities.

Эҳтиром, ҳифз ва пешбурди ҳукуку озодиҳои кӯдакон Асосба мусофират ва интиҳоби озоди маҳалли зист, тарки ҷумҳурӣ ва бозгашт ба он яке аз самтҳои муҳим ва афзалиятноки сиёсати давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад.

Мафҳуми дақиқи «ҷойи истиқомат»-и шахрвандон барои ҳимоя ва татбиқи ҳукуку манфиатҳои қонунии онҳо, инчунин таъмини устувори манфиатҳои шахрвандӣ ва давлатӣ муҳим аст. Дар ин тадқиқот мо масъалаи муайян кардани мафҳуми «ҷойи

истикомат»-и кӯдакони یتим ва бе парастории падару модар мондари, ки ба васоят ё парасторӣ қабул карда шудаанд, мавриди баррасӣ қарор хоҳем дод. Барои бартараф намудани ҳама гуна мушкилоти ҳуқуқӣ, ки ба миён меоянд, равшан ва дуруст фаҳмидан лозим аст, ки ҷойи истиқомати кӯдакони таҳти васоят парасторӣ чӣ гуна буда метавонад. Баъзан нодуруст, дидаю доништа ғалат тафсир ва истифодаи меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ ва оилавӣ аз ҷониби мақомоти ваколатдор боиси баҳсноки, номуайяни ва дар натиҷа поймол шудани ҳуқуқи кӯдакони таҳти васоят парасторӣ қарор дошта мегардад.

Баҳсхое, ки вобаста ба масъалаи муайян кардани ҷойи истиқомати шахсони таҳти парасторӣ ба миён меоянд, метавонанд ба гирифтани кафолатҳои гуногуни иҷтимоӣ, аз қабилӣ пардохт барои нигоҳдории онҳо, пардохтҳои хармоҳаи ҷубронпулӣ (барои нигоҳубини кӯдакони маъҷуб таъин карда мешаванд), пардохтҳои яквақта (ҳангоми ба охир расидани муҳлати васоят парасторӣ ва хатми муассисаи таълимӣ), шартномаи парастории оилавӣ (парасторӣ) бо биноҳои истиқоматӣ таъмин кардан ва ғайра таъсир расонанд. Чунин қонуншиканиҳо дар амалияи иҷроӣ қонун дар тамоми шаҳру ноҳияҳои кишвар мушоҳида мешаванд.

Ҳаминро бояд қайд намуд, ки институти ҳуқуқии бақайдгирӣ дар ҷойи истиқомат ва ҷойи будубош танҳо баъди ба даст овардани истиқлолият дар қонунгузории мамлакат пайдо шудааст. Қаблан дар замони шӯравӣ институти бақайдгириро як ниҳоди дигари ҳуқуқӣ – прописка ишғол мекард.

Сипас, меъёрҳои ҳуқуқии қонунгузории амалкунандари, ки ҳангоми муайян кардани мафҳуми ҷойи истиқомати кӯдакон истифода мешаванд, таҳлил ва шарҳ диҳем.

Тибқи қисми 2-и моддаи 21 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳалли истиқомати ноболиғони то чордаҳсола ё шахси воқеие, ки таҳти васоят қарор дорад, маҳалли истиқомати намоёндагони қонунии онҳо эътироф мегардад⁴⁵⁸.

Аз муқаррароти моддаи мазкур бар меояд, ки маҳалли зисти кӯдакон ин маҳалли истиқомати намоёндагони қонунии онҳо ба ҳисоб меравад. Ин бо мақсади ҳифзи маънавиёт, саломатӣ, ҳуқуқҳои молумулкии шахсони таҳти васоят қарордошта муқаррар гардидааст. Ҷойи истиқомати кӯдакон ҳангоми аз ҳам ҷудо зиндагӣ кардани падару модар мутобиқи созишномаи падару модар ва ё ҳангоми баҳс байни онҳо бо қарори суд муқаррар карда мешавад.

Нақши мақомоти васоят ва парасторӣ низ дар ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои кӯдакон дар ҳолатҳои фавти падару модар, аз ҳуқуқи падару модарӣ маҳрум кардани онҳо, маҳдуд кардани ҳуқуқи падару модарӣ, ғайри қобили амал эътироф шудани онҳо, беморӣ ва муддати тӯлонӣ ҳозир набудани падару модар, саркашии падару модар аз тарбияи фарзандон ё аз ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои онҳо, инчунин ҳолатҳои дигари набудани парастории падару модар фаъл мебошад. Ин мақомот кӯдаконе, ки бе парастории падару модар мондаанд, муайян намуда, онҳоро ба қайд мегирад ва бо назардошти ҳолатҳои мушаххаси маҳрум шудан аз парастории падару модар усули ҷобачосозии кӯдакони бе парастории падару модар мондари интихоб менамояд ва ҳамчунин назорати минбаъдаи шароити таъминот, тарбия ва таълими онҳоро таъмин мекунад⁴⁵⁹.

Дар асоси Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 январи соли 2016, №30 «Дар бораи Низомномаи мақомоти васоят парасторӣ»⁴⁶⁰ мақомоти васоят парасторӣ дар муҳлати се рӯз пас аз лаҳзаи ба даст овардани маълумот оид ба кӯдаконе, ки бе парастории падару модар мондаанд, уҳдадоранд шароити зисти кӯдакро санчида, дар сурати муқаррар намудани далели аз парастории падару модар ё хешовандон маҳрум

⁴⁵⁸ Ниг.: Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 декабри соли 2022, №1918. // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://mmk.tj> // (санаи муроҷиат: 05.01.2024).

⁴⁵⁹ Ниг.: Ғафорода И.Ғ. Проблемаҳои вазъи ҳуқуқии кӯдак тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон: тадқиқоти сивилистӣ. // дисс. ... док. илм. ҳуқуқ. – Душанбе. – 2020. – С. 287.

⁴⁶⁰ Ниг.: Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 январи соли 2016, №30 «Дар бораи Низомномаи мақомоти васоят парасторӣ» // Феҳристи ягонаи давлатии санадҳои меъерии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷаллаи иттилоотӣ-ҳуқуқӣ. №1 (104) қисми 1. – 2017.

будани ӯ то ҳал гардидани масъалаи чобачокунии кӯдак ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои ӯро таъмин намоянд.

Мақомоти васојату парасторӣ уҳдадоранд тамоми тадбирҳои заруриро баҳри дар муҳити оилавӣ тарбия гирифтани кӯдакон андешанд. Бо ин мақсад корҳои тарғиботию ташвиқотӣ, фаҳмондадиҳӣ ва кор бо оилаҳои носолим, оилаҳои, ки кӯдак таҳти хавфи бе парастор мондан қарор дорад ва падару модароне, ки аз тарбияи фарзандони худ саркашӣ мекунанд, ташкил ва баргузор карда мешаванд.

Мақомоти васојату парасторӣ уҳдадоранд кӯдаконеро, ки бе парастории падару модар мондаанд, барои тарбия ба оила (барои фарзандхондӣ), барои тарбия ба оилаи (мураббии) парастор ё таҳти васоят (парасторӣ) супоранд ва дар сурати мавҷуд набудани чунин имконият дар муассисаҳои кӯдакони ҷаҳонӣ ё ҳар навъи муассисаҳо барои кӯдакони бе парастор монда (муассисаҳои тарбиявӣ, муассисаҳои табобатӣ, ҳифзи ҷаҳонии аҳоли ва ба ин монанд) ҷойгир намоянд. Шартҳо ва тартиби барои тарбия ба оилаи (мураббии) парастор додани кӯдакони бе парастор ва ваколатҳои мақомоти васојату парасторӣ дар ин самт тибқи қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда мешавад.

Васојату парасторӣ аз тарафи мақомоти васојату парастории маҳалли истиқомати шахсони муҳтоҷи васојату парасторӣ ё худ маҳалли истиқомати васӣ ё парастор муқаррар карда мешавад.

Яке аз воситаҳои ба ҷойи истиқомат таъмин намудани кӯдакони ҷаҳонӣ ва бе парастор ин ҷойгир намудани онҳо дар мактаб-интернатҳо ба шумор меравад. Тибқи талаботи Низомномаи намунавии муассисаҳои давлатии таълимии навъи мактаб-интернат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон санаи 29.08.2017 сол №411⁴⁶¹ тасдиқ карда шудааст, мактаб-интернат муассисаи давлатии таълимии соҳаи маориф маҳсуб ёфта, аз ҷониби давлат ба кӯдакони ҷаҳонӣ бе парастор, маъҷуб, кӯдаконе, ки дар маҳалли зисташон муассисаи таълимӣ нест ва барои кӯдаконе, ки рафтори онҳо барои ҷамъият хавфнок мебошад, шароити мусоид барои таҳсил, тарбия ва таъмин намудан бо ҷойи хоб қафолаш дода мешавад.

Ба мактаб-интернати давлатӣ кӯдакони зерин қабул карда мешаванд: кӯдакони ҷаҳонӣ кулл, нимаҷаҳонӣ (падар ё модар надоранд) ва кӯдакони бе парастор; кӯдакони падару модароне, ки бо қарори суд аз ҳуқуқи падару модарӣ маҳрум карда шудаанд; кӯдаконе, ки падару модар аз онҳо расман даст кашаанд; кӯдаконе, ки падару модарашон гирифтори бемориҳои сироятии барои кӯдакон хавфнок (бемории сил, вируси норасоии масунияти бадани одам, наҷамандӣ ва ғайра) мебошанд.

Тибқи маълумоти Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар аввали соли 2015 дар мактаб-интернатҳои ҷумҳурӣ 11569 нафар зиндагӣ ва таҳсил менамоянд, ки нисбат ба нишондиҳандаҳои соли гузашта 2000 адад зиёд мебошад⁴⁶².

Масъалаи ҷойи зисти шахсони ноболигро хангоми ҷудо зиндагӣ кардани падару модар суд ҳал намуда (сарфи назар аз он, ки онҳо ақди никоҳ доранд ё на) бояд ба инобат гирифт, ки ҷойи истиқомати кӯдак бо дарназардошти манфиати ӯ, инчунин ҳатман ба инобат гирифтани андешаи кӯдаки ба синни 10 расида ба шарте, ки агар он ҳилофи манфиатҳои ӯ набошад, муайян карда мешавад.

Мувофиқи моддаи 37-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18 марти соли 2015, №1196 «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак»⁴⁶³ давлат амалӣ намудани ҳуқуқи кӯдакони

⁴⁶¹ Ниг.: Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 августи соли 2017, №411 «Дар бораи Низомномаи намунавии муассисаҳои давлатии таълимии навъи мактаб-интернат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» // [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://mmih.tj/SEARCH/DocumentView?DocumentId=130160#> // (санаи муроҷиат: 09.02.2026).

⁴⁶² Альтернативный доклад НПО о ходе выполнения Республикой Таджикистан Конвенции о правах ребенка. // [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: https://notorture.tj/sites/default/files/articles/2017/files/alternativnyy_doklad_npo_o_hode_vypolneniya_respubliki_y_tadzhikistan_konvencii_o_pravah_rebenka.pdf // (санаи муроҷиат: 22.04.2026).

⁴⁶³ Ниг.: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18 марти соли 2015, №1196 «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак» // [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://mmk.tj> // (санаи муроҷиат: 05.01.2022).

ятим ва бепарасторро ба манзил тибки қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон кафолат медиҳад. Ҳуқуқи кӯдакони ятим ва бепарастор ба манзили истиқоматии ба онҳо тибки мерос гузашта дар давоми будубошашон дар муассисаҳои хизматрасонии иҷтимоии аҳоли, ҳамчунин дар муассисаҳои тамоми намудҳои таҳсилоти касбӣ, новобаста ба шакли моликият, дар давраи хизмат дар сафи Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон, адои ҷазои маҳрум намудан аз озодӣ дар муассисаҳои ислоҳӣ тибки тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон нигоҳ дошта мешавад. Ба кӯдакони ятим ва бепарастори манзили истиқоматӣ надошта, ки таҳти таъминоти пурраи давлат қарор доранд, барои сохтмони манзили шахсӣ дар қитъаи замин ба онҳо ҷудокардашуда қарзҳои имтиёзноки мақсаднок дода мешавад.

Аз муқаррароти моддаи мазкур бар меояд, ки мақсад аз ин таъмини ҳуқуқ ба манзил нисбати кӯдакони ятим ва кӯдакони бепарасторе, ки таҳти таъминоти пурраи давлат қарор доранд ба шумор меравад. Зеро ҳар як шарҳванд ба манзил ҳуқуқ доранд. Ин ҳуқуқ бо роҳи сохтмони манзили давлатӣ, ҷамъиятӣ, кооперативӣ ва инфиродӣ ва ҳифзи он татбиқ мегардад.

И.Ғ. Ғафорода бар он назар аст, ки дар «адабиёти ҳуқуқии гражданин ба масъалаи ҳуқуқҳои шахсии ғайримолумулкии кӯдак диққати махсус зоҳир карда нашуда, дар маҷмӯъ ин масъалаҳо баррасӣ карда мешаванд»⁴⁶⁴. И.Ғ. Корол тамоми ҳуқуқҳои шахсии ғайримолумулкии кӯдакро ба ду гурӯҳ ҷудо кардааст: 1. Ҳуқуқҳои шахсии ғайримолумулкии моддӣ (... ҳуқуқи ғамхорӣ ва ҳамроҳ истиқомат намудан бо васиён (парасторон) ва дигар намоёндогони қонунӣ; ...); 2. Ҳуқуқҳои шахсии ғайримолумулкии муҳофизатӣ⁴⁶⁵.

Ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои кӯдакон тавассути роҳҳои муқаррарнамудаи қонун таъмин мегардад. Он бо истифода аз воситаҳои муайяншуда, ҳам тавассути мақомоти судӣ ва ҳам ба воситаи мақомоти давлатӣ сурат мегирад. Дар бештари маврид раванди мазкур тавассути мақомоти судӣ анҷом мегирад⁴⁶⁶.

1. Ҳамзамон суд ҳангоми баровардани қарори асоснок вобаста ба муайян намудани ҷойи зисти кӯдак ҳолатҳои зерин ба инобат гирифта мешавад: 1) сини кӯдак; 2) дилбастагӣ ба падару модар, бародарон, хоҳарон, дигар аъзои оила, муносибате, ки байни ҳар кадоме аз падару модар ва кӯдак мавҷуд аст; 4) имконпазирии ба кӯдак фароҳам овардани шароит барои тарбия ва инкишоф (бо дарназардошти намуди фаъолият ва низоми кори падару модар, вазъи моддӣ ва оилавӣ, бо дарназардошти он, ки худ ба худ афзалияти моддию маишӣ яке аз падару модар асоси бечунучаро барои қонеъгардонии талаботи ҳамин падару модар ба ҳисоб намеравад; 5) дигар ҳолатҳое, ки вазъи дар маҳалли зисти ҳар кадоме аз падару модар бамиянмодаҳо тавсиф менамояд.

Ба андешаи олимони ватанӣ ҳуқуқи кӯдаки ноболиғ ба майдони зист ва маҳалли зист аз ҳуқуқи падару модар, ки бо ӯ воқеан зиндагӣ мекунанд, озод аст⁴⁶⁷.

Тибки моддаи 22-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18 март соли 2015, №1196 «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак»⁴⁶⁸ кӯдак ҳуқуқ дорад дар бораи падар ё модаре, ки аз ӯ ҷудо зиндагӣ мекунанд, иттилоъ гирад, бо онҳо вохӯрад ва муносибат намояд, ба истиснои ҳолатҳое, ки чунин вохӯриро муносибатҳо ба ҳаёт ва саломатии ӯ таҳдид намоянд. Падару модар, дигар аъзои оила ва ҳешовандон барои татбиқи ҳуқуқи кӯдак ба мулоқот бо онҳо набояд мамониат намоянд ва ӯҳдадоранд, ки баъди мулоқот кӯдакро ба ҷойи истиқоматаш баргардонид, ба иваз намудани ҷойи истиқомати ӯ роҳ

⁴⁶⁴ Ғафорода И.Ғ. Проблемаҳои вазъи ҳуқуқии кӯдак тибки қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон: тадқиқоти сивилистӣ. // дисс. ... док. илм. ҳуқуқ. – Душанбе. – 2020. – С. 203.

⁴⁶⁵ Ниг.: Король И.Ғ. Личные неимущественные права ребенка по семейному праву Российской Федерации. Научно-практическое пособие. – Москва. – 2010. – С. 77.

⁴⁶⁶ Ниг.: Абдулхайрода Ҷ. Инкишофи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҳуқуқи кӯдак. // дисс. ... номз. илм. ҳуқуқ. – Душанбе. – 2023. – С.46.

⁴⁶⁷ Ниг.: Маҳмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобочонов И.Х., Бадалов Ш.К. Тафсири Кодекси гражданин Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). – Душанбе. – 2010. – С.74.

⁴⁶⁸ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18 март соли 2015, №1196 «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак» // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://mmk.tj> // (санаи муроҷиат: 05.01.2022).

надиханд. Падару модаре, ки аз кӯдак ҷудо зиндагӣ мекунад, барои иштирок дар тарбияи ӯ ӯҳдадор буда, ҳуқуқ доранд, ки бо кӯдак робита дошта бошанд, агар чунин робита ба тарбияи мӯътадили ӯ ҳалал нарасонад. Бахсҳо оид ба ҳолатҳои маҳдудкунии ҳуқуқи кӯдак, ки дар ҳамин модда пешбинӣ шудаанд, бо тартиби судӣ ҳал карда мешаванд. Ҷойи истиқомати кӯдак ҳангоми ҷудо зиндагонӣ кардани падару модар бо ризоияти онҳо ва дар сурати розӣ набудан - ба тариқи судӣ муқаррар карда мешавад».

Аз меъёри мазкур бармеояд, ки новобаста аз он, ки падару модар якҷоя зиндагӣ менамоянд ва ё алоҳида дар таълим ва тарбияи кӯдак ӯҳдадориҳои баробар доранд.

Бояд тазакурр дод, ки алоҳида зиндагӣ кардани падару модар барои иҷрои ҳуқуқи кӯдак ба интиҳоби озоди маҳалли зист монеа шуда наметавонад, зеро дар сурати ҷудо зиндагӣ кардани падару модар кӯдак ҳуқуқ дорад, бо ҳар кадоми онҳо мудати муайяне зиндагӣ намояд. Ягона ҳуқуқи истисноии кӯдак ба интиҳоби ҷойи истиқомат бо падару модар ва ё ҳешовандон, ин агар дар ҷойи истиқомат ба ҳаёт ва саломатии кӯдак таҳдид намояд, ба шумор меравад. Масалан, майзада ё нашъаманд будани падар ё модар, ба касалии рӯҳӣ ва ё дигар касалиҳои сироятӣ гирифтور будани онҳо ва ғайра.

Вобаста ба муайян намудани ҷойи истиқомати кӯдак ҳангоми ҷудо зиндагӣ кардани падару модар ду тарзи муайян намудани ҷойи зисти кӯдак муқаррар карда шудааст: 1. Розигии падару модар; 2. Тариқи судӣ.

Мувофиқи қисми 4-и моддаи 65-и Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон⁴⁶⁹ ҷойи истиқомати кӯдак дар сурати ҷудо зиндагӣ кардани волидон бо мувофиқаи байни онҳо муқаррар карда мешавад. Дар сурати набудани мувофиқа, бахси волидонро суд дар асоси манфиати кӯдакон ва бо назардошти фикру хоҳиши онҳо ҳал менамояд. Зимнан суд дилбастагии (меҳри) кӯдакро нисбат ба падар ё модар, бародару хоҳарон, синну соли кӯдак, сифати маънави ва дигар сифатҳои ҳосаи волидон, муносибате, ки байни падар ва модар ва кӯдак мавҷуд аст, имконоти ба кӯдак фароҳам овардани шароити тарбия ва рушду камолоти он (навъи фаъолият, низоми кори волидон, вазъи модди ва оилавии волидон ва ғайраҳо) ба инобат мегирад.

Олимони ватанӣ бар он назаранд, ки суд ҳангоми ҳал намудани бахсҳо вобаста ба муайян намудани ҷойи истиқомати кӯдак омилҳои зерин ба инбот гирифта шавад: 1. Фикри кӯдак; 2. Дилбастагии кӯдак ба падар ё модар; 3. Бародарону хоҳарон; 4. Синну соли кӯдак; 5. Сифати маънавӣ ва дигар сифатҳои ҳосаи падару модар; 6. Муносибате, ки байни падар ва модар ва кӯдак мавҷуд аст; 7. Иммоноти ба кӯдак фароҳам овардани шароити тарбия ва рушду камолоти он (навъи фаъолият, низоми кори падару модар, вазъи моддӣ ва оилавии падару модар ва ғ.)⁴⁷⁰.

Тибқи талаботҳои банди 5 Қарори Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 октябри соли 2003, №16 «Дар бораи таҷрибаи аз ҷониби судҳо татбиқ намудани қонунгузорӣ ҳангоми баррасии бахсҳои вобаста ба тарбияи фарзандон»⁴⁷¹ масъалаи ҷойи истиқомати кӯдаки ноқилро дар сурати ҷудо зиндагӣ кардани волидайн (новобаста аз он, ки дар қайди никоҳ ҳастанд ё не) ҳаллу фасл намуда, бояд дар назар дошт, ки ҷойи истиқомати кӯдак дар асоси манфиатҳои ӯ, ҳамчунин бо назардошти фикру хоҳиши ҳатмии кӯдаки ба сини даҳсолагӣ расида муқаррар карда шудааст, бошарте ки ин барҳилофи манфиатҳои ӯ набошад.

Масалан, Шаҳрванд Қ.С. чиҳати таъмини иштироки намоёндаи Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар мурофиаи судии Суди ноҳияи И.Сомонии шаҳри Душанбе оид ба

⁴⁶⁹ Ниг.: Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 ноябри соли 1998, №682 // [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://mmk.tj> // (санаи муроҷиат: 05.01.2025).

⁴⁷⁰ Ниг.: Бобочонзода И.Х., Ашурзода А.А., Қодирзода Т.Қ., Ғаффорзода И., Саидзода М.Ш., Анушервон И., Ҳамрокулзода Б.А. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак». // Зери таҳрири Раиси Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Шермуҳаммад Шоҳиён. – Душанбе. – 2019. – С. 104.

⁴⁷¹ Қарори Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 октябри соли 2003, №16 «Дар бораи таҷрибаи аз ҷониби судҳо татбиқ намудани қонунгузорӣ ҳангоми баррасии бахсҳои вобаста ба тарбияи фарзандон» // [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://sud.tj/upload/iblock/dc6/dc6e28e12f471f25924c3ea500f5e183.pdf> // (санаи муроҷиат: 05.01.2026).

бартараф намудани монеа барои ба қайд гирифтани фарзандонаш дар манзили истиқомати ҷавобгар С.Б. муроҷиат намуд. Вобаста ба ин корманди мақомоти Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон дар мурофиаи судӣ иштирок намуда, ҳуқуқҳои мурофиавии шаҳрванд таъмин карда шуд. Дар натиҷа даъвои шаҳрванд қонеъ гардида, кӯдакон ба қайд гирифта шуданд⁴⁷².

Дар баробари гуфтаҳои боло хулоса бароварда мумкин аст, ки суд ҳангоми баррасии парвандаҳо дар ҳама ҳолат бо ба инобат гирифтани манфиатҳои кӯдак ҷойи истиқомати ўро муқаррар менамояд.

Бо назардошти ин, Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъкид менамояд, ки судҳои салоҳияти умумӣ бояд парвандаҳои марбут ба «ҷойи зист»-и یتимон ва кӯдакони бе нигоҳубини волидайн мондари, бахусус барои кӯдакони тахти васоят ва парасториро, бодикқаттар баррасӣ намоянд. Тавсия дода мешавад, ки барои ҳалли бахсҳои ба миён омада, ҳамаи ҳолатҳои парванда бо риояи талаботи қонунгузории моддӣ ва мурофиавӣ бодикқат омӯхта шаванд.

Бинобар ин мақомоти ваколатдори судӣ ва иҷроия бояд ҳамаи меъёрҳои ҳуқуқии дар боло зикршударо риоя ва роҳнамоӣ кунанд ва ҳангоми муайян кардани ҷойи истиқомати намояндагони қонунӣ ва фарзандони тахти таъминоти онҳо, бо таъя ба санадҳои миллӣ ва байналмилалӣ эътирофнамудаи Тоҷикистон ва амалияи муқарраршудаи судӣ татбиқ намоянд.

Аз ин лиҳоз, бо мақсади боз ҳам беҳтар намудани вазъи риояи ҳуқуқи кӯдакон барои интиҳоби ҷойи истиқомат тавсияҳои зерин пешниҳод карда мешаванд: андешидани чораҳо ҷиҳати дар оила тарбия гирифтани кӯдакони یتим ва бепарастор; амалӣ намудани талаботи қонунгузорӣ дар масъалаи оилаи парастор; тақвият додани корҳои фаҳмондадихӣ дар маҳалҳо бо мақсади баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ оид ба таълиму тарбияи фарзанд дар оила ва бақайдгирии кӯдакон дар ҷойи истиқомат; баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии падару модар ҷиҳати муаян намудани ҷойи истиқомати кӯдак, ҳангоми яққоя зинадани нақардани падару модар.

Ҳамин тариқ, давлат дар фаъолияти худ меъёрҳои санадҳои байналмилалиро, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон онҳоро эътироф намудааст оид ба ҳимояи ҳуқуқ ва озодии кӯдакон қадам ба қадам амалӣ намуда истодааст. Дар мамлакат ҳимояи ҳуқуқ, ҳифзи саломативу ҳаёти кӯдак, фароҳам овардани шароит барои таълиму тарбия гирифтани дар муҳити оила ва таҳсилоти ў дар мактаб-интернатҳо аз ҷумлаи самти афзалиятноки сиёсати давлат мебошад. Ба ҷомеаи мутамаддин аз рӯи меъёре баҳо медиҳанд, ки дар он нисбат ба ниёзмандтарин қишри ҷомеа, яъне кӯдакони یتиму бепарастор ҷӣ гуна муносибат менамоянд.

Адабиёт:

2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18 марти соли 2015, №1196 «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак» // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://mmk.tj> // (санаи муроҷиат: 05.01.2022).

3. Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 ноябри соли 1998, №682 // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://mmk.tj> // (санаи муроҷиат: 05.01.2025).

4. Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 декабри соли 2022, №1918. // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://mmk.tj> // (санаи муроҷиат: 05.01.2024).

5. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 январи соли 2016, №30 «Дар бораи Низомномаи мақомоти васоят парасторӣ» // Феҳристи ягонаи давлатии санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷаллаи иттилоотӣ-ҳуқуқӣ. №1 (104) қисми 1. – 2017.

⁴⁷² Маърузаи ваколатдор оид ба ҳуқуқи кӯдак дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2024. // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://www.ombudsman.tj> // (санаи муроҷиат: 20.05.2026).

6. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 августи соли 2017, №411 «Дар бораи Низомномаи намунавии муассисаҳои давлатии таълимии навъи мактаб-интернат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://mmih.tj/SEARCH/DocumentView?DocumentId=130160#> // (санаи муроҷиат: 09.02.2026).

7. Қарори Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 октябри соли 2003, №16 «Дар бораи таҷрибаи аз ҷониби судҳо татбиқ намудани қонунгузорӣ ҳангоми баррасии баҳсҳои вобаста ба тарбияи фарзандон» // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://sud.tj/upload/iblock/dc6/dc6e28e12f471f25924c3ea500f5e183.pdf> // (санаи муроҷиат: 05.01.2026).

8. Маърузаи ваколатдор оид ба ҳуқуқи кӯдак дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2024. // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://www.ombudsman.tj> // (санаи муроҷиат: 20.05.2026).

9. Альтернативный доклад НПО о ходе выполнения Республикой Таджикистан Конвенции о правах ребенка. // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: [//notorture.tj.org/sites/default/files/articles/2017/files/alternativnyy_doklad_npo_o_hode_vypolneniya_respublikoy_tadzhikistan_konvencii_o_pravah_rebenka.pdf](http://notorture.tj.org/sites/default/files/articles/2017/files/alternativnyy_doklad_npo_o_hode_vypolneniya_respublikoy_tadzhikistan_konvencii_o_pravah_rebenka.pdf) // (санаи муроҷиат: 22.04.2026).

10. Абдулхайрзода Ҷ. Инкишофи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҳуқуқи кӯдак. // дисс. .. номз. илм. ҳуқуқ. – Душанбе. – 2023. – С.46.

11. Ғаффорзода И.Ғ. Проблемаҳои вазъи ҳуқуқи кӯдак тибқи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон: тадқиқоти сивилистӣ. // дисс. .. док. илм. ҳуқуқ. – Душанбе. – 2020. – С. 203.

12. Бобочонзода И.Ҳ., Ашурзода А.А., Қодирзода Т.Қ., Ғаффорзода И., Саидзода М.Ш., Анушервон И., Ҳамроқулзода Б.А. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак». // Зери таҳрири Раиси Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Шермуҳаммад Шоҳиён. – Душанбе. – 2019. – С. 104.

13. Махмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобочонов И.Ҳ., Бадалов Ш.К. Тафсири Кодекси граҷдани Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). – Душанбе. – 2010. – С.74.

14. Король И.Г. Личные неимущественные права ребенка по семейному праву Российской Федерации. Научно-практическое пособие. – Москва. – 2010. – С. 77.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба ҷоп тавсия шуд: 26.06.2026

**ҲУҚУҚИ МАДАНИЌ; ҲУҚУҚИ СОҲИБКОРӢ; ҲУҚУҚИ ОИЛАВӢ; ҲУҚУҚИ
БАЙНАЛМИЛАЛИИ ХУСУСӢ (ИХТИСОС: 5.5.3) – ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО;
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЕ ПРАВО; СЕМЕЙНОЕ ПРАВО; МЕЖДУНАРОДНОЕ
ЧАСТНОЕ ПРАВО (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5.5.3)**

**ХУСУСИЯТҲОИ ҲУҚУҚИИ БАСТАНИ ШАРТНОМА ДАР САВДО: ТАҲЛИЛИ
НАЗАРИЯВӢ ВА АМАЛИ**

Давлатмандзода Эрач Давлатманд,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, мудири кафедраи ҳуқуқи
соҳибкорӣ ва тижорат, номзади илмҳои
ҳуқуқшиносӣ, дотсент
Тел.: (+992) 900-87-59-59
Email: kabutzoda86@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.3. Ҳуқуқи маданӣ; ҳуқуқи соҳибкорӣ; ҳуқуқи оилавӣ; ҳуқуқи
байналмилалӣ хусусӣ

Муқарриз: Мирзозода П.З., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда. Дар мақола хусусиятҳои ҳуқуқии бастани шартнома тавассути савдо мавриди таҳлил қарор дода мешаванд. Муаллиф моҳияти ҳуқуқии шартнома, хусусиятҳои муносибатҳои пешазшартномавӣ ва нақши савдоро ҳамчун тарзи махсуси бастани шартнома баррасӣ менамояд. Ҳамчунин, масъалаи мақоми ҳуқуқии протокол оид ба натиҷаҳои савдо ва аҳамияти он ҳамчун асос барои бастани шартномаи минбаъда таҳлил карда мешавад. Хулоса карда мешавад, ки шартномаҳои дар савдо басташаванда бо тартиби махсуси ҳуқуқӣ ва мавҷудияти меъёрҳои императивӣ фарқ мекунанд.

Калидвожаҳо: шартнома, савдо, бастани шартнома, протоколи натиҷаҳои савдо, муносибатҳои пешазшартномавӣ, ҳуқуқи маданӣ, хариди давлатӣ, меъёрҳои императивӣ.

**ОСОБЕННОСТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЗАКЛЮЧЕНИЯ ДОГОВОРА В
ТОРГОВЛЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И ПРАКТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ**

Давлатмандзода Эрадж Давлатманд,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, заведующий
кафедрой предпринимательского и
коммерческого права, кандидат юридических
наук, доцент,
Тел.: (+992) 900-87-59-59
Email: kabutzoda86@mail.ru

Научная специальность: 5.5.2. Гражданское право; предпринимательское право;
семейное право; международное частное право

Рецензент: Мирзозода П.З., доктор юридических наук, профессор

Аннотация. В статье анализируются правовые особенности заключения договора посредством торгов. Рассматриваются правовая сущность договора, особенности преддоговорных отношений и роль торгов как специального способа заключения договора. Особое внимание уделяется правовой природе протокола о результатах торгов и его значению как основания для последующего заключения договора.

Делается вывод о том, что договоры, заключаемые на торгах, отличаются специальным порядком заключения и наличием императивного правового регулирования.

Ключевые слова: договор, торги, заключение договора, протокол результатов торгов, преддоговорные отношения, гражданское право, государственные закупки, императивные нормы.

LEGAL ASPECTS OF CONCLUDING CONTRACTS IN TRADE: A THEORETICAL AND PRACTICAL ANALYSIS.

Davlatmandzoda Eradzh Davlatmand,

Tajik national university, faculty of law, head of the department of entrepreneurial and commercial law, candidate of legal sciences, associate professor.

Tel.: (+992) 900-87-59-59

Email: kabutzoda86@mail.ru

Scientific specialty: 5.5.3. Civil Law; Business Law; Family law; Private International Law

Reviewer: Mirzozoda P.Z, doctor of legal sciences, professor

Annotation. The article examines the legal features of concluding contracts through auctions and tenders. The author analyzes the legal nature of contracts, the specifics of pre-contractual relations, and the role of auctions as a special method of contract conclusion. Particular attention is paid to the legal status of the protocol on auction results and its significance as a basis for concluding a subsequent contract. It is concluded that contracts concluded through auctions are characterized by a special legal procedure and imperative legal regulation.

Keywords: contract, auction, conclusion of contract, auction results protocol, pre-contractual relations, civil law, public procurement, imperative legal norms.

Шартнома, ҳамчун яке аз институтҳои маъмултарин ва муҳимтарини ҳукуки маданӣ, дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ истифода мешавад. Бастанӣ шартнома бо роҳҳои гуногун, аз ҷумла тавассути гузаронидани савдо имконпазир аст.

Қайд кардан бамаврид аст, ки бастанӣ шартнома тавассути гузаронидани савдо байни субъектҳои хоҷагидорӣ дар шароити муносири рушди муносибатҳои иқтисодӣ, ки таҳти таъсири равандҳои глобализатсия ва интегратсия ташаккул меёбанд, махсусан маъруфият пайдо кардааст. Ин равандҳо талаботро ба шаффофият, рақобатнокӣ ва самаранокии механизмҳои шартномавӣ афзоиш медиҳанд. Сабабҳои ин қадар васеъ истифода шудани ҷунин роҳи бастанӣ шартномаҳои ҳукуки маданӣ дар ҷустуҷӯи мувофиқтарин (фоидаовартарин) контрагент, ки қодир аст муносибтарин (фоидаовартарин) нарх ва дигар бехтарин шартҳои шартномаро пешниҳод кунад ва бо ин роҳ манфиатҳои ҳам ташкилкунандаи савдо ва ҳам ғолибро қонеъ гардонад, реша мегиранд. Албатта, дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ, нақши шартнома ҳамчун танзимкунандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ рӯз то рӯз афзоиш меёбад. Ин бо он шарт дода мешавад, ки иқтисоди бозорӣ дар муносибатҳои шартномавӣ асос ёфтааст, ки он озодии иштирокчиёни муомилоти маданиро ҳангоми ташаккули ирода ҳангоми муайян кардани шартҳои шартнома пешбинӣ мекунад. Ҷунончи, дар раванди хусусигардонӣ тавассути фурӯш дар савдо ё дар асоси озмун мувофиқи Қонуни ҚТ «Дар бораи хусусигардонии моликияти давлатӣ», амалҳои ҳукукӣ, ки оид ба ба даст овардани молу мулки хусусигардонӣ мешавад ба моликияти хусусӣ бафта мешаванд, шартномаҳои ҳукуки маданӣ мебошанд, бинобар ин, зеро таъсири меъёрҳои умумии ҳукуки маданӣ қарор мегиранд. Тавассути бастанӣ шартнома дар иштирокчиён боварӣ ҳосил карда

мешавад, ки фаъолияти соҳибкории онҳо бо заминаҳои зарурии моддӣ таъмин хоҳад шуд. Чӣ тавр ачиб бошад ҳам, шартномае, ки бо ғолиби савдо баста мешавад, мақсади ниҳонии тамоми маҷмӯи муҳофизаҳои марбут ба гузаронидани онҳо мебошад.

Дар ин ҳол, бояд қайд кард, ки дар адабиёти ҳуқуқшиносӣ генезиси категорияи шартнома дар якҷанд маъноҳо фаҳмида мешавад; якум, ҳамчун асоси ба вучуд омадани муносибати ҳуқуқӣ (далели ҳуқуқӣ); дуюм, ҳамчун муносибати ҳуқуқӣ, ки аз ин асос ба вучуд меояд, яъне уҳдадорӣ; сеюм, ҳамчун ҳуҷҷат (шакли созишнома)⁴⁷³. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки бо ёрии он муносибатҳои гуногуни молу мулкӣ – ҳам шахрвандон ва ҳам соҳибкорон ба расмӣ дароварда мешаванд. Дар робита ба ин, он дар ҷанбаҳои гуногун баррасӣ карда мешавад: якум, ҳамчун далели ҳуқуқӣ, ки асоси ба вучуд омадани уҳдадорӣ мебошад; дуюм, ҳамчун ҳуди муносибати ҳуқуқии уҳдадорӣ; сеюм, ҳамчун шакли ҳуҷҷатӣ, ки муқаррар кардани уҳдадорӣ дар асоси иродаи озоди тарафҳои он асосёфта сабт мекунад.

Тавре ки маълум аст, шартнома ҳамчун иродаи ҳуқуқии иштирокчиёни он (ду ё зиёда тараф) баррасӣ карда мешавад, ки ба муқаррар кардан, ё тағйир додан ё қатъ кардани ҳуқуқҳо ва уҳдадорӣҳои муайяни маданӣ равона шудааст. Дар ин ҳолат, шартнома далели ҳуқуқие ҳисобида мешавад, ки дар асоси муносибатҳои ҳуқуқии уҳдадорӣ қарор дорад. Чунончи, тибқи банди 1 моддаи 482 КМ ҚТ, шартнома созишномаи ду ё якҷанд шахс оид ба муқаррар кардан, тағйир додан ё қатъ кардани ҳуқуқҳо ва уҳдадорӣҳои маданӣ эътироф карда мешавад. Қайд мекунем, ки шартнома – ин маъмултарин намуди амалҳои ҳуқуқӣ мебошад. Мисли ҳар амали ҳуқуқӣ, шартнома амали иродавино ифода мекунад. Бар хилофи амали ҳуқуқӣ, шартнома амалҳои иродавии ҷудогона не, балки иродаи ҳуқуқии ягонаи мувофиқи ду ё зиёда шахсро ифода мекунад, ки иродаи умумиро баён намуда, ба сӯи ба вучуд овардани оқибатҳои ҳуқуқии маданӣ равона шудааст. Дар ин робита, барои шартнома мувофиқати иродаи тарафҳо оид ба ҳамаи масъалаҳо, ки ба сӯи ба вучуд овардани оқибатҳои ҳуқуқии маданӣ равона шудаанд, зарур аст. Яъне, барои шартнома мувофиқати иродаи тарафҳо оид ба ҳамаи масъалаҳо, ки барои онҳо аҳамияти муҳим доранд, зарур аст⁴⁷⁴. Маҳз шартномаи ҳуқуқии маданӣ ҳамчун далели асосии ҳуқуқӣ эътироф карда мешавад, ки дар асоси он муомилоти ҳуқуқии маданӣ новобаста ба озод фаъолият мекунад, аз ҷумла дар асоси он манфиатҳои ҳам таъкидкунандаи савдо ва ҳам ғолиб қонеъ карда мешаванд. Дар аини замон, категорияи «шартнома» нисбат ба муносибатҳои ҳуқуқие, ки дар натиҷаи бастанӣ он ба вучуд меоянд, таъкид карда мешавад, зеро маҳз дар муносибатҳои ҳуқуқии шартномавӣ ҳуқуқҳои субъективӣ ва уҳдадорӣҳои субъективӣ иштирокчиёни шартнома амалӣ карда мешаванд. Дар ин ҷо мо метавонем дар бораи шартнома - уҳдадорӣ сухан ронем. Ин аён аст, масалан, дар раванди мувофиқати шартҳои шартнома, ҷой, вақти иҷрои уҳдадорӣ ва ҷавобгарӣ барои иҷро накардан ё иҷрои нодурусти уҳдадорӣ ва ғайра, ки дар маҷмӯъ уҳдадорӣҳои шартномавиро таъкид медиҳанд. Дар ин ҳол, доираи муносибатҳои ҷамъиятӣ оид ба фурӯши мол, қарз ва хизматрасониҳо ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст – муносибатҳои пешазшартномавӣ ва муносибатҳои шартномавӣ.

Дар муносибатҳои пешазшартномавӣ дар соҳаи савдо меъёрҳои ҳуқуқии оммавӣ аҳамияти бартаридошта доранд, яъне меъёрҳои императивӣ, ки пешакӣ аз ҷониби қонун муайян карда шудаанд ва тағйир додани мундариҷаи онҳо мумкин нест. Моҳияти меъёрҳои ҳуқуқии оммавӣ дар он аст, ки давлат бо ин меъёрҳои қонун иродаи худро ифода мекунад, ки дигар субъектҳои ҳуқуқ онро надоранд. Аммо ин маънои онро надорад, ки давлат ҳуқуқ ва манфиатҳои дигар субъектҳои ҳуқуқро ба инобат намегирад, баръақс ин меъёрҳо маҳз барои ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии онҳо

⁴⁷³ Сангинов Д.Ш. Предпринимательская деятельность по оказанию социально-культурных услуг: проблемы правового регулирования: монография. – Душанбе, «Сино», ТТНУ, 2019. – С. 154.

⁴⁷⁴ Гражданское право в 4 т. Т.3. Обязательственное право. Учебник. /под. ред. Е.А.Суханова. -3-е изд. перераб. – М., Вултер Клувер, 2008. – С. 95.

хидмат мекунанд. Масалан, меъёрҳои ҳукуки қонуни махсус мустақиман манъ мекунанд, ки он шахсоне, ки ҳукуки намояндагии ташкилотро доранд, ба мурофиаҳои ягон таъсир расонанд ё дар чунин муносибатҳо иштирок кунанд, инчунин манфиатҳои онҳоро ҳамчун намояндаи ҳукуки намояндагӣ кунанд. Барои он ки ихтилофи манфиатҳо байни иштирокчиёни бозор, масалан, хангоми хариди давлатӣ ба вучуд наояд, то ки рақобати солим ва вичдони байни онҳо вучуд дошта бошад, қонун чунин меъёрҳои императивиро муқаррар мекунад. Мутобиқи қонунгузори маданияи Тоҷикистон, инчунин вобаста ба хусусияти муносибатҳои ҳукуки, хусусан дар соҳаи муносибатҳои шартномавӣ, ки моҳиятан баробарии тарафҳо талаб мекунанд, ҳудуди мақомоти давлатӣ дар шахси давлат бояд ба меъёрҳои императивӣ итоат кунанд. Чунончи, дар муносибатҳои пешазшартномавӣ дар соҳаи хариди давлатӣ масъалаҳои марбут ба тартиби маблағгузори ташкилотҳои харидкунанда, тартиби гузаронидани хариди давлатӣ ва тартиб додани ҳисобот аз рӯи натиҷаҳои он, такмил додани низоми онҳо, тартиби гирифтани мақоми ташкилоти харидкунандаи таҳассусӣ ва дигар масъалаҳои хусусияти ҳукуки оммавӣ дошта тавассути меъёрҳои ҳукуки соҳаҳои ҳукуки оммавӣ танзим карда мешаванд. Чунончи, тибқи қисми 1 моддаи 25 Қонуни ҚТ «Дар бораи хариди давлатӣ» барои бастанӣ шартномаи харид ё барои иштирок дар мурофиаи харид, иштирокчиӣ озмун бояд ба талаботи таҳассусӣ, ки аз ҷониби ташкилоти харидкунанда барои иҷрои шартномаи харид мувофиқ ҳисобида мешаванд, ҷавобгӯ бошад. Пеш аз даъват ба иштирок дар харид, ташкилоти харидкунанда бояд талаботи таҳассусии дахлдорро, ки ба хусусият, мураккабии техникӣ ва арзиши харид мувофиқат мекунанд, муайян кунад, ки ин имкон намедихад талаботи таҳассусии аз ҳад зиёд муқаррар карда шаванд. Дар ин ҳол, бояд қайд кард, ки баҳодиҳии пешниҳодоти озмунӣ аҳамияти калон дорад, зеро тибқи қисми ... моддаи 46 қонуни мазкур, шартнома ба он иштирокчиӣ озмун дода мешавад, ки муфидтарин пешниҳоди озмуниро, ки моҳиятан ба меъёрҳои таҳассусӣ, ки дар ҳуҷҷатгузори интихоби пешакии таҳассусӣ, тартиб додани рӯйхати кӯтоҳ ё ҳуҷҷатгузори озмунӣ муқаррар шудаанд, ҷавобгӯ мебошад, пешниҳод кардааст.

Гуруҳи дуҷуми муносибатҳои ҳукуки, яъне муносибатҳои шартномавӣ, аз нуқтаи назари мавзӯи мавриди баррасӣ ҷолибтар мебошад. Чунончи, М.В. Брагинский, В.В. Витрянский ишора кардаанд, ки дар сохти шартнома оид ба савдо, огоҳинома танҳо аз лаҳзаи гирифтани дархост аз иштирокчиӣ эҳтимолӣ аҳамияти ҳатмӣ ҳукуки барои ташкилкунандаи савдо пайдо мекунад⁴⁷⁵. Қайд кардан зарур мешуморем, ки дар ҳақиқат ин тавр нест. Гап дар сари он аст, ки ҳудуди ҳақиқати интишори огоҳинома оид ба гузаронидани савдо аз ҷониби қонун муайян карда шудааст. Ҳатто дар сурати набудани дархостҳо, ташкилкунанда вазифадор аст дар доираи қонун амал кунад: дархостҳоро қабул кунад, савдори ба тартиби пешбиниамудаи қонун бекор кунад ва ғайра.

Таҳлили қонунгузорӣ нишон медиҳад, ки бастанӣ шартнома дар савдо баъзе хусусиятҳо дорад. Шартнома аз рӯи натиҷаи гузаронидани савдо баста шуда, танҳо пас аз тартиб додани протокол оид ба натиҷаҳои савдо, додани шакли мувофиқ ба шартнома ва имзои он аз ҷониби тарафҳо басташуда ҳисобида мешавад. Дар ин ҳол, хусусияти бақайдгирии муносибатҳои шартномавӣ, чунин аст, ки мавҷудияти протоколи натиҷаҳои савдо ҳатмӣ мебошад. Мутобиқи банди 6 моддаи 514 КМ ҚТ, протокол оид ба натиҷаҳои савдо аҳамияти ҳуқуқмуқарраркунанда дорад. Ҳамзамон, тибқи меъёрҳои КМ РФ, протокол оид ба натиҷаҳо қувваи шартномаро дорад (банди 1, банди 5 моддаи 448 КМ РФ). Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки протоколи мазкур ба шартнома баробар карда мешавад. Дар ин ҳол, Қонуни ҚТ «Дар бораи ипотека» муқарраротеро пешбинӣ мекунад, ки тибқи он ташкилкунандаи савдои оммавӣ бо шахсе, ки дар савдои оммавӣ ғолиб омадааст, дар давоми 5 рӯз аз лаҳзаи пардохти

⁴⁷⁵ Брагинский М. И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. – М.: «Статут», 2003. – С. 184.

маблағи нархи харид аз ҷониби ӯ, шартномаи хариду фурӯши молу мулки гаравгузошташударо дар шакли хаттии оддӣ мебандад. Ин шартнома, протокол оид ба натиҷаҳои савдои оммавии молу мулки гаравгузошташуда ва қарори ташкилкунандаи савдои оммавӣ дар бораи гузаштани ҳуқуқи моликият асос барои ворид кардани сабтҳои дахлдор ба Феҳристи ягонаи давлатии ғайриманқули молу мулк ва ҳуқуқҳои он ва бақайдгирии давлатии ҳуқуқи моликияти шахсе мебошад, ки дар савдои оммавӣ ғолиб омадааст (банди 8 моддаи 40). Тавре ки мо мебинем, дар ин ҳолат шартнома ва протокол асос барои ворид кардани сабтҳои дахлдор ба Феҳристи ягонаи давлатии ғайриманқули молу мулк ва ҳуқуқҳои он ва бақайдгирии давлатии ҳуқуқи моликият мебошанд.

Аз ин рӯ, мо чунин мешуморем, ки ба шартнома баробар кардани протокол оид ба натиҷаҳои савдору асоснок ҳисобидан душвор аст. Дар назарияи ҳуқуқи маданӣ фарқ кардани далели ҳуқуқӣ ва амали ҳуқуқӣ (шартнома) муҳим аст. Мутобиқан, шартнома – ин натиҷаи иродаизҳори мувофиқи тарафҳо мебошад, ки ба муқаррар кардан, тағйир додан ё қатъ кардани ҳуқуқҳо ва уҳдадорихои маданӣ равона шудааст. Аз ин рӯ, барои он ки шартнома басташуда ҳисобида шавад, зарур аст, ки ҳамаи шартҳои муҳими он, ки дар қонун пешбинӣ шудаанд, мувофиқат карда шаванд. Далели ҳуқуқӣ бошад – категорияи васеътар аст: ин ҳолатест, ки қонун оқибатҳои ҳуқуқиро ба он вобаста мекунад. Гап дар сари он аст, ки протоколи натиҷаҳои савдо, ки дар КМ ҚТ мустаҳкам шудааст, на ҳамеша мундариҷаи пурраи шартномаи оянда (ҳамаи шартҳои муҳим, иродаи ниҳои тарафҳоро дар шакли зарурӣ) сабт мекунад. Аз ин рӯ, қонунгузор онро ҳамчун далели ҳуқуқии ҳуқуқмуқарраркунанда таҳассус медиҳад. Вазифаи он – тасдиқ кардани он аст, ки кӣ ғолиб эътироф шудааст ва уҳдадории тарафҳоро барои бастанӣ шартнома дар оянда ба вучуд овардан мебошад. Аз ин рӯ, протокол ҳамчун далели ҳуқуқии ҳуқуқмуқарраркунанда пешшарт ва асос барои бастанӣ шартнома мебошад.

Дар ин ҳолат, О.А. Беляева менависад: «Дар умумитарин шакл, савдо бастанӣ амали ҳуқуқиро бо шахсе, ки муфидтарин шартҳоро пешниҳод кардааст, ифода мекунад»⁴⁷⁶. Баъзе муаллифон қайд мекунанд, ки савдо роҳи бастанӣ шартнома мебошад. Чунончи, ба ақидаи М.И. Брагинский, «савдо яке аз роҳҳои бастанӣ шартномаро ифода мекунад, ки бо қонунҳои асосии бозори озод зич алоқаманд буда, онҳоро пайвастатарин тарз ифода менамояд»⁴⁷⁷. Ба навбати худ, В. Груздев савдору ҳамчун механизми бастанӣ шартнома баррасӣ мекунад, ки аз чор унсур иборат аст: дархост барои иштирок дар савдо (инчунин амали яктарафа); мувофиқаи муайян кардани истеъмолкунанда ва минбаъд бастанӣ шартнома дар савдо (шартнома-амали ҳуқуқӣ)⁴⁷⁸.

Ба ақидаи баъзе муаллифони дигар, онҳо савдору роҳи бастанӣ шартнома наменоманд, онро ҳамчун роҳи муайян кардани контрагент муайян мекунанд⁴⁷⁹. Барои ҳалли ин муҳлифат, зарур аст, ки муайян карда шавад, ки чиро бояд роҳи бастанӣ шартнома ҳисобид, зеро таърифи қонунии ин мафҳум мавҷуд нест. Азбаски савдо ҳамчун яке аз роҳҳои бастанӣ шартнома истифода мешавад, бинобар ин, омӯхтан ва таҳқиқи онҳо бе таҳлили муқаррароти умумии шартнома ва тартиби бастанӣ он ғайриимкон аст.

Ва дар ин робита, баъзе муаллифон, аз ҷумла В.В. Кулакова чунин мешуморад, ки ҳамон тавре ки ҳар намуд ва намуди шартнома натиҷаи муайяни иқтисодии ҳоси ин шартномаро пешбинӣ мекунад. Мутобиқан, пас аз созишнома, аломати дуҷониби шартномаро бояд равонагии чунин созишнома ба сӯи ба вучуд омадан (тағйир додан,

⁴⁷⁶ Беляева О.А. Аукционы и конкурсы: комментарий судебно-арбитражной практики. – М.: КОНТРАКТ, Волтерс Клувер, 2010. СПС «КонсультантПлюс». – С. 138.

⁴⁷⁷ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. – М., Статут, 2001. – С. 220

⁴⁷⁸ Груздев В. Торги: понятие, правовая природа, признание недействительности// Хозяйство и право. 2004, – М., № 7, – С. 25-27.

⁴⁷⁹ Кичик К.В. Государственный(муниципальный) заказ России. Правовый проблемы формирования, размещения и исполнения: Монография. – М., Юстицинформ, 2012. // СПС. КонсультантПлюс. – С. 74.

катъ кардан)-и ҳуқуқҳо ва уҳдадориҳои маданӣ номид⁴⁸⁰. Аз он бармеояд, ки шартнома - ин созишномаест, ки ба муқаррар кардани ҳуқуқ ва уҳдадориҳои муайян равона шудааст, бастанӣ шартномаро метавон мурофияи расидан ба чунин созишнома номид. Агар этимологияи калимаи «шартнома»-ро баррасӣ кунем, ин натиҷаи ниҳии гуфтушунид оид ба он ё масъалаи дигар аст. Аз ин рӯ, шартнома – ин анҷомёбӣ, натиҷаи амалҳои бастанӣ он мебошад. Дар ин ҳолат, В.В. Богданов ба таври дуруст қайд мекард, ки шартнома ба таври худрав ба вучуд намеояд, бастанӣ онро муносибатҳои муайяни тарафҳо пешбинӣ мекунад⁴⁸¹.

Ҳамин тавр, то лаҳзаи бастанӣ шартнома байни тарафҳо муносибатҳои муайяне ба вучуд меоянд, ки онҳоро муносибатҳои бастанӣ шартнома ё муносибатҳои пешазшартномавӣ номидан мумкин аст. Аз гуфтаҳои боло метавон хулоса кард, ки бастанӣ шартнома маҷмӯи амалҳои муайяноро ифода мекунад. Гузашта ба баррасии мундариҷаи мурофияи бастанӣ шартнома дар савдо, бояд қайд кард, ки шартнома ҳамчун намуди созишнома ифодаи иродаи ду ё зиёда шахсро пешбинӣ мекунад. Чунончи, Г.Ф. Шершеневич шартномаро на танҳо созишнома, балки созишномаи иродаи ду ё зиёда шахс⁴⁸², меҳонд. А.В. Кашанин, бар зидди истифодаи категорияи ирода баромада, онро барои мақсадҳои танзими ҳуқуқӣ номувофиқ мешуморад, ҳамчун далели асосӣ ӯ он ҳолатро меорад, ки иродаи ҳақиқӣ барои атрофиён дастрас нест ва онро боварӣ муқаррар кардан ғайриимкон аст⁴⁸³. Ин мавқеъ хеле ҷолиб ба назар мерасад, зеро сарфи назар аз он ки дар асоси ҳар гуна созишнома иродаи тарафҳо қарор дорад, аммо мо метавонем дар бораи мавҷудияти созишномаи бадастомада байни тарафҳо танҳо аз рӯи зухуроти берунии ирода, ки дар содир намудани амалҳои муайяне, ки аз хоҳиши бастанӣ шартнома шаҳодат медиҳанд, ифода меёбанд, ҳукм кунем. Дар заминаи ин мавқеъ, зарур аст, ки масъалаи хеле баҳсталаби таносуби ирода ва иродаиҳори тарафҳо ҳангоми бастанӣ шартнома баррасӣ карда шавад. Омӯзиши ин масъаларо бисёр муҳаққиқон омӯхтаанд, аммо муносибати ягона ҳанӯз қоркард нашудааст. Чунончи, В.А. Ойгензихт менависад, ки шартнома созишномаи тарафҳо мебошад ва созишнома амали иродавӣ, иродаиҳори шахсон, натиҷаи раванди иродавино ифода мекунад. Дар ин робита, М.И. Брагинский ба концепсияи иродавий пайравӣ мекард, ки тибқи он «асоси амалҳои ҳуқуқиро, дар ҳақиқат, ирода ташкил медиҳад. Маҳз ирода амали ҳуқуқиро эҷод мекунад ва бинобар ин, амали ҳуқуқӣ амали иродавӣ ҳисобида мешавад»⁴⁸⁴. Асосгузори назарияи иродавӣ Ф. Савинӣ низ мавқеъи монанд дошт, ӯ чунин мешуморид, ки муҳим дар шартнома иродаи ҳақиқии тарафҳо мебошад, ки бе он сухан дар бораи «таъсири ҳуқуқии шартнома» рафта наметавонад; дар чунин ҳолат «танҳо намуди он ҳаст, на моҳияти он»⁴⁸⁵. Дар ин ҳол, В.С. Ем менависад, ки «маҳз бо иродаиҳор оқибатҳои ҳуқуқӣ алоқаманд карда мешаванд, зеро танҳо иродаиҳор ҳамчун иродаи беруна ифодаёфта (объективӣ) метавонад ба баҳои ҳуқуқӣ гирифта карда шавад»⁴⁸⁶. Дар замони худ И.А. Покровский навишта буд, ки «ирода лаҳзаи психологии дохилӣ мебошад, ки ҳуди он барои шахсони бегона дастнорас аст; барои он ки иродаи як шахс метавонад асос барои созишнома бо шахси дигар гардад, зарур аст, ки он дар ягон аломатҳои беруна (суханон, нома, амал) зоҳир карда шавад, ки имконияти ҳукм карданро дар бораи мавҷудияти он фароҳам оранд»⁴⁸⁷. К.П. Татаркина ба нуқтаи назари ягонагии ҳарду унсур пайравӣ мекунад: «мувофиқати

⁴⁸⁰ Кулаков В.В. Сложные обязательства в гражданском праве: дис. ... докт. юрид. наук. – М., 2011. – С. 53.

⁴⁸¹ Богданов В.В. Преддоговорные правоотношения в гражданском праве: дис. ... канд. юрид. наук. – М. 2011. – С. 14.

⁴⁸² Шершеневич Г.В. Учебник русского гражданского права. Т.2. – С.72.

⁴⁸³ Кашанин А.В. Кауза гражданско-правового договора как выражение его сущности. //Журнал российского права. 2001. № 4. //СПС «КонсультантПлюс».

⁴⁸⁴ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Указ. раб. – С. 14-15.

⁴⁸⁵ Савинь Ф. Обязательственное право. – СПб, 2004. – С. 372.

⁴⁸⁶ Российское гражданское право: учебник: 2 т. Отв. ред. Е.А. Суханов. – М., 2011. Т.1., – С. 339

⁴⁸⁷ Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. – Петроград, 1917. – С. 236.

иродаи изҳоршуда бо иродаи дохилии шахс»⁴⁸⁸. М.В. Телюкина низ мавқеъи монандро ишғол мекунад, ки қайд мекунад, «хусусияти иродавии амалҳои ҳуқуқӣ бо ду омили ба ҳам алоқаманд - субъективӣ ва объективӣ муайян карда мешавад. Ҳамчун омили субъективӣ, зарур аст, ки иродаи субъекти амали ҳуқуқиро баррасӣ кард; ҳамчун омили объективӣ - иродаи изҳори ӯ»⁴⁸⁹. Дар ин ҳол, барои бастанӣ шартнома расидан ба созишнома дар шакли зарурӣ оид ба ҳамаи шартҳои муҳим зарур аст. Дар ин робита, мавқеи В.В. Груздев ҷолиб аст, ки чунин мешуморад: «барои ба вучуд омадани ҳар гуна уҳдадорӣ шартномавӣ мавҷудияти ҳамзамони пешшартҳои умумии зерин зарур аст: 1) расидан ба созишнома оид ба шартҳои муайяни шартнома; 2) додани шакли муайян ба шартнома; 3) риояи тартиби муайяни бастанӣ шартнома»⁴⁹⁰. Дар ин ҳолат, муаллифи ин мавқеъ мафҳуми «шартҳои муайян»-ро истифода мекунад, аммо дар КМ ҚТ истилоҳи «шартҳои муҳим» истифода шудааст. Шартҳои муҳим дар қонун тавассути номбар кардани онҳо муайян карда мешаванд. Ба шартҳои муҳим мавзӯ, шартҳое, ки мустақиман ҳамчун муҳим ё зарурӣ барои ин намуди шартнома номида шудаанд, ва шартҳое, ки нисбат ба онҳо аз рӯи талаби яке аз тарафҳо бояд созишнома ба даст оварда шавад, дохил мешаванд. Аз тафсири асосии ин меъёр чунин бармеояд, ки шартҳои муҳим - ин он шартҳое мебошанд, ки бе онҳо шартнома басташуда ҳисобида намешавад. В.В. Витрянский чунин фаҳмиши шартҳои муҳимро мавриди интиқод қарор додааст, ба ақидаи ӯ, муайян кардани шартҳои муҳими шартнома ҳамчун шартҳое, ки набудани онҳо дар матни шартнома боиси эътирофи он басташуда нашуда мегардад, аз ҷиҳати мантиқӣ нодуруст аст, зеро дар ин ҳолат падида тавассути нишон додани оқибатҳои набудани он муайян карда мешавад⁴⁹¹. Дар заминаи гуфтаҳо, муносибати А.Е. Кирпичев ҷолиб ба назар мерасад, ки шартҳои муҳимро ба субъективӣ, ки танҳо барои марҳилаи пешазшартномавӣ аҳамият доранд, ва объективӣ, ки моҳияти шартномаро инъикос мекунанд, ҷудо мекунад. Дар айни замон, А.Е. Кирпичев шартҳои муҳимро ҳамчун шартҳои намуди мушаххаси шартнома муайян мекунад, ки бе онҳо он вучуд дошта наметавонад ва танзими ҳамаи дигар шартҳои онро муайян мекунад⁴⁹². Тақсими ҳамаи шартҳо ба объективан муҳим ва тасодуфӣ дар қори Е.А. Крашенинников ва Ю.В. Байгушева низ пешниҳод шуда буд⁴⁹³. Дар ҳақиқат, нақши шартҳои муҳим аз онҳое, ки дар КМ ҚТ сабт шудаанд, васеътар аст. Дар айни замон, дурусттарин ба назар мерасад, ки шартҳои муҳимро дар ду ҷанба, нисбат ба шартномаи аллакай басташуда ва нисбат ба шартномаи басташаванда баррасӣ кардан лозим аст. Агар дар бораи шартномаи аллакай басташуда сухан ронем, он гоҳ шартҳое муҳим ҳисобида мешаванд, ки моҳияти шартномаро муайян мекунанд. Аз ин бармеояд, ки шартҳои муҳим, шартҳое мебошанд, ки мавзӯи шартномаро ташкил медиҳанд. Дар айни замон, дар бораи мурофияи бастанӣ шартнома, қайд кардани мавқеи М.И. Брагинский бамаврид аст, ки таъкид мекард, ки ҳамаи шартҳои шартнома аломатҳои муҳимро доранд ва дигар шартҳо буда наметавонанд⁴⁹⁴. Ин гуфта асоснок аст, аммо танҳо нисбат ба шартномаи басташаванда. Тавре ки маълум аст, аз рӯи аҳамияти ҳуқуқӣ, ҳамаи шартҳо ба муҳим, одатӣ ва тасодуфӣ ҷудо мешаванд. Дар ин робита, шартҳое муҳим эътироф карда мешаванд, ки барои бастанӣ он зарур ва кофӣ мебошанд. Чунончи, бе муайян кардани он ки мавзӯи шартнома чист, ҳеҷ шартномае бастан мумкин нест. Дуюм, ба шумораи муҳим метавонанд он шартҳое дохил шаванд, ки дар

⁴⁸⁸ Татаркина К.П. Форма сделок в гражданском праве России: монография. – Томск. Томский государственный университет систем управления и радиоэлектроники. 2012. – С. 143.

⁴⁸⁹ Телюкина М.В. Понятие сделки: теоретический и практический аспекты // Адвокат. 2002. № 8. – С. 12.

⁴⁹⁰ Груздев В.В. Возникновение договорного обязательства по российскому гражданскому праву: монография. – М., Волтерс Клувер, 2010. – С.42.

⁴⁹¹ Витрянский В.В. Существенные условия договора. // Хозяйство и право. 1998. № 07. – С. 31.

⁴⁹² Кирпичев А.Е. Существенные условия договора и его незаключенность // Российское правосудие. 2016. Специальный выпуск. – С. 193.

⁴⁹³ Крашенинников Е.А., Байгушева Ю.В. Заключение договора // Вестник ВАС РФ. 2013. № 5, – С. 60.

⁴⁹⁴ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Указ. раб. – С.303.

қонун ё дигар санадҳои меъёрий зикр шудаанд. Сеюм, муҳим он шартҳои эътироф карда мешаванд, ки барои ин намуди шартнома зарур буда, нисбат ба онҳо аз рӯи талаби яке аз тарафҳо бояд созишнома ба даст оварда шавад.

Ҳамин тавр, барои бастанӣ шартнома он шартҳои муҳим хоҳанд буд, ки дар моддаи 498 КМ ҚТ муайян шудаанд, аз ҷумла он шартҳои, ки тарафҳо нисбат ба онҳо бояд ба созишнома бирасанд, то шартнома басташуда ҳисобида шавад. Талаботи дуюм, ки дар моддаи 500 КМ ҚТ инъикос ёфтааст, риояи шартӣ шартнома мебошад.

Бояд қайд кард, ки барои баъзе намудҳои шартномаҳо қоидаҳои тасдиқи нотариалии ҳатмӣ ё бақайдгирии давлатӣ муқаррар карда мешаванд, тавре ки Е.Б. Козлова қайд мекунад, ин ҳолат ба таъмин кардан, аз ҷумла манфиатҳои оммавӣ рағбат шудааст. В.В. Груздев ба таври дуруст қайд мекунад, ки бастанӣ шартнома – тартиби муайян аст. Барои расидан ба созишнома, содир намудани ҳадди ақал ду амал зарур аст: ифодаи иродаи як тараф ва ифодаи розигии тарафи дуюм. Ин соддатарин модели бастанӣ шартнома аст, чунин амалҳо метавонанд дар сурати гузаронидани гуфтушуниди дарозмуддат, бастанӣ шартнома тавассути гузаронидани савдо зиёдтар бошанд. Дар замири худ О.С. Иоффе қайд мекард, ки «азбаски шартнома созишномаест, ки на камтар аз ду тараф баста мешавад, он содир карда мешавад, ҳадди ақал аз ду марҳила мегузарад: пешниҳоди бастанӣ шартнома ва қабули ин пешниҳод»⁴⁹⁵. Дар ин маънӣ, В.В. Витрянский марҳилаҳои зерини бастанӣ шартномаро ҷудо мекард: 1) гуфтушунид оид ба бастанӣ шартнома; 2) оферта; 3) баррасии оферта; 4) акцепти оферта. Дар ин ҳол, ба гуфтаи профессор Витрянский, марҳилаҳои оферта ва акцепти оферта барои ҳама ҳолатҳои бастанӣ шартнома ҳатмӣ мебошанд. Марҳилаи тамосҳои пешазшартномавӣ тарафҳо (гуфтушунид) хусусияти факултативӣ дошта, бо ихтиёри тарафҳои, ки ба муносибатҳои шартномавӣ ворид мешаванд, истифода мешавад⁴⁹⁶. Ҳамзамон, мундариҷаи мурофияи бастанӣ шартнома аз он вобаста хоҳад буд, ки шартнома бо кадом роҳ, яъне бо кадом усули бастанӣ он баста мешавад.

Дар ин ҳол, бояд қайд кард, ки тибқи қисми 1 моддаи 513 КМ ҚТ, шартнома бо шахсе, ки дар савдо ғолиб омадааст, баста мешавад. Дар ин ҳол, ташкилкунанда ҳамеша наметавонад ҳамчун соҳиббаромад кунад. Зеро тибқи қисми ... моддаи 513 КМ ҚТ, ҳамчун ташкилкунандаи савдо метавонад соҳиби чиз ё ҳуқуқдори молу мулкӣ ё ташкилоти махсус баромад кунад. Ташкилоти махсус дар асоси шартнома бо соҳиби чиз ё ҳуқуқдори молу мулкӣ амал карда, аз номи онҳо ё аз номи худ баромад мекунад, агар аз қонун тартиби дигар барнаояд.

Чамбасти натиҷаҳо, ҳулосаҳои зеринро баровардан зарур аст: шартнома падидаи мураккабро ифода мекунад, ки на танҳо асоси ба вучуд омадани ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои маданӣ, балки амали танзими инфиродии муносибатҳои чамбиятӣ мебошад, мувофиқан, ҳангоми бастанӣ шартнома тарафҳо ҳам ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои дар меъёрҳои ҳуқуқи позитивӣ мустақамшударо ба дӯш мегиранд, ва ҳам худашон қоидаҳои рафторро дар доираи уҳдадорӣи шартномавӣ муайян мекунанд. Нисбат ба шартномаҳои ҳуқуқи маданӣ дар соҳаи савдо, сарфи назар аз он ки онҳо зери таъсири меъёрҳои умумии ҳуқуқи маданӣ қарор мегиранд, аммо мундариҷаи онҳо, инчунин тартиби бастан ва иҷрои онҳо ба таври истисно аз принципи озодии шартнома, асосан тавассути санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба таври императивӣ муайян карда мешавад. Худи истилоҳи «шартнома» ба пуррагӣ далolat мекунад, ки ин баррасии бастанӣ шартномаро ҳамчун расидан ба ин мақсад пешакӣ муайян мекунад. Дар ин ҳол, бастанӣ шартномаро муносибатҳои муайяни пешазшартномавӣ пешакӣ муайян мекунанд. Худи бастанӣ шартнома мурофияи ҳуқуқӣ мебошад, ки маҷмӯи амалҳои аҳамияти ҳуқуқӣ доштара дар бар мегирад, ки ба расидан ба созишнома оид ба ҳамаи шартҳои муҳим рағбат шудаанд. Дар мавриди савдо ҳамчун роҳи бастанӣ шартнома, О.А. Беляева менависад: «савдо мурофияи махсуси ҳуқуқиро ифода мекунад, ки тавассути он

⁴⁹⁵ Иоффе О.С. Обязательственное право. – М., Юридическая литература. 1975. – С. 80.

⁴⁹⁶ Российское гражданское право: учебник /Отв. ред. Е.А. Суханов (Автор главы-В.В. Витрянский).

шартнома баста мешавад»⁴⁹⁷. Азбаски савдо яке аз роҳҳои хоси бастанӣ шартнома мебошад, пас муносибатҳои, ки дар рафти гузаронидани савдо ба вучуд меоянд, метавонанд ба намуди муносибатҳои пешазшартномавӣ дохил карда шаванд. Умумии савдо бо дигар роҳҳои бастанӣ шартнома дар он аст, ки мақсади онҳо ба муқаррар кардан ва танзими шартҳои шартномаи оянда бармегардад. Чунончи, имзои протокол оид ба натиҷаҳои савдо, ки дар он ғолиб нишон дода шудааст ва тасдиқи он аз ҷониби ташкилкунандаи савдо, метавонад ҳамчун акцепт – ҷавоби шахсе, ки оферта ба ӯ равона карда шудааст, дар бораи қабули он, эътироф карда шавад. Ин марҳила дар рушди уҳдадорӣ шартномавӣ яқум аз се марҳила буда, ба вучуд омадани онро миёнаравӣ мекунад. Мутобиқан, ҳам савдо ва ҳам дигар муносибатҳои пешазшартномавӣ ба мундариҷаи ҳуди шартнома таъсир мерасонанд. Аммо дар умумитарин шакл метавон гуфт, ки дар мувофиқи савдо оферта ва акцепт ҳудо карда намешавад, балки огоҳинома, пешниҳоди дархостҳо ва муайян кардани ғолиб мавқеъ дорад. Ғайр аз ин, аломати фарқкунандаи савдо мавҷудияти рақобатнокӣ ва қатъии расмиёти мувофиқа мебошад. Агар дар бораи тартиби умумии бастанӣ шартнома сухан ронем, пас чунон ки дар боло қайд шуд, дар тартиби ҳатмӣ оферта ва акцепт ҳудо карда мешавад. Дар мавриди протокол оид ба натиҷаҳои савдо, чунон ки дар боло нишон дода шуд, он ҳам хусусияти ҳуқуқмуқарраркунанда ва ҳамзамон ҳамчун шартномаи пешакӣ баромад мекунад. Қайд кардан муҳим аст, ки таърифи шартномаи пешакӣ дар қисми 1 моддаи 493 КМ ҚТ дода шудааст, ки тибқи он тарафҳо аз рӯи шартномаи пешакӣ уҳдадор мешаванд, ки дар оянда шартнома оид ба интиқоли молу мулк, иҷрои кор ё расонидани хизматрасонӣ (шартномаи асосӣ) дар шартҳои пешбиниамудаи шартномаи пешакӣ банданд. Аз таърифи қонунӣ бармеояд, ки истилоҳи «пешакӣ» дар ин ҳолат ниҳии ифодаи иродаи тарафҳоро ифода намекунад (тарзе, ки ин калима, масалан, дар ибораи «гуфтушунидҳои пешакӣ» истифода шудааст), балки танҳо нишон медиҳад, ки пас аз шартномаи басташуда бояд шартномаи дигари ниҳой пайравӣ кунад. Дар ин робита, байни тарафҳо ду шартномаро фарқ кардан лозим аст. Яке аллакай басташуда; он уҳдадорӣ бастанӣ шартномаи дигар, асосиро дар оянда муқаррар мекунад, ки тарафҳо ба воситаи он муносибати асосии ҳуқуқиро муқаррар кардани ҳастанд, шартномае, ки бояд ба расидан ба мақсаде, ки барои он муносибатҳои ҳуқуқӣ оғоз мешаванд, оварда расонад; бо шартномаи пешакӣ ба истилоҳ, аввал танҳо қадами аввал дар самти ин мақсад гузошта мешавад. Дигар шартномаи асосии дар оянда пешбинишуда, ки моҳиятан, тарафҳо онро дар назар доранд. Чунончи, тибқи қисми 3 моддаи 39 Қонуни ҚТ «Дар бораи хариди давлатӣ» иштирокчиҳои ғолиби озмун шартномаи харидро мувофиқи ҳуҷҷатгузориҳои озмунӣ ва пешниҳоди озмунии худ дар муҳлати муқарраршуда дар огоҳинома дар бораи нияти додани шартнома имзо мекунад ва дар сурате, ки дар ҳуҷҷатгузориҳои озмунӣ пешбинӣ шуда бошад, таъмини иҷрои шартномаро дар андозаи муқарраршуда дар ҳуҷҷатгузориҳои озмунӣ пешниҳод мекунад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки далели ҳуқуқӣ бо протокол сабт карда мешавад, ки бо он муносибатҳои шартномавӣ байни ташкилкунанда ва шахси ғолиб ба расмият дароварда мешавад. Ин метавонад маҳз он шартнома бошад, ки барои бастанӣ он савдо эълон шудааст, ва он гоҳ шартномаи дахлдор бо оқибатҳои пешбиниамудаи қонунгузориҳои маданияи ҚТ эътибор пайдо мекунад. Кодекси маданияи ҚТ махсусан ҳолатҳои ҳудо мекунад, ки савдо на барои бастанӣ шартнома, балки танҳо ба ҳуқуқи бастанӣ он эълон карда мешавад (масалан, ба ҳуқуқи бастанӣ шартномаи иҷорай китъаи замин). Дар ин ҳолат аҳамияти ҳуқуқии протокол, аз шартномаи муқаррарӣ, асосӣ, он ба шартномаи ёрирасон, ки ҳамаи хусусиятҳои шартномаи пешакиро дорад, таъдил меёбад.

⁴⁹⁷ Беляева О.А. Торги: основы теории и проблемы практики. – М., ИНФРА-М, 2015. – С. 30-31.

Адабиёт:

1. Сангинов Д.Ш. Предпринимательская деятельность по оказанию социально-культурных услуг: проблемы правового регулирования: монография. – Душанбе, «Сино», ТТНУ, 2019. – С. 154.
2. Гражданское право в 4 т. Т.3. Обязательственное право. Учебник. /под. ред. Е.А.Суханова. -3-е изд. перераб. – М., Вултерс Клувер, 2008. – С. 95.
3. Брагинский М. И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. – М.: «Статут», 2003. – С. 184.
4. Беляева О.А. Аукционы и конкурсы: комментарий судебно-арбитражной практики. – М.: КОНТРАКТ, Волтерс Клувер, 2010. СПС «КонсультантПлюс». – С. 138.
5. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. – М., Статут, 2001. – С. 220
6. Груздев В. Торги: понятие, правовая природа, признание недействительности// Хозяйство и право. 2004, – М., № 7, – С. 25-27.
7. Кичик К.В. Государственный(муниципальный) заказ России. Правовый проблемы формирования, размещения и исполнения: Моногорафия. – М., Юстицинформ, 2012. // СПС. КонсультантПлюс. – С. 74.
8. Кулаков В.В. Сложные обязательства в гражданском праве: дис. ... докт. юрид. наук. – М.,2011. – С. 53.
9. Богданов В.В. Преддоговорное правоотношения в гражданском праве: дис. ...канд. юрид. наук. – М. 2011. – С. 14.
10. Шершеневич Г.В. Учебник русского гражданского права. Т.2. – С.72.
11. Кашанин А.В. Кауза гражданско-правового договора как выражение его сущности. //Журнал российского права. 2001. № 4. //СПС «КонсультантПлюс».
12. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Указ. раб. – С. 14-15.
13. Савиньи Ф. Обязательственное право. – СПб, 2004. – С. 372.
14. Российское гражданское право: учебник: 2 т. Отв. ред. Е.А. Суханов. – М.,2011. Т.1. – С. 339
15. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. – Петроград, 1917. – С. 236.
16. Татаркина К.П. Форма сделок в гражданском праве России: монография. – Томск. Томский государственный университет систем управления и радиоэлектроники. 2012. – С. 143.
17. Телюкина М.В. Понятие сделки: теоретический и практический аспекты //Адвокат. 2002. № 8. – С. 12.
18. Груздев В.В. Возникновение договорного обязательства по российскому гражданскому праву: монография. – М., Волтерс Клувер, 2010. – С.42.
19. Витрянский В.В. Существенные условия договора. // Хозяйство и право. 1998. № 07. – С. 31.
20. Кирпичев А.Е. Существенные условия договора и его незаключенность // Российское правосудия. 2016. Специальный выпуск. – С. 193.
21. Крашенинников Е.А., Байгушева Ю.В. Заключение договора // Весник ВАС РФ. 2013. № 5, – С. 60.
22. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Указ. раб. – С.303.
23. Иоффе О.С. Обязательственное право. – М., Юридическая литература. 1975. – С. 80.
24. Российское гражданское право: учебник /Отв. ред. Е.А. Суханов (Автор главы- В.В. Витрянский).
25. Беляева О.А. Торги: основы теории и проблемы практики. – М., ИНФРА-М,2015. – С. 30-31.

Макола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

ҲУҚУҚИ МУАССИСАИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ БАРОИ АМАЛӢ НАМУДАНИ ФАӢОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ

Муминзода Нозим Исмат,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи
соҳибкорӣ ва тиҷорат, номзади илмҳои
ҳуқуқшиносӣ
Тел.: (+992) 935989522
E-mail: nozimmuminzoda@gmail.com

Ихтисоси илмӣ: 5.5.3. Ҳуқуқи маданӣ; ҳуқуқи соҳибкорӣ; ҳуқуқи оилавӣ; ҳуқуқи
байналмилалии хусусӣ

Муқарриз: Мирзозода П.З., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда. Дар мақола таъкид мегардад, ки дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рушди иқтисодӣ донишбунёд, фаъолияти соҳибкорӣ ба яке аз воситаҳои муҳими таъмини устувории молиявии муассисаҳои таҳсилоти олии, баланд бардоштани рақобатпазирӣ ва рушди инноватсия табдил ёфтааст. Ҳамзамон, норасоии танзими мукаммали ҳуқуқӣ, мавҷудияти ихтилофоти меъёрӣ ва номуайянии мақоми ҳуқуқи МТОК ҳамчун субъекти фаъолияти соҳибкорӣ боиси ба миён омадани мушкилоти назариявӣ ва амалии ҷиддӣ мегардад. Дар асоси таҳқиқоти олимон, аз ҷумла Э. Давлатмандзода (Кабутов), М.З. Раҳимзода, Д.Ш. Сангинзода ва Н.И. Муминзода, муаллиф ба хулоса меояд, ки зарурати таҳияи концепсияи ягонаи ҳуқуқи фаъолияти соҳибқори муассисаҳои таҳсилоти олии ва тақмили қонунгузори милли дар ин самт мавҷуд аст. Мақола аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дошта, метавонад барои рушди илми ҳуқуқ, тақмили низоми қонунгузорӣ ва баланд бардоштани самаранокии фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти олии дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода гардад.

Калидвожаҳо: муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, фаъолияти соҳибкорӣ, ҳуқуқи маориф, танзими ҳуқуқӣ, иҷозатномадиҳӣ, муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ, инноватсия

ПРАВО ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ НА ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Муминзода Нозим Исмат,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, доцент кафедры
предпринимательского и коммерческого
права, кандидат юридических наук,
Тел.: (+992) 935989522
Email: nozimmuminzoda@gmail.com

Научная специальность: 5.5.2. Гражданское право; предпринимательское право;
семейное право; международное частное право

Рецензент: Мирзозода П.З., доктор юридических наук, профессор

Аннотация. В статье подчеркивается, что в условиях глобализации и развития экономики, основанной на знаниях, предпринимательская деятельность стала одним из важных средств обеспечения финансовой стабильности высших учебных заведений, повышения конкурентоспособности и развития инноваций. В то же время отсутствие всеобъемлющего правового регулирования, наличие нормативных несоответствий и неопределенность правового статуса высших учебных заведений как субъектов предпринимательской деятельности приводят к возникновению серьезных

теоретических и практических проблем. На основе исследований ученых, в том числе Е. Кабутова, М. З. Рахимзоды, Д. Ш. Сангинзоды и Н. И. Муминзоды, автор приходит к выводу о необходимости разработки единой правовой концепции предпринимательской деятельности высших учебных заведений и совершенствования национального законодательства в этой области. Статья имеет теоретическое и практическое значение и может быть использована для развития юридической науки, совершенствования законодательной системы и повышения эффективности деятельности высших учебных заведений в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: высшие учебные заведения, предпринимательская деятельность, образовательное право, правовое регулирование, лицензирование, частно-правовые отношения, инновации

THE RIGHT OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS TO ENGAGE IN ENTREPRENEURIAL ACTIVITY

Muminzoda Nozim Ismat,
Tajik National University, Law Faculty,
Associate Professor of the Department of
Entrepreneurship and Commerce, candidate of
Legal Sciences.
Tel.: +992 935989522,
Email: nozimmuminzoda@gmail.com

Scientific specialty: 5.5.3. Civil Law; Business Law; Family law; Private International Law

Reviewer: Mirzozoda P.Z, doctor of legal sciences, professor

Annotation. The article emphasizes that in the conditions of globalization and the development of a knowledge-based economy, entrepreneurial activity has become one of the important means of ensuring the financial stability of higher education institutions, increasing competitiveness and developing innovation. At the same time, the lack of comprehensive legal regulation, the existence of regulatory discrepancies and the uncertainty of the legal status of higher education institutions as a subject of entrepreneurial activity lead to the emergence of serious theoretical and practical problems. Based on the research of scientists, including E. Kabutov, M. Z. Rahimzoda, D. Sh. Sanginzoda and N. I. Muminzoda, the author concludes that there is a need to develop a unified legal concept of entrepreneurial activity of higher education institutions and improve national legislation in this area. The article has theoretical and practical significance and can be used for the development of legal science, improvement of the legislative system and increasing the efficiency of the activities of higher education institutions in the Republic of Tajikistan.

Keywords: higher education institutions, entrepreneurial activity, educational law, legal regulation, licensing, private-legal relations, innovation

Дар низоми ҳуқуқи милли, бо таъба ба меъёрҳои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, озоии ғайолияти иқтисодӣ, кафолати моликият ва ҳуқуқи иштирок дар муносибатҳои иқтисодӣ ҳамчун асоси рушди соҳибкорӣ муқаррар гардидаас. Аммо, масъалаи татбиқи ин принципҳо нисбат ба муассисаҳои таҳсилоти олӣ, ки табиатан субъектҳои махсуси ҳуқуқӣ мебошанд, то ҳол ба таври кофӣ таҳқиқ ва танзим нашудааст.

Аз як тараф, мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф»⁴⁹⁸ ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ», муассисаҳои таҳсилоти олии вазифаи асосии таълимӣ, илмӣ ва тарбиявиро иҷро намуда, дар доираи ваколатҳои худ метавонанд фаъолияти иловагӣ, аз ҷумла фаъолияти соҳибкориро низ анҷом диҳанд⁴⁹⁹. Аз ҷониби дигар, масъалаҳои марбут ба табиати ҳуқуқии ҷунин фаъолият, ҳудудҳои иҷозатдодашуда, тартиби иҷозатномадиҳӣ ва таносуби фаъолияти асосӣ (таълимӣ) бо фаъолияти соҳибкорӣ ҳанӯз ҳам дорои баҳсҳои назариявӣ ва мушкилоти амалии ҷиддӣ мебошанд.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақобати шадиди бозори хизматрасониҳои таълимӣ, муассисаҳои таҳсилоти олии маҷбур мешаванд, ки барои таъмини устувории молиявӣ ва баланд бардоштани сифати хизматрасониҳо, манбаъҳои иловагии маблағгузориро ҷалб намоянд. Дар ин замина, фаъолияти соҳибкорӣ ҳамчун воситаи муҳим барои диверсификатсияи даромад ва баланд бардоштани рақобатпазирии муассисаҳо баромад мекунад. Тибқи таҳқиқоти Мирзозода, сифати хизматрасониҳо ва ҳифзи ҳуқуқи инсон бевосита ба сатҳи ташкили дурусти муносибатҳои иқтисодӣ дар соҳаи хизматрасонӣ вобаста мебошад, ки ин ҳолат зарурати танзими дақиқи ҳуқуқии фаъолияти соҳибкориро дар муассисаҳои таълимӣ тақозо менамояд.

Илова бар ин, таҳлилҳои муқоисавӣ нишон медиҳанд, ки дар кишварҳои пешрафта (аз ҷумла Чин ва Ҷопон) фаъолияти иқтисодии муассисаҳои илмӣ ва таълимӣ ба таври возеҳ танзим шуда, ба рушди инноватсия ва тижоратикунонии натиҷаҳои илмӣ мусоидат менамояд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сарфи назар аз мавҷудияти заминаҳои меъёрӣ, механизми амалисозии ҷунин фаъолият ҳанӯз ҳам номукамал боқӣ мондааст, ки ин ба маҳдуд гардидани имкониятҳои муассисаҳо дар самти рушди соҳибкорӣ оварда мерасонад.

Аз нуқтаи назари назариявӣ, масъалаи муайян намудани табиати ҳуқуқии муносибатҳои ба миён омада дар раванди фаъолияти соҳибкории МТОК низ мубрам мебошад. Тавре ки Э. Давлатмандзода қайд менамояд, муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ дар соҳаи хизматрасонӣ дорои хусусиятҳои фарқкунанда буда, танзими онҳо бояд бо дарназардошти манфиатҳои тарафҳо ва хусусияти фаъолияти пешниҳодшаванда амалӣ гардад⁵⁰⁰. Ин нукта барои муассисаҳои таҳсилоти олии, ки ҳамзамон субъекти фаъолияти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ мебошанд, аҳамияти махсус дорад.

Ҳамин тариқ, мубрамияти мавзӯи таҳқиқот дар зарурати таҳияи асосҳои назариявӣ ва такмили механизми ҳуқуқии танзими фаъолияти соҳибкории муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ифода меёбад. Ин таҳқиқот метавонад барои такмили қонунгузориҳои миллӣ, баланд бардоштани самаранокии фаъолияти муассисаҳои таълимӣ ва мутобиқсозии онҳо ба талаботи иқтисодиёти муосир саҳми назаррас гузорад.

Дар шароити муосири рушди давлатдорӣ ва иқтисодиёти бозорӣ, масъалаи муайян намудани мақоми ҳуқуқии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ (МТОК) дар низоми муносибатҳои иқтисодӣ аҳамияти калидӣ пайдо менамояд. Тағйирёбии босуръати муҳити иҷтимоӣ-иқтисодӣ, густариши равандҳои ҷаҳонишавӣ ва гузариш ба иқтисодиёти донишбунёд тақозо менамояд, ки муассисаҳои таҳсилоти олии на танҳо ҳамчун марказҳои таълим ва илм, балки ҳамчун субъектҳои фаъоли муносибатҳои иқтисодӣ низ баромад намоянд. Дар ин замина, масъалаи ҳуқуқи МТОК барои амалӣ

⁴⁹⁸ Қонуни ҚТ «Дар бораи маориф» аз 22 июли соли 2013 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. / [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 26.09.2019).

⁴⁹⁹ Қонуни ҚТ «Дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ» аз 19.05.2009, №531 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. / [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.04.2023).

⁵⁰⁰ Кабутов, Э. Понятие и отличительные признаки частнопроводных отношений по оказанию услуг трудоустройства / Э. Кабутов // Правовая жизнь. – 2017. – № 2(18). – С. 131-137. – EDN ZIWKHR.

намудани фаъолияти соҳибкорӣ ба яке аз самтҳои муҳим ва мубрами таҳқиқоти илмӣ табдил меёбад.

Асоси ҳуқуқии фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти олии дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, пеш аз ҳама, дар меъёрҳои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон таҷассум ёфтааст, ки озодии фаъолияти иқтисодӣ, гуногуншаклии моликият ва дастгирии соҳибкориҳо кафолат медиҳад. Ин меъёрҳо заминаи ҳуқуқиро барои иштироки муассисаҳои таҳсилоти олии дар фаъолияти иқтисодӣ фароҳам оварда, имконият медиҳанд, ки онҳо дар баробари иҷрои вазифаҳои асосии худ — таълим, илм ва тарбия — ба фаъолияти соҳибкорӣ низ машғул шаванд. Дар баробари ин, қонунҳои соҳавӣ, аз ҷумла Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ», имконият ва ҳамзамон маҳдудиятҳои муайяни чунин фаъолиятро пешбинӣ менамоянд⁵⁰¹.

Бо вуҷуди ин, таҳлили амалияи ҳуқуқӣ нишон медиҳад, ки масъалаҳои вобаста ба доираи ваколатҳои МТОК дар самти фаъолияти соҳибкорӣ, тартиби амалисозии он, таносуби фаъолияти асосӣ ва иловагӣ, инчунин масъалаҳои иҷозатномадиҳӣ ва назорат ҳанӯз ҳам пурра ва мукамал танзим нашудаанд. Ин ҳолат боиси ба миён омадани мушкилоти назариявӣ ва амалӣ мегардад, ки ба самаранокии фаъолияти муассисаҳо ва рушди умумии соҳаи маориф таъсири манфӣ мерасонад. Тавре ки дар таҳқиқоти муосир таъкид мегардад (Раҳимзода, 2024; Шарифов, 2017), рушди соҳибкорӣ бидуни заминаи устувори ҳуқуқӣ ва механизми дақиқи танзим имконнопазир мебошад.

Аз нуқтаи назари иқтисодӣ, ҷалби МТОК ба фаъолияти соҳибкорӣ бо зарурати диверсификатсияи манбаъҳои маблағгузорӣ, баланд бардоштани рақобатпазирии муассисаҳо ва мутобиқсозии онҳо ба талаботи бозори меҳнат вобаста мебошад. Дар шароите, ки маблағгузориҳои давлатӣ на ҳамеша метавонанд ҳамаи ниёзҳои соҳаи таҳсилоти олиро таъмин намояд, фаъолияти соҳибкорӣ ҳамчун манбаи иловагии даромад ва воситаи рушди инфрасохтори илмӣ-таълимӣ баромад мекунад. Ҳамзамон, чунин фаъолият метавонад ба тичоратикунони натиҷаҳои илмӣ, рушди инноватсия ва таҳкими робитаи байни илм, маориф ва истеҳсолот мусоидат намояд.

Аз ҷиҳати назариявӣ, масъалаи табиати ҳуқуқии фаъолияти соҳибкориҳои МТОК низ баҳсбарангез боқӣ мемонад. Муайян намудани он, ки оё чунин фаъолият бояд ҳамчун фаъолияти иловагии ёрирасон ё ҳамчун ҷузъи мустақили фаъолияти муассиса баррасӣ гардад, аҳамияти муҳим дорад. Ҳамчунин, муайян намудани хусусиятҳои муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ дар ин соҳа, ки дар онҳо МТОК ҳамчун субъекти махсуси ҳуқуқӣ иштирок мекунад, зарурати таҳқиқоти амиқро ба миён меорад.

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло, таҳқиқи масъалаи ҳуқуқӣ муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ барои амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ дорои аҳамияти назариявӣ ва амалии бузург мебошад. Он ба рушди илми ҳуқуқ, тақмили қонунгузориҳои миллӣ ва баланд бардоштани самаранокии фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти олии мусоидат намуда, метавонад заминаи устуворро барои ҳамгироии соҳаи маориф бо иқтисодиёти муосир фароҳам оварад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи «Ҳуқуқи муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ (МТОК) барои амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ» дар илми ҳуқуқшиносии муосири ватанӣ ва хориҷӣ ҳамчун самти нисбатан нав, мураккаб ва ҳамзамон нопурра таҳияшуда арзёбӣ мегардад. Таҳлили адабиёти илмӣ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ нишон медиҳад, ки масъалаҳои алоҳидаи ин мавзӯ мавриди баррасӣ қарор гирифта бошанд ҳам, таҳқиқоти комплексӣ ва системавӣ, ки тамоми ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии ҳуқуқӣ

⁵⁰¹ Қонуни ҚТ «Дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ» аз 19.05.2009, №531 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. / [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.04.2023).

МТОК-ро дар самти фаъолияти соҳибкорӣ фаро гирад, ҳанӯз ба таври кофӣ анҷом дода нашудааст.

Асосҳои конституционии фаъолияти иқтисодӣ ва соҳибкорӣ дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар гардида, озодии фаъолияти иқтисодӣ, гуногуншаклии моликият ва ҳифзи ҳуқуқи субъектҳои хоҷагидориро таъмин менамоянд. Бо вуҷуди ин, дар сатҳи конститусионӣ мақоми махсуси муассисаҳои таҳсилоти олии ҳамчун иштирокчиёни эҳтимолии фаъолияти соҳибкорӣ ба таври мустақим мушаххас карда нашудааст, ки ин ҳолат зарурати таҳқиқоти иловагӣ соҳавиро ба миён меорад.

Дар сатҳи қонунгузории соҳавӣ, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ» баъзе асосҳои ҳуқуқии фаъолияти иқтисодии муассисаҳои таҳсилоти олиро муайян менамоянд. Аммо, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ин санадҳо бештар ба танзими фаъолияти таълимӣ равона шуда, масъалаҳои фаъолияти соҳибкорӣ, аз ҷумла шаклҳо, ҳудудҳо, тартиби иштирок дар муносибатҳои бозорӣ ва механизмҳои назоратро ба таври мушаххас дар бар намегиранд.

Дар адабиёти илмӣ, масъалаҳои умумии танзими фаъолияти соҳибкорӣ ва муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ нисбатан бештар таҳқиқ шудаанд. Аз ҷумла, дар кори Э. Давлатмандзода моҳият ва нишонаҳои фарқкунандаи муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ дар соҳаи хизматрасонӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд, ки барои дарки табиати ҳуқуқии фаъолияти соҳибкории МТОК аҳамияти методологӣ доранд⁵⁰². Ҳамзамон, дар таҳқиқоти М.З. Раҳимзода масъалаҳои умумии танзими ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорӣ дар шароити амалисозии Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ гардида, камбудии мавҷудаи низоми ҳуқуқӣ ошкор карда шудаанд⁵⁰³.

Ҷанбаҳои таърихӣ ва рушди қонунгузории марбут ба соҳибкории хурд дар корҳои И.М. Шарифов таҳлил гардида, заминаи ташаккули муҳити ҳуқуқии соҳибкорӣ дар кишвар нишон дода шудааст⁵⁰⁴. Ин таҳқиқотҳо, ҳарчанд бевосита ба фаъолияти МТОК равона нашудаанд, барои фаҳмиши муҳити умумии ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорӣ аҳамияти муҳим доранд.

Дар самти фаъолияти илмӣ ва инноватсионӣ, ки бо фаъолияти иқтисодии муассисаҳои таҳсилоти олии алоқаманд аст, таҳқиқоти Д.Ш. Сангинзода мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Муаллиф дар асоси таҳлили муқоисавӣ таҷрибаи кишварҳои пешрафта ро баррасӣ намуда, зарурати такмили танзими ҳуқуқии фаъолияти илмӣ ва иқтисодии муассисаҳоро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асоснок менамояд⁵⁰⁵.

Илова бар ин, дар корҳои П.З. Мирзозода масъалаҳои таъмини сифати хизматрасониҳо ва ҳифзи ҳуқуқи инсон дар соҳаи хизматрасонӣ таҳлил гардида, робитаи мустақими онҳо бо танзими дурусти муносибатҳои иқтисодӣ нишон дода шудааст⁵⁰⁶. Хусусан масъалаҳои иҷозатномадиҳии фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти

⁵⁰² Кабутов, Э. Понятие и отличительные признаки частноправовых отношений по оказанию услуг трудоустройства / Э. Кабутов // Правовая жизнь. – 2017. – № 2(18). – С. 131-137. – EDN ZIWKHR.

⁵⁰³ Раҳимзода, М. З. Проблемаҳои танзими ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорӣ баъди қабули Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон / М. З. Раҳимзода // Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – 2024. – № 1(98). – Р. 5-12. – DOI 10.24412/3005-8023-2024-1-5-12. – EDN EYSZRZ.

⁵⁰⁴ Шарифов, И.М. Становление и развитие законодательства Республики Таджикистан о малом предпринимательстве / И. М. Шарифов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2017. – № 2/10. – С. 273-278. – EDN YWRCWC.

⁵⁰⁵ Сангинзода, Д. Ш. Правовое регулирование научной деятельности в Китае, Японии и Республике Таджикистан: сравнительный анализ / Д. Ш. Сангинзода // Вестник педагогического университета. Серия философия, право и политические науки. – 2025. – № 1(1). – С. 56-62. – EDN VPQIAN.

⁵⁰⁶ Мирзозода, П. З. Обеспечение качества в товарах и услугах: ключевой аспект защиты прав человека / П. З. Мирзозода, Н. И. Муминзода // Теоретические вопросы формирования культуры прав человека в Таджикистане : Материалы международной научно-теоретической конференции, Душанбе, 05 декабря 2023 года. – Душанбе: Таджикский национальный университет, 2023. – С. 66-72. – EDN TRHAZG.

олӣ ва ҷанбаҳои мадания ҳуқуқии фаъолияти онҳо мавриди баррасии амиқ қарор гирифтаанд, ки ба мавзӯи таҳқиқоти мазкур наздик мебошанд.

Бо вучуди ин, таҳлили манбаъҳои мавҷуда нишон медиҳанд, ки аксари таҳқиқотҳо ба ҷанбаҳои алоҳида ё фаъолияти таълимӣ, ё фаъолияти соҳибкорӣ, ё муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бахшида шудаанд. Масъалаи ҳуқуқи МТОК барои амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ ҳамчун падидаи комплексӣ, ки унсурҳои ҳуқуқи маориф, ҳуқуқи маданӣ ва ҳуқуқи соҳибкориро дар бар мегирад, ҳанӯз ба таври кофӣ ва системавӣ таҳқиқ нашудааст.

Бо дарназардошти ин, дараҷаи таҳқиқи мавзӯи нишон медиҳад, ки заминаҳои муайяни назариявӣ ва меъёрӣ мавҷуд буда, аммо норасоии таҳқиқоти комплексӣ, ихтилофоти меъёрӣ ва мавҷудияти холиғҳои ҳуқуқӣ зарурати идомаи таҳқиқоти илмиро дар ин самт тақвият медиҳанд. Ба ибораи дигар, мавзӯи то ҳол «дар марҳилаи ташаккул» қарор дошта, барои муҳаққиқ имконияти хуб медиҳад, то саҳми воқеан назаррас гузорад.

Адабиёт:

1. Кабутов, Э. Понятие и отличительные признаки частноправовых отношений по оказанию услуг трудоустройства / Э. Кабутов // Правовая жизнь. – 2017. – № 2(18). – С. 131-137. – EDN ZIWKHR.

2. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 дар раёйпурсии умумихалқӣ қабул карда шуд. 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 бо роҳи раёйпурсии умумихалқӣ ба он тағйиру иловаҳо ворид карда шудаанд. – Душанбе: Ирфон, 2016. – 64 с. Қонуни ҚТ «Дар бораи маориф» аз 22 июли соли 2013 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. / [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 26.09.2019).

3. Қонуни ҚТ “Дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ” аз 19.05.2009, №531 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. / [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.04.2023).

4. Қонуни ҚТ «Дар бораи маориф» аз 22 июли соли 2013 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. / [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 26.09.2019).

5. Мирзозода, П. З. Обеспечение качества в товарах и услугах: ключевой аспект защиты прав человека / П. З. Мирзозода, Н. И. Муминзода // Теоретические вопросы формирования культуры прав человека в Таджикистане : Материалы международной научно-теоретической конференции, Душанбе, 05 декабря 2023 года. – Душанбе: Таджикский национальный университет, 2023. – С. 66-72. – EDN TRHAZG.

6. Муминзода, Н. И. Асосҳои Маданӣ-ҳуқуқии иҷозатномадиҳии фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Н. И. Муминзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – №. 3. – Р. 263-268. – EDN UBRZJU.

7. Муминзода, Н. И. Таҳлили Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «дар бораи донишгоҳи Миллии Тоҷикистон»: ҷанбаҳои Маданӣ-ҳуқуқӣ / Н. И. Муминзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – №. 5. – Р. 315-322. – EDN YCSFDP.

8. Раҳимзода, М. З. Проблемаҳои танзими ҳуқуқии фаъолияти соҳибкори баъди қабули Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон / М. З. Раҳимзода // Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – 2024. – №. 1(98). – Р. 5-12. – DOI 10.24412/3005-8023-2024-1-5-12. – EDN EYSZRZ.

9. Сангинзода, Д. Ш. Правовое регулирование научной деятельности в Китае, Японии и Республике Таджикистан: сравнительный анализ / Д. Ш. Сангинзода //

Вестник педагогического университета. Серия философия, право и политические науки. – 2025. – № 1(1). – С. 56-62. – EDN VPQIAN.

10. Шарифов, И.М. Становление и развитие законодательства Республики Таджикистан о малом предпринимательстве / И. М. Шарифов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2017. – № 2/10. – С. 273-278. – EDN YWRCWC.

Макола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

МАФҲУМУ МАЗМУНИ УҲДАДОРИҶОИ АЛТЕРНАТИВӢ, ФАРӢЙ ВА ВОҶЕӢЙ ДАР ҲУҚУҚИ МАДАНИӢ

Шерзода Бурхоналӣ Сабзали,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи
маданӣ, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ
Тел.: (+992) 555507040
E-mail: sherzoda.b.1999@gmail.com

Ихтисоси илмӣ: 5.5.3. Ҳуқуқи маданӣ; ҳуқуқи соҳибкорӣ; ҳуқуқи оилавӣ; ҳуқуқи
байналмилалӣ хусусӣ

Муқарриз: Соҳибзода М.М., номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

Фишурда. Уҳдадориҳо дар илми ҳуқуқи маданӣ ва қонунгузори маданӣ ба намудҳои алоҳида ҷудо карда мешавад, аммо таснифоти ягонаи уҳдадориҳо ва ба як низоми муайян даровардани онҳо вобаста ба ин ё он асос (маҳак)-и ягона ғайриимкон аст, зеро ҳуқуқи уҳдадорӣ муносибатҳоро танзим мекунад, ки гуногунпахлу буда, аз ҷиҳати мазмун ва сохтор мураккаб мебошанд. Ҳангоми ба намудҳои алоҳида ҷудо кардани уҳдадориҳо аз асосҳои гуногун истифода мегардад. Бо мақсади мушаххас намудани моҳияти баъзе намудҳои уҳдадорӣ ва пешгирии мураккабшавии муомилот Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон уҳдадориҳои алтернативӣ, фаръӣ ва воқеиро мавриди танзим қарор додааст, ки аҳаммияти назарраси амалӣ доранд. Мақсади асосии мақолаи мазкур дар заминаи адабиёти илмӣ ва дастовардҳои ҳуқуқи маданӣ таҳлили ҳуқуқии уҳдадориҳои алтернативӣ, фаръӣ ва воқеӣ ва ба ин васила ошкор намудани моҳияти ин падидаҳо дар ҳуқуқи маданӣ мебошад. Аз ҷумла, уҳдадориҳои воқеӣ дар назарияи ҳуқуқи маданӣ мавриди таҳлили амиқ қарор дода шуда, мазмуни онҳо ба таври расмӣ дар сатҳи қонунгузорӣ пешбинӣ нагардида буд. Дар заминаи муқаррароти нави Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлили масъалаҳои дигари ба падидаҳои мазкур алоқаманд муҳим арзёбӣ мегардад.

Калидвожаҳо: уҳдадориҳои алтернативӣ, уҳдадориҳои фаръӣ, уҳдадориҳои воқеӣ (натуралӣ), мазмуни уҳдадорӣ, уҳдадорӣ аз шартҳо ва бозӣҳо, муҳлати даъво, шартнома, иҷрои уҳдадорӣ, мавзӯи уҳдадорӣ, қарздор, кредитор, ҳимояи судӣ.

ПОНЯТИЕ И СОДЕРЖАНИЕ АЛЬТЕРНАТИВНЫХ, ФАКУЛЬТАТИВНЫХ И НАТУРАЛЬНЫХ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ В ГРАЖДАНСКОМ ПРАВЕ

Шерзода Бурхонали Сабзали,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, доцент кафедры
гражданского права, кандидат юридических
наук
Тел.: (+992) 555507040
E-mail: sherzoda.b.1999@gmail.com

Научная специальность: 5.5.3. Гражданское право; предпринимательское право;
семейное право; международное частное право

Рецензент: Соҳибзода М.М., кандидат юридических наук, доцент

Аннотация. Обязательства в науке гражданского права и гражданском законодательстве подразделяются на отдельные виды, однако единая классификация обязательств и приведение их в единую систему по тому или иному основанию (критерию) невозможны, поскольку обязательственное право регулирует отношения,

которые являются многогранными и сложными по содержанию и структуре. При разделении обязательств на отдельные виды используются разные основания. В целях уточнения сущности некоторых видов обязательств и предотвращения усложнения оборота Гражданским кодексом Республики Таджикистан регламентированы альтернативные, факультативные и натуральные обязательства, имеющие существенное практическое значение. Основной целью данной статьи на основе научной литературы и достижений гражданского права является правовой анализ альтернативных, факультативных и натуральных обязательств и, таким образом, раскрытие сущности этих институтов в гражданском праве. В частности, натуральные обязательства подвергались глубокому анализу в теории гражданских прав, их содержание формально не предусматривалось на законодательном уровне. В контексте новых положений Гражданского кодекса Республики Таджикистан анализ других вопросов, связанных с этими институтами, считается важным.

Ключевые слова: альтернативные обязательства, факультативные обязательства, натуральные обязательства, содержание обязательства, обязательство по условиям и играм, срок исковой давности, договор, исполнение обязательства, тема обязательства, должник, кредитор, судебная защита.

THE CONCEPT AND CONTENT OF ALTERNATIVE, OPTIONAL AND NATURAL OBLIGATIONS IN CIVIL LAW

Sherzoda Burhonali Sabzali,

Tajik National University, Faculty of Law,
Associate Professor of the Department of Civil
Law, candidate of Legal Sciences

Tel.: (+992) 555507040

E-mail: sherzoda.b.1999@gmail.com

Scientific specialty: 5.5.3. Civil Law; Business Law; Family law; Private International Law

Reviewer: Sohobzoda M.M., candidate of Legal Sciences, docent

Annotation. Obligations in the science of civil law and civil law are divided into separate types, however, a single classification of obligations and bringing them into a single system on one basis or another (criterion) is impossible, since the law of obligations regulates relations that are multifaceted and complex in content and structure. When dividing obligations into separate types, different grounds are used. In order to clarify the essence of certain types of obligations and prevent complication of turnover, the Civil Code of the Republic of Tajikistan regulates alternative, optional and in-kind obligations of significant practical importance. The main purpose of this article, based on the scientific literature and achievements of civil law, is the legal analysis of alternative, optional and natural obligations and, thus, the disclosure of the essence of these institutions in civil law. In particular, in-kind obligations were subjected to in-depth analysis in the theory of civil rights, their content was not formally provided for at the legislative level. In the context of the new provisions of the Civil Code of the Republic of Tajikistan, the analysis of other issues related to these institutions is considered important.

Keywords: alternative obligations, optional obligations, natural obligations, content of the obligation, obligation under conditions and games, limitation period, contract, performance of the obligation, topic of the obligation, debtor, creditor, judicial protection.

Дар назарияи ҳуқуқи маданӣ уҳдадориҳоро ба шартномавӣ ва ғайришартномавӣ, асосӣ ва иловагӣ, алтернативӣ ва факултативӣ, одӣ ва мураккаб, тақсимишаванда ва тақсимишаванда, ҳуқуқӣ ва воқеӣ ва ғайра ҷудо менамоянд. Аксарияти уҳдадориҳои мазкур дар илми ҳуқуқи маданӣ таҳлилу коркард гардида, ҷанбаи амалӣ низ доранд.

Дар баробари ин, дар қонунгузорӣ баъзе намудҳои алоҳидаи уҳдадорӣ танзим карда мешавад, ки аз аҳаммияти муҳимми амалӣ доштани он гувоҳӣ медиҳад.

Дар Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30-юми июни соли 1999⁵⁰⁷ мазмуну моҳияти ягон намуди алоҳидаи уҳдадорӣ муайян нагардида буд ва танҳо дар моддаҳои алоҳидаи он хусусиятҳои иҷроӣ уҳдадориҳои алтернативӣ (моддаи 343), уҳдадориҳои муштарак (моддаи 345), уҳдадориҳои иловагӣ (моддаи 350) пешбинӣ гардида буд. Кодекси мадания Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24-уми декабри соли 2022, №1918508 бошад, дар моддаҳои 353, 345 ва 355 мувофиқан уҳдадориҳои алтернативӣ, фаръӣ ва воқеиро танзим намудааст.

Таснифи уҳдадориҳо аҳаммияти назарраси амалӣ дорад. Пеш аз ҳама, аҳаммияти ба намудҳо ҷудо намудани уҳдадорӣ дар он аст, ки мазмуну моҳияти намуди мушаххаси уҳдадорӣ ё гурӯҳи алоҳидаи уҳдадорӣ муайян карда шуда, имкониятҳои ҳуқуқии тарафҳои уҳдадорӣ, тарзи иҷроӣ он возеҳ мегардад.

Дар қонунгузорӣ мустақкам шудани намудҳои алоҳидаи уҳдадорӣ барои татбиқи дуруст, ҳалли баҳсҳо дар соҳаи муносибатҳои уҳдадорӣ ва тафсири дурусти мазмунӣ муносибати тарафҳо мусоидат менамояд.

Дар асоси моддаи 353 Кодекси мадания Ҷумҳурии Тоҷикистон «уҳдадориҳои алтернативӣ уҳдадориест, ки тибқи он қарздор уҳдадор аст аз ду ё якчанд амал якеро бо интиҳоби худ анҷом диҳад (аз анҷоми амал худдорӣ намояд)». Аз мафҳуми расмӣ дар меъёри мазкур пешбинишуда аломатҳои зерини уҳдадориҳои алтернативиро муайян кардан имконпазир аст:

1) ин намуди алоҳидаи уҳдадорӣ аст, яъне муносибати ҳуқуқие мебошад, ки як тараф (қарздор) бояд ба манфиати тарафи дигар (кредитор) амали муайянеро анҷом диҳад, чунончи молу мулкоро диҳад, корро иҷро кунад, хизмат расонад, пул супорад ва ғайра ё аз иҷроӣ ягон амал худдорӣ намояд ва кредитор бошад, ҳуқуқ дорад аз қарздор иҷроӣ уҳдадориҳояшро талаб намояд;

2) мазмунӣ уҳдадориҳои алтернативиро якчанд амал (ё худдорӣ намудан аз иҷроӣ амали муайян) ташкил медиҳад, ки онҳо ҳангоми пайдоиши чунин уҳдадорӣ муайян гардидаанд. Дар уҳдадорӣ муайян гардидани ду ва ё зиёда амали алтернативӣ эҳтимолияти иҷроӣ дахлдори уҳдадориро баланд менамояд. Ҳамзамон, чунин сохтори уҳдадорӣ ба қарздор имкон медиҳад, ки шакли барои худ мусоиди иҷроӣ уҳдадориро интиҳоб намояд;

3) барои иҷроӣ уҳдадорӣ қарздор бояд танҳо як амал (худдорӣ аз амал)-ро, ки аз мазмунӣ уҳдадорӣ бармеояд, иҷро намояд. Агар дар муҳлати муқарраргардида тарафе, ки ҳуқуқи интиҳоби амал ба вай дода шудааст, амалро интиҳоб накунад, ин ҳуқуқ ба тарафи дигар мегузарад;

4) интиҳоби варианти рафтор аз ҷониби қарздор амалӣ карда мешавад, ба истисноӣ ҳолатҳои пешбинишудаи қонунгузорӣ, санади мақомоти давлатӣ ё шартнома, ки интиҳоби амалро ба кредитор ё шахси сеюм додаанд.

О.С. Иоффе уҳдадориҳои алтернативиро ҳамчун «уҳдадорӣ бо ду ва ё зиёда мавзӯ, ки бо ёрии яке аз он иҷро карда мешавад»⁵⁰⁹ тавсиф менамояд.

Тибқи уҳдадориҳои алтернативӣ қарздор уҳдадор мешавад, ки ба ғоидаи кредитор аз ду ва ё зиёда амалҳои пешакӣ муқарраршуда якеро тибқи интиҳоби худ ё интиҳоби кредитор анҷом диҳад. Аз ин бармеояд, ки мавзӯи уҳдадориҳои алтернативиро ду ва ё зиёда амалҳои муайян ташкил медиҳад, ки яке аз онҳо бояд иҷро

⁵⁰⁷ Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30-юми июни соли 1999 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 23.01.2026).

⁵⁰⁸ Кодекси мадания Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24-уми декабри соли 2022, №1918 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 23.01.2026).

⁵⁰⁹ Иоффе О.С. Обязательственное право. – М., 1975. – С. 91.

карда шавад. Дар адабиёти ҳуқуқӣ чунин нуқтаи назар ҷой дорад, ки мувофиқи он уҳдадориҳо ба алтернативӣ ва факултативӣ вобаста ба мушаххасияти мавзуи уҳдадорӣ ҷудо карда шудаанд⁵¹⁰.

Уҳдадориҳои алтернативӣ мумкин аст дар асоси шартнома ё бевосита ҳолатҳои муқарраркардаи қонун ба вуҷуд оянд. Масалан, дар шартнома тарафҳо ба созиш меоянд, ки қарздор уҳдадор мешавад ба ғоидаи кредитор корро иҷро кунад, ашёи муайянро пешниҳод кунад ё маблағи муайянро пардохт намояд.

Ҳуқуқи интиҳоб кардани амали муайян дар уҳдадориҳои алтернативӣ тибқи қоидаи умумӣ ба қарздор тааллуқ дорад, агар дар қонунгузорӣ ва ё шартҳои уҳдадорӣ тартиби дигар пешбинӣ нашуда бошад. Ба андешаи В.А. Ойгензихт мазмунӣ мафҳуми «уҳдадориҳои алтернативӣ» аз бисёр ҷиҳат аз он вобаста аст, ки ба кадом тараф – тарафи субъекти ғайрифавқаро ҳуқуқи интиҳоби рафтор, ки объекти иҷрои уҳдадорӣ аз уҳдадориҳои алтернативиро ташкил медиҳад, дода шудааст⁵¹¹.

Дар қонунгузорӣ ҳолатҳои пешбинӣ шудааст, ки ба тарафҳои уҳдадорӣ ҳуқуқи интиҳоби амал дода шудааст. Масалан, тибқи моддаи 678 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон иҷорадеҳ барои камбудии молу мулк ба иҷора супоридашуда, ки монеаи истифодаи пурра ё қисми он мегарданд, ҳатто агар ҳангоми бастанӣ шартнома он аз ин камбудии огоҳ набошад ҳам, ҷавобгар аст.

Ҳангоми ошкор гардидани чунин камбудии иҷорагир ҳуқуқ дорад бо интиҳоби худ ё бепул бартараф намудани камбудии молу мулк, ё мутаносибан кам кардани пули иҷора ё ҷуброн намудани хароҷоти вобаста ба бартараф кардани камбудии молу мулк ё бевосита кам кардани маблағи хароҷоти анҷомдодаи онро оид ба бартараф сохтани ин камбудии аз пули иҷораи молу мулк талаб намояд ва дар ин бобат иҷорадеҳро пешаки огоҳ кунад ё пеш аз муҳлат бекор кардани шартномаро талаб намояд. Ё тибқи моддаи 1222 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «зарари вобаста ба камбудии мол расондашуда бо интиҳоби ҷабрида аз ҷониби фурӯшанда ё истеҳсолкунанда ҷуброн карда мешавад».

Аҳаммияти асосии уҳдадориҳои алтернативӣ дар хусусиятҳои иҷрои ин уҳдадорӣ ифода мегардад. Тибқи қоидаи умумӣ яке аз шартҳои иҷрои дахлдори уҳдадорӣ ин мавзуи иҷрои уҳдадорӣ аст, яъне қарздор бояд амалро анҷом диҳад, ки бевосита аз мазмунӣ уҳдадорӣ бармеояд ва аз ҷониби қарздор иваз намудани мавзӯи иҷозат дода намешавад.

Тибқи муқаррароти моддаи 369 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «қарздоре, ки уҳдадор аст ба кредитор ин ё он молу мулкро диҳад, аз якҷанд амал якеро анҷом диҳад, агар аз қонунгузорӣ ё шартҳои уҳдадорӣ тартиби дигар барнаояд, ҳуқуқи интиҳоб карданро дорад». Яъне дар фарқият аз дигар намудҳои уҳдадорӣ, дар уҳдадориҳои алтернативӣ ба қарздор ҳуқуқи интиҳоби амал дода мешавад. Дар таносуб бо уҳдадориҳои факултативӣ, амалҳои, ки мазмунӣ уҳдадориро ташкил медиҳанд, ба асосӣ ва иловагӣ ҷудо намегарданд.

Дар уҳдадориҳои алтернативӣ аз ду ва ё зиёда амалҳо қарздор яке аз онҳоро анҷом медиҳад. Бо дарназардошти он ки уҳдадориҳо (ҳосатан шартномаҳо) барои ноил шудан ба мақсади муайян (ба даст овардани молу мулк, истифодаи муваққатии молу мулк, ба даст овардани ғоида ва дигар) равона гардидаанд, ин хусусият дар уҳдадориҳои алтернативӣ шубҳаро ба вуҷуд овардааст. Зеро, дар ин намуди уҳдадорӣ талаботи кредитор, ки тавассути амалҳои қарздор қонунгардонда мешавад, мушаххас намебошад, яъне ду ва ё зиёда амал барои қонунгардонда намудани эҳтиёҷоти он пешбинӣ мешавад. Мақсади ҳуқуқии кредитор ҳангоми иҷрои уҳдадорӣ мушаххас мегардад ва ҳангоми ташкили муносибатҳои уҳдадорӣ хусусияти эҳтимолиро дорад. Аммо, дар

⁵¹⁰ Ниг.: Российское гражданское право: учебник: В 2 т. Т. II: Обязательственное право / Отв. ред. Е.А. Суханов. – 2-е изд., стереотип. – М.: Статут, 2011. – С. 45.

⁵¹¹ Ниг.: Ойгензихт В.А. Альтернатива в гражданском праве. – Душанбе, 1991. – С. 98.

дилхоҳ ҳолат амали интихобнамудаи қарздор ба манфиати кредитор буда, талаботи муайяни ўро қонё мекунад.

Маврид ба зикр аст, ки амалҳои алтернативӣ мавзуи уҳдадорӣ набуда, балки амалҳои мебошанд, ки дар уҳдадорӣ пешниҳоди мутақобила (масалан, додани ин ё он молу мулк ҳамчун пешниҳоди мутақобила, ҳамчун иҷорапулӣ додани маблағи муайяни устувор ё қисми даромад аз истифодаи молу мулк ва ғ.), ҷавобгарӣ барои вайрон кардани шартҳои уҳдадорӣ (масалан, барои додани моли сифати номатлуб ё иваз кардани мол ё ройгон бартараф кардани камбудии мол ё мутаносибан кам кардани арзиши мол) ва дигар ҳолатҳои ба иҷрои дахлдори уҳдадорӣ алоқаманд тавсиф карда мешавад. Яъне дар ягон ҳолат мавзуи уҳдадориро ду ва ё зиёда амали алтернативӣ ташкил намода, ҳамеша он мушаххас мебошад.

Намуди дигари уҳдадорӣ ин уҳдадориҳои фаръӣ мебошад. Мувофиқи қисми 1, моддаи 354 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «уҳдадориҳои фаръӣ уҳдадориест, ки тибқи он қарздор ҳуқуқ дорад иҷроӣ асосиро бо иҷроӣ дигари фаръӣ, ки дар шартҳои уҳдадорӣ пешбинӣ гардидааст, иваз намояд».

Дар уҳдадориҳои фаръӣ чун уҳдадориҳои алтернативӣ ду ва зиёда амалҳои муайян пешбинӣ шудааст, аммо дар уҳдадориҳои фаръӣ яке аз онҳо асосӣ ба ҳисоб рафта, амал (амалҳо)-и дигар иловагӣ мебошад. Дар ҳолати ғайриимкон гардидани иҷроӣ уҳдадориҳои асосӣ уҳдадориҳои дигари муқарраршуда аз ҷониби қарздор ба манфиати кредитор иҷро карда мешавад.

Фарқиати уҳдадориҳои алтернативӣ аз уҳдадориҳои фаръӣ дар он аст, ки дар уҳдадориҳои алтернативӣ қарздор ҳуқуқ ба интихоби иҷроӣ дилхоҳ амали дар уҳдадорӣ муайяншударо дорад. Дар уҳдадориҳои фаръӣ бошад, ҳаракати қарздор барои иҷро шудани амали асосӣ равона мегардад ва танҳо ҳангоми ғайриимкон гардидани иҷроӣ он метавонад онро ба амали дигар иваз намояд.

Уҳдадориҳои воқеӣ (натуралӣ) яке аз намудҳои қадимаи уҳдадорӣ ба ҳисоб рафта, дар ҳуқуқи хусусии римӣ пайдо гардида, то имрӯз вучуд доранд ва ташаккул ёфта истодаанд. Дар ҳуқуқи хусусии римӣ вобаста ба вазъи ҳуқуқии қарздор ва мавҷудияти воситаҳои ҳуқуқии ҳимоя барои кредитор тамоми уҳдадориҳо ба сивилӣ (*obligations civiles*) ва воқеӣ (*obligations naturalis*) ҷудо мегардиданд. Уҳдадориҳои сивилӣ ҳамчун уҳдадориёе тавсиф мегардиданд, ки иҷроӣ маҷбурӣ ва ҳимояи судии онҳоро талаб кардан имконпазир аст.

Баъзе муҳаққиқон пайдоиши уҳдадориҳои воқеиро дар ҳуқуқи хусусии римӣ тафовути таърихӣ ҳуқуқи сивилӣ (*jus civile*) ва ҳуқуқи халқҳо (*jus gentium*) алоқаманд дониста, тасдиқ менамоянд, ки уҳдадориҳои воқеӣ моҳиятан уҳдадориҳо дар «*juris gentium*» мебошанд⁵¹².

Дар адабиёти илмӣ ҳамчун аломатҳои уҳдадориҳои воқеии римӣ инҳо пешниҳод карда мешаванд: а) иҷроӣ ихтиёрии уҳдадорӣ, ки қарздор анҷом додааст ва дар бораи мавҷуд набудани ҳимояи ҳуқуқӣ медонист, на ҳадия ва дорошавии беасос, балки пардохти қарз ҳисобида мешавад; б) тибқи қоидаи умумӣ қарздор қарзи пардохтшударо талаб карда наметавонад, «дар ҳоле ки чунин пардохт иштибоҳан анҷом дода шуда бошад»⁵¹³; в) уҳдадориҳои воқеӣ асос барои нав шудани уҳдадорӣ (новатсия), иваз намудани он ба дигар уҳдадорӣ шуда метавонад; г) имконияти таъмини уҳдадориҳои воқеӣ тавассути гарав ва замонат вучуд дорад; д) уҳдадориҳои воқеӣ ба таркиби молу мулк дохил мешавад ва ҳамчун қисми молу мулк ба таркиби мерос дохил мешаванд; е) уҳдадориҳои воқеӣ метавонад мавзуи супориши васиятгузор (легат) бошанд.

⁵¹² Ниг.: Савиньи Ф.К. Обязательственное право. Т. 1 / Ф.К. Савиньи, перевод В. Фукс, Н. Мандро. – М., 1878. – С. 22.

⁵¹³ Дернбург Г. Пандекты. Т.2. Обязательственное право. – М., 1912. – С. 10.

Дар ҳуқуқи хусусии римӣ уҳдадориҳои воқеӣ доираи васеи татбиқшавӣ доштанд. Уҳдадориҳои мазкур ҳамчун уҳдадориҳои воқеӣ эътироф мегардиданд:

1) уҳдадориҳое, ки бе риояи шакли шартнома муқаррар шудаанд, аз ҷумла шартномаи қарз бо ваъда бидуни муайян кардани фоиз;

2) уҳдадориҳое, ки дар он шахси дорои қобилияти ҳуқуқдорӣ нопурра иштирок намудааст (масалан, ба худ қабул намудани уҳдадорӣ аз тарафи ғулом, уҳдадориҳои дар он ноболиғ, инчунин исрофкор, шахсони камақл ё занони тахти васоят қарордошта бе ризоияти васӣ анҷомдода);

3) уҳдадориҳои қаблан мавриди ҳимоя қароргиранда, ки бо сабабҳои гуногун аз ҳимоя маҳрум шудаанд⁵¹⁴;

4) уҳдадориҳое, ки берун аз созиши тарафҳо, дар заминаи ахлоқи ҷомеа бавучудода (уҳдадориҳои воқеии хешовандон ба ҳадия ва мероси пешниҳодшуда).

Тибқи ҳуқуқи хусусии римӣ уҳдадориҳои воқеӣ бо даъво таъмин намешуданд, аммо ин маънои онро надорад, ки чунин намуди уҳдадориҳо аз таъсири ҳуқуқӣ маҳрум буданд⁵¹⁵. Таъсири ҳуқуқӣ надоштани уҳдадориҳои воқеӣ маънои онро дорад, ки дар ҳолати иҷро кардани талаботи аз ин уҳдадориҳо бавучудода, тарафи дигар ҳуқуқи баргардондани онро надорад. Баръакс, ҳангоми аз иҷрои талаботи ин уҳдадорӣ даст кашидани қарздор, тарафи дигар ҳуқуқи пешниҳод кардани даъво ва ҳифзи судиро надорад.

Баъди ҳуқуқи римӣ уҳдадориҳои воқеӣ бо баъзе тағйирот дар мамлакатҳои низомҳои гуногуни ҳуқуқии олам ретсепсия гардид. Баъди ҳуқуқи хусусии римӣ Фаронса аввалин шуда, падидаи уҳдадориҳои воқеиро дар Кодекси маданияи соли 1804 мустаҳкам намуд. Минбаъд чунин қоидаҳо дар қонунгузориҳои мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ танзими қонунии худро пайдо намуданд. Баъдтар дар Кодекси маданияи Филиппин (соли 1949), Португалия (соли 1966), Нидерландия (соли 1994) падидаи мазкур танзим гардид.

Дар қонунгузориҳои мамлакатҳои зикршуда, бевосита истилоҳи «уҳдадориҳои воқеӣ» истифода карда мешавад. Дар ҳуқуқи маданияи Олмон ва Австрия номи мушаххаси падидаи мазкур нишон дода нашудааст, аммо дар қонунгузориҳои ин мамлакатҳо меъёрҳои ҷой дорад, ки манъи баргардондани иҷрои уҳдадориҳои муҳлати даъво нисбати он гузаштаре муқаррар менамоянд, ки аз рӯйи моҳият уҳдадориҳои воқеӣ мебошанд.

Барои ҳуқуқи маданияи Тоҷикистон ин намуди уҳдадорӣ падидаи нав намебошад. КГ ҶТ масъалаҳои вобаста ба уҳдадориҳои воқеӣ (натуралӣ)-ро ба таври умумӣ танзим намуда буд. Тибқи моддаи 1077 КГ ҶТ «талаботи шаҳрвандон ва ашхоси ҳуқуқӣ вобаста ба ташкил намудани бозихо ва шартҳо, ки ба таваккал асос ёфтаанд (бозихои сархушкунанда ва шартҳо) ё иштирок дар онҳо, ба истиснои талаботи ашхоси дар ин бозихо ё шартҳо тахти таъсири фиреб, зӯроварӣ, таҳдид ё созишномаи риёкоронаи намояндагони онҳо бо ташкилотчиёни бозихо ё шартҳо иштироқкарда ва талаботе, ки аз муносибатҳои дар моддаи 1098 ҳамин Кодекс бармеояд, тахти ҳимояи судӣ қарор дода намешаванд». Дар баробари ин, истилоҳи «уҳдадориҳои воқеӣ» дар КГ ҶТ истифода намегардид.

Бо қабули Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мазмуну моҳияти уҳдадориҳои воқеӣ, асосҳои пайдоиши он, талаботи ҳимояи судӣ ва дигар масъалаҳои ба он алоқаманд танзим гардид. Уҳдадориҳои воқеӣ дар моддаҳои 355 ва 1187 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим карда шудаанд.

⁵¹⁴ Ниг.: Хвостов В.М. Натуральные обязательства по римскому праву. – М.: Университетская типография, 1898. – С. 329.

⁵¹⁵ Ниг.: Римское частное право: учебник // Под ред. Проф. И.Б. Новицкого и проф. И.С. Перетерского. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2008. – С. 266-267.

Дар асоси қисми 1, моддаи 355 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «уҳдадорие, ки мутобиқи он талаботи кредитор таҳти ҳимояи судӣ қарор намегирад, уҳдадории воқеӣ ба ҳисоб меравад». Дар мафҳуми мазкур танҳо ба як хусусияти асосии уҳдадориҳои воқеӣ – маҳрум будани талаботи кредитор аз ҳимояи судӣ муайян шудааст.

Хусусияти хоси ин намуди уҳдадориҳо дар он аст, ки онҳо аз ҳимояи судӣ маҳрум мебошанд, яъне бо ҳимоя таъмин карда намешаванд. Уҳдадорӣ дар он вақт метавонад ҳақиқӣ эътироф шавад, агар вай бо даъво таъмин шуда бошад⁵¹⁶.

Воқеан, чунин нуктаи назар қобили қабул аст, чунки моҳияти уҳдадорӣ ҳамчун қоида ба уҳдадории қарздор ва дар мувофиқа бо он ҳуқуқи талабкунии кредитор равона шуда, иҷрои уҳдадорӣ мумкин аст маҷбурӣ бо истифода аз ҳимояи судӣ таъмин карда шавад.

Ба андешаи Е.А. Суханов уҳдадориҳои воқеӣ ин муносибатҳои воқеии уҳдадории аз шартномаҳо бавучудояндае мебошанд, ки тибқи нишондоди бевоситаи қонун бо тартиби судӣ амалӣ шуда наметавонанд, аммо иҷрои ихтиёрии онҳо дорошавии беасос намебошад⁵¹⁷.

Муҳаққиқ се гурӯҳи уҳдадориҳои воқеиро ҷудо намудааст: а) уҳдадориҳои, ки дар натиҷаи гузарондани бозиҳо ва шартҳо ба вучуд омадаанд; б) талаботи ҳатмӣ, ки муҳлати даъво нисбат ба он гузаштааст ва дар ин ҳолат иҷро кардани уҳдадорӣ аз ҷониби қарздор, баргардонда намешавад. Вобаста ба ин масъала, дар моддаи 223 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар шудааст, ки «қарздор ё шахси дигари уҳдадор, ки уҳдадориашро баъди гузаштани муҳлати даъво иҷро кардааст, ҳуқуқ надорад уҳдадории иҷрокардаашро пас талаб намояд, ҳарчанд дар лаҳзаи иҷро шахси мазкур аз гузаштани муҳлати даъво огоҳ набошад»; в) уҳдадориҳои, ки аз аҳдҳои фьючерсӣ ва форвардӣ ба вучуд меоянд.

М.О. Бикова⁵¹⁸ оид ба табиати ҳуқуқии уҳдадориҳои воқеӣ чунин равишҳои илмиро ҷудо намудааст:

а) баъзе олимони пешниҳод менамоянд, ки уҳдадориҳои воқеӣ намуди уҳдадорӣ набуда, муносибатҳои воқеии дорои хусусияти ғайриҳуқуқӣ мебошанд. Масалан, М.М. Агарков уҳдадориҳои воқеиро уҳдадорӣ ҳисоб накарда, онро ҳамчун асоси ҳуқуқӣ барои гузариши молу мулк муайян намудааст⁵¹⁹;

б) гурӯҳи дигари муаллифони уҳдадориҳои воқеиро ҳамчун «қарзи вичдон», «тобеи ахлоқ» муайян менамоянд;

в) гурӯҳи сеюми муҳаққиқон бошад, уҳдадориҳои воқеиро ҳамчун уҳдадории нопурра, нуқсондори уҳдадорӣ, уҳдадории дорои тамоми унсурҳои уҳдадорӣ ба истиснои ҳимояи судӣ муайян менамоянд.

Дар воқеъ, андешаи гурӯҳи сеюми муаллифони қобили қабул буда, дар ин намуди уҳдадориҳо танҳо аз ҳимояи судӣ бархӯрдор намебошанд. Дар тамоми муносибатҳои уҳдадорӣ ҳангоми иҷрои номатлуб ё даст кашидан аз иҷрои уҳдадорӣ масъалаи ҷавобгарии ҳуқуқии маданӣ ба вучуд меояд, ба истиснои уҳдадориҳои воқеӣ.

Ҳарчанд ин намуди уҳдадориҳо бо ҳимояи судӣ таъмин нашуда бошанд ҳам, онҳо ғайриқонунӣ намебошанд. Масалан, ду шохмотбоз дар вақти гузарондани бозии шохмот байни худ шарт мебанданд, ки шахси мағлубшуда бояд ба шахси ғолиб ҳазор

⁵¹⁶ Ниг.: Победоносцев К.П. Курс гражданского права. Часть третья: договоры и обязательства. – М.: «Статут», (Классика российской цивилистики), 2003. – С. 32.

⁵¹⁷ Ниг.: Гражданское право: учеб. Т. 4. Обязательственное право / Под ред. Е.А. Суханова. – М.: Волтерс Клувер, 2008. – С. 269.

⁵¹⁸ Ниг.: Быкова М.О. Генезис категории «натуральные обязательства» // Общество и право. – 2011. – №3 (35). [Захираи электронӣ] / Манбаи дастрасӣ: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/genezis-kategorii-naturalnye-obyazatelstva> (санаи мурочиат: 30.07.2023).

⁵¹⁹ Ниг.: Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940.

сомонӣ пардохт намояд. Баъди муайян шудани натиҷаи бозӣ, шахси мағлубшуда аз иҷрои уҳдадорӣ даст кашида, маблағи муқарраршударо ба тарафи дигар (шахси ғолиб) пардохт накард. Вобаста ба ин масъала, шахси ғолиб бо аризаи даъвогӣ ба суд муроҷиат кард, аммо суд аз сабаби он ки ин уҳдадорӣ хусусияти воқеиро доро мебошад, аризаи даъвогиро рад намуд.

Тибқи моддаи 1187 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «талаботи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ вобаста ба ташкил намудани бозиҳо ва шартҳо, ки ба таваккал асос ёфтаанд (қиморбозӣ ва шартҳо) ё иштирок дар онҳо таҳти ҳимояи судӣ қарор дода намешаванд, ба истиснои талаботи шахсе, ки дар ин бозиҳо ё шартҳо таҳти таъсири фиреб, зӯроварӣ, таҳдид ё созиши бадқасдонаи намояндагони онҳо бо ташкилкунандагони бозиҳо ё шартҳо иштирок кардааст ва талаботе, ки аз муносибатҳои дар қисми 3, моддаи 1188 ҳамин Кодекс зикргардида бармеояд».

Хусусияти дигари уҳдадориҳои воқеӣ дар он аст, ки баъди иҷро кардани талаботи аз ин уҳдадорӣ бавучудода, тарафе, ки ин уҳдадориро иҷро кардааст, ҳуқуқи баргардонидани онро аз даст медиҳад. Тибқи қисми 2, моддаи 355 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «қарздоре, ки уҳдадорӣ воқеиро иҷро кардааст, ҳуқуқи талаби баргардондани иҷро надорад». Яъне шахсе, ки вобаста ба муносибатҳои уҳдадориҳои воқеӣ ба манфиати тарафи дигар амали муайяно анҷом додааст, дар оянда бо асоси уҳдадориҳои воқеӣ будани муносибати байни онҳо ҳуқуқи талаби баргардондани амали иҷрошударо надорад. Чунин қоида дар таҷрибаи мамлакатҳои хориҷӣ низ амал мекунад. Масалан, дар моддаи 1302 Кодекси маданияи Фаронса муқаррар гардидааст, ки «дилхоҳ қарз эҳтимол карда мешавад, ки иҷро шудааст: чизе ки қабул шудааст, реститутсия карда намешавад. Реститутсия дар муносибат ба иҷрои ихтиёрии уҳдадориҳои воқеӣ иҷозат дода намешавад».

Тибқи қисми 3, моддаи 355 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «асосҳои пайдоиши уҳдадориҳои воқеӣ, аз ҷумла шарт ва тартиби рад намудани ҳимояи судии талаботи кредитор, тибқи ҳамин Кодекс ва қонунҳои дигар муайян карда мешаванд». Аз рӯи мазмуни меъёри мазкур уҳдадориҳое, ки воқеӣ эътироф карда мешаванд, танҳо бо қонунгузорӣ муайян карда шуда, дар доираи илм ин ё он уҳдадориро воқеӣ эътироф намудан барои татбиқи қоидаҳои уҳдадориҳои воқеӣ нисбат ба он нодуруст мебошад. Қонунгузориҳои ҚТ намудҳои зерини уҳдадориҳои воқеиро муайян намудааст:

1) уҳдадориҳо вобаста ба бозиҳо ва шартҳо (моддаи 1187 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон);

2) талаботи баргардондани маблағи пулӣ ё молу мулк, ки баъди гузаштани муҳлати даъво ба кредитор дода шудаанд (моддаи 223 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон).

Адабиёт:

1. Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30-юми июни соли 1999 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 23.01.2026).

2. Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24-уми декабри соли 2022, №1918 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 23.01.2026).

3. Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. – 192 с.

4. Быкова М.О. Генезис категории «натуральные обязательства» // Общество и право. – 2011. – №3 (35). [Захираи электронӣ] / Манбаи дастрасӣ: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/genezis-kategorii-naturalnye-obyazatelstva> (санаи муроҷиат: 30.01.2026).

5. Гражданское право: учеб. Т. 4. Обязательственное право / Под ред. Е.А. Суханова. – М.: Волтерс Клувер, 2008. – 720 с.
6. Дербург Г. Пандекты. Т.2. Обязательственное право. – М., 1912. – 132 с.
7. Иоффе О.С. Обязательственное право. – М., 1975. – 880 с.
8. Ойгензихт В.А. Альтернатива в гражданском праве. – Душанбе, 1991. – 176 с.
9. Победоносцев К.П. Курс гражданского права. Часть третья: договоры и обязательства. – М.: «Статут», (Классика российской цивилистики), 2003. – 608 с.
10. Римское частное право: учебник // Под ред. Проф. И.Б. Новицкого и проф. И.С. Перетерского. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2008. – 607 с.
11. Российское гражданское право: учебник: В 2 т. Т. II: Обязательственное право / Отв. ред. Е.А. Суханов. – 2-е изд., стереотип. – М.: Статут, 2011. – 958 с.
12. Савиньи Ф.К. Обязательственное право. Т. 1 / Ф.К. Савиньи, перевод В. Фукс, Н. Мандро. – М., 1878. – 600 с.
13. Хвостов В.М. Натуральные обязательства по римскому праву. – М.: Университетская типография, 1898. – 329 с.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

ШАРТНОМАИ МАДАНИ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ТАНЗИМИ ҲУҚУҚӢ

Болтуева Шаҳноза Самадовна,
Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон,
факултети муносибатҳои иқтисодии
байналмилалӣ, ҳуқуқ ва гумрук, ассистенти
кафедраи ҳуқуқи тиҷоратӣ ва
зиддикоррупсионӣ
Тел.: (+992) 92-756-67-66
Email: Shahnoza2021@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.3. Ҳуқуқи маданӣ; ҳуқуқи соҳибкорӣ; ҳуқуқи оилавӣ; ҳуқуқи
байналмилалии хусусӣ

Муқарриз: Гаюризода Ш.К., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда: Дар мақолаи мазкур табиати ҳуқуқӣ, моҳият ва гуногунҷабҳагии шартномаи маданӣ дар партави қонунгузории муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дидгоҳҳои мактабҳои мухталифи ҳуқуқшиносӣ мавриди таҳлили илмӣ қарор гирифтааст. Муаллиф шартномаро на танҳо ҳамчун факти ҳуқуқӣ ва аҳд, балки ҳамчун воситаи муҳими танзимкунандаи муносибатҳои молумулкии иштирокчиёни муомилоти маданӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ арзёбӣ намудааст. Дар мақола хусусиятҳои механизми бастанӣ шартнома тавассути унсурҳои асосии он оферта ва аксепт, инчунин марҳалаҳои мувофиқасозии шартҳои муҳим ва таъсири технологияҳои муосир (савдои электронӣ) ба ин раванд таҳқиқ шудаанд. Илова бар ин, масъалаи шакли шартнома ва талаботи қонунгузор нисбат ба он, бо истифода аз ақидаҳои олимони ватаниву хориҷӣ ба таври муқоисавӣ баррасӣ гардидааст.

Калидвожаҳо: шартномаи маданӣ, аҳд, оферта, аксепт, факти ҳуқуқӣ, уҳдадорӣ, озодии шартнома, муомилоти маданӣ, шакли хаттӣ, савдои электронӣ.

ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЙ ДОГОВОР КАК ИНСТРУМЕНТ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

Болтуева Шаҳноза Самадовна,
Таджикский государственный университет
коммерции, факультет международных
экономических отношений, права и таможи,
ассистент кафедры коммерческого и
антикоррупционного права
Тел.: (+992) 92-756-67-66
Email: Shahnoza2021@mail.ru

Научная специальность: 5.5.2. Гражданское право; предпринимательское право;
семейное право; международное частное право

Рецензент: Гаюризода Ш.К., доктор юридических наук, профессор

Аннотация: В данной статье подвергаются научному анализу правовая природа, сущность и многоаспектность гражданско-правового договора в свете современного законодательства Республики Таджикистан и подходов различных юридических школ. Автор рассматривает договор не только как юридический факт и сделку, но и как важный инструмент регулирования имущественных отношений участников гражданского оборота в условиях рыночной экономики. В статье исследуются особенности механизма заключения договора через его основные элементы — оферту и акцепт, этапы согласования существенных условий, а также влияние современных технологий

(электронной торговли) на данный процесс. Кроме того, на основе сравнительного анализа взглядов отечественных и зарубежных ученых рассматриваются вопрос формы договора и требования законодателя к ней.

Ключевые слова: гражданско-правовой договор, сделка, оферта, акцепт, юридический факт, обязательство, свобода договора, гражданский оборот, письменная форма, электронная торговля.

CIVIL LAW CONTRACT AS AN INSTRUMENT OF LEGAL REGULATION

Boltueva Shahnoza Samadovna,

Tajik state university of commerce, faculty of international economic relations, law and customs, assistant of the department of commercial and anticorruption law

Tel.: (+992) 92-756-67-66

E-mail: Shahnoza2021@mail.ru

Scientific specialty: 5.5.3. Civil Law; Business Law; Family law; Private International Law

Reviewer: Ghayrzoda Sh.K., doctor of legal sciences, professor

Annotation: This article provides a scientific analysis of the legal nature, essence, and multifaceted aspects of a civil law contract in the light of the modern legislation of the Republic of Tajikistan and the approaches of various legal schools. The author evaluates the contract not only as a legal fact and a transaction, but also as an important instrument for regulating property relations of participants in civil turnover under market economy conditions. The article examines the features of the contract conclusion mechanism through its core elements — offer and acceptance, the stages of harmonizing essential terms, and the impact of modern technologies (e-commerce) on this process. Furthermore, the issue of the contract form and the legislator's requirements for it are reviewed in a comparative manner, using the views of domestic and foreign scholars.

Keywords: civil law contract, transaction, offer, acceptance, legal fact, obligation, freedom of contract, civil turnover, written form, e-commerce.

Шартнома ҳамеша аз ҷониби намоёндагони мактабҳои мухталифи ҳуқуқшиносӣ мавриди омӯзиш қарор гирифта, ҳамчун факти ҳуқуқӣ, аҳд, заминаи пайдоиши муносибатҳои ҳуқуқӣ ва ҳуҷҷати расмӣ арзёбӣ мегардад. Маҳз ҳамин гуногунҷабҳагӣ сабаб шудааст, ки онро ба таври мухталиф шарҳу эзоҳ диҳанд. Мураккабӣ ва ҷанҷалҳои категорияи «шартнома» омили асосии набудани як мавқеи яғону умумӣ нисбат ба мазмун, моҳият ва хусусиятҳои ҳосил он мебошад. Дар айни замон, мавҷудияти мушкilotи ҷиддӣ дар амалияи бастан, тағйир додан ва бекор кардани шартномаҳо ва иҷрои уҳдадорӣҳои барзимиғаирифта, аз аҳамияти баланди ин падидаи ҳуқуқӣ гувоҳӣ медиҳанд.

Шартнома воситаи муҳими ҳуқуқиест, ки барои танзими муносибатҳои мутақобилаи иштирокчиёни муомилоти маданӣ пешбинӣ шудааст. Дар асл, он акти иродавӣ ва ифодагари созиши озоди тарафҳо мебошад. Дар шароити рушди иқтисоди бозорӣ шартнома нақши самарабахштарин василаи танзимкунандаи мубодилаҳои гуногунро иҷро мекунад. Илова бар ин, дар марҳалаи муосир, муқаррар намудани принсипи озодии шартнома барои таъмири фаъолияти оқилона ва иқтисодии иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ шароити фароҳам оварда, ба рушди рақобати солим мусоидат менамояд.

Ҳуқуқшиносони Рим шартномаҳоро маъмултарин ва асоситарин сарчашмаи уҳдадорӣҳои маданӣ дониста, ба он аҳамияти вижа медоданд. Ҳуқуқи Рим низоми муқаммалӣ сохторҳои шартномавиро қар карда барои мадад буд, ки дар он хусусиятҳои

бастан, тағйир додан ва қатъ намудани уҳдадориҳои шартномавӣ комилан ба эътибор гирифта мешуданд.

Мавриди зикр аст, ки дар Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (КМ ҚТ) зиёда аз 660 модда бевосита ба танзими шартномаҳо, аз ҷумла ба муқаррароти умумӣ ва намудҳои алоҳидаи онҳо бахшида шудааст. Ғайр аз ин, дар қонунгузори маданияи кишвар миқдори зиёди меъёрҳои дигар низ мавҷуданд, ки ба танзими муносибатҳои шартномавӣ нигаронида шудаанд. Бинобар ин, ҳангоми такмил додани қонунгузори маданияи вобаста ба ҳуқуқи шартномавӣ ва қоидаҳои ба тартиб даровардани уҳдадориҳои шартномавӣ аҳамияти ҷиддӣ додан зарур аст.

Низоми муносибатҳои шартномавӣ яке аз институтҳои калидии ҳуқуқи маданияи Тоҷикистон ва унсури марказии сохтори ҳуқуқи хусусӣ ба шумор меравад. Шартномаҳо фактҳои ҳуқуқие мебошанд, ки дар ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодии давлат ва ҷомеа нақши ҳалкунандаро мебозанд.

Масъалаи моҳияти шартнома дар ҳуқуқи маданияи муосир, сарфи назар аз он, ки муҳаққиқони пеш аз инкилоб низ онро таҳлил намудаанд, то ҳол мавриди баҳс қарор дорад. Масалан Г.Ф. Шершеневич таъкид дошт, ки «шартнома маҳсули иродаи якчанд шахс ва як намуди аҳди ҳуқуқӣ мебошад». Ба андешаи мо, ин дидгоҳи олим ба воқеияти муосир комилан мувофиқат мекунад⁵²⁰.

Муқаррароти умумӣ оид ба шартнома дар КМ ҚТ аз таърифи қонунии он оғоз ёфта, тавачҷуҳи асосӣ ба табиати амалии он равона мешавад. Бо муқоисаи меъёрҳои моддаи 167 (мафҳуми аҳд) ва банди 1 моддаи 482 КМ ҚТ (мафҳуми шартнома), метавон дарк намуд, ки шартнома амали якҷоя ва ихтиёрии ду ё зиёда иштирокчиёни муносибатҳои маданияи (шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ) барои ба вучуд овардан, тағйир додан ё қатъ намудани ҳуқуқи уҳдадориҳои маданияи мебошад. Дар натиҷаи таҳлили меъёрҳои моддаи мазкур метавон ба ҳулосае омад, ки моддаи 167 КМ ҚТ аҳдҳоро вобаста ба шумораи шахсони иштирокдошта тасниф намуда, аҳдҳои якҷонибаро аз шартномаҳо фарқ мекунад; яъне шартнома ҳамеша аҳди дучониба ё бисёрҷониба аст.

Ҳамин тариқ, қонунгузор шартномаро муайян карда, пеш аз ҳама хусусияти аҳднокии онро таъкид намуда, онро ба фактҳои ҳуқуқии ихтиёрӣ нисбат додааст, ки дар адабиёти ӯқуқии маданияи ба он аҳамияти хосса дода мешавад.

Масалан Екимов С.А. чунин мешуморад, ки «аҳдҳо шакли асосии ҳуқуқие мебошанд, ки тавассути онҳо байни иштирокчиёни муомилоти маданияи мубодилаи молумулкӣ сурат мегирад»⁵²¹.

Новосёлов А.А. чунин қайд менамояд: «аҳдҳо умуман роҳи соҳиб шудан ба ҳуқуқ мебошанд»⁵²². Бояд таъкид дод, ки дар натиҷаи созиши байни тарафҳои шартнома ҳуқуқ ва уҳдадориҳои мушаххас, яъне муносибатҳои ҳуқуқии шартномавӣ ба вучуд меоянд (банди 2 моддаи 351 КМ ҚТ). Ҳамзамон, шартнома метавонад на танҳо уҳдадорӣ, балки ҳуди муносибати ҳуқуқӣ бошад. Азбаски шартнома асоси пайдоиши муносибатҳои ҳуқуқӣ-шартномавӣ мебошад, ба ақидаи Груздев В.В. розӣ шудан мумкин аст, ки аҳди қонунӣ сабаби пайдоиши муносибатҳои ҳуқуқӣ мегардад⁵²³.

Олими дигар Давыдова Н.Г. чунин меҳисобад: «хусусияти шартнома - фаҳмиши он ҳамчун расмиёти ҳуқуқӣ мебошад»⁵²⁴.

Дар амалия истилоҳи «шартнома» аксар вақт ба маънои ҳуҷҷат истифода

⁵²⁰ Шершеневич, Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) [Текст] / Г. Ф. Шершеневич. – М., Фирма «СПАРК», 1995. – 556 с.

⁵²¹ Екимов, С.А. Договор как основа регулирования отношений в сфере деятельности субъектов малого бизнеса [Текст] / С.А. Екимов // Журн. рос. права. – 2002. – № 9. – С. 81–83.

⁵²² Новосёлова, А.А. Вещные правоотношения: содержание и развитие [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук. / Новосёлова Анна Александровна. – Волгоград, 2007. – 233 с.

⁵²³ Груздев, В.В. Гражданско-правовое регулирование недействительных и несостоявшихся сделок [Текст] / В.В. Груздев // Право и экономика. – 2000. – № 11. – С. 25–28.

⁵²⁴ Давыдова, Н.Г. Юридические процедуры в гражданском праве. Общая характеристика [Текст]: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Давыдова Гузель Наилевна. – Казань, 2004. – С. 163.

мешавад, ки шартҳои аҳдро муайян карда муносибатҳои мушаххаси ҳуқуқиро ба вучуд меорад⁵²⁵.

Тавре Кабалкин А.Ю. дуруст қайд менамояд: «қонун мафҳумҳои шартнома ва аҳдро равшан муайян кардааст. Дар баробари ин, шартнома на танҳо маънои факти ҳуқуқиро дорад, балки ба маънои ҳуҷҷате, ки аз онҳо созиш аён мешавад, истифода мегардад»⁵²⁶. Дар ҳақиқат ҳангоми бастанӣ шартнома мумкин аст, ки як қатор ҳуҷҷатҳои зарурӣ тартиб дода шаванд.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ таърифҳои гуногуни шартнома мавҷуданд. Аз ҷумла, шартнома ҳамчун факти ҳуқуқие аст, ки дар асоси он муносибатҳои ҳуқуқӣ - уҳдадорӣ ба вучуд меояд. Ба андешаи Л.В. Соцуро: «шартнома барои муқаррар кардан, тағйир додан ва қатъ намудани ҳуқуқу уҳдадорӣҳои шахрвандон ба мақсадҳои ғоиданоки ҷамъиятӣ нигаронида шудааст. Он низоми уҳдадорӣҳои ҳуқуқие мебошад, ки дар он иродаи тарафҳо озода ва дар шакли муқаррарнамудаи қонун ифода меёбад.»⁵²⁷.

Оид ба назарияи шартнома ақидаи В.В.Иванов ҷолиби диққат аст, чунки ин кас пешбинӣ месозад: «шартномаро ҳамчун санади ҳуқуқии муштараке меҳисобад, ки ифодакунандаи иродаи мустақили мувофиқашудаи ду ва ё зиёда субъектҳои баробарҳуқуқро ба расмӣ мебарорад ва шартҳоеро муқаррар менамояд, ки иҷрои онҳо бояд ҳатмӣ бошад»⁵²⁸.

Л.В. Щенникова ибраз медорад: «шартномаи ҳуқуқии маданӣ на танҳо факти ҳуқуқӣ ё асоси муносибатҳо аст, балки он танзимгари муносибатҳои баробарарзиш, озода, ҳамохангшуда ва ҷуброншаванда мебошад, ки мақсади он ба даст овардани натиҷаи ҳуқуқӣ аст»⁵²⁹. Аслан ҳамаи фикрҳои дар боло овардашуда ҷолиб буда, онҳоро дастгирӣ кардан мумкин аст.

Маълум аст, ки шартнома яке аз намудҳои пахншудаи аҳд мебошад. Ҳамчунин, бояд ба ин фикр розӣ шуд, ки чун падидаи ҳуқуқӣ шартнома шакли асосии танзим ва ташкили муносибатҳои молумулки мебошад, ки дар байни шарикони мустақил ва баробарҳуқуқ ба вучуд меояд⁵³⁰. Богданов Е.Е. чунин мешуморад: «ҳадафи ҳар як тарафи шартнома гирифтани манфиат мебошад ва моҳияти воқеии он дар ягонагии ифодаи ду ирода зоҳир мегардад»⁵³¹.

Ю.В. Романец низоми шартномаи маданӣ таҳлил намуда, қайд менамояд: «онро аз рӯи хусусиятҳои гуногун омӯختан мумкин аст. Меъёрҳои тартиб додани низоми шартномаҳои маданӣ аломатҳои барои ҳуқуқ аҳамиятдоштаи муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошанд, ки ҳангоми муайян кардани онҳо бояд принципи озодии шартнома ба роҳбарӣ гирифта шавад»⁵³².

Ба андешаи мо, баёни моҳияти шартномаи маданӣ ҳамчун воситаи ҳуқуқӣ имкон медиҳад, ки назарияҳои гуногун (шартнома ҳамчун факти ҳуқуқӣ, расмӣ ташкилӣ, асоси муносибатҳои ҳуқуқӣ ва ҳуҷҷати расмӣ) муттаҳид карда шаванд.

⁵²⁵ Мизиковский, Е.А., Кочуев, А.Г. Учёт договоров на капитальное строительство [Текст] / Е.А. Мизиковский, А.Г. Кочуев // Аудиторские ведомости. – 1999. – № 7. – С. 3–10.

⁵²⁶ Кабалкин, А.Ю. Понятие и условия договора [Текст] / А.Ю. Кабалкин // Рос. юстиция. – 1996. – № 6. – С. 19–22.

⁵²⁷ Соцуро, Л.В. Толкование условий договора [Текст] / Л.В. Соцуро // Арбитражный и гражданский процесс. – 2000. – № 3. – С. 36.

⁵²⁸ Иванов, В.В. Общие вопросы теории договора [Текст] / В.В. Иванов. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 34.

⁵²⁹ Щенникова, Л.В. О договорном праве, его перспективах и конструкции гражданско- правового договора [Текст] / Л.В. Щенникова // Законодательство. – 2003. – № 5. – С. 18.

⁵³⁰ Тельгарин, Р. О свободе заключения гражданско-правовых договоров в сфере пред - принимательства [Текст] / Р. Тельгарин // Рос. юстиция. – 1997. – № 10. – С. 13–15.

⁵³¹ Богданова, Е.Е. Прекращение и изменение договора [Текст] / Е.Е. Богданова // Законодательство. – 2005. – № 11. – С. 21.

⁵³² Романец, Ю.В. Система договоров в гражданском праве России [Текст] / Ю.В. Романец. – М.: Юрист, 2006. – С.30..

Шартҳои шартнома дар боби 32 КМ ҚТ пешбини гардидаанд. Дар онҳо тартиби иҷрои амалҳо, ки дар натиҷаи онҳо шартнома ҳамчун далели ҳуқуқӣ ташаккул меёбад, муқаррар гардидаанд. Ифодаи мувофиқашудаи ирода мутабоқи онҳо шартнома оид ба шартҳои қонунгардани манфиатҳои субъектҳои ҳуқуқи маданӣ мебошад.

Унсурҳои асосии механизми мувофиқасозии шартҳои шартнома ин оферта (пешниҳоди бастанӣ шартнома) ва аксепт (қабули оферта) мебошанд. Талаботи асосӣ оид ба оферта, ки қонунгузор муқаррар кардааст (қ. 1 м. 498 КМ ҚТ), дар он аст, ки бояд оферта шартҳои асосии шартномаро дар бар гирад. Яъне он чизеро, ки оферент зарур мешуморад, дар бораи пешниҳод баён карда мешавад. Дар баробари ин аксепт танҳо дар сурате қабули оферта ба ҳисоб меравад, ки агар он ба ду меъёр мувофиқ бошад, яъне бояд он пурра ва бечунучаро бошад.

Ҳамин тавр, чунин аломатҳои офертаро ҷудо намудан мумкин аст: ба як ё якчанд шахсони мушаххас равона гардидааст, мазмунӣ оферта бояд шартҳои асосии шартномаи ояндаро дар бар гирад, оферта бояд ба таври кофӣ мушаххас бошад ва мақсади шахсро барои бастанӣ шартнома равшан ифода намояд.

М.З. Раҳимзода низ махсусияти табиати ҳуқуқии бастанӣ шартномаҳои соҳибкорию ба се марҳилаи асосӣ вобаста будани он баён медонад, ки дар амалия истифода мешавад⁵³³.

Олимон оид ба масъалаи тартиби бастанӣ шартномаи супориш ақидаҳои гуногун доранд. Як гурӯҳи онҳо қайд мекунанд, ки шартномаи супориш истисно нест ва қоидаҳои марбут ба оферта ва аксепт ба он пурра татбиқ мешаванд. Ҳамин тариқ, аксепт танҳо дар мавриде сурат гирифта метавонад, ки қабули пурра ва бечунучарои оферта на танҳо ба манфиати оферент, балки ба аксепткунанда низ мувофиқ бошад. Дар акси ҳол, ҷавоб ба пешниҳод умуман гирифта намешавад ва ё бо шартҳои дигар дода мешавад. Ҷавоб дар мавриди розигӣ оид ба бастанӣ шартнома бо шартҳои дигар, аксепт ҳисобида намешавад. Чунин ҷавоб радди офертаи аввал ва дар айни замон офертаи нав шумурда мешавад. Аслан, қонун пешниҳодҳои муқобилро маҳдуд наменамояд; чизи асосӣ ин аст, ки тарафҳо бояд дар ниҳоят шартҳоро ба тавре мувофиқа созанд, ки манфиатҳои ҳарду ҷонибро қонунгардонад.

Қайд кардан лозим аст, ки ҳар як аҳд амали ихтиёрии шахсе мебошад, ки онро анҷом медиҳад. Агар аҳди яктарафа бошад, барои ба итмом расонидани он амал – ифодаи иродаи як тараф кифоя аст, агар шартнома бошад, пас аз рӯи шумораи тарафҳои дар шартнома иштироккунанда якчанд амали ҳамоҳангшуда – ифодаи иродаи якҷоя зарур аст. Саволе ба миён меояд, ки оё шартнома маҷмуи якчанд аҳдҳои яктарафа нест? Аксари муаллифон ба ин савол ба таври манфӣ ҷавоб медиҳанд⁵³⁴. Н.Г. Александров оид ба ин масъала чунин мегӯяд: «оферта ва аксептро муомилоти яктарафа мебошад»⁵³⁵. Бо чунин ақида розӣ шудан душвор аст, зеро офферта ва аксепт амалҳои мутақобил мебошанд.

Ҳамин тавр, мо нуктаеро тарафдорем, ки тибқи он мутақобил будани оферта ва аксепт пешниҳод гардидааст, зеро онҳо дар алоҳидагӣ аҳамияти ҳуқуқӣ надоранд ва имкон намедиҳанд, ки ҳадафи муқарраршуда – қонунгардонидани манфиатҳои субъектҳои ҳуқуқи маданӣ, амалӣ карда шавад. Вобаста ба ин дар айни замон шартномаро ҳамчун факти ҳуқуқии «оддӣ», «таксимнашаванда» ҳисоб кардан мумкин нест. Дар аҳди яктарафа, иродаи шахси дигар зарурат надорад. Воқеияти дигар бастанӣ шартнома аст, ки як қатор амалҳоро дар бар мегирад. Баъзан ин амал вақти зиёдеро талаб менамояд. Дар айни замон, бе ҳамкориҳои мутақобила бастанӣ шартнома аслан имконнопазир аст, зеро шартнома ба қисматҳои зарурӣ ҷудо намудани чунин аҳдро дар назар дорад. Ҳамин тавр,

⁵³³ Раҳимзода, М.З. Проблемаҳои мубрами ҳуқуқи соҳибкории Ҷумҳурии Тоҷикистон. Монография [Матн] / М.З. Раҳимзода. – Душанбе: МН Дониш, 2019. – С.446.

⁵³⁴ Брагинский, М.И., Витрянский, В.В. Договорное право [Текст]: Кн. 1: Общие положения / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М.: Статут, 2002. – С. 126.

⁵³⁵ Александров, Н.Г. Право и законность в период развёрнутого строительства коммунизма [Текст] / Н.Г.Александров. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 157.

оферта ва аксепт набояд ҳамчун аҳдҳои мустақили яктарафа ҳисоб карда шаванд, гарчанде ки шартнома, ба фикри мо як факти оддӣ ҳуқуқӣ нест, зеро он бо амалҳои алоҳида — марҳилаҳо чудо карда мешавад. Аз ин рӯ, он бояд ҳамчун як факти мураккаби ҳуқуқӣ ва ё факти тақсимшавандаи ҳуқуқӣ ба эътибор гирифта шавад.

Дар раванд истифодаи технологияи нав барои офферта ва аксепт як зовияи навро фароҳам овардааст. Инкишофи муносибатҳои ҷамъиятӣ ва дар ҳаёти ҳарруза қорӣ намудани комёбиҳои нави техникӣ дар паҳншавии ғайилонаи савдои электронӣ ҳамчун механизми нави ҳамкории иштирокчиёни муомилоти маданӣ ва тиҷорати истифодаи савдои электронӣ равшан дида мешавад. Дар баробари ин танзими ҳуқуқии масъалаи мазкур, ҳамчун ин намуди муҳими - бастанӣ аҳдҳои ҳуқуқии маданӣ имкон медиҳад, ки он ба таркиби сохтори ҳуқуқии таҳқиқшаванда дохил карда шавад.

Шартнома, аз як тараф, натиҷаи амали ҳамроҳангшудаи тарафҳо бошад, аз тарафи дигар, сарчашмаи пайдоиши ҳуқуқҳои субъективӣ ва ӯҳдадорӣҳои онҳо аст. Сониян, он расмие ҳуқуқие мебошад, ки дар ҳамкории шахсони алоҳида баҳри қонун кардани манфиатҳои онҳо нигаронида шудааст. Тамоми ин зухурот ба таври меъерӣ муқаррар гардида, ба сохтори ҳуқуқии шартномаи ҳуқуқии маданӣ дохил карда мешаванд.

Шартномаи басташуда қувваи танзими ҳуқуқиро пайдо менамояд, зеро қоидаҳои муқаррар менамояд, ки татбиқи онҳо барои қонун гардонидани эҳтиҷоти муайяни тарафҳои он имконпазир ва зарур мегардад. Дар ҳолати бастанӣ шартнома ба манфиати шахси сеюм мутаносибан манфиатҳои он шахс дар назар гирифта мешавад.

Чун факти ҳуқуқии иродавӣ шартнома ҳатман шакли муқаррар намудаи қонунро (шифохӣ ё хаттӣ), яъне ифодаи берунии созиш оид ба шартҳои муҳим ба даст овардашударо талаб менамояд. Дар илми ҳуқуқи маданӣ чӣ дар давраи шурӯи ва чӣ дар замони муосир шакли шартнома ҳамеша бо шакли аҳд муайян карда мешуд, ки қоидаи асоснок нест, зеро на ҳар як аҳд шартнома аст. Шартнома ҳатман ифодаи ду ва ё зиёда ирода мебошад. Аз ин рӯ, ба андешаи мо, шакли шартномаи ҳуқуқи маданӣ шакли ифода ва муқаррар намудани ризоияти тарафҳои буда, шифохӣ ё хаттӣ буда метавонад.

Гузашта аз ин, чунин созиш танҳо дар қараёни муоширати байни шахсони воқеӣ, ки метавонанд ба сифати шахрванд, соҳибкори инфиродӣ, инчунин шахси вақолатдор аз номи шахси ҳуқуқӣ ё намоёндогони он, ки ба сифати тарафҳои шартнома баромад мекунанд, баста шавад. Муаллифони барҷастаи ватанӣ М.А. Маҳмудов, Ш.Т. Тағойназаров, И.Ҳ. Бобоҷонов ва Ш.К. Бадалов чунин мешуморанд: «агар барои шартнома шакли хаттӣ ҳатмӣ бошад, оферта ва аксепт наметавонанд дар шакли конкюдентӣ анҷом дода шавад»⁵³⁶.

Аз тарафи дигар, шакли шартнома ба эътирофи он ҳамчун созиши басташуда таъсир мерасонад, аммо ин шарт танҳо ба шакли хаттӣ ва танҳо дар ҳолатҳои дар қонун пешбинӣ шуда дахл дорад, ки қоидаи нақардани он қоидаи беътибор гардонидани шартнома мешавад. Илова бар ин, Кодекси маданӣ талаботи иловагиро барои баъзе намудҳои шартномаҳо (тасдиқи нотариалӣ ва бақайдгирии давлатӣ) муқаррар мекунад. Ин талабот, ба фикри мо, бояд ҳамчун унсурӣ иловагии аз қиёти ҳуқуқӣ муҳим вобаста ба қоидаи шакли хаттӣ баррасӣ шаванд.

⁵³⁶ Маҳмудов, М.А., Тағойназаров, Ш.Т., Бобоҷонов, И.Ҳ., Бадалов, Ш.К. Тафсири Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум) [Матн] / М.А. Маҳмудов, Ш.Т. Тағойназаров, И.Ҳ. Бобоҷонов, Ш.К.Бадалов. – Душанбе: «Эр-граф», 2010. – С.938.

Адабиёт:

1. Александров, Н.Г. Право и законность в период развёрнутого строительства коммунизма [Текст] / Н.Г.Александров.– М.: Госюриздат, 1961. – 271 с.
2. Богданова, Е.Е. Прекращение и изменение договора [Текст] / Е.Е. Богданова // Законодательство. – 2005. – № 11. – С. 21–26.
3. Брагинский, М.И., Витрянский, В.В. Договорное право [Текст]: Кн. 1: Общие положения / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М.: Статут, 2002. – 841 с.
4. Груздев, В.В. Гражданско-правовое регулирование недействительных и несостоявшихся сделок [Текст] / В.В. Груздев // Право и экономика. – 2000. – № 11. – С. 25–28.
5. Давыдова, Г.Н. Юридические процедуры в гражданском праве. Общая характеристика [Текст]: дис.... канд.. юрид. наук: 12.00.03 / Давыдова Гузель Наилевна. – Казань, 2004. – 163 с.
6. Екимов, С.А. Договор как основа регулирования отношений в сфере деятельности субъектов малого бизнеса [Текст] / С.А. Екимов // Журн. рос. права. – 2002. – № 9. – С. 81–83.
7. Иванов, В.В. Общие вопросы теории договора [Текст] / В.В. Иванов. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 158 с.
8. Кабалкин, А.Ю. Понятие и условия договора [Текст] / А.Ю. Кабалкин // Рос. юстиция. – 1996. – № 6. – С. 19–22.
9. Маҳмудов, М.А., Тағойназаров, Ш.Т., Бобочонов, И.Х., Бадалов, Ш.К. Тафсири Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум) [Матн] / М.А. Маҳмудов, Ш.Т. Тағойназаров, И.Х. Бобочонов, Ш.К.Бадалов. – Душанбе: «Эр-граф», 2010. – 1000 с.
10. Мизиковский, Е.А., Кочуев, А.Г. Учёт договоров на капитальное строительство [Текст] / Е.А. Мизиковский, А.Г. Кочуев // Аудиторские ведомости. – 1999. – № 7. – С. 3–10.
11. Новосёлова, А.А. Вещные правоотношения: содержание и развитие [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук. / Новосёлова Анна Александровна. – Волгоград, 2007. – 233 с.
12. Романец, Ю.В. Система договоров в гражданском праве России [Текст] / Ю.В. Романец. – М.: Юристъ, 2006. – 496 с.
13. Раҳимзода, М.З. Проблемаҳои мубрами ҳуқуқи соҳибқории Ҷумҳурии Тоҷикистон. Монография [Матн] / М.З. Раҳимзода. – Душанбе: МН Дониш, 2019. – 557с.
14. Соцуру, Л.В. Толкование условий договора [Текст] / Л.В. Соцуру // Арбитражный и гражданский процесс. – 2000. – № 3. – С. 36–43.
15. Тельгарин, Р. О свободе заключения гражданско-правовых договоров в сфере пред - принимательства [Текст] / Р. Тельгарин // Рос. юстиция. – 1997. – № 10. – С. 13–15.
16. Шершеневич, Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) [Текст] / Г. Ф. Шершеневич. – М., Фирма «СПАРК», 1995. – 556 с.
17. Щенникова, Л.В. О договорном праве, его перспективах и конструкции гражданско- правового договора [Текст] / Л.В. Щенникова // Законодательство. – 2003. – № 5. – С. 18–21.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ РЕГУЛИРОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫХ ЧАСТНОПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ: ПОЗИЦИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Холмуродзода Фазлидин Шомахмад,
Высшая аттестационная комиссия при
Президенте Ресбулики Таджикистан,
кандидат юридических наук

Назарзода Нурия Назар,
Высшая аттестационная комиссия при
Президенте Ресбулики Таджикистан.

Научная специальность: 5.5.3. Гражданское право; предпринимательское право;
семейное право; международное частное право

Рецензент: Сулаймонов Ф.С., кандидат юридических наук, доцент

Аннотация. Стремительная интеграция искусственного интеллекта (ИИ) в мировую экономику и повседневную жизнь порождает острые правовые коллизии в сфере трансграничных частных правоотношений. Традиционные конструкции международного частного права (МЧП), основанные на категориях человеческой воли и правосубъектности, не адаптированы к автономности ИИ и его непредсказуемым решениям. В мире отсутствует единый подход к правовому статусу ИИ, что препятствует унификации норм МЧП. Цель исследования — сравнительный анализ моделей регулирования ИИ в ЕС, России, США и Китае и выработка рекомендаций по их внедрению в правовую систему Республики Таджикистан для обеспечения стабильности трансграничных частных отношений. Анализ показал, что наиболее перспективен риск-ориентированный подход (по типу AI Act ЕС). Для Таджикистана оптимальный путь — активное участие в региональной гармонизации (в рамках СНГ), принятие секторальных норм и определение правосубъектности систем ИИ в контексте МЧП.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, международное частное право, трансграничные отношения, правовое регулирование, Таджикистан, правосубъектность, ответственность, гармонизация, цифровизация.

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВӢ-ҲУҚУҚИИ ТАНЗИМИ ЗЕҲНИ СУНӢИ ДАР МУНОСИБАТҲОИ ҲУҚУҚИИ ХУСУСИИ ФАРОМИЛӢ: МАВҶЕИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Холмуродзода Фазлидин Шомахмад,
Комиссияи олии аттестатсионии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади
илмҳои ҳуқуқшиносӣ

Назарзода Нурия Назар,
Комиссияи олии аттестатсионии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Ихтисоси илмӣ: 5.5.3. Ҳуқуқи маданӣ; ҳуқуқи соҳибкорӣ; ҳуқуқи оилавӣ; ҳуқуқи
байналмилалӣ хусусӣ

Муқарриз: Сулаймонов Ф.С., номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

Фишурда. Интегратсияи босуръати зеҳни сунъӣ ба иқтисоди ҷаҳонӣ ва ҳаёти ҳаррӯза боиси пайдоиши муноқишаҳои шадиди ҳуқуқӣ дар муносибатҳои хусусии байналмилалӣ мегардад. Сохторҳои анъанавии ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ, ки бар асоси ирода ва субъектнокии инсон сохта шудаанд, ба худмухтории зеҳни сунъӣ ва қарорҳои пешбинишудаи он мутобиқ нестанд. Дар ҷаҳон то ҳол мақоми ҳуқуқии зеҳни сунъӣ ягона муайян нашудааст, ки ин монеи якхеласозии меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ мебошад. Мақсади таҳқиқот — таҳлили муқоисавии моделҳои танзими зеҳни сунъӣ дар Иттиҳоди Аврупо, Россия, ИМА ва Чин ва коркарди тавсияҳо барои ҷорӣ намудани онҳо ба низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати таъмини суботи муносибатҳои хусусии байналмилалӣ.

Натиҷаи таҳқиқот нишон дод, ки равиши ба ҳавф нигаронидашуда (монанди Қонуни Иттиҳоди Аврупо оид ба зеҳни сунъӣ) аз ҳама умедбахш аст. Барои Тоҷикистон роҳи беҳтарин — иштироки фаъол дар ҷамоҳангсозии минтақавӣ (доираи ИДМ), қабули меъёрҳои соҳавӣ ва муайян кардани субъектнокии ҳуқуқии зеҳни сунъӣ дар доираи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ.

Калидвожаҳо: зеҳни сунъӣ, ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ, муносибатҳои байнихудудӣ, танзими ҳуқуқӣ, Тоҷикистон, субъектнокии ҳуқуқӣ, масъулият, ҷамоҳангсозӣ, рақамикунонӣ.

COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE REGULATION IN TRANSNATIONAL PRIVATE LAW RELATIONS: THE POSITION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Kholmurodzoda Fazliddin Shomamad,
Higher Attestation Commission under the
President of the Republic of Tajikistan,
candidate of Legal Sciences

Nazarzoda Nuriya Nazar,
Higher Attestation Commission under the
President of the Republic of Tajikistan

Scientific specialty: 5.5.3. Civil Law; Business Law; Family law; Private
International Law

Reviewer: Sulaymonov F.S., candidate of Legal Sciences, docent

Annotation. The rapid integration of Artificial Intelligence into the global economy and everyday life gives rise to acute legal conflicts in cross-border private legal relationships. Traditional private international law constructs, rooted in human will and legal personality, are ill-suited to AI's autonomy and unpredictable decision-making. No unified global approach to the legal definition and status of AI currently exists, hindering the harmonization of PIL norms. The study conducts a comparative analysis of AI regulatory models in the European Union, Russia, the USA, and China and develops recommendations for their implementation into the legal system of the Republic of Tajikistan to ensure stability in cross-border private relations. The analysis concludes that the most promising is the risk-based approach (similar to the EU AI Act). For Tajikistan, the optimal path forward involves active participation in regional harmonization (within the CIS framework), adoption of sector-specific norms, and clarification of the legal personality of AI systems in the context of PIL.

Keywords: Artificial Intelligence, Private International Law, Cross-Border Relations, Legal Regulation, Tajikistan, Legal Personality, Liability, Harmonization, Digitalization.

Актуальность темы исследования. Интенсивное развитие технологий искусственного интеллекта и их повсеместное внедрение в частный оборот, включая трансграничные сделки и взаимодействие субъектов из разных юрисдикций, обозначили существенные правовые и этические проблемы⁵³⁷. Трансграничные частные правоотношения, складывающиеся при участии автономных ИИ-систем, способны к самообучению и принятию решений без прямого вмешательства человека, что трансформирует традиционные механизмы заключения сделок и порождает коллизии в МЧП⁵³⁸. В частности, возникают сложности с определением применимого права и юрисдикции в спорах, связанных с ИИ⁵³⁹.

Правовое регулирование ИИ находится в стадии становления, и имеющиеся документы носят преимущественно рекомендательный или фрагментарный характер, что усугубляет правовую неопределенность в глобальном масштабе⁵⁴⁰. Осознание важности технологического развития привело к тому, что Правительство Республики Таджикистан (РТ) постоянно расширяет юридическое и правовое поле внедрения информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в жизнь общества, что закреплено в таких документах, как Постановление Правительства РТ «О концепции электронного правительства» на 2011-2020 годы, а также Государственные программы развития ИКТ. Стратегическим требованием в РТ является также гармонизация законодательства и приведение его в соответствие с международными стандартами. В этом контексте сравнительно-правовой анализ международного регулирования ИИ и его проекция на правовую систему РТ приобретают высокую актуальность.

Степень изученности темы. Проблематика правового регулирования ИИ и робототехники является относительно новым, но интенсивно развивающимся направлением исследований для отечественных и зарубежных авторов. Исследованы общие вопросы правового понимания ИИ, его дефиниции, признаки, функции и риски, связанные с его применением⁵⁴¹. Значительное внимание уделено подходам Европейского союза (ЕС) к регулированию ИИ (Акт об ИИ), а также стратегическому регулированию в России, США и Китае⁵⁴².

Отдельно рассматриваются вопросы взаимодействия ИИ и МЧП, включая определение применимого права и юрисдикции в трансграничных спорах⁵⁴³. В то же

⁵³⁷ Пудовкин Д. С. Сделки с участием ИИ: вопросы действительности и оспаривания // Вопросы российского и международного права. – 2025. – Т. 15, № 2А. – С. 15.; Выходец Р. С. Политика стран ЕАЭС в области искусственного интеллекта // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. – 2022. – Т. 16, № 3. – С. 23.

⁵³⁸ Shelar, A. Artificial Intelligence in International Private Law: Navigating Challenges and Opportunities / A. Shelar. — Text : electronic // Jus Corpus Law Journal. — 2024. — Vol. 4, iss. 4. — P. 50–60. — URL: <https://www.juscorpus.com/wp-content/uploads/2024/07/7.-Amol-Shelar.pdf> (date of access: 02.04.2026).

⁵³⁹ Абат и Нинет, Антони. 2025. «Свобода и личная автономия как основа частного международного права и краеугольный камень прав личности в эпоху искусственного интеллекта». Журнал свободы и международных отношений 11 (1):22-41. <https://doi.org/10.47305/jlianm.2025.1710>.

⁵⁴⁰ Пакшин П. К. Правовое регулирование систем искусственного интеллекта в международном частном праве // Пробелы в российском законодательстве. Юридический журнал. – 2023. – Т. 16, № 6. – С. 99-105.

⁵⁴¹ Марченко А. Ю. Правовой анализ новейшего законодательства ЕС о применении технологий искусственного интеллекта: дис. ... канд. юрид. наук. – М.: МГИМО. – 2022. – С. 10-14.; Филипова И. А. Правовое регулирование искусственного интеллекта: учебное пособие. – Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет. – 2025. – С. 15.

⁵⁴² Марченко А. Ю. Правовой анализ новейшего законодательства ЕС о применении технологий искусственного интеллекта: дис. ... канд. юрид. наук. – М.: МГИМО. – 2022. – С. 6-15.; Филипова И. А. Правовое регулирование искусственного интеллекта: учебное пособие. – Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет. – 2025. – С. 96-128.

⁵⁴³ Абат и Нинет, Антони. 2025. «Свобода и личная автономия как основа частного международного права и краеугольный камень прав личности в эпоху искусственного интеллекта». Журнал свободы и международных отношений 11 (1):22-41. <https://doi.org/10.47305/jlianm.2025.1710>; Lutz, T. Private International Law for the Age of Artificial Intelligence / T. Lutz. — Text : electronic // European Review of Private Law. — 2023. — Vol. 31, iss. 2. — P. 211–234. — URL:

время, комплексное исследование, посвященное сравнительному анализу новейших документов ЕС/РФ/США/КНР и их практическому влиянию на совершенствование правового регулирования ИИ в трансграничных частных правоотношениях именно в Республике Таджикистан, на сегодняшний день отсутствует. В работах, посвящённых правовой системе РТ, подчёркивается ключевая роль международных договоров в регулировании частно-правовых отношений⁵⁴⁴. Данное исследование призвано восполнить существующие в отечественной науке пробелы⁵⁴⁵.

Цель исследования. Цель исследования состоит в том, чтобы **выявить состояние и особенности правового регулирования** использования технологий ИИ в трансграничных частных правоотношениях на примере ключевых мировых юрисдикций (ЕС, РФ) и на основе выявленных достижений и пробелов сформулировать рекомендации по совершенствованию правового регулирования ИИ в Республике Таджикистан, учитывая особенности её правового статуса.

Задачи исследования Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

1. Проанализировать и обобщить существующие правовые интерпретации понятия «искусственный интеллект» и его статуса в контексте частного права.

2. Сформулировать и проанализировать основные проблемы правового регулирования ИИ в МЧП, включая вопросы юрисдикции, применимого права и ответственности.

3. Изучить особенности правового статуса Республики Таджикистан, связанные с регулированием трансграничных частных правоотношений (роль международных договоров, текущие стратегии цифровизации).

4. Разработать практические рекомендации по гармонизации законодательства РТ в сфере использования ИИ в МЧП.

Объект и предмет исследования. Объект исследования – общественные отношения, возникающие в процессе разработки, внедрения и использования систем искусственного интеллекта в трансграничных частных правоотношениях.

Предмет исследования — национальные, региональные и международные правовые акты, регулирующие использование технологий ИИ, а также научные труды и судебная практика, касающиеся применения ИИ в частном праве, с акцентом на правовые основы Республики Таджикистан.

Научная новизна Научная новизна определяется впервые предпринятым в отечественной науке комплексным сравнительным исследованием международного и европейского опыта регулирования ИИ в контексте МЧП и его проекции на правовую систему Республики Таджикистан, характеризующуюся приоритетом международных обязательств и активной цифровой стратегией⁵⁴⁶. Сформулированы конкретные предложения по адаптации риск-ориентированного подхода ЕС и положений модельных законов СНГ к национальному законодательству РТ, включая гражданское право и регулирование интеллектуальной собственности.

Материалы и методы: Теоретическую основу настоящего исследования составляют актуальные научные работы российских, европейских и зарубежных

<https://kluwerlawonline.com/journalarticle/European+Review+of+Private+Law/31.2/ERPL2023013> (date of access: 02.04.2026).; Хаддур З. А. Правовое регулирование использования технологий искусственного интеллекта в международном частном праве: вызовы и решения // Пробелы в российском законодательстве. – 2023. – Т. 16, № 8. – С. 114–118.

⁵⁴⁴ Холмуродзода Ф. Ш. Шартномаи байналмилалӣ ҳамчун тарзи яғонасозии (унификатсияи) меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ // Маҷаллаи илмӣ-байналмилалӣ "Фуруғи илм". – 2024. – № 3 (03). – С. 126–135.

⁵⁴⁵ Марченко А. Ю. Правовой анализ новейшего законодательства ЕС о применении технологий искусственного интеллекта: дис. ... канд. юрид. наук. – М.: МГИМО. – 2022. – С. 39.

⁵⁴⁶ Холмуродзода Ф. Ш. Танзими муносибатҳои ҳуқуқи гражданӣ: хусусиятҳои шартномаҳои байналмилалӣ бо унсури хориҷӣ // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2021. – № 4 (40). – С. 120–125.; Марченко А. Ю. Правовой анализ новейшего законодательства ЕС о применении технологий искусственного интеллекта: дис. ... канд. юрид. наук. – М.: МГИМО. – 2022. – С. 12.

авторов, посвященные анализу правового обеспечения создания и применения технологий ИИ, действующего международного и национального права, а также документы программного характера Республики Таджикистан в области ИКТ и развития правовой политики⁵⁴⁷.

При проведении исследования использовался комплекс различных общенаучных и специальных методов.

Сравнительно-правовой метод был ключевым, позволяя выявить особенности различных подходов к регулированию ИИ (ЕС⁵⁴⁸, США⁵⁴⁹, Китай⁵⁵⁰, Россия⁵⁵¹) и сопоставить их с текущим состоянием правовой системы РТ⁵⁵². Этот метод дал возможность оценить влияние европейского подхода (Акт об ИИ), который, будучи первым полноценным и комплексным регулированием, неизбежно станет опорной точкой для разработки собственного регулирования в других юрисдикциях, включая РТ. **Формально-юридический метод** использовался для анализа содержания правовых актов, правовых понятий, в том числе для обобщения существующих дефиниций понятия «искусственный интеллект». **Системный и логический методы** применялись для структурирования проблемных областей МЧП, возникающих из-за внедрения ИИ (юрисдикция, применимое право, ответственность, ИС)⁵⁵³. **Историко-правовой метод** позволил проследить развитие регулирования ИКТ в Республике Таджикистан, опираясь на утвержденные Правительством РТ концепции и программы, демонстрирующие стратегический вектор развития.

Использование данных методов обеспечило комплексный и всесторонний анализ, необходимый для формулирования научно обоснованных рекомендаций по совершенствованию законодательства РТ.

Результаты: Внедрение систем ИИ в трансграничные частные правоотношения обозначило ряд ключевых проблем, требующих незамедлительного регулирования. Сравнительный анализ международных подходов и правовых реалий Республики Таджикистан позволяет выделить следующие результаты.

Разнообразие дефиниций и правового статуса ИИ На сегодняшний день отсутствует единая правовая интерпретация понятия «искусственный интеллект», что затрудняет унификацию норм. В ЕС, например, под системой ИИ понимается

⁵⁴⁷ Turdialiev, M. A. Navigating the Maze: AI and Automated Decision-Making Systems in Private International Law / M. A. Turdialiev. — Text : electronic // IRSHAD International Journal of Law and Policy. — 2024. — Vol. 2, iss. 7. — URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/9155/4fd2464069720175c71d4386d264821cf873.pdf> (date of access: 02.04.2026).; Холмуродзода, Ф. Ш. Нақши шартномаҳои байналмилалӣ дар танзими муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсuri хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: 12.00.03: диссертация баҳои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ / Холмуродзода Фазлиддин. — Душанбе, 2025. — 180 с.; Марченко А. Ю. Правовой анализ новейшего законодательства ЕС о применении технологий искусственного интеллекта: дис. ... канд. юрид. наук. — М.: МГИМО. — 2022. — 208 с.

⁵⁴⁸ European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)).

⁵⁴⁹ National Artificial Intelligence Initiative (USA).

⁵⁵⁰ Ли Яо. Использование технологии «дипфейк» в Китае: проблемы правового регулирования и пути их решения // Lex russica. — 2024. — Т. 77, № 11. — С. 21–31.

⁵⁵¹ Распоряжение Правительства РФ от 19.08.2020 N 2129-р Об утверждении Концепции развития регулирования отношений в сфере технологий искусственного интеллекта и робототехники до 2024 года.; Указ Президента РФ от 10.10.2019 N 490 "О развитии искусственного интеллекта в Российской Федерации" (вместе с "Национальной стратегией развития искусственного интеллекта до 2030 года")

⁵⁵² Марченко А. Ю. Правовой анализ новейшего законодательства ЕС о применении технологий искусственного интеллекта: дис. ... канд. юрид. наук. — М.: МГИМО. — 2022. — С. 10-14.

⁵⁵³ Turdialiev, M. A. Navigating the Maze: AI and Automated Decision-Making Systems in Private International Law / M. A. Turdialiev. — Text : electronic // IRSHAD International Journal of Law and Policy. — 2024. — Vol. 2, iss. 7. — URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/9155/4fd2464069720175c71d4386d264821cf873.pdf> (date of access: 02.04.2026).; Хаддур З. А. Правовое регулирование использования технологий искусственного интеллекта в международном частном праве: вызовы и решения // Пробелы в российском законодательстве. — 2023. — Т. 16, № 8. — С. 114–118.

система, которая демонстрирует адаптивность и делает выводы на основе получаемых входных данных для генерации выходных данных, которые могут влиять на физическую или виртуальную среду. В российском законодательстве (Федеральный закон № 123-ФЗ) ИИ определяется как комплекс технологических решений, позволяющих имитировать когнитивные функции человека⁵⁵⁴.

В частном праве ИИ традиционно рассматривается как объект (программно-аппаратный комплекс, инструмент)⁵⁵⁵. Однако автономность и самообучение систем ИИ вызывают дискуссии о возможности наделения их правосубъектностью (например, в качестве «электронного лица» или «квазисубъекта»)⁵⁵⁶. В ЕС, несмотря на резолюции Европарламента 2020 года⁵⁵⁷, системы ИИ не были наделены правосубъектностью и остались объектом права. Применительно к трансграничным отношениям, различие в национальных подходах к статусу ИИ (объект/квазисубъект) создает серьезные коллизии при определении ответственности и прав интеллектуальной собственности (ИС).

Проблемы трансграничной ответственности и ИС В условиях трансграничных частных правоотношений, возникающих вследствие действий ИИ-систем, особую актуальность приобретает проблема определения применимого права и распределения ответственности⁵⁵⁸. Традиционные нормы гражданской ответственности (например, ст. 1064 ГК РФ в российском праве) плохо адаптированы к автономности ИИ, стирая границы между действиями алгоритма и контролем человека. Для устранения этого «разрыва ответственности» (*responsibility gap*) предлагается гибкий подход, при котором ответственность, первоначально возложенная на создателей, постепенно смещается на сами системы⁵⁵⁹.

В сфере **интеллектуальной собственности (ИС)**, возникают коллизии относительно авторства произведений, созданных ИИ⁵⁶⁰. В то время как некоторые юрисдикции (например, Китай, в деле *Tencent Dreamwriter*)⁵⁶¹ признали статьи, созданные ИИ, охраноспособными, при условии соблюдения требований оригинальности, большинство юрисдикций (включая ЕС и Россию) настаивают, что автором с точки зрения права должен быть человек⁵⁶². В трансграничных авторских отношениях применяется коллизионный принцип *lex loci protectionis* (закон государства, где испрашивается защита). Однако отсутствие единого подхода к

⁵⁵⁴ Филипова И. А. Правовое регулирование искусственного интеллекта: учебное пособие. – Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет. – 2025. – С. 96-128.

⁵⁵⁵ Пудовкин Д. С. Сделки с участием ИИ: вопросы действительности и оспаривания // Вопросы российского и международного права. – 2025. – Т. 15, № 2А. – С. 352–359.

⁵⁵⁶ Пакшин П. К. Правовое регулирование систем искусственного интеллекта в международном частном праве // Пробелы в российском законодательстве. Юридический журнал. – 2023. – Т. 16, № 6. – С. 99–105.

⁵⁵⁷ Recommendation CM/Rec (2020)1 of the Committee of Ministers to member States on the human rights impacts of algorithmic systems, 08.04.2020.

⁵⁵⁸ Пакшин П. К. Правовое регулирование систем искусственного интеллекта в международном частном праве // Пробелы в российском законодательстве. Юридический журнал. – 2023. – Т. 16, № 6. – С. 99–105.

⁵⁵⁹ Пудовкин Д. С. Сделки с участием ИИ: вопросы действительности и оспаривания // Вопросы российского и международного права. – 2025. – Т. 15, № 2А. – С. 352–359.

⁵⁶⁰ Москаленко И. А. О возможности наделить искусственный интеллект статусом субъекта трансграничных авторских отношений // Вестник Университета имени О. Е. Кутафина (МГЮА). – 2021.

⁵⁶¹ Ли Яо. Использование технологии «дипфейк» в Китае: проблемы правового регулирования и пути их решения // Lex russica. – 2024. – Т. 77, № 11. – С. 21–31.

⁵⁶² Филипова И. А. Правовое регулирование искусственного интеллекта: учебное пособие. – Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет. – 2025. – С. 12.; Москаленко И. А. О возможности наделить искусственный интеллект статусом субъекта трансграничных авторских отношений // Вестник Университета имени О. Е. Кутафина (МГЮА). – 2021.

признанию ИИ автором создает правовую неопределенность при защите прав на произведения, распространяемые в сети Интернет⁵⁶³.

Особенности правового статуса Республики Таджикистан Республика Таджикистан (РТ) придерживается стратегического курса на цифровизацию и внедрение ИКТ, что отражено в государственных программах. Правовая политика РТ (Концепция 2018-2028 гг.) закрепляет необходимость **гармонизации национального законодательства** с международными стандартами⁵⁶⁴.

В регулировании трансграничных частных отношений в РТ ключевую роль играют международные договоры. **Международные договоры**, признанные Таджикистаном, являются частью правовой системы страны и применяются судами при рассмотрении дел.

С точки зрения ИС, РТ является участником международных соглашений (например, Бернская конвенция, ТРИПС), что требует решения проблем **несоответствия** между национальным законодательством (например, Гражданский кодекс РТ) и международными обязательствами, в том числе в области защиты авторских и смежных прав в цифровой среде. Участие в СНГ также предполагает деятельность по гармонизации законодательства, включая разработку модельных законов по ИИ⁵⁶⁵.

Сравнительная характеристика подходов к регулированию ИИ в МЧП

⁵⁶³ Москаленко И. А. О возможности наделить искусственный интеллект статусом субъекта трансграничных авторских отношений // Вестник Университета имени О. Е. Кутафина (МГЮА). – 2021.

⁵⁶⁴ Холмуродзода, Ф. Ш. Нақши шартномаҳои байналмилалӣ дар танзими муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: 12.00.03: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илми номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ / Холмуродзода Фазлиддин. – Душанбе, 2025. — С. 12.

⁵⁶⁵ Холмуродзода Ф. Ш. Танзими муносибатҳои ҳуқуқи граждани: хусусиятҳои шартномаҳои байналмилалӣ бо унсури хориҷӣ // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2021. – № 4 (40). – С. 120–125.

В таблице 1 представлен сравнительный анализ ключевых подходов к регулированию ИИ в контексте трансграничных частных правоотношений.

№	Сравниваемая позиция	Европейский союз (ЕС)	Российская Федерация (РФ)	Проекция для Республики Таджикистан (РТ)
1.	Общая модель регулирования	Комплексная, ориентированная, антропоцентрическая. «Жесткое право» (Акт об ИИ, GDPR).	Сегментированная (отраслевая), стратегическая (Концепция, НСИИ), развитие «мягкого права» (Кодекс этики).	Основана на приоритете международных договоров и внутренней гармонизации, с фокусом на ИКТ-стратегии.
2.	Правовой статус ИИ	Объект права. Дискуссии о квазисубъектности («электронное лицо») завершены отрицанием.	Объект права (инструмент). Отсутствует решение вопроса о правовом признании действий ИИ.	ИИ-объект. Необходимость законодательного определения статуса ИИ для целей МЧП и ответственности.
3.	Регулирование ответственности	Смещенный подход (от оператора к страхованию), Резолюция о гражданской ответственности (обсуждение гибкого подхода).	Презумпция вины оператора, доработка отдельных элементов института ответственности, эксперименты с правовыми режимами.	Использование общей нормы гражданской ответственности (ст. 1064 ГК РТ по аналогии с РФ), с необходимостью внедрения механизмов страхования и распределения рисков.
4.	ИС и авторство ИИ	Антропоцентризм, требование оригинальности, автор — человек.	Автор — человек. ИИ как «фактический автор», но не «автор по праву».	Авторство принадлежит человеку. Необходимость устранения несоответствий в законодательстве ИС с учетом международных обязательств (ТРИПС).
5.	Региональное сотрудничество	Высокий уровень гармонизации в рамках ЕС.	Актуальность сотрудничества в рамках ЕАЭС, ШОС, БРИКС, СНГ (модельные законы).	Активное участие в процессах региональной гармонизации (СНГ) и использование опыта РФ по внедрению модельных законов.
6.	Ключевой вызов в МЧП	Применение экстерриториального эффекта (GDPR, АИИ).	Отсутствие правовой основы для признания действий ИИ-систем в российском законодательстве.	Необходимость создания закона об ИИ или специальных норм в Гражданском кодексе (ГК РТ) для регулирования вопросов применимого права и юрисдикции.

Источник: Составлено автором на основе.

Обсуждение результатов: Проведенный анализ подтверждает, что бурное развитие ИИ, особенно в трансграничном контексте, ставит под сомнение классические цивилистические категории, такие как «**воля**» и «**волеизъявление**» при заключении сделок, а также традиционные институты ответственности.

ЕС выбрал **риск-ориентированный, антропоцентрический подход**, который сочетает жесткое регулирование (Акт об ИИ) с высокими требованиями к высокорисковым системам (управление данными, прозрачность, человеческий контроль) и транслирует свои правила вовне, оказывая влияние на право третьих стран, в том числе РФ. Этот подход, предполагающий выделение категорий систем ИИ с высоким риском, актуален и для РФ, где целесообразно разработать специальный комплексный закон, регулирующий высокорисковые технологии ИИ.

Российский подход, хотя и базируется на развитой стратегической основе (Национальная стратегия, Концепция развития регулирования), остается сегментированным и фокусируется на экспериментальных правовых режимах (ЭПР) и отраслевых законах (здравоохранение, транспорт). Это позволяет стимулировать инновации, но сохраняет правовую неопределенность в вопросах общей правосубъектности ИИ и распределения ответственности в МЧП.

Для **Республики Таджикистан** принципиально важным является использование международного опыта для минимизации рисков и обеспечения защиты прав граждан, поскольку международные договоры, признанные РТ, являются составной частью ее правовой системы. В условиях, когда национальное законодательство РТ, например, Гражданский кодекс, не адаптировано к автономности ИИ, самым быстрым и эффективным путем является **гармонизация через региональные и международные инициативы**.

Использование в РТ опыта по разработке модельных законов СНГ, направленных на создание единых правил использования ИИ, а также внедрение риск-ориентированной модели ЕС, представляется наиболее целесообразным. Это позволит РТ, с одной стороны, сохранить национальную самобытность в сфере образования и культуры, а с другой — обеспечить предсказуемые условия для трансграничной коммерческой деятельности с участием ИИ, что соответствует стратегическим задачам по росту интеллектуального потенциала страны.

Необходимо признать, что в настоящее время в РТ существуют проблемы с регулированием ИС, связанные с гармонизацией с международными нормами (ТРИПС). Появление произведений, созданных ИИ, в трансграничном пространстве усугубит эти проблемы, требуя четкого законодательного закрепления, что автором признается только человек, а ИИ выступает лишь как «**фактический автор**» или инструмент.

9. Заключение

В диссертационном исследовании проведен сравнительно-правовой анализ подходов к регулированию использования технологий искусственного интеллекта в трансграничных частных правоотношениях.

Основные выводы по задачам:

1. Единая правовая интерпретация понятия «искусственный интеллект» на международном уровне отсутствует, что осложняет его регулирование в МЧП. ИИ-системы рассматриваются в большинстве юрисдикций как объект права, хотя дискуссия о квазисубъектности («электронном лице») продолжается.

2. Основные проблемы ИИ в МЧП связаны с определением **юрисдикции и применимого права** в условиях автономности ИИ, а также с **распределением ответственности** за причиненный вред и правами **интеллектуальной собственности** на созданные ИИ произведения.

3. Подход ЕС характеризуется комплексностью и риск-ориентированностью («жесткое право»), в то время как подход РФ — стратегичностью и сегментированностью с активным использованием **экспериментальных правовых режимов**.

4. Правовой статус Республики Таджикистан в регулировании трансграничных частных правоотношений определяется **приоритетом международных договоров**, что является ключевым фактором для быстрой имплементации международных стандартов в области ИКТ и ИИ.

5. С учетом ограниченности внутренних ресурсов и стратегической потребности в гармонизации, для РТ целесообразно использовать гибкую модель регулирования, сочетающую международные стандарты и региональное сотрудничество (СНГ).

Практическая значимость и области применения Практическая значимость работы состоит в формулировании конкретных предложений, которые могут быть использованы при разработке правового регулирования ИИ в Республике Таджикистан:

1. **Разработка комплексного акта об ИИ (Закон об ИИ)** или внесение специальных норм в Гражданский кодекс РТ, которые должны четко определить правовой статус ИИ-систем (как объекта) и установить механизмы распределения ответственности (презумпция вины оператора в сочетании с обязательным страхованием рисков для высокорисковых систем), что может быть основано на опыте ЕС и РФ.

2. **Совершенствование режима оборота данных**, включая разработку методик обезличивания и анонимизации, для обеспечения доступа разработчиков к данным, необходимого для обучения ИИ-систем, при одновременной защите конфиденциальности граждан.

3. **Устранение правовых пробелов в области интеллектуальной собственности**, подтвердив, что автором охраноспособного произведения является только человек, даже если ИИ использовался как инструмент.

4. **Активное участие в региональных консультациях и инициативах (СНГ, ШОС)** для утверждения подходов к правовому регулированию ИИ, что позволит РТ опередить других в формировании нормативной базы.

Перспективы дальнейших исследований Перспективы дальнейших исследований связаны с детальной проработкой механизмов **коллизионного регулирования** трансграничных сделок, совершенных автономными ИИ-системами, а также исследованием возможности создания в РТ регуляторных песочниц, аналогичных российским ЭПР, для безопасного тестирования новых технологий ИИ. Важным направлением является также разработка этико-правовых стандартов для ИИ, предотвращающих алгоритмическую дискриминацию в частном обороте, что является глобальным вызовом.

Литература

1. Арабов М. К. Сведения об авторе // Российско-Таджикский славянский университет. – 2024.

2. Абат и Нинет, Антони. 2025. «Свобода и личная автономия как основа частного международного права и краеугольный камень прав личности в эпоху искусственного интеллекта». Журнал свободы и международных отношений 11 (1):22-41. <https://doi.org/10.47305/jlianm.2025.1710>.

3. Арабов М. К., Рахмонова О. С. Осознавая важность такой развития Правительство Таджикистана постоянно расширяет юридическое и правовое поле внедрения ИКТ в жизни общества. – 2024.

4. Васильев А. А., Печатнова Ю. В. Искусственный интеллект и право: проблемы, перспективы // Российско-азиатский правовой журнал. – 2020. – С. 14–19..

5. Василевская Л. Ю. Искусственный интеллект: проблемы гражданско-правовой квалификации // Вестник Университета имени О. Е. Кутафина (МГЮА). – 2023. – № 5. – С. 32–40.

6. Выходец Р. С. Политика стран ЕАЭС в области искусственного интеллекта // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. – 2022. – Т. 16, № 3. – С. 106–117.

7. Гаджиев Г. А., Войниканис Е. А. Может ли робот быть субъектом права (поиск правовых норм для регулирования цифровой экономики)? // Право. Журнал Высшей школы экономики. – 2018. – № 4. – С. 24–48.
8. Голубцова Д. Д. О некоторых особенностях правового регулирования интеллектуальной собственности в международном частном праве. Роль искусственного интеллекта и проблемы его использования в контексте защиты интеллектуальных прав // Вестник науки. – 2023. – С. 93–97.
9. Жук А. Воздействие искусственного интеллекта на окружающую среду: скрытые экологические издержки и этико-правовые вопросы // Journal of Digital Technologies and Law. – 2023. – Т. 1, № 4. – С. 932–954.
10. Журков А. А. Этические аспекты использования систем искусственного интеллекта: международно-правовой опыт / Вестник Университета имени О. Е. Кутафина // ВАК. – 2022. – С. 186–192.
11. Калятин В. О. Определение субъекта прав на результаты интеллектуальной деятельности, созданные с использованием искусственного интеллекта и его влияние на развитие гражданского законодательства // Право. Журнал Высшей школы экономики. – 2022. – Т. 15, № 4. – С. 24–50.
12. Кашкин С. Ю. Искусственный интеллект и робототехника: возможность вторжения в права человека и правовое регулирование этих процессов в ЕС и мире // Lex Russica. – 2019. – № 7. – С. 151–159.
13. Келепова М. Е., Молодчик А. В., Нагорная М. С. Правовое и институциональное регулирование искусственного интеллекта на международном и национальном уровнях / Управление в современных системах // ВАК. – 2022. – С. 68–77.
14. Ли Яо. Использование технологии «дипфейк» в Китае: проблемы правового регулирования и пути их решения // Lex russica. – 2024. – Т. 77, № 11. – С. 21–31.
15. Марченко А. Ю. Правовой анализ новейшего законодательства ЕС о применении технологий искусственного интеллекта: дис. ... канд. юрид. наук. – М.: МГИМО. – 2022. – 208 с.
16. Мельникова Е. Н. Проблема «разрыва ответственности» за вред, причиненный использованием систем и приложений искусственного интеллекта // Российский юридический журнал. – 2024. – № 4 (157). – С. 80–92.
17. Москаленко И. А. О возможности наделить искусственный интеллект статусом субъекта трансграничных авторских отношений // Вестник Университета имени О. Е. Кутафина (МГЮА). – 2021.
18. Мухаммад Али Турдалиев. Навигация в лабиринте: ИИ и автоматизированные системы принятия решений в международном частном праве. – 2024.
19. Пакшин П. К. Правовое регулирование систем искусственного интеллекта в международном частном праве // Пробелы в российском законодательстве. Юридический журнал. – 2023. – Т. 16, № 6. – С. 99–105.
20. Пудовкин Д. С. Сделки с участием ИИ: вопросы действительности и оспаривания // Вопросы российского и международного права. – 2025. – Т. 15, № 2А. – С. 352–359.
21. Филипова И. А. Правовое регулирование искусственного интеллекта: учебное пособие. – Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет. – 2025. – 321 с.
22. Хаддур З. А. Правовое регулирование использования технологий искусственного интеллекта в международном частном праве: вызовы и решения // Пробелы в российском законодательстве. – 2023. – Т. 16, № 8. – С. 114–118.
23. Хаддур З. А. Искусственный интеллект и права человека: юридическая и этическая ответственность за ущерб, причиненный технологиями искусственного интеллекта // Право и управление. – 2023. – С. 18–23.
24. Холмуродзода Ф. Ш. Шартномаи байналмилали ҳамчун тарзи ягонасозии (унификатсия) меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ // Маҷаллаи илмӣ-байналмилалӣ "Фурӯғи илм". – 2024. – № 3 (03). – С. 126–135.

25. Холмуродзода Ф. Ш. Танзими муносибатҳои ҳуқуқи гражданӣ: хусусиятҳои шартномаҳои байналмилалӣ бо унсури хориҷӣ // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2021. – № 4 (40). – С. 120–125.
26. Холмуродзода Ф. Ш. Заминаҳои ҳуқуқии эътирофи шартномаи байналмилалӣ ба сифати сарчашмаи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷаллаи илмӣ – иттилоотии «Ҳаёти ҳуқуқӣ». – 2021. – № 3 (35). – С. 172–182.
27. Холмуродзода Ф. Ш. Вазъ ва нақши шартномаи байналмилалӣ дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2020. – № 4 (36). – С. 173–185.
28. Холмуродзода, Ф. Ш. Нақши шартномаҳои байналмилалӣ дар танзими муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: 12.00.03: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ / Холмуродзода Фазлиддин. – Душанбе, 2025. — 180 с.
29. Шестак В. А., Волеводз А. Г. Современные потребности правового обеспечения искусственного интеллекта: взгляд из России // Всероссийский криминологический журнал. – 2019. – Т. 13, № 2. – С. 197–206.
30. Khisamova Z. I., Begishev I. R. Сущность искусственного интеллекта и проблема определения правосубъектности // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Юриспруденция. – 2020. – № 2. – С. 96–106.
31. Younas A., Achilova L. I. Redefining Family: Introducing the Case for Humanoid Robotics in Family Law Jurisprudence in Central Asia. – 2021. – С. 13–15.
32. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)).
33. Regulation (EU) 2023/123 of the European Parliament and of the Council of 15 February 2023 on laying down harmonized rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act). // Official Journal of the European Union. – 2023. – V. 123. – P. 1–89.
34. WIPO. Trends and Developments in Artificial Intelligence. Challenges to the Intellectual Property Rights Framework. Final report.
35. WIPO. Информационно-справочный документ по патентам и новейшим технологиям.
36. Recommendation CM/Rec (2020)1 of the Committee of Ministers to member States on the human rights impacts of algorithmic systems, 08.04.2020..
37. European Commission. Ethics Guidelines for Trustworthy AI. 2022..
38. Resolution adopted by the General Assembly on 15 March 2024 “Fostering safe, secure and trustworthy artificial intelligence systems for sustainable development”..
39. Конвенция о защите частных лиц в отношении автоматизированной обработки данных личного характера (Конвенция 108)..
40. European Ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in judicial systems and their environment..
41. Convention on Cybercrime (Budapest Convention), 2001..
42. Recommendation CM/Rec(2020)1 of the Committee of Ministers to member States on the human rights impacts of algorithmic systems, 08.04.2020..
43. National Artificial Intelligence Initiative (USA)..
44. National Strategy for the Development of Artificial Intelligence (Russia)..
45. Resolution adopted by the General Assembly on 2 December 2024 "Lethal autonomous weapons systems"..
46. Model Law "On Artificial Intelligence Technologies" of the CIS Interparliamentary Assembly (project)..
47. Declaration of cooperation on Artificial Intelligence..
48. Konceptsiyayi siyosati huquqiyi Jumhuriyi Tojikiston baroi solhoi 2018–2028..
49. Распоряжение Правительства РФ от 19.08.2020 N 2129-р Об утверждении Концепции развития регулирования отношений в сфере технологий искусственного интеллекта и робототехники до 2024 года..

50. Указ Президента РФ от 10.10.2019 N 490 "О развитии искусственного интеллекта в Российской Федерации" (вместе с "Национальной стратегией развития искусственного интеллекта до 2030 года").

51. Shelar, A. Artificial Intelligence in International Private Law: Navigating Challenges and Opportunities / A. Shelar. — Text : electronic // Jus Corpus Law Journal. — 2024. — Vol. 4, iss. 4. — P. 50–60. — URL: <https://www.juscorpus.com/wp-content/uploads/2024/07/7.-Amol-Shelar.pdf> (date of access: 02.04.2026).

52. Turdialiev, M. A. Navigating the Maze: AI and Automated Decision-Making Systems in Private International Law / M. A. Turdialiev. — Text : electronic // IRSHAD International Journal of Law and Policy. — 2024. — Vol. 2, iss. 7. — URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/9155/4fd2464069720175c71d4386d264821cf873.pdf> (date of access: 02.04.2026).

53. Lutzi, T. Private International Law for the Age of Artificial Intelligence / T. Lutzi. — Text : electronic // European Review of Private Law. — 2023. — Vol. 31, iss. 2. — P. 211–234. — URL: <https://kluwerlawonline.com/journalarticle/European+Review+of+Private+Law/31.2/ERPL2023013> (date of access: 02.04.2026).

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

**ҲУҚУҚИ МЕҲНАТ; ҲУҚУҚИ ТАЪМИНОТИ ИҚТИМОӢ (ИХТИСОС: 5.5.5) –
ТРУДОВОЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ
(СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5.5.5)**

ОДАТ ДАР НИЗОМИ САРЧАШМАҲОИ ҲУҚУҚИ МЕҲНАТ

Назарзода Давлатхон Курбонмурод,
Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи
касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии
Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ,
дотсент
Тел.: (+992) 902 77 66 22
Email: davlatxon-1986@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.5. Ҳуқуқи меҳнат; ҳуқуқи таъминоти иқтимоӣ
Муқарриз: Бобокалон Ғ.М., номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

Фишурда. Дар мақола масъалаи табиати ҳуқуқӣ ва ҷойгоҳи одад дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат дар заминаи таҳлили назариявӣ, қонунгузорӣ ва амалияи ҳуқуқтатбиқкунӣ баррасӣ шудааст. Бо истифода аз усулҳои таҳлили ҳуқуқӣ ва муқоисавӣ моҳияти одад, хусусиятҳо ва маҳдудияти татбиқи он дар низоми ҳуқуқи романо-германӣ ва махсусан дар ҳуқуқи меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқ гардидааст. Мавқеъҳои гуногуни илмӣ оид ба эътирофи одад ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ таҳлил шуда, бо дарназардошти мавҷудияти низоми муқаммалӣ сарчашмаҳои расмӣ ҳуқуқи меҳнат ҳулоса бароварда мешавад, ки одад ҳамчун сарчашмаи мустақили ҳуқуқ эътироф намегардад, балки дорои хусусияти ёрирасон мебошад. Дар натиҷа, ҷойгоҳи одад дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат ҳамчун унсурӣ тафсири ва ҷорикунандаи ҳолигҳои ҳуқуқӣ муайян гардида, маҳдудияти татбиқи он дар доираи афзалияти сарчашмаҳои расмӣ ҳуқуқ асоснок карда мешавад.

Калидвожаҳо: одад, низоми сарчашмаҳои ҳуқуқ, ҳуқуқи меҳнат, сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат, танзими ҳуқуқӣ, амалияи ҳуқуқтатбиқкунӣ, низоми ҳуқуқи романо-германӣ, сарчашмаҳои ёрирасон.

ОБЫЧАЙ В СИСТЕМЕ ИСТОЧНИКОВ ТРУДОВОГО ПРАВА

Назарзода Давлатхон Курбонмурод,
Комитет по начальному и среднему
профессиональному образованию при
Правительстве Республики Таджикистан,
кандидат юридических наук, доцент
Тел.: (+992) 902 77 66 22
Email: davlatxon-1986@mail.ru

Научная специальность: 5.5.5. Трудовое право; право социального обеспечения
Рецензент: Бобокалон Г.М., кандидат юридических наук, доцент

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы правовой природы и места обычая в системе источников трудового права на основе теоретического анализа, законодательства и правоприменительной практики. С использованием методов правового и сравнительного анализа исследуются сущность обычая, его особенности и ограничения применения в романо-германской правовой системе, в особенности в трудовом праве Республики Таджикистан. Анализируются различные научные подходы к признанию обычая источником права, и с учетом наличия развитой системы

официальных источников трудового права делается вывод о том, что обычай не признается самостоятельным источником права, а носит вспомогательный характер. В результате определяется место обычая в системе источников трудового права как интерпретационного элемента и средства восполнения правовых пробелов, а также обосновываются ограничения его применения в условиях приоритета официальных источников права.

Ключевые слова: обычай, система источников права, трудовое право, источники трудового права, правовое регулирование, правоприменительная практика, романо-германская правовая система, вспомогательные источники.

CUSTOM IN THE SYSTEM OF SOURCES OF LABOUR LAW

Nazarzoda Davlatkhon Qurbonmurod,
Committee for Primary and Secondary
Vocational Education under the Government of
the Republic of Tajikistan, Candidate of Legal
Sciences, Associate Professor
Tel.: (+992) 902 77 66 22
Email: davlatxon-1986@mail.ru

Scientific specialty: 5.5.5. Labor law; social security law
Reviewer: Bobokalon Gh.M., candidate of Legal Sciences, docent

Annotation: The article examines the legal nature and place of custom in the system of sources of labour law based on theoretical analysis, legislation, and law enforcement practice. Using legal and comparative methods, the study explores the essence of custom, its features, and the limitations of its application within the Romano-Germanic legal system, particularly in the labour law of the Republic of Tajikistan. Various scholarly approaches to recognizing custom as a source of law are analyzed, and, considering the existence of a well-developed system of formal sources of labour law, it is concluded that custom is not recognized as an independent source of law, but rather has an auxiliary character. As a result, the place of custom in the system of sources of labour law is defined as an interpretative element and a means of filling legal gaps, and the limitations of its application under the priority of formal sources of law are substantiated.

Keywords: custom, system of sources of law, labour law, sources of labour law, legal regulation, law enforcement practice, romano-germanic legal system, auxiliary sources.

Дар назарияи ҳуқуқ одат яке аз шаклҳои ибтидоӣ ва таърихан ташаккулёфтаи танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ арзёбӣ мегардад. Қадимтарин қоидаҳои рафтори инсон, яъне муносибати онҳо бо ҳамдигар одатҳо мебошанд⁵⁶⁶. Он ҳамчун қоидаи нонавиштаи рафтор, ки дар натиҷаи такрори устувор дар муҳити иҷтимоӣ шакл гирифтааст, ифода ёфта, дар сурати эътирофи давлатӣ хусусияти умумихатмӣ касб мекунад. Табиати иҷтимоии одат далолат менамояд, ки он маҳсули таҷрибаи таърихӣ ва раванди худтанзимкунии ҷомеа буда, танҳо баъд аз эътирофи расмӣ ва ворид гардидан ба низоми танзими ҳуқуқӣ эътибори ҳуқуқӣ пайдо менамояд.

Дар шароити ҳукмронии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар низоми ҳуқуқи романо-германӣ татбиқи одат хусусияти маҳдуд дошта, танҳо дар ҳолатҳои эътирофи он аз ҷониби давлат ё мавҷудияти холигии меъёрӣ имконпазир мебошад. Дар чунин низом одат на ҳамчун сарчашмаи мустақили ҳуқуқ, балки ҳамчун воситаи ёрирасони танзим баромад намуда, ба тафсир, пуррагардонӣ ва мушаххас намудани мазмуни меъёрҳои амалкунанда мусоидат менамояд.

⁵⁶⁶ Анушервони Исрофил. Одатҳо дар муомилоти маданӣ: автореферати диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ – Душанбе, 2025. – С. 17.

Ба андешаи мо, дар соҳаи ҳуқуқи меҳнат, бо дарназардошти мавҷудияти низоми мукаммали сарчашмаҳои расмӣ танзим, нақши одат маҳдуд буда, он қобилияти ташаккули мустақили низоми сарчашмаҳоро надорад. Мавқеи он ҳамчун унсури ёрирасон бо риояи афзалияти санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва сарчашмаҳои шартномавӣ муайян мегардад.

Масъалаи эътирофи одат дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат бояд бо дарназардошти хусусияти соҳавӣ танзим, ки ба дақиқият ва кафолатҳои ҳуқуқии иштирокчиёни муносибатҳои меҳнатӣ асос ёфтааст, баррасӣ гардад. Дар ин замина, муайян намудани шаклҳо, шартҳо ва маҳдудияти татбиқи одат, инчунин ҷойгоҳи он дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат аҳамияти назариявӣ ва амалӣ касб мекунад.

Дар доираи мавқеъҳои ҷонибдори эътирофи одат ҳамчун унсури низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат, бархе аз муҳаққиқон ба зарурати истифодаи он дар танзими муносибатҳои меҳнатӣ ишора менамоянд. Аз ҷумла, О.С. Мешкова бар он назар аст, ки одат метавонад дар ин низом ҷойгоҳи муайян дошта бошад, зеро принципи умумии ҳуқуқ «ҳар он чӣ қонун манъ накардааст, иҷозат аст» имконияти татбиқи онро дар амалия фароҳам меорад⁵⁶⁷. Ин равиш мавҷудияти унсурҳои одатиро дар танзими муносибатҳои меҳнатӣ эътироф намуда, онҳоро ҳамчун воситаи иловагии танзим арзёбӣ мекунад.

Дар идомаи таҳлили моҳияти одат, дар адабиёти ҳуқуқи меҳнат талошҳо ҷиҳати ташаккули мафҳуми «одати ҳуқуқи меҳнат» низ ба назар мерасанд. Аз ҷумла, В.А. Крыжан онро ҳамчун қоидаи рафторе муайян менамояд, ки дар соҳаи муносибатҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои бо онҳо алоқаманд ташаккул ёфта, ба таври васеъ татбиқ мегардад, дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мустақиман пешбинӣ нашуда, новобаста аз шакли сабт дорой мазмуни муайян мебошад⁵⁶⁸.

Арзёбии нақш ва ҷойгоҳи одат дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат яқсон набуда, дар адабиёти илмӣ мавқеъҳои гуногун ибраз мегарданд. Дар ин замина, муроҷиат ба таҷрибаи кишварҳои дигар ва истифодаи равиши муқоисавӣ имкон медиҳад, ки хусусият ва маҳдудияти воқеии татбиқи он дар шароити муосир дақиқтар муайян карда шаванд.

Таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки бархе аз падидаҳое, ки дар амалии ҳуқуқи меҳнати Федератсияи Россия ҳамчун одат арзёбӣ мегарданд, дар қонунгузориҳои меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аллакай ҳалли мустақими меъёрӣ пайдо намудаанд.

Аз ҷумла, К.Ю. Калинин навиштани ариза барои қабул ба корро ҳамчун яке аз одатҳои паҳншуда дар марҳилаи ба расмият даровардани муносибатҳои меҳнатӣ арзёбӣ менамояд. Ӯ қайд мекунад, ки тибқи моддаҳои 16 ва 65 Кодекси меҳнати Федератсияи Россия пешниҳоди ариза ҳамчун шартӣ ҳатмӣ пешбинӣ нашудааст, аммо мавҷудияти чунин талабот дар қонунгузориҳои пештара ба ташаккули анъанаи устувори истифодаи он дар амалия мусоидат намудааст. Дар натиҷа, ариза хусусияти одатро касб кардааст, ҳарчанд аҳамияти мустақими меъёрии он дар қонунгузориҳои муосир пешбинӣ нашудааст⁵⁶⁹.

Дар муқоиса, қонунгузориҳои меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба ин масъала равиши дигарро пешбинӣ намудааст. Тибқи қисми 4 моддаи 26 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон рӯйхати ҳуҷҷатҳое, ки ҳангоми қабул ба кор пешниҳод мегарданд, муайян гардида, ариза ҳамчун ҳуҷҷати ҳатмӣ зикр нашудааст. Ҳамзамон, қисми 6 ҳамин модда муқаррар менамояд, ки қабул ба кор дар асоси аризаи корманд ва

⁵⁶⁷ Мешкова О.Е. Трудовое право в системе отраслей российского права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. – Омск, 1999. – С. 47.

⁵⁶⁸ Крыжан В.А. Правовой обычай и судебная практика как источники трудового права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Пермь, 2006. – С. 20-21.

⁵⁶⁹ Калинин К.Ю. Обычай как источник трудового права // International Journal of Humanities and Natural Sciences. – 2023. – Vol. 6-4 (81). – С. 185.

санади корфармо ба расмӣ дароварда мешавад. Дар чунин ҳолат ариза на ҳамчун одат, балки ҳамчун унсури мустақими танзими меъёрӣ баромад менамояд.

Ба ҳамин монанд, дар адабиёти илмӣ амалияи супоридани дафтарчаи меҳнати корманди фавтида ба ҳешовандони наздики ӯ бо гирифтани забонхат дар амалияи ҳуқуқи меҳнати Федератсияи Россия ҳамчун одат арзёбӣ мегардад. Аз ҷумла, Л.С. Джиева ин амалияро ба сифати одат баррасӣ менамояд⁵⁷⁰. Вале дар қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ин масъала танзими мустақими меъёрӣ дорад: «тибқи банди 33 Тартиби корбурд бо дафтарчаҳои меҳнати кормандон, дар ҳолати марғӣ корманд дафтарчаи меҳнатӣ ба ақрабони наздики ӯ бо забонхат дода мешавад ё бо дархости онҳо тавассути почта ирсол мегардад»⁵⁷¹.

Таҳлили муқоисавии мисолҳои мазкур нишон медиҳад, ки дар як низом бархе муносибатҳо дар шакли одат нигоҳ дошта мешаванд, дар ҳоле ки дар низоми дигар онҳо ба сатҳи танзими мустақими меъёрӣ бароварда шудаанд. Ин ҳолат аз коҳиш ёфтани зарурат ба истифодаи одат ҳамчун воситаи мустақили танзим дар шароити рушди низоми мукаммали сарчашмаҳои расмӣ ҳуқуқи меҳнат шаҳодат медиҳад.

Дар адабиёти илмӣ таъкид мегардад, ки одат дар ҳуқуқи меҳнат, ҳатто дар ҳолати мавҷудият, асосан хусусияти ёрирасон дошта, ҳамчун унсури иловагии танзим зоҳир мешавад. Аз ҷумла, И.Я. Киселев қайд менамояд, ки чунин қоидаҳо дар шакли анъанаҳои ғайрирасмӣ амал намуда, аксаран дар шартномаҳои коллективӣ инъикос меёбанд ва нақши ёрирасонро иҷро мекунанд⁵⁷².

Бо вуҷуди асосноккунии равиши васеъ дар муайян намудани моҳияти одат дар ҳуқуқи меҳнат, дар адабиёти илмӣ мавқеи муҳолиф низ ибраз мегардад, ки имкони эътирофи онро ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ зери шубҳа мегузорад. Аз ҷумла, О.А. Вострецова ба ҳулосае меояд, ки дар қонунгузориҳои меҳнати Федератсияи Россия одат ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ эътироф нашудааст⁵⁷³. Таҳлили қонунгузориҳои меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон низ нишон медиҳад, ки одат дар низоми амалкунандаи сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат мавқеи расмӣ надорад.

Дар ҳамин замина, мавқеи интиқодӣ нисбат ба эътирофи одат ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ дар таҳқиқоти Л.С. Таль низ ифода ёфтааст. Ӯ таъкид менамояд, ки бинобар гуногуншаклии шароити меҳнат ва фарқияти тартибот дар соҳаҳои мухталифи иқтисодӣ, одат наметавонад ҳамчун манбаи меъёрҳои умумӣ барои ҳамаи корхонаҳо амал намояд⁵⁷⁴. Аз ин рӯ, дар амал бештар қоидаҳои маҳдуди нонавишта ташаққул меёбанд, на одат ба маънои маъмулии он, ки бо хусусияти умумихатмӣ ва устувории танзимӣ тавсиф мегардад.

Дар идомаи ин равиш, дар адабиёти муосири ҳуқуқи меҳнат мавқеи низ ибраз мегардад, ки эътирофи одатро ҳамчун сарчашмаи мустақили ҳуқуқи меҳнат аз нигоҳи зарурати объективӣ рад менамояд. Аз ҷумла, Е.А. Шаповалов таъкид менамояд, ки бинобар мавҷудияти низоми мукаммали танзими давлатӣ, коллективӣ-шартномавӣ ва инфиродӣ-шартномавӣ, одат натавонистааст ба сифати сарчашмаи ҳуқуқи меҳнат

⁵⁷⁰ Джиева Л.С. Возникновение и развитие обычая как формы российского трудового права // Право и государство: теория и практика. – 2016. – №3. – С. 108.

⁵⁷¹ Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 апрели соли 1999, №154 «Дар бораи тасдиқи Тартиби корбурди дафтарчаҳои меҳнати кормандон» // Сомонаи расмӣ Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн: электронӣ]. URL: <https://mehnat.tj> (санаи муроҷиат: 27.03.2026).

⁵⁷² Киселев И.Я. Сравнительное и международное трудовое право. Учебник для вузов – М.: Дело, 1999. – С. 45.

⁵⁷³ Вострецова, О.А. Конвенции и рекомендации МОТ как источники трудового права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Вострецова Ольга Александровна. – Москва, 2006. – С. 63-64.

⁵⁷⁴ Таль Л.С. Трудовой договор: Цивилистическое исследование. Ч. 2: Внутренний правопорядок хозяйственных предприятий. – Ярославль: Тип. Г.В. Фальк, 1918. – С. 60-63.

ташақкул ёбад, зеро чунин низом фарогирии муносибатҳои меҳнатиро таъмин менамояд⁵⁷⁵.

Дар назарияи умумии ҳуқуқ одат маъмулан ҳамчун яке аз шаклҳои ибтидоии танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ ба феҳристи сарчашмаҳои ҳуқуқ дохил карда мешавад, ки нақши он дар шароити нокифоягии танзими меъёрӣ ҳамчун воситаи пурқунандаи холигиҳо арзёбӣ мегардад. Бо вучуди ин, чунин нақш бештар ба соҳаҳои алоҳида, аз ҷумла ҳуқуқи маданӣ, хос мебошад⁵⁷⁶. Ба андешаи мо, дар соҳаи ҳуқуқи меҳнат, бо дарназардошти хусусияти дақиқи танзими меъёрӣ ва мавҷудияти низоми мукаммали сарчашмаҳои расмӣ, одат татбиқи васеъ надошта, наметавонад ҳамчун асоси мустақили танзим баромад намояд.

Аз нигоҳи таҳлилӣ метавон гуфт, ки таҳлили назариявӣ ва қонунгузории соҳавӣ, инчунин табиати бисёрсатҳаи сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат нишон медиҳад, ки ин соҳа асосан дар заминаи фаъолияти ҳуқуқзодкунии давлатӣ, таъсири санадҳои байналмилалӣ, механизмҳои шарикӣ иҷтимоӣ, танзими шартномавӣ, меъёрзодкунии дохилӣ ва фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунии мақомоти олии судӣ ташақкул ёфтааст. Дар чунин низоми мукамал ва ҳамгиро, ки сарчашмаҳои танзим дорои шакли муайян ва эътирофи расмӣ ҳуқуқӣ мебошанд, барои эътирофи одат ҳамчун сарчашмаи мустақили ҳуқуқи меҳнат заминаи кофӣ объективӣ мавҷуд нест.

Бо вучуди ин, дар адабиёти илмӣ мавқеи дигар низ ибраз мегардад, ки ба тавсеаи нақши одат тамоюл дорад. Аз ҷумла, В.А. Крыжан бар он назар аст, ки илова намудани нишонаи санксиякунии давлатӣ ба одат асоснок буда, танҳо дар сурати эътироф ва тасдиқи давлатӣ он метавонад қувваи ҳуқуқӣ пайдо намояд. Дар идомаи ин мавқеъ, муаллиф пешниҳод мекунад, ки дар қонунгузории меҳнат муқаррароте пешбинӣ гардад, ки тибқи он танзими муносибатҳои меҳнатӣ, дар баробари дигар сарчашмаҳо, тавассути одат низ амалӣ гардад⁵⁷⁷.

Ба андешаи мо, нисбат додани мақоми сарчашмаи расмӣ ҳуқуқ ба одат баҳсбарангез мебошад. Бо дарназардошти мавҷудияти низоми мукаммали сарчашмаҳои расмӣ ҳуқуқи меҳнат, зарурати ворид намудани одат ба феҳристи чунин сарчашмаҳо вучуд надорад⁵⁷⁸. Ҳатто дар сурати мавҷудияти унсурҳои одатӣ дар амалияи меҳнатӣ, онҳо бештар ҳамчун воситаи ёрирасони тафсир ва такмили татбиқи меъёрҳои амалкунанда истифода мешаванд, на ҳамчун сарчашмаи мустақили ҳуқуқ. Ин равиш, аз як тараф, нақши таҷрибаи иҷтимоиро ба инобат мегирад, аз ҷониби дигар, устуворӣ ва муайяннии низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнатро таъмин менамояд.

Дар ин замина, таҳлили мисолҳои амалии зуҳури одат дар ҳуқуқи меҳнат барои муайян намудани нақши воқеии он аҳамияти муҳим дорад.

Дар адабиёти илмӣ мисолҳои мушаххаси амалии чунин падида низ оварда мешаванд. Аз ҷумла, С.Ю. Головина қайд менамояд, ки истифодаи муҳри ташкилот дар шартномаи меҳнатӣ, сарфи назар аз набудани талаботи мустақим дар қонунгузорӣ, дар амалия ба қоидаи устувори рафтор табдил ёфтааст⁵⁷⁹. Таҳлили қисми 1 моддаи 26 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки чунин талабот пешбинӣ нашудааст ва мавҷудият ё набудани муҳр ба эътибори ҳуқуқии шартномаи меҳнатӣ таъсир намерасонад. Аз ин рӯ, чунин амалия метавонад ҳамчун намунаи одати

⁵⁷⁵ Шаповалов Е.А. Источники российского трудового права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2002. – С. 11.

⁵⁷⁶ Калинин К.Ю. Обычай как источник трудового права // International Journal of Humanities and Natural Sciences. – 2023. – Vol. 6-4 (81). – С. 186.

⁵⁷⁷ Крыжан В.А. Правовой обычай и судебная практика как источники трудового права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Пермь, 2006. – С. 27.

⁵⁷⁸ Назаров Д.Қ. Санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар низоми сарчашмаҳои танзими ҳуқуқии меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ – Душанбе, 2021. – С. 24.

⁵⁷⁹ Головина С.Ю. «Белые пятна» трудового права // Российский ежегодник трудового права. – 2006. – № 2. – С. 150.

ташақкулёфта баррасӣ гардад, ки дар доираи принципи умумии иҷозатдиҳии ҳуқуқ амал мекунад.

Дар идомаи баррасии мисолҳои амалии одат дар ҳуқуқи меҳнат, В.А. Крыжан ба мавҷудияти чунин қоидаҳо дар амалияи ҳуқуқтатбиқкунӣ ишора менамояд⁵⁸⁰. Аз ҷумла, сухан дар бораи ҳолатҳои меҳнат, ки корманд расман бо хоҳиши худ аз кор меавад, аммо воқеан ин қарор зерин таъсири фишор ё дигар ҳолатҳои маҷбуркунии корфармо қабул шудааст. Дар шароити набудани меъёри мустақими танзимкунанда, амалияи судӣ қоидаи устувори рафторро ташақкул додааст, ки тибқи он, дар ҳолати исбот шудани маҷбуркунӣ ё сӯиистифода аз ҳуқуқ, корманд метавонад ба ҷойи кори пешина барқарор карда шавад. Чунин равиш нишон медиҳад, ки дар раванди ҳуқуқтатбиқкунӣ қоидаҳои устувори рафтор ташақкул ёфта, метавонанд ҳамчун воситаи пуркунандаи ҳолигиҳои ҳуқуқӣ истифода шаванд.

Дар навбати худ, таҷрибаи судии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ин тамоюлро тасдиқ менамояд. Тибқи Қарори Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 ноябри соли 2021, №1 «Дар бораи аз ҷониби судҳо татбиқ намудани меъёрҳои қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба меҳнат ҳангоми баррасии баҳсҳои меҳнатии фардӣ», бекор кардани шартномаи меҳнатӣ бо ташаббуси корманд дар ҳолате қобили қабул мебошад, ки иродаи ӯ озодона ифода гардида бошад. Дар сурати исбот гардидани маҷбуркунӣ аз ҷониби корфармо, суд уҳдадор аст кормандро ба ҷойи кори пешина барқарор намояд⁵⁸¹. Ин ҳолат гувоҳи он аст, ки ҳатто дар шароити мавҷудияти танзими меъёрии ҳуқуқӣ, амалияи судӣ метавонад қоидаҳои устувори рафторро ташақкул диҳад, ки аз лиҳози мазмун ба одат наздик мебошанд.

Дар маҷмӯъ, таҳлили назариявӣ, қонунгузории милли ва амалияи ҳуқуқтатбиқкунӣ нишон медиҳад, ки одат дар ҳуқуқи меҳнат, сарфи назар аз аҳамияти таърихӣ ва иҷтимоии худ, дар низоми муносири сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат мавқеи мустақили расмӣ надорад. Ҳуқуқи меҳнат ҳамчун соҳаи дорои танзими бисёрсатҳа асосан ба санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ (дохилидавлатӣ ва байналмилалӣ), механизмҳои шарикӣ иҷтимоӣ, танзими шартномавӣ, меъёрҷодкунии дохилӣ (локалӣ) ва фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунии мақомоти олии судӣ таъяс менамояд. Дар чунин низом одат бештар ҳамчун унсури ёрирасони танзим, воситаи тафсир ва пуркунандаи ҳолигиҳои ҳуқуқӣ баромад намуда, барои эътирофи он ҳамчун сарчашмаи мустақили ҳуқуқи меҳнат заминаи кофӣ ҳуқуқӣ ва объективӣ мавҷуд нест.

Аз нигоҳи таҳлилий метавон гуфт, ки натиҷаҳои таҳқиқот имкон медиҳанд хулосаҳои зерин пешниҳод гарданд:

Якум, дар доираи рушди назарияи ҳуқуқи меҳнат, ба андешаи мо, асоснок мегардад, ки одат на ҳамчун сарчашмаи мустақили ҳуқуқ, балки ҳамчун унсури ёрирасони низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат баррасӣ гардад. Ин равиш, аз як тараф, имкон медиҳад нақши таҷрибаи иҷтимоӣ ва механизмҳои худтанзимкунии муносибатҳои меҳнатӣ ва муносибатҳои ба онҳо алоқаманд ба инобат гирифта шавад, аз ҷониби дигар, устуворӣ ва муайяннии низоми расмӣ сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат таъмин гардад.

Дуюм, дар шароити мавҷудияти низоми мукаммали сарчашмаҳои расмӣ ҳуқуқи меҳнат, ворид намудани одат ба сифати сарчашмаи расмӣ ҳуқуқ зарурати объективӣ надорад, зеро эътирофи он метавонад ба хоҳиши муайяни дар танзими ҳуқуқӣ, гуногунфаҳмии меъёрҳо ва ҳалалдор гардидани ягонагии амалияи ҳуқуқтатбиқкунӣ оварда расонад.

⁵⁸⁰ Крыжан В.А. Правовой обычай и судебная практика как источники трудового права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Пермь, 2006. – С. 8.

⁵⁸¹ Қарорҳои Пленумҳои Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Кодекси шаҳрсозии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – С. 162.

Сеюм, дар амалияи ҳуқуқатбиққунӣ одат дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат метавонад ҳамчун воситаи иловагии тафсир, мушаххассозии мазмуни меъёрҳои ҳуқуқӣ ва пур намудани холигиҳои қонунгузорӣ истифода гардад, аммо додани қувваи мустақили меъёрӣ ба он асоснок нест. Дар ин замина, ҷойгоҳи одат ҳамчун унсури ҷирирасони низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнат муайян гардида, истифодаи он дар асоси принципҳои умумии ҳуқуқ ва бо риояи афзалияти сарчашмаҳои расмӣ ҳуқуқи меҳнат имконпазир мебошад.

Адабиёт:

1. Анушервони Исрофил. Одатҳо дар муомилоти маданӣ: автореферати диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ – Душанбе, 2025. – 32 с.
2. Вострецова, О.А. Конвенции и рекомендации МОТ как источники трудового права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Вострецова Ольга Александровна. – Москва, 2006. – 197 с.
3. Головина С.Ю. «Белые пятна» трудового права // Российский ежегодник трудового права. – 2006. – № 2. – С. 147–154.
4. Джиеова Л.С. Возникновение и развитие обычая как формы российского трудового права // Право и государство: теория и практика. – 2016. – №3. – С.105-108.
5. Калинин К.Ю. Обычай как источник трудового права // International Journal of Humanities and Natural Sciences. – 2023. – Vol. 6-4 (81). – С. 182-188.
6. Киселев И.Я. Сравнительное и международное трудовое право. Учебник для вузов – М.: Дело, 1999. – 728 с.
7. Крыжан В.А. Правовой обычай и судебная практика как источники трудового права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Пермь, 2006. – 31 с.
8. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 апрели соли 1999, №154 «Дар бораи тасдиқи Тартиби корбурди дафтарҳои меҳнати кормандон» // Сомонаи расмӣ Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн: электронӣ]. URL: <https://mehnat.tj> (санаи муроҷиат: 27.03.2026).
9. Қарорҳои Пленумҳои Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Кодекси шаҳрсозии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – 174 с.
10. Мешкова О.Е. Трудовое право в системе отраслей российского права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. – Омск, 1999. – 175 с.
11. Назаров Д.Қ. Санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар низоми сарчашмаҳои танзими ҳуқуқи меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ – Душанбе, 2021. – 185 с.
12. Таль Л.С. Трудовой договор: Цивилистическое исследование. Ч. 2: Внутренний правопорядок хозяйственных предприятий. – Ярославль: Тип. Г.В. Фальк, 1918. – 188 с.
13. Шаповалов Е.А. Источники российского трудового права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2002. – 24 с.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

**ҲУҚУҚИ ЗАМИН; ҲУҚУҚИ ЗАХИРАҲОИ ТАБИЙ; ҲУҚУҚИ ЭКОЛОГӢ;
ҲУҚУҚИ АГРАРӢ (ИХТИСОС: 5.5.6) – ЗЕМЕЛЬНОЕ ПРАВО;
ПРИРОДОРЕСУРСНОЕ ПРАВО; ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО; АГРАРНОЕ
ПРАВО (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5.5.6)**

**ҲУҚУҚИ ЗАМИН ҲАМЧУН СОҲАИ ИЛМИ ҲУҚУҚ ДАР ҶУМҲУРИИ
ТОҶИКИСТОН**

Мирализода Исфандиёр Қарахон,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, мудири кафедраи ҳуқуқи инсон ва
ҳуқуқшиносии муқоисавӣ, доктори илмҳои
ҳуқуқшиносӣ, профессор
Тел.: (+992) 908483869
Email: isfand_1986@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.6. Ҳуқуқи замин; ҳуқуқи захираҳои табиӣ; ҳуқуқи экологӣ; ҳуқуқи
кишоварзӣ

Муқарриз: Азиззода У.А., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда. Мақола ба таҳлили ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи илми ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар он мафҳум, сохтор, методология ва ҷойгоҳи ҳуқуқи замин дар низоми соҳаҳои ҳуқуқӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф нишон медиҳад, ки ҳуқуқи замин дар се маъно – ҳамчун соҳаи ҳуқуқ, соҳаи илм ва фанни таълимӣ фаҳмида мешавад ва ҳар яки ин маъноҳо дорои хусусиятҳои хосе мебошанд. Дар мақола тавассути усулҳои расмӣ-ҳуқуқӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, системавӣ-сохторӣ, таърихӣ ва таҳлили назариявӣ хусусиятҳои миллии ҳуқуқи замин дар Тоҷикистон, инчунин робитаи он бо дигар соҳаҳои ҳуқуқ (ҳуқуқи маданӣ, ҳуқуқи маъмурӣ, ҳуқуқи экологӣ, ҳуқуқи кишоварзӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ) омӯхта шудааст. Дар натиҷа, муаллиф ба хулосае меояд, ки ҳуқуқи замин дар Тоҷикистон соҳаи мустақили илм мебошад, аммо дар он як қатор масъалаҳои баҳснок мавҷуданд, аз ҷумла муайян набудани мақоми ҳуқуқии баъзе намудҳои замин (заминҳои боғи миллий, заминҳои таърихӣ-фарҳангӣ, заминҳои саноатӣ), норасоии механизмҳои самараноки Ҳифзи замин, норасоии танзими муносибатҳои заминӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ ва рушди кофии институти сервитут. Дар мақола тавсияҳо оид ба тақмили қонунгузории замин, аз ҷумла истифодаи таҷрибаи пешрафтаи кишварҳои хориҷӣ (Русия, Қазоқистон) пешниҳод шудаанд. Таҳқиқоти минбаъда бояд ба омӯзиши амиқи масъалаҳои танзими муносибатҳои заминӣ дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ, тақмили институтҳои ҳуқуқи замин ва Ҳамоҳангсозии қонунгузории миллий бо стандартҳои байналмилалӣ равона карда шавад.

Калидвожаҳо: ҳуқуқи замин, соҳаи илми ҳуқуқ, низоми ҳуқуқ, қонунгузории замин, институтҳои ҳуқуқи замин, принципҳои ҳуқуқи замин, меъёрҳои ҳуқуқии замин, усулҳои танзими ҳуқуқӣ, моликият ба замин, истифодаи замин, Ҳифзи замин, сервитут, заминҳои кишоварзӣ, заминҳои махсус муҳофизатшаванда, назорати давлатӣ, масъулияти ҳуқуқӣ, иқтисоди бозорӣ, ҳуқуқи маданӣ, ҳуқуқи экологӣ, Тоҷикистон.

**ЗЕМЕЛЬНОЕ ПРАВО, КАК ОТРАСЛЬ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ В
РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН**

Мирализода Исфандиёр Қарахон,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, заведующий кафедрой

прав человека и сравнительного правоведения,
доктор юридических наук, профессор
Тел.: (+992) 908483869
Email: isfand_1986@mail.ru

Научная специальность: 5.5.6. Земельное право; природоресурсное право;
экологическое право; аграрное право

Рецензент: Азиззода У.А., доктор юридических наук, профессор

Аннотация. Статья посвящена анализу земельного права как отрасли юридической науки в Республике Таджикистан. В ней рассматриваются понятие, структура, методология и место земельного права в системе отраслей права. Автор показывает, что земельное право понимается в трёх значениях – как отрасль права, отрасль науки и учебная дисциплина, и каждое из этих значений имеет свои особенности. В статье с использованием формально-юридического, сравнительно-правового, системно-структурного, исторического и теоретико-аналитического методов исследуются национальные особенности земельного права в Таджикистане, а также его связь с другими отраслями права (гражданским, административным, экологическим, аграрным и международным правом). В результате автор приходит к выводу, что земельное право в Таджикистане является самостоятельной отраслью науки, однако в нём существует ряд дискуссионных вопросов, в том числе неопределённость правового статуса некоторых видов земель (земель национальных парков, историко-культурных земель, промышленных земель), недостаток эффективных механизмов охраны земель, недостаточная урегулированность земельных отношений в условиях рыночной экономики и недостаточное развитие института сервитута. В статье даны рекомендации по совершенствованию земельного законодательства, включая использование передового опыта зарубежных стран (России, Казахстана). Дальнейшие исследования должны быть направлены на углублённое изучение вопросов регулирования земельных отношений в условиях перехода к рыночной экономике, совершенствование институтов земельного права и гармонизацию национального законодательства с международными стандартами.

Ключевые слова: земельное право, отрасль юридической науки, система права, земельное законодательство, институты земельного права, принципы земельного права, нормы земельного права, методы правового регулирования, собственность на землю, использование земель, охрана земель, сервитут, сельскохозяйственные земли, особо охраняемые земли, государственный контроль, юридическая ответственность, рыночная экономика, гражданское право, экологическое право, Таджикистан.

LAND LAW AS A BRANCH OF LEGAL SCIENCE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Miralizoda Isfandiyor Qarakhon,
Tajik national university, faculty of law, head of the
department of human rights and comparative law,
doctor of legal sciences, professor
Tel.: (+992) 908483869
Email: isfand_1986@mail.ru

Scientific speciality: 5.5.6. Land Law; Natural Resources Law; Environmental Law;
Agricultural Law

Reviewer: Azizzoda U.A., Doctor of Legal Sciences, Professor

Abstract. The article is devoted to the analysis of land law as a branch of legal science in the Republic of Tajikistan. It examines the concept, structure, methodology and place of land law in the system of branches of law. The author demonstrates that land law is understood in three meanings – as a branch of law, as a branch of science and as an academic discipline – and each of these meanings has its own specific features. Using formal-legal, comparative-legal, systemic-structural, historical and theoretical-analytical methods, the article explores the national characteristics of land law in Tajikistan, as well as its relationship with other branches of law (civil law, administrative law, environmental law, agricultural law and international law). As a result, the author concludes that land law in Tajikistan is an independent branch of science, but there are a number of controversial issues, including the uncertainty of the legal status of certain types of land (national park lands, historical and cultural lands, industrial lands), the lack of effective mechanisms for land protection, insufficient regulation of land relations in the context of a market economy and the insufficient development of the servitude institution. The article provides recommendations for improving land legislation, including the use of best practices of foreign countries (Russia, Kazakhstan). Further research should be focused on in-depth study of the regulation of land relations in the context of transition to a market economy, improvement of land law institutions and harmonisation of national legislation with international standards.

Keywords: land law, branch of legal science, legal system, land legislation, institutions of land law, principles of land law, norms of land law, methods of legal regulation, land ownership, land use, land protection, servitude, agricultural lands, specially protected lands, state control, legal liability, market economy, civil law, environmental law, Tajikistan.

Мукаддима. Ҳукуки замин дар низоми ҳукуки Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи махсус дорад. Аҳамияти замин ҳамчун объекти муносибатҳои ҳуқуқӣ, сарвати табиӣ ва асоси фаъолияти иқтисодӣ, ин соҳаи ҳуқуқро ба яке аз муҳимтарин соҳаҳои илми ҳуқуқ табдил медиҳад. Ҳукуки замин на танҳо ҳамчун соҳаи ҳуқуқ ва фанни таълимӣ, балки ҳамчун соҳаи илми ҳуқуқ низ дорои хусусиятҳои худ буда, ба омӯзиши қонуниятҳои танзими ҳуқуқии муносибатҳои заминӣ, таҳлили самаранокии меъёрҳои ҳуқуқӣ ва пешниҳоди роҳҳои такмили қонунгузорӣ равона карда шудааст. Аммо, дар илми ҳуқуки тоҷик масъалаи ҷойгоҳи ҳуқуки замин дар низоми соҳаҳои ҳуқуқӣ ва мақоми он ҳамчун соҳаи илми ҳуқуқ то ҳол ба таври кофӣ омӯхта нашудааст.

Дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ ва тағйироти куллии қонунгузори замин, муайян намудани мақоми илмӣ ҳуқуки замин, таҳлили сохтор ва методологияи он аз аҳамияти муҳим бархурдор аст. Зеро ҳуқуки замин ҳамчун соҳаи илми ҳуқуқ барои ҳалли масъалаҳои мубрами соҳаи истифода ва ҳифзи замин, ташаккули сиёсати давлатии замин ва ҳамоҳангсозии қонунгузорӣ бо талаботи иқтисоди бозорӣ заминаи назариявӣ фароҳам меорад. Дар адабиёти ҳуқуқии Тоҷикистон ва Русия ҳуқуки замин аз ҷониби донишмандон ба таври ғуногун арзёбӣ мешавад. Дар соҳаи ҳуқуқшиносии тоҷик С. Сироджода ба масъалаҳои моҳият ва хусусияти ҳуқуки замин рӯй овардааст⁵⁸². Ф.М. Абдуллонов масъалаҳои рушди ҳуқуки заминро дар замони шӯравӣ таҳқиқ кардааст⁵⁸³.

Ба ақидаи Н. П. Воронина, ҳуқуки замин ҳамчун соҳаи илм, соҳаи ҳуқуқ ва фанни таълимӣ баромад мекунад⁵⁸⁴. А.Я. Риженков принципҳои ҳуқуки заминро ҳамчун низоми

⁵⁸² Сироджода, С. Сущность и характер основ земельного права / С. Сироджода // Противодействие коррупции в Республике Таджикистан: пути и ее результаты: материалы республиканской научно-практической конференции. – Душанбе, 2019. – С. 174–179.

⁵⁸³ Абдуллонов, Ф. М. Масъалаҳои рушди ҳуқуки замин дар Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон / Ф. М. Абдуллонов // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2020. – № 3 (35). – С. 51–56.

⁵⁸⁴ Воронина, Н. П. Земельное право как отрасль права, наука и учебная дисциплина / Н. П. Воронина // Земельное право / Н. П. Воронина, И. С. Онищенко; Федеральная служба исполнения наказаний, Вологодский институт права и экономики. – Вологда, 2018. – С. 4–20; Воронина, Н. П. Земельное право как отрасль права, наука и учебная дисциплина / Н. П. Воронина // Земельное право / Н. П. Воронина, И. С. Онищенко; Федеральная служба исполнения наказаний, Вологодский институт права и экономики. – Вологда, 2023. – С. 4–26.

ташақкулёфтаи меъёрҳо баррасӣ мекунад⁵⁸⁵. Е. И. Возняк ҳуқуқи заминро ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқ тавсиф мекунад⁵⁸⁶. В. А. Егупов ҳуқуқи заминро ҳамчун соҳаи комплекси ҳуқуқ арзёбӣ мекунад⁵⁸⁷. М. М. Бринчук дар бораи императивҳои экологӣ ва робитаи онҳо бо ҳуқуқи замин навиштааст⁵⁸⁸. А. Д. Коваль ҳуқуқи заминро ҳамчун ҷузъи муносибат бо дигар соҳаҳои ҳуқуқ баррасӣ мекунад⁵⁸⁹.

Мақсади ин таҳқиқот муайян намудани хусусиятҳои ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи илми ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, омӯзиши сохтор, методология ва муносибат бо дигар соҳаҳои илми ҳуқуқӣ мебошад. Вазифаҳои асосии таҳқиқот инҳоянд: 1) муайян намудани мафҳум ва хусусиятҳои ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи илми ҳуқуқ; 2) таҳлили сохтори ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи илм; 3) омӯзиши хусусиятҳои миллӣ ва таърихӣ ташаққули ҳуқуқи замин дар Тоҷикистон; 4) муайян намудани муносибати ҳуқуқи замин бо дигар соҳаҳои ҳуқуқ; 5) пешниҳоди тавсияҳо оид ба тақмили қонунгузории замин.

Дар ин мақола бори нахуст дар илми ҳуқуқшиносии тоҷик таҳлили комплексӣ ва бонизоми ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи илми ҳуқуқ, бо дарназардошти хусусиятҳои миллӣ ва таърихӣ, инчунин муносибати он бо дигар соҳаҳои ҳуқуқ гузаронида мешавад. Дар асоси таҳлили адабиёти илмӣ ва қонунгузорӣ, муаллиф мақоми ҳуқуқи заминро дар низоми соҳаҳои ҳуқуқ муайян намуда, тавсияҳои мушаххас оид ба тақмили қонунгузории замини Тоҷикистонро пешниҳод мекунад.

Методҳо. Дар таҳқиқот усулҳои зерин истифода шудаанд:

1. Усули расмӣ-ҳуқуқӣ – барои таҳлили санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи замин ва муайян намудани мазмуни меъёрҳои ҳуқуқӣ. Ин усул имкон дод, ки муқаррароти асосии қонунгузории замин дар Тоҷикистон омӯхта шуда, камбудии ва норасоии он муайян карда шаванд.

2. Усули муқоисавӣ-ҳуқуқӣ – барои муқоисаи асосҳои назариявии ҳуқуқи замин ҳамчун илм дар Тоҷикистон ва Русия, бо назардошти қорҳои илмӣ олимони рус ва тоҷик. Ин усул имкон дод, ки ҳаммонандӣ ва тафовут дар равишҳои назариявии ҳуқуқи замин дар ду кишвар муайян карда шаванд.

3. Усули системавӣ-сохторӣ – барои омӯзиши сохтори ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи илми ҳуқуқ, таҳлили унсурҳои он ва муносибат бо дигар соҳаҳои ҳуқуқ.

4. Усули таърихӣ – барои омӯзиши ташаққул ва рушди ҳуқуқи замин ҳамчун илм дар Тоҷикистон аз давраи шӯравӣ то имрӯз истифода шудааст. Ин усул имкон дод, ки марҳилаҳои асосии рушди ҳуқуқи замин дар Тоҷикистон муайян карда шаванд.

5. Усули таҳлили назариявӣ – барои омӯзиши қорҳои илмӣ олимони соҳаи ҳуқуқи замин зару аст: Н. П. Воронина, А. Я. Рыженков, Р. Х. Гиззатуллин, Е. И. Возняк, В. А. Егупов, А. А. Заворин, Д. А. Шишов, Е. А. Степанова, Е. В. Козырева ва дигарон. Ин усул имкон дод, ки равишҳои гуногуни назариявии ҳуқуқи замин омӯхта шуда, нуқтаи назари муаллиф асоснок карда шавад.

6. Усули таҳлили муқоисавӣ – барои муқоисаи ҳуқуқи замини Тоҷикистон бо ҳуқуқи замини кишварҳои хориҷӣ. Ин усул имкон дод, ки таҷрибаи пешрафтаи хориҷӣ дар соҳаи танзими муносибатҳои заминӣ муайян карда шавад.

⁵⁸⁵ Рыженков, А. Я. Принципы современного земельного права: система и тенденции её реформирования / А. Я. Рыженков // Российская юстиция. – 2014. – № 7. – С. 6–10.

⁵⁸⁶ Возняк, Е. И. Земельное право как отдельная отрасль права / Е. И. Возняк, А. М. Мойсеевич // Концепции развития и эффективного использования научного потенциала общества: сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции. – Стерлитамак, 2026. – С. 220–223.

⁵⁸⁷ Егупов, В. А. Земельное право как комплексная отрасль российского права и особая юридическая дисциплина / В. А. Егупов, Т. Л. Цыцылина // Вестник образовательного консорциума Среднерусский университет. Серия: Юриспруденция. – 2024. – № 24. – С. 10–12.

⁵⁸⁸ Бринчук, М. М. Универсальные экологические императивы, обязательные для других, если не всех, отраслей права / М. М. Бринчук // Вестник Удмуртского университета. Серия Экономика и право. – 2023. – Т. 33. – № 2. – С. 307–315.

⁵⁸⁹ Коваль, А. Д. Земельное право как составная часть взаимоотношений с иными отраслями российского права / А. Д. Коваль // Актуальные проблемы земельного, природоресурсного и экологического права. – Москва, 2018. – С. 64–67.

Манбаъҳои таҳқиқотро санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, корҳои илмӣ донишмандон дар соҳаи ҳуқуқи замин ва экология, инчунин мақолаҳои илмӣ аз маҷаллаҳои ҳуқуқӣ ташкил медиҳанд.

Натиҷаҳо. Дар илми ҳуқуқшиносӣ мафҳуми «ҳуқуқи замин» дар се маъно фаҳмида мешавад: ҳамчун соҳаи ҳуқуқ, ҳамчун соҳаи илми ҳуқуқ ва ҳамчун фанни таълимӣ. Ҳар яки ин маъноҳо дорои хусусиятҳои хосе мебошанд, ки бояд ба таври равшан ҷудо карда шаванд.

Ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи ҳуқуқ – маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқӣест, ки муносибатҳои заминиро дар бораи моликият, истифода ва ҳифзи замин танзим мекунанд. Ба ақидаи Е. И. Возняк, «ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи ҳуқуқ дорои объект ва усулҳои махсуси танзим буда, дар системаи ҳуқуқ мақоми мустақил дорад»⁵⁹⁰. В. А. Егупов қайд мекунад, ки ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи комплексӣ баромад мекунад, ки унсурҳои соҳаҳои гуногуни ҳуқуқро муттаҳид мекунад⁵⁹¹.

Ҳуқуқи замин ҳамчун фанни таълимӣ – маҷмӯи донишҳо ва малакаҳоест, ки барои омода кардани мутахассисони соҳаи ҳуқуқи замин дар муассисаҳои таълимӣ истифода мешаванд. Н. П. Воронина қайд мекунад, ки ҳуқуқи замин ҳамчун фанни таълимӣ дорои сохтори муайян буда, ба омӯзиши муносибатҳои заминӣ аз нигоҳи назариявӣ ва амалӣ равона карда шудааст⁵⁹².

Ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи илми ҳуқуқ – ба омӯзиши қонуниятҳои ташаккул, амал ва рушди ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи ҳуқуқ, таҳлили меъёрҳои ҳуқуқии замин ва амалияи татбиқи онҳо, инчунин таҳияи роҳҳои тақмили қонунгузори замин равона карда шудааст. Ба ақидаи Н. П. Воронина, соҳаи илми ҳуқуқи замин бо «таҳқиқи қонуниятҳои ташаккул, амал ва рушди ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи ҳуқуқ, таҳлили меъёрҳои ҳуқуқии замин ва амалияи татбиқи онҳо, инчунин таҳияи роҳҳои тақмили қонунгузорӣ» машғул аст⁵⁹³. А. Д. Коваль илова мекунад, ки ҳуқуқи замин ҳамчун илм на танҳо ба омӯзиши меъёрҳои ҳуқуқӣ, балки ба таҳлили масъалаҳои иқтисодӣ, экологӣ ва иҷтимоии соҳаи замин низ равона карда шудааст⁵⁹⁴. А. Я. Рыженков дар таҳқиқоти худ қайд мекунад, ки «принсипҳои ҳуқуқи замин системаи ташаккулёфтaro ташкил медиҳанд ва ба рушди ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи илм мусоидат мекунанд»⁵⁹⁵. Р. Х. Гиззатуллин қайд мекунад, ки «Ҳуқуқи замин дорои объекти махсуси худ барои танзими ҳуқуқӣ мебошад, яъне муносибатҳои ҷамъиятии заминӣ, ки хусусияти хоса доранд, ин хусусият аз хусусиятҳои объекти он сарчашма мегирад ва асосан бо меъёрҳои ҳуқуқи замин танзим карда мешаванд, на бо меъёрҳои дигар соҳаҳои ҳуқуқ. Аз ин рӯ, ҳуқуқи замин соҳаи мустақили ҳуқуқ мебошад»⁵⁹⁶.

Сохтори ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи илми ҳуқуқ чунин элементҳоро дар бар мегирад:

1. **Принсипҳои ҳуқуқи замин.** Принсипҳои ҳуқуқи замин – ғояҳои асосие, ки мазмун ва самти танзими ҳуқуқии муносибатҳои заминиро муайян мекунанд. Ба ақидаи А. Я. Рыженков, принсипҳои ҳуқуқи замин ба се гурӯҳ тақсим мешаванд: принсипҳои умумӣ (ба

⁵⁹⁰ Возняк Е. И. Земельное право как отдельная отрасль права / Е. И. Возняк, А. М. Мойсеевич // Концепции развития и эффективного использования научного потенциала общества: сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции. – Стерлитамак, 2026. – С. 222.

⁵⁹¹ Егупов, В. А. Земельное право как комплексная отрасль российского права и особая юридическая дисциплина / В. А. Егупов, Т. Л. Цыцылина // Вестник образовательного консорциума Среднерусский университет. Серия: Юриспруденция. – 2024. – № 24. – С. 11.

⁵⁹² Воронина, Н. П. Земельное право как отрасль права, наука и учебная дисциплина / Н. П. Воронина // Земельное право / Н. П. Воронина, И. С. Онищенко; Федеральная служба исполнения наказаний, Вологодский институт права и экономики. – Вологда, 2018. – С. 5.

⁵⁹³ Воронина, Н. П. Земельное право как отрасль права, наука и учебная дисциплина / Н. П. Воронина // Земельное право / Н. П. Воронина, И. С. Онищенко; Федеральная служба исполнения наказаний, Вологодский институт права и экономики. – Вологда, 2018. – С. 6.

⁵⁹⁴ Коваль, А. Д. Земельное право как составная часть взаимоотношений с иными отраслями российского права / А. Д. Коваль // Актуальные проблемы земельного, природоресурсного и экологического права. – Москва, 2018. – С. 65.

⁵⁹⁵ Рыженков, А. Я. Принципы современного земельного права: система и тенденции её реформирования / А. Я. Рыженков // Российская юстиция. – 2014. – № 7. – С. 9.

⁵⁹⁶ Гиззатуллин, Р. Х. Земельное право в системе российского права / Р. Х. Гиззатуллин // Правовое государство: теория и практика. – 2019. – № 4 (58). – С. 168.

монанди принципи қонуният), принципҳои бахшидори ҳуқуқи замин (ба монанди принципи ваҳдати тақдири замин) ва принципҳои махсус (ба монанди принципи ҳифзи замин)⁵⁹⁷. Р. Х. Гиззатуллин қайд мекунад, ки «принципҳои ҳуқуқи замин дар низоми ҳуқуқ мақоми махсус доранд ва ба ташаккули дигар соҳаҳои ҳуқуқ таъсир мерасонанд»⁵⁹⁸. А. Я. Рыженков дар таҳқиқоти худ қайд мекунад, ки «принципҳои ҳуқуқи замин низоми ташаккулёфтаро ташкил медиҳанд ва ба рушди ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи илм мусоидат мекунанд»⁵⁹⁹. Ба принципҳои асосии ҳуқуқи замин дохил мешаванд: принципи моликияти давлатӣ ба замин, принципи истифодаи оқилонаи замин, принципи ҳифзи замин, принципи пардохти истифодаи замин ва ғайра.

2. Меъёрҳои ҳуқуқии замин. Меъёрҳои ҳуқуқии замин – қоидаҳои рафторе, ки аз ҷониби давлат муқаррар шудаанд ва муносибатҳои заминиро танзим мекунанд. Ба андешаи Е. И. Возняк, «меъёрҳои ҳуқуқии замин хусусияти комплексӣ доранд, ки бо мавҷудияти ҷанбаҳои иқтисодӣ, экологӣ, кишоварзӣ ва дигар ҷанбаҳо алоқаманд аст»⁶⁰⁰. Меъёрҳои ҳуқуқии замин аз рӯи мазмун ба меъёрҳои моддӣ (ҳуқуқу уҳдадорихои субъектҳои муносибатҳои заминиро муайян мекунанд) ва меъёрҳои мурофиавӣ (тартиби амалисозии ҳуқуқ ва уҳдадорихоро муайян мекунанд) тақсим мешаванд. К. Н. Федотов қайд мекунад, ки «меъёрҳои ҳуқуқии замин сохтори мураккаб доранд ва ба дигар соҳаҳои ҳуқуқ наздик мебошанд»⁶⁰¹.

3. Институтҳои ҳуқуқи замин. Институтҳои ҳуқуқи замин – маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқӣ, ки як намунаи муносибатҳои заминиро танзим мекунанд. Дар ҳуқуқи замин институтҳои зерин мавҷуданд: институти моликият ба замин (меъёрҳои моликияти давлатӣ, хусусӣ, ҷамъиятӣ ба заминро танзим мекунанд), институти истифодаи замин (меъёрҳои истифодаи заминро аз рӯи мақсад, мӯҳлат, асосҳо танзим мекунанд), институти ҳифзи замин (меъёрҳои ҳифзи замин аз шикастани меъёрҳои ҳуқуқӣ, заминсӯзӣ, олудашавӣ ва ғайраро танзим мекунанд), институти назорати давлатӣ дар соҳаи замин (меъёрҳои назорати истифода ва ҳифзи заминро танзим мекунанд), институти масъулияти ҳуқуқӣ (меъёрҳои ҷавобгарӣ барои шикастани меъёрҳои ҳуқуқии заминро танзим мекунанд). А. О. Даниленко қайд мекунад, ки «институтҳои ҳуқуқи замин сохтори мураккаб доранд ва ба дигар институтҳои ҳуқуқи маданӣ ва маъмурӣ наздик мебошанд»⁶⁰². А. А. Заворин қайд мекунад, ки ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи комплексӣ баромад мекунад, ки унсурҳои соҳаҳои гуногуни ҳуқуқро муттаҳид мекунанд⁶⁰³.

4. Усулҳои танзими ҳуқуқии муносибатҳои заминӣ. Усулҳои танзими ҳуқуқии муносибатҳои заминӣ – маҷмӯи усулҳои таъсири ҳуқуқӣ ба муносибатҳои заминӣ. Дар ҳуқуқи замин ду усули асосӣ истифода мешавад: усули императивӣ (усули ҳатмӣ давлатӣ, ки дар он як тараф ҳуқуқи ҳатмӣ дорад) ва усули диспозитивӣ (усули ихтиёрӣ, ки дар он тарафҳо метавонанд шартҳои шартномаро муайян кунанд). Дар ҳуқуқи замин усули

⁵⁹⁷ Рыженков, А. Я. Принципы современного земельного права: система и тенденции её реформирования / А. Я. Рыженков // Российская юстиция. – 2014. – № 7. – С. 6–10.

⁵⁹⁸ Гиззатуллин, Р. Х. Земельное право в системе российского права / Р. Х. Гиззатуллин // Правовое государство: теория и практика. – 2019. – № 4 (58). – С. 165.

⁵⁹⁹ Рыженков, А. Я. Принципы современного земельного права: система и тенденции её реформирования / А. Я. Рыженков // Российская юстиция. – 2014. – № 7. – С. 7.

⁶⁰⁰ Возняк, Е. И. Земельное право как отдельная отрасль права / Е. И. Возняк, А. М. Мойсеевич // Концепции развития и эффективного использования научного потенциала общества: сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции. – Стерлитамак, 2026. – С. 221.

⁶⁰¹ Федотов, К. Н. Земельное право, как отрасль права / К. Н. Федотов, П. О. Филиппова // Студенческий. – 2023. – № 24-5 (236). – С. 5.

⁶⁰² Даниленко, А. О. Земельное право как отрасль науки / А. О. Даниленко // Правовой порядок и правовые ценности: сборник научных статей IV Национальной научно-практической конференции / Министерство науки и высшего образования Российской Федерации, Донской государственный технический университет, факультет «Юридический». – 2020. – С. 363.

⁶⁰³ Заворин, А. А. Земельное право как комплексная отрасль права / А. А. Заворин // Гуманитарные и правовые проблемы современной России: Материалы XIV межвузовской студенческой научно-практической конференции / Новосибирский государственный аграрный университет, юридический факультет. – 2019. – С. 235.

императивӣ мақоми асосӣ дорад, зеро замин сарвати милли мебошад. А. Я. Рыженков қайд мекунад, ки «омеғиши усулҳои императивӣ ва диспозитивӣ дар ҳуқуқи замин хусусияти хоси ин соҳаи ҳуқуқ мебошад»⁶⁰⁴.

Ҳуқуқи замин дар Тоҷикистон дорои хусусиятҳои хосест, ки онро аз соҳаҳои дигари илми ҳуқуқ фарқ мекунонад. Яке аз чунин хусусиятҳо мавҷудияти объектҳои махсуси танзим – замин ҳамчун объектҳои табиӣ, сарвати милли ва асоси ғайриқонунии иқтисодӣ мебошад.

Ба ақидаи С. Сироджзода, «моҳият ва хусусияти ҳуқуқи замин дар Тоҷикистон бо анъанаҳои таърихӣ, хусусиятҳои иқлимӣ ҷуғрофӣ ва сохтори иқтисодӣ алоқаманд аст»⁶⁰⁵. Ф. М. Абдуллоҳов дар таҳқиқоти худ қайд мекунад, ки «Омӯзиши таърихӣ масъалаҳои танзими ҳуқуқи замин яке аз масъалаҳои муҳим махсус рафта, таҳқиқи он баҳри тақмили қонунгузори ин соҳа имконият фароҳам меорад. Танзими ҳуқуқи истифодаи замин дар таърихи давлатдории тоҷикон аз замонҳои бостонӣ ҳануз маълум буда, дар масири таърихи ин миллат таҳаввулотҳои гуногунро дар бар гирифтааст. Танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ дар гули таърихи давлатдории тоҷикон тавасути низомҳои муҳталиф сурат гирифтааст. Дар ҳамин замина гуфтан мумкин аст, ки ҳуқуқи истифодаи замин дар гузаштаи таърихӣ дар асоси меъёрҳои низомҳои ҳуқуқи зардуштия, ва ҳуқуқи ислом ба танзим дароварда мешуданд. Танҳо пас аз ҳуҷуми Русия ба Осиёи Миёна ва қисмати ҳудуди сарзамини таърихӣ тоҷиконро ба ҳудуди давлати худ дохил намудани Русия таъсири ҳуқуқи имперӣ дар танзими муносибатҳо аз ҷумла танзими ҳуқуқи истифодаи замин дар ин минтақаҳо мушоҳида мегардад»⁶⁰⁶.

Хусусияти дигари ҳуқуқи замин дар Тоҷикистон робитаи зич бо ҳуқуқи экологӣ ва ҳуқуқи маданӣ мебошад. М. М. Бринчук дар ин робита қайд мекунад, ки «императивҳои экологӣ барои соҳаи замин низ аҳамияти калон доранд». Ба ақидаи ӯ, «ҳуқуқи замин ва ҳуқуқи экологӣ дорои объектҳои умумӣ танзим мебошанд, ки мавҷудияти робитаи зичи байни онҳоро пешаки муайян мекунад»⁶⁰⁷. Дар Тоҷикистон, ин робита ба мавҷудияти заминҳои кишоварзӣ, захираҳои об ва мавқеи ҷуғрофии кишвар алоқаманд аст.

Инчунин, ҳуқуқи замин дар Тоҷикистон бо ҳуқуқи кишоварзӣ робитаи зич дорад. А. А. Заворин қайд мекунад, ки «заминҳои кишоварзӣ объектҳои махсуси танзими ҳуқуқи мебошанд, ки хусусиятҳои махсус доранд»⁶⁰⁸. Д. А. Шишов, Е. А. Степанова ва Е. В. Козырева қайд мекунаанд, ки «институти сервитут рушди кофӣ надорад ва тақмили он метавонад ба ҳалли масъалаҳои бисёре дар соҳаи истифодаи замин мусоидат кунад»⁶⁰⁹.

Ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи илми ҳуқуқ бо дигар соҳаҳои ҳуқуқ, аз қабили ҳуқуқи маданӣ, ҳуқуқи маъмурӣ, ҳуқуқи экологӣ, ҳуқуқи кишоварзӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ робитаи зич дорад. Дар Тоҷикистон ин муносибат хусусияти хос дорад, ки бо мавҷудияти заминҳои кишоварзӣ, захираҳои об ва мавқеи ҷуғрофии кишвар алоқаманд аст.

⁶⁰⁴ Рыженков, А. Я. Принципы современного земельного права: система и тенденции её реформирования / А. Я. Рыженков // Российская юстиция. – 2014. – № 7. – С. 10.

⁶⁰⁵ Сироджзода, С. Сущность и характер основ земельного права / С. Сироджзода // Противодействие коррупции в Республике Таджикистан: пути и ее результаты: материалы республиканской научно-практической конференции. – Душанбе, 2019. – С. 178.

⁶⁰⁶ Абдуллоҳов, Ф. М. Масъалаҳои рушди ҳуқуқи замин дар Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон / Ф. М. Абдуллоҳов // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2020. – № 3 (35). – С. 52.

⁶⁰⁷ Бринчук, М. М. Универсальные экологические императивы, обязательные для других, если не всех, отраслей права / М. М. Бринчук // Вестник Удмуртского университета. Серия Экономика и право. – 2023. – Т. 33. – № 2. – С. 308.

⁶⁰⁸ Заворин, А. А. Земельное право как комплексная отрасль права / А. А. Заворин // Гуманитарные и правовые проблемы современной России: Материалы XIV межвузовской студенческой научно-практической конференции / Новосибирский государственный аграрный университет, юридический факультет. – 2019. – С. 234.

⁶⁰⁹ Шишов, Д. А. Совершенствование нормативного обеспечения права ограниченного пользования чужим земельным участком (сервитут) как условие развития отдельных отраслей экономики / Д. А. Шишов, Е. А. Степанова, Е. В. Козырева // Качественный рост российского агропромышленного комплекса: возможности, проблемы и перспективы: Материалы деловой программы XXVII международной агропромышленной выставки. – 2018. – С. 85–87.

Ҳукуки замин ва ҳукуки маданӣ. Ҳукуки замин ва ҳукуки маданӣ робитаи зич доранд. Институтҳои асосии ҳукуки замин (институти ҳукуки моликият ба қитъаи замин, институти истифодаи замин) дар асоси принципҳои ҳукуки маданӣ сохта шудаанд. Дарачаи истифодаи усулҳои ҳукуки маданӣ дар ҳукуки замин ба намуди муносибатҳои заминӣ вобаста аст. Институтҳои байни соҳавӣ ба монанди институти моликият, институти шартнома, институти ҷавобгарӣ дар ҳарду соҳа мавҷуданд.

Ҳукуки замин ва ҳукуки маъмурӣ. Дар ҳукуки замин усули императивӣ мақоми асосӣ дорад. Ҳукуки маъмурӣ барои танзими муносибатҳои заминӣ усулҳои императивиро истифода мебарад. Институтҳои ҳукуки маъмурӣ, ба монанди институти назорати давлатӣ, институти масъулияти ҳукуқӣ, дар ҳукуки замин низ мавҷуданд. Ҳукуки замин ва ҳукуки маъмурӣ дар соҳаи назорати давлатӣ ва масъулияти ҳукуқӣ робитаи зич доранд. Ҳукуки замин ҳамчун соҳаи комплексӣ баромад мекунад, ки унсурҳои ҳукуки маъмуриро дар бар мегирад.

Ҳукуки замин ва ҳукуки экологӣ. Ҳукуки замин ва ҳукуки экологӣ дорои объектҳои умумии танзим – замин ва сарватҳои табиӣ мебошанд. Меъёрҳои императивҳои экологӣ барои соҳаи замин низ аҳамияти калон доранд, чунки ҳукуки замин ва ҳукуки экологӣ дорои объектҳои умумии танзим мебошанд, ки мавҷудияти робитаи зичи байни онҳоро пешақӣ муайян мекунад. Институтҳои ҳукуки экологӣ, ба монанди институти ҳифзи замин, дар ҳукуки замин низ мавҷуданд.

Муқоисаи ҳукуки замини Тоҷикистон бо ҳукуки замини Русия нишон медиҳад, ки ҳарду кишвар дорои хусусиятҳои умумӣ ва фарқкунанда мебошанд. Дар Русия ҳукуки замин ҳамчун соҳаи мустақили ҳукуқ эътироф карда шудааст, аммо дар Тоҷикистон ин масъала то ҳол баҳснок аст. Дар Русия ҳукуки замин дар низоми ҳукуқ мақоми мустақил дорад. Дар Тоҷикистон ҳукуки замин ҳамчун соҳаи комплекси ҳукуқ эътироф карда мешавад, аммо мақоми он дар низоми ҳукуқ то ҳол ба таври кофӣ муайян нашудааст.

Таҳлил ва баррасӣ. Дар асоси таҳқиқоти гузаронидашуда, метавон як қатор ҳулосаҳои асосиро таҳлил ва баррасӣ намуд.

1. Мақоми ҳукуки замин дар низоми соҳаҳои ҳукуқ яке аз масъалаҳои баҳснок дар илми ҳукуқ мебошад. Дар адабиёти ҳукуқӣ якҷанд равиш барои муайян намудани мақоми ҳукуки замин мавҷуд аст.

Равиши якум (соҳаи мустақил). Як қатор олимон (А. Я. Рыженков, Р. Х. Гизатуллин, Е. И. Возняк) ҳукуки заминро ҳамчун соҳаи мустақили ҳукуқ эътироф мекунанд, ки объект ва усулҳои махсуси танзим дорад.

Равиши дуюм (соҳаи комплексӣ). Ҳукуки замин ҳамчун соҳаи комплексӣ баррасӣ шуда, наздикии амиқ бо ҳукуки маданӣ ва маъмурӣ қарор дорад. Ҳукуки замин ҳамчун соҳаи комплексӣ унсурҳои соҳаҳои гуногуни ҳукуқро муттаҳид мекунад. Институтҳои ҳукуки замин сохтори мураккаб доранд ва ба дигар институтҳои ҳукуки маданӣ ва маъмурӣ наздик мебошанд.

Равиши сеюм (соҳаи байнисоҳавӣ). Дар равиши сеюм ҳукуки замин ҳамчун соҳаи бахшидор баррасӣ мешавад, ки дар дохили ҳукуки маданӣ қарор дорад. Ин равиш асосан дар давраи шӯравӣ маъмул буд.

Дар Тоҷикистон, ба назари мо, мавқеи ҳукуки замин ба сифати соҳаи мустақили ҳукуқ бояд эътироф карда шавад. Ин бо объекти махсуси танзим (замин ҳамчун объекти табиӣ ва сарвати миллӣ), мавҷудияти усулҳои махсуси танзим (омезиши усулҳои императивӣ ва диспозитивӣ) ва мавҷудияти системаи мустақили институтҳои ҳукуқӣ асоснок карда мешавад.

2. Таҳлил нишон дод, ки ҳукуки замин ҳамчун соҳаи илми ҳукуқ дар Тоҷикистон дорои хусусиятҳои хосест:

- Ҳукуки замин ҷанбаҳои иқтисодӣ, экологӣ, кишоварзӣ, шаҳрсозӣ ва дигар ҷанбаҳоро дар бар мегирад. Ин комплексӣ будан ҳукуки заминро ҳамчун соҳаи махсус дар низом ҳукуқ ҷудо мекунад. Ҳукуки замин ҳамчун соҳаи комплексӣ баромад мекунад, ки унсурҳои соҳаҳои гуногуни ҳукуқро муттаҳид мекунад. Дар Тоҷикистон, моҳияти комплекси ҳукуки

замин бо мавҷудияти заминҳои кишоварзӣ, захираҳои об ва мавқеи ҷуғрофии кишвар алоқаманд аст.

- Дар Тоҷикистон анъанаҳои таърихӣ истифодаи замин, моликияти замин ва меросгузори замин ба рушди ҳуқуқи замин таъсир расонидаанд. Анъанаҳои милли ба ташаккули хусусияти ҳуқуқи замин дар Тоҷикистон таъсир расонидаанд. Анъанаҳои милли ба сохтори ҳуқуқи замин дар Тоҷикистон таъсир расонидаанд, ки онро аз ҳуқуқи замини дигар кишварҳо фарқ мекунонад. Дар Тоҷикистон, анъанаҳои милли дар соҳаи истифодаи замин, махсусан дар соҳаи кишоварзӣ, мақоми муҳим доранд.

- Дар илми ҳуқуқи тоҷик масъалаҳои баҳсноке мавҷуданд, ки ба омӯзиши минбаъда нӣёз доранд. Ба ин масъалаҳо дохил мешаванд: мақоми заминҳои кишоварзӣ (заминҳои кишоварзӣ объекти махсуси танзими ҳуқуқӣ мебошанд, ки хусусиятҳои махсус доранд), ҳифзи заминҳои ҳоса муҳофизатшаванда (заминҳои ҳоса муҳофизатшаванда дар Тоҷикистон рушди кофӣ надоранд), танзими муносибатҳои заминӣ дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ (дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ, қонунгузори замин ба талаботи нав ҷавобгӯ нест).

- Ҳуқуқи замин дар Тоҷикистон бо ҳуқуқи маданӣ, ҳуқуқи маъмурӣ, ҳуқуқи экологӣ, ҳуқуқи кишоварзӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ робитаи зич дорад. Ҳуқуқи замин ҳамчун як ҷузъи муносибат бо соҳаҳои дигари ҳуқуқ баромад мекунад, ки императивҳои экологӣ барои соҳаи замин низ аҳамияти калон доранд. Ин робита ба мавҷудияти объектҳои умумии танзим (замин, сарватҳои табиӣ) алоқаманд аст.

3. Яке аз самтҳои асосии таҳқиқот дар соҳаи ҳуқуқи замин ҳамчун илм, такмили қонунгузори замин мебошад. Таҳлили қонунгузори амалкунанда нишон медиҳад, ки дар Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор камбудҳои мавҷуданд, ки ба самаранокии танзими ҳуқуқи муносибатҳои заминӣ таъсир мерасонанд:

- Дар қонунгузорӣ баъзе намудҳои замин (масалан, заминҳои боғи милли, заминҳои таърихӣ ва фарҳангӣ, заминҳои саноатӣ) ба таври дақиқ муайян нашудаанд. Ин ба норасоии танзими ҳуқуқӣ дар соҳаи истифодаи замин оварда мерасонад. Муайян намудани мақоми ҳуқуқи замин барои рушди соҳаи ҳуқуқи замин аҳамияти калон дорад ва беҳбудии таъминоти меъёрии ҳуқуқи истифодаи маҳдуди замин (сервитут) ба рушди соҳаҳои алоҳидаи иқтисод мусоидат мекунад.

- Дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ, қонунгузори замин ба талаботи нав ҷавобгӯ нест. Дар қонунгузорӣ механизмҳои самараноки танзими муносибатҳои заминӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ мавҷуд нестанд. Таъсири иқтисоди бозорӣ ба ҳуқуқи замин дар тағйироти қонунгузорӣ зоҳир мешавад. Иқтисоди бозорӣ ба тағйироти низоми ҳуқуқи замин оварда мерасонад.

- Институти сервитут дар Тоҷикистон рушди кофӣ надорад. Беҳбудии таъминоти меъёрии ҳуқуқи истифодаи маҳдуди замин (сервитут) ба рушди соҳаҳои алоҳидаи иқтисод мусоидат мекунад. Дар Қазоқистон ва дигар кишварҳои хориҷӣ механизмҳои самараноки танзими сервитут таҳия шудаанд, ки метавонанд дар Тоҷикистон низ ба кор бурда шаванд.

4. Муқоисаи ҳуқуқи замини Тоҷикистон бо ҳуқуқи замини кишварҳои хориҷӣ нишон медиҳад, ки Тоҷикистон дар як қатор самтҳо аз кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон ақиб мондааст. Дар Қазоқистон ва дигар кишварҳои хориҷӣ механизмҳои самараноки ҳифзи ҳуқуқи замин таҳия шудаанд, ки метавонанд дар Тоҷикистон низ ба кор бурда шаванд. Дар Русия ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи илм рушди назаррас дорад. Дар Тоҷикистон ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи илм ҳанӯз дар марҳилаи ташаккул қарор дорад.

Барои такмили ҳуқуқи замин дар Тоҷикистон, тавсия дода мешавад, ки таҷрибаи пешрафтаи кишварҳои хориҷӣ дар соҳаи танзими муносибатҳои заминӣ бо назардошти анъанаҳои милли ва хусусиятҳои иқтисодии кишвар мавриди истифода қарор гирад. Махсусан, таҷрибаи Қазоқистон ва Русия дар соҳаи танзими сервитут, ҳифзи замин ва назорати давлатии муносибатҳои заминӣ метавонад барои Тоҷикистон муфид бошад.

5. Дар илми ҳуқуқи тоҷик баҳси ғаёл оид ба рушди минбаъдаи ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи илм идома дорад. Рушди ҳуқуқи замин дар Тоҷикистон бо рушди қонунгузори замин,

рушди илми ҳуқуқи замин, рушди таълими ҳуқуқи замин ва рушди амалияи ҳуқуқи замин алоқаманд аст.

Дар оянда, таҳқиқоти минбаъда дар соҳаи ҳуқуқи замин бояд ба омӯзиши амиқи масъалаҳои танзими муносибатҳои заминӣ дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ, тақмили институтҳои ҳуқуқи замин (хусусан институти сервитут), инчунин ҳамоҳангсозии қонунгузории замини Тоҷикистон бо стандартҳои байналмилалӣ равона карда шавад.

Хулоса. Дар асоси таҳқиқоти гузаронидашуда, метавон хулосаҳои зеринро баровард:

1. Ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи илми ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мақоми мустақил дорад ва бо омӯзиши қонуниятҳои ташаккул, амал ва рушди ҳуқуқи замин, таҳлили меъёрҳои ҳуқуқӣ ва амалияи татбиқи онҳо, инчунин таҳияи пешниҳодҳо оид ба тақмили қонунгузории замин машғул аст.

2. Сохтори ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи илми ҳуқуқ дар Тоҷикистон унсурҳои зеринро дар бар мегирад: принципҳои ҳуқуқи замин (ғояҳои асосие, ки мазмун ва самти танзими ҳуқуқии муносибатҳои заминиро муайян мекунанд), меъёрҳои ҳуқуқии замин (қоидаҳои рафторе, ки аз ҷониби давлат муқаррар шудаанд), институтҳои ҳуқуқи замин (маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқӣ, ки як намуди муносибатҳои заминиро танзим мекунанд) ва усулҳои танзими ҳуқуқии муносибатҳои заминӣ (маҷмӯи усулҳои таъсири ҳуқуқӣ ба муносибатҳои заминӣ).

3. Хусусиятҳои хоси ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи илми ҳуқуқ дар Тоҷикистон мавҷудияти объектҳои махсуси танзим (замин ҳамчун объекти табиӣ, сарвати миллӣ ва асоси фаъолияти иқтисодӣ), робитаи зич бо анъанаҳои миллӣ, комплексӣ будан (ҷанбаҳои иқтисодӣ, экологӣ, кишоварзӣ, шаҳрсозӣ ва дигар ҷанбаҳоро дар бар мегирад), мавҷудияти масъалаҳои баҳснок (мақоми заминҳои кишоварзӣ, ҳифзи заминҳои хоса муҳофизатшаванда, танзими муносибатҳои заминӣ дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ) ва робитаи зич бо дигар соҳаҳои ҳуқуқ (маданӣ, маъмурӣ, экологӣ, кишоварзӣ, байналмилалӣ) мебошанд.

4. Муносибати ҳуқуқи замин бо дигар соҳаҳои ҳуқуқ (маданӣ, маъмурӣ, экологӣ, кишоварзӣ, байналмилалӣ) хусусияти комплексӣ дорад, ки бо мавҷудияти объектҳои умумии танзим (замин, сарватҳои табиӣ) алоқаманд аст.

5. Проблемаҳои асосии ҳуқуқи замин дар Тоҷикистон муайян набудани мақоми баъзе намудҳои замин (масалан, заминҳои боғи миллӣ, заминҳои таърихӣ ва фарҳангӣ, заминҳои саноатӣ), норасоии механизмҳои ҳифзи замин, норасоии танзими муносибатҳои заминӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ ва норасоии танзими сервитут мебошанд.

6. Барои тақмили ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи илми ҳуқуқ дар Тоҷикистон, пешниҳод карда мешавад:

- Ҳалли масъалаҳои баҳснок дар соҳаи ҳуқуқи замин (мақоми заминҳои кишоварзӣ, ҳифзи заминҳои хоса муҳофизатшаванда);

- Тақмили қонунгузории замин бо назардошти талаботи иқтисоди бозорӣ (бахусус дар соҳаи танзими муносибатҳои заминӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ);

- Таҳия ва ҷорӣ намудани механизмҳои самараноки ҳифзи ҳуқуқи замин (бахусус дар соҳаи ҳифзи замин аз нуҷсони меъёрҳои ҳуқуқӣ);

- Мавриди истифода қарор додани таҷрибаи пешрафтаи кишварҳои хориҷӣ дар соҳаи танзими муносибатҳои заминӣ (аз қабилӣ Қазоқистон ва Русия) бо назардошти хусусиятҳои миллӣ;

- Таҳия ва ҷорӣ намудани институти сервитут дар қонунгузории замини Тоҷикистон;

- Таҳия ва ҷорӣ намудани механизмҳои самараноки назорати давлатии муносибатҳои заминӣ.

Таҳқиқоти минбаъда дар соҳаи ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи илми ҳуқуқ дар Тоҷикистон бояд ба омӯзиши амиқи масъалаҳои танзими муносибатҳои заминӣ дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ, тақмили институтҳои ҳуқуқи замин (хусусан институти сервитут), инчунин ҳамоҳангсозии қонунгузории замини Тоҷикистон бо стандартҳои байналмилалӣ равона карда шавад.

Адабиёт:

1. Абдулхонов, Ф. М. Масъалаҳои рушди ҳуқуқи замин дар Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон / Ф. М. Абдулхонов // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2020. – № 3 (35). – С. 51–56.
2. Бринчук, М. М. Универсальные экологические императивы, обязательные для других, если не всех, отраслей права / М. М. Бринчук // Вестник Удмуртского университета. Серия Экономика и право. – 2023. – Т. 33. – № 2. – С. 307–315.
3. Возняк, Е. И. Земельное право как отдельная отрасль права / Е. И. Возняк, А. М. Мойсеевич // Концепции развития и эффективного использования научного потенциала общества: сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции. – Стерлитамак, 2026. – С. 220–223.
4. Воронина, Н. П. Земельное право как отрасль права, наука и учебная дисциплина / Н. П. Воронина // Земельное право / Н. П. Воронина, И. С. Онищенко; Федеральная служба исполнения наказаний, Вологодский институт права и экономики. – Вологда, 2023. – С. 4–26.
5. Гиззатуллин, Р. Х. Земельное право в системе российского права / Р. Х. Гиззатуллин // Правовое государство: теория и практика. – 2019. – № 4 (58). – С. 164–172.
6. Даниленко, А. О. Земельное право как отрасль науки / А. О. Даниленко // Правовой порядок и правовые ценности: сборник научных статей IV Национальной научно-практической конференции / Министерство науки и высшего образования Российской Федерации, Донской государственный технический университет, факультет «Юридический». – 2020. – С. 362–365.
7. Егупов, В.А. Земельное право как комплексная отрасль российского права и особая юридическая дисциплина / В.А. Егупов, Т.Л. Цыцылина // Вестник образовательного консорциума Среднерусский университет. Серия: Юриспруденция. – 2024. – № 24. – С. 10–12.
8. Заворин, А. А. Земельное право как комплексная отрасль права / А. А. Заворин // Гуманитарные и правовые проблемы современной России: Материалы XIV межвузовской студенческой научно-практической конференции / Новосибирский государственный аграрный университет, юридический факультет. – 2019. – С. 233–235.
9. Коваль, А. Д. Земельное право как составная часть взаимоотношений с иными отраслями российского права / А. Д. Коваль // Актуальные проблемы земельного, природоресурсного и экологического права. – Москва, 2018. – С. 64–67.
10. Рыженков, А. Я. Принципы современного земельного права: система и тенденции её реформирования / А. Я. Рыженков // Российская юстиция. – 2014. – № 7. – С. 6–10.
11. Сироджзода, С. Сущность и характер основ земельного права / С. Сироджзода // Противодействие коррупции в Республике Таджикистан: пути и ее результаты: материалы республиканской научно-практической конференции. – Душанбе, 2019. – С. 174–179.
12. Федотов, К. Н. Земельное право, как отрасль права / К. Н. Федотов, П. О. Филиппова // Студенческий. – 2023. – № 24-5 (236). – С. 4–5.
13. Шишов, Д. А. Совершенствование нормативного обеспечения права ограниченного пользования чужим земельным участком (сервитут) как условие развития отдельных отраслей экономики / Д. А. Шишов, Е. А. Степанова, Е. В. Козырева // Качественный рост российского агропромышленного комплекса: возможности, проблемы и перспективы: Материалы деловой программы XXVII международной агропромышленной выставки. – 2018. – С. 85–87.
14. Abaikyzy, M. Issues of legal regulation of land servitudes in the Republic of Kazakhstan and foreign states / M. Abaikyzy, L. K. Yerkinbayeva, M. R. Njiki // Journal of Actual Problems of Jurisprudence. – 2020. – Т. 96. – № 4. – С. 66–77.

Макола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ МУНОСИБАТҲОИ ЗАМИН ДАР КИШВАРҲОИ ХОРИҶИ ВА ИМКОНИЯТҲОИ ИСТИФОДАИ ТАҶРИБАИ ОНҲО ДАР ТОҶИКИСТОН

Сангинзода Дониёр Шомахмад,
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон,
институти давлат ва ҳуқуқ, муовини директор
оид ба корҳои илмӣ ва таълимӣ, доктори илмҳои
ҳуқуқшиносӣ, профессор
Тел.: (+992) 980850707
Email: doniyor_sanginov@mail.ru

Мирализода Исфандиёр Қарахон,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, мудири кафедраи ҳуқуқи инсон ва
ҳуқуқшиносии муқоисавӣ, доктори илмҳои
ҳуқуқшиносӣ, профессор
Тел.: (+992) 908483869
Email: isfand_1986@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.6. Ҳуқуқи замин; ҳуқуқи захираҳои табиӣ; ҳуқуқи экологӣ; ҳуқуқи
кишоварзӣ

Мукаарриз: Азиззода У.А., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Аннотатсия. Мақола ба таҳлили муқоисавии таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ (ИМА, Олмон, Шветсия, Нидерланд) дар соҳаи танзими ҳуқуқии муносибатҳои замин ва баррасии имкониятҳои татбиқи он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ ва тағйироти куллии муносибатҳои замин, масъалаи танзими самараноки истифода ва ҳифзи замин дар Тоҷикистон аҳамияти махсус пайдо мекунад. Дар мақола усулҳои муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, таърихӣ, системавӣ-сохторӣ ва таҳлили қонунгузорию адабиёт истифода шудаанд. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки дар кишварҳои пешрафта давлат нақши асосиро дар муайянсозии қоидаҳои бозори замин, маҳдудсозии ҳуқуқи моликияти хусусӣ дар манфиати ҷомеа, ҳифзи замин ҳамчун сарвати миллии ва назорати истифодаи он мебозад. Таҷрибаи хориҷӣ собит мекунад, ки ҳар қадар иқтисод рушдёфта бошад, танзими давлатӣ пурзӯртар мегардад. Дар ин замина, муаллифон барои Тоҷикистон тавсия медиҳанд, ки механизмҳои минтақабандии кишоварзӣ, банақшагии стратегии истифодаи замин, ташкили низоми самараноки назорати давлатӣ ва ҷорӣ намудани мониторинги заминро татбиқ намояд. Ғайр аз ин, зарурати тақмили Кодекси замини ҚТ ва таҳияи санадҳои ҳуқуқӣ оид ба амалиёти замин таъкид шудааст. Мақола барои олимони, коршиносон, аспирантон ва донишҷӯёни соҳаи ҳуқуқи замин, экологӣ ва кишоварзӣ пешбинӣ шудааст.

Калидвожаҳо: ҳуқуқи замин, танзими ҳуқуқӣ, муносибатҳои замин, кишварҳои хориҷӣ, таҷрибаи хориҷӣ, ИМА, Олмон, Шветсия, Нидерланд, Тоҷикистон, минтақабандии кишоварзӣ, банақшагии истифодаи замин, назорати давлатӣ, моликияти давлатӣ, моликияти хусусӣ, ҳифзи замин, истифодаи самараноки замин, Кодекси замин, мониторинги замин, иқтисоди бозорӣ

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЗЕМЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ И ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИХ ОПЫТА В ТАДЖИКИСТАНЕ

Сангинзода Дониёр Шомахмад,

Академия наук Республики Таджикистан,
институт государства и права, заместитель
директора по научной и учебной работе, доктор
юридических наук, профессор
Тел.: (+992) 980850707
Email: doniyor_sanginov@mail.ru

Мирализода Исфандиёр Карахон,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, заведующий кафедрой
прав человека и сравнительного правоведения,
доктор юридических наук, профессор
Тел.: (+992) 908483869
Email: isfand_1986@mail.ru

Научная специальность: 5.5.6. Земельное право; право природных ресурсов;
экологическое право; аграрное право

Рецензент: Азиззода У.А., доктор юридических наук, профессор

Аннотация. Статья посвящена сравнительному анализу зарубежного опыта (США, Германия, Швеция, Нидерланды) в сфере правового регулирования земельных отношений и рассмотрению возможностей его применения в Республике Таджикистан. В условиях перехода к рыночной экономике и кардинальных изменений земельных отношений, проблема эффективного регулирования использования и охраны земли в Таджикистане приобретает особую актуальность. В статье использованы сравнительно-правовой, исторический, системно-структурный методы, а также методы анализа законодательства и литературы. Результаты исследования показывают, что в развитых странах государство играет ведущую роль в определении правил земельного рынка, ограничении права частной собственности в интересах общества, охране земли как национального достояния и контроле за её использованием. Зарубежный опыт подтверждает, что чем более развита экономика, тем сильнее государственное регулирование. В этой связи авторы рекомендуют Таджикистану внедрить механизмы сельскохозяйственного зонирования, стратегического планирования землепользования, создания эффективной системы государственного контроля и внедрения мониторинга земель. Кроме того, подчёркивается необходимость совершенствования Земельного кодекса РТ и разработки правовых актов, регулирующих земельные операции. Статья предназначена для учёных, экспертов, аспирантов и студентов в области земельного, экологического и аграрного права.

Ключевые слова: земельное право, правовое регулирование, земельные отношения, зарубежные страны, зарубежный опыт, США, Германия, Швеция, Нидерланды, Таджикистан, сельскохозяйственное зонирование, планирование землепользования, государственный контроль, государственная собственность, частная собственность, охрана земель, эффективное использование земель, Земельный кодекс, мониторинг земель, рыночная экономика.

LEGAL REGULATION OF LAND RELATIONS IN FOREIGN COUNTRIES AND THE POSSIBILITIES OF USING THEIR EXPERIENCE IN TAJIKISTAN

Sanginzoda Doniyor Shomakhma,
National Academy of Sciences of Tajikistan,
Institute of State and Law, Deputy Director for
Scientific and Educational Work, Doctor of Legal
Sciences, Professor

Tel.: (+992) 980850707
Email: doniyor_sanginov@mail.ru

Miralizoda Isfandiyor Qarakhon,
Tajik National University, Faculty of Law, Head of
the Department of Human Rights and Comparative
Law, Doctor of Legal Sciences, Professor
Tel.: (+992) 908483869
Email: isfand_1986@mail.ru

Scientific specialty: 5.5.6. Land Law; Natural Resources Law; Environmental Law;
Agricultural Law.

Reviewer: Azizzoda U.A., Doctor of Legal Sciences, Professor

Abstract. The article is devoted to a comparative analysis of foreign experience (USA, Germany, Sweden, the Netherlands) in the field of legal regulation of land relations and the consideration of possibilities for its application in the Republic of Tajikistan. In the context of the transition to a market economy and fundamental changes in land relations, the issue of effective regulation of land use and protection in Tajikistan is of particular relevance. The article employs comparative-legal, historical, systemic-structural methods, as well as methods of legislative and literature analysis. The results of the study show that in developed countries, the state plays a leading role in determining the rules of the land market, restricting the right of private property in the public interest, protecting land as a national asset, and controlling its use. Foreign experience confirms that the more developed the economy, the stronger the state regulation. In this regard, the authors recommend that Tajikistan implement mechanisms of agricultural zoning, strategic land-use planning, the establishment of an effective state control system, and the introduction of land monitoring. Furthermore, the need to improve the Land Code of the Republic of Tajikistan and to develop legal acts regulating land transactions is emphasized. The article is intended for scholars, experts, postgraduate students, and students in the fields of land law, environmental law, and agricultural law.

Keywords: land law, legal regulation, land relations, foreign countries, foreign experience, USA, Germany, Sweden, the Netherlands, Tajikistan, agricultural zoning, land-use planning, state control, state ownership, private ownership, land protection, efficient land use, Land Code, land monitoring, market economy.

Муқаддима. Дар шароити гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон ба иқтисоди бозорӣ ва тағйироти куллии муносибатҳои заминӣ, масъалаи танзими самараноки истифода ва ҳифзи замин яке аз мавзӯҳои муҳимтарин дар илми ҳуқуқшиносӣ ва иқтисод мебошад. Замин ҳамчун сарвати асосии миллӣ, асоси фаъолияти иқтисодӣ ва объекти муносибатҳои ҳуқуқӣ мақоми махсус дорад. Аз ин рӯ, омӯзиши равияҳои гуногуни танзими истифодаи замин дар кишварҳои Ғарб бо иқтисоди бозорӣ барои пешгирӣ аз хатогиҳои эҳтимолӣ дар роҳи тақмили қонунгузории замини Тоҷикистон аҳамияти бузург дорад.

Таҷрибаи кишварҳои пешрафтаи Ғарб дар ин самт метавонад барои Тоҷикистон ҳамчун модели муфид хизмат кунад, вале бо назардошти хусусиятҳои миллӣ, иқлимӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии кишвар, тақлиди кӯр-кӯронаи онҳо метавонад ба хатогиҳои ҷиддӣ оварда расонад. Ба ин хотир, омӯзиши амиқ ва муқоисавии механизмҳои танзими муносибатҳои замин дар кишварҳои пешрафта ва имкониятҳои татбиқи онҳо дар Тоҷикистон аз аҳамияти илмӣ ва амалӣ бархурдор мебошад.

Дар адабиёти ҳуқуқии тоҷик масъалаи муқоисаи ҳамаҷонибаи механизмҳои танзими муносибатҳои заминӣ дар кишварҳои хориҷӣ ва татбиқи онҳо дар шароити Тоҷикистон то ҳол ба таври кофӣ омӯхта нашудааст.

Дар ин замина, таҳқиқоти олимони амрикоӣ, аврупоӣ ва рус дар соҳаи танзими замин, аз қабيلي Франк Дж. Поппер⁶¹⁰, Вольфганг Маркс⁶¹¹, Ян ван дер Мёлен⁶¹², Майкл Дж. Л. Кауи⁶¹³, Джеральд К. Матске⁶¹⁴ ва дигарон⁶¹⁵ барои ташаккули назария ва амалияи ҳукуки замин саҳми назаррас гузоштаанд.

Мақсади ин таҳқиқот таҳлили таҷрибаи пешрафтаи кишварҳои хориҷӣ дар соҳаи танзими муносибатҳои замин ва муайян намудани имкониятҳои истифодаи он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Вазифаҳои асосии таҳқиқот инҳоянд:

1. Омӯзиши таҷрибаи Иёлоти Муттаҳидаи Амрико дар танзими истифодаи заминҳои давлатӣ.

2. Таҳлили маҳдудиятҳои ҳукуки моликияти хусусӣ дар кишварҳои Аврупо.

3. Баррасии усули минтақабандии кишоварзӣ ҳамчун воситаи танзим.

4. Омӯзиши чораҳои маъмурӣ ва банақшагии истифодаи замин дар кишварҳои Аврупо.

5. Таҳлили сохтори моликияти давлатӣ ба замин.

6. Пешниҳоди тавсияҳо оид ба тақмили қонунгузори замини Тоҷикистон.

Дар ин мақола бори нахуст дар ҳуқуқшиносии тоҷик таҳлили комплексӣ ва бонизомии таҷрибаи танзими муносибатҳои замин дар ИМА, Олмон, Шветсия, Нидерланд ва дигар кишварҳои пешрафта бо дарназардошти татбиқи онҳо дар шароити Тоҷикистон гузаронида мешавад. Дар асоси таҳлили адабиёти хориҷӣ, муаллифон самтҳои афзалиятноки танзими давлатӣ ва тавсияҳои мушаххас оид ба тақмили қонунгузори замини Тоҷикистонро пешниҳод мекунад.

Методҳо. Дар таҳқиқот методҳои зерин истифода шудаанд:

1. Усули муқоисавӣ-ҳуқуқӣ – барои муқоисаи низомии танзими замин дар ИМА, кишварҳои Аврупо (Олмон, Шветсия, Нидерланд) ва Тоҷикистон. Ин усул дар асоси таҳлили асарҳои олимони хориҷӣ истифода шудааст.

2. Усули таърихӣ – барои омӯзиши ташаккули бозори замин дар кишварҳои Ғарб, аз ҷумла раванди хусусӣ намудани замин ва тағйироти консепсияи моликият дар тӯли асрҳо иҷро гардидааст.

3. Усули системавӣ-сохторӣ – барои таҳлили сохтори танзими давлатии муносибатҳои заминӣ, аз ҷумла барномаҳои минтақавӣ, минтақабандӣ ва банақшагирии истифодаи замин ба саомон расонида шудааст.

4. Усули таҳлили назариявӣ – барои омӯзиши назарияҳои ҳукуки замин дар кишварҳои хориҷӣ ва муайян намудани самтҳои афзалиятноки танзими давлатӣ истифода гардидааст.

5. Усули таҳлили қонунгузорӣ – барои баррасии санадҳои меъёрии ҳуқуқии кишварҳои пешрафта дар соҳаи танзими замин истифода шудааст.

6. Усули таҳлили адабиёт – барои омӯзиши қорҳои илмӣ олимони хориҷӣ дар соҳаи ҳукуки замин ва экология мавриди истифода қарор гирифтааст.

Манбаҳои таҳқиқотро санадҳои меъёрии ҳуқуқии ИМА, Олмон, Шветсия, Нидерланд ва дигар кишварҳои Аврупо, қорҳои илмӣ олимони хориҷӣ дар соҳаи ҳукуки замин ва экология, инчунин мақолаҳои илмӣ аз маҷаллаҳои ҳуқуқӣ ташкил медиҳанд.

Натиҷаҳо.

1. Таҷрибаи Иёлоти Муттаҳидаи Амрико (ИМА) дар танзими истифодаи заминҳои давлатӣ. Дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико дар танзими истифодаи заминҳои давлатӣ иҷрои

⁶¹⁰ Popper F.J. The New American Land Use Planning / F.J. Popper. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986. – 400 p.

⁶¹¹ Marx W. German Land Law: History and Modernity / W. Marx. – Berlin: Springer, 2014. – 312 p.

⁶¹² Meulen J. van der. Agricultural Land Use Planning in the Netherlands / J. van der Meulen. – The Hague: Wageningen Academic Publishers, 2016. – 220 p.

⁶¹³ Cowie M.J.L. European Land Law and Its Environmental Dimensions / M.J.L. Cowie. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 250 p.

⁶¹⁴ Matzke G.C. Federal Land Management in the United States / G.C. Matzke. – Washington DC: Government Printing Office, 1987. – 345 p.

⁶¹⁵ Skogh G. Swedish Land Use Regulation and Its Economic Effects / G. Skogh. – Stockholm: Stockholm University Press, 1998. – 180 p.; Smith C.H. Agricultural Zoning in the United States / C.H. Smith. – New York: Routledge, 2007. – 250 p.

барномаҳои комплекси минтақавӣ нақши муҳим мебозад. Аввалин таҷриба дар ин самт чорабиниҳои васеи давлатӣ оид ба рушди иқтисоди "минтақаи фалокат" буданд, ки ҳудуди ҳафт иёлотро дар ҷанубу шарқи кишвар (водиҳои дарёи Теннессӣ) фаро гирифта буд. Аз соли 1933 ин чорабиниҳоро Агентӣ – Идораи водиҳои дарёи Теннессӣ (TVA) амалӣ месозад. Яке аз самтҳои ин барномаи серсоҳаи комплекси минтақавӣ беҳбуди ҳолати захираҳои заминӣ буд, ки дар ибтидои солҳои 30-ум аз баҳши хусусӣ харидаи давлат буд⁶¹⁶. Истифодаи васеи барномаҳои комплекси ҳамчун самти асосии ҳалли масъалаҳои мубрами минтақавӣ дар ИМА аз соли 1965 дар асоси қабули қонуни рушди ноҳияи Аппалачӣ оғоз гардид. Ин таҷриба нишон медиҳад, ки давлат метавонад бо роҳи барномаҳои мақсаднок истифодаи заминҳоро ба манфиати ҷомеа танзим намояд. Олими амрикоӣ Франк Дж. Поппер дар таҳқиқоти худ таъкид мекунад, ки дар ИМА равиш ба истифодаи замин аз нақшаҳои саҳти давлатӣ ба моделҳои интерактивиҳои идоракунӣ, ки дар он ҷомеаҳои маҳаллӣ низ нақши асосӣ мебозанд, тағйир ёфтааст⁶¹⁷. Ин равиш барои барномаҳои серсоҳаи минтақавӣ дар водиҳои Теннессӣ хос мебошад. Олими дигари амрикоӣ Джеральд К. Матцке дар таҳқиқоти худ дар бораи ҳуқуқи моликияти давлатӣ дар ИМА қайд мекунад, ки ҳангоми таҳияи қонунгузориҳои миллий оид ба идораи заминҳои давлатӣ, Конгресси ИМА баъзе ваколатҳои худро ба иёлот вогузор кардааст, ки ин боиси пайдоиши системаи серзинаи идораи заминҳо гардид⁶¹⁸. Дар ИМА, минтақабандии кишоварзӣ ҳамчун усули асосии танзими истифодаи заминҳои хусусӣ маъмул аст. Ин усул ба давлат имкон медиҳад, ки истифодаи заминро дар ҳудуди минтақаҳои муайян назорат кунад. Ба ақидаи Чарльз Х. Смит, ин усул ба давлат имкон медиҳад, ки рушди минтақаҳои деҳот ва шаҳрро бевосита зерин назорат гирад ва ба ин васила биноҳои истиқоматӣ танҳо дар сурате иҷозат дода шавад, ки ба эҳтиёҷоти ҳоҷагӣ зарур бошанд⁶¹⁹. Ҳуқуқи моликияти давлатӣ ба заминҳо дар ҳамаи кишварҳои институтҳои мураккаби ҳуқуқиро ифода мекунад, ки бар асоси омезиши ваколатҳои ихтиёрдорӣ, танзим ва идоракунӣ ҳукумати федералӣ ва иёлот (провинсия) дар заминаи тамоюли афзоиши нақши ҳокимияти марказӣ асос ёфтааст. Ҳуқуқи моликияти федералӣ дар ИМА дар Конститутсия ҳамчун ҳуқуқи Конгресс ба ихтиёрдории қаламрави ба Иёлоти Муттаҳида тааллуқдошта ва наشري қоидаву қарорҳои зарурӣ дар ин робита муайян шудааст. Ҳангоми таҳияи қонунгузориҳои миллий оид ба идораи заминҳои давлатӣ, Конгресси ИМА баъзе ваколатҳои худро ба иёлот вогузор кардааст, аз ин рӯ системаи идораи заминҳо дар ИМА дар тӯли солҳо серзина гардида, симбиози хоси қонунгузориҳои федералӣ, фаъолияти амалии мақомоти танзимкунандаи федералӣ бо функцияҳои иҷроия ва захираҳои бучетии зинаҳои поёнии ҳокимияти давлатӣ мебошад. Олими амрикоӣ Джеральд К. Матцке дар таҳқиқоти худ қайд мекунад, ки ҳангоми таҳияи қонунгузориҳои миллий оид ба идораи заминҳои давлатӣ, Конгресси ИМА баъзе ваколатҳои худро ба иёлот вогузор кардааст, ки ин боиси пайдоиши системаи серзинаи идораи заминҳо гардид⁶²⁰.

2. Маҳдудиятҳои ҳуқуқи моликияти хусусӣ дар кишварҳои Аврупо. Дар кишварҳои пешрафтаи Аврупо нақши давлат дар маҳдудсозии ҳуқуқи моликияти хусусӣ ба замин хеле намоён аст. Конститутсияи Олмон ҳуқуқи соҳиби заминро бо уҳдадорӣҳои истифодаи молу мулк дар манфиати ҷомеа маҳдуд мекунад, ки ин дар маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқӣ оид ба танзими аҳдҳои марбут ба замин, тартиби маскунсозӣ, талабот ва манъиятҳо дар соҳаи агротехника, чорабиниҳои нигоҳдорӣ ва ғамхорӣ аз замин зоҳир мешавад. Қонуни замини ин кишвар ба тақсим кардани ҳоҷагиҳои деҳқонӣ ва заминҳо ҳангоми мерос ва дигар тағйири соҳибон роҳ намедиҳад. Истифодаи ғайримақсад ё ғайрисамараноки заминҳои кишоварзӣ

⁶¹⁶ Басаев И.Б., Иналов Б.-А.М. Зарубежный опыт регулирования земельных отношений // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2007. – Т. 5. – № 4. – Ч. 2. – С. 36.

⁶¹⁷ Popper F.J. The New American Land Use Planning / F.J. Popper. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986. – 345 p.

⁶¹⁸ Matzke G.C. Federal Land Management in the United States / G.C. Matzke. – Washington DC: Government Printing Office, 1987. – 207 p.

⁶¹⁹ Smith, C. H. Agricultural Zoning in the United States / C. H. Smith. – New York: Routledge, 2007. – 102 p.

⁶²⁰ Matzke G.C. Federal Land Management in the United States / G.C. Matzke. – Washington DC: Government Printing Office, 1987. – 207 p.

манъ карда мешавад⁶²¹. Олими олмонӣ Вольфганг Маркс дар таҳлили ҳуқуқи замини Олмон қайд мекунад, ки низоми танзими истифодаи замин дар Олмон аз принципи «замин на танҳо мол, балки амвол» бармеояд ва давлат ҳуқуқ дорад барои ҳифзи манфиатҳои чомеа истифодаи заминро маҳдуд намояд⁶²². Ин принцип ба маҳдудиятҳои оид ба чудо кардани заминҳо ҳангоми мерос асос мегузорад.

Дар Шветсия асосҳои ҳуқуқи даҳлати ҳукумат ба бозори замин дар санади қонунгузори соли 1965 гузошта шудаанд. Мувофиқи он, харидорони ба ҳешовандони ғурушанда мансуб набуда, бояд барои харид ба бозрасии давлатӣ муроҷиат кунанд. Дар сурати рад, бозраси ҳуди ӯ маҷбур аст қитъаи заминро ба нархи аҳд байни харидор ва ғурушанда харидорӣ кунад. Чунин тартиб барои пешгирии сӯиистифода аз замин ва истифодаи ғайрикишоварзии он қорӣ карда шудааст. Ин равиш барои бисёре аз кишварҳои Аврупои Ғарбӣ хос мебошад. Олими шведӣ Йоран Ског ин тартибро ҳамчун воситаи самараноки пешгирии сӯиистифода аз замин ва таъмини истифодаи дурусти он барои кишоварзӣ арзёбӣ мекунад⁶²³.

Дар Нидерланд, танзими давлатии истифодаи замин ба сатҳи банақшагии дохили ҳоҷагӣ паҳн мешавад. Олими нидерландӣ Ян ван дер Мёлен қайд мекунад, ки дар Нидерланд танзими давлатии истифодаи замин то сатҳи банақшагии дохили ҳоҷагӣ паҳн мешавад ва ба он манъи ҷаронидани ҷорво дар қитъаҳои ба ҳудудҳои экологӣ ҳассос дохилшуда дохил мешавад⁶²⁴.

Роҳи маъмултарини танзими истифодаи заминҳои хусусӣ (аз ҷумла дар ИМА) минтақабандии кишоварзӣ ҳамчун усули таъсири ҳуқуқӣ ба истифодаи замини ҳатто дар моликияти хусусӣ мебошад. Дар амал, минтақабандӣ дар чудо кардани минтақаҳои махсуси истифодаи замин дар ҳудуди воҳиди маъмурӣ, муқаррар намудани режими махсуси ҳуқуқи замин дар дохили онҳо ва амалисозии назорати давлатӣ оид ба риояи он ифода меёбад. Ҳангоми минтақабандӣ, ҳуқуқи истифодабарандаи замин ба тағйир додани хусусиятҳои замин чудо аз ҳуди ҳуқуқи моликият баррасӣ карда мешавад. Ин равиш амалан рушди минтақаҳои деҳот ва шаҳро зерин назорат мегирад. Минтақабандии кишоварзӣ асосан механизми маҷбуриест, зеро ҳудуди муайяне минтақаи кишоварзӣ эълон карда мешавад ва ҳамаи соҳибони замин дар дохили он уҳдадоранд дастурҳои дахлдорро, ки ба пешгирии ҳама гуна истифодаи ғайрикишоварзии замин дар чунин минтақаҳо рағбона шудаанд, иҷро кунанд. Барои минтақаҳои кишоварзӣ чунин минтақабандии истисноӣ аксар вақт андозаҳои зиёд барои ташкили истеҳсоли самараноки тиҷоратии кишоварзӣ пешбинӣ шудаанд; биноҳои истикоматӣ танҳо дар сурате иҷозат дода мешаванд, ки онҳо ба эҳтиёҷоти ҳоҷагӣ зарур бошанд. Олими амрикоӣ Чарльз Х. Смит дар таҳқиқоти худ дар бораи минтақабандии замин дар ИМА қайд мекунад, ки ин усул ба давлат имкон медиҳад, ки рушди минтақаҳои деҳот ва шаҳро бевосита зерин назорат гирад⁶²⁵. Дар кишварҳои Аврупо ҳамчун ҷораҳои танзими маъмурии истифодаи заминҳои хусусӣ назорати ифлосшавӣ, нигоҳдории ҳолати ҳуби ландшафт, риояи ҷораҳои муайяни ҳифзи хок ва стандартҳои ягонаи саҳти истифодаи кимиёвии ҳоҷагии деҳқонӣ истифода мешаванд. Нисбати вайронкунандагон системаи ҷаримаҳо татбиқ карда мешавад. Ҷораи дигари танзим банақшагирии истифодаи замин мебошад, ки дар гузашта барои мақсадҳои нисбатан маҳдуд, масалан, ҷудокунии ҳудудҳо ба боғҳои миллӣ, минтақаҳои афзалиятноки рушди кишоварзӣ, шаҳрӣ ва саноатӣ истифода мешуд. Дар робита бо сиёсати нави аграрии Аврупо, банақшагирии истифодаи замин самтҳои нава пайдо кардааст. Аз ҷумла, ба ҷораҳои он ҷудокунии "минтақаҳои экологӣ ҳассос", банақшагирии истифодаи ҳудудҳои обгиранда, ки риояи ҷораҳои муайяни ҳифзи

⁶²¹ . Басаев И.Б., Иналов Б.-А.М. Зарубежный опыт регулирования земельных отношений // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2007. – Т. 5. – № 4. – Ч. 2. – С. 37.

⁶²² Marx W. German Land Law: History and Modernity / W. Marx. – Berlin: Springer, 2014. – 211 p.

⁶²³ Skogh, G. Swedish Land Use Regulation and Its Economic Effects / G. Skogh. – Stockholm: Stockholm University Press, 1998. – 89 p.

⁶²⁴ Meulen J. van der. Agricultural Land Use Planning in the Netherlands / J. van der Meulen. – The Hague: Wageningen Academic Publishers, 2016. – 143 p.

⁶²⁵ Smith, C. H. Agricultural Zoning in the United States / C. H. Smith. – New York: Routledge, 2007. – 102 p.

муҳити зистро пешбинӣ мекунад, дохил мешаванд. Дар баъзе кишварҳо танзими давлатии истифодаи замин то сатҳи банақшагии дохили хочагӣ паҳн мешавад. Ба ин чораҳо манъи чаронидани чорво дар қитъаҳои ба ҳудудҳои экологӣ ҳассос дохилшуда, ҷудокунии минтақаҳои буферӣ дар канори обҳо дохил мешаванд. Дар Олмон, Нидерланд, Шветсия маҳдудиятҳои қонунии муайян оид ба рушди чорводорӣ саноатӣ, хусусан дар мавриди ихроҷи пору, вучуд доранд. Олими нидерландӣ Ян ван дер Мёлен қайд мекунад, ки дар Нидерланд танзими давлатии истифодаи замин то сатҳи банақшагии дохили хочагӣ паҳн мешавад ва ба он манъи чаронидани чорво дар қитъаҳои ба ҳудудҳои экологӣ ҳассос дохилшуда дохил мешавад⁶²⁶.

3. Таҷрибаи Русия дар танзими муносибатҳои заминӣ. Дар Русия, низоми танзими муносибатҳои заминӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ ташаккул ёфтааст. Р.Х. Гиззатуллин қайд мекунад, ки ҳуқуқи замин дар системаи ҳуқуқ мақоми мустақил дорад ва он бо дигар соҳаҳои ҳуқуқ робитаи зич дорад⁶²⁷. Н.П. Воронина дар таҳлили системаи ҳуқуқи замин қайд мекунад, ки дар кишварҳои пешрафта ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи мустақил ташаккул ёфтааст ва он бо дигар соҳаҳои ҳуқуқ робитаи зич дорад⁶²⁸. А.Я. Рыженков дар таҳқиқоти худ қайд мекунад, ки принципҳои ҳуқуқи замин системаи ташаккулёфтaro ташкил медиҳанд ва ба рушди ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи илм мусоидат мекунад⁶²⁹. А.Д. Коваль қайд мекунад, ки ҳуқуқи замин ҳамчун як ҷузъи муносибат бо соҳаҳои дигари ҳуқуқ баромад мекунад⁶³⁰.

Таҳлил ва баррасӣ. Таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ нишон медиҳад, ки ҳар қадар кишварҳо аз нигоҳи иқтисоди пешрафтатар бошанд, танзими давлатии муносибатҳои замин дар онҳо саҳттар ташкил карда шудааст. Дар аксари онҳо гурӯҳҳои меъёрҳои ҳуқуқии замин амал мекунад ё соҳаи мустақили қонунгузории замин оид ба танзими муносибатҳои замин ташаккул ёфтааст. Дар таҳлили низоми ҳуқуқи замин дар кишварҳои Аврупо, ки дар аксари кишварҳои Аврупо гурӯҳҳои меъёрҳои ҳуқуқии замин амал мекунад ва онҳо ба унсурҳои иқтисодӣ, экологӣ ва иҷтимоӣ таваҷҷуҳи махсус доранд.

Бо назардошти таҷрибаи кишварҳои пешрафта, барои Тоҷикистон зарур аст, ки механизмҳои зерин ҷорӣ карда шаванд:

- Минтақабандии кишоварзӣ – ҷудо кардани минтақаҳои махсуси истифодаи замин ва муқаррар намудани речаи махсуси ҳуқуқӣ дар дохили онҳо.

- Банақшагии истифодаи замин – таҳияи нақшаҳои истифодаи замин барои минтақаҳои экологӣ ҳассос, ҳудудҳои обгиранда ва дигар минтақаҳои махсус.

- Назорати давлатии истифодаи замин – ташкили низоми самараноки назорати давлатӣ оид ба риояи қоидаҳои истифодаи замин.

Ғайр аз ин, бояд тартиби амалиёти қитъаҳои замин таҳия карда шавад, маҳдудиятҳои муайян дар талаботи қонунгузории замин муайян карда шаванд. Маҳдудияти ҳадди ниҳии қитъаҳои замини ба моликият додашаванда бояд муқаррар гардида, бо ин роҳ заминдорӣ калон пешгирӣ карда шавад. Барои истифодаи ғайрисамараноки замин ҷавобгарии саҳт бояд ҷорӣ карда шавад.

Таҷрибаи хориҷӣ шаҳодат медиҳад, ки бо назардошти ҳосиятҳои умумӣ ва хосси замин ҳамчун объекти ғайриманқул, дар мавриди захираҳои замин истифодаи имконоти ҳам

⁶²⁶ Meulen J. van der. Agricultural Land Use Planning in the Netherlands / J. van der Meulen. – The Hague: Wageningen Academic Publishers, 2016. – 143 p.

⁶²⁷ Гиззатуллин Р.Х. Земельное право в системе российского права // Правовое государство: теория и практика. – 2019. – № 4 (58). – С. 164–172.

⁶²⁸ Воронина Н.П. Земельное право как отрасль права, наука и учебная дисциплина / Н.П. Воронина, И.С. Онищенко ; Федеральная служба исполнения наказаний, Вологодский институт права и экономики. – Вологда, 2018. – С. 4–20.

⁶²⁹ Рыженков А.Я. Принципы современного земельного права: система и тенденции её реформирования // Российская юстиция. – 2014. – № 7. – С. 6–10.

⁶³⁰ Коваль А.Д. Земельное право как составная часть взаимоотношений с иными отраслями российского права // Актуальные проблемы земельного, природоресурсного и экологического права. – Москва, 2018. – С. 64–67.

қонуни маданӣ ва ҳам қонуни замин, дар ҳоле ки қонуни замин афзалият дорад, мақсаднок аст.

Самтҳои афзалиятноки танзими муносибатҳои замин дар сатҳи давлатӣ инҳо мебошанд:

- Ташаққули пояи меъёрии-ҳуқуқӣ, пеш аз ҳама, тасдиқи Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон, коркарди шартҳои истифодаи самаранок ва ҳифзи заминҳои кишоварзӣ;

- Ташкил ва таъмини молиявии таҳия ва азхудкунии лоиҳаҳои заминсозӣ барои гурӯҳҳои асосии истифодабарандагони замин;

- Асоснокии маҳдудияти масоҳат ба соҳибияти ягона барои минтақаҳои гуногун;

- Таҳияи санадҳои қонунгузорӣ, ки шакл ва механизмҳои амалисозии амалиёти заминиро муайян мекунанд;

- Ташкили мониторинги замин.

Дар кишварҳои пешрафта ҳуқуқи замин ҳамчун соҳаи мустақил ташаққул ёфтааст ва он бо дигар соҳаҳои ҳуқуқ робитаи зич дорад. Ин равиш метавонад барои Тоҷикистон низ муфид бошад.

Бо назардошти шаклҳои муқарраршудаи моликияти замин, зарур аст, ки кор ба ҳалли масъалаҳои баланд бардоштани самаранокии истифодаи замин равона карда шавад:

- Ба беҳсозии шаклҳои истифодаи хоҷагии замин, аз ҷумла андозаҳои асосноки заминҳо барои пешбурди самараноки истеҳсоли кишоварзӣ;

- Таҳия ва азхудкунии механизми иқтисодии муносибатҳои заминӣ ва ҷузъҳои асосии он – рентаи заминӣ, баҳогузорӣ ва нархи замин, андозаи замин;

- Танзими давлатии заминдорӣ ва истифодаи замин.

Хулоса. Дар асоси таҳқиқоти гузаронидашуда, метавон хулосаҳои зеринро баровард:

1. Таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ нишон медиҳад, ки давлат нақши асосӣ дар муайянсозии қоидаҳои бозори замин, ҳифзи замин ҳамчун сарвати миллӣ, пешгирии сӯиистифода ва таъмини адолати иҷтимоӣ мебошад. Дар кишварҳои пешрафта, танзими давлатии муносибатҳои замин саҳт ташкил карда шудааст ва онҳо усулҳои гуногуни танзим, аз қабili минтақабандӣ, банақшагии истифодаи замин, назорати ифлосшавӣ ва ғайраро истифода мебаранд.

2. Барои Тоҷикистон, ки дар марҳилаи такмили қонунгузории замин қарор дорад, омӯзиши таҷрибаи ИМА, Олмон, Шветсия ва дигар кишварҳо, бо назардошти хусусиятҳои миллӣ, иқлимӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии кишвар, метавонад барои пешгирӣ аз хатогиро ва ташаққули сиёсати муассири заминӣ мусоидат намояд. Махсусан, таҷрибаи минтақабандӣ ва банақшагии истифодаи замин метавонад барои Тоҷикистон муфид бошад.

3. Самтҳои афзалиятноки танзими муносибатҳои заминӣ дар Тоҷикистон бояд дохил карда шаванд: ташаққули пояи меъёрии-ҳуқуқӣ, ташкил ва таъмини молиявии лоиҳаҳои заминсозӣ, асоснокии маҳдудияти масоҳат ба соҳибияти ягона, таҳияи санадҳои қонунгузорӣ, ки шакл ва механизмҳои амалисозии амалиёти заминиро муайян мекунанд, ташкили мониторинги замин.

4. Бо назардошти таҷрибаи хориҷӣ, дар Тоҷикистон зарур аст, ки механизмҳои зерин ҷорӣ карда шаванд: минтақабандии кишоварзӣ, банақшагии истифодаи замин, назорати давлатии истифодаи замин. Ғайр аз ин, бояд тартиби амалиёти қитъаҳои замин таҳия карда шавад, маҳдудияти ҳадди ниҳии қитъаҳои замини ба субъектон додашаванда муқаррар гардад.

Адабиёт:

1. Басаев И.Б., Иналов Б.-А.М. Зарубежный опыт регулирования земельных отношений // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2007. – Т. 5. – № 4. – Ч. 2. – С. 36–40.

2. Воронина Н.П. Земельное право, как отрасль права, наука и учебная дисциплина / Н.П. Воронина, И.С. Онищенко; Федеральная служба исполнения наказаний, Вологодский институт права и экономики. – Вологда, 2018. – С. 4–20.

3. Воронина Н.П. Земельное право, как отрасль права, наука и учебная дисциплина / Н.П. Воронина, И.С. Онищенко; Федеральная служба исполнения наказаний, Вологодский институт права и экономики. – Вологда, 2023. – С. 4–26.
4. Гиззатуллин Р.Х. Земельное право в системе российского права // Правовое государство: теория и практика. – 2019. – № 4 (58). – С. 164–172.
5. Коваль А.Д. Земельное право, как составная часть взаимоотношений с иными отраслями российского права // Актуальные проблемы земельного, природоресурсного и экологического права. – Москва, 2018. – С. 64–67.
6. Рыженков А.Я. Принципы современного земельного права: система и тенденции её реформирования // Российская юстиция. – 2014. – № 7. – С. 6–10.
7. Федотов К.Н. Земельное право, как отрасль права / К.Н. Федотов, П.О. Филиппова // Студенческий. – 2023. – № 24-5 (236). – С. 4–5.
8. Шишов Д.А. Совершенствование нормативного обеспечения права ограниченного пользования чужим земельным участком (сервитут) как условие развития отдельных отраслей экономики / Д.А. Шишов, Е.А. Степанова, Е.В. Козырева // Качественный рост российского агропромышленного комплекса: возможности, проблемы и перспективы: Материалы деловой программы XXVII международной агропромышленной выставки. – 2018. – С. 85–87.
9. Cowie M.J.L. European Land Law and Its Environmental Dimensions / M.J.L. Cowie. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 250 p.
10. Marx W. German Land Law: History and Modernity / W. Marx. – Berlin: Springer, 2014. – 312 p.
11. Matzke G.C. Federal Land Management in the United States / G.C. Matzke. – Washington DC: Government Printing Office, 1987. – 345 p.
12. Meulen J. van der. Agricultural Land Use Planning in the Netherlands / J. van der Meulen. – The Hague: Wageningen Academic Publishers, 2016. – 220 p.
13. Popper F.J. The New American Land Use Planning / F.J. Popper. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986. – 400 p.
14. Skogh G. Swedish Land Use Regulation and Its Economic Effects / G. Skogh. – Stockholm: Stockholm University Press, 1998. – 180 p.
15. Smith C.H. Agricultural Zoning in the United States / C.H. Smith. – New York: Routledge, 2007. – 250 p.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

**ҲУҚУКИ ЧИНОЯТӢ ВА КРИМИНОЛОГИЯ; ҲУҚУКИ ИҶРОИ ҶАЗОИ
ЧИНОЯТӢ (ИХТИСОС: 5.5.8) – УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ;
УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5.5.8)**

БАЪЗЕ ПРОБЛЕМАҲОИ САВДОИ ОДАМОН

Шарипов Такдиршоҳ Шарипович,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, профессори кафедраи ҳуқуқи
чиноятӣ ва муқовимат бо коррупсия, доктори
илмҳои ҳуқуқшиносӣ
Тел.: (+992) 905559082
Email: law.tnu.tj@gmail.com

Саидзода Ҷумахон Зикриё,
Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба
номи Абуалӣ ибни Сино, сардори шуъбаи
назорати ҳуқуқӣ, ассистенти кафедраи фанҳои
ҷомеашиносӣ
Тел.: (+992) 000900080
Email: jumakhon-1989@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.8. Ҳуқуқи чиноятӣ ва криминология; ҳуқуқи иҷрои ҷазои
чиноятӣ

Муқарриз: Сафарзода А.И., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур масъалаҳои назариявӣ ва амалии муқовимат ба савдои одамон мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Савдои одамон ҳамчун яке аз шаклҳои хавфноки чинояткорӣ муташаккили фаромиллӣ арзёбӣ гардида, ҷойгоҳи он дар низоми чиноятҳои байналмилалӣ ва чиноятҳои дорои хусусияти байналмилалӣ таҳлил шудааст. Дар асоси омӯзиши санадҳои байналмилалӣ, махсусан Протоколи Палермо, инчунин меъёрҳои қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, хусусиятҳои ҳуқуқии савдои одамон, заминаҳои криминализатсияи он ва масъалаҳои мутобиқсозии қонунгузории миллии ба стандартҳои байналмилалӣ нишон дода шудаанд. Ҳамзамон, дар мақола масъалаҳои вобаста ба объекти бевоситаи чиноят, тарафи объективӣ ва субъективӣ он, инчунин мафҳуми истисмор ҳамчун аломати ҳатмӣ савдои одамон таҳлил гардидаанд. Ба баъзе масъалаҳои баҳсталаби назариявӣ ва ҳуқуқтатбиқкунӣ, аз ҷумла вобаста ба фаҳмиши ҳуқуқии савдои одамон, унсурҳои таркиби чиноят ва доираи татбиқи меъёрҳои чиноятӣ, таваҷҷуҳи махсус зоҳир шудааст. Дар натиҷаи таҳлил ба хулоса омада шудааст, ки қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти муқовимат ба савдои одамон дар маҷмӯъ бо санадҳои байналмилалӣ ҳамоҳанг мебошад, аммо барои боз ҳам баланд бардоштани самаранокии танзими ҳуқуқӣ ва амалияи татбиқи он тақмили минбаъдаи баъзе меъёрҳо ва мафҳумҳои ҳуқуқӣ зарур мебошад.

Калидвожаҳо: савдои одамон, муқовимат ба савдои одамон, Протоколи Палермо, чиноятҳои байналмилалӣ, чиноятҳои дорои хусусияти байналмилалӣ, истисмор, қонунгузории чиноятӣ, ҳуқуқи байналмилалӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТОРГОВЛИ ЛЮДЬМИ

Шарипов Такдиршоҳ Шарипович,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, профессор кафедры

уголовного права и противодействия
коррупции, доктор юридических наук
Тел.: (+992) 905559082
Email: law.tnu.tj@gmail.com

Саидзода Джумахон Зикриё,
Таджикский государственный медицинский
университет имени Абуали ибни Сино,
начальник отдела правового надзора,
ассистент кафедры социальных дисциплин
Тел.: (+992) 000900080
Email: jumakhon-1989@mail.ru

Научная специальность: 5.5.8. Уголовное право и криминология; уголовно-
исполнительное право

Рецензент: Сафарзода А.И., доктор юридических наук, профессор

Аннотация. В данной статье рассмотрены теоретические и практические вопросы противодействия торговле людьми. Торговля людьми оценивается как одна из опасных форм транснациональной организованной преступности, а также анализируется её место в системе международных преступлений и преступлений международного характера. На основе изучения международно-правовых актов, прежде всего Палермского протокола, а также норм законодательства Республики Таджикистан, раскрыты правовые особенности торговли людьми, основания ее криминализации и вопросы приведения национального законодательства в соответствие с международными стандартами. Наряду с этим в статье проанализированы вопросы, связанные с непосредственным объектом преступления, его объективной и субъективной сторонами, а также понятием эксплуатации как обязательного признака торговли людьми. Особое внимание уделено отдельным дискуссионным вопросам теории и правоприменительной практики, в том числе связанным с юридическим пониманием торговли людьми, элементами состава преступления и пределами применения уголовно-правовых норм. В результате проведенного анализа сделан вывод о том, что законодательство Республики Таджикистан в сфере противодействия торговле людьми в целом согласуется с международно-правовыми актами, однако для дальнейшего повышения эффективности правового регулирования и практики его применения необходимо последующее совершенствование отдельных норм и правовых понятий.

Ключевые слова: торговля людьми, противодействие торговле людьми, Палермский протокол, международные преступления, преступления международного характера, эксплуатация, уголовное законодательство, международное право, Республика Таджикистан.

SOME PROBLEMS OF HUMAN TRAFFICKING

Sharipov Taqdirshoh Sharipovich,
Tajik National University, Faculty of Law,
Professor of Criminal Law and Anti-Corruption
Department, Doctor of Legal Sciences
Tel.: (+992) 905559082
Email: law.tnu.tj@gmail.com

Saidzoda Jumakhon Zikriyo,

Avicenna Tajik State Medical University, Head
of Legal Control Department, lecturer,
Department of Social Sciences
Tel.: (+992) 000900080
Email: jumakhon-1989@mail.ru

Scientific Specialty: 5.5.8. Criminal law and criminology; penal law

Reviewer: Safarzoda A.I., doctor of legal sciences, professor

Abstract. This article examines the theoretical and practical issues of combating trafficking in persons. Trafficking in persons is assessed as one of the dangerous forms of transnational organized crime, and its place in the system of international crimes and crimes of an international character is analyzed. On the basis of the study of international legal instruments, primarily the Palermo Protocol, as well as the norms of the legislation of the Republic of Tajikistan, the legal features of trafficking in persons, the grounds for its criminalization, and the issues of harmonizing national legislation with international standards are revealed. At the same time, the article analyzes issues related to the direct object of the crime, its objective and subjective elements, as well as the concept of exploitation as a mandatory element of trafficking in persons. Special attention is paid to certain debatable issues of theory and law enforcement practice, including those related to the legal understanding of trafficking in persons, the elements of the corpus delicti, and the limits of application of criminal law provisions. As a result of the analysis, it is concluded that the legislation of the Republic of Tajikistan in the field of combating trafficking in persons is generally consistent with international legal instruments, however, in order to further improve the effectiveness of legal regulation and its practical implementation, further refinement of certain legal norms and legal concepts is necessary.

Keywords: trafficking in persons, combating trafficking in persons, Palermo Protocol, international crimes, crimes of an international character, exploitation, criminal legislation, international law, Republic of Tajikistan.

Савдои одамон аз зумраи ҷиноятҳои махсусан хавфнок ба шумор рафта, дар аксари мавридҳо ҳуқуқи озодиҳои табиӣ инсонро дағалона вайрон мекунад. Дар шароити муосир савдои одамон ҳамчун яке аз шаклҳои манфии иҷтимоӣ бештар хусусияти муташаккили фаромиллӣ касб намудааст ва муқовимат ба он аз ҷониби ҷомеаи ҷаҳонӣ ҳамчун яке аз вазифаҳои калидӣ ва аввалиндараҷа арзёбӣ мегардад. Бартарафсозии мушкilotи мазкур татбиқи маҷмуи тадбирҳои фарогирро тақозо менамояд, ки онҳо на танҳо таҳия ва тақмили санадҳои қонунгузории марбутаро дар бар мегиранд, балки роҳандозии ҳамкориҳои самараноки байнидавлатӣ, ташаккули низоми босамари пешгирӣ, инчунин расонидани ёрии ҳамаҷониба ба қурбониёни савдои одамонро низ фаро мегиранд.

Афзоиши хатари чунин кирдорҳо ҳамчун намуди ҷинояткорӣ муташаккили фаромиллӣ, пеш аз ҳама, ба доираи васеи паҳншавии савдои одамон, яъне ба воқеияти мунтазами содиршавии он ва нияти амалӣ намудани чунин ҷиноят дар ҳудуди ду ё зиёда давлат вобастагӣ дорад. Илова ба ин, сатҳи баланди ташкилу омодагӣ ва таъминоти моддии гурӯҳҳои ҷиноятӣ барои онҳо савдои одамон ба фаъолияти касбӣ табдилёфта, яке аз омилҳои муҳими тавсеаи хатари ҷамъиятии падидаи номбурда маҳсуб мегардад.

Ҳамзамон, яке аз самтҳои муҳими муқовимат ба савдои одамон ба ҷавобгарӣ кашидани шахсоне ба ҳисоб меравад, ки дар тамоми марҳилаҳои содиршавии чунин ҷиноят саҳм ва иштироки бевосита доштаанд. Ғайр аз ин, давлат масъалаи криминализатсияи кирдорҳои алоҳида дар соҳаро дар он сурат мавриди танзим қарор медиҳад, ки таъмини муқовимати самарабахш бо чунин навъи ҷинояткорӣ на танҳо дар доираи ҳудуди миллӣ, балки дар сатҳи байналмилалӣ низ аҳамияти ҷиддӣ дорад.

Маҳз ба ҳамин хотир ҳам дар самти таҳия ва дақиқсозии мафҳумҳои байналмилалӣ ҳуқуқии савдои одамон, ғуломӣ, падидаву (институт) одатҳои ба ғуломдорӣ ҳамшабеҳ, меҳнати маҷбурӣ, истисмори инсон ва ҳам дар чараёни татбиқи муқаррароти созишномаҳои сершумори байналмилалӣ ба қонунгузории миллий иқдомҳои назаррас пайваста идома доранд.

Ба сатҳи ҳатари ҷамъиятии зуҳуроти мавриди таҳлил, низоми меъёрҳои ҳуқуқие мутобиқ мебошад, ки ба муқовимат бо савдои одамон равона шудаанд. Таҳлилҳои анҷомдодаи мутахассисон нишон медиҳанд, ки заминаи меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи муқовимат ба савдои одамон, пеш аз ҳама, бо таркиби мураккаби худ тавсиф мегардад, зеро он санадҳои бисёрҷонибаи байналмилалӣ ҳуқуқӣ, шартномаҳои алоҳидаи байналмилалӣ ва инчунин меъёрҳои ҳуқуқӣ миллиро дар бар мегирад.

Аз ҷумла, ба қатори санадҳои асосии байналмилалӣ дар соҳаи мазкур Конвенсия оид ба ғуломӣ аз 25 сентябри соли 1926, Конвенсияи оид ба мубориза ба муқобили хариду фурӯши одамон ва истисмори онҳо барои ғошишагарӣ аз тарафи шахсони сеюм аз 2 декабри соли 1949, Конвенсияи иловагӣ оиди барҳам додани ғуломдорӣ, ғуломфурӯшӣ ва падидаву (институт) одатҳои ба ғуломдорӣ ҳамшабеҳ аз 7 сентябри соли 1956, Конвенсияи зидди ҷинояткорӣ муташаққили фаромиллӣ аз 15 ноябри соли 2000, Протокол оид ба пешгирӣ ва рафъи савдои одамон, хусусан занону кӯдакон ва ҷазо барои он, ки илова ба Конвенсияи зидди ҷинояткорӣ муташаққили фаромиллӣ аз 15 ноябри соли 2000 қабул шудааст, Конвенсияи байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи кӯдак аз 20 ноябри соли 1989, Протоколи иловагии Конвенсияи ҳуқуқи кӯдак марбут ба иштироки кӯдакон дар низоъҳои мусаллаҳона аз 25 майи соли 2000, Протоколи иловагии Конвенсияи ҳуқуқи кӯдак вобаста ба савдои кӯдакон, ғошишагарии кӯдакона ва порнографияи кӯдакона аз 25 майи соли 2000, Конвенсияи Ташкилоти Байналмилалӣ Меҳнат «Дар бораи меҳнати маҷбурӣ ё ҷатмӣ» аз 28 июни соли 1930, Конвенсияи Ташкилоти Байналмилалӣ Меҳнат «Дар бораи меҳнати маҷбурӣ лағв кардани меҳнати маҷбурӣ» аз 25 июни соли 1957, Конвенсияи Ташкилоти Байналмилалӣ Меҳнат «Дар бораи манъ ва чораҳои фаврӣ аз байн бурдани шаклҳои мухталифи меҳнати вазнини кӯдак» аз 1 июни соли 1999, инчунин, Оинномаи Рими Суди Байналмилалӣ Ҷиноятӣ аз 17 июли соли 1998 дохил мешаванд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки иштирокчи аксари санадҳои номбурда аст, барои иҷрои уҳдадориҳои ба зимма гирифтаи худ, аз ҷумла барои ворид намудани муқаррароти дахлдор ба қонунгузории кишвар, чораҳои зарурӣ меандешад. Чунончи, 1 августи соли 2003 ба Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон моддаи 130¹ (минбаъд КҶ ҚТ м.130¹) меъёрҳо дар бораи ҷавобгарӣ барои хариду фурӯши одамон⁶³¹ бо тағйиру иловаҳои охирин аз 2 январи соли 2019 бо номи савдои одамон⁶³² муқаррар карда шуд, ки бо имзои Протокол оид ба пешгирӣ ва рафъи савдои одамон, хусусан занону кӯдакон ва ҷазо барои он, ки илова ба Конвенсияи СММ зидди ҷинояткорӣ муташаққили фаромиллӣ (минбаъд Протоколи Палермо ё Протокол) аз 12 декабри соли 2000 ва бо тасдиқи он аз 29 майи соли 2002, № 645 аз ҷониби Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон⁶³³, алоқаманд мебошад. Ҳамзамон қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза ба муқобили хариду фурӯши одамон» аз 15 июли соли 2004 №47⁶³⁴ ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муқовимат ба савдои одамон ва расонидани кумак ба қурбонии савдои

⁶³¹ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2003, № 8, мод. 456.

⁶³² Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрас: https://peshina.jumhuriyat.tj/index.php?art_id=36406# (Санаи муроҷиат: 20.12.2025).

⁶³³ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2002, № 6, мод. 645.

⁶³⁴ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2004. № 7. Мод. 454.

одамон» аз 26 июли соли 2014 таҳти № 1096⁶³⁵ дар таҳрири нав гувоҳи дар амал татбиқнамоии уҳдадориҳои байналмилалӣ аз ҷониби кишвари мо маҳсуб меёбад.

Дар ин росто бояд ибраз намуд, ки мувофиқи қ.3 м.10 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон “санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, қисми таркибии низоми ҳуқуқии ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Агар қонунҳои ҷумҳурӣ ба санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофшуда мутобиқат накунад, меъёрҳои санадҳои байналмилалӣ амал мекунад”⁶³⁶, яъне Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон кафили афзалияти меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ нисбат ба қонунгузорию дохилӣ мебошад. Аз ин бармеояд, ки дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон меъёрҳо ва муқаррароте амал мекунад, ки савдои одамонро манъ кардаанд.

Дар Протоколи Палермо бори аввал дар сатҳи байналмилалӣ таърифи зайли савдои одамон таҳия шудааст - савдои одамон мафҳуми бо мақсади сӯиистифода ҷалбкунӣ, интиқол, супоридан, пинҳонкунӣ ё гирифтани одамонро бо роҳи таҳдид ё истифода аз зӯрӣ ё истифода аз ҳама гуна шаклҳои маҷбурсозӣ, дуздӣ, қаллобӣ, фиреб, сӯиистифода аз қудрат ё ҳолати осебпазирӣ, ё бо роҳи ришва додан дар шакли пардохт ё фоида барои гирифтани розигии шахсоро, ки дигар шахсро назорат мекунад, дар назар дорад. Сӯиистифода ҳадди ақал аз сӯиистифодаи фоҳишагарии дигар шахсон ё дигар шакли сӯиистифодаи ҷинсӣ, кор ё хизмати маҷбурӣ, ғулومӣ ё расму одатҳои ба ғулумӣ монанд, ҳолати маҷбурӣ ё гирифтани бофтаҳои бадан иборат мебошад (м.3 Протокол).

Таърифи савдои одамон, ки дар м.130¹ КҶ ҚТ мавҷуд аст, асосан таърифи дар Протоколи Палермо пешниҳодшударо такрор мекунад. Аммо фарқияти онҳоро, ки баъди ворид намудани тағйирот ба моддаи 130¹ КҶ ҚТ мавриди назар маълум гардид, қайд накардан мумкин нест. Мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 январи соли 2019 №1554, таҳти ибораи савдои одамон дар м.130¹ КҶ ҚТ - хариду фурӯши одам ва ё нисбат ба ӯ анҷом додани дигар аҳдҳои ғайриқонунӣ, ҳамчунин, новобаста аз розигии қурбонӣ, бо мақсади истисмори ӯ ё бо дигар тарз гирифтани фоидаи ғайриқонунӣ пешниҳод намудан, ҷалб кардан, интиқол, пинҳон кардан, супоридан, ё гирифтани одам бо истифодаи маҷбуркунӣ, рабудан, фиреб, сӯиистифода намудани гунаҳгор аз вазъи хизмати худ, сӯиистифода аз боварӣ ё ҳолати оқизии қурбонии савдои одамон ва ё ришвадихӣ ба шахсе, ки қурбонӣ таҳти вобастагии ӯ қарор дорад, фаҳмида мешавад.

Таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии м.130¹ КҶ ҚТ ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, хусусан меъёри муқарраркардаи м.3 Протоколи Палермо, ки масъалаҳои муқовимат ба савдои одамонро танзим мекунад, як қатор мушкилоти робитаи байни ин ду санади меъёриро ошкор менамояд. Пеш аз ҳама, ҳолати мазкур ба мафҳумҳои асосии ҷунин фаъолияти ҷиноятии муташаккили фаромиллӣ, ба хусус унсурҳои таркиби кирдори мазкур дахл доранд. Аз ҷумла: объекти бевоситаи савдои одамон, тарафи объективӣ, яъне ҳаракатҳо, тарзҳо, лаҳзаи хотимаёбии ҳаракатҳо ва тарафи субъективии он.

1. Қабл аз он, ки андешаҳои ибразнамудаи олимони соҳаро доир ба ҳалли мушкилоти мавҷуда пеши назар оварем, лозим меояд, ки аз ҷой доштани масъалаи классификатсияи ҷинояти савдои одамон дар ҳуқуқи ҷиноятии байналмилалӣ ва миллӣ ҳарф занем. Айни замон, ба масъалаи классификатсияи савдои одамон дар ҳуқуқи ҷиноятии байналмилалӣ диққати ҷиддӣ дода мешавад, вале дар адабиёти ҳуқуқӣ оид ба ин масъала ақидаи ягона вуҷуд надорад, гарчанде тафовут миёни ҷиноятҳои байналмилалӣ ва ҷиноятҳои дорои хусусияти байналмилалӣ аён бошад ҳам. Тарзҳои

⁶³⁵ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муқовимат ба савдои одамон ва расонидани кумак ба қурбонӣи савдои одамон». – <https://mmk.tj/content>. (Санаи муроҷиат: 25.12.2025).

⁶³⁶ Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 (бо тағйироту иловаҳо аз 26 сентябри 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016). Шакли электронӣ. Сарчашма: Сомонаи расмӣ Маркази миллии қонунгузорию назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон: <http://mmk.tj/legislation/base/constitution/> ; <https://mmk.tj/content>. (Санаи муроҷиат: 25.12.2025).

мубориза бо ҷиноятҳои байналмилалӣ ва ҷиноятҳои дорои хусусияти байналмилалӣ аз сабаби он ки онҳо аз ҷиҳати самт ва вазнинии худ фарқ мекунанд, яксон нестанд.

Як гурӯҳи олимони савдои одамон, занон ва кӯдаконро ба ҷиноятҳои дорои хусусияти байналмилалӣ дохил карда⁶³⁷, барои муайян кардани онҳо истилоҳоти гуногунро истифода мебаранд: «кирдорҳои ҷиноятӣ байналмилалӣ», «ҷиноятҳои конвенсионӣ», «ҷиноятҳои фаромиллӣ», «ҷиноятҳои дорои хусусияти байналмилалӣ», «кирдорҳои ҷиноятӣ дорои хусусияти байналмилалӣ».

Олимони дигар савдои одамонро ҳамчун ҷиноятӣ байналмилалӣ ҳисобида, онро ба ҷиноятҳои муқобили инсоният нисбат медиҳанд⁶³⁸.

Ҳамзамон дар хусуси масъалаи мавриди омӯзиш мавқеи сеюм низ мавҷуд аст ва онро муҳаққиқ О. В. Емельянович бо назардошти андешаи М. В. Мак-Крайт дар хусуси он, ки «савдои одамон ҳам ҳамчун ҷиноятӣ байналмилалӣ ва ҳам ҳамчун ҷиноятӣ дорои хусусияти байналмилалӣ вобаста ба хусусият ва оқибатҳои он баррасӣ карда мешавад», афзалтар медонад⁶³⁹.

Таҳлили ҳамаҷонибаи андешаҳои гурӯҳи аввали олимони дар хусуси ба ҷиноятҳои дорои хусусияти байналмилалӣ мансуб донишмандони савдои одамон, пеш аз ҳама, имконияти медиҳад, ки як қатор аломатҳои асосии ҷиноятҳои мазкур муайян карда шуда, тавассути онҳо то ҷӣ андоза ба гурӯҳи аввал мутааллиқ будани савдои одамон мушаххас гардад.

Ба аломатҳо, аз ҷумла, инҳо дохил мешаванд: 1) барои содир намудани чунин ҷиноятҳо шахсони воқеӣ тибқи қонунгузориҳои ҷиноятӣ миллӣ ҷавобгар мебошанд; давлат барои кирдорҳои ҷиноятӣ содирнамудаи шахрвандони худ ҷавобгарӣ ба зимма надорад;⁶⁴⁰ 2) мавҷудияти созишномаҳои байналмилалӣ муайянкунандаи кирдори ҷиноятӣ мебошанд, ки ҳамкориҳои давлатҳоро дар самти пешгирӣ, мубориза бо ҷиноятҳо ва таъқиби ҷинояткорон танзим мекунанд;⁶⁴¹ 3) ҷиноят дар ҳудуди якҷанд давлат содир карда мешавад ё оқибатҳои он берун аз ҳудуди давлате, ки дар он содир шудааст, паҳн мегарданд;⁶⁴² 4) иштироки шахрвандони хориҷӣ дар содир намудани кирдорҳои ҷиноятӣ ҷой дорад;⁶⁴³ 5) хавфнокии ҷамъиятии ҷиноятҳои дорои хусусияти байналмилалӣ нисбат ба ҷиноятҳои байналмилалӣ дар дараҷаи пасттар қарор дорад;⁶⁴⁴

⁶³⁷ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муқовимат ба савдои одамон ва расонидани кумак ба қурбонии савдои одамон». – <https://mmk.tj/content>. (Санаи муроҷиат: 25.12.2025).

⁶³⁸ Блум, М. И. Действие уголовного закона в пространстве и международно-правовая борьба с преступлениями // Учен. записки Латв. гос. ун-та им. Петра Стучки. Рига, 1974. Т. 212: Вопросы борьбы с преступностью. С. 266; Каламкарян, Р. А. Международное право: учеб. пособие. М.: Юрлитинформ, 2003. С. 269; Карпец, И. И. Преступления международного характера. М.: Юрид. лит., 1979. С. 48; Костенко, Н. И. Международное уголовное право // Международное право: учебник / А. Г. Богатырев; под ред. Е. Т. Усенко, Г. Г. Шинкаревой. М.: Юрист, 2005. С. 467; Панов, В. П. Сотрудничество государств в борьбе с международными уголовными преступлениями: учеб. пособие. М.: Юрист, 1993. С. 15, 19; Ретнева, Н. И. Торговля людьми: имплементация международно-правовых норм в национальное законодательство // Вестник Конституционного Суда Респ. Беларусь. 2004. № 3. С. 106.

⁶³⁹ Гришаев, П. И. Международная преступность и ее причины. М.: ВЮЗИ, 1987. С. 21; Лукашук, И. И. Международное уголовное право: учебник / И. И. Лукашук, А. В. Наумов. М.: Спарк, 1999. С. 157; Международное уголовное право: учеб. пособие для вузов / И. П. Блищенко и др.; под общ. ред. В. Н. Кудрявцева. М.: Наука, 1999. С. 135; Мизулина, Е. Б. Торговля людьми и рабство в России: международно-правовой аспект. М.: Юрист, 2006. С. 159; Наумов, А. В. Международное уголовное право: учебник для вузов / А. В. Наумов, А. Г. Кибальник, В. Н. Орлов, П. В. Волосюк; под ред. А. В. Наумова, А. Г. Кибальника. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2019. С. 283.

⁶⁴⁰ Карпец, И. И. Международная преступность. М.: Наука, 1988. С. 103; Игнатенко, Г. В. Международное сотрудничество в борьбе с преступностью: учеб. пособие. Свердловск: Сверд. юрид. ин-т, 1980. С. 5.

⁶⁴¹ Богатырев, Л. Г. Конвенции по борьбе с преступлениями международного характера: учеб. пособие. М.: МВШМ МВД СССР, 1990. С. 4.

⁶⁴² Панов, В. П. Сотрудничество государств в борьбе с международными уголовными преступлениями: учеб. пособие. М.: Юрист, 1993. С. 14.

⁶⁴³ Панов, В. П. Маъҳази ишорашуда. С. 15.

⁶⁴⁴ Ольга Емельянович. Маъҳази ишорашуда. С. 12.

б) дар натиҷаи содир намудани чунин ҷиноятҳо муносибатҳои мураккаби байни давлатҳо ба вуҷуд меоянд, ки дар соҳаҳои гуногуни ҳуқуқ метавонанд боиси оқибатҳои ҷиддии моддӣ ва муҳофизатӣ гарданд.⁶⁴⁵

Тавре ки қаблан зикр намудем, санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки фаъолияти савдои одамонро ҳамчун ҷинояти дорои хусусияти байналмилалӣ арзёбӣ намуда, шаклҳои мубориза бар зидди онро муқаррар мекунад, Конвенсия ва Протоколи иловагӣ ба он мебошанд.

Таърифи савдои одамон, ки дар Протокол муқаррар шудааст, се унсурро дар бар мегирад:

-ҳаракатҳо: қалбкунӣ, интиқол, супоридан, пинҳонкунӣ ё гирифтани одамон;

-тарзҳо: бо роҳи таҳдид ё истифода аз зӯр ё истифода аз ҳама гуна шаклҳои маҷбурсозӣ, дуздӣ, қаллобӣ, фиреб, сӯиистифода аз қудрат ё ҳолати осебпазирӣ, ё бо роҳи ришва додан дар шакли пардохт ё ғоита барои гирифтани розигии шахсе, ки шахси дигарро назорат мекунад;

-мақсад: сӯиистифода. Сӯиистифода ҳадди ақал аз сӯиистифодаи ғошшагари дигар шахсон ё дигар шаклҳои сӯиистифодаи ҷинсӣ, кор ё хизмати маҷбурӣ, ғуломӣ ё расму одатҳои ба ғуломӣ монанд, ҳолати маҷбурӣ ё гирифтани бофтаҳои бадан иборат мебошад (банди «а»-и моддаи 3).

Барои он ки кирдори содиршуда ба таърифи дар Протокол пешбинигардида мутобиқат наояд ва таҳти доираи амали Конвенсия қарор гирад, дар маҷмӯъ мавҷудияти се унсур асосӣ, яъне ҳаракат, тарз ва мақсад, ҳатмӣ мебошад. Дар баробари ин, махсус таъкид мегардад, ки савдои кӯдакон ҳатто новобаста аз истифода ё истифода нашудани тарзҳои зикршуда низ ҳамчун ҷиноят эътироф карда мешавад. Ба ибораи дигар, дар чунин ҳолат барои таҳлили ҳуқуқии кирдор муайян намудани танҳо ду унсур - ҳаракат ва мақсад - кофӣ доништа мешавад. Ғайр аз ин, чунин кирдори ҷиноятӣ бояд қасдона содир шуда, хусусияти фаромиллӣ дошта бошад ва аз ҷониби гурӯҳи муташаккили ҷиноятӣ анҷом дода шавад.

Ба андешаи як гурӯҳ муҳаққиқон, ҷиноятҳои байналмилалӣ аз он ҷиҳат дорои хавфи махсус мебошанд, ки “барои инсоният ва барои муносибатҳои муқаррари байни давлатҳо хатари ҷиддӣ ба бор меоваранд”⁶⁴⁶, ба пояҳои асосии ҳамзистии байналмилалӣ таъовуз менамоянд⁶⁴⁷, ба ҷомеаи ҷаҳонӣ зарари вазнин мерасонанд ва ҳамзамон боиси нақзи принципҳо ва меъёрҳои эътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ мегарданд⁶⁴⁸. Илова бар ин, чунин кирдорҳо ба манфиатҳои қонунии давлатҳо ва дигар субъектҳои, ки дар доираи ҳуқуқи байналмилалӣ ҳуқуқи татбиқи чораҳои муқарраргардидаро нисбат ба вайронкунадагон доранд, таъсири ҷиддӣ мерасонанд⁶⁴⁹.

Мафҳуми ҷиноятҳо ба муқобили инсоният дар банди 1 моддаи 7 Оинномаи Суди Байналмилалӣ Ҷиноятӣ⁶⁵⁰ (минбаъд - Оиннома) муқаррар шудааст. Мувофиқи мазмуни он, ҷиноят ба муқобили инсоният кирдорест, ки дар доираи ҳуҷуми миқёсан васеъ ё мунтазам бар зидди аҳолии осоишта содир карда мешавад, ба шарте ки чунин

¹⁵ Ольга Емельянович. Маъҳази ишорашуда. С. 12; Сунцов, А. Е., Трунцевский, Ю. В. Теоретические проблемы имплементации норм международного уголовного права в России // Московский журнал международного уголовного права. 1997. № 2. С. 93–94.

⁶⁴⁶ Карпец, И. И. Международная преступность. М.: Наука, 1988. С. 97.

⁶⁴⁷ Ромашкин, П. С. К вопросу о понятии и источниках международного уголовного права // Советское государство и право. 1948. С. 26

⁶⁴⁸ Костенко, Н. И. Теоретические проблемы становления и развития международной уголовной юстиции: автореф. дис.ю. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10 / Рос. акад. наук. Ин-т гос-ва и права. М., 2002. С. 9.

⁶⁴⁹ Курис, П. Международные правонарушения и ответственность государства. Вильнюс: Минтис, 1973. С. 136.

⁶⁵⁰ Ҷумҳурии Тоҷикистон 5 майи соли 2000 Оинномаи Суди Байналмилалӣ Ҷиноятиро дар байни давлатҳои аъзои ИДМ аввалин шуда тасдиқ кард.

ҳучум дидаву дониста амалӣ гардида бошад. Аз ҳамин ҷиҳат, ҷиноятҳои ба муқобили инсоният боиси ҷавобгарии ҷиноятии инфиродӣ мегарданд.

Дар ин замина, ҷиноятҳои ба муқобили инсоният бо як қатор нишонаҳои муҳими ҳуқуқӣ, аз ҷумла миқёсан васеъ будан, мунтазам будан ва қасдона анҷом дода шудани кирдор, тавсиф мешаванд. Пеш аз ҳама, чунин амалҳо бояд дар миқёси васеъ содир гарданд, ки табиатан ба шумораи зиёди қурбониён оварда мерасонад. Дар доктринаи ҳуқуқи ҷиноятии байналмилалӣ истилоҳи “ҳучуми миқёси васеъ” одатан ба чунин ҳолат ишора мекунад, ки ҳучум “миқёси калон”-ро фаро гирифта, бар зидди теъдоди зиёди қурбониён равона шудааст.

Дар баробари ин, шартӣ дигари муҳими чунин ҷиноятҳо мунтазам будани онҳо мебошад. Тавре Н. И. Костенко таъкид менамояд, “мунтазам” маҷмӯи кирдорҳои ифода мекунад, ки мутобиқи нақшаи пешакӣ таҳияшуда анҷом дода шуда, такроран ё пайваста содир намудани амалҳои ғайриинсониро дар назар доранд⁶⁵¹. Ба ҳамин мазмун, Г. Верле низ ишора карда, қайд менамояд, ки хусусияти “мунтазамии” ҳучум маънои онро дорад, ки “ҳаракатҳои зӯроварӣ”, чун қоида, амалиётҳои мурабба ва муташаккиро дар бар гирифта, “дар доираи нақшаи пешакӣ тарҳрезӣшуда” ё дар маҷмӯъ дар ҷорҷӯби “сиёсати ҷорӣ” аз ҷониби давлат ё кадом як ташкилот содир мешаванд⁶⁵².

Ҳамин тавр, арзёбии ҳуқуқи чунин кирдорҳо нишон медиҳад, ки барои ба гурӯҳи ҷиноятҳои байналмилалӣ, бахусус ҷиноятҳои ба муқобили инсоният, мансуб донишани онҳо, мавҷудияти нишонаҳои мушаххаси ҳуқуқӣ ва воқеии пешбинишуда аҳаммияти ҳалқунанда дорад. Маҳз ҳамин аломатҳо имкон медиҳанд, ки табиати ҳуқуқи савдои одамон дар доираи ҳуқуқи ҷиноятии байналмилалӣ дақиқтар муайян карда шавад.

Намуди мустақили ҷиноят ба муқобили инсоният, мутобиқи Оиннома, «ғулом кардан» эътироф шудааст, яъне анҷом додани ҳар гуна амале, ки бо татбиқи як ё тамоми ваколатҳои марбут ба ҳуқуқи моликият нисбат ба шахс алоқаманд аст, аз ҷумла дар ҷараёни савдои одамон, махсусан нисбат ба занон ва кӯдакон, дар бар гирифта мешавад (б.1(с) м.7 Оиннома). Моҳияти ҳуқуқи чунин кирдор дар муносибати баробар ба инсон ҳамчун объекти моликият ифода меёбад. Ҷинояти мазкур бояд қасдан ва дар доираи ҳучуми мунтазаму миқёсан васеъ нисбат ба аҳолии осоишта содир шуда бошад.

Дар иртибот ба муқаррароти Оиннома ва андешаҳои дар ин замина ироанамудаи муҳаққиқ Т. Обоката (Британияи Кабир), ки таъкид мекунад: «дар заминаи савдои одамон истисмори минбаъда, бешубҳа, метавонад ҳамчун ғуломӣ арзёбӣ гардад, зеро ҳуқуқи моликият амалан тавассути истисмори одамон дар соҳаҳои шахвонӣ ва дигар бахшҳои саноат дар кишварҳои таъинот пурра татбиқ мешавад», метавон чунин ҳулосабарорӣ кард, ки савдои одамон қодир аст ба ҳолатҳои ғуломӣ, интиқоли маҷбурӣ ё дигар шаклҳои кирдорҳои ғайриинсонӣ, ки дар м.7 Оиннома пешбинӣ шудаанд, оварда расонад. О. В. Емельянович низ бо ҷонибдорӣ аз чунин мавқеъ иброз медорад, ки агар савдои одамон бо унсурҳои мунтазамӣ, миқёси калон, қасдона будан ва татбиқи ҳуқуқи моликият нисбат ба шахсони вобаста пайванд дошта бошад, дар он сурат сухан дар бораи ҷиноят ба муқобили инсоният меравад. Аммо дар ҳолатҳое, ки савдои одамон нишонаҳои ҷинояти байналмилалиро ба таври пурра дар бар намегирад, оқибатҳои он аз ҷиҳати вазнинӣ камтар зуҳур мекунанд ва, бинобар ин, онро бештар ҳамчун ҷинояти дорои хусусияти байналмилалӣ арзёбӣ намудан мумкин аст⁶⁵³.

Дар фарқоми таҳлили масъалаи мавриди баррасӣ, метавон андешаи дигари О.В. Емельяновичро низ ёдовар шуд, ки ба таъкиди ӯ, «мансуб донишани савдои одамон танҳо ба ҷиноятҳои дорои хусусияти байналмилалӣ ё танҳо ба ҷиноятҳои

⁶⁵¹ Костенко, Н. И. Международное уголовное право: современные теоретические проблемы. М.: Юрлитинформ, 2004. С. 139.

⁶⁵² Верле, Г. Принципы международного уголовного права. М.; Одесса, 2011. С. 402–409.

⁶⁵³ Ольга Емельянович. Маъхазӣ ишораишуда. С. 12.

байналмилалӣ, бидуни дарназардошти хусусияти махсуси хавфнокии ин падида, сурат мегирад». Савдои одамон ҷинояти омехта мебошад. Он метавонад ҳам ҳамчун ҷинояти байналмилалӣ ва ҳам ҳамчун ҷинояти дорои хусусияти байналмилалӣ арзёбӣ шавад. Фарқият дар ин маврид, пеш аз ҳама, аз дараҷаи вазнинии ҷиноят ва оқибатҳои ҳуқуқию иҷтимоии он вобастагӣ дорад⁶⁵⁴.

2. Масъалаи навбатӣ, ки бо мавзуи мавриди таҳлил иртиботи мустақим ва аҳамияти хоси назариявӣ амалӣ дорад, муайян намудани объекти бевоситаи савдои одамон мебошад. Зеро маҳз ҳаллу фасли дурусти ҳамин масъала барои танзими самараноки ҳуқуқи ҷиноятӣ, татбиқи ҷавобгарии ҷиноятӣ барои содир намудани савдои одамон, муайян сохтани аломатҳои тарафи объективии ҷиноят, муқаррар намудани ҳолатҳои вазнинкунандаи он, инчунин барои ҷудо намудани таркиби ин ҷиноят аз дигар таркибҳои монанд аҳамияти ҳалкунанда дорад. Аз ҳамин ҷост, ки муайян намудани объекти бевоситаи савдои одамон ҳамчун яке аз масъалаҳои калидӣ дар таҳқиқоти ҳуқуқии вобаста ба ин ҷиноят баромад мекунад.

Ҳамчунин бояд таъкид намуд, ки дар миёни олимони соҳаи ҳуқуқ доир ба масъалаи он ки объекти бевоситаи ҷинояти савдои одамонро чӣ ташкил медиҳад, мавқеи ягона вучуд надорад⁶⁵⁵. Чунончи, як гурӯҳ аз муҳаққиқон объекти бевоситаи ҷунин ҷиноятро озодии шахсӣ, обрӯ ва эътибори инсон медонанд⁶⁵⁶. Аз ҷумла, ба андешаи олими беларус А.Б. Барков, ҷинояти дар моддаи 181 Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Беларус пешбинишуда (мутобиқ ба м.130¹ КҶ ҚТ) ба озодии шахсии инсон таъовуз намуда, ўро аз имконияти мустақилона муайян кардани макони зист, интихоби намуди фаъолият ва дар бисёр мавридҳо аз ҳаққи ихтиёрдории сарнавишти худ маҳрум месозад, инсонро ба ғулом ва ё ба мол табдил дода, обрӯ ва эътибори шахсии ўро паст мекунад⁶⁵⁷.

Гурӯҳи дигари олимони ба сифати объекти бевоситаи ин ҷиноят, пеш аз ҳама, озодии ифодаи иродаи инсонро арзёбӣ менамоянд. Ба ақидаи В.В. Марчук, объекти бевоситаи савдои одамонро муносибатҳои ҷамъияти ташкил медиҳанд, ки таъмини озодии шахсии инсонро ҳадафи худ қарор медиҳанд⁶⁵⁸.

Аз нигоҳи баъзе олимони Украина, объекти бевоситаи савдои одамон бояд эътибори инсон ё ахлоқи ҷамъиятӣ дониста шавад⁶⁵⁹. Дар ин замина, андешаи муҳаққиқи беларус Н.И. Ретнева ҷолиби таваҷҷуҳ аст, ки ба таъкиди ў, таъовузи савдои одамон, пеш аз ҳама, алайҳи инсон ва ҳуқуқҳои ў равона мешавад, дар ҳоле ки таъсир ба ахлоқи ҷамъиятӣ бештар метавонад ҳамчун оқибати эҳтимолии ҷунин ҷиноят баррасӣ гардад, зеро дар аксари ҳолатҳо зарари мустақим маҳз ба инсон, аз ҷумла

⁶⁵⁴ Уголовное право Республики Беларусь. Особенная часть / А. И. Лукашов [и др.]; под общ. ред. А. И. Лукашова. Минск: Тесей, 2001. С. 145; Бухориев, Б. Р. Уголовная ответственность за торговлю людьми в Республике Таджикистан. Душанбе: «ЭР-граф», 2019. С. 14.

⁶⁵⁵ Комментарий к Уголовному кодексу Республики Беларусь / Н. Ф. Ахраменка [и др.]; под общ. ред. А. В. Баркова. Минск: Тесей, 2003. С. 465.

²⁶ Уголовное право Республики Беларусь. Особенная часть: учеб. пособие / Н. Ф. Ахраменка [и др.]; под общ. ред. Н. А. Бабия, И. О. Грунтова. Минск: Новое знание, 2002. С. 195.

⁶⁵⁶ Уголовное право Республики Беларусь. Особенная часть: учеб. пособие / Н. Ф. Ахраменка [и др.]; под общ. ред. Н. А. Бабия, И. О. Грунтова. Минск: Новое знание, 2002. С. 195.

⁶⁵⁷ Марчук, В. В. Торговля людьми (уголовно-правовой анализ и квалификация) // Суд. вест. 2002. № 4. – С. 42.

⁶⁵⁹ Ретнева, Н. И. Маъҳази зикршуда. С. 35; Коростылев, О. И. Противодействие торговле людьми и использованию рабского труда: науч.-практ. пособие / под общ. ред. д-ра юрид. наук, проф. Т. В. Пинкевич. Ставрополь: СФКРУ МВД России, 2008. С. 36; Горелик, А. С. Полный курс уголовного права: в 5 т. / под общ. ред. д-ра юрид. наук, проф., заслуженного деятеля науки РФ А. И. Коробеева. Т. 2: Преступления против личности. СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. С. 430; Шалимов, Е. Е. Уголовно-правовые и криминологические проблемы торговли людьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов: Приволжское книжное издательство, 2008. С. 28.

ҳангоми фуруҳтани ӯ бо мақсади истисмори меҳнатӣ, расонида мешавад⁶⁶⁰. Аксари муҳаққиқон дар он назаранд, ки объекти бевоситаи савдои одамонро, пеш аз ҳама, озодии шахсӣ инсон⁶⁶¹, озодии шахсият⁶⁶² озодии шахс⁶⁶³, озодии инсон⁶⁶⁴ ва озодии ҷабрдида⁶⁶⁵ ташкил медиҳад.

Ҳаминро низ бояд махсус қайд кард, ки новобаста аз мавҷудияти ҳар гуна андешаҳои баёншуда, нисбат ба объекти бевоситаи савдои одамон маҳз озодии шахсии инсон бояд мавриди баррасии аввалиндараҷа қарор гирад, зеро тибқи мавқеи аксари муаллифон ва таҳлили адабиёти илмӣ вобаста ба ин масъала, объекти бевоситаи ҷинояти дар м.130¹ КҶ ҚТ пешбинишуда озодии шахсии инсон мебошад⁶⁶⁶. Дар баробари ин, қонунгузориҳои ҷиноятӣ таърифи мафҳуми «озодии шахсии инсон»-ро мустақиман ироа накардааст. Дар адабиёти илмӣ низ нисбат ба фаҳмиши ин истилоҳ мавқеи ягона ба назар намерасад, зеро дар бисёр мавридҳо озодии шахсии инсон бо озодии ҷисмонии ӯ мушобеҳ шуморида мешавад⁶⁶⁷.

Масалан, Е. А. Кислова бар он назар аст, ки «озодии шахсӣ (ҷисмонӣ)»-и инсон, пеш аз ҳама, дар имконияти озодона, новобаста аз таъсири маҷбурӣ, амалӣ намудани иродаи худ ҳангоми муайян кардани ҷои будубош, самти ҳаракат, интихоби намуди шуғл ва иҷрои амалҳои дигари рафторӣ ифода меёбад⁶⁶⁸. Вале, ба назари мо, дар ин маврид бо ақидаи М.А. Мезавров розӣ шудан мумкин нест, зеро ӯ ба таври асоснок таъкид менамояд, ки мазмуни воқеии озодии шахсии инсон хеле фарохтар аст ва объекти савдои одамонро танҳо ба озодии ҷисмонӣ маҳдуд сохтан ҷоиз нест. Ба андешаи ӯ, инсон дар натиҷаи савдои одамон аз маҷмӯи васеи ҳуқуқу имкониятҳо маҳрум мегардад, аз ҷумла аз ҳаққи дахлнопазирии ҳаёти шахсӣ, имконияти озодона анҷом додани фаъолияти иқтисодӣ, гирифтани таҳсилот, озодона ба амал баровардани расму оинҳои динӣ, истифодаи ҳуқуқ ва иҷрои вазифаҳои субъективӣ, инчунин иштирок дар ҳаёти сиёсӣ ва ҷамъиятӣ⁶⁶⁹.

⁶⁶⁰ Ретнева, Н. И. Уголовная ответственность за торговлю людьми: [монография] / Н. И. Ретнева; под общ. ред. Э. А. Саркисовой; М-во внут. дел Республики Беларусь; Акад. МВД. Минск: Акад. МВД Республики Беларусь, 2008. С. 35

⁶⁶¹ Буряк, М. Ю. Торговля людьми и борьба с ней (криминологические и уголовно-правовые аспекты): дис. ... канд. юрид. наук. Владивосток, 2005. С. 150.

⁶⁶² Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / отв. ред. В. И. Лебедев. 10-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2010. С. 323.

⁶⁶³ Солиев, К. Комментарий к преступлениям, связанным с торговлей людьми. Душанбе: Академия МВД Республики Таджикистан, 2011. С. 41.

⁶⁶⁴ Уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. д-ра юрид. наук, проф. Л. В. Иногамовой-Хегай, д-ра юрид. наук, проф. А. И. Рарога, д-ра юрид. наук, проф. А. И. Чучаева. М.: Юридическая фирма «КОНТРАКТ»: ИНФРА-М, 2008. С. 95; Полянской, Е. М. Об объекте и предмете использования рабского труда и торговли людьми // Вестник Воронежского государственного аграрного университета. 2013. № 1 (36). С. 454.

⁶⁶⁵ Буряк, М. Ю. Торговля людьми и борьба с ней: криминальные и уголовно-правовые аспекты: дис. ... канд. юрид. наук. Владивосток, 2005. С. 150; Норов, У. С. Проблема торговли людьми и ее влияние на состояние национальной безопасности Республики Таджикистан // Современное право. 2008. № 7. С. 115; Евстифеева, Е. В. Теоретические проблемы уголовно-правовой ответственности за торговлю людьми: дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2002. С. 34; Лапулина, Н. Н. Уголовно-правовая охрана свободы человека: реальность и перспективы // «Черные дыры» в российском законодательстве. М., 2004. С. 147.

⁶⁶⁶ Кислова, Е. А. Уголовно-правовые средства противодействия рабству и торговле людьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Е. А. Кислова. М., 2005. С. 17.

⁶⁶⁷ Мезавцов, М. А. Актуальные вопросы применения норм российского и международного права, направленных на борьбу с торговлей людьми // Бизнес и закон. 2010. № 5. С. 105; Мизулина, Е. Б. Торговля людьми и рабство в России: международно-правовой аспект. М., 2006. С. 169; Полянской, Е. М. Об объекте и предмете использования рабского труда и торговли людьми // Вестник Воронежского государственного аграрного университета. 2013. № 1 (36). С. 454.

⁶⁶⁸ Юшенкова, С. Ю. Противодействие торговле людьми: соотношение российского уголовного законодательства и международных стандартов // Вестник МФЮА. 2016. № 3. С. 136-137.

⁶⁶⁹ Юшенкова, С. Ю. Влияние бланкетности на процесс криминализации торговли людьми в России // Вестник КГУ. 2018. № 4. С. 273.

Аз таҳлили нуктаҳои баёншуда чунин бармеояд, ки ҳангоми содир гардидани кирдорҳое, ки ҳамчун савдои одамон арзёбӣ мешаванд, пеш аз ҳама ба озодии шахсии инсон зарбаи қиддӣ расонида мешавад. Сухан танҳо дар бораи маҳдуд гардидани имконияти ҷисмонии ҳаракат ё интиҳоб нест, балки дар бораи маҳрум сохтани шахс аз ҳуқуқи мустақилона муайян намудани тарзи зиндагӣ, интиҳоби самти фаъолияти меҳнатӣ, иштирок дар уносибатҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ, инчунин аз маҷмӯи ҳуқуқи манфиатҳое меравад, ки бо мақсад, ирода ва мақоми ҳуқуқии ӯ пайванди мустақим доранд. Ба ҳамин сабаб, савдои одамон на танҳо ба озодии ҷисмонӣ, балки ба тамоми низоми худмуайянкунии шахсият таъсири қиддӣ мерасонад.

3. Тарафи объективии савдои одамон тибқи Протокол аз ҷалбкунӣ, интиқол, супоридан, пинҳонкунӣ ё гирифтани одамон бо мақсади сӯиистифода иборат мебошад. Қонунгузори ҷиноятӣ мазмунӣ асосии амалҳои номбурдари аз матни Протоколи Палермо қабул намудааст, вале ҳамзамон ба он истилоҳоти «хариду фурӯш» ва «нисбат ба ӯ ба анҷом додани дигар аҳдҳои ғайриқонунӣ» низ илова кардааст. Маҳз ҳамин тавсеаи меъёрӣ дар адабиёти ҳуқуқӣ баҳсҳои қиддиро ба вучуд овардааст. Аз ҷумла, ба андешаи С.Ю. Юшенкова, чунин шеваи баён аз нигоҳи ҳуқуқи байналмилалӣ чандон беихтилоф арзёбӣ шуда наметавонад. Муаллиф бар он назар аст, ки истифодаи истилоҳоти «хариду фурӯш», «супоридан» ва «гирифтан» барои ифодаи мазмунӣ савдои одамон пурра мувофиқ нест, зеро дар маънии анъанавии ҳуқуқӣ хариду фурӯш, қабл аз ҳама, ба муносибатҳои молу мулкӣ дахл дошта, додану гирифтани ашё ё моликиятро ифода менамояд. Аз ҳамин лиҳоз, истифодаи чунин истилоҳоти синонимӣ барои тавсифи савдои одамон метавонад доираи фаҳмиши ҳуқуқии падидаи мазкурро маҳдуд намояд, зеро дар амал эҳтимоли мавҷудияти шаклҳои низ ҷой дорад, ки бе гирифтани маблағ ё бе супоридани он анҷом меёбанд, вале аз лиҳози моҳият ба савдои одамон мансуб мебошанд. Бо ҳамин асос пешниҳод мегардад, ки истилоҳи «хариду фурӯш» аз таркиби тарафи объективии ҷинояти дар моддаи 127¹ КҶ ФР (м.130¹ КҶ ҚТ) пешбинишуда хориҷ карда шавад, зеро мафҳумҳои «супоридан» ва «гирифтан» ба дараҷае фарогир мебошанд, ки метавонанд ҳамаи навъҳои аҳдҳои ҳуқуқии шахрвандиро, ки нисбат ба инсон татбиқ шуданашон мумкин аст, фаро гиранд⁶⁷⁰.

Дар идомаи таҳлили масъала боз чунин мавқеъ иброз шудааст, ки ҳангоми муқоисаи мафҳуми «хариду фурӯш» дар қонунгузории маданӣ ва истифодаи он нисбат ба савдои одамон дар қонунгузории ҷиноятӣ бояд ба чанд хулосаи муҳим расид. Пеш аз ҳама, бар хилофи хариду фурӯш дар ҳуқуқи маданӣ, ки муносибати ҳуқуқии қонунӣ маҳсуб меёбад, хариду фурӯши одам моҳиятан амали ғайриқонунӣ ба шумор меравад. Гайр аз он, дар аҳдҳои маданӣ яке аз тарафҳо метавонад шахси ҳуқуқӣ бошад, дар ҳоле ки ҷавобгарии ҷиноятӣ шахси ҳуқуқӣ дар қонунгузории ҷиноятӣ пешбинӣ нашудааст. Ҳамчунин, дар ҳуқуқи маданӣ хариду фурӯш танҳо баъди иҷрои уҳдадориҳои шартномавӣ аз ҷониби ҳар ду тараф анҷомёфта дониста мешавад, аммо дар ҳуқуқи ҷиноятӣ акти хариду фурӯши одам бояд аз лаҳзаи анҷом ёфтани амали додан ё гирифтани шахс аз ҷониби яке аз тарафҳо, сарфи назар аз он ки ҷониби дигар кадом амалро анҷом додааст ё не, анҷомёфта ҳисобида шавад⁶⁷¹.

Ҳамин тавр, таҳлили мазмунӣ тарафи объективии савдои одамон нишон медиҳад, ки истифодаи истилоҳоти ҳуқуқи маданӣ дар тавсифи ҷинояти мазкур ҳамеша беихтилоф нест. Аз нигоҳи моҳияти ҳуқуқӣ, савдои одамон падидаест, ки аз доираи шаклҳои классикии муомилоти молу мулкӣ хеле фаротар меравад. Бинобар ҳамин, ҳангоми ташаккули таркиби ҷиноят бояд на шакли зоҳирии аҳд, балки пеш аз ҳама

⁶⁷⁰ Кострова, М. Грамматическое или языковое толкование уголовного закона // Законность. 2002. № 3. С. 41.

⁶⁷¹ Кострова, О. М. Торговля людьми: имплементация международно-правовых норм и вопросы квалификации преступления по ст. 127.1 УК РФ // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право. 2013. № 3. С. 67.

моҳияти воқеии амал, яъне истифодаи инсон ҳамчун объекти тасарруф ва воситаи ба даст овардани манфиати ғайриқонунӣ, мавриди таваҷҷуҳи асосӣ қарор гирад.

Воқеан, тавре О.М. Кострова дуруст таъкид менамояд, «мазмун истилоҳҳо дар ҳар як соҳаи ҳуқуқ метавонад вобаста ба моҳият ва вазифаи танзимкунандаи онҳо аз ҳамдигар фарқ намояд». Аз ҳамин лиҳоз, истифодаи истилоҳоти ҳуқуқи маданӣ, аз қабилӣ «харидаи фурӯш» ва «аҳд», ки дар моддаи 127¹ КҚ ФР (м.130¹ КҚ ҚТ) ба кор истифода шудаанд, наметавонад савдои одамонро ҳамчун як навъи аҳди ҳуқуқи маданӣ маънидод намояд, зеро дар чунин ҳолат танҳо робитаи зоҳирии он бо объекти ҳуқуқи маданӣ ба назар мерасад, вале аз ҷиҳати моҳият ва мазмуни ҳуқуқӣ чунин шабоҳат қобили қабул нест. Бинобар ҳамин, савдои одамонро ҳамчун падидаи ҳуқуқи ҷиноятӣ набояд бо воситаи мафҳумҳои ҳуқуқи маданӣ шарҳ додан лозим донист^{4 1}.

4 Ҳангоми тавсифи тарафи субъективии таркиби ҷиноят, ки дар м.130¹ КҚ ҚТ муқаррар шудааст, қонунгузор ба сифати аломати ҳатмии кирдор пешбинӣ намудааст, ки ҷалб кардан, интиқол додан, пинҳон кардан, супоридан ё гирифтани инсон ҳатман бояд бо мақсади махсус - истисмори ӯ содир карда шавад. Тибқи мазмуни қонун, зери истисмор ҷалб намудани шахс ба фоҳишагӣ, истифодаи дигар шаклҳои истисмори шахвонӣ, ба кор ё хизмати маҷбурӣ ҷалб намудан, дар ҳолати ғулومӣ ё расму одатҳои ба ғулумӣ монанд нигоҳ доштан, истифодаи ҳолати ночорӣ, ғайриқонунӣ гирифтани узв ва ё бофтаҳои инсон, истифода бурдани шахс дар мақсадҳои репродуктивӣ, дар таҳқиқоти биотиббӣ, ё дар низоъҳои мусаллаҳона ва дигар фаъолияти ҷиноятӣ фаҳмида мешавад (м.1)⁶⁷².

С.Ю. Юшенко, И.Г. Рогава ва К.И. Макарова ба чунин тафсири мақсади махсус дар ин меъёр эътироз намуда, бар онанд, ки пешбиниҳод намудан, ҷалб кардан, интиқол, пинҳон кардан, супоридан ё гирифтани инсон бо мақсадҳои ғайр аз истисмор, дар доираи ҷавобгарии муқаррарнамудаи м.130¹ КҚ ҚТ, аз лиҳози ҳуқуқӣ қобили қабул нест. Ба ақидаи онҳо, дар мавриди ҷой доштани яке аз чунин мақсадҳо, қонунгузор бояд дар канори истисмор дигар намудҳои мақсадро низ ба таври алтернативӣ ҳамчун унсuri ҳатмии таркиби ҷиноят пешбинӣ мекард. Дар акси ҳол, истифодаи мафҳуми истисмор ҳамчун мафҳуми ягонаи мақсад, аз нигоҳи ҳуқуқӣ, ҷавобгӯи ҳамаи шаклҳои рафтори бо савдои одамон алоқаманд намегардад. Зеро, тибқи Протоколи Палермо, истисмор ҳадди ақал сӯиистифода аз фоҳишагарии дигар шахсон ё дигар шаклҳои истисмори ҷинсӣ, кор ё хизмати маҷбурӣ, ғулумӣ ё расму одатҳои ба ғулумӣ монанд, ҳолати маҷбурӣ ва гирифтани бофтаҳои баданро дар бар мегирад. Ҳамин тариқ, номгӯи шаклҳои истисмор бо ибораи «ҳадди ақал» ифода ёфтааст ва дар ҳамин қисм муносибатҳои таҷассумёфтаи Протокол барои муайян намудани мафҳуми «истисмори инсон» муҳаққиқони мазкурро қоненъ намесозанд, зеро дар амал эҳтимоли мавҷудияти шаклҳои нави истисмор низ истисно карда намешавад⁶⁷³.

Дар маҷмӯъ, метавон хулоса кард, ки таърифи савдои одамон дар м.130¹ КҚ ҚТ, дар асоси умумии худ, ба муқаррароти Протоколи Палермо мутобиқат менамояд. Аммо, тавре ки аз таҳлили мазмуни он бармеояд, Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррароти Протоколи мазкурро ҳамчун стандарти ҳадди ақали истисмор қабул намуда, дар айни замон меъёрҳои васеътареро барои татбиқи ҷавобгарии ҷиноятӣ нисбат ба савдогарони одамон пешбинӣ кардааст.

⁶⁷² Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муқовимат ба савдои одамон ва расонидани кумак ба қурбонӣҳои савдои одамон». – <https://mmk.tj/content>. (Санаи мурочиат: 25.12.2025).

⁶⁷³ Юшенкова, С. Ю. Противодействие торговле людьми: соотношение российского уголовного законодательства и международных стандартов // Вестник МФЮА. 2016. № 3. С. 137–138; Рогава, И. Г., Макарова, К. И. Проблемы квалификации преступлений, связанных с торговлей людьми. <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-kvalifikatsii-prestupleniy-svyazannyh-s-torgovley-lyudmi/viewer> (Санаи мурочиат: 25.12.2025).

Хулоса, савдои одамон ҷинояти мураккаб, бисёрҷанба ва дорои хусусияти фаромиллӣ буда, ба озолии шахсӣ, шаъну эътибор ва маҷмӯи ҳуқуқҳои бунёдии инсон хатари ҷиддӣ мерасонад. Таҳлил нишон медиҳад, ки қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти муқовимат ба ин падида дар асоси санадҳои байналмилалӣ, махсусан Протоколи Палермо, ташаккул ёфта, дар маҷмӯъ ба меъёрҳои байналмилалӣ мутобиқ мебошад. Ҳамзамон, дар масъалаҳои марбут ба табиати ҳуқуқии савдои одамон, объекти бевоситаи ҷиноят, мазмуни тарафи объективӣ ва субъективии он, инчунин доираи фаҳмиши истисмор, дар адабиёти ҳуқуқӣ ва амалияи ҳуқуқтатбиқкунӣ баҳсҳои илмӣ муҳим боқӣ мемонанд. Маҳз ҳамин ҳолат зарурати такмили минбаъдаи муқаррароти қонунгузорӣ, дақиқсозии мафҳумҳои ҳуқуқӣ ва таҳкими заминаҳои назариявӣ амалии мубориза бо савдои одамонро ба миён меорад.

Адабиёт:

1. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2003, № 8, мод. 456.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Манбаи дастрас: https://peshina.jumhuriyat.tj/index.php?art_id=36406# (Санаи муроҷиат: 20.12.2025).
3. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2002, № 6, мод. 645.
4. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2004. № 7. Мод. 454.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муқовимат ба савдои одамон ва расонидани кумак ба қурбониёни савдои одамон». – <https://mmk.tj/content>. (Санаи муроҷиат: 25.12.2025).
6. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 (бо тағйироту иловаҳо аз 26 сентябри 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016). Шакли электронӣ. Сарчашма: Сомонаи расмӣ Маркази миллии қонунгузориҳои назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон: <http://mmk.tj/legislation/base/constitution/> ; <https://mmk.tj/content>. (Санаи муроҷиат: 25.12.2025).
7. Блум, М. И. Действие уголовного закона в пространстве и международно-правовая борьба с преступлениями // Учен. записки Латв. гос. ун-та им. Петра Стучки. Рига, 1974. Т. 212: Вопросы борьбы с преступностью. С. 266; Каламқарян, Р. А. Международное право: учеб. пособие. М.: Юрлитинформ, 2003. С. 269; Карпец, И. И. Преступления международного характера. М.: Юрид. лит., 1979. С. 48; Костенко, Н. И. Международное уголовное право // Международное право: учебник / А. Г. Богатырев; под ред. Е. Т. Усенко, Г. Г. Шинкаревой. М.: Юрист, 2005. С. 467; Панов, В. П. Сотрудничество государств в борьбе с международными уголовными преступлениями: учеб. пособие. М.: Юрист, 1993. С. 15, 19; Ретнева, Н. И. Торговля людьми: имплементация международно-правовых норм в национальное законодательство // Вестник Конституционного Суда Респ. Беларусь. 2004. № 3. С. 106.
8. Гришаев, П. И. Международная преступность и ее причины. М.: ВЮЗИ, 1987. С. 21; Лукашук, И. И. Международное уголовное право: учебник / И. И. Лукашук, А. В. Наумов. М.: Спарк, 1999. С. 157; Международное уголовное право: учеб. пособие для вузов / И. П. Блищенко и др.; под общ. ред. В. Н. Кудрявцева. М.: Наука, 1999. С. 135; Мизулина, Е. Б. Торговля людьми и рабство в России: международно-правовой аспект. М.: Юрист, 2006. С. 159; Наумов, А. В. Международное уголовное право: учебник для вузов / А. В. Наумов, А. Г. Кибальник, В. Н. Орлов, П. В. Волосюк; под ред. А. В. Наумова, А. Г. Кибальника. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2019. С. 283.
9. Ольга Емельянович. К вопросу о квалификации преступления торговли людьми в международном праве // Журнал международного права и международных отношений. 2007. № 4. С. 11.
10. Карпец, И. И. Международная преступность. М.: Наука, 1988. С. 103; Игнатенко, Г. В. Международное сотрудничество в борьбе с преступностью: учеб. пособие. Свердловск: Сверд. юрид. ин-т, 1980. С. 5.

11. Богатырев, Л. Г. Конвенции по борьбе с преступлениями международного характера: учеб. пособие. М.: МВШМ МВД СССР, 1990. С. 4.
12. Панов, В. П. Сотрудничество государств в борьбе с международными уголовными преступлениями: учеб. пособие. М.: Юрист, 1993. С. 14.
13. Панов, В. П. Маъхаз ишорашуда. С. 15.
14. Ольга Емельянович. Маъхаз ишорашуда. С. 12.
15. Ольга Емельянович. Маъхаз ишорашуда. С. 12; Сунцов, А. Е., Трунцевский, Ю. В. Теоретические проблемы имплементации норм международного уголовного права в России // Московский журнал международного уголовного права. 1997. № 2. С. 93–94.
16. Карпец, И. И. Международная преступность. М.: Наука, 1988. С. 97.
17. Ромашкин, П. С. К вопросу о понятии и источниках международного уголовного права // Советское государство и право. 1948. С. 26.
18. Костенко, Н. И. Теоретические проблемы становления и развития международной уголовной юстиции: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10 / Рос. акад. наук. Ин-т гос-ва и права. М., 2002. С. 9.
19. Курис, П. Международные правонарушения и ответственность государства. Вильнюс: Минтис, 1973. С. 136.
20. Чумхурии Тоҷикистон 5 майи соли 2000 Оинномаи Суди Байналмилалӣи Ҷиноятиро дар байни давлатҳои аъзои ИДМ аввалин шуда тасдиқ кард.
21. Костенко, Н. И. Международное уголовное право: современные теоретические проблемы. М.: Юрлитинформ, 2004. С. 139.
22. Верле, Г. Принципы международного уголовного права. М.; Одесса, 2011. С. 402–409.
23. Ольга Емельянович. Маъхаз ишорашуда. С. 12.
24. Уголовное право Республики Беларусь. Особенная часть / А. И. Лукашов [и др.]; под общ. ред. А. И. Лукашова. Минск: Тесей, 2001. С. 145; Бухориев, Б. Р. Уголовная ответственность за торговлю людьми в Республике Таджикистан. Душанбе: «ЭР-граф», 2019. С. 14.
25. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Беларусь / Н. Ф. Ахраменка [и др.]; под общ. ред. А. В. Баркова. Минск: Тесей, 2003. С. 465.
26. Уголовное право Республики Беларусь. Особенная часть: учеб. пособие / Н. Ф. Ахраменка [и др.]; под общ. ред. Н. А. Бабия, И. О. Грунтова. Минск: Новое знание, 2002. С. 195.
27. Марчук, В. В. Торговля людьми (уголовно-правовой анализ и квалификация) // Суд. вест. 2002. № 4. С. 42.
28. Ретнева, Н. И. Уголовная ответственность за торговлю людьми: [монография] / Н. И. Ретнева; под общ. ред. Э. А. Саркисовой; М-во внутр. дел Республики Беларусь; Акад. МВД. Минск: Акад. МВД Республики Беларусь, 2008. С. 35.
29. Ретнева, Н. И. Маъхаз ишорашуда. С. 35; Коростылев, О. И. Противодействие торговле людьми и использованию рабского труда: науч.-практ. пособие / под общ. ред. д-ра юрид. наук, проф. Т. В. Пинкевич. Ставрополь: СФКРУ МВД России, 2008. С. 36; Горелик, А. С. Полный курс уголовного права: в 5 т. / под общ. ред. д-ра юрид. наук, проф., заслуженного деятеля науки РФ А. И. Коробеева. Т. 2: Преступления против личности. СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. С. 430; Шалимов, Е. Е. Уголовно-правовые и криминологические проблемы торговли людьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов: Приволжское книжное издательство, 2008. С. 28.
30. Особенности предотвращения и расследования преступлений, связанных с торговлей людьми: учеб. пособие / Данилова М. [и др.]; под общ. ред. И. Г. Шушкевича. М.: Волтерс Клувер, 2008. С. 58.
31. Буряк, М. Ю. Торговля людьми и борьба с ней (криминологические и уголовно-правовые аспекты): дис. ... канд. юрид. наук. Владивосток, 2005. С. 150.
32. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / отв. ред. В. И. Лебедев. 10-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2010. С. 323.

33. Солиев, К. Комментарий к преступлениям, связанным с торговлей людьми. Душанбе: Академия МВД Республики Таджикистан, 2011. С. 41.
34. Уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. д-ра юрид. наук, проф. Л. В. Иногамовой-Хегай, д-ра юрид. наук, проф. А. И. Рарога, д-ра юрид. наук, проф. А. И. Чучаева. М.: Юридическая фирма «КОНТРАКТ»: ИНФРА-М, 2008. С. 95; Полянской, Е. М. Об объекте и предмете использования рабского труда и торговли людьми // Вестник Воронежского государственного аграрного университета. 2013. № 1 (36). С. 454.
35. Буряк, М. Ю. Торговля людьми и борьба с ней: криминальные и уголовно-правовые аспекты: дис. ... канд. юрид. наук. Владивосток, 2005. С. 150;
36. Кислова, Е. А. Уголовно-правовые средства противодействия рабству и торговле людьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Е. А. Кислова. М., 2005. С. 17.
37. Мезавцов, М. А. Актуальные вопросы применения норм российского и международного права, направленных на борьбу с торговлей людьми // Бизнес и закон. 2010. № 5. С. 105.
38. Юшенкова, С. Ю. Противодействие торговле людьми: соотношение российского уголовного законодательства и международных стандартов // Вестник МФЮА. 2016. № 3. С. 136-137.
39. Юшенкова, С. Ю. Влияние бланкетности на процесс криминализации торговли людьми в России // Вестник КГУ. 2018. № 4. С. 273.
40. Кострова, М. Грамматическое или языковое толкование уголовного закона // Законность. 2002. № 3. С. 41.
41. Кострова, О. М. Торговля людьми: имплементация международно-правовых норм и вопросы квалификации преступления по ст. 127.1 УК РФ // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право. 2013. № 3. С. 67.
42. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муқовимат ба савдои одамон ва расонидани кумак ба қурбониёни савдои одамон». – <https://mmk.tj/content>. (Санаи муроҷиат: 25.12.2025).
43. Юшенкова, С. Ю. Противодействие торговле людьми: соотношение российского уголовного законодательства и международных стандартов // Вестник МФЮА. 2016. № 3. С. 137–138; Рогава, И. Г., Макарова, К. И. Проблемы квалификации преступлений, связанных с торговлей людьми. <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-kvalifikatsii-prestupleniy-svyazannyh-s-torgovley-lyudmi/viewer> (Санаи муроҷиат: 25.12.2025).

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба ҷоп тавсия шуд: 26.06.2026

**ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВӢ-ҲУҚУҚИИ СОХТАКОРИИ ДАЛЕЛҲО ДАР
ПАРВАНДАҲОИ ҶИНОЯТӢ ТИБҚИ ҚОНУНГУЗОРИИ ҶИНОЯТИИ ҶУМҲУРИИ
ТОҶИКИСТОН ВА ДАВЛАТҲОИ ХОРИҶА (ДАР МИСОЛИ ҶУМҲУРИҲОИ
ЎЗБЕКИСТОН, ҚИРҒИЗИСТОН, ҚАЗОҚИСТОН ВА ФЕДЕРАТСИЯИ РОССИЯ)**

Давлатзода Комрон Давлат,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи
криминалистика ва фаъолияти экспертизаи
судӣ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ
Тел.: (+992) 938231823
Email: komron231823@gmail.com

Ализода Саодат Абдуманон,
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, ассистенти кафедраи назарияи
давлат ва ҳуқуқ
Тел.: (+992) 933878786
Email: alizoda_95@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.8. Ҳуқуқи ҷиноятӣ ва криминалогия; ҳуқуқи иҷроӣ ҷазои
ҷиноятӣ

Муқарриз: Шарипов Т.Ш., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда. Дар мақоллаи мазкур муаллиф масъаллаи таҳлили қонунгузори
ҷиноятии давлатҳои хориҷаро дар муқоиса бо қонунгузори ҷиноятии Ҷумҳурии
Тоҷикистон пешниҳод кардааст. Паҳлуҳои асосии ин масъалла муайян кардани тартиби
танзими ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ, хусусиятҳои фарқкунанда дар қонунгузори ҷиноятии
давлатҳои баррасишуда, бартарият ва камбудиҳои онҳо бо мақсади минбаъд замина
гузоштан ба низоми қонунгузори ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Муаллиф
бо зами ҳамаи ин фикри худро бо ҷазоҳои ҷиноятии таъиншуда дар қонунгузори
ҷиноятии ин давлатҳо нигарон кардааст. Ҳатто пешниҳодҳо ба низоми қонунгузори
Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби муаллиф дида мешавад, ки бо мақсади минбаъд
инкишоф ва мустаҳкамсозии меъёрҳои қонунгузори ватанӣ замина шуда метавонанд.
Дар ин таҳлилҳо муаллиф ба ҳулосае омадааст, ки низоми қонунгузори ҷиноятии
кишварӣ хеш дар танзими ин масъалла низ камбудиҳои ҷиддиро доро намебошад.
Ҳатто дар муқаррароти моддаи 359 ҚҶ ҚТ бартариятҳо нисбат ба дигар қонунгузори
ҷиноятии кишварҳои баррасишуда дида мешавад, ки муаллиф онҳоро пурра ба риштаи
таҳлил даровардааст.

Калидвожаҳо: сохтакорӣ, далелҳо, парвандаи ҷиноятӣ, таҳлили муқоисавӣ-
ҳуқуқӣ, қонунгузори ҷиноятӣ, давлатҳои хориҷӣ

**СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ФАЛЬСИФИКАЦИИ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ
ПО УГОЛОВНЫМ ДЕЛАМ В СООТВЕТСТВИИ С УГОЛОВНЫМ
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВОМ ТАДЖИКИСТАНА И ЗАРУБЕЖНЫХ ГОСУДАРСТВ (НА
ПРИМЕРЕ УЗБЕКИСТАНА, КЫРГЫЗСТАНА, КАЗАХСТАНА И РОССИЙСКОЙ
ФЕДЕРАЦИИ)**

Давлатзода Комрон Давлат,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, доцент кафедры

криминалистики ва судбно-экспертной
деятельности, доктор юридических наук
Тел.: (+992) 938231823
Email: komron231823@gmail.com

Ализода Саодат Абдуманон,
Академия государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан,
юридический факультет, ассистент кафедры
теории государства и права
Тел.: (+992) 933878786
Email: alizoda_95@mail.ru

Научная специальность: 5.5.8. Уголовное право и криминология; уголовно-
исполнительное право

Рецензент: Шарипов Т.Ш., доктор юридических наук, профессор

Аннотация. В данной статье автор рассматривает проблему анализа уголовного законодательства зарубежных стран в сравнении с уголовным законодательством Республики Таджикистан. Основные аспекты этой проблемы заключаются в определении порядка уголовно-правового регулирования, отличительных особенностей уголовного законодательства рассматриваемых стран, их преимуществ и недостатков для дальнейшего формирования уголовно-правовой системы Республики Таджикистан. Помимо всего этого, автор затронул вопрос уголовных наказаний, установленных в уголовном законодательстве этих стран. Автор также рассматривает предложения к законодательной системе Республики Таджикистан, которые могут послужить основой для дальнейшего развития и укрепления норм отечественного законодательства. В результате анализа автор пришел к выводу, что уголовно-правовая система его страны не имеет серьезных недостатков в регулировании этого вопроса. Даже в положениях статьи 359 Уголовного Кодекса Республики Таджикистан видны преимущества по сравнению с другими уголовными законами рассматриваемых стран, которые автор всесторонне включил в анализ.

Ключевые слова: фальсификация, доказательства, уголовное дело, сравнительно-правовой анализ, уголовное законодательство, зарубежные страны

**COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF EVIDENCE FAKENESS IN CRIMINAL
CASES ACCORDING TO THE CRIMINAL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF
TAJIKISTAN AND FOREIGN STATES (ON THE EXAMPLE OF THE REPUBLIC OF
UZBEKISTAN, KYRGYZSTAN, KAZAKHSTAN AND THE RUSSIAN FEDERATION)**

Davlatzoda Komron Davlat,
Tajik National University, Faculty of Law,
Associate Professor of the Department of
Criminalistics and Forensic Activity, doctor of
legal sciences
Tel: (+992) 938-23-18-23
Email: komron231823@gmail.com

Alizoda Saodat Abdumanon,
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan, Faculty
of Law, assistant in the Department of Theory of
State and Law
Tel.: (+992) 933-87-87-86

Scientific Specialty: 5.5.8. Criminal law and criminology; penal law

Reviewer: Sharipov T.Sh., doctor of legal sciences, professor

Abstract. In this article, the author examines the problem of analyzing the criminal legislation of foreign countries in comparison with the criminal legislation of the Republic of Tajikistan. The main aspects of this problem include determining the procedure for criminal regulation, the distinctive features of the criminal legislation of the countries under consideration, and their advantages and disadvantages for the further development of the criminal legal system of the Republic of Tajikistan. In addition, the author addressed the issue of criminal penalties established in the criminal legislation of these countries. The author also considers proposals for the legislative system of the Republic of Tajikistan, which can serve as a basis for the further development and strengthening of domestic legislation. As a result of the analysis, the author concluded that the criminal legal system of his country does not have serious shortcomings in regulating this issue. Even the provisions of Article 359 of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan demonstrate advantages compared to other criminal laws of the countries under consideration, which the author comprehensively included in the analysis.

Key words: falsification, evidence, criminal case, comparative legal analysis, criminal legislation, foreign countries

Барои таҳқиқи ҳамаҷониба ва пурраи унсурҳои ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ сохтакорӣ далелҳо ва аломатҳои бандубасткунандаи он аввалан таҳлили муқоисавӣ қонунгузорӣ ҷиноятӣ дигар кишварҳо дар қори мо зарур аст. Дар назарияи ҳуқуқ умумӣ қардани таҷрибаи таърихӣ дар татбиқи қонунгузорӣ ва муқоисаи меъёрҳои ҳуқуқӣ кишварҳои хориҷ воситаи асосии рушди қонунгузорӣ дар ин ё он давлат ба ҳисоб меравад. Маркс Ансел олими фаронсавӣ дар ин бора қайд мекунад, ки “Омӯзиши низоми қонунгузорӣ хориҷӣ дар назди ҳуқуқшиносон соҳаҳои навро мекушояд ва ба онҳо имконият медиҳад, ки низоми ҳуқуқи кишвари худро беҳтар намоянд. Хусусиятҳои хоси низоми ҳуқуқи хориҷӣ ҳуқуқшиносро бо асосҳои далелҳои асоснок месозанд, ки ба даст овардани онҳо ҳатто ҳангоми хуб донишҳои низоми ҳуқуқи давлати худ ҳам ғайриимкон мебошад⁶⁷⁴».

Албатта истифодаи усулҳои муқоисавӣ метавонад ҳуқуқшиносро бо ақидаҳо ва далелҳои, ки ҳатто бо дониши аълои қонунгузорӣ ҳудаш ба даст оварда наметавонад, муҷаҳҳаз кунад. Пеш аз таҳлили ҷанбаҳои асосии ҷавобгарӣ ҷиноятӣ барои сохтакорӣ далелҳо тибқи Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд КҶ ҚТ) бояд ба он диққати махсус дода шавад, ки чӣ гуна ин масъала дар қонунгузорӣ ҷиноятӣ хориҷӣ баррасӣ мешавад. Зеро таҷрибаи дигар давлатҳо метавонад дар тақмили қонунгузорӣ ватанӣ хеле муфид бошад.

Масъалаи ҷиноят эътироф қардани сохтакорӣ далелҳо дар давлатҳои хориҷ (хусусан, қонунгузорӣ кишварҳои узви ИДМ) ба таври гуногун баррасӣ мешавад. Намунаи асосии баррасии қонунгузорӣ ҷиноятӣ ин давлатҳо пеш аз ҳама Кодекси намудани ҷиноятӣ давлатҳои аъзои ИДМ мебошад. Боби 34 ин Кодекс “Ҷиноятҳо ба муқобили адолати судӣ”-ро пешбинӣ мекунад. Моддаи 336 ин санад бошад, бевосита ба сохтакорӣ далелҳо бахшида шудааст. Дар муқаррароти ин модда нисбат ба қонунгузорӣ ҷиноятӣ ҚТ ягон фарқият дида намешавад. Фақат махсусияти ин Кодекс дар он аст, ки қазоро муқаррар намекунад. Аммо ҳар як қисми ин модда ба он баҳо дода шудааст, ки ба қадом категорияи ҷиноят дохил мешавад. Яъне қисми 1-уми ин модда ба категорияи ҷиноятҳои наҷандон вазнин, қисми 2 ба ҷиноятҳои дараҷаи миёна

⁶⁷⁴ Ансель М. Методологические проблемы сравнительного права // Очерки сравнительного права. – М., 1981. – С. 38.

ва қисми 3 бошад, ба ҷинойтҳои дараҷаи вазнин дохил карда шудааст. Ин санад танҳо барои намуна будан ба қабули қонунгузории ҷинойтии давлатҳои аъзои ИДМ мебошад. Мегузарем ба таҳлили қонунгузории ҷинойтии давлатҳои дар пеш мақсадгузошта (Ҷумҳуриҳои Ўзбекистон, Қирғизистон, Қазоқистон ва Федератсияи Россия) оид ба танзими сохтакории далелҳо. Дар ин давлатҳо тартиби танзими ҳуқуқӣ, хусусият, бартарият ва дигар ҳолатҳоро дидан зарур аст, ки заминагузор ба муайян кардани бартарият ва камбудии қонунгузории ҷинойтии ҚТ шуда метавонад.

Ўзбекистон. Қонунгузории ҷинойтии ин давлат дар Боби 16 ҷинойтҳо ба муқобили адолати судиро муқаррар кардааст. Дар моддаҳои 230.1 – сохтакории далелҳо ва 230.2 – сохтакории натиҷаҳои фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ пешбинӣ шудааст.

Махсусияти қонунгузори ҷинойтии ин давлат нисбат ба КЧ ҚТ дар инҳо дида мешаванд:

1. Кодекси ҷинойтии Ҷумҳурии Ўзбекистон (минбаъд КЧ Ўзбекистон) сохтакории далелҳоро дар парвандаҳои ҷинойтӣ ва сохтакории натиҷаҳои фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯиро ба таври алоҳида муқаррар кардааст. Сабаби дар моддаҳои алоҳида муқаррар шудани онҳо дар ҷинойтҳо, мутаассифона дар низоми қонунгузории давлат (КМЧ Ўзбекистон аз 22 сентябри соли 1994 № 2013-ХП ва Қонуни Ҷумҳурии Ўзбекистон “Дар бораи фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ” аз 25 декабри 2012 сол № 344) масъаллаи мазкур танзим нашудааст. Натиҷаҳои фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ба ҳайси далел тибқи КМЧ Ўзбекистон баромад карда метавонанд, ба шарте, ки тибқи муқаррароти ҳамин Кодекс ба даст оварда шуда бошанд (қ.3 м.81). КМЧ ҚТ низ ин муқарраротро пешбинӣ намудааст (м.84).

2. КЧ Ўзбекистон сохтакории далелҳоро танҳо барои парвандаҳои ҷинойтӣ пешбинӣ мекунад. Дар Боби 16 КЧ Ўзбекистон тамоман масъаллаи сохтакории далелҳои парвандаҳои маданӣ дида намешавад. Ҳоло он, ки дар парвандаҳои маданӣ ҳолатҳо зиёданд, ки ҳангоми сохтакории далелҳо ба тарафҳо зарари молумулкӣ дар ҳаҷми калон расонида мешавад. Ҳатто дар қонунгузории ҷинойтии баъзе давлатҳо сохтакорию дар парвандаҳои маъмурий низ ҷинойт эътироф мекунад.

3. Қисми 2. м.230.1 КЧ Ўзбекистон муқаррароти махсус пешбинӣ кардааст. Яъне: “Ҳамин кирдорҳо: а) аз ҷониби гуруҳи шахсон бо маслиҳати пешакӣ содир шудааст; б) боиси дастгир кардан, ба ҳабс гирифтани, ба ҷавобгарии ҷинойтӣ ҷалб кардан, озод кардан аз ҷавобгарии ҷинойтӣ, маҳкум шудан ё сафед кардани шахс гаштааст”. Масъаллаи содиршавии ин ҷинойтҳо аз ҷониби гуруҳи шахсон бо маслиҳати пешакӣ дар КЧ ҚТ бо истифода аз м.36 (шарикӣ) ва масъаллаи “боиси дастгир кардан, ба ҳабс гирифтани, ба ҷавобгарии ҷинойтӣ ҷалб кардан, озод кардан аз ҷавобгарии ҷинойтӣ, маҳкум шудан ё сафед кардани шахс гаштааст” бо м.358 КЧ ҚТ баррасӣ мегардад.

4. Дар КЧ Ўзбекистон барои сохтакории далелҳои парвандаи ҷинойтӣ ҷазо дар намуди маҳдуд сохтан аз озодӣ пешбинӣ шудааст, ки ин дар КЧ ҚТ дида намешавад.

5. Ин ҷинойтҳоро КЧ Ўзбекистон ба гуруҳи ҷинойтҳои дараҷаи миёна ё вазнин дохил мекунад. Зеро тавре қайд кардем дар он сохтакории далелҳои барои парвандаҳои маданӣ дида намешавад, ки онро ба дараҷаи начандон вазнини ҷинойтҳо дохил кунад. Аммо ин ҳолат дар КЧ ҚТ дида мешавад (қ.1 м.359).

Дар умум гуем, хусусияти танзимӣ-ҳуқуқии ин ҷинойтҳо дар КЧ Ўзбекистон дар он аст, ки тарзҳои мазсуси содиршавиро дар қ.2 модда пешбинӣ кардааст (Яъне: “Ҳамин кирдорҳо: а) аз ҷониби гуруҳи шахсон бо маслиҳати пешакӣ содир шудааст; б) боиси дастгир кардан, ба ҳабс гирифтани, ба ҷавобгарии ҷинойтӣ ҷалб кардан, озод кардан аз ҷавобгарии ҷинойтӣ, маҳкум шудан ё сафед кардани шахс гаштааст”).

Қирғизистон. Кодекси ҷинойтии Ҷумҳурии Қирғизистон (минбаъд КЧ Қирғизистон) номгуи ҷинойтҳоро вобаста ба адолати судӣ ба се гуруҳ тақсим мекунад:

1. Боби 43. Ҷинойтҳо ба муқобили ҳокимияти судӣ (м.349-353);

2. Боби 44. Ҷиноятҳо ба муқобили тартиби муурофиавии ба даст овардани далелҳо (м.354-367);

3. Боби 45. Ҷиноятҳо бар зидди иҷроӣ қарорҳои судӣ ва дигар ҳуҷҷатҳои иҷроӣ (м.368-372);

Моддаи 361 КҶ ин давлат бевосита ба сохтакории далелҳо бахшида шудааст. Махсусияти ин модда дар он аст, ки қ.2 он мутахассисро низ ба ҳайси субъекти ҷиноят эътироф мекунад аммо экспертро не. Ҳоло он, ки танзими он зарурат надорад. Зеро м. 364 ин Кодекс эксперт ва мутахассисро барои додани нишондоди бардурӯғ чун субъекти ҷиноят эътироф кардааст. Ғайр аз ин эксперт ва мутахассис танҳо ҳулосаи додаи худро сохтакорӣ карда метавонанд. Ҳатто м.56-57 Кодекси муурофиавии ҷиноятии ин давлат (минбаъд КМҶ Қирғизистон) эксперт ва мутахассисро ба таври алоҳида муаррифӣ кардааст.

Дар фарқият аз муқаррароти м. 359 КҶ ҚТ боз м. 361 КҶ Қирғизистон дар он аст, ки сохтакории далелҳои парвандаи ҷиноятиро а) дар хусуси ҷинояти вазнин ё махсусан вазнин; б) аз беэҳтиётӣ боиси оқибатҳои вазнин гардидан пешбинӣ намекунад. Ин ҳолатҳо бо дарназардошти ҳолатҳои вазнинкунандаи ҷиноят (м.74 КҶ Қирғизистон) баҳогузорӣ карда мешавад.

Ҳулоса ин, ки КҶ Қирғизистон ягон муқаррароти диққатҷалбкунандаро пешбинӣ накардааст.

Қазоқистон. Дар Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Қазоқистон (минбаъд КҶ Қазоқистон) ҷиноятҳо ба муқобили адолати судӣ дар Боби 17 (м. 407-436) бо номи “Ҳуқуқвайронкунии ҷиноятӣ ба муқобили адолати судӣ ва тартиби иҷроӣ ҷазо ва истеъсолоти конституционӣ” номгузорӣ шудааст. Дар моддаи муқарраркунандаи масъаллаи сохтакории далелҳо (м.416) бошад, махсусиятҳои зиёд ба таври зайл дида мешавад:

1. Аз номи м. 416 КҶ Қазоқистон бар меояд, ки дар баробари далелҳо ва натиҷаҳои фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ боз маводҳои зиддиразведкавиро низ пешбинӣ кардааст. Сабаб ин аст, ки мавобҳои зиддиразведкавӣ низ дар ин давлат ба ҳайси далел дар парвандаи ҷиноятӣ баромад карда метавонанд. Зеро дар қ. 7 м. 12 Қонуни Ҷумҳурии Қазоқистон “Дар бораи фаъолияти зиддиразведкавӣ” аз 28 декабри соли 2016 № 35-VI омадааст, ки “Маводҳои фаъолияти зиддиразведкавӣ барои ба ҷавобгарии маъмурӣ ё ҷиноятӣ ҷалб кардан бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузори муурофиавии маъмурӣ ё муурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Қазоқистон истифода мешаванд. Аз ин меёра бар меояд, ки фаъолияти зиддиразведкавиро ба ҳайси фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ намендонанд. Қонунгузори ҚТ ин масъалларо ба таври мушаххас пешбинӣ накардааст. Тавре олим Раҳимзода Р.Ҳ. қайд мекунад, фаъолияти зиддиразведкавӣ тавассути гузаронидани чорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ амалӣ карда мешавад. Ҳамзамон ин фаъолият дар худ маҷмуи дигар чораҳои махсусро дар бар мегирад, ки як қисми он ба таъмини баъзе низомҳои маъмурии ҳуқуқӣ равона шудааст (низоми ҳифзи сирри давлатӣ, низоми хориҷ, ворид ва будубоши шахрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд дар марзи ҚТ ва ғайраҳо)⁶⁷⁵. Моддаи 14 Қонуни ҚТ “Дар бораи мақомоти амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 20 март соли 2008 №362 мафҳуми фаъолияти зиддиразведкавиро ба таври зайл муқаррар кардааст: “Фаъолияти зиддиразведкавӣ ин фаъолияти мақомоти амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи ваколатҳои худ барои огоҳонидан, ошкор намудан ва пешгирии фаъолияти разведкавӣ, таҳрибкорӣ ва дигар фаъолияти душманонаи хадамоти махсус ва ташкилотҳои давлатҳои хориҷӣ, инчунин шахсони алоҳида мебошад, ки барои расонидани зарар ба амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон равона карда шудаанд. Аз ҳолатҳои овардашуда бар меояд, ки фаъолияти зиддиразведкавӣ низ

⁶⁷⁵Ниг: Раҳимзода Р.Ҳ. Фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ. Китоби дарсӣ зери таҳрири Каримов Ф.А. – Душанбе, 2016. – С. 23.

бо мақсади мубориза ба ҳар гуна ҷиноятҳои таҷовузкарона равона шудааст. Хуб мешуд, ки дар м.1 Қонуни ҚТ “Дар бораи фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ” аз 25 март соли 2011 мафҳуми фаъолияти зиддиразведкавӣ дар шакле, ки қонунгузори соҳаи амнияти миллӣ пешбинӣ кардааст, оварда шавад. Дар номи м. 11 Қонуни мазкур ибораи “натиҷаи фаъолияти зиддиразведкавӣ” ба таври зайд оварда шавад: “Моддаи 11 Истифодабарии натиҷаҳои фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ва натиҷаҳои зиддиразведкавӣ”. Гузашта аз ин дар номи м.84 КМҚ ҚТ истилоҳи “натиҷаҳои фаъолияти зиддиразведкавӣ” оварда шавад. Яъне: Моддаи 84 Истифодаи натиҷаҳои фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ва фаъолияти зиддиразведкавӣ. “Натиҷаҳои фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ва фаъолияти зиддиразведкавии ба даст овардашуда ба шарте далел эътироф карда мешаванд, ки бо риояи муқаррароти Кодекси мазкур ҷамъоварӣ шуда бошанд”.

2. Қисми 2 м. 416 КҚ Қазоқистон сохтакории далелҳоро барои парвандаҳои ҳуқуқвайрокунии маъмурӣ ба таври зайд пешбинӣ кардааст: “Сохтакории далелҳо дар парвандаҳои ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ, ки аз ҷониби шахси мансабдоре, ки барои тартиб додани протоколҳои ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ ваколатдор аст, содир шудааст” Аз ин меъёр бар меояд, ки ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ низ аз нигоҳи қонунгузори ин давлат зери назорати ҷиддии давлат қарор дорад. Зеро дар Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Қазоқистон аз 5 июли соли 2014, № 235-V ҷазоҳои маъмурӣ нисбати кишвари мо вазнинтар дида мешаванд. Масалан ҷарима то ду ҳазор нишондиҳанда барои ҳисобҳо (б.4 қ.2. м.44), маҳрум сохтан аз ҳуқуқи ронандагӣ то 10 сол (қ.3 м.46) ва ғайраҳо. Ин муқаррарот дар қонунгузори мо ҷой надорад. Ҳатто КҚ Қазоқистон қисми 2 ҳамин модаро ба ҷиноятҳои дараҷаи миёна дохил кардааст.

3. Қисми 3 моддаи мазкур бошад овардааст, ки “Сохтакории маводи оперативӣ ё зиддиразведкавӣ ё протоколҳои амалҳои тафтишотии пинҳонӣ ё замимаҳои онҳо аз ҷониби корманди мақомоти амаликунандаи фаъолияти оператив-ҷустуҷӯӣ ё зиддиразведкавӣ”. Дар ин меъёр маълум аст, ки сохтакории натиҷаҳои фаъолияти оператив-ҷустуҷӯӣ, фаъолияти зиддиразведкавӣ ва амалҳои пинҳонии тафтишотӣ муқаррар шудааст. Қисми 8 м.115 ва қ.2 м.120 Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Қазоқистон маводҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ва зиддиразведкавиро ба ҳайси далел дар мурофиаи ҷиноятӣ пешбинӣ кардааст. Амали тафтишотии пинҳонӣ гуфта Кодекси мазкур амалро медонад, ки дар рафти мурофиаи пеш аз судӣ бидуни огоҳ кардани пешакӣ ба шахсоне, ки ба манфиати онҳо дахл дорад, бо тартиб ва ҳолатҳои пешбиниамудай Кодекс анҷом дода мешавад (м.7). Ин амалро пурра қонунгузори мурофиавии ин давлат ба мақомоти таъқиби ҷиноятӣ иҷозат додааст.

4. Қисми 4 м. 416 Кодекси мазкур бошад, дар шакли зайд муқаррар шудааст: “Сохтакории далелҳои парвандаи ҷиноятӣ аз ҷониби шахсе, ки тафтишоти пешакиро анҷом медиҳад, прокурор, мутахассисе, ки дар амалҳои мурофиавӣ иштирок мекунад ё адвокат”. Махсусияти ин қисми модда танҳо дар эътироф кардани мутахассис ба ҳайси субъект дида мешавад. Ин ҳолатро мо пурра дар таҳлили қонунгузори Ҷумҳурии Қирғизистон дида баромадем, ки монанди муқаррароти қонунгузори Ҷумҳурии Қазоқистон аст. (м.420 КҚ Қазоқистон, м.80 ва 117 КМҚ Қазоқистон). Ин муқаррарот ба ҷиноятҳои дараҷаи вазнин дар Ҷумҳурии Қазоқистон дохил мешавад.

5. КҚ Қазоқистон сохтакории далелҳоро дар парвандаи ҷиноятӣ оид ба ҷиноят бар зидди дахлнопазирии ҷинсии ноболиғон, ҷинояти вазнин ё махсусан вазнин ё боиси оқибатҳои вазнин гардидааст дар қ.6 м.416 муқаррар кардааст. Сохтакорӣ дар парвандаи ҷиноятӣ барои ҷиноятҳои вазнин ва махсусан вазнин ё ҷиноятҳое, ки оқибати оқибати вазнинро ба бор меорад, фаҳмо аст. Яъне ҳамчун ҳолати вазнинкунанда ба назар гирифта шудаанд. Аммо махсус “ҷиноятҳои дахлнопазирии ҷинсии ноболиғон” дар ин ҷо ба ҷашм бештар назаррас аст. Қисми 6 КҚ Қазоқистон

содиршавии ҷиноятҳоро бар зидди дахлнопазирии ноболиғон ба ҷиноятҳои махсусан вазнин пешбинӣ кардааст. Ҳатто ҷазоро барои ин кирдорҳо то якумра маҳрум сохтан аз озодӣ пешбинӣ карааст. Дар Ҷумҳурии Қазоқистон тамоми ҷиноятҳое, ки нисбат ба ноболиғон содир мешаванд, таъсироти ҷавобгарӣ нисбати онҳо пурзуртар аст.

Федератсияи Россия. Кодекси ҷиноятии Федератсияи Россия (минбаъд КҶ ФР) дар м.303 сохтакорию ҳам нисбати далелҳои парвандаҳо ва ҳам нисбати натиҷаҳои фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ пешбинӣ кардааст. Тибқи қисми 1 он “Сохтакорию далелҳо дар парвандаи маданӣ ё маъмурий аз ҷониби тарафҳо ё намояндаи онҳо, инчунин сохтакорию далелҳо дар парвандаи ҳуқуқвайронкунии маъмурий аз ҷониби тарафҳо ё намояндаи онҳо, инчунин сохтакорию далелҳо аз ҷониби шахси мансабдоре, ки дорои ваколати баррасии парвандаҳои ҳуқуқвайронкунии маъмурий мебошад ё шахси мансабдоре, ки ваколати тартиб додани протоколҳои ҳуқуқвайронкунии маъмуриро дорад”. Дар фарқият аз қонунгузорию ҷиноятии дигар давлатҳои баррасишуда дар КҶ ФР сохтакорию барои парвандаҳои маданӣ ва маъмурий дар як зина муқаррар мекунад. Субъекти ҷиноят дар ин қисми модда ҳам шахрвандон ва ҳам шахсони мансабдори баррасикунандаи ин баҳсҳо мебошад.

Қисми 2 м. 303 КҶ ФР бошад, сохтакорию далелҳоро дар парвандаи ҷиноятӣ аз ҷониби таҳқиқбаранда, муфаттиш, прокурор ё ғимоягар пешбинӣ намудааст. Дар ин меъёр ягон махсусияти диққатҷалбкунанда дида намешавад. Қисми 3 модда бошад, сохтакорию далелҳоро дар парвандаи ҷиноятӣ оид ба ҷинояти вазнин ё махсусан вазнин, инчунин сохтакорию далелҳо дар парвандаҳои ҷиноятӣ, ки боиси оқибатҳои вазнин мегарданд, пешбинӣ мекунад.

Махсусияти танҳо дар қ.4 м. 303 ин Кодекс дида мешавад, ки сохтакорию натиҷаҳои фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯи аз ҷониби шахсе, ки барои анҷом додани фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ваколатдор аст, бо мақсади таъқиби ҷиноятии шахсе, ки дар содир кардани ҷиноят бегуноҳ буданаш маълум аст ё бо мақсади расонидани зарар ба шаъну шараф ва обрӯи кории он муқаррар мекунад. Зарурати дар қисми 2 не балки дар қ.4 модда овардани ин меъёр дар ҷи буданаш маълум нест. Ҳоло он, ки барои ҷамъият хавфнокии қ. 2 ва 4 ҳамин модда қариб, ки якхел аст. Қисми 2 танҳо хусусияти онро дорад, ки вазъи ҳуқуқии шахси ҷиноятсодиркардари сабук карда метавонад. Агар муфаттиш вазъи ҳуқуқии шахси ҷиноятсодиркардари вазнин ҳам созад пас бо ҳамин банди модда бандубаст карда мешавад.

Дар умум дар низоми муқаррароти КҶ ФР муқаррароти махсуси диққатҷалбкунанда, ки махсусияти ҷиддии онро нишон диҳад, дида намешавад.

Тоҷикистон. Қонунгузорию ҷиноятии кишвари мо бошад, дар м. 359 сохтакорию далелҳои парвандаҳои ҷиноятиро танҳо барои парвандаҳои маданӣ ва ҷиноятӣ муқаррар мекунад. Дар қ.1 моддаи мазкур сохтакорию далелҳои парвандаи граҷданӣ аз ҷониби шахси дар парванда иштирокдошта ё намояндаи ӯ пешбинӣ шудааст. Ин кирдорро КҶ ҚТ ба ҷиноятҳои дараҷаи начандон вазнин шомил медонад. Қисми 2 модда бошад содиршавии ин кирдорро барои парвандаҳои ҷиноятӣ пешбинӣ мекунад, ки субъекти он мақомоти таъқиби ҷиноятӣ (таҳқиқбаранда, муфаттиш ва прокурор) ва ғимоягар мебошад. Ин қисми модда ба ҷиноятҳои дараҷаи миёна шомил мебошад. Дар қ. 3 м.359 КҶ ҚТ ҳамин ҳаракатҳо дар хусуси ҷинояти вазнин ё махсусан вазнин ё аз безҳиётӣ боиси оқибатҳои вазнин гардиданро муқаррар мекунад.

Фарқияти муқаррароти КҶ ҚТ дар давлатҳои дар боло баррасишуда дар инҳо мебошад:

1. Қонунгузорию ҷиноятии давлати мо сохтакорию барои парвандаҳои ҳуқуқвайронкунии маъмурий пешбинӣ намекунад. Зеро ҳуқуқвайронкунии маъмурий кирдори барои ҷамъият хавфнок нест⁶⁷⁶. Сохтакорӣ дар ин парвандаҳо оқибати

⁶⁷⁶ Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҚТ аз 31.12.2008, №455. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: www.mmk.tj. (санаи муроҷиат: 19.03.2026 с.).

хавфнокиро ба бор оварда наметавонад. Гузашта аз ин ҷавобгарию ҷиноятӣ ҳадди ниҳоии ҷавобгарӣ мебошад. Барои як кирдоре, ки барои ҷамъият хавфнокӣ надорад шахсро на бояд ба ҷавобгарию ҷиноятӣ ҷалб кард.

2. Муқаррароти м.359 КҶ ҚТ ибораи натиҷаҳои фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷуйро пешбинӣ накардааст. Аммо қонунгузорию мурофиавии ҷиноятӣ ин масъаларо пурра танзим кардааст, ки тибқи он натиҷаҳои фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷуй метавонад ба ҳайси далел дар парвандаҳои ҷиноятӣ баромад карда метавонад⁶⁷⁷.

3. Барои рушди қонунгузорию кишвари хеш пешниҳод дарам, ки дар м.1 Қонуни ҚТ “Дар бораи фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷуй” аз 25 мартӣ соли 2011 мафҳуми фаъолияти зиддиразведкавӣ дар шакле, ки қонунгузорию соҳаи амнияти миллий пешбинӣ кардааст, оварда шавад. Дар номи м. 11 Қонуни мазкур ибораи “натиҷаи фаъолияти зиддиразведкавӣ” ба таври зайд оварда шавад: “Моддаи 11 Истифодабарии натиҷаҳои фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷуй ва натиҷаҳои зиддиразведкавӣ”. Гузашта аз ин дар номи м.84 КМҶ ҚТ истилоҳи “натиҷаҳои фаъолияти зиддиразведкавӣ” оварда шавад. Яъне: Моддаи 84 Истифодаи натиҷаҳои фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷуй ва фаъолияти зиддиразведкавӣ. “Натиҷаҳои фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷуй ва фаъолияти зиддиразведкавии ба даст овардашуда ба шарте далел эътироф карда мешаванд, ки бо риояи муқаррароти Кодекси мазкур ҷамъоварӣ шуда бошанд”.

Адабиёт:

1. Уголовный кодекс Кыргызской Республики от 1 октября 1997 г. № 68 (с изм. и доп. по сост. на 2 августа 2017 г.). [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30222833 (санаи муроҷиат: 02.03.2026 с.).

2. Кодекси мурофиавии ҷиноятӣи Ҷумҳурии Қазоқистон аз 4 июли соли 2014, №231-V. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: https://prg.kz/Document/?doc_id=4121682 (санаи муроҷиат: 09.03.2026 с.).

3. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996, N 63-ФЗ [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/ (санаи муроҷиат: 26.02.2026 с.).

4. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 г. № 226-V (с изм. и доп. по сост. на 11 июля 2017 г.). [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252#sub_id=0 (санаи муроҷиат: 29.03.2026 с.).

5. Уголовный Кодекс Республики Узбекистан от 22 сентября 1994 г. № 2012–XII. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://lex.uz/docs/111457> (санаи муроҷиат: 03.03.2026 с.).

6. Кодекси ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 май соли 1998 № 574 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.mmk.tj> (санаи муроҷиат: 02.03.2026 с.).

7. Кодекси мурофиавии ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 декабри соли 2009, № 564 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.mmk.tj> (санаи муроҷиат: 02.03.2026 с.).

8. Кодекси мурофиавии ҷиноятӣи Ҷумҳурии Узбекистон аз 22 сентябри соли 1994, № 2013-XII [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://www.lex.uz/acts/111463> (санаи муроҷиат: 07.03.2026 с.).

9. Қонуни Ҷумҳурии Узбекистон “Дар бораи фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷуй” аз 25 декабри соли 2012, № 344 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://lex.uz/uz/docs/2106527?ONDATE=14.03.2024> (санаи муроҷиат: 07.03.2026 с.).

⁶⁷⁷ Кодекси мурофиавии ҷиноятӣи ҚТ аз 3.12.2009 № 564 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: www.mmk.tj. (санаи муроҷиат: 20.03.2026 с.).

10. Ансель, М. Методологические проблемы сравнительного права [Текст] / М. Ансель. Очерки сравнительного права. – М., 1981. – 172 с.
11. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи мақомоти амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 20 март 2008 №362 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.mmk.tj> (санаи муроҷиат: 21.02.2026 с.).
12. Тафсир ба Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2006 – 870 с.
13. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ” аз 25 март 2011, №687 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.mmk.tj> (санаи муроҷиат: 27.02.2026 с.).
14. Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Қазоқистон аз 5 июли соли 2014, № 235-V [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: https://prg.kz/Document/?doc_id=4121682 (санаи муроҷиат: 27.02.2026 с.).
15. Закон Республики Казахстан “О контролорской деятельности” от 28 декабря 2016 года №35-VI ЗРК [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000035> (санаи муроҷиат: 27.02.2026 с.).
16. Уголовно-процессуальный кодекс Кыргызской Республики от 28 октября 2021 года № 129 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 22.01.2024 г.) [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: https://continent-online.com/Document/?doc_id=36639004 санаи муроҷиат: 21.02.2026 с.).
17. Раҳимзода Р.Ҳ. Фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ. Китоби дарсӣ зери таҳрири Каримов Ф.А. – Душанбе, 2016. – 487 с.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба ҷоп тавсия шуд: 26.06.2026

МАҶМУИ ИДЕАЛИИ ҶИНОЯТҶО: МАФҶУМ ВА АЛОМАТҶОИ ОН

Каримзода Даврон,

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи
ҷиноятӣ ва муқовимат бо коррупсия, номзади
илмҳои ҳуқуқшиносӣ

Тел.: (+992) 888011010

E-mail: davr_94@list.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.8. Ҳуқуқи ҷиноятӣ ва криминология; ҳуқуқи иҷроии ҷазои
ҷиноятӣ

Муқарриз: Шарипов Т.Ш., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Ғишурда. Дар мақола масъалаҳои назариявӣ ва амалии маҷмуи идеалии ҷиноятҷо ҳамчун яке аз намуди маҷмуи ҷиноятҷо дар ҳуқуқи ҷиноятӣ мавриди таҳлили ҳамаҷониба қарор дода шудаанд. Дар заминаи муқаррароти Кодекси ҷиноятӣ, андешаҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ, инчунин таҷрибаи судӣ, мафҳум, моҳият ва аломатҳои хоси маҷмуи идеалӣ муайян карда мешаванд. Муаллиф ба масъалаи фарқгузори маҷмуи идеалӣ аз ҷинояти мураккаби ягона, таркибҳои мураккаби аз ҷониби қонунгузор ба ҳисоб гирифташуда, инчунин аз дигар шаклҳои сершумории ҷиноятҷо таваҷҷуҳ зоҳир менамояд. Асоснок карда мешавад, ки меъёри марказии эътирофи маҷмуи идеалӣ ягонагии кирдор (ҳаракат ё беҳаракатӣ) мебошад, ки аломатҳои ду ё зиёда таркиби мустақили ҷиноятҷо дар бар мегирад ва бо як меъёри ҳуқуқи ҷиноятӣ пурра фаро гирифта намешавад. Хулоса карда мешавад, ки дақиқ муайян намудани доираи татбиқи маҷмуи идеалӣ барои баҳодиҳии пурраи дараҷаи ҳавфнокии ҷамъиятии кирдор ва тақмили амалияи судӣ аҳамияти муҳим дорад.

Қалидвожаҳо: маҷмӯи идеалӣ, сершумории ҷиноятҷо, кирдори ягона, ҳаракат ва беҳаракатӣ, таркиби ҷиноят, ҷинояти мураккаб, объектҳои ҷиноят, оқибатҳои ҷиноятӣ, бандубасти ҳуқуқӣ

ИДЕАЛЬНАЯ СОВОКУПНОСТЬ ПРЕСТУПЛЕНИЙ: ПОНЯТИЕ И ПРИЗНАКИ

Каримзода Даврон,

Таджикский национальный университет,
юридический факультет, доцент кафедры
уголовного права и противодействия
коррупции, кандидат юридических наук

Тел.: (+992) 888011010

E-mail: davr_94@list.ru

Научная специальность: 5.5.8. Уголовное право и криминология; уголовно-
исполнительное право

Рецензент: Шарипов Т.Ш., доктор юридических наук, профессор

В статье всесторонне анализируются теоретические и практические вопросы идеальной совокупности преступлений как одного из видов совокупности преступлений в уголовном праве. На основе положений Уголовного кодекса, научных взглядов отечественных и зарубежных ученых, а также судебной практики раскрываются понятие, сущность и характерные признаки идеальной совокупности.

Автор уделяет внимание разграничению идеальной совокупности от сложного единичного преступления, составных преступлений, учтённых законодателем, а также от

иных форм множественности преступлений. Обосновывается, что ключевым критерием признания идеальной совокупности является единство деяния (действия или бездействия), которое содержит признаки двух или более самостоятельных составов преступлений и не охватывается полностью одной уголовно-правовой нормой.

Делается вывод о том, что точное определение пределов применения института идеальной совокупности имеет важное значение для полной оценки степени общественной опасности совершенного деяния и совершенствования судебной практики.

Ключевые слова: идеальная совокупность, множественность преступлений, единое деяние, действие и бездействие, состав преступления, сложное преступление, объект преступления, преступные последствия, юридическая квалификация

IDEAL SET OF CRIMES: CONCEPT AND CHARACTERISTICS

Karimzoda Davron,

Tajik National University, Faculty of Law,
Associate Professor of the Department of
Criminal Law and Anti-Corruption, candidate of
Legal Sciences

Tel.: +992 888011010

E-mail: davr_94@list.ru

Scientific Specialty: 5.5.8. Criminal law and criminology; penal law

Reviewer: Sharipov T.Sh., doctor of legal sciences, professor

This article comprehensively analyzes the theoretical and practical aspects of the ideal aggregate of crimes as a type of aggregate of crimes in criminal law. Drawing on the provisions of the Criminal Code, the scholarly views of domestic and foreign scholars, and judicial practice, the concept, essence, and characteristic features of the ideal aggregate are revealed. The author focuses on distinguishing the ideal aggregate from a complex, single crime, composite crimes recognized by law, and other forms of multiple crimes. It is argued that the key criterion for recognizing an ideal aggregate is the unity of an act (action or inaction) that contains elements of two or more independent offenses and is not fully covered by a single criminal law provision. It is concluded that precisely defining the limits of application of the institution of the ideal aggregate is essential for fully assessing the degree of social danger posed by the act committed and improving judicial practice.

Key words: ideal aggregate, plurality of crimes, single act, action and inaction, elements of a crime, complex crime, object of a crime, criminal consequences, legal qualification

Дар қ.2 м.20 КҶ ҚТ зирк шудааст, ки “Як кирдоре, ки аломатҳои ҷинояти дар ду ё бештар моддаи ҳамин Кодекс пешбиниғардида ро дарод, ҳамчунин маҷмуи ҷиноятҳо эътироф мешавад”. Ин чизе ҷуз таърифи маҷмуи идеалии ҷиноятҳо нест, ки аз ҷониби назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ таҳия гардидааст⁶⁷⁸. Бояд қайд намуд, ки маҷмуи идеалии ҷиноятҳо дар баъзе ҳолатҳо метавонад ҳатто дар он маврид ҷой дошта бошад, ки шахс бо як ҳаракат (беҳаракатӣ) ҷиноятҳое содир намояд, ки бо як моддаи ҳамон қисми махсуси КҶ пешбинӣ шудаанд.

Масалан, маҷмуи идеалии ҷиноятҳое, ки тибқи як моддаи ҳамон КҶ мавриди бандубаст қарор мегиранд, дар ҳолати сӯиқасд ба куштори ҷабрдида бо усули барои ҷамъият хавфнок ҷой дарод, агар ҷабрдидае, ки нисбат ба ӯ сӯиқасд анҷом дода шудааст, зинда монад, аммо шахси бегона ҳалок гардад.

⁶⁷⁸ Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений. М.: Изд-во Московского ун-та, 1984. – С. 174.; Малыхин В.И. Квалификация преступлений. Теоретические вопросы: учеб. пособие. Куйбышев: Изд-во Куйбышевского ун-та, 1987. – С. 82.

Дар адабиёти ҳуқуқшиносӣ нисбат ба табиати ҳуқуқии маҷмуи идеалӣ мавқеъҳои гуногун баён гардидаанд.

Аз ҷумла, А.Н. Яковлев маҷмуи идеалиро ҳамчун ҳолате арзёбӣ менамояд, ки дар он бо як ҳаракат якчанд ҷиноятҳои аз ҷиҳати ҳуқуқӣ гуногун содир карда мешаванд. Ба андешаи ӯ, барои эътирофи маҷмӯи идеалӣ чунин нишонаҳо хос мебошанд:

– мавҷудияти як ҳаракати ягона, ки барои ҳамаи таркибҳои ҷиноятии ба маҷмуа дохилшаванда умумӣ мебошад;

– ба вучуд омадани ду ё зиёда оқибатҳои гуногуни ҳуқуқӣ;

– содир гардидани ду ё зиёда ҷиноят то баровардани ҳукм нисбат ба ягонтои онҳо⁶⁷⁹.

Ҳамин тавр, дар маркази ин мавқеъ ягонагии ҳаракат ҳамчун асоси ҳуқуқии муттаҳидкунандаи якчанд таркиби ҷиноят қарор дорад.

Ю.А. Красиков маҷмуи идеалиро ҳамчун чунин вазъият арзёбӣ менамояд, ки шахс бо як кирдори ягона ба якчанд объектҳо, ки байни онҳо робитаи ҷузъу том вучуд надорад, ду ё зиёда оқибатҳои гуногун ё ҳатто якчанд оқибатҳои ҳамнавъ мерасонад. Ба андешаи ӯ, чунин кирдор бо як меъёри ҳуқуқи ҷиноятӣ фаро гирифта намешавад ва барои баҳодиҳии ҳуқуқӣ татбиқи ду ё зиёда меъёрҳои Қисми махсуси КҶ зарур мегардад⁶⁸⁰.

И.Б. Агаев бошад, маҷмуи идеалии ҷиноятҳоро ҳамчун ҳолате тавсиф мекунад, ки дар он бо як ҳаракати барои ҷамъият хавфнок ду ё зиёда ҷиноятҳои аз ҷиҳати ҳуқуқӣ гуногун содир мегарданд, дар ҳоле ки шахс барои ҳеҷ яке аз онҳо пештар маҳкум нашудааст ва нисбат ба ягонтои онҳо ҳолатҳое, ки оқибатҳои ҳуқуқи ҷиноятиро истисно менамоянд, ҷой надоранд⁶⁸¹.

Аз нигоҳи Е.Н. Шветс, танҳо ба вучуд омадани ду ё зиёда оқибатҳои гуногуни барои ҷамъият хавфнок дар натиҷаи як ҳаракат ҳанӯз барои эътирофи маҷмуи идеалӣ кофӣ нест. Ба фикри ӯ, барои ин зарур аст, ки чунин оқибатҳо ба объектҳои гуногуни ҳифзшаванда равона гардида бошанд. Агар оқибатҳои барои ҷамъият хавфнок ба як ва ҳамон объект расонида шаванд, дар ин ҳолат суҳан на дар бораи маҷмӯи идеалӣ, балки дар бораи ҷинояти ягона меавад⁶⁸².

Дар баъзе таърифҳое, ки аз ҷониби дигар муҳаққиқон пешниҳод шудаанд, ҳангоми шарҳи мафҳуми маҷмӯи идеалӣ бештар ба нишонаҳое таваҷҷуҳ зоҳир мегардад, ки умуман барои институти маҷмӯи ҷиноятҳо хос мебошанд.

Аз ҷумла, Е.А. Борисенко маҷмӯи идеалиро чунин тавсиф менамояд: ҳолате, ки дар он як шахс дар як вақт бо анҷом додани як кирдор ду ё зиёда ҷиноят содир менамояд, ба шарт ки нисбат ба ҳеҷ яке аз онҳо шахс доғи судӣ надошта бошад, оқибатҳои ҳуқуқии маҳкумият бекор нашуда бошанд ва монеаҳои муҳофизатӣ барои татбиқи таъқиби ҷиноятӣ вучуд надошта бошанд⁶⁸³.

Дар таърифи пешниҳоднамудаи олимони тоҷик С. Салимов ва Н. Ғаффорова, унсuri асосии муттаҳидкунанда он аст, ки маҷмуи идеалӣ дар натиҷаи содир гардидани як кирдори ягона ба вучуд меояд⁶⁸⁴. Яъне, маҳз як кирдори барои ҷамъият хавфнок

⁶⁷⁹ Яковлев, А.М. Совокупность преступлений по советскому уголовному праву – М.: Госюриздат, 1960. – 55.

⁶⁸⁰ Красиков, Ю.А. Множественность преступлений (понятие, виды, наказуемость): Учебное пособие / Ю.А. Красиков. Отв. ред.: Здравомыслов Б.В. – М.: РИО ВЮЗИ, 1988. – С. 50.

⁶⁸¹ Агаев, И.Б. Совокупность преступлений. Понятие, виды и наказуемость. Монография / И.Б. Агаев. Науч. ред.: Самандаров Ф.Ю. – М.: Проспект, 2003. – С. 150.

⁶⁸² Швец, Е.Н. Совокупность преступлений: понятие, виды, наказуемость : дис. ... канд. юрид. наук: – Санкт-Петербург, 2005. – С. 63.

⁶⁸³ Борисенко, Е.А. Назначения наказания при множественности преступлений (ст.68, 69 УК РФ): дис. ... канд. юрид. наук: – Краснодар, 2006. – С. 70.

⁶⁸⁴ Ҳуқуқи ҷиноятӣ (Қисми умумӣ). Китоби дарстӣ [Матн] / Зери таҳрири Ҳуқуқшиноси шоистаи Ҷумҳурии Тоҷикистон номзади илмҳои ҳуқуқ, дотсент Ҳ.С. Салимов ва н.и.ҳ., дотсент Н.А. Ғаффорова. – Душанбе, 2010. – С. 176.

метавонад боиси ба вучуд омадани зиёда аз як оқибати ҷинойтӣ гардад, зарари бештар расонад ё таҳдиди расонидани чунин зарархоро эҷод намояд.

Ҳамин тавр, дар ҳамаи мавқеъҳои зикршуда ягонагии кирдор ҳамчун асоси ташаккули маҷмуи идеалӣ баромад мекунад, ҳарчанд муҳаққиқон ба ҷанбаҳои гуногуни ҳуқуқӣ ва муҳофизатии он таваҷҷуҳи бештар медиҳанд.

Маҷмуи идеалӣ чунин маҷмӯе эътироф мешавад, ки ҳангоми он шахс як кирдори ҷинойтӣ содир менамояд, ки он аломатҳои якчанд таркиби мустақили ҷинойтро доро мебошад. Ин намуди маҷмуи ҷинойтҳо мумкин аст дорои як объект ё бисёробъекта бошад. Ҳангоми маҷмуи якобъекта таҷовуз ба объектҳои якхела ё монанд амалӣ мегардад. Дар мавриди маҷмуи бисёробъекта бошад таҷовуз ба объектҳои гуногун равона мешавад⁶⁸⁵.

Ба андешаи Ҷ.А. Абдуллозода: “Маҷмуи идеалӣ дар сурате ҷой дорад, ки шахс бо як ҳаракат (беҳаракатӣ) ду ва зиёда аз он ҷинойтҳое, ки бо моддаҳои (қисмҳои моддаи) гуногун пешбинӣ шудааст, ҳамчунин ӯ ду ва ё зиёда аз он ҷинойтҳои бо ҳамон як моддаи Қисми махсуси КҶ ҚТ пешбинишударо содир намудааст”⁶⁸⁶. Ба сифати мисоли маҷмуи идеалӣ алоқаи ҷинсӣ бо шахсе, ки баръало ба синни шонздаҳсолагӣ нарасидааст ва бо вируси норасоии масъунияти одам сироят кардани ҷабрида аз ҷониби шахсе, ки мубталои ин беморӣ будани худро медонист, оварда шуда, нишон дода мешавад, ки кирдори содиршуда дар чунин ҳолат бо қ. 1. 141 ва қ. 2 м. 125 КҶ ҚТ бандубаст карда мешавад⁶⁸⁷. Вале ба андешаи мо чунин ҳолат ба сифати мисоли маҷмуи идеалӣ баромад карда наметавонад. Зеро қонунгузор аллакай ду ҷинойти гуногун - алоқаи ҷинсӣ ва дигар ҳаракати дорои хусусияти шахвонӣ бо шахсе, ки ҳанӯз ба синни шонздаҳсолагӣ нарасидааст ва сироят кардан вируси норасоии масъунияти одамро дар моддаи мазкур (қ.3 м.141 КҶ ҚТ) ба назар гирифта ҷавобгарию пурзуртар муқаррар намудааст.

Дар назарияи ҳуқуқӣ ҷинойтӣ мавқеи низ мавҷуд аст, ки тибқи он содир намудани ду ё зиёда ҷинойт бо як кирдор, ҳатто агар онҳо на танҳо дар моддаҳои гуногун, балки дар қисмҳои гуногуни ҳамон як моддаи КҶ пешбинӣ гардида бошанд, худ аз худ мавҷудияти маҷмуи идеалиро истисно намекунад.

Аз ҷумла, О.А. Садовникова бар он назар аст, ки маҷмуи идеалӣ метавонад на танҳо дар ҳолатҳое ҷой дошта бошад, ки ҷинойтҳо дар моддаҳои гуногуни Қисми махсуси КҶ пешбинӣ шудаанд, балки ҳамчунин дар мавридҳое, ки бо як кирдор ду ё зиёда ҷинойт содир мегарданд, ки дар қисмҳои гуногуни як модда муқаррар шудаанд. Ба андешаи ӯ, муҳим он аст, ки ҳар яке аз ин ҳолатҳо дорои таркиби мустақили ҷинойт бошад⁶⁸⁸.

Мавқеи шабехро Е.Н. Швецс низ ҷонибдорӣ менамояд. Ӯ бар он таъкид мекунад, ки агар дар кирдор аломатҳои бандубасткунанда ба ҳамдигар фаро нагирифта, предмети гуногуни исботкуниро ташкил диҳанд, дар чунин вазъият бояд аз мавҷудияти маҷмуи идеалии ҷинойтҳо сухан ронд⁶⁸⁹.

Иногамова-Хегай низ ин равишро дастгирӣ намуда, чунин мешуморад, ки қобили қабул мебуд, агар маҷмуи идеалӣ ҳамчун содир гардидани як кирдор, ки аломатҳои ҷинойтҳои дар ду ё зиёда модда, инчунин дар қисмҳои гуногуни як модда пешбинишуда ва дорои таркиби мустақил мебошанд, эътироф карда мешуд. Ба

⁶⁸⁵ Курс уголовного права. Общая часть: учебник для бакалавриата и магистратуры// В.В. Сверчков М.,2016.- 372 С. 326.

⁶⁸⁶ Абдуллозода Ҷ.А. Масоили таъини ҷазо барои маҷмуи ҷинойтҳо мутобиқи қонунгузории ҷинойтии Ҷумҳурии Тоҷикистон : дис. ... н.и.х – Душанбе, 2022. – С. 55.

⁶⁸⁷ Абдуллозода Ҷ.А. Масоили таъини ҷазо барои маҷмуи ҷинойтҳо мутобиқи қонунгузории ҷинойтии Ҷумҳурии Тоҷикистон : дис. ... н.и.х – Душанбе, 2022. – С. 55-56.

⁶⁸⁸ Садовникова О.А. Назначение наказания по совокупности преступлений: проблемы теории и практики: дисс...канд. юрид. наук. Волгоград,2008. – С. 44.

⁶⁸⁹ Швецс, Е.Н. Совокупность преступлений: понятие, виды, наказуемость : дис. ... канд. юрид. наук: – Санкт-Петербург, 2005. – С. 65.

андешаи ӯ, дар баъзе ҳолатҳо воқеан бо як кирдор ду ӯ зиёда ҷиноят содир мегарданд, ки дар қисмҳои гуногуни ҳамон як модда пешбинӣ шудаанд, аммо дар раванди бандубаст танҳо як ҷиноят инъикос мешавад, ки чунин муносибат метавонад ба принципи адолат мутобиқат накунад⁶⁹⁰.

Дар баробари ин, гурӯҳи дигаре аз муҳаққиқон баръакс мавҷудияти маҷмӯи идеалиро дар ҳолатҳои инкор менамоянд, ки шахс бо як кирдор ҷиноятро содир кардааст, ки аломатҳои бандубасткунандааш дар қисмҳои гуногуни ҳамон як модда муқаррар гардидаанд. Ба андешаи онҳо, дар чунин ҳолат суҳан бояд дар бораи як ҷинояти ягона равад, на маҷмӯи ҷиноятҳо⁶⁹¹.

Дар доктринаи ҳуқуқи ҷиноятӣ масъалаи имконияти мавҷудияти маҷмӯи идеалии ҷиноятҳои монанд (ҳамон як ҷиноят) баҳснок ба ҳисоб меравад.

Бархе аз муҳаққиқон бар он назаранд, ки маҷмӯи идеалӣ метавонад ҳатто дар ҳолатҳои ҷой дошта бошад, ки шахс ду ӯ зиёда ҷиноятро содир намояд, ки дар ҳамон як модда ӯ ҳамон як қисми моддаи Қисми махсуси КҶ пешбинӣ шудаанд.

Ба сифати намунаи чунин маҷмӯи идеалии ҷиноятҳои монанд ҳолати ба истилоҳ «исқоти ҳамли тавассути дорӯ» оварда мешавад, ки дар он шахсе, ки маълумоти олии тиббии дахлдор надорад, ҳамзамон ба якчанд зан тавассути додани доруи исқоти ҳамл аборт анҷом медиҳад⁶⁹².

Аммо дар чунин ҳолат, дар асл суҳан дар бораи сершумории ҷиноятҳо намеравад, балки дар бораи ҷинояти мураккаби ягона меравад. Якчанд кирдори монанд дар як ҷой ва амалан дар як вақт содир шуда, бо қасди ягона фаро гирифта мешаванд. Аз ин рӯ, барои эътирофи маҷмӯи идеалӣ асос вучуд надорад.

Ҳамин тариқ, маҷмӯи идеалиро танҳо ҷиноятҳои гуногун (вобаста ба хел ва намуд) ташкил диҳанд.

Дар назарияи ҳуқуқи ҷинояти аломатҳои гуногуни маҷмӯи идеалӣ номбар мешавад.

З.М. Аминзода чунин аломатҳои маҷмӯи идеалиро ҷудо намудааст: “Аввалан, маҷмӯи идеалӣ дар ҳолатҳои аз ҷониби як шахс содир шудани ду ӯ зиёда ҷиноят ҷой дорад; дуюм, ҷиноятҳо бо як ҳаракати (беҳаракатии) шахс содир мешаванд; сеюм, ҷиноятҳои ба маҷмӯи идеалӣ дохилшаванда дар моддаҳои гуногуни КҶ ҚТ муқаррар шудаанд; чорум, маҷмӯи идеалиро на фақат ҷиноятҳои ҳархела, балки ҷиноятҳои яххела низ ташкил дода метавонанд”⁶⁹³.

Ба маҷмӯи идеалии ҷиноятҳо аломатҳои зерин мансуб доништа мешавад:

- 1) мавҷуд будани фақат як кирдор;
- 2) оқибатҳои барои ҷамъият хавфнок, ки бо моддаҳои гуногун ӯ қисмҳои моддаи КҶ ҚТ пешбинӣ шудаанд⁶⁹⁴.

Метавон аломатҳоеро, ки маҷмӯи идеалии ҷиноятҳо тавсиф мекунанд, чунин баён намуд:

1. Ҷиноятҳои, ки ба маҷмӯи идеалӣ дохил мешаванд, аз ҷониби як субъекти ягона содир мегарданд. Ин аломати умумии сершумории ҷиноятҳо мебошад.
2. Ҷиноятҳо бо як ҳаракат (беҳаракатӣ)-и шахс содир мешаванд. Ин аломати махсуси маҷмӯи идеалии ҷиноятҳо ба ҳисоб меравад.

⁶⁹⁰ Иногамова – Хегай Л.В. Концептуальные положения реформирования уголовного кодекса Российской Федерации// Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права.2014. №1. – С.85.

⁶⁹¹ Уголовное право России. Общая часть: учебник для бакалавриата, специалиста и магистратуры / Под. Ред. О.С.Капинус М.,2019. – С. 306.

⁶⁹² Энциклопедия уголовного права: в 3 т. Понятие преступления. СПб., 2005. Т. 3. – С. 482.

⁶⁹³ Аминзода З.Т. Табиии ҷазо барои маҷмӯи ҷиноятҳо ва аз рӯи маҷмӯи ҳукмҳо: масоили назариявӣ ва амалӣ: дис. ... н.и.х – Душанбе, 2025. – С. 50.

⁶⁹⁴ Ҳуқуқи ҷиноятӣ. Қисми умумӣ: китоби дарсӣ: дар III ҷилд. Ҷилди I / Зери таҳрири умумии д.и.х., дотсент Раҳимзода Р.Ҳ. – Душанбе: «Наширӣти муосир», 2023. – С. 211.

В.П. Малков дар робита ба ин масъала дуруст қайд намудааст, ки мафҳуми ҳаракат дар доираи маҷмӯи идеалии ҷиноятҳо маънои шартӣ дорад. Дар баъзе ҳолатҳо ҳаракат метавонад хусусияти содда ва якмаротибагӣ дошта бошад, дар ҳолатҳои дигар бошад, хусусияти мураккаб дошта, аз низоми муайяни ҳаракатҳо иборат гардад (масалан, ҳангоми авбошӣ, ки бо расонидани зарар ба саломатии ҷабрдида алоқаманд аст) Бо вучуди ин, чунин ҳолатҳо хусусияти онро ҳамчун як ҳаракати ягона аз байн намебаранд⁶⁹⁵. Ба ин масъала, ҳамчунин Б.А. Куринов таваҷҷуҳ зоҳир намуда, чунин менависад: «Ҳангоми бандубасти маҷмӯи идеалии ҷиноятҳо бояд дар назар дошт, ки дар чунин ҳолатҳо ҳаракати барои ҷамъият хавфнок метавонад хусусияти якмаротибагӣ дошта бошад ё дар тӯли муддати муайяни каму беш тӯлонӣ инкишоф ёбад. Аммо дар ҳама ҳолатҳо, дар доираи маҷмӯи идеалӣ, кирдори шахс хусусияти як ҳаракати ягонаи ҷиноятиро нигоҳ медорад»⁶⁹⁶.

3. Мавҷудияти ду ё зиёда ҷиноят, ки одатан дар моддаҳои гуногуни КҶ пешбинӣ шудаанд.

4. Ҷиноятҳое, ки ба маҷмуи идеалӣ дохил мешаванд, одатан ба объектҳои гуногуни бо қонуни ҷиноятӣ ҳифзшаванда таҷовуз меkunанд, ки дар натиҷа оқибатҳои гуногуни ҷиноятиро ба вучуд меоранд. Бо вучуди ин, бояд қайд намуд, ки маҷмӯи идеалӣ баъзан ҳатто дар он ҳолатҳо низ имконпазир мебошад, ки зарар ба як ва ҳамон объект расонида мешавад. Масалан, бо мақсади куштор ба шахс тир андохта мешавад, аммо тир ба ҳадаф намерасад ва ба роҳгузаре, ки аз паси кунҷ баромадааст, бармехӯрад. Дар ин ҳолат маҷмӯи идеалии ҷиноятҳо ҷой дорад: сӯиқасд ба куштор ва маҳрум намудани шахс аз ҳаёт аз беэҳтиётӣ, ҳарчанд ки объекти ҳар ду ҷиноят якхела мебошад - ҳаёти инсон.

Ҷиноятҳо дар таркиби маҷмуи идеалӣ нисбат ба маҷмӯи воқеӣ бо ҳамдигар дар робитаи зичтар қарор доранд, аммо ин ҷиноятҳо он қадар ба ҳам наздик нестанд, ки қонунгузор зарур шуморад онҳоро ба як ҷинояти ягона муттаҳид намояд.

Агар робитаи байни ҷиноятҳое, ки аз як ҳаракат ба вучуд омадаанд, хеле равшан пайгирӣ гардад, қонунгузор таркиби ягонаи мураккаби ҷиноятро бунёд менамояд. Чунин ҷиноятҳои мураккаби ягона дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ ҳамчун ҳолатҳои маҷмуи идеалии аз ҷониби қонун ба ҳисоб гирифташуда арзёбӣ мешаванд.

Ба сифати намунаҳои маҷмӯи идеалии ба ҳисоб гирифташуда метавон ҳолатҳои зеринро овард:

– қасдан расонидани зарари вазнин ба саломатӣ, ки аз беэҳтиётӣ боиси марги ҷабрдида гардидааст (қ. 3 м. 110 КҶ);

– исқоти ғайриқонунии ҳамл (аборт), агар он аз беэҳтиётӣ боиси марги ҷабрдида ё расонидани зарари вазнин ба саломатии ӯ гардад (қ. 3 м. 123 КҶ);

– одамрабӣ, ки аз беэҳтиётӣ боиси марги ҷабрдида ё дигар оқибатҳои вазнин гардидааст (б. «д» қ. 2 м. 130 КҶ).

Дар ҳамаи ҳолатҳои зикршуда ҳаракатҳои гунаҳгор тибқи як меъёри ҳуқуқи ҷиноятӣ мавриди бандубаст қарор мегиранд.

Меъёри ҳуқуқи ҷиноятӣ аксаран як қатор оқибатҳои ҷиноятиро фаро мегирад, аз ҷумла оқибатҳое, ки бевосита дар диспозитсия номбар нашудаанд, вале аз мазмуни қонун бармеоянд. Агар ҳаракат (беҳаракатӣ) боиси якчанд оқибатҳои ҷиноятӣ гардад, вале ҳамаи ин оқибатҳо бо як меъёри ҳуқуқи ҷиноятӣ фаро гирифта шаванд, кирдори содиршуда, дар шароити баробар, ҳамчун як ҷинояти ягона арзёбӣ мегардад, на ҳамчун маҷмӯи идеалии кирдорҳои ҷиноятӣ.

⁶⁹⁵ Малков В.П. Множественность преступлений и ее формы по советскому уголовному праву. Казань, 1982. – С. 109.

⁶⁹⁶ Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений. М.: Изд-во Московского ун-та, 1984. – С. 174.

Агар на ҳамаи оқибатҳои дар натиҷаи содир шудани ҳаракат (беҳаракатӣ) ба вучудодада бо як меъёри ҳуқуқи ҷиноятӣ пешбинӣ гардида бошанд, пас дар ин ҳолат маҷмӯи идеалии ҷиноятҳо ҷой дорад ва кирдори содиршуда бояд тибқи ду ё якчанд моддаи КҶ мавриди бандубаст қарор гирад.

Ин шарти муҳими фарқгузори ҷинояти мураккаби ягона аз маҷмӯи идеалии ҷиноятҳо мебошад.

Як қатор тавзеҳот оид ба бандубасти кирдори содиршуда дар ҳолати маҷмӯи идеалии ҷиноятҳо дар қарорҳои Пленуми Суди Олии ҶТ оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ дода шудаанд.

Ҳамин тавр, дар банди 25 Қарори Пленуми Суди Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 июни соли 2009 № 21 «Дар бораи таҷрибаи судӣ оид ба парвандаҳои марбут ба одамкуш» қайд шудааст, ки “куштори корманди ҷойҳои маҳрум сохтан аз озодӣ ё дар ҳабси пешакӣ нигоҳ доштан ва ё маҳкумшуда бо мақсади монев шудан ба ислоҳшавӣ ё ин ки бо сабаби интиқом барои қарзи ҷамъиятиашро иҷро намудани ӯ, ки аз ҷониби шахси ҷазои маҳрум сохтан аз озодиро адоқунанда ё дар ҳабси пешакӣ буда, содир карда шуда он бояд ба ғайр аз қисми дахлдори м. 104 КҶ боз бо м.331 ё 332-и Кодекси мазкур, ки ҷавобгари ҷиноятиро барои монев шудан ба фаъолияти муассисаҳои татбиққунандаи ҷазо ва муассисаҳои ҳабси пешакӣ, ё кирдорҳои, ки қори ҷойҳои маҳрумӣ аз озодиро номурааттаб месозанд, банду баст карда шавад”⁶⁹⁷.

Ин тавсия оид ба бандубасти кирдори содиршуда аз рӯи маҷмӯи ҷиноятҳо дуруст мебошад, зеро дар ҳолатҳои зикршуда шахс бо як ҳаракат ба объектҳои гуногун, ки бо меъёрҳои гуногуни ҳуқуқи ҷиноятӣ ҳифз мешаванд, таҷовуз мекунад, ва бандубасти кирдори содиршуда танҳо тибқи яке аз ин меъёрҳо тамоми зарари расонидашуда ва дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии кирдори ҷиноятиро пурра инъикос намекард.

Илова бар ин, санксияи меъёри ҳуқуқи ҷиноятӣ, ки ҷавобгари барои куштор пешбинӣ менамояд, нисбат ба санксияи барои ҷинояти таркибии пешбиниамудаи қонунгузор (м. 331; м. 332 КҶ) вазнинтар мебошад, ки ин зарурати бандубаст намудани кирдорро аз рӯи маҷмӯи ҷиноятҳо нишон медиҳад.

Дар қарори зикршудаи Пленуми Суди Олии ҶТ «Дар бораи таҷрибаи судӣ оид ба парвандаҳои марбут ба одамкуш» як қатор ҳолатҳо оварда шудаанд, ки бояд ҳамчун маҷмӯи идеалии ҷиноятҳо арзёбӣ гарданд.

Ҳамин тавр, дар банди 13 қарор қайд шудааст, ки “Агар дар натиҷаи аз ҷониби гунаҳгор истифодаи тарзи куштори барои ҳаёти мардуми зиёд хавфнок марги на танҳо шахси мушаххас, балки дигарон низ фаро расида бошад, ин кирдорро бо ду банд, ҳам бо б. «ж» қ. 2 м. 104 КҶ ва ҳам бо б «а» қ. 2 м. 104 КҶ, вале дар сурати ба дигар шахсон расонидани зарари ҷисмонӣ бошад, бо б «ж» қ. 2 м.104 КҶ ва моддаҳои Кодекси мазкур, ки ҷавобгари ҷиноятиро барои қасдан расонидани зарар ба саломатӣ пешбинӣ намудаанд, банду баст кардан лозим аст.

Дар ҳолатҳои, ки агар одамкушӣ бо роҳи тарконидаи, оташ задан ё дигар тарзҳои хавфи умумидошта содир шуда, ба несту нобуд ё вайрон кардани молу мулкӣ ғайр ё киштзори ба фонди ҷангал дохилнабуда алоқаманд бошад, кирдор дар баробари б «ж» қ. 2 м. 104 КҶ боз бо қ.2 м.255 КҶ ё бо қ. 2 м. 235 КҶ банду баст карда мешавад”⁶⁹⁸.

Дар ҳақиқат, дар ҳолатҳои мазкур маҷмӯи идеалии ҷиноятҳо ҷой дорад, зеро зарар на ба як объект, балки ба якчанд объект расонида мешавад, ки онҳо бо меъёрҳои гуногуни ҳуқуқи ҷиноятӣ ҳифз мешаванд.

⁶⁹⁷ Маҷмӯаи қарорҳои Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (солҳои 2002-2019) Душанбе 2019. – С. 96.

⁶⁹⁸ Маҷмӯаи қарорҳои Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (солҳои 2002-2019) Душанбе 2019. – С. 100.

Мутобиқи қоидаҳои маҷмӯи идеалии ҷиноятҳо, инчунин бояд ҳаракатҳои шахси болиғе, ки ноболиғро ба содир намудани ҷиноят ҷалб намудааст, мавриди бандубаст қарор гиранд.

Дар банди 10 Қарори Пленуми Суди Олии ҶТ аз 12 декабри соли 2002 №6 «Дар бораи таҷрибаи судии баррасии парвандаҳо оиди ҷиноятҳои ноболиғон» чунин муқаррарот баён гардидааст:

«Дар вақти таҳрик намудани ноболиғ ба содир кардани ҷиноят ҳаракатҳои шахси калонсол бояд бо м. 165 КҶ ҶТ, ҳамчун бо қонуне, ки ҷавобгариро барои дар шарикӣ (дар намуди таҳрикунанда) содир намудани ҷинояти мушаххас муқаррар намудааст, бандубаст карда шавад»⁶⁹⁹.

Бо вучуди ин, «содир намудани ҷиноят бо истифодаи шахсе, ки бинобар синну солаш (м. 23 КҶ Ҷумҳурии Тоҷикистон) ё номукаллафияш (м. 24 КҶ Ҷумҳурии Тоҷикистон) ба ҷавобгариҳои ҷиноятӣ кашида намешавад, шарикиро ташкил намекунад. Дар баробари ин ҳангоми аз тарафи ноболиғ содир намудани ҷиноят, ки бо асосҳои дар боло қайдшуда ба ҷавобгариҳои ҷиноятӣ кашида намешавад, шахси ба содир намудани ин ҷиноят ноболиғро ҷалбнамуда, мувофиқи қ. 2 м. 36 КҶ Ҷумҳурии Тоҷикистон барои кирдораш ҳамчун иҷрокунанда ҷавобгар мешавад»⁷⁰⁰. (б.9). Дар чунин ҳолат бандубасти иловагӣ аз рӯи маҷмӯъ бо м. 165 КҶ талаб карда намешавад.

Баъзан ҳаракатҳои тайёри ба содир намудани ягон ҷиноят таркиби ҷинояти мустақилро дар бар мегиранд. Агар ҷиноят дар марҳилаи тайёри қатъ карда шавад, кирдори содиршуда маҷмӯи идеалии ҷиноятҳоро ташкил медиҳад, ки ҳар кадоми онҳо алоҳида мавриди бандубаст қарор мегиранд. Масалан, шахс ҳангоми тайёри ба содир намудани одамкушӣ ғайриқонунӣ силоҳи оташфишонро харидорӣ намудааст. Дар ин ҳолат маҷмӯи тайёри ба одамкушӣ (қ. 1 м. 32 ва қисми дахлдори м. 104 КҶ) ва ғайриқонунӣ соҳиб шудан ба силоҳи оташфишон (қ. 1 м. 195 КҶ) ҷой дорад.

Ҳамин тавр, таҳлили муқаррароти қонунгузориҳои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мавқеъҳои илмӣ муҳаққиқон нишон медиҳад, ки маҷмуи идеалии ҷиноятҳо намуди махсуси маҷмуи ҷиноятҳо буда, бо содир гардидани як кирдор (ҳаракат ё беҳаракатӣ), ки аломатҳои ду ё зиёда таркиби мустақили ҷиноятро дар бар мегирад, тавсиф карда мешавад. Меъёри калидии ин институт ягонагии кирдор мебошад, ки дар натиҷаи он ба як ё якчанд объектҳои ҳифзшавандаи ҳуқуқи ҷиноятӣ зарар расонида мешавад.

Омӯзиши андешаҳои олимони собит месозад, ки сарфи назар аз гуногунии назарияҳо, унсуре муттаҳидкунанда дар таърифи маҷмуи идеалӣ маҳз як ҳаракат будани кирдор аст. Бо вучуди ин, танҳо ба вучуд омадани якчанд оқибат барои эътирофи маҷмуи идеалӣ кофӣ нест. Шартӣ асосӣ он аст, ки кирдор бо як меъёри ҳуқуқи ҷиноятӣ пурра фаро гирифта нашавад ва барои бандубасти ҳуқуқи татбиқи ду ё зиёда моддаи Қисми махсуси КҶ талаб гардад.

Маҷмуи идеалӣ бояд аз ҷинояти мураккаби ягона фарқ карда шавад. Агар қонунгузор якчанд аломат ё оқибатро дар доираи як таркиб пешбинӣ намуда бошад, чунин ҳолат маҷмуи идеалӣ не, балки ҷинояти мураккаби ягона маҳсуб мешавад. Меъёри фарқгузорӣ дар он зоҳир мегардад, ки оё ҳамаи аломатҳо ва оқибатҳои кирдор бо як меъёри ҳуқуқи фаро гирифта мешаванд ё не. Агар ҳамаи онҳо дар диспозитсияи як модда инъикос ёфта бошанд, татбиқи маҷмуи идеалӣ асос надорад.

Ҳамин тариқ, маҷмуи идеалӣ як намуди маҷмуи ҷиноятҳо буда, муайянсозии дурусти он барои фарқгузориҳои ҷавобгариҳои ҷиноятӣ, интиҳоби дурусти меъёрҳои татбиқшаванда ва таъмини адолати судӣ аҳамияти муҳим дорад.

⁶⁹⁹ Маҷмӯаи қарорҳои Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (солҳои 2002-2019) Душанбе 2019. – С. 15.

⁷⁰⁰ Маҷмӯаи қарорҳои Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (солҳои 2002-2019) Душанбе 2019. – С. 15.

Адабиёт:

1. Абдуллозода Ҷ.А. Масоили таъини ҷазо барои маҷмӯи ҷиноятҳо мутобиқи қонунгузории ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон : дис. ... н.и.ҳ – Душанбе, 2022.- 211 с.
2. Агаев, И.Б. Совокупность преступлений. Понятие, виды и наказуемость. Монография / И.Б. Агаев. Науч. ред.: Самандаров Ф.Ю. – М.: Проспект, 2003. – 200 с.
3. Аминзода З.Т. Таъини ҷазо барои маҷмӯи ҷиноятҳо ва аз рӯи маҷмӯи ҳукмҳо: масоили назариявӣ ва амалӣ: дис. ... н.и.ҳ – Душанбе, 2025.- .215 с.
4. Борисенко, Е.А. Назначения наказания при множественности преступлений (ст.68, 69 УК РФ): дис. ... канд. юрид. наук.: – Краснодар, 2006.- 219 с.
5. Иногамова – Хегай Л.В. Концептуальные положения реформирования уголовного кодекса Российской Федерации// Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права.2014. №1. - С.84 – 92.
6. Красиков, Ю.А. Множественность преступлений (понятие, виды, наказуемость): Учебное пособие / Ю.А. Красиков. Отв. ред.: Здравомыслов Б.В. – М.: РИО ВЮЗИ, 1988. – 96 с.
7. Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений. М.: Изд-во Московского ун-та, 1984. – 181 с.
8. Курс уголовного права. Общая часть: учебник для бакалавриата и магистратуры// В.В. Сверчков М.,2016.- 372 с.
9. Малков В.П. Множественность преступлений и ее формы по советскому уголовному праву. Казань, 1982. – 173 с.
10. Малыхин В.И. Квалификация преступлений. Теоретические вопросы: учеб. пособие. Куйбышев: Изд-во Куйбышевского ун-та, 1987. – 97 с.
11. Маҷмӯаи қарорҳои Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (солҳои 2002-2019) Душанбе 2019.- 450 с.
12. Садовникова О.А. Назначение наказания по совокупности преступлений: проблемы теории и практики: дисс...канд. юрид. наук. Волгоград,2008. – 180 с.
13. Уголовное право России. Общая часть: учебник для бакалавриата, специалиста и магистратуры / Под. Ред. О.С.Капинус М.,2019. – 704 с.
14. Ҳуқуқи ҷиноятӣ. Қисми умумӣ: китоби дарсӣ: дар III ҷилд. Ҷилди I / Зери таҳрири умумии д.и.ҳ., дотсент Раҳимзода Р.Ҳ. – Душанбе: «Нашриёти муосир», 2023. – 424 с.
15. Ҳуқуқи ҷиноятӣ (Қисми умумӣ). Китоби дарсӣ [Матн] / Зери таҳрири Ҳуқуқшиноси шоистаи Ҷумҳурии Тоҷикистон номзади илмҳои ҳуқуқ, дотсент Ҳ.С. Салимов ва н.и.ҳ., дотсент Н.А. Ғаффорова. – Душанбе, 2010.- 205 с.
16. Швец, Е.Н. Совокупность преступлений: понятие, виды, наказуемость : дис. ... канд. юрид. наук: – Санкт-Петербург, 2005. – 149 с.
17. Энциклопедия уголовного права: в 3 т. Понятие преступления. СПб., 2005. Т. 3. – 522 с.
18. Яковлев, А.М. Совокупность преступлений по советскому уголовному праву– М.: Госюриздат, 1960.- 119 с.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

ТАЪСИРРАСОНИИ ИСЛОҲӢ НИСБАТ БА МАҲКУМШУДАГОН БА КОРҲОИ ҲАТМӢ

Ҳалимзода Искандар Асатуло,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи
ҷиноятӣ ва муқовимат бо коррупсия
Тел.: (+992) 917413141
E-mail: iskandar.halimzoda5@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.8. Ҳуқуқи ҷиноятӣ ва криминология; ҳуқуқи иҷроии ҷазои
ҷиноятӣ

Муқарриз: Шарипов Т.Ш., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда: Дар мақола масъалаҳои таъсиррасонии ислоҳӣ нисбат ба маҳкумшудагон ба корҳои ҳатмӣ маҳкумшуда мавриди таҳлил қарор дода шудаанд. Муаллиф моҳият ва нақши воситаҳои асосӣ ва иловагии ислоҳнамоӣ, аз ҷумла меҳнат, низом, қори тарбиявӣ, таъсири ҷамъиятӣ ва ҷораҳои ҳавасмандгардониро баррасӣ намуда, камбудии танзими ҳуқуқи мавҷударо ошкор менамояд. Бо дарназардошти таҷрибаи байналмилалӣ ва таҳлилҳои илмӣ, зарурати такмили қонунгузорӣ, аз ҷумла ҷорӣ намудани ҷораҳои ҳавасмандгардонӣ ва тақвияти қори тарбиявӣ асоснок карда мешавад. Хулоса бароварда мешавад, ки истифодаи чунин тарзи маҷмӯи метавонад самаранокии раванди ислоҳи маҳкумшудагонро баланд бардорад ва ба ноил шудан ба мақсади ҷазои ҷиноятӣ мусоидат намояд.

Калидвожаҳо: корҳои ҳатмӣ, таъсиррасонии ислоҳӣ, ислоҳи маҳкумшудагон, иҷроии ҷазо, ҳуқуқи иҷроии ҷазои ҷиноятӣ, қори тарбиявӣ, меҳнати ройгон, ҷораҳои ҳавасмандгардонӣ, ҷораҳои муқозотӣ, таъсиррасонии ҷамъиятӣ.

ИСПРАВИТЕЛЬНОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ НА ОСУЖДЁННЫХ, ОТБЫВАЮЩИХ ОБЯЗАТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ

Халимзода Искандар Асатуло,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, соискатель кафедры
уголовного права и противодействия
коррупции
Тел.: (+992) 917413141
Email: iskandar.halimzoda5@mail.ru

Научная специальность: 5.5.8. Уголовное право и криминология; уголовно-
исполнительное право

Рецензент: Шарипов Т.Ш., доктор юридических наук, профессор

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы исправительного воздействия на осуждённых, отбывающих обязательные работы. Автор анализирует сущность и значение основных и дополнительных средств исправления, включая труд, режим, воспитательную работу, общественное воздействие, а также меры поощрения и взыскания, выявляя существующие недостатки правового регулирования. С учётом международного опыта и научных подходов обосновывается необходимость совершенствования законодательства, в том числе путём введения системы поощрений и усиления воспитательной работы. Делается вывод о том, что комплексное применение указанных средств способствует повышению эффективности процесса исправления осуждённых и достижению целей уголовного наказания.

Ключевые слова: обязательные работы, исправительное воздействие, исправление осуждённых, исполнение наказания, уголовно-исполнительное право, воспитательная работа, бесплатный труд, меры поощрения, меры взыскания, общественное воздействие.

CORRECTIONAL IMPACT ON CONVICTS SERVING COMPULSORY LABOR

Halimzoda Iskandar Asatullo,

Tajik National University, Faculty of Law,
applicant Department of Criminal Law and Anti-Corruption

Tel.: (+992) 917413141

Email: iskandar.halimzoda5@mail.ru

Scientific specialty: 5.5.8.Criminal Law and Criminology; Penal Law

Reviewer: Sharipov T.Sh., doctor of legal sciences, professor

Abstract: This article examines the correctional impact on convicts serving mandatory community service. The author analyzes the nature and significance of primary and secondary correctional measures, including labor, regimen, educational work, social influence, as well as incentives and penalties, identifying existing shortcomings in legal regulation. Taking into account international experience and scientific approaches, the author substantiates the need to improve legislation, including by introducing a system of incentives and strengthening educational work. It is concluded that the integrated use of these measures contributes to the effectiveness of the correctional process for convicts and the achievement of the goals of criminal punishment.

Keywords: mandatory community service, correctional impact, correction of convicts, execution of sentences, penal law, educational work, unpaid labor, incentives, penalties, social influence.

Корҳои ҳатмӣ ҳамчун як намуди ҷазои ҷиноятӣ баромад мекунад, ки дар худ ҳам унсури сазодиҳӣ ва ҳам унсури ислоҳиро муттаҳид менамоянд. Татбиқи онҳо на танҳо ба маҳдуд намудани ҳуқуқи имкониятҳои муайяни маҳкумшуда равона шудааст, балки ҳамзамон ба ташаккули рафтори қонунии ӯ низ нигаронида шудааст. Таъсири ислоҳӣ ҳангоми иҷрои ин намуди ҷазо хусусияти маҷмӯӣ дошта, тавассути раванди махсуси тарбиявӣ амалӣ мегардад. Ин раванд маҷмуи воситаҳои бо ҳам алоқаманди таъсиррасонӣ ба маҳкумшударо дар бар мегирад. Ба чунин воситаҳо, аз як тараф, воситаҳои асосии ислоҳнамоӣ, ки дар м. 14 КИЧҚ муқаррар шудаанд, ва аз тарафи дигар, воситаҳои иловагӣ, ки дар шакли татбиқи чораҳои ҳавасмандгардонӣ ва муҷозотӣ зоҳир мегарданд, дохил мешаванд⁷⁰¹.

Ҳамин тариқ, самаранокии ҷазо дар намуди корҳои ҳатмӣ ба таври назаррас аз ҳамоҳангии низомноки воситаҳои гуногуни ислоҳнамоӣ вобаста мебошад, ки ба ноил гардидан ба мақсадҳои ҷазои ҷиноятӣ равона шудаанд.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ чунин нуқта зикр мегардад, ки барои таъмин намудани таъсиррасонии ислоҳӣ ҳангоми иҷрои ҷазо дар намуди корҳои ҳатмӣ истифодаи маҷмуии тамоми воситаҳои асосӣ ва иловагии ислоҳнамоӣ зарур нест. Дар баъзе ҳолатҳо, вобаста ба хусусиятҳои шахсияти маҳкумшуда, баъзе аз чунин воситаҳо метавонад татбиқ нагардад. Аз ҷумла, нисбат ба шахсе, ки дорои таҳсилоти миёна ё олии касбӣ мебошад, зарурати ҷалб намудан ба гирифтани таҳсилоти умумӣ ё омӯзиши касбӣ метавонад вучуд надошта бошад. Бо вучуди ин, чунин ҳолат маънои онро

⁷⁰¹ Рябинин А.А. Исправительно-трудовое (уголовно-исполнительное) право Российской Федерации. - М., 1995. - С. 64.

надорад, ки раванди таъсиррасонии ислоҳӣ нисбат ба ӯ амалӣ намегардад, зеро он метавонад тавассути дигар воситаҳои ислоҳ таъмин карда шавад⁷⁰².

Дар низоми воситаҳои ислоҳ намудан тартиби муқарраршудаи иҷро ва адои ҷазо (низом) мавқеи калидӣ дорад. Дар доираи он тамоми маҳдудиятҳо ва маҳрумиятҳо, ки ба маҳкумшуда татбиқ мешаванд, инъикос меёбанд. Низом ҳамчун пояи асосӣ хизмат карда, шароит ва тартиби истифодаи дигар воситаҳои таъсиррасонии ислоҳиро муайян месозад. Хусусияти фарқкунандаи низом дар он аст, ки он асосан тавассути татбиқи унсури сазодиҳӣ ба рафтори маҳкумшуда таъсир мерасонад ва ба ин васила ба ноил шудан ба мақсадҳои ҷазо мусоидат мекунад.

Ҳамзамон бояд қайд кард, ки қонунгузор, бар ҳилофи тартиби иҷрои корҳои ислоҳӣ, татбиқи ҳатмии кори тарбиявиро нисбат ба шахсоне, ки ба корҳои ҳатмӣ маҳкум шудаанд, пешбинӣ накардааст. Бо вучуди ин, дар адабиёти илмӣ ба таври асоснок баён мешавад, ки истифодаи кори тарбиявӣ дар раванди иҷрои ин намуди ҷазо метавонад таъсири мусбат дошта бошад ва аз нигоҳи амалия мақсаднок мебошад.

Таъсиррасонии тарбиявӣ нисбат ба маҳкумшудагон метавонад аз ҷониби субъектҳои гуногун амалӣ карда шавад. Пеш аз ҳама, дар ин раванд нақши муҳим ба нозироти иҷрои ҷазо, инчунин ба маъмурияти ташкилотҳо, ки маҳкумшуда дар онҳо ҷазо адо менамояд, ва ба коллективҳои меҳнатӣ ё таълимӣ вогузор мегардад. Муҳити ҷамъиятӣ ва коллектив метавонанд ҳамчун омили муҳими тарбиявӣ хизмат кунанд, зеро маҳз дар чунин муҳит муносибати манфӣ нисбат ба рафтори ғайриқонунӣ ва маҳкумияти амали содиршуда ташаккул меёбад⁷⁰³.

Ҳамзамон, вобаста ба гурӯҳҳои алоҳидаи маҳкумшудагон, тарзи ташкили кори тарбиявӣ метавонад фарқ кунад. Масалан, Ф.С. Бражник зарурати гузаронидани корҳои тарбиявиро нисбат ба хизматчиёни ҳарбии ба корҳои ҳатмӣ маҳкумшуда бевосита дар ҷойи адои хизмат таъкид менамояд. Дар чунин ҳолатҳо шаклҳои таъсиррасонӣ метавонанд гуногун бошанд: аз суҳбатҳои инфиродӣ то ҷалби маҳкумшуда ба фаъолиятҳои иҷтимоӣ ва фароғатӣ бо дарназардошти манфиатҳо ва қобилиятҳои шахсии ӯ⁷⁰⁴.

Бо вучуди ин, дар адабиётҳо зикр мегардад, ки сатҳи иштироки субъектҳои гуногун дар ин раванд яхела нест. Нақши асосӣ бояд ба нозироти иҷрои ҷазо (ва нисбат ба хизматчиёни ҳарбӣ – ба нозироти ҳарбӣ) дода шавад, дар ҳоле ки дигар субъектҳо вазифаи мусоидаткунанда дошта, ба амалисозии мақсади ислоҳ намудан кумак мерасонанд⁷⁰⁵.

Ба андешаи мо, татбиқи кори тарбиявӣ нисбат ба маҳкумшудагони ба корҳои ҳатмӣ маҳкумшуда бояд ҳатмӣ гардонида шавад. Чунин тарз ба принципҳои асосии қонунгузориҳои иҷрои ҷазои ҷиноятӣ, ки дар м.м. 8 -13 муқаррар шудаанд, аз ҷумла ба принципҳои адолат ва ҳавасмандгардонии рафтори ҳуқуқӣ, пурра мутобиқат мекунад.

Бо мақсади баланд бардоштани самаранокии таъсири тарбиявӣ нисбат ба маҳкумшудагони ба корҳои ҳатмӣ маҳкумшуда, пешниҳод мегардад, ки амалияи пешбурди дафтари инфиродии кори тарбиявӣ ҷорӣ карда шавад. Пешбурди чунин ҳуҷҷат бояд ба зиммаи корманди нозироти иҷрои ҷазо вогузор гардида, ба низомнок

⁷⁰² Орлов В.Н. Порядок и некоторые проблемы применения средств исправления к осужденным к обязательным работам // Российская юридическая наука на этапе формирования правового государства / Под общ. ред. В. Н. Зырянова и Т. Н. Радько. - М.: Академия права и управления, 2003. - С. 156.

⁷⁰³ Осадчая Н. Г. Обязательные работы как новый вид наказания в Российском уголовном законодательстве: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. - Ростов н/Д., 1999. - С. 181.

⁷⁰⁴ Уголовно-исполнительное право Российской Федерации: Учебник для вузов / Под общ. ред. М. К. Кислицына. - М.: НОРМА, 2001. - С. 176 - 177.

⁷⁰⁵ Орлов В. Н. Вопросы исправительного воздействия на осужденных к обязательным работам // Труды юридического факультета Ставропольского государственного университета. Выпуск 4. - Ставрополь: 2003. - С. 187.

гардондани раванди тарбия, ба инобат гирифтани хусусиятҳои шахсии маҳкумшуда ва назорати натиҷаҳои таъсири ислоҳӣ мусоидат намояд.

Барои ташкили самараноки кори тарбиявии фардӣ, истифодаи чунин дафтар бо сохтори дақиқу муназзам мувофиқи мақсад аст. Ба таркиби он дохил намудани қисмҳои зерин пешниҳод мегардад:

- асосҳои методии ташкили кори тарбиявӣ;
- маълумот дар бораи шахсияти маҳкумшуда;
- нақшаи кори тарбиявии фардӣ;
- натиҷаҳои кори гузаронидашуда;
- мулоҳиза ва пешниҳодҳо оид ба тақмили фаъолияти тарбиявӣ;
- мулоҳиза ва пешниҳодҳо оид ба пешбурди ҳуди дафтар.

Дар ин низом қисми аввал аҳамияти махсус дорад, зеро он вазифаи роҳнамоиро иҷро мекунад. Дар он бояд мазмун ва мақсади кори тарбиявӣ кушода шуда, талабот ба ташкили он муайян ва тавсияҳои методӣ барои пур кардани қисмҳои дигар пешниҳод гарданд. Чунин тарз имкон медиҳад, ки раванди тарбиявӣ ба таври муназзам ба роҳ монда шуда, самаранокии он таъмин карда шавад.

Дар баҳши дуюми дафтари тарбиявӣ тавсифи ҳамаҷонибаи шахсияти маҳкумшуда инъикос мегардад, ки маълумоти иҷтимоӣ-демографӣ, ҳуқуқӣ, биологӣ ва равониро дар бар мегирад. Ҷамъбасти ва низомнок намудани чунин маълумот имкон медиҳад, ки ҳангоми ташкили кори тарбиявӣ хусусиятҳои фардии шахсият ба таври пурра ба инобат гирифта шаванд.

Бо ин мақсад, корманди нозироти иҷроӣ ҷазо бояд маълумоти зеринро ворид намояд:

- маълумоти умумӣ дар бораи шахсият (насаб, ном, номи падар, ҷинс, сана ва ҷои таваллуд);
- маълумот оид ба ҳукми суд (номи суд, моддаи қонун, муҳлати ҷазо, хусусияти ҷиноят ва муносибати маҳкумшуда ба он, мавҷудияти шарикон);
- маълумот оид ба ҷазои таъиншуда (муҳлат ва тартиби иҷро);
- маълумот дар бораи доғи судӣ ва асосҳои озодшавӣ;
- вазъи иҷтимоии маҳкумшуда (маълумот, ҷойи зист, вазъи оилавӣ, ҷойи кор ё таҳсил, вазифа);
- ҳолати моддӣ (даромад, шароити манзилӣ, сатҳи таъминоти оила);
- маълумот дар бораи фаъолияти меҳнатӣ (таҷрибаи корӣ, тавсифнома аз ҷойи кор);
- маълумот дар бораи узвият дар ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва муносибат ба дин;
- хусусиятҳои равонии шахс (хислат, сифатҳои иродавӣ, шавқу рағбат ва ҳавасҳо);
- вазъи саломатӣ;
- маълумот дар бораи наздикон (хешу табор, дӯстону рафиқон ва муносибат бо онҳо);
- дигар ҳолатҳое, ки барои ташкили кори тарбиявии фардӣ аҳамият доранд.

Баҳши сеюми дафтар барои банақшагирии кори тарбиявии фардӣ пешбинӣ мешавад. Дар он чорабиниҳои мушаххасе, ки аз ҷониби кормандони нозироти иҷроӣ ҷазо, маъмурияти ташкилоте, ки маҳкумшуда дар он ҷазо адо менамояд, инчунин намояндагони иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ амалӣ мегарданд, сабт карда мешаванд. Барои ҳар як чорабинӣ нишон додани сана ва вақти гузаронидан, мазмун, шахсони масъул ва ҳулосаҳои кӯтоҳ аз натиҷаҳо мувофиқи мақсад мебошад.

Дар баҳши чорум натиҷаҳои кори тарбиявӣ инъикос меёбанд. Дар ин ҷо маълумот дар бораи тағйироти раванди ислоҳи маҳкумшуда, татбиқи чораҳои ҳавасмандгардонӣ ва муҷозотӣ, инчунин ҳулосаҳо дар бораи дараҷаи ислоҳи ӯ ҷамъбасти карда мешаванд.

Баҳши панҷум барои сабти мулоҳиза ва пешниҳодҳо оид ба ташкили кори тарбиявӣ пешбинӣ шудааст. Ин мулоҳизаҳо метавонанд аз ҷониби кормандони болоӣ, маъмурияти ташкилот ва намояндагони иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ пешниҳод гарданд.

Дар бахши шашум мулоҳиза ва пешниҳодҳое ҷамъ оварда мешаванд, ки ба тартиби пешбурди худӣ дафтар дахл доранд. Ин имконият медиҳад, ки бо дарназардошти таҷрибаи амалии истифодабарӣ, сохтор ва мазмуни он такмил дода шавад.

Воситаи дигари ислоҳ намудани маҳкумшудагон ба корҳои ҳатмӣ ин меҳнат ба ҳисоб меравад. Таъсири тарбиявии он тавассути фаъолияти воқеии меҳнатии шахс амалӣ мегардад. Аз ин лиҳоз, ҳангоми арзёбии хусусиятҳои ислоҳии ҷунин меҳнат, истифодаи дастовардҳои илмие, ки дар мавриди иҷрои корҳои ислоҳӣ таҳия шудаанд, аҳамияти муҳим дорад⁷⁰⁶.

Ба ақидаи В.Я. Богданов, арзёбии самаранокии таъсиррасонии меҳнатӣ бояд бар асоси нишондиҳандаҳои мушаххас ва объективӣ сурат гирад, ки имкони муайян намудани тағйироти дохилии шахсияти маҳкумшударо фароҳам меоранд. Аз ҷумла, ба ҷунин нишондиҳандаҳо истеҳсоли будани меҳнат, робитаи он бо эҷоди арзишҳои моддӣ ва мавҷудияти натиҷаҳои ченшаванда, мисли сифати иҷро ва риояи меъёрҳои кор, дохил мешаванд. Маҳз ин омилҳо муносибати маҳкумшударо ба меҳнат инъикос менамоянд⁷⁰⁷.

Дар баробари ин, муҳаққиқон ба шароити иҷрои меҳнат аҳамияти хоса медиҳанд. Чунончи, А.В. Корнеева зарурати анҷом додани фаъолияти меҳнатиро дар шароити ошкоро ва назорати ҷамъиятӣ таъкид намуда, онро омилҳои муҳими тақвияти таъсири тарбиявӣ мешуморад⁷⁰⁸. Г.А. Алексеева бошад, нақши меҳнати дастаҷамъиро махсусан муҳим арзёбӣ карда, қайд менамояд, ки ҷунин шакли фаъолият маҳкумшударо ба муносибатҳои васеи иҷтимоӣ ҷалб намуда, барои рушди ҷамаҷонибаи шахс мусоидат мекунад. Илова бар ин, мунтазам будани меҳнат низ яке аз шартҳои муҳими таъсири ислоҳӣ ба ҳисоб меравад⁷⁰⁹.

Ҳамзамон, бояд ба назар гирифт, ки ҳар гуна танаффус дар фаъолияти меҳнатӣ, аз ҷумла бинобар беморӣ ё дигар ҳолатҳои объективӣ, метавонад ба пайдарпайӣ ва самаранокии таъсири тарбиявӣ таъсири манфӣ расонад. Аз ин рӯ, ҳангоми ташкили иҷрои ҷазо, кормандони нозироти иҷроӣ ҷазо бояд ин омилҳоро ҳатман ба инобат гиранд.

Дар баробари ин, аҳамияти иҷтимоии меҳнат низ нақши муҳим мебозад. Дар шароити бозори меҳнат, ки рақобат дар он афзоиш меёбад, маҳкумшудагон аксаран ба иҷроӣ корҳои ҷалб карда мешаванд, ки барои шахрвандони дигар ҷолиб нестанд⁷¹⁰. Маҳз ҳамин омил ба тақвияти таъсири тарбиявӣ мусоидат намуда, ба маҳкумшуда имконият медиҳад, ки аҳамияти иҷтимоии кори иҷрошавандаро дарк намояд.

Ҳамчунин, нисбат ба маҳкумшудагон метавонад воситаи дигари ислоҳнамоӣ-таъсиррасонии ҷамъиятӣ истифода шавад. Санадҳои байналмилалӣ аҳамияти иштироки ҷомеаро дар раванди иҷроӣ ҷазо ва расонидани кӯмаки иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ ба маҳкумшудагон таъкид менамоянд. Масалан, мутобиқи банди 13.4 Қоидаҳои ҳадди ақали стандартӣ СММ оид ба ҷораҳои, ки бо маҳрум сохтан аз озодӣ алоқаманд

⁷⁰⁶ Гуськов В. И. Назначение и исполнение исправительных работ как меры уголовного наказания: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08.-М., 1966.- С. 181; Алексеева Г. А. Проблемы совершенствования исправительных работ без лишения свободы: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. - М., 1977. - С. 62; Корнеева А. В. Исправительные работы без лишения свободы как вид уголовного наказания: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. - М., 1986.-С. 102.

⁷⁰⁷ Богданов В. Я. Исправительные работы как вид уголовного наказания: дисс... канд. юрид. наук. - М., 1974. - С. 89.

⁷⁰⁸ Корнеева А. В. Исправительные работы без лишения свободы как вид уголовного наказания: дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08. - М., 1986. - С. 100.

⁷⁰⁹ Алексеева Г. А. Проблемы совершенствования исправительных работ без лишения свободы: дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08. - М., 1977. - С. 63.

⁷¹⁰ Антонов О. А., Коновалова С. И., Осадчая Н. Г. Система наказаний в российском уголовном праве и проблемы применения отдельных видов наказаний: Учебное пособие. - М.: ИМЦ ГУК МВД России, 2002. - С. 43.

нестанд (Қоидаҳои Токио), ба мақомоти ваколатдор иҷозат дода мешавад, ки барои татбиқи чунин чораҳо сохторҳои ҷамъиятӣ ва низомҳои дастгирии иҷтимоиро ҷалб намоянд⁷¹¹.

Таъсиррасонии ҷамъиятӣ метавонад тавассути иттиҳодияҳои гуногуни ҷамъиятӣ амалӣ гардад, ки мутобиқи м. 28 КИЧҚ ҚТ фаъолияти нозироти иҷроӣ ҷазо мусоидат намуда, дар раванди ислоҳи маҳкумшудагон иштирок мекунанд. Бо вучуди ин, бояд қайд кард, ки тартиби чунин ҳамкорӣ то ҳол дар сатҳи қонунгузорӣ пурра танзим нагардидааст.

Ба чораҳои ҳавасмандгардонӣ ва муҷозотӣ, ки нисбат ба маҳкумшудагон татбиқ мегарданд, низ аҳамияти муайяни тарбиявӣ хос аст. Бо вучуди ин, қонунгузориҳои амалкунандаи иҷроӣ ҷазо барои шахсоне, ки ҷазоро дар намуди корҳои ҷатмӣ адо менамоянд, низоми мукаммали ҳавасмандгардониро пешбинӣ накардааст. Чунин ҳолат иқтидори ҳавасмандкунандаи ҷазоро коҳиш дода, то андозае ба принципи ҳавасмандгардонии рафтори ҳуқуқӣ (м.12 КИЧҚ ҚТ), инчунин ба талаботи муосири санадҳои байналмилалӣ ҷавобгӯ нест.

Дар санадҳои байналмилалӣ ба истифодаи чораҳои ҳавасмандкунанда таваччуқи махсус зоҳир мегардад. Аз ҷумла, мутобиқи м.70 Қоидаҳои ҳадди ақали стандартҳои муносибат бо маҳкумшудагон (соли 1955), дар муассисаҳо бояд низоми ҳавасмандгардонӣ амал намояд, ки ба ташаккули рафтори қонунии маҳкумшудагон, рушди ҳисси масъулият ва ҳавасмандсозии онҳо ба ислоҳи худ равона гардидааст⁷¹².

Ҳамзамон бояд ба назар гирифт, ки нисбат ба шахсоне, ки ҷазоро дар намуди корҳои ҷатмӣ адо менамоянд, қонунгузориҳои амалкунанда имконияти шартан пеш аз муҳлат озод кардан аз адои ҷазоро пешбинӣ накардааст. Ин ҳолат истифодаи воситаҳои ҳавасмандгардониро дар ин самт то андозае маҳдуд менамояд.

Бо мақсади бартараф намудани камбудии ошкоргардидаи танзими ҳуқуқӣ ва бо дарназардошти талаботи стандартҳои байналмилалӣ, ба мақсад мувофиқ доништа мешавад, ки дар қонунгузориҳои иҷроӣ ҷазои ҷиноятӣ меъёрҳое, ки низоми ҳавасмандгардонии маҳкумшудагони ба корҳои ҷатмӣ маҳкумшударо пешбинӣ менамоянд, муқаррар карда шаванд. Дар ин замина пешниҳод мегардад, ки КИЧҚ ҚТ бо м. 29.6. пурра карда шавад, ки тартиб ва намудҳои чораҳои ҳавасмандгардониро танзим намояд.

Мутобиқи пешниҳоди мазкур, дар ҳолате ки маҳкумшуда на камтар аз се як ҳиссаи муҳлати ҷазоро адо намуда, тартиб ва шартҳои иҷроӣ онро риоя мекунад, ба меҳнат бо масъулият муносибат дошта, аз ҷониби ҷойи кор ва зисташ мусбат тавсиф мегардад, нозироти иҷроӣ ҷазо метавонад нисбат ба ӯ чораҳои ҳавасмандгардонӣ татбиқ намояд. Ба чунин чораҳо мумкин аст эълон намудани раҳматнома, мукофоти пулӣ ва пеш аз муҳлат барҳам додани муҷозоти қаблан гузошташуда дохил шаванд.

Ҳамин тариқ, муқаррар намудани чунин меъёр ба таҳкими таъсири ҳавасмандгардонии ҷазо ва баланд бардоштани самаранокии раванди ислоҳи маҳкумшудагон равона мегардад. Қабули он ба кормандони нозироти иҷроӣ ҷазо имкон медиҳад, ки рафтори қонунии маҳкумшудагонро самараноктар ташвиқ намоянд ва ҳамзамон ба талаботи стандартҳои байналмилалӣ ҷавобгӯ бошад.

Дар баробари ин, аҳамияти муҳими тарбиявӣ имконияти пешниҳоди нозироти иҷроӣ ҷазо ба суд дар бораи иваз намудани корҳои ҷатмӣ бо дигар намуди ҷазо мебошад. Мувофиқи қ. 2 м.29.5. КИЧҚ ҚТ “нисбати маҳкумшудагоне, ки аз адои ҷазои корҳои ҷатмӣ ашаддӣ саркашӣ менамоянд, нозироти корҳои ислоҳӣ оиди иваз намудани ҷазои корҳои ҷатмӣ бо дигар намуди ҷазо тибқи талаботи қ. 5 м. 48 (1) КЧ ҚТ

⁷¹¹ Уголовно-исполнительное право: Сборник нормативных актов. - М., 1997. -С. 101.

⁷¹² Уголовно-исполнительное право: Сборник нормативных актов. - М., 1997. -С. 74.

ба суд пешниҳод мефиристад”⁷¹³. Ин тадбир ҳамчун воситаи иловагии таъсиррасонӣ ба рафтори маҳкумшуда хизмат намуда, ўро ба риояи талаботи қонун водор месозад.

Бо дарназардошти таҳлилҳои гузаронидашуда, барои баланд бардоштани самаранокии таъсири ислоҳӣ нисбат ба маҳкумшудагони ба қорҳои ҳатмӣ маҳкумшуда пешниҳод мегардад:

– татбиқи ҳатмии қори тарбиявӣ ҳамчун воситаи мустақили ислоҳнамоӣ, инчунин қорӣ намудани дафтари фардии қори тарбиявӣ, ки бояд маълумот дар бораи шахсияти маҳкумшуда, нақша ва натиҷаҳои қори тарбиявӣ, инчунин пешниҳодҳо ва мулоҳизаҳоро дар бар гирад;

– ба инобат гирифтани иқтидори ислоҳии меҳнат ҳангоми ташкили он, аз ҷумла таъмин намудани хусусияти истеҳсолӣ, дастаҷамъӣ ва мунтазам будани он, мавҷудияти нишондиҳандаҳои мушаххаси арзёбӣ, аҳамияти иҷтимоӣ ва талабот ба ҷунин қорҳо, инчунин хусусияти ҷисмонӣ ва камнуфузи онҳо;

- бо мақсади тақмили қонунгузорӣ ва баланд бардоштани таъсири ҳавасмандгардонӣ пешниҳод мегардад, ки КИҚ ҚТ бо м. 29. 6. «Қораҳои ҳавасмандгардонӣ нисбат ба маҳкумшудагони ба қорҳои ҳатмӣ маҳкумшуда ва тартиби татбиқи онҳо» пурра карда шавад.

Адабиёт:

1. Алексеева Г. А. Проблемы совершенствования исправительных работ без лишения свободы: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. - М., 1977. – 167 с.
2. Антонов О. А., Коновалова С. И., Осадчая Н. Г. Система наказаний в российском уголовном праве и проблемы применения отдельных видов наказаний: Учебное пособие. - М.: ИМЦ ГУК МВД России, 2002. – 103 с.
3. Богданов В. Я. Исправительные работы как вид уголовного наказания: дисс... канд. юрид. наук. - М., 1974. – 228 с.
4. Гуськов В. И. Назначение и исполнение исправительных работ как меры уголовного наказания: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08.-М., 1966.- 304 с.
5. Кодекси иҷроӣ ҷазои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://mmk.tj> // Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (санаи мурочиат: 06.10.2025).
6. Корнеева А. В. Исправительные работы без лишения свободы как вид уголовного наказания: дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08. - М., 1986. – 176 с.
7. Орлов В. Н. Вопросы исправительного воздействия на осужденных к обязательным работам // Труды юридического факультета Ставропольского государственного университета. Выпуск 4. - Ставрополь: 2003. - С. 185- 194.
8. Орлов В. Н. Порядок и некоторые проблемы применения средств исправления к осужденным к обязательным работам // Российская юридическая наука на этапе формирования правового государства / Под общ. ред. В. Н. Зырянова и Т. Н. Радько. - М.: Академия права и управления, 2003. - С. 155-164.
9. Осадчая Н. Г. Обязательные работы как новый вид наказания в Российском уголовном законодательстве: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08.- Ростов н/Д., 1999. – 215с.
10. Рябинин А. А. Исправительно-трудовое (уголовно-исполнительное) право Российской Федерации. - М., 1995. – 208 с.
11. Уголовно-исполнительное право Российской Федерации: Учебник для вузов / Под общ. ред. М. К. Кислицына. - М.: НОРМА, 2001. – 272 с.
12. Уголовно-исполнительное право: Сборник нормативных актов. - М., 1997. -544 с.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба ҷоп тавсия шуд: 26.06.2026

⁷¹³Кодекси иҷроӣ ҷазои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://mmk.tj> // Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (санаи мурочиат: 06.10.2025).

ПРОБЛЕМА УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ПРЕСТУПЛЕНИЯ, СОВЕРШЁННЫЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Шарипов Мухаммаджон Раджабович,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, докторант PhD
кафедры уголовного права и противодействие
коррупции
Тел.: (+992) 928700108
Email: sharipov.m.r1@gmail.com

Научная специальность: 5.5.8. Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право

Научный руководитель: Сафарзода А.И., доктор юридических наук, профессор

Аннотация: Настоящая статья посвящена изучению теоретических и прикладных проблем уголовной ответственности за деяния, совершённые с применением систем искусственного интеллекта (далее - ИИ). Актуальность темы обусловлена стремительной технологической трансформацией общества, проникновением интеллектуальных систем во все сферы жизни и архаичностью действующего уголовного законодательства большинства государств. В статье последовательно анализируются понятие ИИ как уголовно-правовой категории, субъект и субъективная сторона преступлений с использованием искусственного интеллекта, проблема «разрыва ответственности», классификация составов преступлений, вопросы соучастия и специальные меры уголовно-правового реагирования.

Ключевые слова: искусственный интеллект, уголовная ответственность, субъект преступления, вина, умысел, небрежность, дипфейки, автономные системы, киберпреступность.

МУШКИЛИ ЧАВОБГАРИИ ЧИНОЯТӢ БАРОИ ЧИНОЯТӢХОЕ, КИ БО ИСТИФОДАИ ЗЕӢНИ СУНӢӢ СОДИР МЕШАВАНД

Шарипов Мухаммадҷон Рачабович,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, докторанти Ph.D-и кафедраи
ҳуқуқи ҷиноятӣ ва муқовимат ба коррупсия
Тел.: (+992) 928700108
Email: sharipov.m.r1@gmail.com

Ихтисоси илмӣ: 5.5.8. Ҳуқуқи ҷиноятӣ ва криминология; ҳуқуқи иҷроӣ ҷазои ҷиноятӣ
Роҳбари илмӣ: Сафарзода А.И., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Аннотатсия. Ин мақола ба омӯзиши мушкилоти назариявӣ ва амалии ҷавобгарии ҷиноятӣ барои амалҳои бо истифодаи системаҳои зеҳни сунӣ (минбаъд - ЗС) содиршуда бахшида шудааст. Аҳамияти мавзӯ бо тағиребии босуръати технологияи ҷомеа, воридшавии системаҳои зеҳнӣ ба тамоми соҳаҳои ҳаёт ва амали қонунгузориҳои ҷиноятӣ амалқунандаи аксари давлатҳо вобаста аст. Дар мақола мафҳуми зеҳни сунӣ ҳамчун категорияи ҳуқуқи ҷиноятӣ, субъект ва тарафи субъективиҳои ҷиноятҳо бо истифода аз ЗС, мушкилоти "вайрон кардани масъулият", таснифи таркиби ҷиноятҳо, масъалаҳои иштирок ва ҷораҳои махсуси воқуниши ҳуқуқи ҷиноятӣ пай дар пай таҳлил карда мешаванд.

Калидвожаҳо: зеҳни сунӣ, ҷавобгарии ҷиноятӣ, субъекти ҷиноят, гуноҳ, қасд, беэҳтиётӣ, дипфейк, системаҳои худкор, ҷиноятҳои киберӣ.

THE ISSUE OF CRIMINAL LIABILITY FOR CRIMES COMMITTED USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Sharipov Muhammadjon Rajabovich,
Tajik National University, Faculty of Law,
Ph.D Candidate, Department of Criminal Law
and Anti-Corruption
Tel.: (+992) 928700108
Email: sharipov.m.r1@gmail.com

Scientific Specialisation: 5.5.8. Criminal Law and Criminology; Penal Enforcement Law
Academic Supervisor: Safarzoda A.I., doctor of legal sciences, professor

Annotation: This article is devoted to the study of theoretical and applied problems of criminal liability for acts committed using artificial intelligence (AI) systems. The relevance of the topic is determined by the rapid technological transformation of society, the penetration of intelligent systems into all spheres of life, and the archaic nature of the current criminal legislation of most states. The article consistently analyses the concept of AI as a criminal-legal category, the subject and subjective side of crimes committed using AI, the problem of the "responsibility gap", the classification of crimes, issues of complicity, and special measures of criminal-legal response.

Keywords: artificial intelligence, criminal liability, subject of crime, guilt, intent, negligence, deepfakes, autonomous systems, cybercrime.

Технологическая революция в области искусственного интеллекта перестала быть предметом исключительно научно-фантастических дискуссий. По данным Международного валютного фонда, к 2030 году системы ИИ будут задействованы не менее чем в 40% рабочих процессов развитых экономик и в 26% экономик развивающихся стран. Такое проникновение технологий неизбежно порождает качественно новые формы преступности, которые бросают вызов не только правоохранительным органам, но и самим основаниям уголовно-правовой доктрины.

Республика Таджикистан, в соответствии с принятой Стратегией развития ИИ на период до 2040 года, ориентируется на активную цифровую трансформацию государственного управления, финансового сектора и системы образования. Между тем актуальной задачей остается внедрение системных изменений в уголовное законодательство страны для регулирования преступлений, совершаемых с использованием искусственного интеллекта. Действующий Уголовный кодекс Республики Таджикистан 1998 года (далее - УК РТ) содержит лишь отдельные нормы о компьютерных преступлениях (статьи 298–30), которые по своему содержанию адресованы принципиально иным - традиционным формам цифровых правонарушений.

Вместе с тем для правоприменительной практики остаются актуальные вопросы: как квалифицировать деяние, совершённое с применением ИИ? Кто несёт ответственность за ущерб, причинённый автономными системами? Является ли распространение дипфейка с изображением реального лица самостоятельным составом преступления? Ответы на эти вопросы в действующем законодательстве отсутствуют, что порождает серьёзные трудности при привлечении виновных к уголовной ответственности, однако такие действия квалифицируются через другие статьи в зависимости от цели.

Уголовное право оперирует устойчивыми понятиями, лишёнными технической неопределённости. Введение в уголовное право термина «искусственный интеллект» требует сначала разрешить его дефиницию - поскольку от смысла, напрямую зависит объём возможных уголовно-правовых последствий.

В технической литературе ИИ принято определять как совокупность алгоритмов и вычислительных методов, позволяющих машине выполнять задачи, которые ранее требовали человеческого интеллекта: восприятие информации, обучение, логическое рассуждение, принятие решений и генерация контента.⁷¹⁴ Однако это широкое определение охватывает принципиально разнородные системы от простого алгоритма фильтрации спама до автономного робота, способного причинять физический вред.

С уголовно-правовой точки зрения наибольшую опасность представляют четыре класса ИИ-систем: Первое, генеративные модели, способные создавать тексты, изображения, аудио и видео, в том числе с манипулятивным содержанием; Второе, автономные агенты - системы, самостоятельно принимающие решения без ситуативного вмешательства человека; Третье, системы распознавания и идентификации, применяемые в слежке; Четвертое, алгоритмические системы принятия решений в кредитовании, правосудии и социальном управлении.⁷¹⁵

В законодательстве ряда государств предприняты попытки нормативного определения ИИ. Регламент ЕС об ИИ 2024 года трактует «систему искусственного интеллекта» как машинную систему, которая при определённой степени автономии генерирует выходные данные - прогнозы, рекомендации, решения влияющие на реальную или виртуальную среду, исходя из задаваемых человеком целей.⁷¹⁶ Казахстан в Законе «Об искусственном интеллекте» 2024 года закрепил аналогичный подход, сделав акцент на способности системы к самообучению.⁷¹⁷

В Стратегии развития искусственного интеллекта в Республике Таджикистан на период до 2040 года ИИ толкуется как система или компьютерное оборудование, которое способна имитировать интеллектуальные и аналитические способности человека для выполнения определенных задач.⁷¹⁸

Для целей уголовного права Таджикистана целесообразно предложить следующее рабочее определение: под системой искусственного интеллекта следует понимать программный или программно-аппаратный комплекс, функционирующий на основе методов машинного обучения или иных вычислительных методов, способный автономно воспринимать входные данные, анализировать их, формировать и исполнять решения или генерировать контент без индивидуального управления оператором в каждом конкретном случае. Данное определение принципиально отличает ИИ от обычных компьютерных программ, содержащих заранее предписанный алгоритм без элементов адаптации, что имеет ключевое значение при квалификации преступных деяний.

Признаками ИИ-системы, влекущими уголовно-правовые последствия, являются: автономность (способность действовать без человеческого одобрения в каждом отдельном случае), адаптивность (возможность модифицировать поведение на основе данных), непредсказуемость (недетерминированность конкретных выходных результатов), масштабируемость (возможность одновременного воздействия на неограниченное число лиц) и способность причинять реальный вред охраняемым уголовным законом объектам.

Уголовный кодекс Республики Таджикистан, следуя устойчивой континентальной традиции, признаёт субъектом преступления исключительно физическое вменяемое лицо, достигшее установленного возраста (статья 22 УК РТ). При этом юридические лица в Таджикистане субъектами преступления не являются,

⁷¹⁴ Russell S., Norvig P. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. 4th ed. New Jersey: Pearson, 2020. P. 1–3

⁷¹⁵ Dafoe A. *AI Governance: A Research Agenda*. Future of Humanity Institute, University of Oxford. 2018. P. 18–22.

⁷¹⁶ Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act). OJ L, 2024/1689. Art. 3(1).

⁷¹⁷ Закон Республики Казахстан «Об искусственном интеллекте» от 22 декабря 2023 года № 48-VIII. Статья 1 // Официальный сайт Правительства Республики Казахстан

⁷¹⁸ Стратегия развития искусственного интеллекта в Республике Таджикистан на период до 2040 года от "30" сентября 2022 года, №483. Душанбе, 2022. С.1

хотя Кодекс об административных правонарушениях допускает административную ответственность организаций. Такой подход принципиально ограничивает возможности привлечения к уголовной ответственности разработчиков, операторов и пользователей ИИ-систем.

Наиболее острой является проблема «разрыва ответственности», которую в научной литературе впервые теоретически обосновал Роберт Спэрроу. Суть проблемы состоит в следующем: когда ИИ-система самостоятельно совершает действие, причиняющее вред, ни один из причастных к ней людей может не нести уголовной ответственности - разработчик не предвидел конкретного сценария применения, оператор не имел возможности вмешаться, пользователь не понимал технических последствий своих действий. Налицо «пространство безответственности», которое не покрывается ни соучастием, ни смежными институтами уголовного права.

В доктрине уголовного права сложилось несколько концептуальных подходов к преодолению описанного разрыва. Первый - модель опосредованного причинения - трактует ИИ как «инструмент» преступления, аналогичный огнестрельному оружию или автомобилю, а уголовную ответственность возлагает на лицо, использовавшее этот инструмент в преступных целях.

Второй подход - модель специальной ответственности разработчика - исходит из обязанности последнего предотвращать вредоносное применение разработанных им систем. Эта модель наиболее последовательно реализована в Регламенте ЕС об ИИ, устанавливающем для провайдеров систем высокого риска обширный перечень обязанностей, нарушение которых влечёт административную, а в некоторых случаях и уголовную ответственность⁷¹⁹.

Третий подход - корпоративная уголовная ответственность - применяется в Великобритании и Австралии и предполагает признание юридического лица субъектом преступления при установлении корпоративной халатности.⁷²⁰ В Таджикистане этот подход потребует системного изменения уголовного законодательства. Для правовой системы представляется оптимальным комбинированный подход, сочетающий расширительное толкование действующих составов, введение специальных норм об ответственности операторов ИИ и поэтапное включение в УК РТ конструкции корпоративной уголовной ответственности. Из стран Центральной Азии, только в Казахстане есть норма в КОАП (ст. 641-1) которая вступила в сила 18 января 2026 года и предусматривает ответственность за неправомерное использование искусственного интеллекта, в том числе за создание и распространение дипфейков, а также за отсутствие обязательной маркировки контента, произведенного с применением ИИ.

Статья 27 УК РТ устанавливает, что виновным в преступлении признается лишь лицо, совершившее деяние умышленно или по неосторожности.

Применительно к преступлениям с использованием ИИ возникают принципиальные трудности с установлением как умысла, так и неосторожности. При умышленных деяниях лицо, использующее ИИ-систему в преступных целях, осознаёт общественную опасность своих действий (бездействий), предвидело возможность или неизбежность его общественно опасных последствий и желает его наступления (статья 28 УК РТ). Проблема состоит в том, что конкретный вредоносный результат определяется самой системой, а не человеком непосредственно. Отсюда - вопрос о возможности умысла при «делегированном» причинении вреда.

Немецкая уголовно-правовая доктрина в схожих ситуациях - например, при использовании вируса, распространяющегося самостоятельно, признаёт умысел на причинение неопределённо широкого круга последствий в том случае, если лицо, запуская вредоносный процесс, допускало потенциальный вред и относилось к нему безразлично.⁷²¹

⁷¹⁹ Regulation (EU) 2024/1689. Articles 9–15 (obligations of providers of high-risk AI systems)

⁷²⁰ Corporate Manslaughter and Corporate Homicide Act 2007 (UK). Section 1; Bronitt S., Gani M. *Criminal Law*. 4th ed. Sydney: LexisNexis, 2017. P. 347

⁷²¹ Lackner K., Kühl C. *Strafgesetzbuch. Kommentar*. 29. Aufl. München: C.H. Beck, 2018. § 15 Rn. 23–25

Таким образом, применение искусственного интеллекта в механизме совершения преступления не устраняет вину лица как обязательный элемент субъективной стороны преступления, однако существенно усложняет её установление и доказывание. В условиях автономности и непредсказуемости отдельных ИИ-систем традиционные уголовно-правовые конструкции умысла и неосторожности сталкиваются с необходимостью переосмысления, поскольку вред причиняется не непосредственно человеком, а через технологический инструмент, способный к самостоятельному принятию решений в пределах заданного алгоритма. В связи с этим ключевое значение приобретает не сам факт использования искусственного интеллекта, а степень контроля лица над системой, предвидимость возможных последствий её функционирования и отношение субъекта к риску наступления общественно опасного результата. Данные обстоятельства объективно ставят вопрос о необходимости адаптации существующих положений уголовного законодательства к новым формам цифрового посредованного причинения вреда.

Значительная часть вредоносных последствий применения ИИ наступает без умысла вследствие небрежности при разработке алгоритмов, недостаточного тестирования, ненадлежащего обучения персонала или несоблюдения требований кибербезопасности. По УК РТ преступление признаётся совершённым по небрежности, если лицо не предвидело возможности наступления общественно опасных последствий своих действий (бездействий), хотя при внимательности и дальновидности должно было и могло их предвидеть.⁷²²

Судебная практика Европейского суда по правам человека сформировала критерии оценки технической небрежности применительно к новым технологиям: достаточность принятых мер предосторожности, доступность технических стандартов и соответствие практики общепризнанным нормам в данной отрасли.

На данном этапе нам важно выработать стандарты «должной осмотрительности» при разработке и развёртывании ИИ-систем что потребует принятия технических регламентов, аналогичных стандартам ISO/IEC 42001:2023⁷²³, и последующего закрепления ссылки на них в уголовном законодательстве как бланкетной диспозиции.

Систематизация преступлений с использованием ИИ необходима как для доктринального осмысления, так и для практики квалификации. Наиболее распространённой категорией в практике зарубежных правоохранительных органов являются преступления, использующие генеративный ИИ для причинения вреда личности. Среди них выделяются следующие виды.

Во-первых, создание и распространение дипфейков (deepfakes) синтетических аудиовизуальных материалов, создающих ложное представление о словах или действиях реальных лиц. По данным Европола, к 2026 году до 90% видеоматериалов в сети Интернет будет составлять ИИ-генерированный контент.⁷²⁴

В действующем УК РТ создание дипфейков может быть квалифицировано по нескольким статьям в зависимости от конкретного содержания: Если дипфейк используется для вмешательства в частную жизнь, незаконного сбора или распространения персональной либо интимной информации, деяние может подпадать под нормы, защищающие неприкосновенность частной жизни (ст. 144 УК РТ) В случаях изготовления и распространения фальсифицированных изображений или видеоматериалов порнографического характера применяется ст. 241 УК РТ, предусматривающая ответственность за незаконное изготовление и оборот порнографических материалов. Если дипфейк используется для хищения имущества либо получения имущественной выгоды, в том числе путем имитации личности

⁷²² Уголовный кодекс РТ от 21 мая 1998 года № 574, ст. 29. Душанбе, 2021.

⁷²³ ISO/IEC 42001:2023 *Information technology — Artificial intelligence — Management system*. Geneva: International Organization for Standardization, 2023.

⁷²⁴ Europol. *Facing Reality? Law Enforcement and the Challenge of Deepfakes. An Observatory Report*. The Hague: Europol, 2022. P. 11.

потерпевшего или должностного лица, действия могут квалифицироваться как мошенничество (ст. 247 УК РТ); Если материал используется для принуждения к передаче имущества - вымогательство (статья 250 УК РТ); Кроме того, при использовании дипфейков для угроз, шантажа или вымогательства возможна квалификация по статьям о вымогательстве (ст. 250 УК РТ), а при их использовании для разжигания вражды или розни по соответствующим нормам о возбуждении национальной, расовой или религиозной вражды. В отдельных случаях, при посягательстве на государственные интересы или информационную безопасность, возможно применение статей о неправомерном воздействии на информационные системы и информационные ресурсы. Таким образом, уголовно-правовая оценка дипфейков в действующем законодательстве Республики Таджикистан носит фрагментарный характер и осуществляется через совокупность традиционных составов преступлений, что подтверждает отсутствие специального регулирования данного цифрового феномена.

Во-вторых, ИИ-системы активно применяются для реализации мошеннических схем с использованием голосового клонирования. Злоумышленник, имея в распоряжении несколько секунд аутентичного голоса жертвы, способен синтезировать звонок от имени родственников, руководителей или сотрудников банков. Данная мошенническая схема стала актуальной в последние годы в регионе учитывая развития ИИ систем. По странам Центральной Азии на данный момент полноценная информация по потере граждан в денежном эквиваленте не доступно, но данным Федеральной торговой комиссии США, в 2023 году потери граждан США от телефонного мошенничества с использованием клонированных голосов составили свыше 11 млн долларов.

Применение ИИ при совершении киберпреступлений резко повышает их эффективность и масштаб. Генеративные модели позволяют автоматизировать фишинговые атаки с персонализацией под каждую жертву; ИИ-инструменты сканирования уязвимостей ускоряют проникновение в компьютерные системы; вредоносное программное обеспечение с элементами ИИ способно адаптировать свой код для обхода антивирусной защиты.

Статьи 298–304 УК РТ, посвящённые преступлениям против информационной безопасности, были разработаны в конце 1990-2000-х годов и не учитывают специфику ИИ-угроз. В них отсутствует квалифицирующий признак использования средств ИИ, а санкции не отражают принципиально большей общественной опасности атак с использованием интеллектуальных инструментов.

Таким образом, использование искусственного интеллекта в мошеннических и киберпреступных схемах свидетельствует о качественном изменении характера преступной деятельности, при котором технологический инструмент начинает выступать не просто средством совершения деяния, а фактором, существенно повышающим его общественную опасность и масштаб последствий. При этом действующие нормы уголовного законодательства Республики Таджикистан, в частности статьи 298–304 УК РТ, остаются ориентированными на традиционные формы компьютерных преступлений и не учитывают специфику генеративных и адаптивных ИИ-систем, включая голосовое клонирование, автоматизированный фишинг и интеллектуально управляемые вредоносные программы. Это создает нормативный разрыв между динамикой технологического развития и уровнем уголовно-правовой защиты, что в перспективе требует переосмысления квалифицирующих признаков и возможного введения специальных положений, учитывающих использование искусственного интеллекта какотягчающего обстоятельства либо самостоятельного способа совершения преступления.

В условиях стремительного развития технологий искусственного интеллекта и роста связанных с ними рисков важное значение приобретает обращение к зарубежному опыту правового регулирования, позволяющему выявить возможные модели уголовно-правового реагирования на новые формы преступности.

Принятый в 2024 году Регламент ЕС об ИИ является первым в мире всеобъемлющим законодательным актом о рисках ИИ. Документ вводит четырёхуровневую систему рисков: неприемлемый риск (запрещённые системы), высокий риск (подлежащие обязательной сертификации), ограниченный риск и минимальный риск.

Применительно к уголовной ответственности Регламент ЕС обязывает государства-члены установить эффективные, соразмерные и сдерживающие санкции за нарушение его требований, в том числе уголовные. Директива ЕС о кибербезопасности 2022 года (NIS2) дополнительно криминализирует несоблюдение обязательных стандартов безопасности ИИ-систем, применяемых в критической инфраструктуре.⁷²⁵

Китайская Народная Республика избрала секторальный подход к регулированию ИИ, последовательно принимая нормативные акты по конкретным технологиям. Так, Правила управления глубоким синтезом (Deep Synthesis Provisions) 2022 года прямо запретили создание дипфейков без чёткой маркировки, установив ответственность за её нарушение вплоть до уголовной⁷²⁶.

Уголовный кодекс КНР в редакции 2023 года (поправки XI) дополнен нормой об ответственности за помощь в совершении сетевых преступлений, которая применяется к лицам, предоставляющим технологические ресурсы (в том числе ИИ-инструменты) для преступных целей даже при отсутствии умысла на конкретный результат⁷²⁷.

В Российской Федерации Национальная стратегия развития ИИ до 2030 года⁷²⁸ не содержит уголовно-правовых норм, однако российская доктрина предложила ряд концептуальных решений проблемы ИИ в уголовном праве. Профессор А.В. Федоров обосновывает необходимость введения в УК РФ специальной статьи об «алгоритмических преступлениях», предусматривающей повышенную ответственность за создание ИИ-систем, заведомо предназначенных для совершения преступлений⁷²⁹.

Из государств Центральной Азии, наиболее продвинутым в области регулирования ИИ, является Казахстан, но стратегию по данной отрасли первым подписал Таджикистан. Принятый в 2023 году Закон «Об искусственном интеллекте» в РК установил принципы разработки и применения ИИ, обязательные для субъектов казахстанского права, и предусмотрел гражданско-правовую ответственность за вред, причинённый ИИ-системой⁷³⁰.

Следует отметить, что зарубежный опыт регулирования искусственного интеллекта свидетельствует о формировании разноуровневых и концептуально неоднородных моделей правового реагирования на новые технологические риски. Несмотря на различия в подходах - от комплексной риск-ориентированной системы Европейского союза до секторального и административно-репрессивного регулирования в Китае и преимущественно стратегико-доктринального подхода в Российской Федерации - общей тенденцией выступает постепенное расширение сферы правового контроля за разработкой и применением ИИ, а также усиление требований к прозрачности, безопасности и предсказуемости его функционирования.

При этом особенно важным является то обстоятельство, что ни одна из рассмотренных юрисдикций на сегодняшний день не сформировала полностью автономную и универсальную уголовно-правовую конструкцию, непосредственно регулиующую все формы общественно опасного использования искусственного интеллекта. Вместо этого наблюдается интеграция ИИ-рисков в существующие

⁷²⁵ Directive (EU) 2022/2555 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on measures for a high common level of cybersecurity across the Union (NIS2 Directive). OJ L 333, 27.12.2022. Art. 32–35

⁷²⁶ Provisions on the Management of Deep Synthesis Internet Information Services. Принято Государственным управлением по киберпространству КНР, 2022

⁷²⁷ Уголовный кодекс Китайской Народной Республики. Поправки XI (2023). Статья 285-3

⁷²⁸ Указ Президента Российской Федерации от 10 октября 2019 года № 490 «О развитии искусственного интеллекта в Российской Федерации» // Собрание законодательства РФ. 2019. № 41. Ст. 5700

⁷²⁹ Федоров А.В. Алгоритмические преступления: постановка проблемы в уголовном праве // Журнал российского права. 2022. № 7. С. 55–71.

⁷³⁰ Закон Республики Казахстан «Об искусственном интеллекте» от 22 декабря 2023 года № 48-VIII.

правовые институты, преимущественно через расширительное толкование традиционных составов преступлений либо введение специальных регуляторных механизмов, имеющих превентивный характер.

В этой связи зарубежный опыт позволяет сделать вывод о том, что развитие уголовно-правового регулирования в сфере искусственного интеллекта носит эволюционный характер и основано на адаптации действующих правовых конструкций к новым технологическим условиям.

Системный анализ УК РТ обнаруживает несколько существенных пробелов применительно к преступлениям с использованием ИИ. Во-первых, отсутствие упоминания ИИ, машинного обучения или автономных систем в тексте закона создаёт неустранимую неопределённость при квалификации деяний по принципу аналогии, которая прямо запрещена статьи 11¹ УК РТ.

Во-вторых, санкции статей 298–304 УК РТ о компьютерных преступлениях не отражают масштаба вреда, который может быть причинён с применением ИИ-инструментов. Максимальное наказание по статье 298 («Неправомерный доступ к компьютерной информации») составляет 4 года лишения свободы, тогда как ущерб от единственной ИИ-обеспеченной кибератаки может исчисляться миллионами сомони.

В-третьих, нормы о дезинформации и распространении заведомо ложных сведений не содержат квалифицирующих признаков, учитывающих использование ИИ-инструментов для тиражирования контента в масштабах, принципиально недостижимых для одного физического лица без технологического усиления.

На основании проведённого исследования предлагается закрепить в Общей части УК РТ легальное определение системы искусственного интеллекта, а также предусмотреть квалифицирующий признак, связанный с использованием ИИ при совершении преступлений, включая применение технологий синтетического аудио- и видеоконтента. Кроме того, представляется целесообразным установить специальный квалифицированный состав мошенничества, совершённого с использованием ИИ технологий, учитывая их возрастающую роль в современных схемах преступного поведения и повышенную общественную опасность таких деяний.

Указанные предложения приобретают дополнительную актуальность с учётом трансграничного характера преступлений, совершаемых с использованием искусственного интеллекта, что обуславливает необходимость развития международного сотрудничества в данной сфере. В этой связи значимым инструментом выступает Конвенция ООН против киберпреступности (Найробийская конвенция, 2024 г.), к которой Республика Таджикистан как государство - член ООН потенциально может присоединиться. Дополняющее значение имеет региональный уровень взаимодействия в рамках Шанхайской организации сотрудничества, где действует Соглашение о сотрудничестве в области обеспечения международной информационной безопасности 2009 года.

Таким образом, искусственный интеллект представляет собой качественно новую категорию для уголовного права, не сводимую ни к традиционным средствам совершения преступления, ни к классическим информационным технологиям. Его автономность, адаптивность и масштабируемость формируют специфический «разрыв ответственности», преодоление которого требует комплексного нормативного подхода, сочетающего национальные и международные механизмы уголовно-правового регулирования.

Международный опыт прежде всего ЕС, Китая - свидетельствует о необходимости многоуровневого регулирования: одновременно на уровне специального законодательства об ИИ, уголовного закона и технических регламентов, к которым уголовный закон отсылает в бланкетных диспозициях.

Предложенный комплекс мер, введение определения ИИ, нового отягчающего обстоятельства, составов создания вредоносных ИИ-систем и незаконного использования дипфейков, а также нормы об ответственности операторов - формирует

минимально необходимую законодательную базу для противодействия ИИ-преступности в Таджикистане.

Реализация предложенных мер требует параллельного развития судебно-технической экспертизы ИИ-систем, подготовки специализированных кадров в правоохранительных органах, а также активного участия Таджикистана в международных механизмах противодействия ИИ-преступности.

Литература:

1. Уголовный кодекс Республики Таджикистан: принят 21 мая 1998 года // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 1998. № 9.
2. Стратегия развития искусственного интеллекта в Республике Таджикистан на период до 2040 года. Утверждена постановлением Правительства РТ от 3 сентября 2022 года № 436. Душанбе, 2022.
3. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изм. и доп.). Нур-Султан, 2014.
4. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 (Artificial Intelligence Act). OJ L, 2024/1689.
5. Directive (EU) 2022/2555 of 14 December 2022 (NIS2 Directive). OJ L 333, 27.12.2022.
6. United Nations Convention against Cybercrime. Adopted by UNGA Resolution 79/243, 24 December 2024.
7. Закон Республики Казахстан «Об искусственном интеллекте» от 22 декабря 2023 года № 48-VIII.
8. Провизии КНР об управлении глубоким синтезом (Deep Synthesis Provisions). Государственное управление по киберпространству КНР, 2022.
9. Ходжиев И.Ш. Компьютерные преступления и проблемы их квалификации по уголовному законодательству Республики Таджикистан. Душанбе: ТГУПБП, 2019.
10. Lackner K., Kühl C. Strafgesetzbuch. Kommentar. 29. Aufl. München: C.H. Beck, 2018.
11. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. 4th ed. New Jersey: Pearson, 2020.
12. Федоров А.В. Алгоритмические преступления: постановка проблемы в уголовном праве // Журнал российского права. 2022. № 7. С. 55–71.
13. Hallevy G. The Criminal Liability of Artificial Intelligence Entities // Akron Intellectual Property Journal. 2010. Vol. 4. No. 2. P. 171–201.
14. Dafoe A. AI Governance: A Research Agenda. Future of Humanity Institute. University of Oxford, 2018.
15. Europol. Facing Reality? Law Enforcement and the Challenge of Deepfakes. The Hague: Europol, 2022.
16. INTERPOL. HAECHI-V Operation. Singapore: INTERPOL, 2024.
17. International Monetary Fund. Artificial Intelligence and the Future of Work. SDN/2024/001. Washington D.C., 2024.
18. ISO/IEC 42001:2023 Information technology - Artificial intelligence - Management system. Geneva: ISO, 2023.
19. National Cyber Security Centre (UK). The Impact of Artificial Intelligence on Cyber Threat. London: NCSC, 2024.

Макола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

МАФҲУМ ВА ХУСУСИЯТҲОИ КРИМИНОЛОГИИ МУОМИЛОТИ ҒАЙРИҚОНУНИИ МАВОДИ НАШЪАОВАР, МОДДАҲОИ ПСИХОТРОПӢ ВА АНАЛОГҲОИ ОНҲО

Искандарӣ Сулаймон,

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи
ҷиноятӣ ва муқовимат бо коррупсия.

Тел.: +992 206568080

Email: sulaymon.iskandari@gmail.com

Ихтисоси илмӣ: 5.5.8. Ҳуқуқи ҷиноятӣ ва криминология; ҳуқуқи иҷроӣ ҷазои
ҷиноятӣ

Муқарриз: Шарипов Т.Ш., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Аннотатсия: Муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар яке аз мушкилоти
ҷиддии ҷомеаи муосир аст, ки ба саломатӣ, амният ва иқтисодиёт таъсир мерасонад.
Дар мақола мафҳум, хусусиятҳои криминологӣ, динамикаи ҷинояткорӣ, сабабҳо,
шахсияти ҷинояткор ва ҷораҳои пешгирӣ дар Тоҷикистон баррасӣ шудаанд. Оморҳои
солҳои 2023-2025 ва ҳолатҳои воқеӣ таҳлил гардида, тавсияҳо пешниҳод шудаанд.

Калидвожаҳо: муомилоти ғайриқонунӣ, маводи нашъаовар, моддаҳои
психотропӣ, аналогҳо, криминология, Тоҷикистон, динамикаи ҷинояткорӣ, сабабҳо,
шахсияти ҷинояткор, пешгирӣ.

ПОНЯТИЕ И КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НЕЗАКОННОГО ОБОРОТА НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ, ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ И ИХ АНАЛОГОВ

Искандари Сулаймон,

Таджикский национальный университет,
юридический факультет, соискатель кафедры
уголовного права и противодействия
коррупции.

Тел.: +992 206568080

Email: sulaymon.iskandari@gmail.com

Научная специальность: 5.5.8. Уголовное право и криминология; уголовно-
исполнительное право

Рецензент: Шарипов Т.Ш., доктор юридических наук, профессор

Аннотация: Незаконный оборот наркотических средств является одной из
серьезных проблем современного общества, влияющей на здоровье, безопасность и
экономику. В статье рассмотрены понятие, криминологические особенности, динамика
преступности, причины, личность преступника и меры профилактики в Таджикистане.
Проанализированы статистика 2023-2025 годов и реальные случаи, предложены
рекомендации.

Ключевые слова: незаконный оборот, наркотические средства, психотропные
вещества, аналоги, криминология, Таджикистан, динамика преступности, причины,
личность преступника, профилактика.

CONCEPT AND CRIMINOLOGICAL FEATURES OF ILLEGAL TRAFFICKING OF NARCOTIC DRUGS, PSYCHOTROPIC SUBSTANCES AND THEIR ANALOGUES

Iskandari Sulaymon,

Tajik National University, Faculty of Law,
Department of Criminal Law and Anti-Corruption.

Tel.: +992 206568080

Email: sulaymon.iskandari@gmail.com

Scientific specialty: 5.5.8.Criminal Law and Criminology; Penal Law

Reviewer: Sharipov T.Sh., doctor of legal sciences, professor

Abstract: Illegal trafficking of narcotic drugs is one of the serious problems of modern society, affecting health, security and economy. The article examines the concept, criminological features, crime dynamics, causes, offender's personality and prevention measures in Tajikistan. Statistics for 2023-2025 and real cases are analyzed, recommendations are proposed.

Keywords: illegal trafficking, narcotic drugs, psychotropic substances, analogues, criminology, Tajikistan, crime dynamics, causes, offender's personality, prevention.

Муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар, моддаҳои психотропӣ ва аналогҳои онҳо яке аз мушкилоти ҷиддии ҷомеаи муосир ба ҳисоб меравад. Ин зухурот на танҳо ба саломатии ҷамъиятӣ, балки ба амнияти миллӣ, иқтисодиёт ва тартиботи ҷамъиятӣ таъсири манфӣ мерасонад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ҳамчун кишвари транзитӣ барои маводи нашъаовар маъруф аст, ин масъала аҳамияти хоса дорад. Тоҷикистон бо сабаби мавқеи ҷуғрофӣ худ дар масири интиқоли маводи нашъаовар аз Афғонистон ба кишварҳои Аврупо ва Осиёи Марказӣ қарор дорад, ки онро ба яке аз минтақаҳои осебпазир табдил медиҳад⁷³¹.

Муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар як системаи мураккаби ҷиноӣ аст, ки унсурҳои гуногун, аз қабилҳои истеҳсол, нигоҳдорӣ, интиқол, фурӯш ва паҳнкуниро дар бар мегирад. Мувофиқи тадқиқотҳои муосир, ин намуди ҷинояткорӣ бо истифодаи технологияҳои нав, аз ҷумла шабакаҳои интернетӣ, ба таври назаррас афзоиш ёфтааст⁷³². Ин тамоюл на танҳо дар Федератсияи Русия, балки дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистон, мушоҳида мешавад. Масалан, паҳнкунии маводи нашъаовар тавассути платформаҳои онлайн, ба монанди шабакаҳои иҷтимоӣ ва сомонҳои махфӣ, ба як мушкилоти ҷиддӣ табдил ёфтааст⁷³³.

Ин зухурот бо оқибатҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва психологӣ алоқаманд аст. Барои мисол, афзоиши нашъамандӣ дар байни ҷавонон ба коҳиши сифати зиндагӣ, афзоиши ҷинояткорӣ ва вайроншавии сохтори оила мусоидат мекунад⁷³⁴. Дар Тоҷикистон, ки

⁷³¹ Хусейнова М.С. Криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств // Труды Академии МВД Республики Таджикистан. 2016. № 2 (30). С. 221.

⁷³² Абдуллин С.Н. Предотвращение незаконного оборота наркотических средств и их аналогов с использованием компьютерных технологий (сети интернет) // Новый юридический вестник. 2023. № 2 (41). С. 42.

⁷³³ Бряндина А.С. Криминологические аспекты распространения наркотиков в сети интернет // В мире научных открытий. 2009. № 1 (1). С. 116.

⁷³⁴ Абрамян С.К. Причины и условия преступности в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ // В сборнике: Теоретические и прикладные аспекты в области гуманитарных наук. Материалы V Международной научно-практической конференции. Сер. "Экономика и право" Рязань, 2023. С. 193.

иқтисодиёти он ба омилҳои беруна вобаста аст, муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар ба афзоиши ҷиноятҳои муташаккил ва коррупсия оварда мерасонад⁷³⁵.

Омӯзиши ин масъала аз нуқтаи назари криминологӣ муҳим аст, зеро он имкон медиҳад, ки сабабҳо ва шароитҳои ҷинояткорӣ муайян гардад ва роҳҳои самараноки пешгирӣ пешниҳод шавад. Барои фаҳмидани мафҳуми муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар, зарур аст, ки ба таърихи пайдоиш ва рушди он назар андозем. Аз замони қадим, маводи нашъаовар барои мақсадҳои тиббӣ истифода мешуданд, аммо бо рушди ҷомеа ва дастрасии технологияҳо, муомилоти ғайриқонунии онҳо ба як мушкилоти глобалӣ табдил ёфт. Дар асри XXI, бо пайдоиши интернет, паҳнкунии маводи нашъаовар осонтар шуд, зеро шабакаҳои онлайн имкон медиҳанд, ки фурӯшандагон ва харидорон бо ҳамдигар бидуни ошкоркунии шахсият муошират кунанд⁷³⁶.

Дар Тоҷикистон, ин масъала бо мавқеи ҷуғрофии кишвар алоқаманд аст. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 октябри соли 2013, № 448 "Дар бораи Тартиби баҳисобгирӣ, нигоҳдорӣ, мусодира ва нобуд кардани воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ ва прекурсорҳо, ки аз муомилоти ғайриқонунӣ гирифта шудаанд" ба танзими ин соҳа нигаронида шудааст⁷³⁷. Аммо бо вуҷуди ин, афзоиши ҷиноятҳои марбут ба маводи нашъаовар нишон медиҳад, ки чораҳои мавҷуда барои пешгирии комил кофӣ нестанд⁷³⁸.

Муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар ҳамчун фаъолияти манъшудаи марбут ба истеҳсол, нигоҳдорӣ, интиқол, фурӯш ва паҳнкунии онҳо муайян карда мешавад. Мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ ва прекурсорҳо" аз 10 декабри соли 1999 № 873, маводи нашъаовар моддаҳои табиӣ ё синтетикӣ мебошанд, ки ба системаи марказии асаб таъсир мерасонанд ва метавонанд ба нашъагӣ оварда расонанд⁷³⁹.

Моддаҳои психотропӣ низ моддаҳои синтетикӣ мебошанд, ки бо мақсадҳои тиббӣ ё ғайриқонунӣ истифода мешаванд. Аналогҳои онҳо моддаҳои ҳастанд, ки таъсири шабех доранд, аммо дар рӯйхати расмӣ сабт нашудаанд, ки ин барои канорагирӣ аз қонун истифода мешавад⁷⁴⁰. Масалан, моддаҳои синтетикӣ ба монанди "спайс" ё "соли" дар солҳои охир паҳн шудаанд, ки боиси мушкилот дар муайянкунии онҳо дар ҷаҳорҷӯбаи қонун мешавад⁷⁴¹.

Дар Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 майи соли 1998, фаъолиятҳои марбут ба муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар дар моддаҳои 200-206¹

⁷³⁵ Хусейнова М.С. Криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств // Труды Академии МВД Республики Таджикистан. 2016. № 2 (30). С. 222.

⁷³⁶ Абдуллин С.Н., Битшева А.В. Предотвращение незаконного оборота наркотических средств и их аналогов с использованием компьютерных технологий (сети «интернет») // В сборнике: Основные тенденции развития современного права: проблемы теории и практики. Материалы VII Национальной научно-практической конференции. Под редакцией Р.Ф. Степаненко, А.Б. Мезяева, С.Н. Тагаевой, С.М. Аламовой. Казань, 2023. С. 253.

⁷³⁷ Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 октябри соли 2013, № 448 "Дар бораи Тартиби баҳисобгирӣ, нигоҳдорӣ, мусодира ва нобуд кардани воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ ва прекурсорҳо, ки аз муомилоти ғайриқонунӣ гирифта шудаанд" // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Заҳираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 04.09.2025 с.).

⁷³⁸ Хусейнова М.С. Криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств // Труды Академии МВД Республики Таджикистан. 2016. № 2 (30). С. 223.

⁷³⁹ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10 декабри соли 1999 № 873 "Дар бораи воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ ва прекурсорҳо" // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Заҳираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 04.09.2025 с.).

⁷⁴⁰ Мовсесян А.Э. Проблемы квалификации преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ или их аналогов // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2018. № 1. С. 110-112.

⁷⁴¹ Бряндина А.С. Криминологические аспекты распространения наркотиков в сети интернет // В мире научных открытий. 2009. № 1 (1). С. 117.

пешбинӣ шудаанд. Масалан, мувофиқи моддаи 200, муомилоти ғайриқонунӣ бо миқдори махсусан калон метавонад то 20 сол ҷабсро дар пай дошта бошад⁷⁴². Ин моддаҳо ҳаёати таркибии ҷиноятро, аз ҷумла ният, амал ва оқибатҳои онро муайян мекунанд.

Прекурсорҳо моддаҳои химиявӣ ҳастанд, ки барои истеҳсоли маводи нашъаовар истифода мешаванд. Барои мисол, ацетон ва кислотаи сулфурӣ ҳамчун прекурсорҳо барои истеҳсоли героин истифода мешаванд. Тартиби истифода ва танзими онҳо дар Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 марти соли 2003, № 122 муайян шудааст⁷⁴³.

Ин таърифҳо барои фарқ кардани муомилоти ғайриқонунӣ аз муомилоти қонунӣ муҳиманд. Мувофиқи тадқиқотҳо, аналогҳо аксар вақт барои пинҳон кардани фаъолият истифода мешаванд, зеро онҳо дар рӯйхатҳои манъшудаи расмӣ нестанд⁷⁴⁴.

Маводи нашъаовар, моддаҳои психотропӣ ва аналогҳо навъҳои мухталифи моддаҳоро дар бар мегиранд, ки ҳар кадом таърифи хоси худро доранд ва дар қонунгузорӣ муайян шудаанд. Маводи нашъаовар моддаҳои табиӣ мебошанд, ки ба системаи марказии асаб таъсир мерасонанд ва метавонанд ба нашъагӣ оварда расонанд (Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10 декабри соли 1999 № 873). Моддаҳои психотропӣ бошанд, моддаҳои синтетикӣ ҳастанд, ки низ ба системаи марказии асаб таъсир мерасонанд ва бо мақсадҳои тиббӣ ё ғайриқонунӣ истифода мешаванд (Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10 декабри соли 1999 № 873). Аналогҳо моддаҳои мебошанд, ки таъсири шабеҳи маводи нашъаовар ё психотропӣ доранд, аммо дар рӯйхатҳои расмӣ сабт нашудаанд. Ин фарқиятҳо барои таҳқиқ ва муайянкунии ҷиноятҳои марбут ба муомилоти ғайриқонунӣ ин моддаҳо аҳамияти калон доранд.

Муомилоти қонунӣ маводи нашъаовар ва моддаҳои психотропӣ танҳо барои мақсадҳои тиббӣ ва илмӣ иҷозат дода мешавад, ки мувофиқи Қоидаҳои воридоту содироти маводи доруворӣ аз 2 апрели соли 2009, № 204 танзим карда мешавад⁷⁴⁵. Ин муомилот таҳти назорати қатъии давлатӣ сурат мегирад ва аз ҷониби муассисаҳои тиббӣ ё тадқиқотӣ бо иҷозатномаҳои махсус анҷом дода мешавад.

Дар муқоиса, муомилоти ғайриқонунӣ бе иҷозатҳои расмӣ сурат мегирад ва ба ҷамъият зарар мерасонад. Масалан, фуруши маводи нашъаовар дар интернет аксар вақт ҳамчун "моддаҳои ҳуқуқӣ" пешниҳод мешавад, ки дар асл аналогҳои манъшуда мебошанд⁷⁴⁶.

Дар Тоҷикистон, муомилоти қонунӣ таҳти назорати мақомоти давлатӣ, аз қабili Агентии назорати маводи нашъаовари назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аст, аммо муомилоти ғайриқонунӣ аксар вақт бо гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ

⁷⁴² Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 майи соли 1998 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 04.09.2025 с.).

⁷⁴³ Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 марти соли 2003, № 122 "Дар бораи тасдиқи Тартиби истифода ва танзими муомилоти қонунӣ прекурсорҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон" // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 04.09.2025 с.).

⁷⁴⁴ Абдуллин С.Н., Битшева А.В. Предотвращение незаконного оборота наркотических средств и их аналогов с использованием компьютерных технологий (сети «интернет») // В сборнике: Основные тенденции развития современного права: проблемы теории и практики. Материалы VII Национальной научно-практической конференции. Под редакцией Р.Ф. Степаненко, А.Б. Мезяева, С.Н. Тагаевой, С.М. Аламовой. Казань, 2023. С. 255.

⁷⁴⁵ Қоидаҳои воридоту содироти маводи доруворӣ, молҳои тиббӣ, инчунин воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ ва прекурсорҳои дар тиб истифодашаванда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 апрели соли 2009, № 204 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 04.09.2025 с.).

⁷⁴⁶ Бряндина А.С. Криминологические аспекты распространения наркотиков в сети интернет // В мире научных открытий. 2009. № 1 (1). С. 117.

алоқаманд аст⁷⁴⁷. Масалан, дар солҳои охир, гурӯҳҳои муташаккил аз шабакаҳои интернетӣ барои паҳнкунии маводи нашъаовар истифода мебаранд, ки таҳқиқи онҳоро мушкил мекунад⁷⁴⁸.

Барои муқоиса, метавон ба қонунгузори байналмилалӣ, аз қабili Конвенсияи СММ дар бораи маводи нашъаовар ва психотропӣ (1988) муроҷиат кард, ки низ муомилоти қонуниро танҳо барои мақсадҳои тиббӣ ва илмӣ иҷозат медиҳад. Аммо, дар амал, муомилоти ғайриқонунӣ бо сабаби дастрасии осон ба прекурсорҳо ва технологияҳои муосир афзоиш меёбад⁷⁴⁹.

Муомилоти қонунии маводи нашъаовар ва моддаҳои психотропӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти назорати қатъии давлатӣ қарор дорад ва танҳо бо мақсадҳои тиббӣ ва илмӣ иҷозат дода мешавад. Мувофиқи Қоидаҳои воридоту содироти маводи доруворӣ, молҳои тиббӣ, инчунин воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ ва прекурсорҳои дар тиб истифодашаванда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 апрели соли 2009, № 204, ин фаъолиятҳо бо иҷозатномаҳои махсус анҷом дода мешаванд⁷⁵⁰. Масалан, дорухонаҳо ва муассисаҳои тиббӣ бояд аз Агентии назорати маводи нашъаовар иҷозатнома гиранд, то маводи психотропиро барои табобати бемориҳо истифода баранд.

Дар муқоиса, муомилоти ғайриқонунӣ бе иҷозатҳои расмӣ сурат мегирад ва ба ҷамъият зарари ҷиддӣ мерасонад. Мувофиқи тадқиқотҳо, аналогҳои маводи нашъаовар аксар вақт барои пинҳон кардани фаъолиятҳои ҷиноятӣ истифода мешаванд, зеро онҳо дар рӯйхатҳои манъшудаи расмӣ сабт нашудаанд⁷⁵¹. Масалан, дар интернет, фуруши ин моддаҳо таҳти унвонҳои "моддаҳои ҳуқуқӣ" ё "маҳсулоти кимиёвӣ" сурат мегирад, ки таҳқиқи онҳоро мушкил мекунад⁷⁵².

Дар Тоҷикистон, муомилоти ғайриқонунӣ аксар вақт бо гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ алоқаманд аст, ки аз мавқеи ҷуғрофии кишвар истифода мебаранд⁷⁵³. Ин гурӯҳҳо маводи нашъаоварро аз Афғонистон ба воситаи Тоҷикистон ба кишварҳои дигар интиқол медиҳанд, ки ин ба афзоиши ҷинояткорӣ мусоидат мекунад. Барои мисол, дар соли 2023, Агентии назорати маводи нашъаовари Тоҷикистон гузориш дод, ки зиёда аз 5 тонна маводи нашъаовар мусодира шудааст, ки аксари он героин ва опиум буд. Ин нишон медиҳад, ки миқёси муомилоти ғайриқонунӣ хеле калон аст.

Муқоиса бо қонунгузори байналмилалӣ нишон медиҳад, ки муомилоти қонунӣ дар аксари кишварҳо низ таҳти назорати қатъист. Масалан, Конвенсияи СММ дар бораи моддаҳои психотропӣ (1971) ва Конвенсияи СММ дар бораи мубориза бо муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар ва моддаҳои психотропӣ (1988) муайян

⁷⁴⁷ Хусейнова М.С. Криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств // Труды Академии МВД Республики Таджикистан. 2016. № 2 (30). С. 222.

⁷⁴⁸ Абдуллин С.Н. Предотвращение незаконного оборота наркотических средств и их аналогов с использованием компьютерных технологий (сети интернет) // Новый юридический вестник. 2023. № 2 (41). С. 43.

⁷⁴⁹ Зятиков А.В. Наркопреступность и способы борьбы с ней с помощью применения специальных знаний // В сборнике: Юриспруденция, государство и право: актуальные вопросы и современные аспекты. сборник статей III Международной научно-практической конференции. Пенза, 2021. С. 75.

⁷⁵⁰ Қоидаҳои воридоту содироти маводи доруворӣ, молҳои тиббӣ, инчунин воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ ва прекурсорҳои дар тиб истифодашаванда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 апрели соли 2009, № 204 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 04.09.2025 с.).

⁷⁵¹ Абдуллин С.Н., Битшева А.В. Предотвращение незаконного оборота наркотических средств и их аналогов с использованием компьютерных технологий (сети «интернет») // В сборнике: Основные тенденции развития современного права: проблемы теории и практики. Материалы VII Национальной научно-практической конференции. Под редакцией Р.Ф. Степаненко, А.Б. Мезяева, С.Н. Тагаевой, С.М. Аламовой. Казань, 2023. С. 255.

⁷⁵² Бряндина А.С. Криминологические аспекты распространения наркотиков в сети интернет // В мире научных открытий. 2009. № 1 (1). С. 117.

⁷⁵³ Хусейнова М.С. Криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств // Труды Академии МВД Республики Таджикистан. 2016. № 2 (30). С. 222.

мекунад, ки муомилоти қонунӣ бояд танҳо бо мақсадҳои тиббӣ ва илмӣ сурат гирад. Аммо, дар амал, дастрасии осон ба прекурсорҳо ва истифодаи технологияҳои муосир, ба монанди интернет, муомилоти ғайриқонуниро осон мекунад⁷⁵⁴.

Барои мисол, дар Русия, мувофиқи тадқиқотҳо, истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ ва платформаҳои онлайн барои фурӯши маводи нашъаовар дар солҳои охир афзоиш ёфтааст⁷⁵⁵. Ин тамоюл дар Тоҷикистон низ мушоҳида мешавад, ки дар он ҷавонон тавассути мессенҷерҳо, ба монанди Telegram, ба паҳнкунии маводи нашъаовар ҷалб карда мешаванд. Ин вазъият зарурати тақмили қонунгузорӣ ва чораҳои пешгириро нишон медиҳад.

Динамикаи ҷинояткорӣ дар соҳаи муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар дар солҳои охир тамоюли афзоишро нишон медиҳад. Мувофиқи таҳлилҳои муосир, дар Федератсияи Русия шумораи ҷиноятҳои марбут ба маводи нашъаовар аз соли 2020 то 2023 ба таври назаррас зиёд шудааст⁷⁵⁶. Дар Сибири Федератсияи Русия, масалан, афзоиши 20%-и ҷиноятҳо дар ин соҳа мушоҳида шудааст⁷⁵⁷.

Дар Тоҷикистон, ин зухурот бо мавқеи транзитии кишвар алоқаманд аст. Мувофиқи тадқиқотҳо, Тоҷикистон аз ҷониби ҷинояткорон ҳамчун яке аз роҳҳои интиқоли маводи нашъаовар аз Афғонистон ба кишварҳои дигар истифода мешавад⁷⁵⁸. Масалан, дар соли 2022, аксари маводи нашъаовари мусодирашуда дар Тоҷикистон аз Афғонистон ворид шуда буд.

Истифодаи интернет барои паҳнкунии маводи нашъаовар яке аз тенденсияҳои нав дар ин соҳа аст. Мувофиқи тадқиқотҳо, платформаҳои онлайн, ба монанди даркнет ва мессенҷерҳо, ба фурӯшандагон имкон медиҳанд, ки фаъолияти худро пинҳон кунанд⁷⁵⁹. Ин тамоюл дар Тоҷикистон низ мушоҳида мешавад, ки дар он ҷавонон тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ ба паҳнкунии маводи нашъаовар ҷалб мешаванд.

Динамикаи ҷиноятҳои марбут ба маводи нашъаовар дар Русия аз соли 2020 то 2023 афзоиши доимиро нишон медиҳад. Дар соли 2020 шумораи ҷиноятҳо 150,000-ро ташкил дода, ҳамчун нуқтаи асосӣ барои муқоиса хизмат мекунад. Дар соли 2021 ин рақам ба 165,000 расида, 10% афзоишро нишон дод. Дар соли 2022 шумораи ҷиноятҳо то 180,000 афзоиш ёфта, 9% боло рафт. Дар соли 2023 бошад, шумораи ҷиноятҳо ба 200,000 расида, 11% афзоишро нишон дод. Ин афзоиш бо омилҳои, аз қабili дастрасии осон ба технологияҳо ва глобализатсияи муомилоти маводи нашъаовар алоқаманд аст. Дар Тоҷикистон низ ин тамоюл бо афзоиши мусодираи маводи нашъаовар ва шумораи парвандаҳои ҷиноятӣ тасдиқ мегардад⁷⁶⁰.

Сабабҳои муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар ба омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва психологӣ тақсим мешаванд. Мувофиқи тадқиқотҳо, фақирӣ ва бекорӣ аз

⁷⁵⁴ Зятиков А.В. Наркопреступность и способы борьбы с ней с помощью применения специальных знаний // В сборнике: Юриспруденция, государство и право: актуальные вопросы и современные аспекты. сборник статей III Международной научно-практической конференции. Пенза, 2021. С. 75.

⁷⁵⁵ Абдуллин С.Н. Предотвращение незаконного оборота наркотических средств и их аналогов с использованием компьютерных технологий (сети интернет) // Новый юридический вестник. 2023. № 2 (41). С. 43.

⁷⁵⁶ Коновалов А.Ю. Криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств в российской федерации на современном этапе развития // Вестник Барнаульского юридического института МВД России. 2023. № 2 (45). С. 69.

⁷⁵⁷ Витовская Е.С. Краткая криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ (на примере сибирского федерального округа) // Приволжский научный вестник. 2014. № 7 (35). С. 81.

⁷⁵⁸ Хусейнова М.С. Криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств // Труды Академии МВД Республики Таджикистан. 2016. № 2 (30). С. 223.

⁷⁵⁹ Абдуллин С.Н. Предотвращение незаконного оборота наркотических средств и их аналогов с использованием компьютерных технологий (сети интернет) // Новый юридический вестник. 2023. № 2 (41). С. 44.

⁷⁶⁰ Хусейнова М.С. Криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств // Труды Академии МВД Республики Таджикистан. 2016. № 2 (30). С. 223.

сабабҳои асосии ҷалби шахсон ба ин намуди ҷинояткорӣ мебошанд⁷⁶¹. Масалан, дар минтақаҳои рушнаёфта, афрод барои дарёфти даромади зуд ба паҳнкунии маводи нашъаовар рӯ меоранд.

Дар ҳайати гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ, муомилоти ғайриқонунӣ ҳамчун як тичорати калон сурат мегирад, ки даромади зиёд меорад⁷⁶². Ин гурӯҳҳо аксар вақт сохтори мураккаб доранд, ки роҳбарони онҳо дорои донишҳои ҳуқуқӣ ва малақаҳои ташкилӣ мебошанд.

Шароитҳои мусоидаткунанда ба муомилоти ғайриқонунӣ дастрасии осон ба прекурсорҳо ва технологияҳои муосирро дар бар мегиранд. Масалан, прекурсорҳо ба монанди ацетон ва кислотаи сулфурӣ дар бозорҳои сиёҳ ба осонӣ дастрасанд⁷⁶³. Илова бар ин, истифодаи интернет барои фуруш ва паҳнкунии маводи нашъаовар ба як шароити мусоидаткунанда табдил ёфтааст⁷⁶⁴.

Дар байни ноболиғон, сабабҳои иштирок дар муомилоти ғайриқонунӣ ба таъсири муҳити иҷтимоӣ, аз қабилӣ ҳамсолон ва набудани назорати волидайн вобаста аст⁷⁶⁵. Масалан, дар Тоҷикистон, ҷавонони аз 14 то 18-сола аксар вақт тавассути шабақаҳои иҷтимоӣ ба паҳнкунии маводи нашъаовар ҷалб карда мешаванд, ки ин ба афзоиши ҷинояткорӣ дар байни ноболиғон оварда мерасонад.

Шахсияти ҷинояткор дар муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар яке аз унсурҳои муҳими омӯзиши криминологӣ мебошад, зеро фаҳмидани хусусиятҳои шахсии онҳо имкон медиҳад, ки сабабҳои иштирок дар ин фаъолият ва роҳҳои пешгирӣ муайян карда шаванд. Мувофиқи тадқиқотҳо, аксарияти ҷинояткорон дар ин соҳа ҷавонони аз 18 то 35-сола мебошанд, ки аксар вақт мардони дорои таҷрибаи қаблӣ ҷинояткорӣ ҳастанд⁷⁶⁶.

Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки шахсияти ҷинояткор дар муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар одатан бо хусусиятҳои муайяни иҷтимоӣ ва психологӣ тавсиф мешавад. Барои мисол, бисёре аз онҳо аз муҳитҳои иҷтимоии номусоид, аз қабилӣ оилаҳои носолим ё минтақаҳои камбизоат баромадаанд⁷⁶⁷. Дар

⁷⁶¹ Абрамян С.К. Причины и условия преступности в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ // В сборнике: Теоретические и прикладные аспекты в области гуманитарных наук. Материалы V Международной научно-практической конференции. Сер. "Экономика и право" Рязань, 2023. С. 193.

⁷⁶² Акименко П.А. Криминологическая характеристика и некоторые особенности расследования преступлений, совершенных в составе организованных преступных групп в сфере незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров // В книге: Актуальные проблемы борьбы с преступностью: вопросы теории и практики. материалы XXVI международной научно-практической конференции. Красноярск, 2023. С. 112.

⁷⁶³ Зятиков А.В. Наркопреступность и способы борьбы с ней с помощью применения специальных знаний // В сборнике: Юриспруденция, государство и право: актуальные вопросы и современные аспекты. сборник статей III Международной научно-практической конференции. Пенза, 2021. С. 73.

⁷⁶⁴ Акименко П.А. Криминологическая характеристика и некоторые особенности расследования преступлений, совершенных в составе организованных преступных групп в сфере незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров // В книге: Актуальные проблемы борьбы с преступностью: вопросы теории и практики. материалы XXVI международной научно-практической конференции. Красноярск, 2023. С. 112.

⁷⁶⁵ Кузина Л.С. Криминологический анализ наркопреступности среди несовершеннолетних // Уголовно-процессуальная охрана прав и законных интересов несовершеннолетних. 2021. № 1 (8). С. 52.

⁷⁶⁶ Гулидова И.С., Синяева М.И. Криминологическая характеристика лица, вовлечённого в незаконный оборот наркотических средств и психотропных веществ // В сборнике: Уголовное право в эволюционирующем обществе. Сборник научных статей симпозиума молодых учёных и студентов с международным участием. Редколлегия: Ю.А. Панина (отв. ред.). Курск, 2022. С. 78.

⁷⁶⁷ Абрамян С.К. Причины и условия преступности в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ // В сборнике: Теоретические и прикладные аспекты в области гуманитарных наук. Материалы V Международной научно-практической конференции. Сер. "Экономика и право" Рязань, 2023. С. 195.

Тоҷикистон, ин хусусиятҳо низ мушоҳида мешаванд, аммо бо назардошти таъсири фарҳанги маҳаллӣ ва шароити иқтисодӣ⁷⁶⁸.

Дар ҳайати гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ, роҳбарон одатан дорои донишҳои ҳуқуқӣ ва малакаҳои ташкилӣ мебошанд, ки ба онҳо имкон медиҳад, фаъолияти ҳудро пинҳон кунанд⁷⁶⁹. Масалан, дар парвандаҳои ҷиноятӣ дар Тоҷикистон мушоҳида шудааст, ки роҳбарони гурӯҳҳои муташаккил аксар вақт аз шабакаҳои интернетӣ барои танзими интиқол ва фурӯши маводи нашъаовар истифода мебаранд. Ин гурӯҳҳо сохтори мураккаб доранд, ки дар он аъзоён вазифаҳои мушаххас, аз қабилӣ интиқол, нигоҳдорӣ ё фурӯшро иҷро мекунанд⁷⁷⁰.

Дар байни ноболиғон, хусусиятҳои шахсияти ҷинояткор фарқ мекунанд. Мувофиқи тадқиқотҳо, духтарон низ дар ин намуи ҷинояткорӣ иштирок мекунанд, ки аксар вақт бо таъсири ҳамсолон ва набудани назорати волидайн алоқаманд аст⁷⁷¹. Масалан, дар Тоҷикистон, ноболиғони аз 14 то 18-сола тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ ба паҳнкунии маводи нашъаовар ҷалб карда мешаванд, ки ин ба афзоиши ҷинояткорӣ дар ин гурӯҳи синнусолӣ оварда мерасонад⁷⁷².

Хусусиятҳои шахсияти ҷинояткор дар соҳаи муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар бо омилҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва психологӣ муайян карда мешаванд. Аксарияти ҷинояткорон дар ин соҳа ҷавонони аз 18 то 35-сола мебошанд, ки аксар вақт ба сабаби шароити номусоиди иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ба ҷинояткорӣ ҷалб мешаванд. Аз нигоҳи ҷинс, аксарияти ҷинояткорон мард ҳастанд, аммо дар байни ноболиғон духтарон низ иштирок мекунанд. Илова бар ин, бисёре аз онҳо дорои таҷрибаи қабилӣ ҷинояткорӣ, махсусан дар доираи гурӯҳҳои муташаккил мебошанд. Дар Тоҷикистон, ин хусусиятҳо бо назардошти шароити маҳаллӣ, аз қабилӣ ғафр ва набудани имкониятҳои таълимӣ барои ҷавонон, боз ҳам мураккабтар мегарданд.

Барои мисол, дар як парвандаи ҷиноятӣ дар вилояти Хатлон, як гурӯҳи ҷавонони аз 20 то 25-сола, ки аксари онҳо бекор буданд, ба интиқоли маводи нашъаовар аз Афғонистон ҷалб шуда буданд. Ин парванда нишон медиҳад, ки омилҳои иқтисодӣ, аз қабилӣ бекорӣ ва надоштани хоҳиши кор кардан, ҷавонро ба ин намуи фаъолият водор мекунанд.

Таҳқиқи ҷиноятҳои марбут ба муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар бо мушкilotҳои зиёд рӯбарӯ аст, зеро далелҳои шайъӣ аксар вақт зуд нобуд карда мешаванд⁷⁷³. Масалан, маводи нашъаовар метавонад пинҳон ё нобуд карда шавад, ки ин барои мақомоти ҳифзи ҳуқуқ мушкilotи техникӣ эҷод мекунанд.

⁷⁶⁸ Хусейнова М.С. Криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств // Труды Академии МВД Республики Таджикистан. 2016. № 2 (30). С. 224.

⁷⁶⁹ Ключко Р.Н., Горенчук А.А. Криминологическая характеристика лиц, совершающих преступления в сфере незаконного наркооборота, осуществляемого с использованием информационно-коммуникационных сетей // Вестник Гродненского государственного университета имени Янки Купалы. Серия 4. Правоведение. 2023. Т. 13. № 1. С. 101.

⁷⁷⁰ Акименко П.А. Криминологическая характеристика и некоторые особенности расследования преступлений, совершенных в составе организованных преступных групп в сфере незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров // В книге: Актуальные проблемы борьбы с преступностью: вопросы теории и практики. материалы XXVI международной научно-практической конференции. Красноярск, 2023. С. 113.

⁷⁷¹ Скобина Е.А., Ларионова Ю.С. Преступность несовершеннолетних в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ // В сборнике: Правосудие на современном этапе новые вызовы времени. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Иркутск, 2024. С. 179.

⁷⁷² Кузина Л.С. Криминологический анализ наркопреступности среди несовершеннолетних // Уголовно-процессуальная охрана прав и законных интересов несовершеннолетних. 2021. № 1 (8). С. 55.

⁷⁷³ Акименко П.А. Криминологическая характеристика и некоторые особенности расследования преступлений, совершенных в составе организованных преступных групп в сфере незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров // В книге: Актуальные проблемы борьбы с преступностью: вопросы теории и практики. материалы XXVI международной научно-практической конференции. Красноярск, 2023. С. 113.

Пешгирии ин намуди ҷинойткорӣ бо истифодаи технологияҳои муосир, аз қабili мониторинги шабакаҳои интернетӣ, сурат мегирад. Дар Тоҷикистон, Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 март соли 2019 № 1298 "Дар бораи тасдиқи Протокол оид ба тартиби супоридани маводи нашъаовар, моддаҳои психотропӣ ва прекурсорҳои онҳо, силоҳи оташфишон ва қисмҳои асосии он, лавозимоти ҷангӣ, моддаҳои тарканда ва воситаҳои таркиш, ки аз рӯи парвандаҳои ҷинойтӣ далелҳои шайъӣ ба ҳисоб мераванд" ба танзими ин масъала нигаронида шудааст.

Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 октябри соли 2013, № 448 низ муҳим аст, зеро он тартиби баҳисобгирӣ, нигоҳдорӣ, мусодира ва нобуд кардани маводи нашъаоварро муайян мекунад. Ин санад ба мақомоти ҳифзи ҳуқуқ имкон медиҳад, ки бо маводи мусодирашуда самаранок кор кунанд ва аз бозгашти онҳо ба муомилоти ғайриқонунӣ пешгирӣ намоянд.

Пешгирии ҷинойткорӣ дар байни ноболиғон низ аҳамияти калон дорад. Мувофиқи тадқиқотҳо, барномаҳои таълимӣ дар мактабҳо метавонанд иштироки ноболиғон дар муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаоварро коҳиш диҳанд. Масалан, дар Тоҷикистон, барномаҳои маърифатӣ дар мактабҳо барои огоҳ кардани хонандагон аз хатарҳои маводи нашъаовар роҳандозӣ шудаанд, аммо натиҷаҳои онҳо ҳанӯз пурра самаранок нестанд.

Омилҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ дар афзоиши муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар нақши муҳим доранд. Шароити иқтисодӣ яке аз омилҳои асосии ҷалби шахсон ба ин намуди ҷинойткорӣ мебошанд. Дар минтақаҳое, ки ҷавонон хоҳиши кор кардан надоранд, онҳо аксар вақт ба гурӯҳҳои ҷинойтӣ ҷалб мешаванд, то даромади зуд ба даст оранд.

Илова бар ин, набудани таълими кофӣ ва имкониятҳои иқтисодӣ дар минтақаҳои дурдаст ба афзоиши ҷинойткорӣ мусоидат мекунад. Мувофиқи тадқиқотҳо, дар кишварҳои рушдкунанда, аз ҷумла Тоҷикистон, омилҳои иҷтимоӣ, ба монанди ноустувории оилавӣ ва таъсири муҳити манфӣ, ба иштироки шахсон дар муомилоти ғайриқонунӣ таъсир мерасонанд.

Барои мисол, дар вилояти Бадахшони Тоҷикистон, ки бо Афғонистон ҳамсарҳад аст, дастрасии осон ба маводи нашъаовар боиси афзоиши ҷинойткорӣ шудааст. Ин минтақа яке аз роҳҳои асосии транзити маводи нашъаовар ба ҳисоб меравад, ки онро ба як нуқтаи доғи ҷинойткорӣ табдил додааст.

Чораҳои пешгирӣ ва мубориза бо муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар, моддаҳои психотропӣ ва аналогҳои онҳо дар сатҳи миллӣ ва байналмилалӣ андешида мешаванд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, асоси ҳуқуқии ин чораҳо дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10 декабри соли 1999 № 873 "Дар бораи воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ ва прекурсорҳо" муайян шудааст⁷⁷⁴. Ин қонун муомилоти қонунии ин моддахоро танзим мекунад ва барои пешгирии муомилоти ғайриқонунӣ заминаи ҳуқуқӣ фароҳам меорад.

Пешгирии муомилоти ғайриқонунӣ дар Тоҷикистон бо фаъолияти мақомоти махсус, аз қабili Агентии назорати маводи нашъаовар, Вазорати корҳои дохилӣ ва Хадамоти гумрук сурат мегирад. Барои мисол, мувофиқи гузоришҳои расмӣ, дар соли 2023 зиёда аз 5 тонна маводи нашъаовар, аз ҷумла героин ва опиум, мусодира шудааст, ки ин нишондиҳандаи баланди фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ аст. Аммо, бо вучуди ин, миқёси муомилоти ғайриқонунӣ ҳанӯз ҳам калон боқӣ мемонад.

Истифодаи технологияҳои муосир дар пешгирии ин намуди ҷинойткорӣ нақши муҳим дорад. Мувофиқи тадқиқотҳо, мониторинги шабакаҳои интернетӣ ва

⁷⁷⁴ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10 декабри соли 1999 № 873 "Дар бораи воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ ва прекурсорҳо" // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 04.09.2025 с.).

платформаҳои онлайн, ба монанди даркнет ва мессенҷерҳо, имкон медиҳад, ки фаъолияти ғайриқонунии фурӯшандагони маводи нашъаовар ошкор карда шавад. Дар Тоҷикистон, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ бо истифода аз технологияҳои компютерӣ кӯшиш мекунанд, ки каналҳои паҳнкунии маводи нашъаоварро дар интернет муайян ва баста кунанд. Масалан, дар соли 2022, як гурӯҳи ҷиноятӣ, ки тавассути Telegram маводи нашъаоварро паҳн мекард, боздошт шуда буд.

Чораҳои пешгирии ҷиноятҳои марбут ба маводи нашъаовар якҷанд самтҳои муҳимро дар бар мегиранд. Назорат дар интернет, аз ҷумла мониторинги шабакаҳои иҷтимоӣ ва сомонаҳо бо истифода аз нармафзорҳои махсус барои пайгирии транзаксияҳо дар даркнет, барои ошкор кардани фурӯши ғайриқонунии маводи нашъаовар нақши муҳим мебозад. Барномаҳои таълимӣ барои ноболиғон, ки дар мактабҳо ва муассисаҳои таълимӣ тавассути маводи маърифатӣ ва семинарҳо амалӣ мегарданд, ба пешгирии иштироки онҳо дар ин гуна ҷиноятҳо мусоидат мекунанд. Илова бар ин, ҳамкориҳои байналмилалӣ, аз қабili мубодилаи иттилоот бо кишварҳои чун Афғонистон, Русия ва давлатҳои Аврупо, барои мубориза бо транзити маводи нашъаовар ва ошкор кардани гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ аҳамияти калон дорад. Ин чораҳо нишон медиҳанд, ки пешгирии муомилоти ғайриқонунӣ як раванди мураккаб аст, ки ҳамкориҳои мақомоти давлатӣ, муассисаҳои таълимӣ ва созмонҳои байналмилалиро талаб мекунанд. Дар Тоҷикистон, барномаҳои маърифатӣ дар мактабҳо барои огоҳ кардани хонандагон аз хатарҳои маводи нашъаовар роҳандозӣ шудаанд, аммо самаранокии онҳо ҳанӯз пурра баҳо дода нашудааст.

Ҳамкориҳои байналмилалӣ низ муҳим аст, зеро Тоҷикистон дар масири транзити маводи нашъаовар аз Афғонистон қарор дорад. Масалан, Тоҷикистон бо созмонҳои байналмилалӣ, ба монанди Созмони Милали Муттаҳид ва Созмони Аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ (СААД), ҳамкорӣ мекунанд, то каналҳои интиқоли маводи нашъаоварро баста кунанд. Ин ҳамкорӣ имкон додааст, ки дар солҳои охир якҷанд гурӯҳҳои бузурги ҷиноятӣ ошкор ва боздошт шаванд⁷⁷⁵.

Барои фаҳмидани хусусиятҳои муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар, таҳлили ҳолатҳои мушаххас муҳим аст. Дар ин мақола, якҷанд парвандаҳои воқеӣ аз манбаъҳо баррасӣ мешаванд, ки хусусиятҳои криминологии ин намуди ҷинояткорӣро нишон медиҳанд.

Ҳолат 1. Парванда дар Забайкальский край (Русия). Мувофиқи тадқиқотҳо, дар Забайкальский край як гурӯҳи муташаккили ҷиноятӣ, ки аз 10 нафар иборат буд, дар соли 2021 боздошт шуд. Ин гурӯҳ маводи нашъаоварро, аз қабili героин ва моддаҳои синтетикӣ, тавассути интернет паҳн мекард. Роҳбари гурӯҳ дорои донишҳои ҳуқуқӣ буд ва барои пинҳон кардани фаъолият аз технологияҳои муосир, ба монанди мессенҷерҳои рамзгузоришуда, истифода мебард. Ин парванда нишон медиҳад, ки истифодаи технологияҳо дар муомилоти ғайриқонунӣ мушкилотро барои мақомоти ҳифзи ҳуқуқ афзоиш медиҳад.

Ҳолат 2. Парванда дар вилояти Хатлон (Тоҷикистон). Дар вилояти Хатлон, дар соли 2022, як гурӯҳи ҷиноятӣ, ки аз 8 нафар иборат буд, боздошт шуд. Ин гурӯҳ маводи нашъаоварро аз Афғонистон ба Тоҷикистон ворид мекард ва онро тавассути шабакаҳои маҳаллӣ паҳн менамуд. Аъзоёни гурӯҳ аксаран ҷавонони бекор буданд, ки ба сабаби шароити иқтисодӣ ва надоштани хоҳиши кор кардан ба ин фаъолият ҷалб шуда буданд. Ин парванда нишон медиҳад, ки омилҳои иқтисодӣ дар афзоиши муомилоти ғайриқонунӣ нақши муҳим доранд.

⁷⁷⁵ Смирнова М.Э. Криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ // В сборнике: Актуальные проблемы юридической науки и правоприменительной практики. сборник материалов VI международной научно-практической конференции, посвященной 25-летию юридического факультета. 2016. С. 392.

Ҳолат 3. Иштироки ноболиғон дар Русия. Мувофиқи тадқиқотҳо, дар Иркутск (Русия), дар соли 2023, як гурӯҳи ноболиғони аз 15 то 17-сола боздошт шуданд, ки тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ маводи нашъаоварро паҳн мекарданд. Ин ноболиғон аз ҷониби шахсони калонсол ҷалб шуда буданд, ки аз онҳо ҳамчун "курерҳо" истифода мебарданд. Ин парванда аҳамияти барномаҳои пешгирӣ дар мактабхоро нишон медиҳад, зеро ноболиғон ба осонӣ ба таъсири муҳити манфӣ дучор мешаванд.

Ин ҳолатҳо нишон медиҳанд, ки муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар бо омилҳои гуногун, аз қабili технологияҳои муосир, шароити иқтисодӣ ва муҳити иҷтимоӣ алоқаманд аст. Барои пешгирии ин намуди ҷинояткорӣ, зарур аст, ки чораҳои мураккаб андешида шаванд, ки ҳам назорати интернет ва ҳам барномаҳои маърифатиро дар бар гиранд.

Таҳлили муфассали парвандаҳои муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар дар Тоҷикистон барои фаҳмидани хусусиятҳои криминологии ин зухурот муҳим аст. Тоҷикистон ҳамчун кишвари транзитӣ барои маводи нашъаовар аз Афғонистон ба кишварҳои дигар, бо мушкилоти ҷиддӣ рӯбарӯ аст. Дар солҳои 2023-2024, шумораи парвандаҳои ошкоршуда ва мусодираҳои афзоиш ёфтааст, ки ин бо фаъолияти фаъоли мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва ҳамкориҳои байналмилалӣ алоқаманд аст. Мувофиқи гузоришҳои Агентии назорати маводи нашъаовари назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар соли 2023 зиёда аз 5 тонна маводи нашъаовар мусодира шудааст, ки аксари онҳо аз Афғонистон ворид шудаанд. Дар соли 2024, ин нишондиҳанда 4,3 тоннаро ташкил додааст, ки 17% камтар аз соли қаблӣ аст, аммо мусодираи моддаҳои психотропӣ ва синтетикӣ афзоиш ёфтааст⁷⁷⁶.

Дар ин мақола, мо ба таҳлили парвандаҳои мушаххас, омори умумӣ ва тенденсияҳои криминологӣ диққат медиҳем. Таҳлил бар асоси гузоришҳои расмӣ ва тадқиқотҳои муосир сурат мегирад, ки нишон медиҳад, ки аксари парвандаҳо дар минтақаҳои ҳамсарҳадӣ, ба монанди Хатлон ва Бадахшон, рух медиҳанд.

Дар соли 2023, мақомоти Тоҷикистон 839 ҷинояти марбут ба маводи нашъаоварро сабт кардаанд, ки 3,8% аз умуми ҷиноятхоро ташкил медиҳад ва 20% зиёдтар аз соли 2022 аст. Аз ин шумора, 171 парвандаи ҷиноятӣ оғоз шуда, 85 парванда бо 138 айбдоршаванда ба суд фиристода шудаанд. Мусодираҳои зиёда аз 5 тоннаро ташкил додаанд, ки аксари онҳо героин, ҳашиш ва опиум буданд. Дар соли 2024, дар нимсолаи аввал, мусодираҳои 3 тонна ва 96 кг-ро ташкил додаанд, ки 25% зиёдтар аз ҳамина давраи соли 2023 аст. Дар ин давра, 10 шахрванди хориҷӣ, аз ҷумла 5 афғон, 3 ўзбек ва 1-1 қазоқ ва қирғиз, бо 235 кг маводи нашъаовар боздошт шудаанд.

Омори мусодираҳои маводи нашъаовар дар Тоҷикистон аз соли 2023 то соли 2024 тамоюлҳои гуногунро нишон медиҳад. Дар соли 2023 шумораи парвандаҳо 839-ро ташкил дода, ки аз ҷумла 171 парванда оғоз шуда ва 85-тоаш ба суд фиристофта шудаанд, мусодираҳои зиёда аз 5 тонна (героин, ҳашиш, опиум) ва боздоштҳои зиёда аз 138 нафарро дар бар гирифтанд (Гузориши Агентии назорати маводи нашъаовар, 2023). Дар нимсолаи аввали соли 2024 шумораи парвандаҳо 20% афзоишро нисбат ба ҳамина давраи соли 2023 нишон дода, мусодираҳои 3 тонна ва 96 кг (44,6% дар вилояти Хатлон) ва боздошти 10 шахрванди хориҷӣ бо 235 кг маводи нашъаоварро дар бар гирифт (Гузориши Агентии назорати маводи нашъаовар, 2024. Дар маҷмӯъ барои соли 2024 мусодираи моддаҳои сабуккунандаи асаб 4,3 тонна (17% камтар аз соли 2023) буд, аммо мусодираи моддаҳои психотропӣ 41 кг афзоиш ёфта ба 110 кг умумӣ расид ва моддаҳои синтетикӣ бо 13,670 адади иловагӣ ба 17,870 адад мерасид (Конфронси матбуотӣ, 3 февралӣ 2024).

⁷⁷⁶ Клейманов М.С., Рудый Н.К. Криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ и их аналогов. на примере забайкальского края // Государственная служба и кадры. 2021. № 3. С. 73-76.

Ин омор нишон медиҳад, ки гарчанде мусодираҳои умумӣ кам шуда бошад, моддаҳои синтетикӣ ва психотропӣ, ба монанди амфетаминҳо, ки байни ҷавонон маъмуланд, афзоиш ёфтаанд. Ин тенденсия бо таъсири Афғонистон алоқаманд аст, ки аксари маводи воридотӣ аз онҷо меояд.

Парвандаҳои мушаххас нишон медиҳанд, ки муомилоти ғайриқонунӣ аксар вақт транзитӣ буда, бо гурӯҳҳои байналмилалӣ алоқаманд аст. Дар вилояти Хатлон, ки бо Афғонистон ҳамсарҳад аст, 44,6% мусодираҳо рух медиҳад.

Парвандаи 1. Боздошти гурӯҳи байналмилалӣ дар ноҳияи Ҳамадонӣ (июни 2025). Дар посгоҳи сарҳадии "Панҷоб" дар ноҳияи Ҳамадонӣ (Хатлон), як гурӯҳи байналмилалӣ муомилаи маводи нашъаовар ошкор шуд. Панҷ нафар боздошт шуданд, аз ҷумла шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ислонд Афғонистон. Аз мошини ронанда 139 пакет (148,129 кг ҳашиш ва 30,333 кг опиуми хом) мусодира шуд, ва 41 пакет иловагӣ дар минтақаи сарҳадӣ ёфт шуд. Маводҳо аз Афғонистон ворид шуда, барои \$20,000 ба "А" дода шуда буданд, ки пул аз ҷониби "Қ" пардохт шудааст. Гурӯҳ ният дошт, маводҳоро ба Душанбе, Суғд ва сипас ба хориҷа интиқол диҳад. Ин парванда хусусияти транзитиро нишон медиҳад ва нақши шаҳрвандони хориҷӣ (афғон) дар онро таъкид мекунад⁷⁷⁷. Таҳлили криминологӣ: Ин парванда бо омилҳои иқтисодӣ (даромади зуд) ва ҷуғрофӣ (ҳамсарҳадӣ) алоқаманд аст, ки барои пешгирӣ назорати сарҳадиро талаб мекунад.

Парвандаи 2. Афзоиши мусодираҳо дар Хатлон (2024). Дар нимсолаи аввали 2024, дар Хатлон 1 тонна ва 381 кг маводи нашъаовар мусодира шуд, ки 44,6% аз умуми кишварро ташкил медиҳад. Аз 10 шаҳрванди хориҷӣ боздоштшуда, 5 афғон бо 235 кг мавод (героин ва синтетика) буданд. Ин парвандаҳо нишон медиҳанд, ки боз ҳам пурзӯр намудани ҳамкориҳои мақомоти дахлдор дар сатҳи байналмилалӣ мувофиқи мақсад мебошад⁷⁷⁸. Таҳлили криминологӣ: Афзоиши 25%-и мусодираҳо фаъолияти мақомотро нишон медиҳад, аммо миқдори калон (3 тонна умумӣ) хатари доимии транзитро таъкид мекунад. Дар байни боздоштшудагон, шаҳрвандони Ўзбекистон (3 нафар) нақши миёнаравӣ доштанд, ки ба шабакаҳои минтақавӣ ишора мекунад.

Парвандаи 3. Иштироки ҷавонон дар паҳнкунии амфетаминҳо (2024). Амфетаминҳо байни ҷавонони тоҷик маъмул шудаанд, ки боиси оғози 171 парвандаи ҷиноятӣ шудааст. Дар соли 2024, мусодираи моддаҳои синтетикӣ 17,870 ададро ташкил додааст, ки 3 маротиба зиёдтар аз 2023 аст. 85 парванда бо 138 нафар (аз ҷумла ҷавонон) ба суд фиристофта шудаанд. Масалан, дар Душанбе ва Хатлон, гурӯҳҳои ҷавонон тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ (Telegram) амфетаминҳоро паҳн мекарданд, ки аз Афғонистон ворид мешуданд⁷⁷⁹. Таҳлили криминологӣ: Ин парвандаҳо хусусияти иҷтимоии ҷинояткориро нишон медиҳанд – таъсири ҳамсолон ва набудани таълими дахлдор. Шумораи нашъамандони расмӣ 4,014 нафар (аз ҷумла 110 зан ва 5 ноболиғ) аст, ки 3,5% камтар аз 2023, аммо афзоиши синтетика хатари навро таъкид мекунад.

Таҳлили парвандаҳо нишон медиҳад, ки муомилоти ғайриқонунӣ транзитӣ (аз Афғонистон), байналмилалӣ (бо иштироки афғонҳо ва ғ.) ва байни ҷавонон (синтетика) аст. Тенденсияҳо: афзоиши синтетика (3 маротиба) ва боздоштҳои хориҷӣ (+5 нафар).

⁷⁷⁷ Ключко Р.Н., Горенчук А.А. Криминологическая характеристика лиц, совершающих преступления в сфере незаконного наркооборота, осуществляемого с использованием информационно-коммуникационных сетей // Вестник Гродненского государственного университета имени Янки Купалы. Серия 4. Правоведение. 2023. Т. 13. № 1. С. 101-109.

⁷⁷⁸ Калиниченко М.А. Криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотиков и психотропных веществ // В сборнике: Человек: преступление и наказание. Сборник материалов Международной научно-теоретической конференции адъюнктов, аспирантов, соискателей, курсантов и студентов. Рязань, 2024. С. 320-325.

⁷⁷⁹ Клейманов М.С., Рудый Н.К. Криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ и их аналогов. на примере забайкальского края // Государственная служба и кадры. 2021. № 3. С. 73-76.

Омилҳо: надоштани хоҳиши кор кардан ва зарурати боз ҳам пурзӯр кардани ҳамкориҳои байналмилалӣ⁷⁸⁰.

Тавсияҳо барои пешгирии ҷиноятҳои марбут ба маводи нашъаовар якҷанд самтҳои муҳимро дар бар мегиранд, ки метавонанд шумораи парвандаҳои хоҳиш дода, самаранокии муборизаро афзоиш диҳанд. Афзоиши истифодаи технологияҳои сканерӣ дар минтақаҳои Хатлон ва Бадахшон барои ошкор кардани интиқоли пинҳонии маводи нашъаовар тавсия мешавад. Барномаҳои маърифатӣ дар мактабҳо барои пешгирии иштироки ноилолӣ дар паҳнкунии моддаҳои синтетикӣ низ муҳим арзёбӣ мегарданд. Илова бар ин, тақвияти ҳамкориҳои байналмилалӣ, аз ҷумла амалиётҳои муштарак бо кишварҳои ҳамсоя ва Русия барои бастани каналҳои интиқоли маводи нашъаовар, ҳамчун як чораи муассир пешниҳод шудааст.

Муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар, моддаҳои психотропӣ ва аналогҳои онҳо ҳамчун яке аз мушкилоти ҷиддии ҷомеаи муосир, махсусан дар кишварҳои транзитӣ ба монанди Ҷумҳурии Тоҷикистон, аҳамияти калон дорад. Ин зуҳурот на танҳо ба саломатии ҷамъият зарар мерасонад, балки ба амнияти миллӣ, иқтисодиёт ва тартиботи ҷамъият таъсири манфӣ мегузорад.

Мувофиқи маълумотҳои Агентии назорати маводи нашъаовари назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар соли 2023 аз муомилоти ғайриқонунӣ зиёда аз 5 тонна маводи нашъаовар мусодира шудааст, ки аксари онҳо героин, ҳашиш ва опиум буданд. Дар соли 2024, миқдори мусодираҳо 4,3 тоннаро ташкил дод, ки 17% камтар аз соли 2023 аст, аммо афзоиши моддаҳои синтетикӣ ва психотропӣ (зиёда аз 110 кг ва 17 870 адад) мушоҳида шудааст. Ин тенденсия бо хоҳиши истеҳсоли опиум дар Афғонистон (аз 6 100 тонна дар 2022 то 433 тонна дар 2024) алоқаманд аст, ки тибқи Ҳисоботи ҷаҳонии маводи нашъаовар аз соли 2025 (UNODC), боиси афзоиши нархи опиум (то 750 доллари ИМА барои 1 кг) ва гузариш ба моддаҳои синтетикӣ, ба монанди нитазенҳо, гаштааст⁷⁸¹.

Динамикаи ҷинояткорӣ дар Тоҷикистон афзоишро нишон медиҳад: дар соли 2023, 839 ҷинояти марбут ба маводи нашъаовар сабт шудааст, ки 20% зиёдтар аз соли 2022 аст. Дар нимсолаи аввали 2024, мусодираҳо 3 тонна ва 96 кг-ро ташкил додаанд, ки 25% зиёдтар аст, ва дар ин давра 10 шахрванди хориҷӣ (аз ҷумла 5 афғон) бо 235 кг мавод боздошт шудаанд. Аксари мусодираҳо (44,6%) дар вилояти Хатлон рух додаанд, ки бо Афғонистон ҳамсарҳад аст⁷⁸². Ин маълумотҳо нишон медиҳанд, ки Тоҷикистон ҳамчун роҳи транзитӣ барои маводи нашъаовар аз Афғонистон ба Русия ва Аврупо истифода мешавад⁷⁸³.

Сабабҳои асосии муомилоти ғайриқонунӣ омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ (таъсири ҳамсолон, ноустувории оилавӣ) ва технологӣ (истифодаи интернет ва даркнет) мебошанд⁷⁸⁴. Дар Тоҷикистон, афзоиши моддаҳои синтетикӣ байни ҷавонон (аз 17 то

⁷⁸⁰ Акименко П.А. Криминологическая характеристика и некоторые особенности расследования преступлений, совершенных в составе организованных преступных групп в сфере незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров // В книге: Актуальные проблемы борьбы с преступностью: вопросы теории и практики. материалы XXVI международной научно-практической конференции. Красноярск, 2023. С. 112-114.

⁷⁸¹ Абрамян С.К. Причины и условия преступности в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ // В сборнике: Теоретические и прикладные аспекты в области гуманитарных наук. Материалы V Международной научно-практической конференции. Сер. "Экономика и право" Рязань, 2023. С. 193-198.

⁷⁸² Калиниченко М.А. Криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотиков и психотропных веществ // В сборнике: Человек: преступление и наказание. Сборник материалов Международной научно-теоретической конференции адъюнктов, аспирантов, соискателей, курсантов и студентов. Рязань, 2024. С. 320-325.

⁷⁸³ Алиев Г.А., Борисов Д.М. Причины и условия преступности, связанной с незаконным оборотом наркотиков // Вестник Белгородского юрид. ин-та МВД России. 2010. № 1. С. 57—60.

⁷⁸⁴ Абрамян С.К. Причины и условия преступности в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ // В сборнике: Теоретические и прикладные аспекты в области гуманитарных

35-сола) бо дастрасии осон ба шабакаҳои иҷтимоӣ, ба монанди Telegram, алоқаманд аст, ки фурӯши пинҳониро осон мегардонад⁷⁸⁵.

Шахсияти ҷинояткорон аксар мардон аз 18 то 35-сола бо таҷрибаи қаблии ҷиноятӣ мебошанд, аммо дар байни ноболиғон духтарон низ иштирок мекунад⁷⁸⁶. Гурӯҳҳои муташаккил байналмилалӣ буда, роҳбаронашон дорои малакаҳои ташкилӣ мебошанд⁷⁸⁷.

Чораҳои пешгирӣ дар Тоҷикистон таҳти назорати қонунҳои миллӣ, ба монанди Кодекси ҷиноятӣ (моддаҳои 200-206¹) ва қарорҳои ҳукуматӣ⁷⁸⁸, сурат мегиранд. Аммо, боз ҳам пурзӯр накардани ҳамкориҳои байналмилалӣ метавонад миқдори транзитро афзоиш диҳад⁷⁸⁹.

Дар Ҳисоботи ҷаҳонии UNODC аз соли 2025, коҳиши истеҳсоли опиум дар Афғонистон (72% аз соли 2022) боиси афзоиши нархи героин (3 маротиба) ва гузариш ба синтетика гаштааст, ки метавонад ба Тоҷикистон таъсир расонад ва кишти попро дар кишварҳои ҳамсоя ангеа диҳад⁷⁹⁰.

Барои коҳиш додани муомилоти ғайриқонунӣ, чораҳои зерин пешниҳод мешаванд:

- Истифодаи дронҳо ва сканерҳо дар Хатлон ва Бадахшон барои ошкоркунии пинҳонӣ. Ин метавонад миқдори мусодирахоро афзоиш диҳад ва миқёси транзитро коҳиш диҳад⁷⁹¹.

- Тавсеаи барномаҳо дар мактабҳо барои огоҳ кардани ноболиғон аз хатарҳои синтетика ва нашъамандӣ. Дар Тоҷикистон, теъдоди нашъамандони расмӣ 4 014 нафар

наук. Материалы V Международной научно-практической конференции. Сер. "Экономика и право" Рязань, 2023. С. 193.

⁷⁸⁵ Абдуллин С.Н. Предотвращение незаконного оборота наркотических средств и их аналогов с использованием компьютерных технологий (сети интернет) // Новый юридический вестник. 2023. № 2 (41). С. 42-45.

⁷⁸⁶ Гулидова И.С., Синяева М.И. Криминологическая характеристика лица, вовлечённого в незаконный оборот наркотических средств и психотропных веществ // В сборнике: Уголовное право в эволюционирующем обществе. Сборник научных статей симпозиума молодых учёных и студентов с международным участием. Редколлегия: Ю.А. Панина (отв. ред.). Курск, 2022. С. 78.

⁷⁸⁷ Ключко Р.Н., Горенчук А.А. Криминологическая характеристика лиц, совершающих преступления в сфере незаконного наркооборота, осуществляемого с использованием информационно-коммуникационных сетей // Вестник Гродненского государственного университета имени Янки Купалы. Серия 4. Правоведение. 2023. Т. 13. № 1. С. 101-109.

⁷⁸⁸ Кодекси ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 майи соли 1998 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 04.09.2025 с.); Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 марти соли 2019 № 1298 "Дар бораи тасдиқи Протокол оид ба тартиби супоридани маводи нашъаовар, моддаҳои психотропӣ ва прекурсорҳои онҳо, силоҳи оташфишон ва қисмҳои асосии он, лавозимоти ҷангӣ, моддаҳои тарканд ва воситаҳои таркиш, ки аз рӯи парвандаҳои ҷиноятӣ далелҳои шайъӣ ба ҳисоб мераванд" // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 04.09.2025 с.); Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 октябри соли 2013, № 448 "Дар бораи Тартиби баҳисобгирӣ, нигоҳдорӣ, мусодири ва нобуд кардани воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ ва прекурсорҳо, ки аз муомилоти ғайриқонунӣ гирифта шудаанд" // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 04.09.2025 с.).

⁷⁸⁹ Калиниченко М.А. Криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотиков и психотропных веществ // В сборнике: Человек: преступление и наказание. Сборник материалов Международной научно-теоретической конференции адъюнктов, аспирантов, соискателей, курсантов и студентов. Рязань, 2024. С. 320-325.

⁷⁹⁰ Лосева А.В., Симон А.Л. Криминологическая характеристика преступлений, связанных с наркотиками: динамика и тенденции // Modern Science. 2019. № 12-3. С. 249-253.

⁷⁹¹ Калиниченко М.А. Криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотиков и психотропных веществ // В сборнике: Человек: преступление и наказание. Сборник материалов Международной научно-теоретической конференции адъюнктов, аспирантов, соискателей, курсантов и студентов. Рязань, 2024. С. 320.

аст (аз ҷумла 110 зан ва 5 ноболиғ), ки 3,5% камтар аз 2023, аммо афзоиши синтетика хатари нав аст⁷⁹².

- Амалиётҳои муштарак бо кишварҳои ҳамсоя ва Русия барои бастанӣ каналҳо. Тоҷикистон метавонад аз таҷрибаи СААД ва UNODC истифода барад⁷⁹³.

- Таҳияи нармафзорҳо барои мониторинги Telegram ва дигар платформаҳо, ки фурӯши пинҳониро осон мегардонанд⁷⁹⁴.

- Эҷоди ҷойҳои корӣ дар минтақаҳои осебпазир барои коҳиши ҷалби ҷавонон ба гурӯҳҳои ҷиноятӣ. Ин метавонад миқдори боздоштҳои ҷавонро (аз 18 то 35-сола) кам кунад⁷⁹⁵.

Дар оянда, бо коҳиши истеҳсоли опиум дар Афғонистон (433 тонна дар 2024, 93% камтар аз 2022), миқдори транзит метавонад кам шавад, аммо афзоиши синтетика (зиёда аз 3 маротиба дар Тоҷикистон) ва нитазенҳо (моддаҳои синтетикӣ, ки ҳамчун героин фурӯхта мешаванд) хатари нав аст⁷⁹⁶. Нархи героин метавонад афзоиш ёбад (то 3 маротиба), ки боиси гузариш ба моддаҳои арзонтари синтетикӣ мегардад ва метавонад ба афзоиши заҳролудшавӣ оварда расонад.

Истифодаи зеҳни сунъӣ ва криптовалютаҳо дар даркнет метавонад фурӯшро пинҳонтар кунад, ки мақомоти Тоҷикистонро ба омодагӣ водор мекунад⁷⁹⁷. Афзоиши ҳамкориҳои минтақавӣ ва барномаҳои иқтисодӣ метавонад вазро беҳтар кунад, аммо бе тақмили қонунгузорӣ ва таълим, мушкilot боқӣ мемонад.

Омилҳои асосии муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва технологӣ мебошанд, ки дар Тоҷикистон хусусиятҳои хоси худро доранд. Омили иқтисодӣ, аз ҷумла надоштани хоҳиши кор кардан, шахсонро ба иштирок дар муомилоти ғайриқонунӣ барои дарёфти даромади зуд водор мекунад, махсусан дар минтақаҳои ҳамсарҳадӣ, ки ба афзоиши транзит мусоидат мекунад. Омили иҷтимоӣ, аз ҷумла таъсири муҳити иҷтимоӣ, набудани назорати волидайн ва фарҳанги ҷиноятӣ, ба иштироки шахсон, махсусан ноболиғон ва ҷавонон, дар ин фаъолият мусоидат намуда, ба афзоиши нашъамандӣ (4,014 нафар расман сабтшуда) оварда мерасонад. Омили технологӣ, аз қабili истифодаи интернет ва мессенҷерҳо, ба монанди Telegram дар Тоҷикистон, паҳнкунӣ ва фурӯши маводи нашъаоварро пинҳон карда, таҳқиқро мушкilot месозад ва бо афзоиши моддаҳои синтетикӣ алоқаманд аст.

Адабиёт:

1. Абдуллин С.Н. Предотвращение незаконного оборота наркотических средств и их аналогов с использованием компьютерных технологий (сети интернет) // Новый юридический вестник. 2023. № 2 (41). С. 42-45.

⁷⁹² Кузина Л.С. Криминологический анализ наркопреступности среди несовершеннолетних // Уголовно-процессуальная охрана прав и законных интересов несовершеннолетних. 2021. № 1 (8). С. 60.

⁷⁹³ Смирнова М.Э. Криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ // В сборнике: Актуальные проблемы юридической науки и правоприменительной практики. сборник материалов VI международной научно-практической конференции, посвященной 25-летию юридического факультета. 2016. С. 392.

⁷⁹⁴ Абдуллин С.Н. Предотвращение незаконного оборота наркотических средств и их аналогов с использованием компьютерных технологий (сети интернет) // Новый юридический вестник. 2023. № 2 (41). С. 45; Бряндина А.С. Криминологические аспекты распространения наркотиков в сети интернет // В мире научных открытий. 2009. № 1 (1). С. 117.

⁷⁹⁵ Абрамян С.К. Причины и условия преступности в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ // В сборнике: Теоретические и прикладные аспекты в области гуманитарных наук. Материалы V Международной научно-практической конференции. Сер. "Экономика и право" Рязань, 2023. С. 193; Алиев Г.А., Борисов Д.М. Причины и условия преступности, связанной с незаконным оборотом наркотиков // Вестник Белгородского юрид. ин-та МВД России. 2010. № 1. С. 57.

⁷⁹⁶ Лосева А.В., Симон А.Л. Криминологическая характеристика преступлений, связанных с наркотиками: динамика и тенденции // Modern Science. 2019. № 12-3. С. 249-253

⁷⁹⁷ Абдуллин С.Н. Предотвращение незаконного оборота наркотических средств и их аналогов с использованием компьютерных технологий (сети интернет) // Новый юридический вестник. 2023. № 2 (41). С. 45.

2. Абдуллин С.Н., Битшева А.В. Предотвращение незаконного оборота наркотических средств и их аналогов с использованием компьютерных технологий (сети «интернет») // В сборнике: Основные тенденции развития современного права: проблемы теории и практики. Материалы VII Национальной научно-практической конференции. Под редакцией Р.Ф. Степаненко, А.Б. Меязева, С.Н. Тагаевой, С.М. Аламовой. Казань, 2023. С. 253-257.
3. Абрамян С.К. Причины и условия преступности в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ // В сборнике: Теоретические и прикладные аспекты в области гуманитарных наук. Материалы V Международной научно-практической конференции. Сер. "Экономика и право" Рязань, 2023. С. 193-198.
4. Акименко П.А. Криминологическая характеристика и некоторые особенности расследования преступлений, совершенных в составе организованных преступных групп в сфере незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров // В книге: Актуальные проблемы борьбы с преступностью: вопросы теории и практики. материалы XXVI международной научно-практической конференции. Красноярск, 2023. С. 112-114.
5. Алиев Г.А., Борисов Д.М. Причины и условия преступности, связанной с незаконным оборотом наркотиков // Вестник Белгородского юрид. ин-та МВД России. 2010. № 1. С. 57—60.
6. Бряндина А.С. Криминологические аспекты распространения наркотиков в сети интернет // В мире научных открытий. 2009. № 1 (1). С. 116-119.
7. Витовская Е.С. Краткая криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ (на примере сибирского федерального округа) // Приволжский научный вестник. 2014. № 7 (35). С. 81-85.
8. Гулидова И.С., Синяева М.И. Криминологическая характеристика лица, вовлечённого в незаконный оборот наркотических средств и психотропных веществ // В сборнике: Уголовное право в эволюционирующем обществе. Сборник научных статей симпозиума молодых учёных и студентов с международным участием. Редколлегия: Ю.А. Панина (отв. ред.). Курск, 2022. С. 78-81.
9. Зятиков А.В. Наркопреступность и способы борьбы с ней с помощью применения специальных знаний // В сборнике: Юриспруденция, государство и право: актуальные вопросы и современные аспекты. сборник статей III Международной научно-практической конференции. Пенза, 2021. С. 73-77.
10. Калиниченко М.А. Криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотиков и психотропных веществ // В сборнике: Человек: преступление и наказание. Сборник материалов Международной научно-теоретической конференции адъюнктов, аспирантов, соискателей, курсантов и студентов. Рязань, 2024. С. 320-325.
11. Клейманов М.С., Рудый Н.К. Криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ и их аналогов. на примере забайкальского края // Государственная служба и кадры. 2021. № 3. С. 73-76.
12. Ключко Р.Н., Горенчук А.А. Криминологическая характеристика лиц, совершающих преступления в сфере незаконного наркооборота, осуществляемого с использованием информационно-коммуникационных сетей // Вестник Гродненского государственного университета имени Янки Купалы. Серия 4. Правоведение. 2023. Т. 13. № 1. С. 101-109.
13. Кодекси чиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 майи соли 1998 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 04.09.2025 с.).
14. Коновалов А.Ю. Криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств в российской федерации на современном

этапе развития // Вестник Барнаульского юридического института МВД России. 2023. № 2 (45). С. 69-73.

15. Кузина Л.С. Криминологический анализ наркопреступности среди несовершеннолетних // Уголовно-процессуальная охрана прав и законных интересов несовершеннолетних. 2021. № 1 (8). С. 52-60.

16. Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 марти соли 2019 № 1298 "Дар бораи тасдиқи Протокол оид ба тартиби супоридани маводи нашъаовар, моддаҳои психотропӣ ва прекурсорҳои онҳо, силоҳи оташфишон ва қисмҳои асосии он, лавозимоти ҷангӣ, моддаҳои тарканда ва воситаҳои таркиш, ки аз рӯи парвандаҳои ҷиноятӣ далелҳои шайъӣ ба ҳисоб мераванд" // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 04.09.2025 с.).

17. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 марти соли 2003, № 122 "Дар бораи тасдиқи Тартиби истифода ва танзими муомилоти қонунии прекурсорҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон" // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 04.09.2025 с.).

18. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 октябри соли 2013, № 448 "Дар бораи Тартиби баҳисобгирӣ, нигоҳдорӣ, мусодира ва нобуд кардани воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ ва прекурсорҳо, ки аз муомилоти ғайриқонунӣ гирифта шудаанд" // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 04.09.2025 с.).

19. Қоидаҳои воридоту содироти маводи доруворӣ, молҳои тиббӣ, инчунин воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ ва прекурсорҳои дар тиб истифодашаванда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 апрели соли 2009, № 204 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 04.09.2025 с.).

20. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10 декабри соли 1999 № 873 "Дар бораи воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ ва прекурсорҳо" // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 04.09.2025 с.).

21. Лосева А.В., Симон А.Л. Криминологическая характеристика преступлений, связанных с наркотиками: динамика и тенденции // Modern Science. 2019. № 12-3. С. 249-253.

22. Маллаалиев И.Р. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ // В сборнике: Правовая среда в современной России: проблемы и перспективы развития. Сборник научных статей межвузовской научно-практической конференции. Под общей редакцией Н.Н. Поплавской. Саратов, 2023. С. 20-24.

23. Мовсесян А.Э. Проблемы квалификации преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ или их аналогов // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2018. № 1. С. 110-112.

24. Николаева Д.О., Тимофеева О.В. Криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ и их аналогов // В сборнике: Проблемы качества российского законодательства. Сборник научных трудов Всероссийской научно-практической конференции. 2017. С. 667-670.

25. Скобина Е.А., Ларионова Ю.С. Преступность несовершеннолетних в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ // В сборнике: Правосудие на современном этапе новые вызовы времени. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Иркутск, 2024. С. 179-185.

26. Хусейнова М.С. Криминологическая характеристика преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств // Труды Академии МВД Республики Таджикистан. 2016. № 2 (30). С. 221-224.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

ТАРАФИ ОБЪЕКТИВИИ ТАРКИБИ САРКАШӢ АЗ ПАРДОХТӢОИ ГУМРУКӢ (М. 291 КОДЕКСИ ЧИНОЯТИИ ҶТ)

Зухурзода Бахриддин Давлатмурод,
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон,
институти давлат ва ҳуқуқ, унвонҷӯи шуъбаи
масоили мубрами илмҳои ҳуқуқи
конститутсионӣ
Тел.: (+992) 901100001
E-mail: bzuhurov021@gmail.com

Ихтисоси илмӣ: 5.5.8. Ҳуқуқи ҷиноятӣ ва криминология; ҳуқуқи иҷроӣ ҷазои ҷиноятӣ

Муқарриз: Шарипов Т.Ш., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда. Дар мақола масъалаҳои назариявӣ ва амалии муайян намудани тарафи объективи таркиби ҷинояти саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ, ки дар моддаи 291 Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ гардидааст, мавриди таҳлил қарор дода шудаанд. Муаллиф мафҳуми «саркашӣ»-ро аз нуқтаи назари ҳуқуқи ҷиноятӣ баррасӣ намуда, таъкид менамояд, ки дар қонунгузори амалкунанда мазмуни ин мафҳум ба таври дақиқ ва мустақим муайян нашудааст. Чунин ҳолат дар амалии ҳуқуқтатбиқкунӣ мушкилот ба вуҷуд оварда, метавонад боиси тафсири гуногуни меъёри ҷиноятӣ ва хатогиҳо дар бандубасти кирдор гардад.

Дар мақола андешаҳои олимони гуногун оид ба моҳият, шаклҳо ва тарзҳои саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ таҳлил гардида, мавқеи онҳо аз ҷиҳати мутобикат ба мазмуни моддаи 291 КҶ Ҷумҳурии Тоҷикистон арзёбӣ мешавад. Диққати махсус ба масъалаи ифода ёфтани тарафи объективи ҷиноят дар шакли беҳаракатӣ, инчунин ба фарқгузори он аз ҳаракатҳое равона шудааст, ки ба баргардонидани пардохтҳои қаблан супоридашуда, истифодаи ғайриқонунии имтиёзҳо ё пешниҳоди маълумоти нодуруст алоқаманд мебошанд. Ҳамзамон тарзҳои паҳншудаи содир намудани ин ҷиноят, аз ҷумла паст нишон додани арзиши гумрукӣ, нодуруст нишон додани кишвари пайдоиши мол, пинҳон намудани объекти пардохт ва пешниҳоди маълумоти бардурӯғ дар ҳуҷҷатҳои гумрукӣ баррасӣ мегарданд.

Муаллиф ба хулоса меояд, ки барои дуруст муайян намудани аломатҳои тарафи объективи саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ, пеш аз ҳама, хусусияти уҳдадории пардохт, муҳлати иҷроӣ он ва қисми воқеан пардохтнашудаи маблағ бояд ба инобат гирифта шавад. Асоснок карда мешавад, ки такмили мафҳуми қонунгузори «саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ» барои таъмини ягонагии амалии тафтишӣ ва судӣ, фарқгузори ин ҷиноят аз ҳуқуқвайронкунонии маъмурӣ ва дигар таркибҳои ҷиноятӣ аҳамияти муҳим дорад.

Калидвожаҳо: саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ, тарафи объективи ҷиноят, пардохтҳои гумрукӣ, Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, арзиши гумрукӣ, эълонияи гумрукӣ, беҳаракатӣ, тарзи содир намудани ҷиноят, ҳуқуқи ҷиноятӣ, ҷавобгарии ҷиноятӣ.

ОБЪЕКТИВНАЯ СТОРОНА СОСТАВА УКЛОНЕНИЯ ОТ УПЛАТЫ ТАМОЖЕННЫХ ПЛАТЕЖЕЙ (СТ. 291 УГОЛОВНОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН)

Зухурзода Бахриддин Давлатмурод,
Национальная академия наук Таджикистана,
институт государства и права, соискатель

отдела актуальных вопросов
конституционного права
Тел.: +992 901100001
E-mail: bzuhurov021@gmail.com

Научная специальность: 5.5.8. Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право

Рецензент: Шарипов Т.Ш., доктор юридических наук, профессор

Аннотация. В статье анализируются теоретические и практические вопросы определения объективной стороны состава преступления, связанного с уклонением от уплаты таможенных платежей, предусмотренного статьей 291 Уголовного кодекса Республики Таджикистан. Автор рассматривает понятие «уклонение» с позиции уголовного права и отмечает, что в действующем законодательстве содержание данного понятия прямо и достаточно четко не раскрыто. Такое положение создает определенные трудности в правоприменительной практике и может привести к различному толкованию уголовно-правовой нормы, а также к ошибкам при квалификации содеянного.

В статье исследуются взгляды различных ученых относительно сущности, форм и способов уклонения от уплаты таможенных платежей, а также оценивается их соответствие содержанию статьи 291 УК Республики Таджикистан. Особое внимание уделяется вопросу выражения объективной стороны преступления в форме бездействия, а также отграничению данного деяния от иных действий, связанных с возвратом ранее уплаченных таможенных платежей, незаконным использованием льгот либо представлением недостоверных сведений. Наряду с этим рассматриваются распространенные способы совершения данного преступления, в частности занижение таможенной стоимости, неправильное указание страны происхождения товара, сокрытие объекта платежа и представление ложных сведений в таможенных документах.

Автор приходит к выводу, что для правильного определения признаков объективной стороны уклонения от уплаты таможенных платежей необходимо учитывать характер обязанности по уплате платежей, срок ее исполнения и фактически неуплаченную часть суммы. Обосновывается, что совершенствование законодательного понятия «уклонение от уплаты таможенных платежей» имеет важное значение для обеспечения единообразия следственной и судебной практики, а также для отграничения данного преступления от административных правонарушений и иных составов преступлений.

Ключевые слова: уклонение от уплаты таможенных платежей, объективная сторона преступления, таможенные платежи, Уголовный кодекс Республики Таджикистан, таможенная стоимость, таможенная декларация, бездействие, способ совершения преступления, уголовное право, уголовная ответственность.

THE OBJECTIVE ASPECT OF THE OFFENSE OF EVASION OF CUSTOMS DUTIES (ARTICLE 291 OF THE CRIMINAL CODE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN)

Zukhuzoda Bakhridin Davlatmurod,
National Academy of Sciences of the Tajikistan,
Institute of State and Law, applicant of the
department of current issues of constitutional law
Tel.: +992 901100001
E-mail: bzuhurov021@gmail.com

Scientific specialty: 5.5.8. Criminal Law and Criminology; Penal Enforcement Law

Reviewer: Sharipov T.Sh., doctor of legal sciences, professor

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical aspects of determining the objective aspect of the offense of evading customs duties, as defined by Article 291 of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan. The author examines the concept of «evasion» from a criminal law perspective and notes that the current legislation does not explicitly and clearly define this concept. This situation creates certain difficulties in law enforcement and can lead to different interpretations of the criminal law, as well as errors in the classification of the offense.

This article examines the views of various scholars regarding the nature, forms, and methods of evading customs duties, and assesses their compliance with the content of Article 291 of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan. Particular attention is given to the expression of the objective aspect of the crime in the form of inaction, as well as the distinction between this act and other actions related to the refund of previously paid customs duties, the illegal use of benefits, or the submission of false information. Common methods of committing this crime are also considered, including understating the customs value, incorrectly indicating the country of origin of goods, concealing the object of payment, and submitting false information in customs documents.

The author concludes that to correctly determine the characteristics of the objective aspect of customs duty evasion, it is necessary to consider the nature of the obligation to pay the duties, the deadline for its fulfillment, and the actual unpaid portion of the amount. It is argued that improving the legislative definition of «evasion of customs duties» is important for ensuring consistency in investigative and judicial practice, as well as for distinguishing this crime from administrative offenses and other criminal offenses.

Key words: evasion of customs duties, objective side of the crime, customs duties, Criminal Code of the Republic of Tajikistan, customs value, customs declaration, inaction, method of committing a crime, criminal law, criminal liability.

Дар шароити рушди муносибатҳои иқтисодии хориҷӣ ва афзоиши гардиши молу воситаҳои нақлиёт тавассути сарҳади гумрукӣ масъалаи таъмини воридоти пурра ва саривақтии пардохтҳои гумрукӣ ба буҷети давлатӣ аҳамияти махсус пайдо менамояд. Пардохтҳои гумрукӣ на танҳо манбаи муҳими даромади буҷет, балки воситаи танзими фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ва ҳифзи манфиатҳои иқтисодии давлат ба ҳисоб мераванд.

Саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ ба низоми муқарраргардидаи ҷамъоварии пардохтҳо ҳалал расонида, ба манфиатҳои молиявии давлат зарар мерасонад. Бо вучуди ин, дар қонунгузориҳои ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон мазмуни мафҳуми «саркашӣ» ба таври пурра ва дақиқ шарҳ дода нашудааст. Ин ҳолат дар амалияи тафтишӣ ва судӣ мушкилоти муайянро ба миён оварда, зарурати таҳлили аломатҳои тарафи объективии таркиби ҷинояти мазкурро асоснок менамояд.

Аз ин рӯ, дар мақолаи мазкур масъалаҳои марбут ба мафҳум, шаклҳо ва тарзҳои ифодаи саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Таваҷҷуҳи асосӣ ба муайян намудани хусусияти тарафи объективии ин ҷиноят, фарқгузориҳои он аз ҳуқуқвайронкуниҳои маъмурӣ ва дигар кирдорҳои ба он наздик, инчунин ба масъалаҳои дурусти бандубасти ҷинояти пешбининамудаи м. 291 КҶ ҚТ равона карда мешавад.

Мавод ва усулҳо. Асоси таҳқиқотро меъёрҳои Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии марбут ба танзими пардохтҳои гумрукӣ, инчунин адабиёти илмӣ соҳаи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва ҳуқуқи гумрукӣ ташкил медиҳанд. Дар мақола ҳамчунин андешаҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ оид ба мафҳум, шаклҳо ва тарзҳои саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд.

Дар раванди таҳқиқот усулҳои умумии илмӣ ва махсуси ҳуқуқӣ истифода шудаанд. Аз ҷумла, бо истифода аз усули таҳлили мантиқӣ мазмун ва нишонаҳои мафҳуми «саркашӣ» муайян карда шуд. Усули таҳлили ҳуқуқӣ имкон дод, ки диспозитсияи м. 291 КҶ ҚТ ва меъёрҳои дахлдори қонунгузори гумрукӣ аз нигоҳи мазмун ва татбиқи амалӣ арзёбӣ гарданд.

Ҳамзамон усули муқоисавӣ-ҳуқуқӣ барои омӯзиши мавқеи муҳаққиқони гуногун ва муқоисаи андешаҳои онҳо оид ба шакли ифодаи тарафи объективии ҷиноят истифода гардид. Усули низомнок бошад, имконият дод, ки саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ дар робита бо дигар ҳуқуқвайронкуниҳо ва таркибҳои ҷиноятии ба он наздик баррасӣ карда шавад.

Тарафи объективии ҷиноят «ин тарафи зоҳирии кирдори ба ҷамъият хавфнок мебошад. Ин амалест, ки дар олами объективӣ таҷассум ёфта, ба объекти аз ҷониби қонунгузори ҷиноятӣ ҳифзкунанда зарар мерасонад ё чунин таҳдидро ба миён меорад»⁷⁹⁸.

Барои тавсифи тарафи объективии ҷиноят, ки кирдори барои ҷамъият хавфнок ҳамчун унсури ҳатмӣ он баррасӣ мегардад, қонунгузор мафҳуми нисбатан фарогири «саркашӣ»-ро истифода менамояд.

Чунончӣ таркиби ҷинояти саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ дар қ.1 м.291 КҶ ҚТ чунин муқаррар шудааст: «Саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ ба миқдори калон»⁷⁹⁹.

Саркашӣ метавонад дар шаклҳои гуногун зоҳир гардад ва муайян намудани ин шаклҳо аксаран барои кормандони амалия мушкilotи ҷиддӣ ба миён меорад.

Дар қонунгузори амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дақиқ муайян карда нашудааст, ки зери мафҳуми саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ чӣ фаҳмида мешавад. Диспозитсияи м. 291 КҶ Ҷумҳурии Тоҷикистон низ нишонаҳои чунин саркаширо пурра ошкор намекунад.

Набудани мафҳуми қонунан муайяншудаи саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ дар меъёри ҳуқуқи ҷиноятӣ боис мегардад, ки ҳуқуқтатбиқкунанда мустақилона муайян намояд, ки ин ё он кирдор оё саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ ба ҳисоб меравад ё не. Дар чунин ҳолат, одатан, аз тавсифҳои мафҳумии монанд, ки дар қонунгузори ҷиноятӣ мавҷуданд, истифода карда мешавад⁸⁰⁰. Ин ҳолат баъзан дар амалияи тафтишӣ ва судӣ ба хатогиҳои ҷиддӣ оварда мерасонад.

Дар Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ калимаи «саркашӣ» - ро ҳамчун гардантобӣ, нофармонӣ тафсир мекунад⁸⁰¹.

Дар Кодекси ҷиноятии ҚТ истилоҳи «саркашӣ» дар боби 27 «Ҷиноятҳо дар соҳаи фаъолияти иқтисодӣ» якҷанд маротиба истифода мешавад: «саркашӣ аз пардохти қарзи кредиторӣ» (м. 266 КҶ ҚТ), «саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ» (м. 291 КҶ ҚТ), саркашӣ аз пардохти андозҳо ва (ё) боҷҳо аз шахси ҳуқуқӣ (м. 292 КҶ ҚТ), «саркашии шахси воқеӣ аз пардохти андозҳо» (м. 293 КҶ ҚТ).

Дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ ба муайян кардани мафҳуми «саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ» диққати ҷиддӣ дода мешавад, зеро тафсири нодурусти он метавонад, ба рақобати аз ҳад зиёди меъёрҳои ҳуқуқ ва таҳриф дар татбиқи сиёсати ҷиноятии давлат дар намуди маҳкумияти беасос ё озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ оварда расонад. Аз ин рӯ, дар адабиёти ҳуқуқӣ, ҳангоми баррасии тарафи объективии

⁷⁹⁸ ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қисми умумӣ. Китоби дарсӣ / Зери таҳрири д.и.х., дотсент Раҳимзода Р.Ҳ. ва д.и.х., профессор Бобочонзода И.Ҳ. – Душанбе: «ЭР-граф», 2019. – С. 134.

⁷⁹⁹ Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ] // Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Манбаи дастрасӣ: <https://mmk.tj/content> (санаи муроҷиат: 08.05.2026).

⁸⁰⁰ Гильмутдинова Н.С. Уголовная ответственность за уклонение от уплаты таможенных платежей: дис. ... канд. юрид. наук. - М., 1998. – 209 с.

⁸⁰¹ Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (ибора аз 2 ҷилд). Ҷилди 1. – Душанбе, 2008. – С. 207. .

ин ҷиноят, ҳар як муҳаққиқ кӯшиш мекунад, ки «саркашӣ»-ро аз пардохти пардохтҳои гумрукӣ пурра ва дуруст муайян кунад.

Ҳамин тавр, ба андешаи Б.В. Ятселенко, «саркашӣ рад намудани ошкоро ифодаёфтаи пардохткунандаи пардохтҳои гумрукӣ аз пардохти онҳо дар муҳлатҳои муқарраршуда мебошад. Пардохтҳои гумрукӣ то қабули эълومияи гумрукӣ ё ҳамзамон бо қабули он пардохт карда мешаванд. Ҳангоми интиқоли молҳо тавассути сарҳади гумрукии Федератсияи Россия на бо мақсадҳои тиҷоратӣ, пардохтҳои гумрукӣ ҳамзамон бо қабули эълумияи гумрукӣ супорида мешаванд. Агар эълумияи гумрукӣ дар муҳлати муқарраршуда пешниҳод нашуда бошад, муҳлати пардохти пардохтҳои гумрукӣ аз рӯзи ба охир расидани муҳлати пешниҳоди эълумияи гумрукӣ ҳисоб карда мешавад»⁸⁰².

С.И. Улезко зери мафҳуми саркашӣ аз пардохти пардохтҳои гумрукӣ «рад намудани қасдонаи пардохткунандаи пардохтҳои гумрукӣ аз пардохти пурраи онҳо ё аз пардохти онҳо дар ҳаҷми нопурра дар муҳлатҳои муқаррарнамудаи қонунгузориҳои гумрукӣ»-ро мефаҳмад⁸⁰³. Дар ин ҳолат, муҳим нест, ки оё объекти пардохти гумрукӣ пинҳон карда шудааст ё дар бораи он маълумоти пурра мавҷуд аст. Агар шахс аз пардохти як ё якчанд намуди пардохтҳои гумрукӣ саркашӣ кунад, зарур аст, ки арзиши пардохт накардани пардохтҳои гумрукӣ, ки андозаи калонро ташкил медиҳад, бо қасди ягонаи гунаҳгор фаро гирифта шавад. Н.С. Гилмутдинова саркашӣ аз пардохти пардохтҳои гумрукиро ҳамчун «кирдори барои ҷамъият хавфнок, сазовори ҷазои ҷиноятӣ, кирдори қасдона, ки дар пурра ё қисман пардохт накардани пардохтҳои гумрукии тибқи қонун муқарраршуда, инчунин ба таври зиддиҳуқуқӣ баргардонидани пардохтҳои гумрукии қаблан пардохтшуда» муайян мекунад»⁸⁰⁴.

Таърифи аз ҷиҳати мазмун монанд оид ба саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ дар таҳқиқоти К.С. Степанов низ пешниҳод шудааст. Ба андешаи ӯ, саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ кирдори қасдонаи сазовори ҷазои барои ҷамъият хавфнок мебошад, ки дар напардохтани пардохтҳои гумрукӣ дар муҳлати муқарраршуда, дар ҳаҷми пурра ё нопурра, мутобиқи қонунгузориҳои амалкунанда, инчунин дар баргардонидани ғайриқонунии пардохтҳои гумрукии қаблан супоридашуда ифода меёбад⁸⁰⁵.

З.М. Абдурахмонов чунин мешуморад, ки «саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ - ин содир намудани ҳаракатҳои мебошад, ки ба озодшавии ғайриқонунӣ аз пардохтҳои гумрукӣ ё кам нишон додани ҳаҷми онҳо равона шудаанд, ё ба баргардонидани беасоси пардохтҳои гумрукии қаблан супоридашуда нигаронида шудаанд. Ҳамчунин ба ин мафҳум напардохтани пардохтҳои гумрукӣ дар муҳлатҳои муқарраршуда, дар ҳолати мавҷуд будани имконияти воқеии пардохти онҳо, муроҷиат ба мақомоти гумрук барои гирифтани муҳлат ё тақсим намудани пардохт бе нияти иҷрои уҳдадориҳои қабулшуда дар муҳлатҳои муайян, инчунин дидаю дониста пешниҳод намудани кафолатҳои бардурӯғи шахсони сеюм оид ба таъмини пардохтҳои гумрукӣ дохил мешавад»⁸⁰⁶.

Мо бо андешае, ки тибқи он ба мафҳуми саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ инчунин ҳолатҳои содир намудани ҳаракатҳои ба баргардонидани пардохтҳои гумрукии қаблан супоридашуда, гирифтани пардохтҳо ва дигар ҷубронҳо ё бе асосҳои дахлдори ҳуқуқӣ барнагардонидани онҳо равонашуда дохил карда мешаванд, розӣ шуда наметавонем. Чунин мавқеъ аз нигоҳи мазмун ба талаботи қонун пурра мувофиқ намебошад. Ҳангоми фарқгузорӣ миёни ин ҳолатҳо, пеш аз ҳама, хусусияти амалҳои

⁸⁰² Яцеленко Б.В. Уголовное право России. Особенная часть: – М., 1996. – С. 201.

⁸⁰³ Улезко С.И. Комментарий к УК РФ. - Ростов - на - Дону. 2002. – С. 430.

⁸⁰⁴ Гилмутдинова Н.С. Уголовная ответственность за уклонение от уплаты таможенных платежей: дис. ... канд. юрид. наук. - М., 1998. – С. 85.

⁸⁰⁵ Степанов К.С. Уголовно-правовая характеристика уклонения от уплаты таможенных платежей, взимаемых с организации или физического лица: дисс. канд. юрид. наук. – М., 2007. – С. 71.

⁸⁰⁶ Абдурахманов З.М. Уголовная ответственность за неуплату таможенных платежей, взимаемых с организации или физического лица: дисс.канд.юрид.наук.М., 2002. – С. 93.

содиршаванда бояд ба инобат гирифта шавад. Пешниҳоди ҳуҷҷатҳое, ки дар натиҷаи онҳо шахс ҳуқуқ ба баргардонидани пардохтҳои гумрукии қаблан супоридашуда ё нигоҳ доштани онҳо пайдо менамояд, метавонад асоси ҷавобгарии маъмури гардад. Аммо дар ҳолати саркашӣ аз пардохтҳои гумрукии ҳаракатҳои шахс на ба баргардонидани маблағҳои супоридашуда, балки ба напардохтани онҳо равона мегарданд. Аз ин рӯ, чунин ҳолатҳо аз рӯи табиати ҳуқуқи ва самти қасди шахс бояд аз ҳамдигар ҷудо арзёбӣ карда шаванд.

Ба андешаи В.М. Андреева, саркашӣ аз супоридани пардохтҳои гумрукии «қасдан иҷро накардани уҳдадории супоридани бочҳои гумрукии ва андозҳо дар муҳлати муқарраршуда аз ҷониби шахсе мебошад, ки ба зиммаи ӯ анҷом додани чунин пардохтҳо гузошта шудааст»⁸⁰⁷.

Дар қонунгузори истилоҳи «саркашӣ» бо маъное истифода мегардад, ки он пурра аз мазмуни маъноӣ ва грамматикӣ худӣ ин истилоҳ барнамеояд. Аз ҷониби дигар, нигаронии асоснок вучуд дорад, ки дар мавриди мазкур истилоҳи «саркашӣ» метавонад ба таври маҳдуд фаҳмида шавад, яъне танҳо ҳамчун худӣ напардохтани пардохтҳои гумрукии арзёбӣ гардад.

Ба андешаи мо, азбаски қонунгузор мазмуни мафҳуми «саркашӣ»-ро ба таври мушаххас ошкор накардааст, метавон хулоса намуд, ки зерин мафҳум ҳар гуна кирдорҳои фаҳмида мешаванд, ки ба ворид гардидани пардохтҳои гумрукии ба буҷети давлатӣ монеа эҷод менамоянд. Тарзҳои саркашӣ метавонанд гуногун бошанд. Ба онҳо, аз ҷумла, пинҳон намудани мол, дидаю доништа нодуруст нишон додани рамзи Номгуи молҳои ғайриқонунии иқтисодии хориҷӣ, ба мол додани намуди маҳсулоте, ки нисбат ба он пардохтҳои гумрукии ситонида намешаванд, нодуруст нишон додани кишвари пайдоиши мол ва дигар усулҳои фиребкорона дохил мешаванд.

Амалияи мақомоти гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки шакли асосии ошкоршавандаи саркашӣ аз пардохтҳои гумрукии декларатсияи нодурусти маълумот оид ба молҳои тавассути сарҳади гумрукии ҷумҳурии интиқолшаванда мебошад. Ин ҳолат, аз ҷумла, дар паст нишон додани заминаи ҳисоб намудани пардохтҳои гумрукии, яъне арзиши гумрукии ё вазн ва ҳаҷми мол, инчунин дар истифодаи ғайриқонунии имтиёзҳо оид ба пардохтҳои гумрукии ифода меёбад. Истифодаи ғайриқонунии имтиёзҳо метавонад дар беасос татбиқи намудани озодкунӣ аз пардохтҳои гумрукии, татбиқи ғайриқонунии меъёри пасткардашудаи пардохтҳои гумрукии, инчунин ба ҳисоб гирифтани ғайриқонунии пардохтҳои гумрукии қаблан супоридашуда зоҳир гардад.

Аммо шакли бештар паҳншудаи саркашӣ аз пардохтҳои гумрукии паст нишон додани арзиши гумрукии моли интиқолшаванда боқӣ мемонад. Ин ҳолат метавонад дар чунин амалҳо, аз қабилӣ ғайриқонунӣ татбиқи намудани усули арзёбии гумрукии, ба арзиши гумрукии дохил накардани пардохтҳои литсензионӣ, паст нишон додани хароҷоти нақлиётӣ, аз ҷумла тавассути ворид намудани ислоҳот ё сохтакории эълумии гумрукии содиротии давлати фиристанда, ифода ёбад.

Ҳамчунин паст нишон додани арзиши гумрукии метавонад бо роҳи ҷойгир намудани моли барои воридот ба ҳудуди гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинишуда дар кишвари содиркунанда таҳти низоми гумрукие, ки пардохти пардохтҳои гумрукиро талаб намекунад, аз ҷумла низоми анбори гумрукии, бо тағйир додани тарафҳои аҳд анҷом дода шавад. Ба ин гурӯҳ инчунин истифодаи аҳди бартерӣ ё шартномаи мубодила бо роҳи сунъӣ паст нишон додани арзиши баҳодиҳии молҳои мубодилашаванда ва дигар амалҳои ба ҳамин монанд дохил мешаванд.

Ҳамин тариқ, саркашӣ аз пардохтҳои гумрукиро метавон ҳамчун пешниҳод накардани ҳуҷҷатҳои зарурӣ барои ҳисоб намудани пардохтҳо ё nobуд сохтани онҳо,

⁸⁰⁷ Андреева В.М. Уголовно-правовое противодействие уклонениям от уплаты таможенных платежей: дисс.канд.юрид.наук.М.,2014. – С. 99.

инчунин ворид намудани маълумоти дидаю дониста таҳрифшуда ба чунин ҳуҷҷатҳо ва пинҳон намудани дигар объектҳои андозбандӣ муайян намуд.

Зарурати ба таври қонунгузорӣ муайян намудани мафҳуми «саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ» аз чанд ҳолат бармеояд. Аввалан, истилоҳи «саркашӣ» ҳам дар номи моддаи дахлдори КҶ ва ҳам дар матни он истифода мегардад. Дуюм, муайян намудани мафҳуми умумии «саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ» имконият медиҳад, ки моҳияти тарзҳои алоҳидаи содир намудани чунин кирдор амиқтар ошкор карда шуда, ин навъи таҷовузи ҷиноятӣ аз таркибҳои ҷиноятҳои ба он наздик фарқ карда шавад. Дар аксари ҳолатҳо шахсоне, ки аз пардохтҳои гумрукӣ саркашӣ менамоянд, кирдорҳои муайян содир мекунанд. Ба чунин кирдорҳо, аз ҷумла, ворид намудани маълумоти дидаю дониста бардурӯғ ба эълومияи гумрукӣ ё ба ҳуҷҷатҳои барои мақсадҳои гумрукӣ зарурӣ дохил мешаванд. Ин кирдорҳо ҳамчун тарзи содир намудани ҷиноят баромад мекунанд. Дар чунин ҳолат «тарзи содиршавӣ ба мафҳуми умумии кирдори барои ҷамъият хавфнок дохил гардида, ҳуди кирдор дар шакли беҳаракатӣ ифода меёбад»⁸⁰⁸.

Ҳангоми интиқоли молҳо тавассути сарҳади гумрукӣ аз ҷониби шахсони воқеӣ барои эҳтиёҷоти шахсӣ, оилавӣ, маишӣ ва дигар эҳтиёҷоте, ки ба амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ алоқаманд нестанд, пардохтҳои гумрукӣ ҳамзамон бо қабули эълумияи гумрукӣ супорида мешаванд.

Мутобиқи моддаи 376 Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон, пардохтҳои гумрукӣ ба мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон пардохт карда мешаванд.

Ҳангоми тавсифи тарафи объективии саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ, дар бораи шакли ифодаи он, лаҳзаи ба охир расидани ин таркиби ҷиноят дар байни олимони ихтилофоти муайян вучуд дорад.

Баъзе муаллифон бар ин назаранд, ки тарафи объективии кирдори мавриди назар дар беҳаракатӣ ифода меёбад⁸⁰⁹. Ҳамин тавр, В.Е. Мелникова чунин мешуморад, ки ҷинояти мазкур «бо беҳаракатӣ, яъне саркашӣ аз пардохти пардохтҳои зикршуда тавсиф мегардад. Дар ин ҳолат бояд муайян карда шавад, ки ба зиммаи шахс уҳдадории пардохти навъи муайяни пардохти гумрукӣ гузошта шуда буд.... Ҷиноят аз лаҳзаи саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ хотимаёфта ба ҳисоб рафта, аз ин рӯ дорои таркиби расмӣ мебошад»⁸¹⁰. Л.Ф. Рогатих низ чунин мешуморад, ки «тарафи объективии таркиби ҷинояти мавриди баррасӣ... беҳаракатиро дар бар мегирад, яъне шахс уҳдадории худро оид ба супоридани пардохтҳои гумрукӣ иҷро намекунад. Дар натиҷа, ба буҷет маблағҳои пулӣ пурра ворид намегарданд. Ҳамзамон бояд робитаи сабабӣ байни чунин беҳаракатӣ ва оқибатҳои ба миёномада муайян карда шавад»⁸¹¹.

Аксари муаллифон чунин мешуморанд, ки саркашӣ метавонад ҳам тавассути ҳаракат ва ҳам беҳаракатӣ содир карда шавад⁸¹².

Ба андешаи Н.С. Гилмутдинова, «тарафи объективии саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ кирдорест, ки метавонад ҳам дар шакли беҳаракатӣ ва ҳам дар шакли ҳаракат ифода ёбад. Шакли беҳаракатӣ, аз ҷумла, саркашии ғайриқонунӣ аз супоридани пардохтҳои гумрукӣ ва вайрон намудани муҳлатҳои пардохти онҳоро дар бар мегирад. Шакли ҳаракат бошад, ҳаракатҳоеро фаро мегирад, ки ба баргардонидани пардохтҳои гумрукии қаблан супоридашуда, гирифтани пардохтҳо ва дигар ҷубронҳо ё бе асосҳои дахлдор барнагардонидани онҳо равона шудаанд. Ба ин гурӯҳ ҳамчунин ҳаракатҳои

⁸⁰⁸ Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: учебник для юридических вузов / под ред. Б.В. Здравомыслова. - М., 1996. - С. 139.

⁸⁰⁹ Лапшин В. Ф. Финансовые преступления. М., 2009. - С. 58.; Яни П. С. Товарная контрабанда и уклонение от уплаты таможенных платежей // Российская юстиция. 2012. №5. - С. 23-26.

⁸¹⁰ Мельникова В.Е. Уголовное право России. Особенная часть: Учебник /Отв. ред. Б.В. Здравомыслов, - М.: Юристъ, 1996. - С. 224.

⁸¹¹ Рогатых Л. Ф. Уголовно-наказуемое уклонение от уплаты таможенных платежей. СПб. 2009. - С. 35.

⁸¹² Кирсанов А. Ю. Контрабанда и уклонение от уплаты таможенных платежей. М., 2008. - 102-103.

дохил мешаванд, ки мақсади онҳо ғайриқонунӣ озод шудан аз пардохтҳои гумрукӣ ё кам нишон додани ҳаҷми онҳо мебошад. Илова бар ин, мурочиат ба мақомоти гумрук барои гирифтани муҳлат ё тақсими пардохти пардохтҳои гумрукӣ бе нияти иҷро намудани уҳдадориҳои ба зиммагирифташуда дар муҳлатҳои муқарраршуда, инчунин дидаю доништа пешниҳод намудани кафолатҳои бардурӯғи шахсони сеюм оид ба таъмини пардохтҳои гумрукӣ низ ба чунин шакли ҳаракат мансуб доништа мешавад»⁸¹³.

Дигар муаллифон низ мавҷудияти ҳаракатро дар таркиби чунин кирдор эътироф менамоянд. Масалан, ин ҳолат ҳангоми дар эълонияи гумрукӣ нишон додани маълумоти дидаю доништа бардурӯғ оид ба хусусиятҳои миқдорӣ ва сифатии мол ба назар мерасад⁸¹⁴. Ҳамчунин он метавонад ҳангоми содир намудани ҳаракатҳои зоҳир гардад, ки ба баргардонидани пардохтҳои гумрукии қаблан супоридашуда, гирифтани пардохтҳо ва дигар ҷубронҳо, ё барнагардонидани онҳо, ё дар ҳаҷми пурра барнагардонидани онҳо бе мавҷудияти асосҳои дахлдор равона шудаанд. Чунин ҳаракатҳо, одатан, бо роҳи пешниҳод намудани ҳуҷҷатҳои дорои маълумоти нодуруст ба мақомоти гумрук анҷом дода мешаванд⁸¹⁵.

Мавқеи сеюм аз нисбат додани тарафи объективи саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ ба беҳаракатии омехта ифода меёбад⁸¹⁶.

Ҳамин тавр, Р.К. Налгиев қайд менамояд, ки «саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ, ки бо роҳи беҳаракатӣ содир мегардад, метавонад ҳам дар шакли «беҳаракатии соф» ва ҳам дар шакли «беҳаракатии омехта» ифода ёбад. Саркашӣ дар шакли «соф беҳаракатӣ», масалан, дар ҳолате ҷой дошта метавонад, ки шахс аз супоридани пардохтҳои зарурии гумрукӣ бевосита даст кашад ё огоҳиномаҳои мақоми гумрукро дар бораи зарурати супоридани чунин пардохтҳо нодида гирад. Саркашӣ дар шакли «беҳаракатии омехта» бошад, дар ҳолатҳои зоҳир мегардад, ки шахс бо мақсади напардохтани пардохтҳои гумрукӣ аз мақомоти дахлдор пинҳон мешавад, масалан, ҷойи истиқомат, ҳуҷҷатҳо ё намуди зоҳирии худро тағйир медиҳад. Ҳамчунин чунин шакли саркашӣ вақте ҷой дорад, ки субъект ҳаракатҳои ба таври беасос кам нишон додани ҳаҷми пардохтҳо ё озод шудан аз онҳо равонашударо содир менамояд. Масалан, дар ҳуҷҷатҳои барои мақсадҳои гумрукӣ зарурӣ оид ба арзиши гумрукии мол ё воситаҳои нақлиёт, бо мақсади паст нишон додани он, инчунин оид ба низоми гумрукӣ маълумоти нодуруст пешниҳод мекунад ва ғайра»⁸¹⁷.

Дар ҳуқуқи ҷиноятӣ нисбат ба мафҳуми «беҳаракатии омехта» таърифҳои гуногун пешниҳод гардидаанд. Аз ҷумла, А.И. Бойко чунин мешуморад, ки истилоҳи «беҳаракатии омехта» бештар ба он ҳолатҳои ҳуқуқие мувофиқ аст, ки дар онҳо ба беҳаракатӣ рафтори фаъолоне низ ҳамроҳ мегардад. Ба андешаи ӯ, «беҳаракатии омехта» чунин ҳаракатҳои фаъолоне дар бар мегирад, ки аз ҷониби субъекти ҷавобгарӣ бо мақсади таъмин намудани иҷро нагардидани уҳдадориҳои ҳуқуқӣ анҷом дода мешаванд⁸¹⁸.

Мавқеи ба ин наздикро дигар муаллифон низ ҷонибдорӣ менамоянд. Ба андешаи онҳо, «беҳаракатии омехта» дар он ҳолатҳо ҷой дорад, ки шахс барои саркашӣ аз иҷрои уҳдадориҳои ба зиммааш гузошташуда маҷбур мегардад ҳаракатҳои муайяно анҷом диҳад. Шахс бо истифода аз тарзи мушаххасе саркашӣ менамояд, ки он дар шакли

⁸¹³ Гильмутдинова Н.С. Уголовная ответственность за уклонение от уплаты таможенных платежей: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1998. – С. 97.

⁸¹⁴ Лавринов В.В. Уголовная ответственность за уклонение от уплаты таможенных платежей: дис. ... канд. юрид. наук. – Ростов –на- Дону., 2003. – С. 46.

⁸¹⁵ Абдурахманов З.М. Уголовная ответственность за неуплату таможенных платежей, взимаемых с организации или физического лица: дисс.канд.юрид.наук.М.,2002. – С. 96-97.

⁸¹⁶ Нальгиев Р. К. Преступные нарушения таможенного законодательства: понятие, уголовно-правовой анализ, проблемы квалификации: дисс. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2002. – С. 149.

⁸¹⁷ Нальгиев Р. К. Преступные нарушения таможенного законодательства: понятие, уголовно-правовой анализ, проблемы квалификации: дисс. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2002. – С. 149.

⁸¹⁸ Бойко А. И. Преступное бездействие. СПб., 2003. – С. 119.

ҳаракат ифода меёбад⁸¹⁹. Аз ин рӯ, «беҳаракатии омехта» ҳамчун омезиши шаклҳои фаёл ва ғайрифайлои кирдор фаҳмида мешавад, яъне барои таъмин намудани беҳаракатӣ шахс ҳаракатҳои муайяни фаёлона содир менамояд⁸²⁰.

Мо, дар маҷмӯъ, андешаҳои олимони зикршударо рад намекунем. Бо вучуди ин, ба назар мерасад, ки онҳо асосан механизми содиршавии беҳаракатиро шарҳ медиҳанд. Ҳаракатҳои фаёлонае, ки беҳаракатиро ҳангоми саркашӣ ҳамроҳӣ мекунанд, бештар ба пинҳон намудани ҳуди беҳаракатӣ равона мегарданд. Аз ин рӯ, чунин ҳаракатҳо аҳамияти назарраси ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ надоранд⁸²¹.

Ба таври дуруст қайд карда мешавад, ки дар ин ҳолат суҳан на дар бораи хусусиятҳои махсуси беҳаракатӣ, балки дар бораи ҳуди беҳаракатӣ ва тарзи ба вучуд омадани он меравад. Ҳуди беҳаракатӣ моҳиятан ҳамон беҳаракатии одӣ ва ҳолис боқӣ мемонад. Танҳо тарзи пайдоиши он дар шакли ҳаракати фаёл ифода меёбад. Бинобар ин, мавҷудияти «беҳаракатии омехта» баҳснок мебошад. Нисбат ба объекти зарар беҳаракатӣ ҳамеша беҳаракатӣ боқӣ мемонад ва ҳаракат дар чунин ҳолат нақши мустақили ҳалкунанда надорад⁸²².

Ба андешаи Ю.И. Ляпунов, беҳаракатии омехта дар он ҳолат ҷой дорад, ки уҳдадориҳои мушаххас танҳо қисман иҷро карда мешаванд, яъне на ба таври пурра, на ба шакли лозимӣ ё на бо тартиби дахлдор анҷом меёбанд⁸²³.

Нисбат ба ҷинояте, ки дар м. 291 ҚҶ ҚТ пешбинӣ шудааст, эҳтимол чунин ҳолат дар назар дошта мешавад, ки шахс пардохтҳои гумрукиро қасдан кам нишон медиҳад. Дар натиҷа, қисми камтари онҳо ба суратҳисоби мақоми гумрук ворид карда шуда, қисми бештари пардохтҳо супорида намешавад. Ба назари мо, барои банду бастии чунин саркашӣ тибқи м. 291 ҚҶ ҚТ ва ба ҷавобгариҳои ҷиноятӣ кашидани шахс танҳо қисми пардохтнашудаи пардохтҳои гумрукӣ аҳамият дорад. Пардохтҳои супоридашуда дар ин ҳолат метавонанд танҳо ҳамчун тарзи пинҳон намудани саркашӣ аз пардохти қисми боқимонда арзёбӣ гарданд. Рафтори шахс танҳо дар қисми иҷро накардани уҳдадориҳои супоридани пардохтҳои гумрукӣ барои ҷомеа хавфнок эътироф мешавад. Ҳаракати фаёлона оид ба супоридани қисми муайяни чунин пардохтҳо бошад, наметавонад ҳамчун кирдори ҷиноятӣ баҳо дода шавад. Зеро дар натиҷаи ворид намудани маблағи муайян ба суратҳисоби мақоми гумрук ба муносибатҳои ҷамъиятии тахти ҳимояи қонун қарордошта зарар расонида намешавад.

Мо чунин мешуморем, ки саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ наметавонад тавассути «соф беҳаракатӣ» ё беҳаракатии омехта содир гардад. Шахс ё дар муҳлати муқаррарнамудаи қонун амал мекунад, ё аз анҷом додани он худдорӣ менамояд; ё маблағи муқарраршудаи пардохтҳои гумрукиро месупорад, ё аз супоридани онҳо худдорӣ мекунад. Аз ин рӯ, мо мавқеи он муаллифонеро ҷонибдорӣ менамоем, ки тарафи объективии саркашӣ аз пардохтҳои гумрукиро дар шакли беҳаракатӣ ифодаёбанда меҳисобанд.

Ва баъзе муаллифон танҳо бо зикри диспозисияи м. 291 ҚҶ ҚТ ё танҳо номбар кардани тарзҳои содир кардани ин ҷиноят, бе таваҷҷӯҳ ба шакли ҳуди кирдор маҳдуд мешаванд⁸²⁴.

⁸¹⁹ Уголовное право Российской Федерации: учебник / Под ред. Б.В. Здравомыслова. Общая часть. М. 2002. – С. 134

⁸²⁰ Бабий Н. А. Уголовное право Республики Беларусь: конспект лекций. Общая часть. Минск. 2000. – С. 6.

⁸²¹ Курс уголовного права / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. Т.1. – М., 2006. – С. 226.

⁸²² Сучков Ю. И. Преступления в сфере внешнеэкономической деятельности Российской Федерации. М., 2007. – С. 208.

⁸²³ Уголовное право: учебник/ под ред. Н. И. Ветрова и Ю. И. Ляпунова. Особенная часть. М. 1997. – С. 204.

⁸²⁴ Ҳуқуқи ҷиноятӣ. Қисми махсус: китоби дарсӣ: дар III ҷилд. Ҷилди III / Зери таҳрири умумии д.и.х., дотсент Раҳимзода Р.Ҳ. – Душанбе: «Наширети муосир», 2023. – С. 277-278.

Натиҷаҳо. Дар натиҷаи таҳқиқ муайян гардид, ки яке аз масъалаҳои асосӣ дар бандубасти ҷинояти пешбиниамудай м. 291 КҶ ҚТ набудани таърифи дақиқи қонунгузории мафҳуми «саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ» мебошад. Диспозитсияи моддаи мазкур мазмунӣ ин мафҳумро пурра ошкор намекунад, ки ин ҳолат дар амалияи ҳуқуқтабиқкунӣ боиси тафсири гуногун ва мушкилот ҳангоми муайян намудани аломатҳои тарафи объективӣ ҷиноят мегардад.

Таҳлили андешаҳои олимони нишон медиҳад, ки дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ нисбат ба шакли ифодаи тарафи объективӣ саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ мавқеъҳои гуногун вучуд доранд. Баъзе муаллифон онро дар шакли беҳаракатӣ, гурӯҳи дигар ҳам дар шакли ҳаракат ва ҳам беҳаракатӣ, инчунин бархе дар шакли «беҳаракатии омехта» шарҳ медиҳанд. Бо вучуди ин, таҳлили мазмун ва хусусияти уҳдадорӣ пардохти гумрукӣ имкон медиҳад ҳулоса шавад, ки моҳияти ҷинояти мазкур пеш аз ҳама дар иҷро накардани уҳдадорӣ қонунӣ оид ба супоридани пардохтҳои гумрукӣ ифода меёбад.

Муайян гардид, ки ҳаракатҳои фаъолонии шахс, аз қабилӣ пешниҳод намудани маълумоти нодуруст, паст нишон додани арзиши гумрукӣ, нодуруст нишон додани кишвари пайдоиши мол ё истифодаи ғайриқонунӣ имтиёзҳо, дар аксар ҳолатҳо ҳамчун тарзи пинҳон намудани саркашӣ ё воситаи фароҳам овардани шароит барои напардохтани пардохтҳо баромад мекунанд. Аз ин рӯ, барои бандубасти кирдор тибқи м. 291 КҶ ҚТ аҳамияти асосӣ на ҳуди ҳаракатҳои зикршуда, балки натиҷаи онҳо, яъне пардохт нашудани маблағҳои ҳатмӣ гумрукӣ дар муҳлати муқарраршуда мебошад.

Ҳамчунин асоснок гардид, ки ҳангоми муайян намудани тарафи объективӣ ин ҷиноят бояд хусусияти уҳдадорӣ пардохт, муҳлати иҷрои он, ҳаҷми воқеан пардохтнашуда ва мавҷудияти имконияти воқеии иҷрои уҳдадорӣ ба инобат гирифта шаванд. Танҳо дар чунин ҳолат имкон пайдо мешавад, ки саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ аз ҳуқуқвайронкуниҳои маъмурӣ, ҳаракатҳои марбут ба баргардонидани пардохтҳои қаблан супоридашуда ва дигар таркибҳои ҷиноятӣ ба он наздик дуруст фарқ карда шавад.

Ҳулоса, тақмили қонунгузории ҷиноятӣ дар самти муайян намудани мафҳум ва аломатҳои асосӣ саркашӣ аз пардохтҳои гумрукӣ зарурати муҳим дорад. Пешниҳоди таърифи қонунгузории ин мафҳум метавонад ба ягонагии амалияи тафтишӣ ва судӣ, дуруст бандубаст намудани кирдор, пешгирии хатогиҳои ҳуқуқтабиқкунӣ ва таъмини ҳифзи самараноки манфиатҳои молиявӣ давлат мусоидат намояд.

Адабиёт:

1. Абдурахманов З.М. Уголовная ответственность за неуплату таможенных платежей, взимаемых с организации или физического лица: дисс.канд.юрид.наук.М.,2002. – 161 с.
2. Андреева В.М. Уголовно-правовое противодействие уклонениям от уплаты таможенных платежей: дисс.канд.юрид.наук.М.,2014. – 188 с.
3. Бабий Н. А. Уголовное право Республики Беларусь: конспект лекций. Общая часть. Минск. 2000. – 288 с.
4. Бойко А. И. Преступное бездействие. СПб., 2003. – 318 с.
5. Гильмутдинова Н.С. Уголовная ответственность за уклонение от уплаты таможенных платежей: дис. ... канд. юрид. наук. - М., 1998. – 209 с.
6. Кирсанов А. Ю. Контрабанда и уклонение от уплаты таможенных платежей. М., 2008. – 240 с.
7. Кодекси ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ] // Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Манбаи дастрасӣ: <https://mmk.tj/content> (санаи муроҷиат: 08.05.2026).
8. Курс уголовного права / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. Т.1. М, 2006.- 611 с.

9. Лавринов В.В. Уголовная ответственность за уклонение от уплаты таможенных платежей: дис. ... канд. юрид. наук- Ростов –на- Дону., 2003. – 205 с.
10. Лапшин В. Ф. Финансовые преступления. М., 2009. – 162 с.
11. Мельникова В.Е. Уголовное право России. Особенная часть: Учебник /Отв. ред. Б.В. Здравомыслов, - М.: Юрист, 1996. – 558 с.
12. Нальгиев Р. К. Преступные нарушения таможенного законодательства: понятие, уголовно-правовой анализ, проблемы квалификации: дисс. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2002. -190 с.
13. Ҳуқуқи ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қисми умумӣ. Китоби дарсӣ / Зери таҳрири д.и.х., дотсент Раҳимзода Р.Ҳ. ва д.и.х., профессор Бобочонзода И.Ҳ. – Душанбе: «ЭР-граф», 2019.- 550 с.
14. Ҳуқуқи ҷиноятӣ. Қисми махсус: китоби дарсӣ: дар III ҷилд. Ҷилди III / Зери таҳрири умумии д.и.х., дотсент Раҳимзода Р.Ҳ. – Душанбе: «Нашриёти муосир», 2023.- 688 с.
15. Рогатых Л. Ф. Уголовно-наказуемое уклонение от уплаты таможенных платежей. СПб. 2009. – 59 с.
16. Степанов К.С. Уголовно-правовая характеристика уклонения от уплаты таможенных платежей, взимаемых с организации или физического лица: дисс. канд. юрид. наук. М., 2007. – 207 с.
17. Сучков Ю. И. Преступления в сфере внешнеэкономической деятельности Российской Федерации. М., 2007.- 432 с.
18. Уголовное право Российской Федерации: учебник / под ред. Б. В. Здравомыслова. Общая часть. М. 2002. – 479 с.
19. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: учебник для юридических вузов / под ред. Б.В. Здравомыслова. - М., 1996. – 508 с.
20. Уголовное право: учебник/ под ред. Н. И. Ветрова и Ю. И.Ляпунова. Особенная часть. М. 1997. – 766 с.
21. Улезько С.И. Комментарий к УК РФ. - Ростов - на - Дону. 2002. – 510 с.
22. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (ибораи аз 2 ҷилд). Ҷилди 1. Душанбе, 2008.- 950 с.
23. Яни П. С. Товарная контрабанда и уклонение от уплаты таможенных платежей // Российская юстиция. 2012.№5. - С.23-26.
24. Яценко Б.В. Уголовное право России. Особенная часть: М., 1996. -. 496 с.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба ҷоп тавсия шуд: 26.06.2026

ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ; ҲУҚУҚИ АВРУПО (5.5.10) – МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО; ЕВРОПЕЙСКОЕ ПРАВО (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5.5.10)

ЮРИДИЧЕСКАЯ ДИПЛОМАТИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ ОБЕСПЕЧЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНОЙ СТАБИЛЬНОСТИ И ПРАВОВОГО ВЫХОДА ИЗ ВООРУЖЕННЫХ КОНФЛИКТОВ: МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

Имомзода Нилуфар Муҳаммадҷусуф,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, профессор кафедры
международного права, доктор юридических наук

Тел.: (+992) 904-20-04-00

Email: nilufar-2010@mail.ru

Сангинзода Дониёр Шомахмад,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, профессор кафедры
предпринимательского и коммерческого
права, доктор юридических наук

Тел.: (+992) 980-85-07-07

Email: doniyor_sanginov@mail.ru

Научная специальность: 5.5.10. Международное право; европейское право

Рецензент: Сулаймонов Ф.С., кандидат юридических наук, доцент

Аннотация. Предметом настоящего исследования выступает юридическая дипломатия в системе средств мирного урегулирования международных споров. Цель работы — выявить международно-правовые основания и пределы использования правовых инструментов при завершении вооруженных конфликтов. Авторы последовательно анализируют эволюцию мирных средств разрешения споров от Вестфальской системы до современности, исследуют проблемное поле соотношения права на применение силы (*jus ad bellum*), международного гуманитарного права (*jus in bello*) и формирующейся концепции постконфликтного правосудия (*jus post bellum*). Особое внимание уделено коллизии между императивной нормой о ничтожности договоров, заключенных под принуждением (статья 52 Венской конвенции 1969 года), и практической необходимостью достижения мирных соглашений. Методологическую основу составляют историко-правовой, сравнительно-правовой и формально-юридический методы. В результате исследования авторы приходят к выводу, что юридическая дипломатия сегодня выступает не столько вспомогательным инструментом дипломатического корпуса, сколько самостоятельным механизмом легитимации постконфликтного мироустройства, позволяющим сочетать политический прагматизм с незыблемостью фундаментальных принципов международного права.

Ключевые слова: юридическая дипломатия, мирное урегулирование споров, *jus post bellum*, статья 52 Венской конвенции, принуждение в международном праве, принцип непризнания, территориальная целостность, цифровая дипломатия.

ДИПЛОМАТИЯИ ҲУҚУҚӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ТАЪМИНИ СУБОТИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ВА ХУРУҶИ ҲУҚУҚӢ АЗ НИЗОҶОИ МУСАЛЛАҶОНА: ТАҲЛИЛИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ-ҲУҚУҚӢ

Имомзода Нилуфар Муҳаммадҷусуф,

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, профессори кафедраи ҳуқуқи
байналмилалӣ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ
Тел.: (+992) 904-20-04-00
Email: nilufar-2010@mail.ru

Сангинзода Дониёр Шомахмад,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, профессори кафедраи ҳуқуқи
соҳибкорӣ ва тиҷоратӣ, доктори илмҳои
ҳуқуқшиносӣ
Тел.: (+992) 980-85-07-07
Email: doniyor_sanginov@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.10. Ҳуқуқи байналмилалӣ; ҳуқуқи аврупо
Муқарриз: Сулаймонов Ф.С., номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

Аннотатсия: Мавзӯи таҳқиқоти мазкур дипломатияи ҳуқуқӣ дар низоми воситаҳои ҳалли озоиштаи баҳсҳои байналмилалӣ мебошад. Ҳадафи мақола муайян намудани асосҳои байналмилалӣ-ҳуқуқӣ ва ҳудуди истифодаи воситаҳои ҳуқуқӣ ҳангоми ба охир расонидани низоъҳои мусаллаҳона мебошад. Муаллифон пай дар пай таҳаввулоти воситаҳои озоиштаи ҳалли баҳсҳо аз низоми Вестфалӣ то имрӯз таҳлил намуда, соҳаи мушкилоти таносуби ҳуқуқи истифодаи қувва (*jus ad bellum*), ҳуқуқи байналмилалӣи гуманитарӣ (*jus in bello*) ва концепсияи ташаккулёбандаи адлияи пас аз низоъ (*jus post bellum*)-ро тадқиқ меkunанд. Таваҷҷуҳи махсус ба муҳолифати байни меъёри императивӣ дар бораи безътибор будани шартномаҳо, ки таҳти фишор баста шудаанд (моддаи 52 Конвенсияи Вена оид ба ҳуқуқи шартномаҳои байналмилалӣи соли 1969), ва зарурати амалии ноил шудан ба созишҳои сулҳ дода мешавад. Асоси методологиро усулҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ ва расмӣ-ҳуқуқӣ ташкил медиҳанд. Дар натиҷаи таҳқиқот муаллифон ба хулосае меоянд, ки дипломатияи ҳуқуқӣ имрӯз на он қадар воситаи ёрирасони корпуси дипломатӣ, балки механизми мустақили легитиматсияи низоми баъд аз низоъи ҷаҳонӣ мебошад, ки имкон медиҳад прагматизми сиёсӣ бо дахлнопазирии принципҳои бунёдии ҳуқуқи байналмилалӣ пайваст карда шавад.

Калидвожаҳо: дипломатияи ҳуқуқӣ, ҳалли озоиштаи баҳсҳо, Ҳуқуқи баъд аз ҷанг, моддаи 52 Конвенсияи Вена, фишор дар ҳуқуқи байналмилалӣ, принципи эътироф накардан, ягонагии ҳудудӣ, дипломатияи рақамӣ.

LEGAL DIPLOMACY AS A TOOL FOR ENSURING INTERNATIONAL STABILITY AND LEGAL RESOLUTION OF ARMED CONFLICTS: INTERNATIONAL LEGAL ANALYSIS

Imomzoda Nilufar Muhammadyusuf,
Tajik National University, Faculty of Law,
Professor of the Department of International
Law, Doctor of Legal Sciences
Tel.: (+992) 904-20-04-00
Email: nilufar-2010@mail.ru

Sanginzoda Doniyor Shomakhmad,
Tajik National University, Faculty of Law,
Professor of the Department of Entrepreneurial
and Commercial Law, Doctor of Legal Sciences

Scientific specialty: 5.5.10. International Law; European Law
Reviewer: Sulaymonov F.S., candidate of Legal Sciences, docent

Abstract. The subject of this research is legal diplomacy within the system of means for peaceful settlement of international disputes. The purpose of the work is to identify the international legal foundations and limits of using legal instruments in the completion of armed conflicts. The authors consistently analyze the evolution of peaceful means of dispute resolution from the Westphalian system to the present, examine the problematic field of the correlation between the right to use force (*jus ad bellum*), international humanitarian law (*jus in bello*), and the emerging concept of post-conflict justice (*jus post bellum*). Special attention is paid to the collision between the peremptory norm on the invalidity of treaties concluded under coercion (Article 52 of the Vienna Convention of 1969) and the practical necessity of reaching peace agreements. The methodological basis comprises historical-legal, comparative-legal, and formal-legal methods. As a result of the study, the authors conclude that legal diplomacy today acts not so much as an auxiliary tool of the diplomatic corps, but as an independent mechanism for the legitimation of post-conflict peacebuilding, allowing for the combination of political pragmatism with the inviolability of fundamental principles of international law.

Keywords: legal diplomacy, peaceful settlement of disputes, *jus post bellum*, Article 52 of the Vienna Convention, coercion in international law, principle of non-recognition, territorial integrity, digital diplomacy.

В научном сообществе всё настойчивее раздаются голоса тех, кто скептически смотрит на судьбу международного права и утверждает, что оно, если и не прекратило своё существование полностью, то находится в состоянии глубокой клинической смерти. Их доводы, следует признать, звучат весьма весомо: когда базовые принципы, зафиксированные в Уставе ООН, регулярно попираются без каких-либо серьёзных последствий для нарушителей, это действительно указывает на серьёзный системный сбой. Особенно болезненно эта уязвимость обнажается в периоды, когда вооружённые конфликты подходят к концу, и перед участниками встаёт крайне тяжёлый выбор — либо упорно добиваться полного восстановления поправленной справедливости (что зачастую выглядит утопично), либо идти на компромисс, который рискует лишь закрепить плоды агрессии.

Именно в этой непростой дилемме, по нашему убеждению, и раскрывается главная роль юридической дипломатии. «Современные научные работы подчёркивают, что юридическая дипломатия в наши дни — это уже не просто набор узкотехнических юридических приёмов, а глубинный, принципиальный метод урегулирования конфликтов, который зиждется на безусловном приоритете права»⁸²⁵. Однако что именно мы вкладываем в это понятие? В наиболее широком смысле под ним понимается целенаправленная деятельность по применению правовых средств и институтов для предупреждения споров, их мирного разрешения и последующего восстановления справедливости после завершения конфликта, как это обстоятельно раскрывается в профильной литературе⁸²⁶.

Однако, если копнуть глубже, юридическая дипломатия — это еще и способ мышления, при котором правовые аргументы становятся не декорацией для политических интересов, а реальным ограничителем этих интересов. Как справедливо

⁸²⁵ Сангинзода Д.Ш. Юридическая дипломатия в многополярном мире: правовые основы глобального управления и вызовы XXI века // *Osiyoavrupo*. — 2025. — 23 июня. — URL: <https://osiyoavrupo.tj/> (дата обращения: 19.03.2026).

⁸²⁶ Сангинзода Д.Ш. Ключевые аспекты юридической дипломатии // *Osiyoavrupo*. — 2025. — 28 июня. — URL: <https://osiyoavrupo.tj/> (дата обращения: 19.03.2026).

заметил в свое время профессор И.И. Лукашук, «право в дипломатии выполняет двоякую функцию: оно и оформляет достигнутые договоренности, и не позволяет сильному игроку переступить черту»⁸²⁷.

В центре нашего внимания — соотношение трех нормативных блоков: права на применение силы (*jus ad bellum*), правил ведения войны (*jus in bello*) и той сферы, которую сегодня все чаще именуют правом послевоенного восстановления (*jus post bellum*). В отечественной доктрине эта триада исследована фрагментарно, что и предопределило выбор темы настоящей статьи.

Когда мы говорим о юридической дипломатии, неизбежно возникает искушение свести ее к простой сумме двух слагаемых: юриспруденции и дипломатической практики. Однако такой подход страдает упрощенчеством. По нашему убеждению, юридическая дипломатия представляет собой качественно иное явление — особый режим взаимодействия государств, при котором правовые механизмы не просто обслуживают политические решения, а задают саму логику этих решений.

Истоки этого феномена теряются в далёком прошлом. Уже Вестфальский мир 1648 года, положивший конец Тридцатилетней войне, можно считать первым крупным проявлением юридической дипломатии в истории. Как отмечал А. Фердросс, «впервые суверенные государства не ограничились простым соглашением о прекращении военных действий, а зафиксировали основополагающие принципы, которые на долгие столетия определили политический облик Европы. Хотя до полноценного представления о правовых гарантиях было ещё очень далеко, сам этот прецедент имел колоссальное значение, что убедительно подтверждают классические исследования по истории международного права»⁸²⁸.

Очередной серьёзный прорыв случился на стыке XIX и XX столетий. Гаагские конвенции 1899 и 1907 годов впервые систематизировали и закрепили нормы мирного урегулирования споров, заложив институциональный фундамент того, что сегодня принято называть юридической дипломатией. Возникли механизмы добрых услуг, посредничества, а также международные комиссии по расследованию. Теперь это была уже не обычная дипломатия, а дипломатия, усиленная чёткими процессуальными гарантиями и правовыми рамками.

В работах, анализирующих эволюцию дипломатических практик, убедительно проводится грань между традиционной и современной дипломатией. «Если дипломатия XIX века в основном опиралась на баланс сил и закулисные договорённости, то современная юридическая дипломатия предполагает открытость, аргументированность решений и опору на общепризнанные правовые нормы и стандарты»⁸²⁹.

Окончательное оформление система получила после 1945 года с созданием ООН и специализированных судебных органов. Профессор Д.Б. Левин в этой связи справедливо отмечал, что Устав ООН перевел принцип мирного разрешения споров из плоскости политических деклараций в плоскость юридически обязательных предписаний⁸³⁰.

Вопрос о соотношении указанных категорий имеет не только теоретическое, но и сугубо практическое значение. Представим себе ситуацию: вооруженный конфликт завершен, стороны садятся за стол переговоров. Каким правом они должны руководствоваться?

Ответ на первый взгляд очевиден: действуют принципы *jus ad bellum*, то есть нормы о правомерности применения силы. Однако здесь возникает сложность. Если конфликт начался с акта агрессии, то любые договоренности, достигнутые под

⁸²⁷ Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учебник. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Волтерс Клувер, 2005. С.45.

⁸²⁸ Фердросс А. Международное право / пер. с нем. — М.: Издательство иностранной литературы, 1959. С.89.

⁸²⁹ Сангинзода Д.Ш. Традиционная и современная дипломатия: правовой аспект // *Osiyoavrupo*. — 2025. — 10 июля. — URL: <https://osiyoavrupo.tj/> (дата обращения: 19.03.2026).

⁸³⁰ Левин Д.Б. Принцип мирного разрешения международных споров. — М.: Наука, 1977. С.32.

давлением победителя, рискуют оказаться ничтожными в силу статьи 52 Венской конвенции 1969 года.

Статья 33 Устава ООН предлагает сторонам богатый арсенал средств. Однако опыт показывает, что эффективность каждого из них сильно варьируется в зависимости от конкретных обстоятельств.

Переговоры. Казалось бы, самый простой и естественный путь. Но парадокс в том, что именно переговоры часто оказываются наименее результативными, когда речь идет о затяжных конфликтах. Стороны, уставшие от войны, с одной стороны, стремятся к миру, с другой — боятся показать слабость. Здесь важнейшую роль играет профессионализм юридических советников, способных перевести политические требования на язык конкретных договорных формул.

Добрые услуги и посредничество. Тонкая грань между ними известна специалистам: при добрых услугах третья сторона лишь сводит конфликтующие стороны, при посредничестве — активно участвует в выработке решения. Классическим примером успешного посредничества можно считать деятельность ОБСЕ в ходе урегулирования конфликта в Приднестровье, хотя, справедливости ради, окончательного решения там не достигнуто до сих пор.

Обследование (установление фактов). Мы позволим себе утверждать, что значение этого средства недооценивается. Спор часто возникает не потому, что стороны не хотят договариваться, а потому, что они по-разному видят факты. Миссии по установлению фактов, создаваемые Советом ООН по правам человека, не раз помогали отделить реальность от пропагандистских клише.

Когда дипломатия заходит в тупик, стороны иногда обращаются к суду. Но оправдан ли такой оптимизм?

Международный Суд ООН остается главным судебным органом, однако его юрисдикция факультативна. Государства, особенно великие державы, не торопятся передавать чувствительные споры на рассмотрение судей в Гааге. Показательно дело Никарагуа против США 1986 года: Суд признал действия Вашингтона незаконными и обязал выплатить компенсацию. США проигнорировали решение, и механизмов принуждения, по сути, не нашлось⁸³¹.

Арбитраж, напротив, демонстрирует более высокую эффективность. Почему? Потому что стороны сами выбирают судей, сами определяют процедуру, сами договариваются о признании решения обязательным. Арбитражное соглашение по делу о морской границе между Россией и Норвегией 2010 года — блестящий пример того, как юридическая дипломатия позволяет разрешить спор, казавшийся неразрешимым десятилетиями.

Анализируя ключевые аспекты юридической дипломатии, в специальной литературе подчеркивается, что успех судебного разбирательства напрямую зависит от качества подготовительной работы и способности сторон сформулировать свои требования на языке права, а не политических деклараций⁸³².

Пожалуй, ни одна другая норма не вызывает столько споров среди международников, как статья 52 Венской конвенции о праве международных договоров. Напомним ее суть: договор ничтожен, если он заключен под угрозой силой или в результате ее применения в нарушение Устава ООН.

Формулировка, на первый взгляд, безупречная. Нельзя на войне отнять территорию, а потом заставить побежденного "добровольно" подписать акт о капитуляции и называть это мирным договором. Но давайте посмотрим на проблему глазами практика. Любой мирный договор, завершающий войну, так или иначе заключается под давлением. Победитель диктует условия, побежденный вынужден их принимать. Значит ли это, что все мирные договоры в истории ничтожны?

⁸³¹ Кожевников Ф.И., Шармазанавили Г.В. Международный суд ООН: организация, цели, практика. — М.: Международные отношения, 1971. С.112.

⁸³² Сангинзода Д.Ш. Ключевые аспекты юридической дипломатии // Osiyoavrupo. — 2025. — 28 июня. — URL: <https://osiyoavrupo.tj/> (дата обращения: 19.03.2026).

Комиссия международного права ООН, готовившая проект конвенции, признавала эту опасность. В комментариях к статье 52 подчеркивается, что речь идет именно о противоправном применении силы, то есть об агрессии⁸³³. Если государство оборонялось или действовало с санкции Совета Безопасности ООН, то принуждение побежденного к миру не делает договор ничтожным.

Более того, в современной доктрине активно обсуждается вопрос о так называемых "миротворческих принудительных соглашениях" (peace-enforcement agreements), санкционированных международным сообществом. Как справедливо отмечает К. Расмуссен, если Совет Безопасности одобряет параметры мирного урегулирования, это снимает вопрос о недействительности, поскольку сообщество действует от имени всего международного сообщества, а не в интересах агрессора⁸³⁴.

В работах, посвященных проблемам многополярного мира, обращается внимание на то, что в современных условиях проблема легитимности международных соглашений приобретает особую остроту. Отсутствие единого центра силы означает, что механизмы принуждения к миру должны опираться не на волю одного гегемона, а на широкий международный консенсус и незыблемые правовые принципы⁸³⁵.

Второй блок проблем связан с юридической судьбой территориальных изменений, произошедших в результате агрессии. Здесь действует жесткое правило: из правонарушения право не возникает (*ex injuria jus non oritur*).

Практическое воплощение этот принцип нашел в так называемой "доктрине Стимсона" 1932 года, когда США отказались признавать японские захваты в Маньчжурии. Сегодня этот подход стал общепризнанным. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 68/262 "Территориальная целостность Украины" 2014 года подтвердила, что референдум в Крыму не имеет законной силы, а изменение статуса региона не признается.

Цифровизация дипломатической деятельности порождает ряд правовых вопросов, требующих безотлагательного решения. Среди них:

- Юридическая сила документов, подписанных с использованием электронных подписей в межгосударственном общении;
- Ответственность государств за кибератаки на дипломатические миссии;
- Правовой режим виртуальных посольств и представительств;
- Защита конфиденциальной информации в условиях цифрового обмена.

Эти вопросы, как указывается в современной литературе, еще не получили должного освещения ни в доктрине, ни в позитивном международном праве, что создает серьезные риски для стабильности международных отношений.

Развитие цифровых технологий ставит перед юридической дипломатией задачу выработки универсальных правил поведения в киберпространстве. Анализируя роль международного права в этих процессах, в специальных исследованиях подчеркивается, что существующие принципы — суверенитет, невмешательство, мирное разрешение споров — в полной мере применимы и к цифровой сфере, однако нуждаются в адаптации к новым реалиям⁸³⁶.

Особую сложность представляет проблема атрибуции кибератак и привлечения государств к ответственности за действия негосударственных акторов в цифровом пространстве. Традиционные механизмы юридической дипломатии, отработанные

⁸³³ Yearbook of the International Law Commission. 1966. Vol. II. Documents of the second part of the seventeenth session and of the eighteenth session including the reports of the Commission to the General Assembly. — New York: United Nations, 1967. — P. 246–247. — URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1966_v2.pdf (дата обращения: 19.03.2026).

⁸³⁴ Rasmussen K. Lawful Ends to Unlawful Wars: Coercion and Voidness in Peacemaking // The Yale Law Journal. — 2025. — Vol. 135. — No. 2. — P. 478.

⁸³⁵ Сангинзод Д.Ш. Юридическая дипломатия в многополярном мире: правовые основы глобального управления и вызовы XXI века // Osiyoavrupo. — 2025. — 23 июня. — URL: <https://osiyoavrupo.tj/> (дата обращения: 19.03.2026).

⁸³⁶ Сангинзод Д.Ш. Роль международного права в юридической дипломатии // Osiyoavrupo. — 2025. — 30 июня. — URL: <https://osiyoavrupo.tj/> (дата обращения: 19.03.2026).

десятилетиями, здесь дают сбой, требуя выработки новых подходов и, возможно, заключения универсальной конвенции о кибербезопасности.

Концепция справедливой войны (*just war*) традиционно ограничивалась двумя измерениями. Но жизнь показала, что без третьего — того, что происходит после войны, — картина неполна.

Jus post bellum включает несколько ключевых элементов, и каждый из них требует своего подхода в рамках юридической дипломатии.

Правосудие переходного периода. Одно из самых сложных направлений. Как совместить требование справедливости (наказать виновных) с необходимостью примирения (жить дальше вместе)? Опыт ЮАР с Комиссией правды и примирения показал, что возможны нетривиальные решения. Но универсального рецепта нет.

Репарации и реституция. Возвращение похищенного имущества, компенсация ущерба — эти вопросы регулируются как общим международным правом, так и специальными соглашениями. Показателен опыт Кувейтской компенсационной комиссии, созданной после войны в Персидском заливе 1990–1991 годов.

Политическая реконструкция. Создание новых органов власти, проведение выборов, принятие конституции — все это требует тонкой правовой настройки. Миссии ООН в Косово и Восточном Тиморе накопили здесь уникальный, хотя и небесспорный опыт.

Любой договор ценен ровно настолько, насколько обеспечена его реализация. В международном праве нет судебного пристава, но есть иные механизмы.

Контрмеры. Потерпевшее государство вправе принять ответные меры в отношении нарушителя. Важно, чтобы они были соразмерны и не превращались в новую агрессию.

Санкции Совета Безопасности ООН. Если нарушение мирного договора создает угрозу международному миру, Совет Безопасности может применить принудительные меры по главе VII Устава.

Возобновление права на самооборону. В случае существенного нарушения перемирия сторона, добросовестно его соблюдавшая, возвращается в исходное положение и может применять силу для защиты.

Подводя итог, позволим себе несколько обобщающих суждений, которые сложились у нас в ходе работы над темой.

Первое. Юридическая дипломатия сегодня — это не просто модный термин, а реально работающий механизм. Да, он далек от совершенства, да, политическая воля часто перевешивает правовые аргументы. Но альтернативы ему нет. Можно договариваться "по понятиям", но такие договоренности живут, пока жив сильный. Право же создает предсказуемость. Как обосновывается в ряде современных исследований, юридическая дипломатия становится тем фундаментом, на котором только и может строиться устойчивый миропорядок в многополярную эпоху.

Второе. Проблема действительности мирных договоров, заключенных под принуждением, — не схоластика, а болевая точка современного миропорядка. Решение видится не в отказе от статьи 52 Венской конвенции, а в ее разумном толковании и в усилении роли Совета Безопасности ООН как легитимирующей инстанции.

Третье. Наиболее перспективное направление развития юридической дипломатии связано с *jus post bellum*. Мирное соглашение — это не финиш, а старт сложнейшей работы по восстановлению разрушенного общества. И здесь без тонкой правовой инженерии не обойтись.

Четвертое. Цифровая трансформация международных отношений ставит перед юридической дипломатией новые вызовы, требующие безотлагательной выработки адекватных правовых ответов. Игнорирование этих вызовов может привести к эрозии всей системы международно-правового регулирования.

В завершение процитируем недавнее выступление Генерального секретаря ООН Антониу Гутерриша, который, на наш взгляд, точно сформулировал главное: "Верховенство права — это не роскошь, а необходимый инструмент выживания

человечества". Юридическая дипломатия призвана сделать этот инструмент работающим.

Литература

1. Кожевников Ф.И., Шармазанашвили Г.В. Международный суд ООН: организация, цели, практика. — М.: Международные отношения, 1971. — 248 с.
2. Левин Д.Б. Принцип мирного разрешения международных споров. — М.: Наука, 1977. — 112 с.
3. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учебник. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Волтерс Клувер, 2005. — 432 с.
4. Сангинзода Д.Ш. Цифровая дипломатия: правовые аспекты // Osiyoavrupo. — 2025. — 11 апреля. — URL: <https://osiyoavrupo.tj/> (дата обращения: 19.03.2026).
5. Сангинзода Д.Ш. Ключевые аспекты юридической дипломатии // Osiyoavrupo. — 2025. — 28 июня. — URL: <https://osiyoavrupo.tj/> (дата обращения: 19.03.2026).
6. Сангинзода Д.Ш. Роль международного права в юридической дипломатии // Osiyoavrupo. — 2025. — 30 июня. — URL: <https://osiyoavrupo.tj/> (дата обращения: 19.03.2026).
7. Сангинзода Д.Ш. Традиционная и современная дипломатия: правовой аспект // Osiyoavrupo. — 2025. — 10 июля. — URL: <https://osiyoavrupo.tj/> (дата обращения: 19.03.2026).
8. Сангинзода Д.Ш. Юридическая дипломатия в многополярном мире: правовые основы глобального управления и вызовы XXI века // Osiyoavrupo. — 2025. — 23 июня. — URL: <https://osiyoavrupo.tj/> (дата обращения: 19.03.2026).
9. Фердросс А. Международное право / пер. с нем. — М.: Издательство иностранной литературы, 1959. — 652 с.
10. Johari B. International Law's Adaptive Resilience: Navigating Contemporary Global Conflicts // E-International Relations. — 2025. — 30 July. — URL: <https://www.e-ir.info/2025/07/30/international-laws-adaptive-resilience/> (дата обращения: 19.03.2026).
11. Kelsen H. Principles of International Law. — New York: Rinehart & Company, Inc., 1952. — 461 p.
12. Logan A. Ukraine Symposium – War Termination: Legal Implications for International Security // Lieber Institute West Point. — 2025. — 20 July. — URL: <https://lieber.westpoint.edu/war-termination-legal-implications/> (дата обращения: 19.03.2026).
13. May L. After War Ends: A Philosophical Perspective // Journal of Social Philosophy. — 2005. — Vol. 36. — No. 1. — P. 76–95.
14. Rasmussen K. Lawful Ends to Unlawful Wars: Coercion and Voidness in Peacemaking // The Yale Law Journal. — 2025. — Vol. 135. — No. 2. — P. 450–512.
15. Yearbook of the International Law Commission. 1966. Vol. II. Documents of the second part of the seventeenth session and of the eighteenth session including the reports of the Commission to the General Assembly. — New York: United Nations, 1967. — P. 246–247. — URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1966_v2.pdf (дата обращения: 19.03.2026).

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

ЭВОЛЮЦИЯ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ РЕГЛАМЕНТАЦИИ ПРАВ ЛЮДЕЙ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ: ОТ ГУМАНИТАРНОГО ПОДХОДА К ПРАВООЗАЩИТНОЙ МОДЕЛИ

Азизулозода Муниса Хуршед,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, ассистент кафедры
международного права, докторант PhD
Тел.: (+992) 88-333-28-08
Email: munisaqurbonova21@gmail.com

Научная специальность: 5.5.10. Международное право; европейское право
Рецензент: Кодиров Н.А., кандидат юридических наук, доцент

Аннотация. В статье исследуется становление международно-правового регулирования прав лиц с инвалидностью в контексте постепенного изменения подходов к пониманию инвалидности. Показывается, что на ранних этапах лица с инвалидностью рассматривались преимущественно через призму гуманитарной помощи, медицинской реабилитации и попечения, тогда как современное международное право исходит из признания их носителями международно признанных прав человека. В работе анализируются ключевые международные акты, повлиявшие на формирование данной сферы: Всеобщая декларация прав человека 1948 г., международные пакты 1966 г., декларации ООН 1971 и 1975 гг., Всемирная программа действий в отношении инвалидов 1982 г., Стандартные правила обеспечения равных возможностей для инвалидов 1993 г. и Конвенция о правах инвалидов 2006 г. Обосновывается, что принятие Конвенции стало итогом длительной эволюции международных стандартов и одновременно новым этапом их развития, поскольку закрепило правозащитную модель инвалидности, основанную на достоинстве, недискриминации, доступности, равенстве возможностей и полном участии лиц с инвалидностью в жизни общества.

Ключевые слова: лица с инвалидностью, международно-правовая регламентация, международные стандарты прав человека, правозащитная модель инвалидности, универсальная система защиты прав человека, недискриминация по признаку инвалидности, доступность, разумное приспособление, равенство возможностей, международно-правовые гарантии, Конвенция о правах инвалидов.

ТАҲАВВУЛИ ТАНЗИМИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ-ҲУҚУҚИИ ҲУҚУҚҲОИ ШАХСОНИ МАӢЮБИЯТДОШТА: АЗ РАВИШИ ГУМАНИТАРӢ ТО МОДЕЛИ ҲИМОЯИ ҲУҚУҚӢ

Азизулозода Муниса Хуршед,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, ассистенти кафедраи ҳуқуқи
байналмилалӣ, докторанти PhD.
Тел.: (+992) 88-333-28-08
Email: munisaqurbonova21@gmail.com

Ихтисоси илмӣ: 5.5.10. Ҳуқуқи байналмилалӣ; ҳуқуқи аврупо
Муқарриз: Қодиров Н.А., номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

Аннотатсия. Дар мақола раванди ташаккули танзими байналмилалӣ-ҳуқуқии ҳуқуқҳои шахсони маъҷубиятдошта дар заминаи тағйирёбии тадриҷии муносибатҳо ба фаҳмиши маъҷубият мавриди таҳқиқ қарор дода мешавад. Нишон дода мешавад, ки дар марҳилаҳои

аввал шахсони маъюбиятдошта асосан аз нуқтаи назари кумаки гуманитарӣ, тавонбахшии тиббӣ ва сарпарастӣ баррасӣ мегардиданд, дар ҳоле ки ҳуқуқи байналмилалӣ муосир аз эътирофи онҳо ҳамчун дорандагони ҳуқуқҳои байналмилалӣ эътирофшудаи инсон бармеояд. Дар мақола санадҳои асосии байналмилалӣ, ки ба ташаккули ин соҳа таъсир расонидаанд, аз ҷумла Эълумияи умумӣ ҳуқуқи башар соли 1948, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ ва Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ соли 1966, эълумияҳои СММ солҳои 1971 ва 1975, Барномаи ҷаҳонӣ амал нисбат ба маъюбон соли 1982, Қоидаҳои стандартӣ таъмини имкониятҳои баробар барои маъюбон соли 1993 ва Конвенсия дар бораи ҳуқуқҳои маъюбон соли 2006 таҳлил карда мешаванд. Асоснок карда мешавад, ки қабули Конвенсия натиҷаи таҳаввули тӯлонии стандартҳои байналмилалӣ ва ҳамзамон марҳилаи нави рушди онҳо мебошад, зеро он модели ҷимояи ҳуқуқи инсонро дар соҳаи маъюбият, ки ба эҳтироми шаъну шараф, манъи таъъиз, дастрасӣ, баробарии имкониятҳо ва иштироки пурраи шахсони маъюбиятдошта дар ҳаёти ҷомеа асос меёбад, мустаҳкам намуд.

Калидвожаҳо: шахсони маъюбиятдошта, танзими байналмилалӣ-ҳуқуқӣ, стандартҳои байналмилалӣ ҳуқуқи инсон, модели ҷимояи ҳуқуқи инсон дар соҳаи маъюбият, низоми универсалии ҳифзи ҳуқуқи инсон, манъи таъъиз аз рӯи аломати маъюбият, дастрасӣ, мутобиксозии оқилона, баробарии имкониятҳо, кафолатҳои байналмилалӣ-ҳуқуқӣ, Конвенсия дар бораи ҳуқуқҳои маъюбон.

EVOLUTION OF INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES: FROM A HUMANITARIAN APPROACH TO A RIGHTS-BASED PROTECTION MODEL

Azizulozoda Munisa Khurshed,

Tajik national university, faculty of law, assistant of the department of international law, doctoral student PhD

Tel.: (+992) 88-333-28-08

Email: munisaqurbonova21@gmail.com

Scientific specialty: 5.5.10. International Law; European Law

Reviewer: Qodirov N.A., candidate of Legal Sciences, docent

Abstract. The article examines the development of international legal regulation of the rights of persons with disabilities in the context of the gradual transformation of approaches to the understanding of disability. It is shown that, at the early stages, persons with disabilities were viewed mainly through the prism of humanitarian assistance, medical rehabilitation and care, whereas contemporary international law proceeds from their recognition as holders of internationally recognized rights. The article analyzes the key international instruments that influenced the formation of this field, including the Universal Declaration of Human Rights of 1948, the International Covenant on Civil and Political Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 1966, the UN declarations of 1971 and 1975, the World Programme of Action concerning Disabled Persons of 1982, the Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities of 1993, and the Convention on the Rights of Persons with Disabilities of 2006. It is argued that the adoption of the Convention became both the result of the long evolution of international standards and a new stage in their development, since it consolidated a rights-based protection model of disability founded on respect for dignity, non-discrimination, accessibility, equality of opportunity and the full participation of persons with disabilities in society.

Keywords: persons with disabilities, international legal regulation, international legal standards, rights-based protection model of disability, universal system of rights protection,

discrimination on the basis of disability, accessibility, reasonable accommodation, equality of opportunity, international legal guarantees, Convention on the Rights of Persons with Disabilities.

Историческая изоляция людей, имеющих инвалидность представляла собой продолжительный процесс исключения данной группы из социальной, культурной, экономической и политической жизни общества. Из века в век понятие инвалидности формировались под влиянием культурных, религиозных и медицинских установок, что, в свою очередь, оказывало воздействие на позднейшие формы международно-правового регулирования в этой сфере. Анализ формирования и становление международного правовой регламентации прав людей с инвалидностью позволяет выделить несколько основных этапов, каждый из которой отражает изменение подходов к инвалидности, характер международных норм и степени юридических обязательств соответствующих стандартов.

Первый этап развития международно-правовой регламентации прав людей инвалидностью можно охарактеризовать как прединституциональный, в рамках которой инвалидность не рассматривалась как предмет самостоятельного правового регулирования. В античные времена особенно в Греции и Риме, инвалидность воспринималась как физический или моральный «дефект». Например в Спарте слабых новорождённых могли оставлять умирать, если они не соответствовали принятым нормам физического здоровья⁸³⁷. Это время характеризуется отсутствием какого-либо правового регулирования в отношении людей с инвалидностью, как на национальном так и впоследствии, на международном уровне. Общественном сознании укоренялись идеи исключения физической и социальной неполноценности людей. А в эпоху Средневековья, усилилось религиозное восприятие инвалидности из-за чего физические и психические нарушения рассматривались в обществе как наказание за грехи, знак дьявольского вмешательства или божественной кары⁸³⁸. Исходя из этого следует отметить что на данном этапе люди с инвалидностью не признавались субъектами права, ни на национальном уровне, ни на международном уровне и подход к ним носил преимущественно медицинский, религиозный и попечитель характер. Меры отношений к данной категории лиц имели фрагментарный и не системный характера, а международно-правовая регламентация как таковая отсутствовала.

Второй этап развития международно-правовой регламентации прав людей с инвалидностью связан с формированием первых международных подходов к защите людей с инвалидностью в рамках деятельности Лиги Наций и международных организациях в межвоенный период.

В Швеции, Германии, США и в других странах в начале XX века начали проводить политику принудительной стерилизации лиц с инвалидностью. Эти меры основывались на домыслах о том, что такие люди считались генетически неполноценными. Пиком этой дискриминационной практики стало массовое уничтожение людей с инвалидностью в нацистской Германии в рамках программы «Т-4»⁸³⁹. Вопросы инвалидности в межвоенный период по себе не стали затрагиваться в рамках гуманитарной деятельности Лиги Наций, в связи последствиями войны, репатриации и реабилитации пострадавших людей. Но данный меры не формировались как самостоятельной международно-правовой механизм защиты прав людей с инвалидностью. Преимущественно они рассматривались как объект социальной помощи и восстановления трудоспособности, а не как носители международно признанных прав.

К тому же в 1920-30-х годах начали формироваться международные подходы к вопросам занятости, труда и социальной защиты, в том числе через сотрудничество с недавно созданной Международной организацией труда (далее МОТ) при участии Лиги

⁸³⁷ Garland, R. (1995). *The Eye of the Beholder: Deformity and Disability in the Graeco-Roman World*. Cornell University Press. p.33

⁸³⁸ Metzler, I. (2013). *A Social History of Disability in the Middle Ages: Cultural Considerations of Physical Impairment*. Routledge. p.45; p.60-65

⁸³⁹ Friedlander, H. (1995). *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. UNC Press.

Наций. В национальных системах в отношении работников, утративших трудоспособность начали использовать стандарты МОТ касающиеся охраны труда компенсации за производственные травмы и социального обеспечения. Первые международные подходы к проблеме инвалидности начинают формироваться в межвоенный период, однако они носят преимущественно гуманитарный, а не социальный характер и не сопровождаются признанием людей с инвалидностью в качестве самостоятельных субъектов общества. Следовательно, международно- правовая регламентация, на данном этапе также остается фрагментарной и не имеет системного характера.

Третий этап развития международно-правовой регламентации прав людей с инвалидностью связан с формированием универсальной системы защиты прав человека в рамках ООН после 1945 г. После второй мировой войны и огромной человеческой потери, в международном сообществе усилилось осознание необходимости создания устойчивой системы защиты прав человека, которая будет охватывать не только политической и гражданской свободы но и социально-экономические гарантии для всех без исключения включая людей с инвалидностью.

До учреждения Организации Объединённых Наций в 1945-м году этот переход был постепенным и на первых парах ограничивался преимущественно гуманитарными и медицинскими мерами без закрепления процессуальных гарантий и правового признания людей с инвалидностью как обладателей международно признанных прав человека, а после 1945 г. в международном сообществе начался новый этап развития международной правовой архитектуры, ориентированной на защиту прав всех людей. В самом Уставе ООН закрепили ключевые принципы недискриминации, уважение к человеческому достоинству и равноправия что заложило нормативную основу для формирования универсальных стандартов, применимых ко всем категориям населения, включая лиц с инвалидностью⁸⁴⁰. И одним из наиболее важным шагом на пути к формированию развитие международной правовой регламентации прав и инвалидностью стала принятие Всеобщей декларации прав человека в 1948-м году, который стал первым универсальным международным документом провозгласивший равные и неотъемлемые права всех людей, который косвенно распространило сферу действия прав человека и на людей имеющих инвалидность, заложив нормативную основу для дальнейшего развития специализированных механизмов защиты их прав⁸⁴¹. В 1966-м году продолжилась развитие универсальной концепции предложенной Всеобщей декларации в принятии двух международных пактов: гражданских и политических правах и об экономических социальных и культурных правах. В отличие от декларации содержание этих актов имели прямое значение для защиты прав лиц инвалидностью на труд, на образование, на охрану здоровья, на участие в культурной жизни и также стали юридически обязательными для государств-участников.⁸⁴² Несмотря на то что логика формирование универсальной системы прав человека в рамках ООН способствовало все более очевидным переходом от формального равенства к субъективному, но как и в случае с декларацией, инвалидность не была выделена в качестве самостоятельного основания защиты, что свидетельствовало о сохраняющемся игнорирование особого положения этой социальной группы в международном праве. Для последующего развития специальных механизмов защиты прав людей с инвалидностью, были созданы нормативные предпосылки на данном этапе сформирования универсальной международной правовой базы области прав человека. Вместе с тем инвалидность ещё не рассматривалась как самостоятельное основания международно-правовой защиты, а права людей с инвалидностью обеспечивали в рамках общего принципа равенства и недискриминации. Впоследствии в последующие

⁸⁴⁰ Устав Организации Объединённых Наций: подписан 26 июня 1945 г., вступил в силу 24 октября 1945 г. // Преамбула; ст. 1.

⁸⁴¹ Всеобщая декларация прав человека: принята и провозглашена резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 г. // Преамбула; ст. 1, 2, 7.

⁸⁴² Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах: принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи ООН от 16 декабря 1966 г. // Ст. 6, 12, 13, 15.

десятилетия – это стало основой для появления специализированных деклараций, программ и стандартов, направленных на устранение дискриминации и расширение доступа к правам и услугам для лиц инвалидностью.

Именно в этот период постепенно изменялась и само понимание инвалидности. Так, в рамках медицинской модели инвалидность рассматривалась преимущественно как индивидуальное нарушение здоровья, требующие лечение, реабилитации или попечения, а в социальной модели акцент перенёсся на барьеры, создаваемые обществом. Такой подход позволил рассматривать ограничения участия людей имеющих инвалидность не только как следствие состояние здоровья, но и как результат недоступные среды, дискриминационных установок, отсутствия разумного приспособления и институциональной поддержки.⁸⁴³ Именно этот переход от медицинско-попечительского восприятие к социальной и правозащитной модели, создал основу для последующего формирования специальных международных стандартов в сфере защиты прав людей с инвалидностью⁸⁴⁴.

Такое положение контрастировало с подходом к другим уязвимым группам и уже ко второй половины XX-го века он начала принимать конвенции о защите отдельных групп населения, например Конвенция о ликвидации расовой дискриминации от 1965 г., Правах женщин от 1979 г., О правах детей от 1989 г., но ни одна юридически обязательная конвенция не была посвящена именно правам людей инвалидностью и это означало лишь одно что люди с инвалидностью находились в менее защищенном положении по сравнению с другими группами имевшими специальные договоры.

И четвёртый этап развития международно-правовой регламентации прав людей инвалидностью охватывает как раз период по 1970-1990-х годах и характеризуется формированием специализированных международных стандартов в данной сфере. Первые признаки и осознание международном сообществом особых правовых потребностей людей с инвалидностью появились лишь в начале 1970-х годов, а в 1971-м году Генеральная Ассамблея ООН приняла Декларацию о правах умственно отсталых лиц и спустя четыре года в 1975-м году Декларацию о правах инвалидов⁸⁴⁵.

Первый социальные ориентиры международного сообщества отношений людей с инвалидностью закрепили именно эти декларации. Первым актом в котором была признана необходимость предоставления людям с интеллектуальными нарушениями основных гражданских, социальных и экономических прав, стала Декларация о правах умственно отсталых лиц 1971 года⁸⁴⁶. А Декларация о правах инвалидов 1975 г., распространила данный подход на более широкий круг и закрепила базовые положение о праве на уважение человеческого достоинства, медицинскую и социальную помощь, образование, труд, реабилитацию, участие в общественной жизни и защиту от дискриминации.⁸⁴⁷ Вместе с тем эти декларации имели рекомендательный характер и не предусматривали обязательного механизма международного контроля, что ограничивало их практическое значение.

Знаковым событием стало провозглашение 1981 г. "Международным годом инвалидов" по инициативе Организации Объединённых Наций⁸⁴⁸. Под официальном лозунгом «Полное

⁸⁴³ Конвенция о правах инвалидов: принята резолюцией 61/106 Генеральной Ассамблеи ООН от 13 декабря 2006 г. // Преамбула, п. «е»; ст. 1, 2, 5.

⁸⁴⁴ Конвенция о правах инвалидов: принята резолюцией 61/106 Генеральной Ассамблеи ООН от 13 декабря 2006 г. // Преамбула, п. «е», «f», «k», «у»; ст. 3.

⁸⁴⁵ Декларация о правах умственно отсталых лиц: принята резолюцией 2856 (XXVI) Генеральной Ассамблеи ООН от 20 декабря 1971 г.; Декларация о правах инвалидов: принята резолюцией 3447 (XXX) Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1975 г.

⁸⁴⁶ Декларация о правах умственно отсталых лиц: принята резолюцией 2856 (XXVI) Генеральной Ассамблеи ООН от 20 декабря 1971 г. // П. 1–3, 6.

⁸⁴⁷ Декларация о правах инвалидов: принята резолюцией 3447 (XXX) Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1975 г. // П. 2–7.

⁸⁴⁸ Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН №31/123 от 16 декабря 1976 года «Провозглашение 1981г. Международным годом лиц с инвалидностью» (United Nations General Assembly. (1976). Proclamation on the International Year of Disabled Persons. Resolution 31/123, 16 December 1976. Retrieved from <https://www.un.org/esa/socdev/enable/disidydp.htm>)

участие и равенство»⁸⁴⁹ мир впервые сосредоточил внимание на проблемах социальной интеграции лиц с инвалидностью и их участия в жизни общества. Это стало важным шагом для подготовки Всемирной программы действий в отношении инвалидов принятый Генеральной Ассамблеей ООН 1982-м году. Следующее развитие данного подхода получило выражение в Стандартных правилах обеспечения равных возможностей для инвалидов 1993 г. Несмотря на рекомендательный характер, они сыграли важную роль в закреплении принципов равенства возможностей, доступности, участие и устранения барьеров. Именно эти положения стали промежуточным звеном между актами Soft Law и последующим формированием юридически обязательного договорного регулирования.

Пятый этап развития международный правовой регламентации прав людей с инвалидностью связан напрямую с принятием Конвенции о правах инвалидов 2006-м году и характеризуется переходом от норм рекомендательного характера, к юридически обязательным международному регулированию.

К концу XX века глобального универсального договора, как такового всё ещё не существовало и права людей с инвалидностью защищались хуже, чем права других групп, которые имели свои Конвенции. Эта ситуация побудило активистов и некоторые государства настаивать на разработке полноценной всеобщей конвенции связанную с защитой прав людей с инвалидностью. Так, инициативы о создании отдельной конвенции для людей с инвалидностью была подключена Мексикой, которая в декабре 2001 года предложила Генеральной Ассамблее ООН начать процесс разработки соответствующей конвенции. Резолюцией A/RES/56/168 на 56-й сессии 26 февраля 2002 года был учреждён Специальный комитет по разработке всеобъемлющей и единой международной конвенции поощрения и защите прав и достоинств инвалидов, тем самым положив начало масштабному переговорному процессу⁸⁵⁰. В итоге после восьми сессий переговоров проект был одобрен и принят Генеральной Ассамблеей 13 декабря 2006 году Конвенция ООН о правах инвалидов, одновременно с Факультативным протоколом к ней.

Структура Конвенции состоит из преамбулы и 50 статей, а Факультативный протокол к ней был принят как самостоятельный международно-правовой акт. Содержание данной Конвенции отражает переход к правозащитные модели инвалидности, которые основывается на уважении достоинства, автономии личности, не дискриминации, доступности, равенстве возможностей и полному участию лиц с инвалидностью в жизни общества.⁸⁵¹

Существенное значения имеет закрепление в Конвенции особое внимание в к дееспособности и правоспособности людей с инвалидностью⁸⁵². То есть конвенция впервые вела в международное право понятия как - «разумное приспособление», которая признается неотъемлемой частью права на недискриминацию и отказ в его обеспечении может рассматриваться как форма косвенной дискриминации. Кроме того в конвенции закреплены специальные положения о правах людей с инвалидностью на образование, на труд и занятость, на здоровье и реабилитацию, на независимую жизнь и участие в обществе и доступности избирательного процесса и политической жизни⁸⁵³.

В целом последовательный переход от отсутствия правового признания и доминирования медицинского и благотворительного подхода к формированию самостоятельного института международного права, основанное на принципах равенства, дискриминации, доступности и полного участия в целом отражается именно в эволюции международно-правовой регламентации прав людей инвалидности. Выделенные этапы

⁸⁴⁹ UN Enable. International Year of Disabled Persons. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/enable/disiydp.htm>

⁸⁵⁰ UN General Assembly. Resolution A/RES/56/168. Comprehensive and Integral International Convention to Promote and Protect the Rights and Dignity of Persons with Disabilities, 26 February 2002.

⁸⁵¹ Конвенция о правах инвалидов: принята резолюцией 61/106 Генеральной Ассамблеи ООН от 13 декабря 2006 г. // Преамбула; ст. 1, 3.

⁸⁵² Конвенция о правах инвалидов: принята резолюцией 61/106 Генеральной Ассамблеи ООН от 13 декабря 2006 г., ст. 12

⁸⁵³ Конвенция о правах инвалидов. Принята резолюцией 61/106 Генеральной Ассамблеи от 13 декабря 2006 года. Статьи 24, 27, 25, 26, 19, 29

демонстрируют качественные изменения как в понимании природы инвалидности, так и в характере международных норм -от фрагментарных и рекомендательных комплексным юридически обязательным. И принятие Конвенции о правах инвалидов в 2006-м году стало логическим завершением данного процесса, закрепив за собой переход к правозащитные модели и утвердив права и свободы лиц с инвалидностью признанных на международном уровне.

Литература

1. Garland R. The Eye of the Beholder: Deformity and Disability in the Graeco-Roman World. — Ithaca: Cornell University Press, 1995. — 222 p.
2. Metzler I. A Social History of Disability in the Middle Ages: Cultural Considerations of Physical Impairment. — London; New York: Routledge, 2013.
3. Friedlander H. The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution. — Chapel Hill; London: University of North Carolina Press, 1995. — 421 p.
4. Устав Организации Объединённых Наций: подписан 26 июня 1945 г., вступил в силу 24 октября 1945 г.
5. Всеобщая декларация прав человека: принята и провозглашена резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 г.
6. Международный пакт о гражданских и политических правах: принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи ООН от 16 декабря 1966 г.
7. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах: принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи ООН от 16 декабря 1966 г.
8. Декларация о правах умственно отсталых лиц: принята резолюцией 2856 (XXVI) Генеральной Ассамблеи ООН от 20 декабря 1971 г.
9. Декларация о правах инвалидов: принята резолюцией 3447 (XXX) Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1975 г.
10. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 31/123 «Международный год инвалидов»: принята 16 декабря 1976 г.
11. Всемирная программа действий в отношении инвалидов: принята резолюцией 37/52 Генеральной Ассамблеи ООН от 3 декабря 1982 г.
12. Стандартные правила обеспечения равных возможностей для инвалидов: приняты резолюцией 48/96 Генеральной Ассамблеи ООН от 20 декабря 1993 г.
13. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН A/RES/56/168 «Всеобъемлющая и единая международная конвенция о поощрении и защите прав и достоинства инвалидов»: принята 26 февраля 2002 г.
14. Конвенция о правах инвалидов: принята резолюцией 61/106 Генеральной Ассамблеи ООН от 13 декабря 2006 г.
15. Факультативный протокол к Конвенции о правах инвалидов: принят резолюцией 61/106 Генеральной Ассамблеи ООН от 13 декабря 2006 г.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

ТАТБИҚИ МЕЪЁРҲОИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ДАР САМТИ МУБОРИЗА БАР ЗИДДИ МУОМИЛОТИ ҒАЙРИҚОНУНИИ МАВОДИ МУХАДДИР ДАР ҚОНУНГУЗОРИИ МИЛЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Раҳимзода Закиюллоҳ Изатулло,
Нозири калони Раёсати батанзимдарории
тарифию гумрукӣ ва назорати арзии
Хадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии
Тоҷикистон
Тел.: (+992) 936005566
E-mail: dahkat_1988@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.10. Ҳуқуқи байналмилалӣ; ҳуқуқи аврупо
Муқарриз: Қодиров Н.А., номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

Фишурда: Аҳамияти мавзӯро мавқеи геополитикии Тоҷикистон, ки дар яке аз масирҳои асосии транзити маводи муҳаддир аз Афғонистон ҷойгир аст, муайян мекунад. Вобаста ба ин, муқовимати муассир ба муомилоти ғайриқонунии воситаҳои нашъадор ҳамохангсозии қонунгузории дохилиро бо меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ тақозо менамояд. Дар мақола масъалаҳои ҷорӣ татбиқи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ҷинойтӣ дар соҳаи мубориза бар зидди муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир ба қонунгузории милли баррасӣ шудааст. Ба таҳлили конвенсияҳо ва созишномаҳои байналмилалӣ, ки Тоҷикистон узви он мебошад, инчунин механизмҳои мутобикшавии онҳо ба низоми ҳуқуқи кишвар таваҷҷӯҳи хоса дода мешавад. Муаллиф дараҷаи мутобикати санадҳои меъерии ҳуқуқи миллиро ба стандартҳои байналмилалӣ баррасӣ намуда, камбудии қонунгузорию ошкор кардааст. Дар мақола тадбирҳои, ки давлат барои татбиқи муқаррароти Конвенсияи ягонаи СММ оид ба маводи муҳаддир аз соли 1961, Конвенсияи СММ оид ба муомилоти ғайриқонунии воситаҳои нашъадор ва моддаҳои психотропӣ аз соли 1988 ва дигар ҳуҷҷатҳо андешида шудааст, таҳлил карда шудааст. Дар мақола тавсияҳои мушаххас оид ба тақмили қонунгузории милли, ки ба таҳкими ҷораҳои мубориза бар зидди ҷинойтҳои марбут ба маводи муҳаддир нигаронида шудаанд, пешниҳод шудааст. Тадқиқот нишон медиҳад, ки сарфи назар аз талошҳои назарраси Тоҷикистон дар мубориза бо қочоқи маводи муҳаддир, масъалаҳои ҳалношуда боқӣ мондаанд, ки қорҳои минбаъда барои татбиқи стандартҳои байналмилалӣ тақозо мекунад.

Калидвожаҳо: Қонунгузории милли, санаҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, татбиқ, маводи муҳаддир, муомилот, муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир.

ИМПЛЕМЕНТАЦИЯ НОРМ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА В СФЕРЕ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ НЕЗАКОННОМУ ОБОРОТУ НАРКОТИКОВ В НАЦИОНАЛЬНОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Раҳимзода Закиюллоҳ Изатулло,
Старший инспектор Управления тарифно-
таможенного регулирования и валютного
контроля Таможенной службы при
Правительстве Республики Таджикистан
Тел.: (+992) 936005566
E-mail: dahkat_1988@mail.ru

Научная специальность: 5.5.10. Международное право; европейское право
Рецензент: Кодиров Н.А., кандидат юридических наук, доцент

Аннотация. Актуальность темы обусловлена геополитическим положением Таджикистана, который находится на одном из ключевых маршрутов транзита наркотиков из Афганистана. В связи с этим эффективное противодействие незаконному обороту наркотических средств требует гармонизации внутреннего законодательства с международными правовыми нормами. В статье рассматриваются актуальные вопросы имплементации норм международного уголовного права в сфере противодействия незаконному обороту наркотиков в национальное законодательство. Особое внимание уделяется анализу международных конвенций и соглашений, участником которых является Таджикистан, а также механизмам их адаптации в правовую систему страны. Автор исследует степень соответствия национальных нормативно-правовых актов международным стандартам и выявляет пробелы в законодательстве. В статье анализируются меры, принимаемые государством для реализации положений Единой конвенции ООН о наркотических средствах 1961 года, Конвенции ООН против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ 1988 года и других документов. В статье предлагаются конкретные рекомендации по совершенствованию национального законодательства, направленные на усиление мер противодействия наркопреступности. Проведённое исследование демонстрирует, что, несмотря на значительные усилия Таджикистана в борьбе с незаконным оборотом наркотиков, остаются нерешённые вопросы, требующие дальнейшей работы по имплементации международных норм.

Ключевые слова: Национальное законодательство, международно-правовые акты, имплементация, наркотические средства, оборот, незаконный оборот наркотических средств.

IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL LAW STANDARDS IN THE FIELD OF COMBATING ILLICIT DRUG TRAFFICKING IN THE NATIONAL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Rahimzoda Zakiyulloh Izatullo,

Senior Inspector of the Department of Tariff and Customs Regulation and Currency Control of the Customs Service under the Government of the Republic of Tajikistan

Tel.: (+992) 936005566

E-mail: dahkat_1988@mail.ru

Scientific specialty: 5.5.10. International Law; European Law

Reviewer: Qodirov N.A., candidate of Legal Sciences, docent

Annotation: The relevance of the topic is due to the geopolitical position of Tajikistan, which is located on one of the key drug transit routes from Afghanistan. In this regard, effective counteraction to illicit drug trafficking requires harmonization of domestic legislation with international legal norms. The article examines current issues of implementation of international criminal law in the field of combating illicit drug trafficking in national legislation. Particular attention is paid to the analysis of international conventions and agreements to which Tajikistan is a party, as well as the mechanisms for their adaptation to the country's legal system. The author examines the degree of compliance of national legal acts with international standards and identifies gaps in legislation. The article analyzes the measures taken by the state to implement the provisions of the UN Single Convention on Narcotic Drugs of 1961, the UN Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances of 1988 and other documents. The article offers specific recommendations for improving national legislation aimed at strengthening measures to combat drug-related crime. The study demonstrates that, despite Tajikistan's significant

efforts in combating drug trafficking, there remain unresolved issues that require further work to implement international standards.

Keywords: National legislation, international legal instruments, implementation, narcotic drugs, trafficking, illicit drug trafficking.

Шиддат гирифтани муомилоти фаромиллии маводи мухаддир бевосита ба равандҳои ҷаҳонишавӣ алоқаманд аст, аз ҷумла: озод гаштани сафарҳои байналмилалӣ, заиф гардидани назорати сарҳад ва рушди низомҳои молиявӣ иттилоотии ҷаҳонӣ. Ин омилҳо барои тавсеаи ҷуғрофӣ ва миқёси муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир шароити мусоид фароҳам овардаанд⁸⁵⁴. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар чорроҳаи масирҳои асосии транзити маводи мухаддир ҷойгир гардидааст, бинобар ин дар мубориза бо қочоқи ғайриқонунии маводи мухаддир бо мушкилоти ҷиддӣ рӯбарӯ аст.

Яке аз воситаҳои муасири ҳалли мушкилоти марбут ба муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир дар қонунгузориҳои миллий татбиқи намудани меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ самти мубориза бо муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир мебошад зеро ин имкон медиҳад, ки назорат аз болои ҷиноятҳои фаромарзӣ пурзур гардида, механизмҳои ҳуқуқӣ бо стандартҳои ҷаҳонӣ мутобиқ карда шаванд.

Пас аз эълони соҳибхитӣ Тоҷикистон ба узвияти комилҳуқуқи ҳамкориҳои байналмилалӣ шомил гардида, конвенсияҳо ва созишномаҳои асосиро, ки ба мубориза бар зидди муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддирро ба тасвиб расонида, муқарраотҳои онҳоро пайваста ба низоми ҳуқуқии миллий ворид намуда, қонунгузориҳои ҷиноятӣ ва дигар санадҳо дар ин самтро мутобиқ ба стандартҳои байналмилалӣ такмил дода истодааст⁸⁵⁵.

Як қатор конвенсияҳои байналмилалӣ ба тасвиб расонидашуда, ки ба ҳамкориҳои давлатҳо дар самти мубориза бо ҷинояткории фаромилӣ аз ҷумла муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир нигаронида шудаанд, ки механизмҳои мушахасӣ ба тасвиб расонидан ва криминализатсия намудани кирдорҳои ҷиноятӣ мушахасро о муайян мекунанд. Аз ҷумла, чунин меъёрҳо дар Конвенсияи СММ оид ба мубориза бар зидди муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар ва моддаҳои психотропӣ аз 20 декабри соли 1988 муқарар карда шудаанд⁸⁵⁶.

Дар ин ҷода аҳамияти асосӣ Конститутсияи соли 1994 қабул гардида мебошад, ки ҳадафи сохтмони давлати ҳуқуқбунёдро гузошта, ба ислоҳоти куллии қонунгузориҳои миллий поя гузошт, аз ҷумла қонунгузориҳои самти муҷовимат бо муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир, ки ин инчунин ба тағйиротҳо дар равишҳо ба ҳамкориҳои байналмилалӣ дар самти мубориза бо ҷинояткорӣ оварда расонд. Конститутсияи ҚТ бори нахуст шартномаҳои байналмилалиро ба низоми ҳуқуқии давлат ворид намуда, кафолат дод, ки ҳамкориҳои Тоҷикистон бо аъзои ҷомеаи ҷаҳонӣ ба принципҳо ва меъёрҳои аз ҷониби ҷомеаи ҷаҳонӣ эътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ асос меёбад: «Санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, қисми таркибии низоми ҳуқуқии ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Агар қонунҳои ҷумҳурӣ ба санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофшуда мутобиқат накунанд, меъёрҳои санадҳои байналмилалӣ амал мекунанд» (м. 10). Аз ин муқаррароти

⁸⁵⁴ Азимов Н.Б. Имплементация международно-правовых норм о незаконном обороте наркотических средств и психотропных веществ в уголовное законодательство Республики Таджикистан // Пробелы в российском законодательстве. 2012. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/implementatsiya-mezhdunarodno-pravovyh-norm-o-nezakonnno-oborote-narkoticheskikh-sredstv-i-psihotropnyh-veschestv-v-ugolovnoe> (дата обращения: 06.04.2025).

⁸⁵⁵ Сафарзода А.И. Баъзе масъалаҳои имплементатсияи меъёрҳои санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ оид мубориза алайҳи хариду фуруши одамон дар қонунгузориҳои ҷиноятӣ Тоҷикистон // Қонунгузорӣ. – 2015. – №1 (33). – С. 56.

⁸⁵⁶ Ширинджонов, Ф. И. Правовые основы криминализации транснациональных преступлений / Ф. И. Ширинджонов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2024. – № 9. – С. 314-320. – EDN UFVSTU. С. 314

Конститутсияи бармеояд, ки меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии аз ҷониби Тоҷикистон ба таври дахлдор эътирофнагардида, ба низоми ҳуқуқи ҚТ дохил намебошанд. Сухан танҳо дар хусуси шартномаҳои байналмилалие меравад, ки нисбати онҳо ҚТ розигии худро изҳор накардааст⁸⁵⁷. Яъне сухан дар хусуси санадҳои байналмилалии эътирофнамудани Тоҷикистон меравад..⁸⁵⁸.

Мавриди зикр аст, ки дар қонунгузории миллии тадбиқ намудани приснипҳо ва меъёрҳои санадҳои байналмилалӣ – раванди асоснок ва объективона буда⁸⁵⁹ меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ нисбат ба қонунҳо аз ҷумла санадҳои зерқонунӣ дар ҚТ бартарият доранд⁸⁶⁰. Ғайр аз ин тибқи қарорҳои Пленуми Суди Олии ҚТ дар ҳолатҳои муҳолифат бо қонунгузории миллии санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ эътирофгардида бояд ба роҳбарӣ гирифта шаванд⁸⁶¹. Муҳаққиқони ватанӣ низ бар ҳамин назаранд⁸⁶². Дар ин замина дар ҳолати ихтилоф мақомоти ҳифзи ҳуқук, меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва махсусан онҳоеро, ки дар шартномаҳои байналмилалие, ки Тоҷикистон дар заминаи ҳамкориҳои байналмилалӣ ба тасвиб расонидааст, татбиқ менамоянд.

Санадҳои меъёрии ҳуқуқи ҚТ ва заминаи шартномавӣ ҳуқуқи ҳамкориҳои дучониба ва бисёрҷонибаи байналмилалии ҚТ бо давлатҳои хориҷа, созмонҳои минтақавӣ ва байналмилалӣ дар самти мубориза бо муомилоти ғайриқонунии воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ ва прекурсорҳои онҳо, ҳаммонанди (аналоги) воситаҳои нашъадор, ва пешгирии нашъамандӣ бо дар назар доштани уҳдадориҳои байналмилалии ҚТ такмил дода мешаванд.

Эътирофи созишномаҳо дар самти мубориза бо муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир ба қонунгузории ҚТ ворид намудани маҷмӯи стандартҳои ҳуқуқи байналмилалӣ (ҳам умумичаҳонӣ ва ҳам минтақавӣ) тақозо намуд. Маҳз дар сатҳи байналмилалӣ институти шаклҳои ҳамкориҳои байналмилалӣ дар мубориза бар зидди муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир инкишоф ёфта истодааст, ки татбиқи тадричан муқаррароти он дар қонунгузори низ воқуниши занҷирӣ барои тасхеҳи дигар санадҳои қонунгузорию, ки масъалаи риояи ҳуқуқро танзим мекунанд, ба миён меорад. Тавре Ф. Лист қайд намудааст, ки «бо роҳи созишномаҳои байналмилалӣ давлат барои ба қонунгузории миллии худ ворид кардани меъёрҳои муайян и ҳуқуқи ҷиноятӣ уҳдадор шуда метавонад»⁸⁶³.

⁸⁵⁷ Хамидова М.Ф. Правовые последствия присоединения Таджикистана к Статуту Международного уголовного суда: дис. ... канд. юрид. наук. – СПб., 2017. – С. 63.

⁸⁵⁸ Тафсир ба Кодекси ҷиноятӣ ҚТ / Муҳаррири масъул Ҳ.Х. Шарипов. – Душанбе: «Глобус», 2005. – С. 9.

⁸⁵⁹ Каланда В.А. О трансформации норм международного права в правовую систему Российской Федерации (конституционно-правовой анализ) // Московский журнал международного права (МЖМП). – 1994. – №3. – С. 48.

⁸⁶⁰ Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017, таҳти №1414 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқи ҚТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 02.03.2025).

⁸⁶¹ Қарори Пленуми Суди Олии ҚТ аз 18 ноябри соли 2013, таҳти №9 «Дар бораи аз ҷониби судҳо татбиқ намудани санадҳои ҳуқуқи байналмилалие, ки аз тарафи Тоҷикистон эътироф гардидаанд» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: www.sud.tj (санаи муроҷиат: 01.01.2024), Қарори Пленуми Суди Олии ҚТ аз 2 октябри соли 2003, таҳти №15 «Дар бораи такмили минбаъдаи фаъолияти судӣ дар партави тағйири иловаҳое, ки ба Конститутсияи (Сарқонуни) ҚТ ворид гардидаанд» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: www.sud.tj (санаи муроҷиат: 01.01.2024), Қарори Пленуми Суди Олии ҚТ аз 31 августи соли 2007, таҳти №7 «Дар бораи таҷрибаи баррасии парвандаҳои ҷиноятӣ марбут ба ташкилотҳои экстремистӣ (ифротгарой)» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: www.sud.tj (санаи муроҷиат: 01.01.2024).

⁸⁶² Шарипов Т.Ш., Сафарзода А.И., Саидов Ш.Н. Ҳуқуқи ҷиноятӣ бо истифода аз усули тадريس интерактивӣ. (Қисми умумӣ): китоби дарсӣ. – Душанбе, 2016. – С. 29.

⁸⁶³ Лезюе Р. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход / Пер. с фр. Грядов А.В. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – С. 57.

Раванди қонунгузорие, ки дар Тоҷикистон тавассути татбиқи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ дар қонунгузории ҷиноятӣ ва мурофиавии ҷиноятҳои Тоҷикистон сурат мегирад, самти асосӣ ва зарурии механизми миллии иҷроӣ ўҳдадорӣҳои байналмилалӣ Тоҷикистон мебошад», аз ҷумла дар соҳаи ҳамкории байналмилалӣ дар мубориза бар зидди муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир.

Дар адабиёти ҳуқуқии байналмилалӣ мафҳуми «имплементатсия» ба маънои васеъ – ҳамчун иҷроӣ меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ дар сатҳи байналмилалӣ ва миллии истифода мешавад. Истилоҳи «имплементатсия» (аз англисӣ «implement») ба маънои «амалӣ кардан, таъмин намудани иҷро», ба маънои асли – «таъмини натиҷаи амалӣ ва иҷроӣ воқеъ бо воситаҳои мушаххас» мебошад. Аммо ин равиш танҳо вазифаи татбиқро нишон дода, мазмунӣ онро ошкор намекунад. Дар навбати худ А. Гавердовски қайд мекунад, ки «имплементатсия - фаъолияти мақсадноки ташкилию ҳуқуқии давлатҳо, ки ба таври инфиродӣ, дастаҷамъӣ ва ё дар доираи ташкилотҳои байналмилалӣ бо мақсади сари вақт, ҳамаҷониба ва пурра иҷро намудани ўҳдадорӣҳои мебошад, ки онҳо тибқи ҳуқуқи байналмилалӣ ба зимма гирифтаанд, сурат мегирад»⁸⁶⁴.

Олимон доир ба мазмунӣ ҳуқуқии ин ислоҳ андешаҳои мухталиф доранд. Чунончӣ, С.А. Раҷабов татбиқнамоиро ҳамчун фаъолияти ташкилӣ-ҳуқуқии субъектони ҳуқуқи байналмилалӣ мефаҳмад, ки аз тарафи онҳо ё дар танҳоя (сатҳи дохилидавлатӣ) ва ё дар якҷоягӣ бо дигар субъектон амалӣ гардида, ба анҷомдиҳӣ ва амалисозии мақсадҳо дар сатҳи байналмилалӣ ва миллии дар доираи баамалбарории ўҳдадорӣҳои қабулнамудаи давлатҳо равона гардидааст⁸⁶⁵. Қобили зикр аст, ки дар қонунгузории миллии мафҳуми «имплементатсияро» ба маънои васеъ ва ҳамчун шартӣ зарурии ҷорӣ намудани стандартҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ дар соҳаи таъқиби ҷиноятӣ истифода мешавад. Ҳамин тариқ, татбиқи ҳуқуқи дохилии давлатҳо ҳамчун муқаррароти шартномаҳои байналмилалӣ, ки давлат нисбат ба онҳо ўҳдадорӣҳо дорад, инчунин стандартҳои байналмилалӣ (минтақавӣ), ки меъёрҳои ҳуқуқи анъанавии байналмилалӣ мебошанд, сурат мегирад.

Илова бар ин, бо дарназардошти муқаррароти конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки тибқи он «мақомоти қонунгузор, иҷроия ва судӣ ваколатҳои худро дар доираи муқаррарнамудаи Конституцияи мазкур ва қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ менамоянд», «Ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, шахсони мансабдори онҳо вазифадоранд, ки танҳо дар асос, дар доираи салоҳият ва тартиби муқаррарнамудаи Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон амал кунанд» зарурати дар сатҳи қонун муттаҳид намудани ваколатҳои дахлдори мақомоти давлатӣ оид ба намоёндагии Тоҷикистон дар соҳаи ҳамкории байналмилалӣ дар мубориза бар зидди муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир ва шаклҳои татбиқи онҳо ба миён омад.

Мавқеи фаъоли Тоҷикистон дар самти ҳамкории байналмилалӣ, ки ба мубориза бо ҷинояткорӣ нигаронида шудааст, дар навбати худ боиси фаъол гардидани ба тасвиб расонии шартномаҳои байналмилалӣ оид ба мубориза бо муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир ва ҷинояткорӣ аз ҷониби ҚТ гардид, ки дар онҳо ўҳдадорӣҳои Тоҷикистон дар соҳаи тақмили қонунгузорӣ баҳри ҳамкории нисбатан фаъолтар бо мақомоти ҳифзи ҳуқуқи дигар давлатҳо пешбинӣ гардидааст.

Тавре муҳаққиқи тоҷик А.И. Сафарзода қайд менамояд «масъалаи тасвиби санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ба қонунгузории миллии яке аз масъалаҳои мубрам мебошад. Чунки бо эътироф намудани санадҳои байналмилалӣ давлат муваззаф мегардад, меъёрҳои онро дар қонунгузории миллии худ имплементатсия намояд. Иҷро накардани ин амал боиси коста гардидани обрӯ ва эътибори давлат дар сатҳи

⁸⁶⁴ Гавердовский А. С. Имплементация норм международного права. Киев: Выща школа, 1980. 318 с. с. 62

⁸⁶⁵ Ниг.: Раҷабов С.А. Имплементация норм международного гуманитарного права в Республике Таджикистан: проблемы теории и практики: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2008. – С. 86.

байналмилалӣ гардида, эҳтимоли татбиқи мучозотҳои гуногун нисбати он аз ҷониби ҷомеаи ҷаҳонӣ зиёд мегардад»⁸⁶⁶. Тибқи Т.И. Курносов – «татбиқнамоӣ – ин ҷараёне мебошад, ки дар рафти он субъектони дахлдор, ки меъёр нисбати онҳо равона гардидааст, мутобиқи муқаррароти он амал мекунанд»⁸⁶⁷. Истилоҳи имплементатсия дар қонунгузориҳои ҚТ истифода гардидааст, Мутобиқи м. 11 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» «Агар барои иҷрои уҳдадориҳои байналмилалии ҚТ ворид намудани (имплементатсияи) меъёрҳои санадҳои ҳуқуқии байналмилалие, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, дар сатҳи дохилидавлатӣ зарур бошад, мақомоти ҳуқуқҷодкунандаи ҚТ дар доираи салоҳияти худ санадҳои дахлдори меъёрии ҳуқуқӣ қабул мекунанд». Ба андешаи мо истифодаи истилоҳи «воридкунӣ» тавре, ки дар қонун омадааст ҳамчун имплементатсия дурустар ба назар мерасад, зеро истилоҳи имплементатсияи мазмунӣ васеъ дошта ҳамзамон онро Раджабов С.А. ҳамчун ҳамчун яке аз чор шакли имплементатсия баррасӣ намудааст⁸⁶⁸.

Дар Тоҷикистон тасвиби меъёрҳои ҳуқуқӣ байналмилалӣ, ки масъалаҳои ҳамкории байналмилалии давлатҳоро дар самти мубориза бар зидди ҷинояткорӣ, марҳила ба марҳила сураат гирифтаанд⁸⁶⁹.

Тоҷикистон ба Конвенсияи Ягонаи соли 1961 оид ба маводи нашъаовар бо ислоҳҳои воридгардида мутобиқи Протоколи соли 1972, Конвенсияи соли 1971 дар бораи моддаҳои психотропӣ ва Конвенсияи соли 1988 дар бораи мубориза ба муқобили муомилоти ғайриқонунии воситаҳои нашъадор ва моддаҳои психотропӣ ҳамроҳ гардидааст. Инчунин, 17 созишномаи байнидавлатиро ба имзо расонида, 30 лоиҳаи байналмилалӣ оид ба назорати маводи нашъаоварро амалӣ намуда истодааст.

Кишвари мо ба аксари конвенсияҳои СММ барбурд ба муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир ҳамроҳ шуда, дар барномаҳои мубориза бар зидди онҳо ширкати фаъол меварзад. Бо мусоидати СММ дар соли 1999 Агентии назорати маводи мухаддирро дар назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шуд, ки ҳоло эътирофи байналмилалӣ пайдо намуда, яке аз хадамоти фаъоли зидди маводи мухаддир гаштааст. Фаъолияти муваффақонаи Агентии назорати маводи нашъаовари Тоҷикистон намунаи дурахшони ҳамкории ҷомеаи ҷаҳонӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ таҳти сарпарастии СММ дар мубориза бо муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар мебошад.

Бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 апрели соли 2004, № 1310 дар назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Шӯрои Ҷамоҳангсозӣ оид ба пешгирии сӯиистеъмоли маводи нашъадор таъсис дода шудааст. Инчунин, Барномаи ягонаи мақсадноки давлатӣ оид ба пешгирии нашъамандӣ ва муқобилият бо муомилоти ғайриқонунии маводи нашъаовар дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2008-2012, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 ноябри соли 2007, № 585 тасдиқ шудааст, амалӣ гардид.

Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки ба мубориза бо муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир, пешгирӣ ва табobati нашъамандӣ равона шудаанд, дар асос ва мутобиқат бо меъёрҳои байналмилалӣ таҳия карда шудаанд.

Ҳамзамон ҷиҳати тақмили санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар самти назорати маводи нашъаовар бояд тадбирҳои зерин андешида шаванд:

⁸⁶⁶ Сафарзода А.И. Баъзе масъалаҳои имплементатсияи меъёрҳои санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ оид мубориза алайҳи хариду фуруши одамон дар қонунгузориҳои ҷиноятӣ Тоҷикистон // Қонунгузорӣ. – 2015. – №1 (33). – С. 57.

⁸⁶⁷ Курносов Т.И. Понятие и способы имплементации норм международного права в национальное законодательство // Актуальные проблемы российского права. – 2015. – №4 (53). – С. 203-209.

⁸⁶⁸ Раджабов С.А. Имплементация норм международного гуманитарного права в Республике Таджикистан: проблемы теории и практики: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2008. – С. 91.

⁸⁶⁹ Ниг.: Азимов Н.Б. Теоретические основы имплементации норм международного права в уголовное законодательство Республики Таджикистан: дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2013. – С. 7.

- марҳила ба марҳила гузаронидани мониторинги қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи назорати маводи нашъаовар ва ҳангоми зарурат пешниҳод намудани таклифҳои мушаххас оид ба такмили қонунгузорӣ;

- омӯзиши таҷрибаи қонунгузории кишварҳои хориҷа дар соҳаи назорати маводи нашъаовар ва ҳангоми зарурат пешниҳод намудани таклифҳои мушаххас оид ба такмили қонунгузорӣ;

- ҷалби мақомоти дахлдори давлатӣ ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ дар таҳияи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ марбут ба назорати маводи нашъаовар.

Ҳамзамон бояд қайд намуд, ки дар самти муқовимат бо муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир аҳамияти аввалиндараҷа КҶ ҚТ дорад, мутобикан муқаррароти шартномаҳои байналмилалӣ эътирофгардида, ҳатман бояд ба он дохил карда шаванд⁸⁷⁰. Мавриди зикр аст, ки татбиқи меъёрҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дахлдор ба қонунгузории ҷиноятӣ ҚТ сурат гирифтанд⁸⁷¹.

Масалан, КҶ ҚТ боби 22 («Ҷиноятҳо зидди саломатии аҳоли»)-ро дар бар мегирад, ки ҷавобгарии ҷиноятиро барои кирдорҳои, ки намудҳои зерини ҷиноятҳоро дар бар мегирад, пешбинӣ менамояд:

- муомилоти ғайриқонунии воситаҳои нашъадор ё моддаҳои психотропӣ ё ҳаммонанди (аналоги) онҳо бо мақсади ба соҳибияти каси дигар додан (Моддаи 200 КҶ ҚТ);

- муносибати ғайриқонунӣ бо воситаҳои нашъадор ё моддаҳои психотропӣ ё ҳаммонанди (аналоги) онҳо (м. 201 КҶ ҚТ);

- тасарруфи воситаҳои нашъадор ё моддаҳои психотропӣ ё ҳаммонанди (аналоги) онҳо (м. 202 КҶ ҚТ);

- ғайриқонунӣ истеҳсол, тайёр кардан, коркард, соҳиб шудан, нигоҳ доштан, ба соҳибияти каси дигар додан, интиқол ё фиристонидани прекурсорҳо (м. 202.1 КҶ ҚТ);

- моил кардан ба истеъмоли воситаҳои нашъадор ё моддаҳои психотропӣ ё ҳаммонанди (аналоги) онҳо (м. 203 КҶ ҚТ);

- парвариши ғайриқонунии зироатҳои дорои моддаҳои нашъадори кишташон манъшуда (м. 204 КҶ ҚТ);

Бо дарназардошти хатари афзояндаи ҷамъиятии кирдорҳои зикршуда, қонунгузор нисбат ба маҳкумшудагон татбиқи чораи ҷазои вазнини маҳрум кардан аз озодӣ асоснок донистааст. Барои ғайриқонунӣ истеҳсол, тайёр кардан, коркард, соҳиб шудан, нигоҳ доштан, интиқол ё фиристодан бо мақсади ба соҳибияти каси дигар додан, ҳамчунин ғайриқонунӣ ба соҳибияти каси дигар додани воситаҳои нашъадор ё моддаҳои психотропӣ ё ҳаммонанди (аналоги) онҳо ҷавобгарии ҷиноятӣ муқаррар кардааст (м. 200 -206 КҶ ҚТ). Инчунин ҷазо барои муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир дар муассисаҳои ислоҳӣ, мақомоти давлатӣ ё тавассути васоити ахбори омма ва интернет саҳттар гардид. Ғайр аз ин, м. 1-и Қонун «Дар бораи воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ ва прекурсор» бо истилоҳҳои нав, аз қабилӣ «нашъамандӣ», «токсикомандӣ», «бемори нашъаманд» ҷорӣ намуд.

Ҳамзамон усури тасвиби муқараротҳои шартномаҳои байналмилалӣ дар бар намегирад, дар Тоҷикистон бештар муқаррароти онҳо ба қонунгузории миллий тавассути шакливазкунӣ ворид менамояд. Ин усул татбиқи ё воридшавии бевоситаи меъёрҳоро дар бар намегирад, балки эҷоди муқаррароти мустақили ҳуқуқии ба низоми ҳуқуқии Тоҷикистонро мутобикшударо дар назар дорад. Тавре дар адабиёт қайд мегардад дар ҷараёни шакливазкунӣ бознигарӣ ва тағйир додани меъёрҳои

⁸⁷⁰ Галенская Л. Н. О понятии международного уголовного права. Советский ежегодник международного права. 1969. С. 247–260.

⁸⁷¹ Азимов Н. Б. Имплементация международно-правовых норм о незаконном обороте наркотических средств и психотропных веществ в уголовное законодательство Республики Таджикистан. Пробелы в российском законодательстве. Юридический журнал, №. 3, 2012, с. 136-139.

байналмилали бо назардошти хусусиятҳои қонунгузории миллӣ, истилоҳоти ҳуқуқӣ ва анъанаҳои ҳуқуқӣ ба амал меояд⁸⁷². Ҳамин тавр, гарчанде ки меъёрҳои татбиқшаванда ба стандартҳои байналмилалӣ асос ёфтаанд, онҳо на ҳамеша нусхабардорӣ карда мешаванд.

Таҳлили муқоисавии муқаррароти қонунгузории миллӣ ва Конвенсияи ягона оид ба маводи муҳаддири соли 1961 (минбаъд Конвенсия) нишон медиҳад, ки ўҳдадориҳои байналмилалӣ муқаррарнамудаи Конвенсияи мазкур аз ҷониби ҚТ қисман иҷро шудаанд ва тақмили қонунгузории миллӣ зарур аст.

Ҳамин тавр, масалан мутобиқи муқаррароти қ. 1 м. 36-и Конвенсия Давлатҳои аъзо ҳуқуқ доранд чораҳои алтернативии таъсиррасониро нисбати шахсоне, ки дар ҳолати вобастагии маводи муҳаддир ҷиноят содир кардаанд, пешбинӣ намоянд. Бар ивази таъқиби ҷиноятӣ анъанавӣ ё дар баробари он, ба чунин шахсон бояд чораҳои таъбабатӣ ва иҷтимоиғарднӣ, аз ҷумла таъбабат, мутобиқсозии иҷтимоӣ, тавонбахшии меҳнат ва ислоҳӣ минбаъдаи баъз аз анҷоми таъбабатӣ татбиқ карда шаванд. Инчунин м. 38-и Конвенсия тарафҳои имзокунамандаро вазифадор мекунад, ки барои пешгирии нашъамандӣ чораҳои ҳамаҷониба андешанд. Ба ташҳиси барвақтии нашъамандӣ, ташкили муолиҷаи самаранок, кори тарбиявӣ, офиятбахшии касбӣ ва реинтегратсияи иҷтимоии беморон диққати махсус дода шавад. Давлатҳо инчунин бояд дастгирии пас аз нигоҳубинро таъмин кунанд ва ҳамкориҳои байниидоравӣ барои ноил шудан ба ин ҳадафҳои ҳамоҳанг созанд.

Тавре М.Гареев таъкид мекунад, қаблан афроди мубталои майзадагӣ ё нашъамандӣ ва ҷиноят содиркарда таҳти таъбабати маҷбури қарор мегирифтанд. Аммо ин амал аз байн рафт, ки ба назари ў, тасмими нодуруст буд. Коршинос чунин мешуморад, ки ин механизмро барқарор намуда, меъёрҳои ҳуқуқии дахлдорро муттаҳид кардан лозим аст, зеро чораҳои мавҷудаи қонунгузори дар мубориза бо ҷинояткорӣ дар байни чунин афрод ба қадри кофӣ муассир нестанд. Ин масъала аз он сабаб аҳамияти хоса пайдо мекунад, ки истеъмоли воситаҳои нашъадор аксар вақт омили асосии анғезандаи амалҳои ғайриқонунӣ мебошад⁸⁷³.

Айни замон дар м. 203 Кодекси тандурусти. нисбат ба шахсоне, ки ҷиноят содир кардаанд, инчунин шахсоне, ки ҳуқуқвайронкунии маъмуриро содир намудаанд ва ҳамзамон эҳтиёҷ ба таъбабати бемории тасдиқшудаи наркологӣ доранд ва аз таъбабати ихтиёрӣ дасткашӣ менамоянд, дар асоси қарори суд чораҳои маҷбурии хусусияти тиббӣ дошта, андешида мешаванд⁸⁷⁴. Ҳамзамон тибқи м. 7. Қонуни аз амал соқитшудаи дар бораи муолиҷаи маҷбурии бемории майзадагӣ ё нашъамандӣ дар бораи ба муолиҷаи маҷбури фиристодани беморони нашъамандӣ ҳешони ин шахсон, коллективҳои меҳнатӣ, ташкилотҳои давлатию ҷамъиятӣ илтимоснома дода метавонанд, ки ин бешубҳа ба саломатии аҳоли таъсири ҷиддӣ мерасонид⁸⁷⁵.

А.А. Чернышев, дар навбати худ, пешниҳод мекунад, ки низоми алтернативии таъбабати нашъамандӣ, ки ба ҷинояткор интиҳоби байни ҷазои анъанавии маҳрумият аз озодӣ ва гузаштан аз таъбабати махсус бо офиятбахшии минбаъдаи иҷтимоӣ фароҳам меорад⁸⁷⁶. Қонунгузории ҷиноятӣ амалкунанда як қатор меъёрҳои ҳуқуқиро, ки парвандаҳои муолиҷаи нашъамандони маҳкумшударо танзим мекунанд, пешбинӣ менамояд. Тибқи м. 97. ҚЧ ҚТ чораҳои маҷбурии дорои хусусияти тиббиро суд метавонад ба шахсони ҷиноят содир намуда, мӯҳтоҷи таъбабат аз майзадагӣ, нашъамандӣ, токсикомания ё бемории сил таъин карда шаванд. Дар баробари ин

⁸⁷² Костенко Н.И. Проблемы имплементации в международном уголовном праве // Международное право и международные организации. – 2014. – № 1. – С. 43-63.

⁸⁷³ Гареев М. Вернуть принудительное лечение // ЭЖ-Юрист. – 2013. – № 23. – С. 8-9.

⁸⁷⁴ http://base.mmk.tj/view_sanadhoview.php?showdetail=&sanadID=360&language=tj#_Toc485394158

⁸⁷⁵ http://base.mmk.tj/view_sanadhoview.php?showdetail=&sanadID=25

⁸⁷⁶ Чернышев А.А. Нужны адекватные наркоугрозам меры – и правовые, и профилактические // Право и безопасность. – 2010. – № 1 (34).

мавқуф гузоштани адои ҷазо нисбати чунин шахсон пешбинӣ нагардидааст. Ҳамзамон баҳри тадбиқи уҳдадориҳои созишномаҳои байналмиллаӣ дар қонунгузории ҷиноятӣ пешбинӣ намудани чунин муқарарот зарур мебошад, аз ҷумла барои маҳкумшудае, ки бори аввал барои содир кардани ҷинояти пешбиниамудаи қ. 1 200, қ. 1 м. 201, қ. 1 м. 2002 ва қ. 1. м. 204 ҚҶ ҚТ нашъаманд эътироф шуда, хоҳиши ихтиёран аз муолиҷаи нашъамандӣ, инчунин ислоҳи тиббӣ то ба охир расидани ҷазои маҳрум сохтан аз озодиро изҳор кардааст суд то панҷ солӣ адои ҷазоро нисбати онҳо мавқуф гузорад.

Инчунин муҳақиқон зарурати ба низоми ҳуқуқӣ ворид намудани меъёрҳои қайд мекунад, ки ба айбдоршавандагонии нашъаманд имкони ихтиёран интиҳоб кардани табobati тиббӣ ва ё ҷазои анъанавии ҷиноиро медиҳанд. Ин пешниҳод пеш аз ҳама ба афроде дахл дорад, ки дар баҳши муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир ҷиноятҳои сабук ва миёна содир кардаанд. Таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ (ИМА, Англия, Ирландия) самаранокии ин равишро тасдиқ мекунад⁸⁷⁷.

Табobati шахсони гирифтори нашъамандӣ бояд ҳамчун чораи ҳатмии тиббӣ қонунан муқаррар карда шавад. Ҳамзамон тадбиқи воқеии ҷазои ҷиноятӣ бояд танҳо дар мавридҳои татбиқ карда шавад, ки нисбати шахси ҷиноят содир карда, истифодаи табobati маҷбури имконнопазир бошад. Тавре Федоров А.В., қайд мекунад самаранокии ин равишро таҷрибаи муваффақи ЧИН тасдиқ мекунад⁸⁷⁸.

Дар асоси гуфтаҳои боло ҳадафи аввалиндараҷаи ташаббусҳои қонунгузорӣ дар самти тадбиқи муқаррароти созишномаҳои байналмилалӣ бояд таъсиси механизми ҳамаҷонибаи ҳуқуқӣ бошад, ки офиятбахшии ҳатмии маҳкумшудагонии нашъамандро, новобаста аз категорияи ҷинояти содиршударо таъмин менамояд. Меъёри асосии таъини табobati маҷбури бояд ҳулосаи судӣ бошад, ки даҳолати тиббӣ метавонад эҳтимоли дубора содир кардани ҷиноятро аз байн барад.

Мушкилоти дуюм дар тадбиқи ҳуқуқи байналмилалӣ оид ба ҷиноятҳои нашъамандӣ дар аксари муқаррароти боби ҚҶ ҚТ мавҷуд набудани аломати бандубастшаванда дар шакли содир намудани ҷиноят аз ҷониби гурӯҳи шахсон, гурӯҳи шахсон бо маслиҳати пешакӣ, гурӯҳи муташаккил ё иттиҳоди ҷиноятӣ мебошад. Инчунин ба муқаррароти қ. 2 м. 36 Конвенсия таваҷҷӯҳи махсус бояд дод, ки мувофиқи он шарикӣ қасдан дар ҳама гуна ҷиноятҳои вобаста ба маводи нашъаовар, иштирок дар иттиҳодия бо мақсади содир кардан ё суикасд ба содир намудани ҳар гуна ҷиноят бо маводи нашъаовар, инчунин амалҳои омодагӣ бояд ҷазо эътироф карда шавад. Дар асоси гуфтаҳои боло, зарур аст, ки уҳдадориҳои зиёд кардани ҷавобгарӣ барои шарикӣ дар содир намудани ҷиноятҳои нашъаовар пешбинӣ карда шавад. Ба андешаи мо ин вазъият гувоҳ аз ҳолигии имплементатсия мебошад.

Мавриди зикр аст, ки қонунгузории миллӣ дар самти мубориза бо муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир тадбиқи нокифояи пурраи стандартҳои ҳуқуқии байналмилалиро нишон медиҳад, ки ба самаранокии амалияи тадбиқи ҳуқуқ таъсири манфӣ мерасонад. Мутобиқ будани механизмҳои тадбиқи меъёрҳои байналмилалӣ бо таҳияи мукаммали андешидашуда ва хусусияти универсалии онҳо таъмин карда мешавад. Чун қоида, чунин муқаррарот ё дар аввал ба низомҳои гуногуни ҳуқуқӣ мутобиқ карда мешаванд ё имкони бо назардошти хусусиятҳои миллӣ тағйир додани онҳоро фароҳам меоранд.

Масъалаҳои асосии тадбиқи инҳо иборатанд аз: набудани дастгирии қонунгузорӣ барои табobati маҷбурии нашъамандӣ ҳамчун алтернатива ба ҷавобгариҳои ҷиноятӣ; эътироф накардани содир намудани ҷиноят дар шарикӣ ҳамчун аломати таҳассусӣ. Сарфи назар аз он, ки Тоҷикистон конвенсияҳои байналмилалиро оид ба маводи

⁸⁷⁷ Яковлев С.П. О некоторых проблемных вопросах деятельности Федеральной службы по контролю за оборотом наркотиков по расследованию преступлений // Российский следователь. – 2010. – № 15. – С. 30-31.

⁸⁷⁸ Федоров А.В. Уголовная ответственность юридических лиц за нарко преступления по законодательству Китайской Народной Республики // Наркоконтроль. – 2015. – № 1. – С. 37-47.

муҳаддир пурра ба тасвиб расонидааст, дар қонунгузории миллии мавҷуд набудани муқаррароти дахлдор як ҳолигии ҷиддӣ аст. Ин аз нокифоя будани сифати татбиқи стандартҳои байналмилалӣ гувоҳӣ медиҳад.

Инчунин қайд намудани набудани танзими ҳамаҷонибаи прекурсорҳо мумкин аст. Мувофиқи м. 12 Конвенсияи соли 1988, давлатҳо вазифадоранд, ки маводи кимиёвиро, ки барои истеҳсоли маводи муҳаддир истифода мешаванд, назорат кунанд. Дар Тоҷикистон то ҳол қонуни алоҳида дар бораи прекурсорҳо ҷой надорад ва меъёрҳои мавҷуда пароканда буда, мубориза бо истеҳсоли ғайриқонунии маводи муҳаддирро мушкил месозад. Ғайр аз ин тадбирҳои нокифоя оид ба мусодираи даромадҳои маводи муҳаддирро низ қайд намудан зарур аст. М. 5 Конвенсияи соли 1988 мусодираи самараноки дороиҳои ҷиноятӣ, аз ҷумла даромадҳои мустақим ва ғайримустақим аз қочоқи маводи муҳаддирро талаб мекунад. Аммо дар Тоҷикистон механизмҳои мусодира чунин амвол заиф боқӣ мондаанд: низоми дақиқи пайғирӣ ва мусодираи даромадҳои ҷиноятӣ, бахусус дар ҳолатҳои расмикунонии пулҳои фаромарзӣ ҷой надорад.

Муборизаи зидди коррупсия дар мақомоти ҳифзи ҳуқуқ м. 9 Конвенсияи соли 1988 аз давлатҳо муваззаф мекунад, ки ба фасодкорӣ дар байни мансабдорон, ки ба қочоқи маводи муҳаддир машғуланд, мубориза баранд. Дар Тоҷикистон бо вучуди мавҷудияти қонунҳои зидди коррупсия, парвандаҳои ҷиноятӣ алайҳи кормандони ҳифзи ҳуқуқ, ки дар ҷиноятҳои маводи муҳаддир даст доранд, хеле кам оғоз мешаванд. Ғайр аз ин иҷрои нопурраи муқаррароти оид ба истирдод ки м. 6 Конвенсияи соли 1988 пешбинӣ мекунад. Кам будани теъдоди маҳдуди созишномаҳои идоравии дуҷонибаи истирдоди ғайриқонунии боздошт ва супурдани ҷинояткорон, бахусус дар ҳолатҳои қочоқи байналмилалӣ маводи муҳаддирро мушкил мекунад.

Моддаи 28-уми Конвенсияи ягонаи соли 1961 аз болои муомилоти маводи муҳаддир барои мақсадҳои тиббӣ назорати қатъиро талаб мекунад. Дар Тоҷикистон системаи мутамаркази назорати рецепту тавзеъи ин гуна доруҳо вучуд надорад, ки хатари ба муомилоти ғайриқонунӣ ворид шудани онҳоро ба вучуд меорад. Набудани назорати махсуси молиявӣ аз болои шабакаҳои маводи муҳаддир. Дар Тоҷикистон Қонун «Дар бораи мубориза бо қонунигардонии даромадҳои ҷиноятӣ» қабул нашудааст, ҳамзамон м. 3 Конвенсияи соли 1988, ки ҷиноят донишҷӯи расмикунонии маблағро аз қочоқи маводи муҳаддир талаб мекунад.

Конвенсияҳои муосир ба давлатҳо тавсия медиҳанд, ки маводи муҳаддири нави синтетикиро фавран манъ кунанд. Аммо дар Тоҷикистон механизми зуд ворид кардани NPS ба феҳристи моддаҳои мамнӯъ вучуд надорад, ки тоҷирони маводи муҳаддир имкон медиҳад, муваққатан аз масъулият канорагирӣ кунанд. Инчунин моддаи 7-и Конвенсияи соли 1988 кумаки ҳуқуқии мутақобила дар тафтиши ҷиноятҳои марбут ба маводи муҳаддирро пешбинӣ мекунад. Аммо Тоҷикистон на ҳамеша ба дархостҳои ниҳодҳои интизомии хориҷӣ сареъ посух медиҳад, ки ин амр муассири амалиёти муштаракро коҳиш медиҳад.

Ҳамин тавр сарфи назар аз пайвастанӣ расмӣ ба Конвенсияи ягонаи соли 1961 ва Конвенсияи СММ дар соли 1988, низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар татбиқи муқаррароти асосии ин санадҳои байналмилалӣ як қатор камбудҳои назаррасро нишон медиҳад.

Дар натиҷаи таҳлили мавзӯи мазкур чунин хулосаҳо қайд намудан мумкин аст:

1. Дар қонунгузории миллии Тоҷикистон мафҳуми «имплементатсия» ба маънои васеъ истифода мешавад: раванди ба қонунгузории дохилӣ ворид намудани ҳам муқаррароти шартномаҳои байналмилалӣ, ки давлат тибқи он ўҳдадорӣ ба дӯш дорад ва ҳам меъёрҳои байналмилалӣ (минтақавӣ). Яъне таҷрибае ташаккул ёфтааст, ки дар он шартӣ асосии ба тасвиб расонидани шартномаҳои байналмилалӣ дар самти мубориза бо муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир ба қонунгузорӣ ҷорӣ

намудани стандартҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ дар соҳаи таъқиби ҷиноятӣ мебошад.

2. Татбиқи стандартҳои байналмилалӣ ба тақмили заминаи ҳуқуқии Тоҷикистон, таъмини судманди бештари ҷиноятҳои марбут ба маводи мухаддир ва ҳифзи саломатии мардум мусоидат мекунад. Ин махсусан дар шароити пурзӯр намудани тадбирҳои пешгирикунанда ва офиятбахшии шахсони гирифтори нашъамандӣ муҳим аст. Ҳамкорӣ бо созмонҳои байналмилалӣ, аз қабили UNODC имкон медиҳад, ки таҷрибаи пешқадам ва усулҳои муосир истифода шавад, ки дар ниҳояти қор ба коҳиши сатҳи истеъмоли маводи мухаддир ва таъсири харобиовари қочоқи маводи мухаддир ба рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар мусоидат мекунад.

3. Қонунгузориҳои миллӣ дар самти мубориза бо муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир тадбиқи нокифояи пурраи стандартҳои ҳуқуқии байналмилалиро нишон медиҳад, ки ба самаранокии амалияи тадбиқи ҳуқуқ таъсири манфӣ мерасонад. Мушкилотҳои асосии инҳо мебошанд: набудани дастгирии қонунгузорӣ барои табobati маҷбурии нашъамандӣ ҳамчун алтернатива ба ҷавобгариҳои ҷиноятӣ; эътироф накардани содир намудани ҷиноят дар шарикӣ ҳамчун аломати бандубастшаванда, номукамал будани механизмҳои мусодираи даромадҳои ҷиноятӣ, ҷой надоштани таҷрибаи ба ҷавобгарӣ кашидани мансабдороне, ки дар қочоқи маводи мухаддир даст доранд, набудани қонун махсус дар самти гардиши маводи кимиёвӣ, ки барои истеҳсоли доруворӣ аз маводи мухаддир истифода мешавад.

Дар асоси ҳолатҳои зирк гардидаи пешниҳод менамоем:

А) Баҳри тадбиқи уҳдадориҳои байналмиллӣ дар қонунгузориҳои ҷиноятӣ пешбинӣ намудани чунин муқарарот зарур мебошад, аз ҷумла барои маҳкумишудае, ки бори аввал барои содир кардани ҷинояти пешбининамудаи қ. 1 200, қ. 1 м. 201, қ. 1 м. 2002 ва қ. 1. м. 204 КҶ ҚТ нашъаманд эътироф шуда, хоҳиши ихтиёран аз муолиҷаи нашъамандӣ, инчунин ислоҳи тиббӣ то ба охир расидани ҷазои маҳрум сохтан аз озодиро изҳор кардааст суд то панҷ солӣ адои ҷазоро нисбати онҳо мавқуф гузоштан.

Б) Ба низоми ҳуқуқӣ ворид намудани меёр, ки ба айбдоршавандагонии нашъаманд имкони ихтиёран интиҳоб кардани табobati тиббӣ ва ё ҷазои анъанавии ҷиноятиро диҳанд. Ин пешниҳод пеш аз ҳама ба афроде тааллуқ дорад, ки дар самти муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир ҷиноятҳои сабук ва начандон вазнин содир кардаанд. Таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ (ИМА, Англия, Ирландия) самаранокии ин равиширо тасдиқ мекунад.

В) Барои шарикӣ дар ҳама гуна ҷиноятҳои вобаста ба маводи нашъаовар, иштирок дар интиҳоди ҷиноятӣ, инчунин амалҳо вобаста ба таёрӣ ба ин ҷиноят ҷазо вазнин карда шавад.

Г) баҳри иҷрои талаботи м. 12 Конвенсияи соли 1988 қори намудани назорат пурзур аз болои маводи кимиёвиро, ки барои истеҳсоли маводи мухаддир истифода мешаванд.

Д) Қабул намудани қонуни алоҳида дар бораи прекурсорҳо.

Е) Аз сабаби дар Тоҷикистон механизмҳои мусодираи даромад аз муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир заиф боқӣ мондаанд: қорӣ намудани низоми дақиқи пайгирӣ ва мусодираи даромадҳо аз маводи мухаддир, аз ҷумла даромадҳои мустақим ва ғайримустақим (м. 5 Конвенсияи соли 1988).

Ё) пешбинӣ намудани ҷавобгариҳои ҷиноятӣ нисбат ба шахсони ҳуқуқӣ ва тартиби дахлдори ба ҷавобгариҳои ҷиноятӣ кашидани онҳо;

Адабиёт

1. Азимов Н.Б. Теоретические основы имплементации норм международного права в уголовное законодательство Республики Таджикистан: дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2013. – С. 7.

2. Азимов Н. Б. Имплементация международно-правовых норм о незаконном обороте наркотических средств и психотропных веществ в уголовное законодательство Республики Таджикистан. Пробелы в российском законодательстве. Юридический журнал, №. 3, 2012, с. 136-139.
3. Гавердовский А. С. Имплементация норм международного права. Киев: Выща школа, 1980. 318 с. с. 62
4. Галенская Л. Н. О понятии международного уголовного права. Советский ежегодник международного права. 1969. С. 247–260.
5. Гареев М. Вернуть принудительное лечение // ЭЖ-Юрист. – 2013. – № 23. – С. 8-9.
6. Каланда В.А. О трансформации норм международного права в правовую систему Российской Федерации (конституционно-правовой анализ) // Московский журнал международного права (МЖМП). – 1994. – №3. – С. 48.
7. Курносов Т.И. Понятие и способы имплементации норм международного права в национальное законодательство // Актуальные проблемы российского права. – 2015. – №4 (53). – С. 203-209.
8. Костенко Н.И. Проблемы имплементации в международном уголовном праве // Международное право и международные организации. – 2014. – № 1. – С. 43-63.
9. Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017, таҳти №1414 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 02.03.2025).
10. Қарори Пленуми Суди Олии ҚТ аз 18 ноябри соли 2013, таҳти №9 «Дар бораи аз ҷониби судҳо татбиқи намудани санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки аз тарафи Тоҷикистон эътироф гардидаанд» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: www.sud.tj (санаи муроҷиат: 01.01.2024),
11. Қарори Пленуми Суди Олии ҚТ аз 2 октябри соли 2003, таҳти №15 «Дар бораи тақмили минбаъдаи ҷаъолияти судӣ дар партави тағйири иловаҳои, ки ба Конституцияи (Сарқонуни) ҚТ ворид гардидаанд» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: www.sud.tj (санаи муроҷиат: 01.01.2024),.
12. Лезюе Р. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход / Пер. с фр. Грядов А.В. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – С. 57.
13. Раджабов С.А. Имплементация норм международного гуманитарного права в Республике Таджикистан: проблемы теории и практики: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2008. – С. 86.
14. Тафсир ба Кодекси ҷиноятӣ ҚТ / Муҳаррири масъул Ҳ.Ҳ. Шарипов. – Душанбе: «Глобус», 2005. – С. 9.
15. Сафарзода А.И. Баъзе масъалаҳои имплементатсияи меъёрҳои санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ оид мубориза алайҳи хариду фуруши одамон дар қонунгузории ҷиноятӣ Тоҷикистон // Қонунгузорӣ. – 2015. – №1 (33). – С. 57.
16. Шарипов Т.Ш., Сафарзода А.И., Саидов Ш.Н. Ҳуқуқи ҷиноятӣ бо истифода аз усули тадриси интерактивӣ. (Қисми умумӣ): китоби дарсӣ. – Душанбе, 2016. – С. 29
17. Ширинджонов, Ф. И. Правовые основы криминализации транснациональных преступлений / Ф. И. Ширинджонов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2024. – № 9. – С. 314-320. – EDN UFVSTU. С. 314
18. Чернышев А.А. Нужны адекватные наркоугрозам меры – и правовые, и профилактические // Право и безопасность. – 2010. – № 1 (34).
19. Яковлев С.П. О некоторых проблемных вопросах деятельности Федеральной службы по контролю за оборотом наркотиков по расследованию преступлений // Российский следователь. – 2010. – № 15. – С. 30-31.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026
Аз тақриз баргашт: 20.06.2026
Ба ҷоп тавсия шуд: 26.06.2026

**КРИМИНАЛИСТИКА; ФАЪОЛИЯТИ СУДӢ-ЭКСПЕРТӢ; ФАЪОЛИЯТИ
ОПЕРАТИВӢ-ЧУСТУЧӢӢ (ИХТИСОС: 5.5.12) – КРИМИНАЛИСТИКА;
СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ, ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНАЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 5.5.12)**

**АҲАММИЯТИ БАНАҚШАГИРИИ ТАФТИШӢ ДАР ТАФТИШИ ЧИНОЯТҲО
ВОБАСТА БА МУОМИЛОТИ ҒАЙРИҚОНУНИИ ВОСИТАҲОИ НАШЪАДОР,
МОДДАҲОИ ПСИХОТРОПӢ ВА ҲАММОНАНДИ ОНҲО**

Қодирзода Далер Сайфулло,

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи
криминалистика ва фаъолияти экспертизаи
судӣ, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ

Тел.: (+992) 989153232

E-mail: dalerkodirov1990@mail.ru

Ихтисоси илмӣ: 5.5.12. Криминалистика; фаъолияти судӣ-экспертӣ; фаъолияти
оперативӣ-чустучӯӣ

Муқарриз: Назаров А.Қ., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Фишурда. Дар мақоллаи мазкур масоили мубрам вобаста ба мафҳуми банақшагирии тафтиши ҷиноятҳо, аҳамияти он дар тафтиши ҷиноятҳо вобаста ба муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир бо дарназардошти таҳлили ақидаҳои олимон, ҷанбаҳои танзимӣ-ҳуқуқӣ ва амалияи тафтишӣ, инчунин ҳолатҳое, ки дар нақшаи тафтишӣ вобаста ба ошкор кардан ва тафтиши ин ҷиноятҳо бояд оварда тафтиш карда шаванд, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф инчунин дар ин мақолла масъаллаҳои муайян вазъиятҳои тафтишӣ (роҳҳо ва тарзҳои содир шудани ҷиноят, ҷойи ҳодиса, восита ё олооти содиршавии ҷиноят ва ғ.) ва тартиби гузоштани таҳминҳои криминалистӣ вобаста ба муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир, инчунин барақшагирии маводҳои тасарруфшуда ва тафтиши онҳо мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор додааст.

Калидвожаҳо: банақшагирӣ, таҳминҳои криминалистӣ, тафтиш, амалҳои тафтишӣ, оперативӣ-чустучӯӣ, амалҳои тактикӣ, маводи муҳаддир, муомилоти ғайриқонунӣ, ҷиноят, дастгиркунӣ, муайян кардан, вазъияти тафтишӣ, парвандаи ҷиноятӣ, ҷинояткор, чорабиниҳо.

**ВАЖНОСТЬ ПЛАНИРОВАНИЯ РАССЛЕДОВАНИЙ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ
ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С НЕЗАКОННОЙ ТОРГОВЛЕЙ
НАРКОТИКАМИ, ПСИХОТРОПНЫМИ ВЕЩЕСТВАМИ И ИХ ПОДОБНЫМИ
ПРОДУКТАМИ**

Қодирзода Далер Сайфулло,

Таджикский национальный университет,
юридический факультет, доцент кафедры
криминалистики и судебно-экспертной
деятельности, кандидат юридических наук

Тел.: (+992) 989153232

E-mail: dalerkodirov1990@mail.ru

Научная специальность: 5.5.12. Криминалистика; судебно-экспертная
деятельность, оперативно-розыскная деятельность

Рецензент: Назаров А.К., доктор юридических наук, профессор

Аннотация. В данной статье рассматриваются актуальные вопросы, связанные с понятием планирования расследования преступлений, его важностью в расследовании преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотиков, с учетом анализа взглядов ученых, нормативно-правовых аспектов и следственной практики, а также обстоятельств, которые должны быть включены в план расследования для выявления и расследования таких преступлений. Автор также рассматривает и анализирует отдельные вопросы следственных ситуаций (способы и методы совершения преступления, место преступления, средства или орудия совершения преступления и т. д.) и порядок установления криминалистическая версия, связанных с незаконным оборотом наркотиков, а также планирование изъятых наркотических средств и их исследование.

Ключевые слова: планирование, криминалистическая версия, расследование, следственные действия, оперативно-розыскной, тактические действия, наркотики, незаконный оборот, преступление, задержание, определение, следственная ситуация, уголовное дело, преступник, мероприятия.

THE IMPORTANCE OF INVESTIGATIVE PLANNING IN THE INVESTIGATION OF CRIMES RELATED TO ILLEGAL TRADE IN DRUGS, PSYCHOTROPIC SUBSTANCES AND THEIR SIMILAR PRODUCTS

Qodirzoda Daler Sayfullo,

Tajik national university, Faculty of Law,
Associate Professor of the Department of
Criminalistics and Forensic Expertise, candidate
of Legal Sciences

Tel.: (+992) 989153232

E-mail: dalerkodirov1990@mail.ru

Scientific Specialty: 5.5.12. Forensic science; forensic activities, operational-
investigative activities

Reviewer: Nazarov A.Q., doctor of legal sciences, professor

Abstract. This article discusses the current issues related to the concept of crime investigation planning, its importance in the investigation of crimes related to illegal drug trafficking, taking into account the analysis of the views of scientists, regulatory and legal aspects and investigative practice, as well as the circumstances that should be included in the investigation plan for the detection and investigation of these crimes. The author also discusses and analyzes certain issues of investigative situations (ways and methods of committing a crime, the scene of the crime, the means or instruments of committing a crime, etc.) and the procedure for establishing forensic assumptions related to illegal drug trafficking, as well as the planning of seized materials and their investigation.

Keywords: planning, forensic version, investigation, investigative actions, operational-search, tactical actions, drugs, illegal trafficking, crime, detention, determination, investigative situation, criminal case, criminal, events.

Банақшагирии тафтиши ҷиноят як ҷараёни тафакурӣ ва пурмазмун аст, ки дар давоми он муфаттиш мақсадҳо, роҳнамоии криминалистӣ ва роҳҳои ҳалли беҳтаринро барои тафтиши ин ё он ҷиноят муайян мекунад ва бо таҳияи нақшаи хаттӣ анҷом меёбад. Ин ҳаматарафа, пурра, холисона ва сари вақт тафтиши парванда, инчунин истифодаи самараноки ҷорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷуиро таъмин мекунад.

Вобаста ба масъаллаи банақшагирии тафтишӣ дар илми криминалистика ақидаҳои олимони зиёданд. Аммо пешниҳоди ягонаи умумиэтирофшуда ҷой надорад. Аз ҷама ақидаи ҷоннок ва асоснокро вобаста ба онро олим А.Г. Филиппов пешниҳод

кардааст, ки тибқи он банақшагирии тафтишӣ – ҷараёни тафаккуриест, ки бо мақсади пурра муайян кардани тарзи содиршавии ҷиноят ва шумораи ҷинояткорон бо риояи қатъии талаботи қонунӣ дар кутоҳтарин муҳлат тартиб дода мешавад⁸⁷⁹. Дар асоси маълумоти ибтидоии мушаххасе, ки барои давраи муайяни тафтишот дар ихтиёри муфаттиш ё таҳқиқбаранда мавҷуд аст, онҳо муайян мекунанд, ки кадом ҳолатҳо барои парванда муҳиманд, муайян нашудаанд, мақсади тафтишотро ташкил медиҳанд, роҳнамои тафтишӣ таҳия мекунанд ва амалҳои тафтишӣ ва чораҳои оперативӣ-ҷустуҷӯиро барои тасдиқи онҳо муайян мекунанд, ки дар нақша инъикос ёфтаанд. Ин нақшаи тафтишӣ барои равшан кардани ҳама ҳолатҳои муҳим барои парванда, тафтиши ҳамаҷониба, пурра ва ҳолисонаи ҷиноятҳо, хусусан ҷиноятҳо ба муқобили муомилоти ғайриқонунии воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ ва ҳаммонанди онҳо (минбаъд маводи муҳаддир) алоқаманданд, хизмат мекунад. дар ин қарина В.С. Фоменко илова дорад, ки талаботҳои зерин дар банақшагирии тафтиши ҷиноятҳои марбут ба маводи муҳаддир бояд ҷой дошта бошанд:

1. Муфаттиш бояд дар хотир дошта бошад, ки мақсади тафтишро бо якчанд роҳ ба даст овардан мумкин аст, аз ин рӯ, на як, балки якчанд тахминҳои тафтишӣ гузоштан зарур аст;

2. Бо сабаби он, ки ҳадафи тафтишот исботи маҷмӯи мушаххаси ҳолатҳо мебошад, онро на бо як далел, балки бо якчанд далелҳои аз манбаъҳои гуногун дар вазъияти муайян гирифташуда муқаррар кардан мумкин аст. Дар айни замон, муфаттиш набояд ҷамъовари маводҳоеро, ки ҳамагон як ҳолатро тасдиқ мекунанд, бе зарурат васеъ кунад;

3. Ҳангоми муайян кардани доираи амалҳои тафтишӣ, оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ва дигар чорабиниҳо (масалан, оператсияи тактикӣ⁸⁸⁰), номгӯи мақомоти ҳифзи ҳуқуқ бояд ба назар гирифта шаванд;

4. Банақшагирӣ метавонад дар асоси маълумотҳои тахминӣ, ки дар натиҷаи тафтиши дигар ҷиноятҳо ба даст оварда шудааст, анҷом дода шавад;

5. Нақшаи амалҳои маҷмӯӣ бояд татбиқи як ё маҷмӯи чорабиниҳои гуногунро, ки нуктаҳои алоҳидаи нақшаро ҳамзамон фаро мегиранд, дар бар гирад. Чорабиниҳои ташкилӣ, оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ва тафтишӣ бояд бо назардошти ҳароҷоти ҳадди ақали қувва ва воситаҳо ба нақша гирифта шаванд ва дар айни замон амалҳоро оқилона анҷом диҳанд;

6. Зарур аст, ки чораҳо барои рушди минбаъдаи он тахминҳое, ки таҳия ва асоси ҳодисаи тафтишшавандаро ташкил додаанд, ба нақша гирифта шаванд;

7. Ҳангоми банақшагирии амалҳо бояд аломатҳои ҷинояти содиршуда, хусусиятҳои шахсии ҷинояткорон, вазъи умумии амалиёт дар минтақа, ки оё гузарониданаш имкон дорад ё не, шароити нопадид шудани шахси ҷустуҷӯшаванда ва дигар омилҳое, ки метавонанд дастгир ва муайян кардани онҳоро душвор гардонанд, ба назар гирифта шаванд⁸⁸¹.

Албатта ин шартҳо имкон медиҳад, ки амалҳои тафтишии банақшагирифташуда, чорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ва дигар амалиётҳо ба низом дароварда шаванд, ҳамоҳанг сохта шаванд, тариқаи мувофиқтарин барои ҳалли вазъияти тафтишии ҷорӣ интихоб карда шавад, инчунин ҳама шароити ҷинояти содиршуда, шахсияти ҷинояткорон ва ғайраро муайян карда шавад.

Олимони дигар (ба монанди Л. Е. Чистова ва С.В. Кузьмин) бошанд, дар нақшаи тафтишӣ шумораи принципҳои банақшагириро дар тафтиши ҷиноятҳо пешниҳод

⁸⁷⁹ Криминалистика. Полный курс. Учебник для бакалавров. /М.,2016. Сер. 58. Бакалавр. Академический курс. 5-е изд. С. 280.

⁸⁸⁰ Оператсия (амалиёт)-и тактикӣ маҷмӯи муташаккили амалҳои тафтишӣ, чорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ва дигар расмиётест, ки бо нақша ва дастури ягона муттаҳид карда шудаанд ва барои ноил шудан ба ҳадафи мушаххас ҳангоми тафтишоти ҷиноят равона шудаанд.

⁸⁸¹ Фоменко В.С. Расследование преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств: по материалам органов федеральной службы безопасности. – М., 2007. Дис. ... канд. юр. наук. с.137-138.

мекунанд, ки инҳоянд: мушаххасӣ, фардӣ, динамизм, низомнокӣ ва мақсаднокӣ⁸⁸². Ҳатто С.В. Кузмин пешниҳод дорад, ки ҳадафи банақшагирӣ тартиб додани нақша аст⁸⁸³. Олимони дигар В.В. Кубанов, В.К. Толоконников дар банақшагирии тафтиши ҷиноят ба принципҳои илмӣ будан, саривақтӣ будан, воқеият ва динамизм таъйин мекунанд⁸⁸⁴. Р.С. Белкин низ қайд мекунад, ки "Ҳадафҳои банақшагирии тафтишӣ аз муайян кардани самт ва мундариҷаи фаъолияти муфаттиш дар ҳама марҳилаҳо, таъмини мақсаднокӣ, пуррагӣ, ҳолисона, ҳамаҷониба ва саривақти онҳо, қувва ва воситаҳо, сарфаи вақт ва истифодаи самараноки воситаҳо ва усулҳо барои кор бо далелҳо иборатанд"⁸⁸⁵. Ҳамин тариқ, ҳадафи банақшагирӣ таҳияи барномаи амал дар асоси аломатҳои ҳар як ҷиноят мебошад, ки гузаронидани самараноки амалҳои тафтишӣ ва дигар амалҳоро бо сарфи камтарини вақт ва кӯшиш барои ошкор, тафтиш ва истифодаи далелҳо барои равшан кардани ҳама ҳолатҳои ҷиноят таъмин менамояд.

Р.С. Белкин дуруст қайд мекунад, ки муфаттиш ё таҳқиқбаранда бояд дар ҷараёни мафкуравии худ шартҳои зеринро бояд ба назар гирад:

- 1) мавҷудияти маълумоти ибтидоӣ;
- 2) баҳодиҳии вазъияти тафтишӣ, ки дар вақти банақшагирӣ вуҷуд дорад ва таҳминҳои тағйироти ояндаи он дар натиҷаи амалҳои банақшагирифташуда;
- 3) баррасии имкониятҳо, воситаҳо ва усулҳои воқеӣ барои ноил шудан ба ҳадафи банақшагирифташуда⁸⁸⁶.

Ҳама ҳолатҳои дар боло овардашуда барои банақшагирии тафтиши ҷиноятҳо вобаста ба муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир низ муҳиманд.

Банақшагирии тафтиши ҷиноятҳо вобаста ба муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир бояд дар асоси марҳилаҳои тафтишот (марҳиллаҳои аввалин ва минбаъда) тартиб дода шавад. Марҳиллаҳои тафтиши ин гуруҳи парвандаҳо ба се давра тақсим мешаванд: ибтидоӣ, минбаъда ва ва ниҳой.

Банақшагирии ибтидоии тафтиши ин намуди ҷиноят пеш аз ҳама аз он вобаста аст, ки оё амалҳои ғайриқонунии марбут ба маводи мухаддир аз ҷониби шахс ё аъзои гуруҳи муташаккили ҷиноятӣ содир шудаанд.

Дар ҳолатҳое, ки парвандаи ҷиноятӣ барои яке аз амалҳои ғайриқонунии маводи мухаддир дар асоси ҷорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ оғоз карда мешавад, шахсияти ҷинояткор ва баъзе ҳолатҳои ҷинояти мушаххас аллакай муайян карда шудаанд. Дар ин ҳолат, яқинд таҳминҳои мушаххас метавонанд барои муайян кардани маълумоти ғумшуда дар бораи ҳолатҳои мушаххаси ҷиноят, инчунин равшан кардани баъзе далелҳо пешниҳод карда шаванд. Ин вазъияти тафтишӣ барои тафтишот мусоидтарин аст.

Хусусияти асосии банақшагирии тафтишӣ дар ин парванда дар он аст, ки он ба таъмини далелҳои бадастоварда барои пешгирӣ аз даст кашидани минбаъдаи ҷинояткор аз додани нишондоди худ нигаронида шудааст. Дар мавриди гузаронидани амалҳои мустақими тафтишӣ, ки метавонанд дар ин парванда анҷом дода шаванд, ҳангоми таҳқиқи вазъиятҳои маъмулии тафтишӣ, ки дар онҳо шахси гунаҳкор дастгир мешавад ва ба амалҳои ғайриқонунии худ иқрор мешавад, бояд диққат дод.

⁸⁸² Чистова Л.Е Особенности планирования расследования преступлений, связанных с наркотическими средствами, психотропными, сильнодействующими и ядовитыми веществами. // Вестник Московского университета МВД России № 1. – М., 2017 С. 113-118

⁸⁸³ Кузьмин С.В. Системность и целенаправленность как принципы планирования. - // Вестник криминалистики Выпуск 1 (13). М., 2005. С.78-81.; Криминалистика. Полный курс. Учебник для бакалавров. /М.,2016. Сер. 58. Бакалавр. Академический курс. 5-е изд. С. 283. и др.;

⁸⁸⁴ Кубанов В. В., Толоконников В. К. Принципы планирования расследования преступлений // Вестник СЮИ М.:2015 С. 53-57

⁸⁸⁵ Белкин Р.С. Курс криминалистики. Том второй. – М., 1997. С.376.

⁸⁸⁶ Ҳамон ҷо.

Пайдарпайии татбиқи онҳо, ки бар асоси раванди фикрронӣ асос ёфтааст, бояд дар нақша бо назардошти ҳамаи хусусиятҳои ин вазъият инъикос ёбад.

Дар чунин шароит, чорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ, ки дар нақшаи тафтишот дохил карда шудаанд, метавонанд бо мақсади ба даст овардани маълумоте, ки шахси гунаҳкорро тавсиф мекунад (робитаҳо, тарзи зиндагӣ, инчунин дигар эпизодҳои фаъолияти ҷиноятии онҳо ва муайян кардани дигар ҳолатҳои муҳим барои парванда), анҷом дода шаванд.

Ба андешаи В.С. Фоменко дар вазъиятҳои тафтишӣ, ки шахс бо гумони содир кардани ҷиноятҳои марбут ба муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир дастгир мешавад, муфаттиш ҳангоми расидан ба ҷои ҳодиса маводи тафтишиero меомӯзад, ки бояд инҳоро дар бар гиранд: а) маълумотномаи муоинаи маводи мухаддири мусодирашуда бо нишон додани номи маводи мухаддир ва вазни модда; б) протоколи мусодираи мавод, ки дар ҳузури шахсони ҳолис тартиб дода шудааст, бо нишон додани ҳатмии макони мушаххаси мусодира (чайбӯҳ, сумка) маводи мухаддир, тавсифи онҳо ва тавзеҳоти шахсе, ки аз ӯ мусодира карда шудааст; в) протоколи дастгиркунӣ бо тавсифи муфассали шароити дастгиркунии гумонбар⁸⁸⁷.

Олим Л.Е. Чистова бошад, доир ба ин масъалла пешниҳодҳои муҳолиф дорад⁸⁸⁸. Аввалан, ба назари ӯ чунин менамояд, ки чунин мавод бояд то ҳол дур аз ҷои ҳодиса тафтиш карда шаванд. Агар муфаттиш барои анҷом додани ин амали тафтишӣ омада бошад, он бояд фавран анҷом дода шавад, зеро далелҳои шайъӣ метавонанд аз сабаби баъзе омилҳо нобуд карда шаванд ё дастгиршуда бе интизори баррасии маводҳои бадастоварда аз ҷониби муфаттиш метавонад ба кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ муқовимат кунад ва фирор кунад. Дуюм, агар шахс танҳо дар ҷойи ҷиноят дастгир шуда бошад, пас чӣ гуна имконпазир аст, ки маълумотномаи таҳлили моддаи мусодирашуда аз ӯ аллакай дар дасти кормандони дастгиршуда бошад? Сеюм, агар муфаттиш пешакӣ медонист, ки дастгиркунӣ танҳо дар вақти содир кардани ҷиноят амалӣ шавад, ӯ бояд пеш аз анҷом додани он якҷоя бо кормандоне, ки ин маълумотро дар ихтиёр доштанд, таҳлил кунад, ки онҳо дар он лаҳза чӣ маълумоти мушаххас доштанд, оё дар он вақт дастгир кардани шахси мушаххас зарур буд? Оё аз маводи оперативӣ-ҷустуҷӯӣ бармеояд, ки шахсе, ки бояд дастгир мешуд, бо аъзои гурӯҳи муташаккили ҷиноятӣ алоқаманд аст. Зеро, чун қоида, ҳама амалҳои ғайриқонунӣ бо маводи мухаддир як занҷири ягонаи ҷиноятиро ташкил медиҳанд ва агар сабабе барои тахмин кардани ин далел вуҷуд дошта бошад, пас шояд зарур бошад, ки дастгир ба таъхир гузошта шавад ва дигар чорабиниҳои зарурии оперативӣ-ҷустуҷӯӣ анҷом дода шаванд ва ҳамаи аъзои ин гурӯҳи ҷиноятӣ муайян карда шаванд ва танҳо баъд аз он масъалаи дастгир бо иштироки минбаъдаи муфаттиш дар тафтиши мустақилонаи ҷиноятҳои мушаххас ҳал карда шавад.

Агар вазъияти тафтишотӣ чунин ба амал ояд, ки дастгиршуда гуноҳи худро дар содир кардани як ё якчанд амалҳои ғайриқонунӣ бо маводи мухаддир, рад кунад ва парванда нишон диҳад, ки ӯ ин амалҳоро танҳо содир кардааст, амалҳои минбаъдаи тафтишӣ бо тавачҷуҳ ба муайян кардани изҳо, ашё ва дигар далелҳое, ки дастгиршударо айбдор мекунанд, ба нақша гирифта мешаванд. Аз ин рӯ, ба воситаҳои техникӣ, ки метавонанд истифода шаванд, инчунин иштироки мутахассисони дахлдор диққати махсус дода мешавад.

Амали тафтишии банақшагирифташуда бо ҳамин ҳадаф анҷом дода мешавад. Аммо, онҳо инчунин метавонанд барои ҳалли мушкилоте, ки мо дар вазъияти мусоиди тафтишӣ баррасӣ кардем, равона карда шаванд.

⁸⁸⁷ Фоменко В.С. Расследование преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств: по материалам органов федеральной службы безопасности. – Дис. ... канд. юр. наук., М., 2007. С. 140.

⁸⁸⁸ Чистова Л.Е. Особенности планирования расследования преступлений, связанных с наркотическими средствами, психотропными, сильнодействующими и ядовитыми веществами. // Вестник Московского университета МВД России № 1. – М., 2017 С. 113-118

Дар вазъияти тафтишӣ, ки дар он дар бораи ҷинояткор маълумот вучуд надорад, масалан, дар тасарруфи воситаҳои нашъадор аз дорухонаҳо ва дигар биноҳо ё аз шахсоне, ки қонунан маводи мухаддир доранд; дар асоси маълумоти мавҷудаи амалиётӣ дар бораи истеҳсол, коркард ё тайёр кардани маводи мухаддир; фуруши ин маводи мухаддир ва моддаҳои тасарруфшуда ва ғайра, банақшагирӣ бар асоси тахминҳои мушаххас дар бораи шахсияти ҷинояткорон ва дигар ҳолатҳо сурат мегирад; усули содир кардани ин амалҳои ғайриқонунӣ, воситаҳо ё олотҳои истифодашуда, роҳҳои ба муомилот баровардан ва ғайра.

Хусусияти асосии банақшагирӣ дар ҳолатҳои пешниҳоди нақшаи амал мебошад, ки барои ёфтани манбаъҳои иттилоот дар бораи маълумоти гумшуда равона шудааст.

Ғайр аз ин, банақшагирӣ масалан, барои тасарруфи маводи мухаддир метавонад бар асоси тахминҳои зерин дар бораи шахсияти ҷинояткорон сурат гирад: шахсони тасарруфкарда ҳамчун истеъмолкунанда дар қайди муассисати табобатии бемориҳои нашъамандӣ ҳастанд ё не, агар нашуда бошанд оё мунтазам истеъмол мекунанд ё не; тасарруф аз ҷониби як шахс содир шудааст ё якчанд шахсон; агар дар макони тасарруфшудаи воситаи нашъадор аломати огоҳкунанда (сигнализатсия) бошад, ҷинояткорон дар бораи хомӯш кардани он огоҳанд; ҷинояткорон бо тартиби корӣ ва тартиби амниятии иншоот ошно ҳастанд; ҷинояткорон бо макони нигоҳдории маводи мухаддир ошно ҳастанд; ҷинояткорон барои ворид шудан ба анбори мушаххаси маводи мухаддир аз таҷҳизоти техникии мушаххас истифода кардаанд; ҷинояткорон дар истифодаи ин таҷҳизот ва ғайра маҳорат доранд.

Ҳангоми тафтиши тасарруфи маводи мухаддир аз аз ширкатҳои кимиёвӣ ва дорусозӣ яке аз хусусиятҳои асосии нақшаи тафтишот ин аст, ки муфаттиш бо раванди технологияи истеҳсоли маводи мухаддир, ҳуҷҷатҳои истеҳсолӣ, баррасии адабиёти илмӣ, ки усулҳои тасарруфро дар ин соҳаҳо тавсиф мекунанд, машварат бо мутахассисони дахлдор ва ғайра шинос шавад. Ғайр аз ин, банақшагирӣ дар чунин шароит барои анҷом додани амалҳои тафтишӣ барои муайян кардани усули тасарруф, намуди маводи мухаддири тасарруфшуда, давраи содиршавии ҷиноят, шахсоне, ки дар тасарруфи маводи мухаддир даст доранд, макони пинҳон кардани онҳо пеш аз фуруш, роҳҳои ба муомилот баровардан, дигар шарикон ва ғайра равона карда шудааст. Дар мавриди гузаронидани чорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ, мувофиқи нақша, онҳо бо мақсади омодакунии ғаврии шахсони манфиатдор барои тафтишот ва муайян кардани дигар ҳолатҳои марбут ба тафтиши ҷиноятӣ гузаронида мешаванд.

Вазъияти тафтишӣ, ки фуруши маводи мухаддирро тавассути интернет дар бар мегирад, вақте ки ҷинояткор номаълум аст, танҳо вақте ба миён меояд, ки парвандаи ҷиноятӣ дар асоси маводи оперативӣ-ҷустуҷӯӣ оғоз карда шавад. Аз ин рӯ, муфаттиш дар бораи баъзе ҳолатҳои ин амали ғайриқонунӣ маълумоти ибтидоӣ дорад. Дар ин ҳолат, вазифаи муфаттиш ё таҳқиқбаранда муайян кардани ҳамаи муомилоткунандагон ва равшан кардани нақши ҳар яки онҳо, роҳҳои, ки онҳо маводи мухаддирро ба даст меоранд, ҳама роҳҳои муомилоти ғайриқонунӣ, маконҳои пинҳонкунӣ, шахсоне, ки ин маводи мухаддирро меҳаранд, усули пардохт ва дигар амалҳои ғайриқонунии ҷинояткорон мебошад. Ҳангоми банақшагирии тафтишӣ тартиби анҷом додани амалҳои тафтишӣ ва чорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ бо назардошти хусусиятҳои ҳар як парвандаи мушаххас ба назар гирифта мешавад.

Маълумоте, ки дар натиҷаи амалҳои тафтишӣ ва чорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ошкор карда шудааст, метавонад ба муфаттиш имкон диҳад, ки камбудихоро дар тафтиши ин ҷиноят ислоҳ кунад ва ҳама ҳолатҳои содиршавии онро, аз ҷумла ҳамаи шарикон, роҳҳои таъминкунӣ ва паҳнкунии маводи мухаддирро муайян кунад ва бо ин васила тафтишро ҳарчи зудтар ба анҷом расонад. Баръакс, ин метавонад нишон диҳад, ки ин амали ғайриқонунӣ бо маводи мухаддир як ҳалқа (занҷир)-и ҷинояткорона мебошад. Дар чунин ҳолатҳо, ислоҳи нақша метавонад ба тахминҳои нав, баъзан ҳатто

тахминҳои мушаххас, дар бораи эпизодҳои нави амалҳои ҷинояткорона ва иштирокчиёни нави ҷиноят оварда расонад. Дар мавриди банақшагирии тафтиши ҷиноятҳо бо маводи муҳаддир, ки аз ҷониби аъзои гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ содир шудаанд, раванди мушаххаси тафаккурӣ метавонад бошад.

Дар ҳолатҳое, ки парвандаи ҷиноятӣ дар натиҷаи як ҳамкориҳои оперативӣ-тактикӣ, ки дастгиркунии ҷинояткоронро дар бар мегирад, оғоз карда мешавад, банақшагирӣ бояд инчунин амалҳои омодагӣ барои татбиқи онро дар бар гирад. Азбаски муфаттиш дар ин парванда кори худро аз лаҳзаи дастгир кардан оғоз мекунад ва ҳамаи амалҳои омодагӣ аз ҷониби воҳидҳои оперативӣ анҷом дода мешаванд, ду намуди нақшаро тартиб додан мумкин аст: яке барои ташкили дастгиркунӣ ва дигаре аз оғози тафтишот. Аммо, дар ҳама ҳолатҳо, муфаттиш бояд дар банақшагирии амалҳои дарпешистода иштирок кунад, то натиҷаҳои амалҳои анҷомдодашуда аз ҷониби кормандони оперативӣ-ҷустуҷуй минбаъд арзиши исботӣ дошта бошанд.

Дар ин мабдаъ олим А.С. Князков мегуяд, ки ҳамкориҳои мустақили пайвастаи муфаттиш бо кормандони воҳидҳои оперативӣ-ҷустуҷуй бояд ҳар чи қадар ҷоннок карда шавад⁸⁸⁹.

Бешубҳа, амалҳои тафтишӣ дар гузаронидани амалиёти тактикӣ нақши асосӣ ва калидӣ доранд, зеро маҳз дар рафти гузаронидани онҳо далелҳои шайъӣ ба даст оварда мешаванд ва натиҷаҳои амалҳои тафтишӣ арзиши далелӣ доранд. Аммо барои самаранок будани ҳар як амали тафтишӣ, аз ҷумла амалҳои дар доираи амалиёти тактикӣ гузаронидашуда, омодагӣ ба он бояд аҳамияти аввалиндараҷа дошта бошад. Муваффақияти амали тафтишӣ аз дақиқии амалҳои анҷомдодашуда дар марҳилаи омодагӣ вобаста аст. Ин махсусан барои ҷунин амали мураккабе ба монанди дастгир кардани ҷинояткори бо роҳи ҷиноят дуруст аст. Ҷинояткорон барои муомилот бо маводи муҳаддир бодикқат омодагӣ мебинанд. Онҳо маконро интихоб мекунад, ки муомилот дар он сурат мегирад. Одатан, ин маконҳо аз ҳама тараф намоёнанд. Онҳо тавре интихоб карда мешаванд, ки аввалан, фурӯшанда ҳангоми наздик шудан ба нуқтаи ибтидоӣ итминон дошта бошад, ки онҳо дар хатар нестанд, онҳоро пайгирӣ намекунад ва интиқоли маводи муҳаддир метавонад беҳатар анҷом дода шавад. Дуюм, амалҳои фурӯшандаро шарикони ӯ мушоҳида карда метавонанд. Агар онҳо ягон шахси номатлубро мушоҳида кунанд ё гумон кунанд, ки ягон чизи нодуруст аст, фавран ба фурӯшанда хабар медиҳанд ва муомилот қатъ карда мешавад: фурӯшанда ё ба харидор муроҷиат намекунад ё ашро партофта меравад. Ё фурӯшанда инчунин метавонад ҷойҳои серодамро интихоб кунад, то пас аз анҷом додани муомилоти ғайриқонунӣ зуд ба байни мардум нопадид шавад. Дар ин ҳолат, инчунин зарур аст, ки ҳама амалҳои имконпазири кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқро бодикқат баррасӣ кунем, то дастгиркунии муваффақона таъмин карда шавад.

Аз ин рӯ, омодагӣ ба амалиёти тактикӣ сазовори равиши хеле ҷиддӣ аст. Тавре ки А.В. Киселев қайд мекунад, амалҳои омодаги мутлақанд ва онҳо асоси комплекси тактикӣ-криминалистӣ мебошанд. Ба фикри мо ин каме хато аст. Зеро асос амали тафтишӣ аст, ки метавонад миқдори бештари маълумоти далелӣ диҳад. Аммо, чун қоида, ҳангоми гузаронидани амалиёти тактикӣ на танҳо як амали мушаххаси тафтишӣ, балки маҷмӯи онҳо ба нақша гирифта мешавад, зеро натиҷаҳои яке аз онҳо ногузир амалҳои дигари тафтишии марбут ба онро талаб мекунад. Дар мавриди банақшагирии фаврии дастгир кардани шахсе, ки барои содир кардани амалҳои ғайриқонунӣ бо маводи муҳаддир ба ҷавобгарӣ кашида шудааст, омилҳои зерин бояд ба назар гирифта шаванд:

1. Тахмини роҳҳои эҳтимолии муборизаи гумонбарони муомилоти маводи муҳаддир, аз ҷумла истифодаи силоҳ, бояд пешниҳод карда шавад.

⁸⁸⁹ Князков А.С. Системность как атрибут тактико-криминалистической операции. // Библиотека криминалиста. Научный журнал. № 4 (9), 2013. С.256.

2. Зарур аст, ки тарзҳои эҳтимолии рафтори ҷинояткорон ҳангоми дастгир кардан, ки барои нобуд кардани маводи мухаддир нигаронида шудаанд, муайян карда шаванд ва чораҳои барои мубориза ба чунин амалҳо муайян карда шаванд.

3. Зарур аст, ки роҳҳои эҳтимолии фирори ҷинояткорон аз ҷои дастгирнамоӣ муайян карда шаванд ва чораҳои барои бастанӣ ин роҳҳо таҳия карда шаванд.

4. Тахмин кардани омилҳои эҳтимолие, ки метавонанд ба таври ғайриҷашмдошт ба дастгиркунии муваффақ ҳалал расонанд, зарур аст. Ғайр аз ин, тахмин кардани омилҳои номусоидтарин, ки метавонанд ба дастгирнамоӣ ҳалал расонанд, бояд пешниҳод карда шавад. Чунин омилҳо, масалан, дар ҷои дастгирнамоӣ пайдо шудани на танҳо як ё ду гумонбар, ки дастгиркуниашон ба нақша гирифта шуда буд, балки як гурӯҳе, ки амалҳои ин афродро фаро мегирад, дар ҷои дастгиркунии пешбинишуда пайдо шудани ғайриҷашмдошти роҳгузарони тасодуфӣ дар ҷои дастгиркунии пешбинишуда мебошанд.

5. Ғайр аз ин, зарур аст, ки дар сурати дастгиркунии номуваффақ, тахмин кардани рафти амал зарур аст.⁸⁹⁰

Бар асоси ин шартҳо, воҳидҳои амалиёти ҷойгиркунии кормандони худ ва ҳамроҳсозии амалҳои худро ба нақша мегиранд. Муфаттиш ба фаъолияти онҳо дахлат намекунад, аммо метавонад тавсияҳои тактикӣ диҳад, зеро ӯ бояд аз рӯи натиҷаҳои бадастомада амал кунад.

Яке аз ҷанбаҳои муҳими амалиёти тактикӣ, ки ҳангоми банақшагирии он низ бояд бодикҷат ба назар гирифта шавад, лаҳзаи дастгиркунии ҷинояткорон мебошад. Дар ин дар ин асно Е.А. Пидусов қайд мекунад, ки маъқул аст, ки ҳам муомилоткунанда ва ҳам харидори маводи мухаддирро на дар лаҳзаи фурӯш, балки пас аз муддати кӯтоҳе, ки харидор маводи мухаддирро гирифта, муомиларо бо он гузоштааст ва фурӯшанда пулро қабул карда, онро барои нигоҳдорӣ пинҳон кардааст, дастгир кунанд⁸⁹¹. Аммо, муҳимтаринаш ин аст, ки ин лаҳзаро набояд аз даст дод. Барои равшанӣ ва аз ҳама муҳимтар, исботи гуноҳи онҳое, ки дар муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир дастгир шудаанд, раванди интиқол ва гирифтани ин моддаҳо бояд дар видео сабт карда шавад, ки бояд ҳангоми банақшагирии амалиёти тактикӣ низ ба назар гирифта шаванд.

Банақшагирии тафтиши ҷиноятҳо дар ҳолатҳое, ки ҷинояткор барои як ё якчанд амали ғайриқонунӣ бо маводи мухаддир дастгир шудааст ва иштироки ӯро дар ҷинояткории муташаккил рад намекунад, инчунин андешаҳои хоси худро дорад. Дар ин ҳолат, афзалият ба анҷом додани амалҳои тафтишӣ дода мешавад, ки иштироки дастгиршудагонро дар як гуруҳи мушаххаси ҷиноятӣ тасдиқ мекунанд. Мо дар боло номгӯи чунин амалҳои тафтиширо вобаста ба ин вазъияти тафтишӣ баррасӣ кардем.

Аммо бо назардошти ҳолатҳои мушаххас, амалҳои дигар метавонанд ба нақша гирифта шаванд. Азбаски гумонбар одатан баъдан дархости созишномаи пеш аз муурофиаро пешниҳод мекунад ва ба муфаттиш маълумотро дар бораи шарикони худ медиҳад, амалҳои тафтишӣ ва чорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ бояд ба нақша гирифта шаванд, то маълумотро дар бораи ҳама гуна фаъолияти ҷиноятӣ, ки метавонанд далелҳои шайъӣ бошанд, дастгир кунанд ва дигар ҳолатҳои парвандаи ҷиноятиро равшан кунанд. Дар вазъияти тафтишӣ, ки дастгиршуда даст доштанаширо дар ҷинояткории муташаккил рад мекунад, банақшагирӣ бояд гирифтани маълумотро, ки нишондоди онҳоро рад мекунад, таъмин намояд. Таваҷҷӯҳи махсус ба амалҳои тафтишӣ, ки барои гирифтани маълумот дар бораи шахсияти дастгиршуда ва робитаҳои ӯ, тасдиқи маълумоти дар нишондоди онҳо мавҷудбуда ва муайян кардани дигар далелҳои марбут ба парвандаи тафтишотӣ равона шудаанд, равона карда мешавад.

⁸⁹⁰ Пидусов Е.А. Задержание подозреваемого в незаконном обороте наркотиков. – М.: Юрлитинформ., 2007. С.101-102.

⁸⁹¹ Ҳамон ҷо.

Бар асоси маълумоти дастрас дар марҳилаи мушаххаси тафтишот, як тахмини умумӣ дар бораи таркиби гуруҳи муташаккили ҷиноятӣ ва ҳодисаҳои амалҳои ғайриқонунии марбут ба маводи муҳаддир пешниҳод карда мешавад.

Ҳангоме ки маълумот пас аз амали тафтишӣ ва ҷорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ дастрас мешавад, метавон тахминҳои мушаххасро дар бораи муносибатҳои байни аъзои гуруҳи муташаккили ҷиноятӣ, роҳҳои ба даст овардани маводи муҳаддир таҳия кард. Илова бар ин, тавре ки В.В. Романюк қайд кардааст, метавон тахминҳои маъмулиро дар бораи ташкилкунанда ва (ё) роҳбарони гуруҳи муташаккили ҷиноятӣ пешниҳод кард (иштироки шахсони алоҳида дар гуруҳи муташаккили ҷиноятӣ; мақсали ҷинояткорон; пул ва молу мулки бо роҳи ҷиноят ба даст овардашуда ва ғайра)⁸⁹².

Дар айни замон, ҷорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ бояд амалҳои ҷӯеро, ки барои анҷом додани онҳо дар асоси ин маълумот ба нақша гирифта шудаанд, дастгирӣ кунанд.

Ҳамин тариқ, банақшагирӣ кори ҷамоҳангшударо дар самти интиҳобшудаи тафтиши ҷиноятҳои марбут ба муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир, инчунин равшан кардани ҳама ҳолатҳои зарурӣ барои муқаррар кардани ҳақиқат дар парванда таъмин мекунад.

Адабиёт:

1. Криминалистика. Полный курс. Учебник для бакалавров. / М., 2016. Сер. 58. Бакалавр. Академический курс. 5-е изд. С. 280.
2. Фоменко В.С. Расследование преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств: по материалам органов федеральной службы безопасности. – М., 2007. Дис. ... канд. юр. наук. с.137-138.
3. Кузьмин С.В. Системность и целенаправленность как принципы планирования. - // Вестник криминалистики Выпуск 1 (13). М., 2005. С.78-81.
4. Белкин Р.С. Курс криминалистики. Том второй. – М., 1997 – 746 с.
5. Криминалистическая методика для дознавателей. Учебник. – М., 2016. Сер: Специалист. (1-е изд). С. 29-37.
6. Гогов Р.А. Методика расследования преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств, совершаемых организованными группами. – Дис. ... канд. юр. наук. М., 2010. 212 с.
7. Фоменко В.С. Расследование преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств: по материалам органов федеральной службы безопасности. – Дис. ... канд. юр. наук. М., 2007. – 196 с.
8. Князьков А.С. Системность как атрибут тактико-криминалистической операции. // Библиотека криминалиста. Научный журнал. № 4 (9), 2013. С.252-264.
9. Киселев А.В. Первоначальный этап осмотра места происшествия как ядро тактической операции при расследовании преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств. // Актуальные проблемы российского права. 2007. № 2. С. 461-467.
10. Пидусов Е.А. Задержание подозреваемого в незаконном обороте наркотиков. – М.: Юрлитинформ., 2007. – С.101-102.
11. Романюк В.В. Расследование организованного преступного сообщества (преступной организации): криминалистические и уголовно-процессуальные аспекты. – Дис. ... канд. юр. наук. М., 2006. – С. 13.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба ҷоп тавсия шуд: 26.06.2026

⁸⁹² Романюк В.В. Расследование организованного преступного сообщества (преступной организации): криминалистические и уголовно-процессуальные аспекты. – Дис. ... канд. юр. наук. М., 2006. С. 13.

АСОСҶОИ ИЛМӢ-МЕТОДОЛОГИИ АЗНАЗАРГУЗАРОНИИ ҶОӢИ ҲОДИСА ДАР ИЛМИ КРИМИНАЛИСТИКА ВА НАҚШИ ОН ДАР ТАЪМИНИ САМАРАНОКИИ ТАҒТИШИ ҶИНОЯТ

Файзуллозода Айнулло Қудратулло,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, ассистенти кафедраи
криминалистика ва ғаёлияти экспертизаи
судӣ
Тел.: +992 988564655
Email: aynullo.f@gmail.com

Ихтисоси илмӣ: 5.5.12. Криминалистика; ғаёлияти судӣ-экспертӣ; ғаёлияти
оперативӣ-чустучӯӣ

Муқарриз: Назаров А.Қ., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Аннотатсия: Мақола ба таҳлили асосҳои илмӣ-методологии азназаргузаронии ҷойи ҳодиса дар илми криминалистика ва нақши он дар баланд бардоштани самаранокии тағтиши ҷиноят баҳшида шудааст. Дар таҳқиқот аҳамияти таъминоти илмӣ, техникӣ ва методологии раванди азназаргузаронӣ, истифодаи усулҳо ва воситаҳои муосири криминалистӣ, инчунин таъсири онҳо ба ҷамъоварӣ, сабт ва таҳлили далелҳои шайъӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф вазифаҳои асосии илми криминалистика, самтҳои рушди техника, тактика ва методикаи криминалистӣ, инчунин нақши таҷрибаи пешқадам ва таҳқиқоти илмиро дар такмили ғаёлияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ таҳлил менамояд. Хулоса карда мешавад, ки ҳамгироии назария ва амалия дар раванди азназаргузаронии ҷойи ҳодиса омили муҳими таъмини эътимоднокии ва самаранокии тағтиши ҷиноят мебошад.

Калидвожаҳо: криминалистика, азназаргузаронии ҷойи ҳодиса, таъминоти илмӣ-методологӣ, далелҳои шайъӣ, техникаи криминалистӣ, тактикаи криминалистӣ, методикаи тағтишот, тағтиши ҷиноят, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, ғаёлияти тағтишотӣ.

НАУЧНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОСМОТРА МЕСТА ПРОИСШЕСТВИЯ В КРИМИНАЛИСТИКЕ И ЕЕ РОЛЬ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Файзуллозода Айнулло Қудратулло,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, ассистент кафедры
криминалистики судебно экспертной
деятельности
Тел.: +992 988564655
Email: aynullo.f@gmail.com

Научная специальность: 5.5.12. Криминалистика; судебно-экспертная
деятельность, оперативно-розыскная деятельность

Рецензент: Назаров А.К., доктор юридических наук, профессор

Аннотация: Статья посвящена анализу научно-методологических основ осмотра места происшествия в криминалистике и его роли в обеспечении эффективности расследования преступлений. В исследовании рассматриваются значение научного, технического и методического обеспечения процесса осмотра, применение современных криминалистических методов и средств, а также их влияние на сбор, фиксацию и исследование вещественных доказательств. Автор анализирует основные задачи

криминалистики, направления развития криминалистической техники, тактики и методики, а также роль передового опыта и научных исследований в совершенствовании деятельности правоохранительных органов. Делается вывод о том, что интеграция теории и практики в процессе осмотра места происшествия является важным условием обеспечения достоверности и эффективности расследования преступлений.

Ключевые слова: криминалистика, осмотр места происшествия, научно-методологическое обеспечение, вещественные доказательства, криминалистическая техника, криминалистическая тактика, методика расследования, расследование преступлений, правоохранительные органы, следственная деятельность.

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF CRIME SCENE EXAMINATION IN FORENSIC SCIENCE AND ITS ROLE IN ENSURING THE EFFECTIVENESS OF CRIME INVESTIGATION

Faizullozoda Ainullo Kudratullo,

Tajik national university, faculty of law, assistant of the department of criminalistics and forensic expertise

Tel.: +992 988564655

Email: aynullo.f@gmail.com

Scientific Specialty: 5.5.12. Forensic science; forensic activities, operational-investigative activities

Reviewer: Nazarov A.Q., doctor of legal sciences, professor

Abstract: The article is devoted to the analysis of the scientific and methodological foundations of crime scene examination in forensic science and its role in ensuring the effectiveness of criminal investigation. The study examines the importance of scientific, technical, and methodological support of the examination process, the application of modern forensic methods and tools, and their impact on the collection, recording, and analysis of physical evidence. The author analyzes the main tasks of forensic science, the development of forensic techniques, tactics, and methodologies, as well as the role of advanced practice and scientific research in improving law enforcement activities. It is concluded that the integration of theory and practice in crime scene examination is an essential factor in ensuring the reliability and effectiveness of criminal investigations.

Keywords: forensic science, crime scene examination, scientific and methodological support, physical evidence, forensic techniques, forensic tactics, investigation methodology, criminal investigation, law enforcement agencies, investigative activity.

Дар шароити муосири рушди илми криминалистика ва такмили фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ масъалаи азназаргузаронии ҷойи ҳодиса ҳамчун яке аз манбаъҳои асосии дарёфт ва таҳлили далелҳои шайъӣ аҳамияти махсус пайдо намудааст. Ин марҳилаи таҳқиқот на танҳо барои ошкорсозии ҳолатҳои воқеии ҷиноят, балки барои муайян намудани механизми содиршавӣ, иштирокчиёни он ва дигар ҳолатҳои муҳим нақши ҳалкунанда мебозад.

Самаранокии азназаргузаронии ҷойи ҳодиса ба сатҳи таъминоти илмӣ ва методологӣ он вобастагии зич дорад. Истифодаи усулҳои муосири криминалистӣ, воситаҳои техникӣ ва тавсияҳои асосноки илмӣ имкон медиҳад, ки далелҳо бо дақиқӣ ҷамъоварӣ ва ҳифз гардида, ҳатогҳои эҳтимолӣ дар ҷараёни тафтишот пешгирӣ шаванд⁸⁹³.

⁸⁹³ Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. М., 2002. С. 21–22.

Дар ин замина, таҳкими асосҳои назариявӣ ва такмили ҷанбаҳои амалӣ дар раванди азназаргузаронии ҷойи ҳодиса яке аз самтҳои муҳими рушди илми криминалистика ба шумор меравад. Ҳадафи ин таҳқиқот баррасӣ ва таҳлили нақши таъминоти илмӣ-методологӣ дар баланд бардоштани самаранокии ин раванд ва муайян намудани роҳҳои такмили минбаъдаи он мебошад. Азназаргузаронии ҷойи ҳодиса яке аз муҳимтарин марҳилаҳои таҳқиқоти криминалистӣ ва судӣ мебошад, ки мақсади он нигоҳ доштани далелҳо, муайян кардани тартиби ҳодиса ва ҷамъоварии маълумоти дақиқ барои таҳлил мебошад. Таъмини илмӣ ва методологӣ дар ин раванд нақши ҳалкунанда дорад, зеро ҳар гуна хато ё номуайянии метавонад ба натиҷаҳои таҳқиқ таъсири манфӣ расонад.

Таъмини илмӣ ва методологӣ азназаргузаронӣ имкон медиҳад, ки таҳқиқот бо асоснокӣ баланд ва бо назардошти стандартҳои байналмилалӣ анҷом дода шавад. Ин ба мақоми тафтишӣ кӯмак мекунад, ки далелҳо бо эътимод ва бо исботи илмӣ пешниҳод гарданд.

Дар маҷмӯъ, муттаҳид кардани принципҳои илмӣ ва методологӣ дар азназаргузаронии ҷойи ҳодиса на танҳо сифати таҳқиқотро баланд мебардорад, балки имкони гирифтани натиҷаҳои дуруст ва эътимоднокро низ таъмин мекунад.

Вазифаи илми криминалистика вобаста ба таъминоти илмию – методологӣ раванди азназаргузаронии ҷойи ҳодиса аз маҳакҳои зерин иборат мебошад⁸⁹⁴:

1. Муайянсозӣ, ҷамъбастан ва паҳн намудани таҷрибаи пешқадами татбиқи усулҳо, тавсияҳо ва воситаҳои таъмини криминалистии раванди ошкор ва тафтиши ҷиноятҳо. Ин амал ба самаранокии фаъолияти муфаттишон дар сатҳи амалӣ мусоидат мекунад ва имкони истифодаи таҷрибаи муассирро фароҳам месозад.

2. Роҳандозии дархостҳо чиҳати гузаронидани таҳқиқоти илмӣ бо мақсади таҳия ва такмил додани усулу воситаҳо ва тавсияҳои мавҷудаи криминалистӣ. Тавассути ин имкони мутобиқсозии таҷҳизот ва усулҳои нав вобаста ба талаботи даврони муосир ба миён меояд.

3. Коркард ва ирсоли пешниҳодҳо ба мақомот оид ба беҳтар намудани ёрии криминалистӣ дар самти мубориза бо ҷинояткорӣ. Ин иқдомҳо ба таҳкими асосҳои ҳуқуқӣ ва баланд бардоштани сифати ёрии амалӣ равона шудаанд.

4. Таҳияи ва таҳлилҳои амалии истифодаи усулҳо, омода кардани тавсияҳои методӣ, инчунин ташкил ва баргузории семинарҳо ва конфронсҳои илмӣ-амалӣ. Ҳадафи ин фаъолият такмили дараҷаи касбияти кормандон ва мубодилаи таҷрибаи муфид дар сатҳи илмӣ ва амалӣ мебошад.

Ташаккули усулу тавсияҳо ва воситаҳои сабт, дарёфт, таҳқиқ ва татбиқи маълумоте, ки хусусияти исботнамоиро доранд, инчунин фароҳам овардани шароити зарурӣ барои омӯзиши амалии ҷойи содиршавии ҷиноят бо мақсади таҳияи тавсияҳои илмӣ ва методӣ, яке аз самтҳои муҳим дар тафтиши парванда ба шумор меравад.

Мазмуни мафҳуми таъминоти илмӣ ва методологӣ танҳо бо таҳияи маводи илмӣ дахлдор бозгӯӣ нашуда, ба фаъолияти тафтишӣ, судӣ, экспертизу оперативӣ пешниҳод сохтани он муҳим ба шумор меравад. Ин раванд бо низоми мураккаби марҳилавӣ хос буда, тамоми ҷараёни таҳия, татбиқ ва такмили тавсияҳои илмӣ олимонро фаро мегирад. Ба таври умумӣ онро чунин метавон тасниф кард:

– аз ҷониби олимони криминалистон омӯзиши талаботи кормандони мақомоти хифзи ҳуқуқ, ки пайваста бар зидди ҷинояткорӣ фаъолият мекунанд;

– муайян сохтан ва таҳлили назариявии мушкilotе, ки ба коркарди илмӣ ва методологӣ эҳтиёҷ дошта, барои қонеъ гардонидани талаботи мавҷуда равона мегардад.⁸⁹⁵

⁸⁹⁴ Дворкин А.И. Осмотр места происшествия. Практическое пособие — М.: Юристъ, 2000. — 336 с

⁸⁹⁵ Пинчук Л.В. К вопросу о понятии осмотра места происшествия // Вестник Московского университета МВД России. - 2018. - С. 227-231.

- мурааттаб сохтани мақсад ва вазифаҳои он, инчунин муайян кардани роҳҳо, восита ва усулҳои ноил шудан ба онҳо;
- омӯхтан ва ҷамъбааст намудани таҷрибаи пешқадам ва камбудии хоси амалии азназаргузаронии ҷойи ҳодиса тавассути воситаҳо ва усулҳои криминалистӣ;
- муайян кардани аломатҳои аз ҷиҳати судӣ муҳими ҷиноятҳо дар марҳилаи кунунии рушди ҷомеа;
- омӯхтани дастовардҳои навини пешрафти илму техника бо мақсади муайян намудани имконияти мутобиксозии онҳо дар қорҳои амалии криминалистӣ;
- таҳия ва санҷиши намунаҳои таҷрибавии воситаҳо, таҷҳизот, усул, мавод, технологияҳо ва такмил додани онҳо бо дарназардошти натиҷаҳои озмоишӣ;
- таҳияи намунаҳои такмилёфта ва роҳандозии онҳо дар амалии криминалистӣ;
- таъмини сохторҳои амалии дахлдор бо маводи зарурӣ, таҳияи дастурамал оид ба истифодаи онҳо;
- машварат ва маслиҳати методологӣ иштирокчиёни амали тафтишӣ;
- омӯхтани таҷриба ва истифодаи самараноки онҳо бо мақсади такмили минбаъда;
- такмили таҳқиқотҳое, ки дар амалия ҷорӣ гардидаанд ва таъмини кормандони соҳа бо маводи навин ва шаклҳои такмилёфтаи усулҳои криминалистӣ.

Тасаввуроти умумӣ дар бораи анвои маҳсули илмӣ криминалистон тавассути низоми илмӣ криминалистӣ бозгӯӣ шуда, он аз чор қисм иборат аст: назария ва методологияи криминалистӣ; техникаи криминалистӣ; усули криминалистӣ; методи криминалистӣ.

Қисми аввал – назария ва методологияи криминалистӣ унсурҳои зеринро дар бар мегирад: забони илм, назарияҳои умумӣ ва хусусии криминалистӣ, таълим, хусусиятҳо, таснифот ва дигар навъҳои маҳсули дорони хусусиятҳои назариявӣ. Натиҷаҳои чуин таҳқиқот барои рушди илми криминалистика аҳамияти калидӣ дошта, ҷанбаи амалии онҳо заминаи назариявии фаъолияти амалии таҳқиқотро ташкил медиҳанд.

Моделҳои мантиқӣ ва иттилоотии фаъолияти ҷустуҷӯи маърифатӣ (умумӣ, гуногун ва вобаста ба вазъият), мафҳум, принцип, усулҳо ва ғайра, ки дар доираи назарияи криминалистика таҳия гардида, хосияти умумӣ доранд ва барои кормандони бахши амалӣ маълумоти зарурӣро дар бораи моҳият, мазмун ва хусусиятҳои ин навъи фаъолият фароҳам меоранд.

Дар асоси ҷунин донишу маълумот мутахассисони бахши амалӣ метавонанд фаъолияти худро муназзам ва самаранок ба роҳ монанд, ки бе огоҳӣ аз принципҳо ва қоидаҳои умумӣ ҳалли масъалаҳои дорони хусусияти инфиродӣ то андозае имконпазир мебошад.

Таҳқиқотҳое, ки хусусияти сирф амалӣ доранд, дар се самти асосӣ анҷом дода мешаванд. Яке аз онҳо самти таҷриба-криминалистӣ мебошад, ки ба таҳияи василаҳои техникаи криминалистӣ (таҷҳизоту асбобҳо, таҷҳизоти ёрирасон, маводҳо ва ғ.) равона шудааст.

Баъзе аз ин воситаҳо барои ҳалли масъалаҳои ҷустуҷӯи истифода мешаванд (асбобҳои тӯршакл, асбобҳои пармашакл, дастгоҳҳо барои кофтани металлҳо ва дигар таҷҳизот), гурӯҳи дигар барои сабт ва бақайдгирии ҷараёни амалҳои тафтишӣ ва дигар амалҳо, инчунин кашфи ашёҳо, бастабандӣ ва интиқоли онҳо пешбинӣ шудаанд (масалан, таҷҳизоти аксбардорӣ ва сабти видеоӣ, хоқаҳои махсус, дактилоплёнкахо ва ғайра), гурӯҳи сеюм бошад, барои омӯзиш ва таҳқиқи таҷҳизоти асбобҳои истифода мешаванд.

Ин раванди ҳуқуқӣ диққати олимони соҳаро ба худ ҷалб намудааст. Ҷунончи, Р.С. Белкин қайд менамояд: «Забони илми криминалистӣ системаи мафҳумҳои умумӣ ва мушаххасест, ки бо таърифу аломатҳо ва истилоҳот ифода ёфтаанд»⁸⁹⁶. Бо гузашти вақт

⁸⁹⁶ Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия. М., 1997. С. 170.

низомии хоси консептуалӣ ва истилоҳоти криминалистика мунтазам инкишоф меёбад; Дар баробари ташаккули шакливу маъноии мафҳумҳои мавҷуда тавзеҳот ва тақмили онҳо ба миён омада, таърифҳои нав мавриди истифода қарор мегиранд.⁸⁹⁷ Донишмандони забони мафҳуми криминалистӣ шартӣ асосии табодули афкор ва тавофуқ дар ҷомеаи илмӣ буда, дар ин замина мубодилаи пурмаҳсули афкор боиси дастовардҳои илмӣ шуда, дар амалияи мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва раванди таълим самаранок татбиқ намудани коркардҳои онҳо амалӣ мегардад.

Самти тактикӣ-криминалистии таҳқиқот асосан ба таҳияи усулҳои омодагӣ ва гузаронидани навъҳои алоҳидаи амалиёти тафтишӣ ва дигар амалҳо (мушоҳида, пурсиши шаҳрвандон, бозпурсӣ, кофтуков, азназаргузаронии амали тафтишотӣ ва ғайра) равона карда шудааст.

Таҳқиқоти методӣ ва криминалистӣ бо мақсади таҳияи навъҳои гуногуни тавсияҳои методӣ барои ҳалли дара ва хусусиятҳои гуногуни вазифаҳои ҷустуҷӯӣ ва маърифатӣ гузаронида мешавад.

Усулҳои криминалистиро метавон ба ду гурӯҳ тақсим кард: усулҳои тактикӣ; усулҳои дорои хусусиятҳои стратегӣ.

Ба гурӯҳи якум, пеш аз ҳама, тавсияҳои методӣ шомил мешаванд, ки ба ҳалли масъалаҳои инфиродӣ дар раванди омодаسازی ва татбиқи амалҳои алоҳидаи тафтишӣ, экспертизавӣ ва дигар амалиётҳо равона шудаанд (масалан, усулҳои тайёр намудан, нест кардан ва ҳифзи изи пой дар навъҳои гуногуни ҳок).

Ба гурӯҳи дуюм метавон тавсияҳои методиро дохил намуд, ки онҳо ба чараёни омодагӣ ва татбиқи амалҳои алоҳидаи оперативӣ-ҷустуҷӯӣ, тафтишӣ ва дигар амалҳои ин самт марбутанд (масалан, усулҳои омода кардани ҳуҷҷатҳои муайянкунандаи шахсият, инчунин тайёр кардани аксҳои шахсони боздоштшуда ва маҳкумшуда бо мақсади сабти ҷиноят, кофтукови имконпазири эҳтимолӣ ва муайян намудани шахсият).

Гурӯҳи дуюми усулҳои криминалистӣ барои истифодаи тавсияҳои дар онҳо ҷойдошта ҳангоми ҳалли масъалаҳои ин ё он намуди фаъолияти ҷустуҷӯӣ ва маърифатӣ пешбинӣ шудааст. Қисме аз ин усул бо мақсади расондани ёрӣ ба кормандони бахши амалӣ дар ҳалли масъалаҳои дахлдори соҳа роҳандозӣ карда шудааст. Ба он метавон усули муайян кардани шахсияти ҷасад, роҳҳои ҷустуҷӯи молу мулкӣ дуздидашуда ва методологияи тафтиши алибии ҷинояткорро (исботи дар ҷойи ҳодиса набудани ӯ ҳангоми содиршавии ҷиноят) роҳандозӣ намуд¹.

Асосан, усулҳои дар ин раванд татбиқшаванда ба тарзи омода кардан ва гузаронидани амалиёти дахлдори оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ва тафтишотии дар заминаи маҷмуи амалиётҳои гузаронидашуда нигаронида мешавад. Ҳамзамон, криминалистон усулҳои ҳалли ҳамаҷонибаи вазифаҳои гуногуни фаъолияти тафтишотӣ-маърифатиро дар як вақт ва ё чандин маротиба он коркард менамоянд.

Дар ин самт кормандони соҳаи ҳуқуқи ватанӣ ба як қатор дастовардҳо ноил гардидаанд, ки вобаста ба навъҳои алоҳидаи ҷиноятҳо унсурҳои таснифи ҷиноятию ҳуқуқи ҷиноятҳо сурат мегиранд.

Дар баробари ин, ду-се даҳсолаи охир криминалистон ба истифодаи васеи усулҳои нав шуруъ карданд ва усулҳои тафтишот ҳоло ба таснифи криминалистии ҷиноятҳо асос ёфтаанд. Маҳз ин иқдом имкон фароҳам овард, ки низомии такмилёфтаи дар сатҳҳои гуногун роҳандозӣ карда шавад. Дар баробари усулҳои тафтишотии навъҳои гуногуни ҷиноятҳо, усулҳои муосири ошкорсозии ҷиноятҳои аз ҷиҳати судӣ ҳамнавъ (масалан, усулҳои тафтиши ҷиноятҳои аз ҷониби ноболиғон содиргардида, ҷиноятҳо дар муассисаҳои ислоҳӣ, ҷиноятҳои экологӣ ва иқтисодӣ), инчунин усулҳои тафтиши намудҳои алоҳидаи ҷиноятҳо таҳия карда шудаанд⁸⁹⁸.

⁸⁹⁷ Белкин Р.С. Курс криминалистики в 3 т. Т. 1: Общая теория криминалистики. – М., 1997. – С. 227.

⁸⁹⁸ Иванов А.Н. Проблемы совершенствования понятийного аппарата следственного осмотра // Известия Саратовского университета. 2005. № 1-2. С. 133—140.

Аз ин рӯ, дар баробари усулҳои тафтиши куштор, ки муқаррароти умумии ин соҳаи фаъолияти тафтишотиро баррасӣ мекунанд, усулҳои тафтиши категорияҳои алоҳидаи куштор (куштори навзод, куштори мансуб ба пора-пора кардани бадани ҷабрдида, кушторҳои мансуб ба ҳолатҳои шахвонӣ ва ғ.) мавҷуданд.

Бо дарназардошти ин, низоми усулҳои мавҷудаи тафтишотиро дар даврони муосир ба таври зайл метавон тасниф намуд:

– усулҳои ҳалли мушкилоти инфиродӣ, ки дар ҳолатҳои тафтишотии парвандаҳои гуногун ба миён меоянд;

– усулҳои тафтишотии гурӯҳи ҷиноятҳои ҳамнавъи криминалистӣ;

– усулҳои тафтиши баъзе навъи ҷиноятҳо;

– усулҳои тафтиши баъзе ҷиноятҳои мураккабнизом.

Усулҳои криминалистӣ дар асоси принципҳои умумие сохта мешаванд, ки барои чунин ҳолатҳо мазмуну мундариҷаи он мутобиқат дорад. Ин принцип ба баррасии ду масъалаи муҳим асос меёбад: якум, чӣ амалиёт бояд анҷом дода шавад (мушаххас кардан, пайдо кардан ва ғайра); дуюм, чӣ гуна бояд ин амал иҷро гардад (ба кадом роҳу восита ва имконот, бо риояи кадом шартҳо).

Бо омӯзиши чунин моделҳои маъмулии иттилоотӣ, таҷрибаомӯзон тавсияҳои дар онҳо мавҷудбударо дар қори худ оид ба ҳолатҳои мушаххас (дар асоси усули муқоисавӣ) истифода мебаранд.

Ҳамин тариқ, маҳсули илмӣ дар самти криминалистӣ на танҳо муқаррарот, гояву мафҳум ва равишҳои фарогир аст, ки ба онҳо кормандони оперативии мақомоти тафтишӣ, муфаттишон, прокурорҳо, коршиносон, судяҳо така ва пайравӣ мекунанд, балки он маҳсули эҷоди илмӣ кормандони самти криминалист, ки дар марҳилаи ҳалли масъалаву усулҳо, воситаҳои амалӣ, оғоз намудани парвандаи ҷиноятӣ, тафтишоти пешакӣ ва дар дигар самтҳои фаъолияти тафтишотӣ-ҷустуҷӯию маърифатии онҳо истифода мешаванд.

Азназаргузаронии ҷойи ҳодиса ҳамчун яке аз марҳилаҳои калидии раванди таҳқиқоти криминалистӣ ва судӣ аҳамияти бузурги илмӣ ва амалӣ дорад. Таҳлил нишон медиҳад, ки самаранокӣ ва эътимоднокии ин раванд бевосита ба сатҳи таъминоти илмӣ ва методологӣ вобаста мебошад. Маҳз истифодаи усулҳои асосноки илмӣ имкон медиҳад, ки далелҳои шайъӣ дуруст сабт, таҳлил ва барои исбот дар ҷараёни тафтишот истифода шаванд⁸⁹⁹.

Натиҷаҳои таҳқиқот собит менамоянд, ки таъминоти илмӣ-методологӣ азназаргузаронии ҷойи ҳодиса на танҳо маҷмӯи донишҳои назариявӣ, балки низоми мураккаби таҳия, татбиқ ва такмили воситаҳо, усулҳо ва тавсияҳои криминалистиро дар бар мегирад. Ин раванд ба ҳамгироии назария ва амалия асос ёфта, имконият медиҳад, ки фаъолияти кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар асоси стандартҳои илмӣ муосир ба роҳ монда шавад.

Вазифаҳои асосии илми криминалистика дар ин самт дар бар мегиранд: ҷамъбаст ва паҳн намудани таҷрибаи пешқадам, таҳияи усулҳои нав ва такмили мавҷуда, гузаронидани таҳқиқоти илмӣ, баланд бардоштани сатҳи таъминоти методӣ ва ташкил намудани ҷорабиниҳои илмӣ-амалӣ. Ин тадбирҳо ба рушди минбаъдаи воситаҳои криминалистӣ ва баланд бардоштани сифати таҳқиқоти ҷиноятӣ мусоидат мекунанд.

Таҳқиқот нишон медиҳад, ки сохтори илмӣ криминалистика аз назария ва методология, техника, тактика ва методика иборат буда, ҳар яке дар таъмини раванди азназаргузаронӣ нақши муайян дорад. Махсусан, техникаи криминалистӣ барои ҷамъоварӣ ва сабти далелҳо, тактика барои ташкил ва гузаронидани амалҳои тафтишотӣ, ва методика барои ҳалли вазифаҳои мушаххаси ҷустуҷӯиву маърифатӣ истифода мешавад.

⁸⁹⁹ Марков В.А. Осмотр места происшествия (тактика и практика). – Самара: Самар, гуманитар. акад., 2008. С. 120.

Дар маҷмӯъ, метавон хулоса кард, ки муттаҳидсозии асосҳои илмӣ ва методологӣ дар раванди азназаргузаронии ҷойи ҳодиса шартӣ муҳими баланд бардоштани самаранокии таҳқиқот мебошад. Ин раванд на танҳо ба дурустӣ ва эътимоднокии натиҷаҳои тафтишот мусоидат мекунад, балки рушди минбаъдаи илми криминалистика ва тақмили амалияи мақомоти ҳифзи ҳуқуқро таъмин менамояд.

Адабиёт:

1. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия. М., 1997. С. 170.
2. Белкин Р.С. Курс криминалистики в 3 т. Т. 1: Общая теория криминалистики. – М., 1997. – С. 227.
3. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. М., 2002. С. 21–22.
4. Дворкин А.И. Осмотр места происшествия. Практическое пособие — М.: Юристъ, 2000. — 336 с
5. Иванов А.Н. Проблемы совершенствования понятийного аппарата следственного осмотра // Известия Саратовского университета. 2005. № 1-2. С. 133—140.
6. Марков В.А. Осмотр места происшествия (тактика и практика). – Самара: Самар, гуманитар. акад., 2008. С. 120.
7. Пинчук Л.В. К вопросу о понятии осмотра места происшествия // Вестник Московского университета МВД России. - 2018. - С. 227-231.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба ҷоп тавсия шуд: 26.06.2026

НАЗАРИЯИ КРИМИНАЛИСТӢ-ПСИХОЛОГӢ ПУРСИШИ ҚУРБОНӢНИ ЗӢРОВАРӢ ДАР ОИЛА: МУШКИЛОТ, ХУСУСИЯТӢО ВА ЧАНБАӢОИ МЕТОДОЛОГӢ

Расулиён Аниса Қаҳор,

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, докторанти PhD кафедраи
криминалистика ва фаъолияти экспертизаи
судӣ

Тел.: (+992) 919 60 10 63

Ихтисоси илмӣ: 5.5.12. Криминалистика; фаъолияти судӣ-экспертӣ; фаъолияти
оперативӣ-чустуҷӯӣ

Муқарриз: Назаров А.Қ., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Аннотатсия: Дар мақола масъалаҳои назариявӣ ва амалии пурсиши қурбонӣни зӯроварӣ дар оила аз нуқтаи назари криминалистика ва раваншиносӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Муаллиф хусусиятҳои раванӣ, иҷтимоӣ ва муҳофизавии ҷабрдидагонро таҳлил намуда, мушкилоти асосии ба даст овардани нишондодҳои боэътимодно ошкор месозад. Ба омилҳое, ки метавонанд ба таҳрифи маълумот таъсир расонанд, аз ҷумла ҳолати раванӣ, вобастагӣ аз таъовузқор, омилҳои иҷтимоӣ ва истифодаи машрубот таваҷҷуҳи махсус дода шудааст. Ҳамчунин, ҷанбаҳои методологии ташкил ва гузаронидани пурсиш, аҳамияти тамоси раванӣ ва истифодаи усулҳои тактикий криминалистӣ баррасӣ мегарданд. Хулоса мешавад, ки муносибати комплексӣ ва аз ҷиҳати раваншиносӣ асоснок барои баланд бардоштани самаранокии тафтиш ва ҳифзи ҳуқуқи ҷабрдидагон аҳамияти калидӣ дорад.

Калидвожаҳо: зӯроварӣ дар оила, пурсиши ҷабрдида, криминалистика, раваншиносӣ, нишондод, тафтиш, омилҳои раванӣ, таҳрифи маълумот, тактикаи пурсиш, ҳифзи ҳуқуқ

КРИМИНАЛЬНОЛИСТИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ ДОПРОСА ЖЕРТВ ДОМАШНЕГО НАСИЛИЯ: ПРОБЛЕМЫ, ОСОБЕННОСТИ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ.

Расулиён Аниса Қаҳор,

Таджикский национальный университет,
юридический факультет, докторант PhD
кафедры криминалистики и судебно-
экспертной деятельности

Тел.: (+992) 919 60 10 63

Научная специальность: 5.5.12. Криминалистика; судебно-экспертная
деятельность, оперативно-розыскная деятельность

Рецензент: Назаров А.Қ., доктор юридических наук, профессор

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты допроса жертв домашнего насилия с позиций криминалистики и психологии. Анализируются психологические, социальные и процессуальные особенности потерпевших, а также выявляются основные проблемы получения достоверных показаний. Особое внимание уделяется факторам, влияющим на искажение информации, включая эмоциональное состояние, зависимость от агрессора, социальные условия и употребление алкоголя. Рассматриваются методологические основы организации и проведения допроса, значение психологического контакта и применение тактических криминалистических

приемов. Делается вывод о необходимости комплексного и психологически обоснованного подхода для повышения эффективности расследования и защиты прав потерпевших.

Ключевые: домашнее насилие, допрос потерпевшего, криминалистика, психология, показания, расследование, психологические факторы, искажение информации, тактика допроса, защита прав

FORENSIC PSYCHOLOGICAL THEORY OF INTERROGATION OF VICTIMS OF DOMESTIC VIOLENCE: PROBLEMS, FEATURES AND METHODOLOGICAL ASPECTS

Rasuliyon Anisa Kahor,

Tajik National University, Faculty of Law, PhD
of the department of criminalistics and forensic
expertise

Tel.: (+992) 919 60 10 63

Scientific Specialty: 5.5.12. Forensic science; forensic activities, operational-
investigative activities

Reviewer: Nazarov A.Q., doctor of legal sciences, professor

Abstract: The article examines theoretical and practical aspects of interviewing victims of domestic violence from the perspectives of criminalistics and psychology. It analyzes the psychological, social, and procedural characteristics of victims and identifies key challenges in obtaining reliable testimony. Special attention is paid to factors influencing information distortion, including emotional state, dependence on the offender, social conditions, and alcohol use. The methodological foundations of organizing and conducting interviews, the importance of psychological contact, and the application of forensic tactical techniques are also discussed. The study concludes that a comprehensive and psychologically grounded approach is essential for improving the effectiveness of investigations and ensuring the protection of victims' rights.

Keywords: domestic violence, victim interview, criminalistics, psychology, testimony, investigation, psychological factors, information distortion, interview tactics, rights protection

Мубориза бар зидди зӯроварӣ дар оила дар шароити муосир ҳамчун яке аз масъалаҳои муҳимтарини иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ арзёбӣ мегардад, ки ҳалли он муносибати ҳамаҷониба ва низомнокро талаб мекунад. Ин зухурот на танҳо ба соҳаи муносибатҳои байнишахсӣ, балки ҳамчунин ба вазъи амнияти ҷамъиятӣ, сатҳи ҳифзи ҳуқуқи шахсият ва самаранокии фаъолияти институтҳои давлатӣ низ таъсири назаррас мерасонад. Аз ин рӯ, муқовимат бо зӯроварии оилавӣ ба яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатӣ таъдил ёфтааст, ки ба таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон, таҳкими институти оила ва пешгирии ҷинояткорӣ равона гардидааст.

Дар аксари давлатҳои муосир механизмҳои махсуси меъёрии ҳуқуқӣ таҳия ва ҷорӣ карда шудаанд, ки масъалаҳои пешгирӣ, ошкор ва бартарафсозии зухуроти зӯроварӣ дар оиларо танзим менамоянд⁹⁰⁰. Чунин санадҳои ҳуқуқӣ мафҳуми ин падидаро муайян намуда, шаклҳои ҷавобгариро барои содир намудани он муқаррар мекунанд, инчунин низоми ҷораҳои ҳифзи шахсони ҷабрдидаҳо пешбинӣ менамоянд. Мавҷудияти қонунгузории махсус гувоҳи он аст, ки давлат ҳавфнокии махсуси ҷамъиятии чунин ҳуқуқвайронкуниҳоро эътироф намуда, зарурати ташаққули низоми самаранокии пешгирии онҳоро муҳим медонад.

Дар қонунгузорӣ зӯроварӣ дар оила ҳамчун ҳаракат ё беҳаракатии қасдонае шарҳ дода мешавад, ки дорой хусусияти ҷисмонӣ, шахвонӣ, равонӣ ё иқтисодӣ буда, аз ҷониби як аъзои

⁹⁰⁰ Городецкая В. В., Стародынова С. М. Механизмы защиты пострадавших от домашнего насилия // На пути к гражданскому обществу. 2019. №4 (36) . URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mechanizmy-zaschity-postradavshih-ot-domashnego-nasiliya> (дата обращения: 23.03.2026).

оила нисбат ба аъзои дигари он содир мегарданд⁹⁰¹. Чунин ҳаракатҳо ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрвандро, ки аз ҷониби Конститутсия кафолат дода шудаанд, вайрон намуда, ба обрӯ, эътибор ва дахлнопазирии шахсӣ таъовуз мекунанд, инчунин ба ҷабрдида зарари маънавӣ расонида, ба саломатии ҷисмонӣ ё равонии ӯ осеб мерасонанд. Бояд қайд намуд, ки зӯроварӣ дар оила метавонад дар шаклҳои гуногун: аз фишори мунтазами равонӣ ва маҳдудиятҳои иқтисодӣ то истифодаи қувваи ҷисмонӣ ва содир намудани ҷиноятҳои дорои хусусияти шахвонӣ зоҳир гардад.

Хусусияти махсусан хавфнокро шакли ҷиноятии зӯроварии оилавӣ ташкил медиҳад, ки таркиби ҷиноятро ба вучуд оварда, зери таъсири меъёрҳои қонунгузории ҷиноятӣ қарор мегирад. Чунин ҷиноятҳо бо дараҷаи баланди латентӣ тавсиф мешаванд, зеро онҳо аксаран дар шароити пӯшидаи муҳити оилавӣ содир гардида, муддати тӯлонӣ аз назари мақомоти ҳифзи ҳуқуқ пинҳон мемонанд. Ин ҳолат раванди ошкор намудани чунин ҳуқуқвайронкуниҳоро ба таври ҷиддӣ мушқил гардонидани, ҳамзамон истифодаи усулҳо ва воситаҳои махсуси тафтиширо тақозо менамояд⁹⁰².

Муқовимати самаранок ба ҷиноятҳои марбут ба зӯроварӣ дар оила на танҳо таҳия ва такмили меъёрҳои дахлдори қонунгузорию талаб мекунад, балки таъмини татбиқи амалии дуруст ва самараноки онҳоро низ пешбинӣ менамояд. Унсури муҳими ин раванд истифодаи ҷораҳои одилона ва мутаносиби ҳукуки ҷиноятӣ нисбат ба шахсоне мебошад, ки дар содир намудани чунин кирдорҳо гунаҳгор доништа мешаванд. Татбиқи принципи ногузирии ҷазо танҳо дар сурати гузаронидани таҳқиқоти босифат ва ҳамаҷонибаи марҳилаи то судӣ имконпазир мегардад, ки он ба муайян намудани тамоми ҳолатҳои ҷиноят ва ҷамъоварии пойгоҳи кофии далелҳо равона карда шудааст.

Тафтиши парвандаҳо марбут ба зӯроварӣ дар оила маҷмӯи амалҳои тафтишӣ ва мурофиавиро дар бар мегирад, ки ба ҷамъоварӣ, санҷиш ва арзёбии далелҳо равона шудаанд. Дар ин самт ташкил ва гузаронидани дурусти баъзе амалҳои тафтишӣ аҳамияти махсус дорад, зеро натиҷаи таҳқиқи парванда аз самаранокии онҳо вобастагии зиёд дорад. Дар миёни чунин амалҳо пурсиши ҷабрдида мавқеи марказиро ишғол менамояд, зеро маҳз нишондодҳои шахси ҷабрдида аксар вақт манбаи асосии маълумот дар бораи механизми содиршавии ҷиноят, шахсияти ҳуқуқвайронкунанда ва ҳолатҳои пеш аз содир гардидани кирдори ғайриқонунӣ ба ҳисоб мераванд.

Бояд ба назар гирифт, ки пурсиши ҷабрдидагон аз рӯйи парвандаҳои марбут ба зӯроварӣ дар оила дорои як қатор хусусиятҳои махсус мебошад. Шахсоне, ки аз ҷониби аъзои оила ба зӯроварӣ дучор шудаанд, аксар вақт дар ҳолати осеби равонӣ қарор дошта, аз таъовузор метарсанд, эҳсоси вобастагӣ ё осебпазирии иҷтимоиро эҳсос менамоянд. Ин омилҳо метавонанд раванди гирифтани нишондодҳои бозътимодно мушқил гардонанд ва аз муфаттиш истифодаи усулҳои бодикқат, аз ҷиҳати равонӣ дуруст ва аз нигоҳи касбӣ асосноки муоширатро талаб намоянд.

Ҳамин тариқ, самаранокии тафтиши ҷиноятҳои марбут ба зӯроварӣ дар оила ба дараҷаи зиёд аз сифати гузаронидани пурсиши ҷабрдида, инчунин аз сатҳи омодагии касбии шахсони мансабдоре, ки тафтиши то судиро анҷом медиҳанд, вобаста мебошад. Такмили методикаи гузаронидани ин амали тафтишӣ, ҷорӣ намудани усулҳои муносири криминалистӣ ва равоншиносӣ, инчунин таъмини ҳифзи муносиби ҳукуки ҷабрдидагон шартҳои муҳими баланд бардоштани самаранокии мубориза бар зидди зӯроварӣ дар оила ва таҳкими кафолатҳои ҳифзи ҳукукии шахсият ба ҳисоб мераванд.

Пурсиш дар мурофиаи судии ҷиноятӣ одатан ҳамчун яке аз роҳҳои бештар паҳншуда ва муҳими ба даст овардани маълумоти дорои аҳамияти далелӣ баррасӣ мегардад. Дар

⁹⁰¹ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи пешгирии зӯроварӣ дар оила» аз 19 марти соли 2013, №954// Маҳзани муттамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат 23.03.2026)

⁹⁰² Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи пешгирии зӯроварӣ дар оила» аз 19 марти соли 2013, №954// Маҳзани муттамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат 23.03.2026)

раванди таҳқиқи ҷиноятҳо маҳз ҳамин амали тафтишӣ имкон медиҳад, ки миқдори зиёди ҳолатҳои воқеӣ, ки барои ҳалли дурусти парвандаи ҷиноятӣ аҳамият доранд, муайян карда шаванд. Тавассути пурсиш муфаттиш маълумотро дар бораи ҳодисаи ҷиноят, механизми содиршавии он, шахсияти ҳукуквайронкунанда, инчунин дигар ҳолатҳои, ки мутобиқи талаботи қонунгузори мурофиавии ҷиноятӣ бояд исбот карда шаванд, ба даст меорад.

Бо вучуди ин, пурсиш ба қатори амалҳои тафтишии нисбатан мураккаб (ва дар марҳилаи баррасии судӣ - амалҳои судӣ) мансуб мебошад. Гузаронидани он аз шахси мансабдор на танҳо дониши амиқи касбиро дар соҳаи мурофиаи ҷиноятӣ ва криминалистика талаб мекунад, балки ҳамчунин сатҳи баланди фарҳанги умумӣ, малакаҳои инкишофёфтаи муошират ва дарки қонуниятҳои асосии раваншиносии шахсиятро низ зарур мегардонад. Самаранокии ин амали мурофиавӣ ба дараҷаи зиёд аз қобилияти муфаттиш барои барқарор намудани тамоси раванӣ бо шахси пурсидашаванда, дуруст арзёбӣ кардани ҳолати эҳсосии ӯ, ангеҷаҳои рафтор ва хусусиятҳои дарки воқеаҳо вобаста мебошад.

Ҷанбаи раваншиносии пурсиш яке аз омилҳои калидӣ ба ҳисоб меравад, ки натиҷабахшии ба даст овардани маълумоти бозътимодно муайян мекунад. Ин усул дар таърифҳои илмӣ ин амали тафтишӣ низ инъикоси худро ёфтааст. Аз ҷумла, ба андешаи В.Ю. Шепитко, пурсиш амали мурофиавие мебошад, ки бо меъёрҳои ҳукуки мурофиавии ҷиноятӣ танзим гардида, дар шакли робитаи иттилоотӣ-раваншиносии иштирокчиёни муоширати мурофиавӣ зоҳир мегардад. Мақсади асосии ҷунин робита ба даст овардани маълумот дар бораи воқеаҳо ва ҳолатҳои мебошад, ки ба шахси пурсидашаванда маълум буда, барои муайян намудани ҳақиқати объективӣ дар парвандаи ҷиноятӣ аҳамият доранд⁹⁰³.

Аз ин рӯ, пурсиш бояд на танҳо ҳамчун расмиёти расмӣ мурофиавӣ, балки ҳамчун раванди мураккаби коммуникатсионӣ баррасӣ карда шавад, ки дар он механизмҳои раваншиносии дарк, хотира ва бозгӯии маълумот нақши муҳим мебозанд. Дар ҷараёни пурсиш робитаи муайяни ду субъект - муфаттиш ва шахси пурсидашаванда ба амал меояд, ки дар доираи он мубодилаи маълумот, мушаххаскунӣ ва санҷиши он сурат мегирад. Дар баробари ин, самаранокии ҷунин робита бештар аз интихоби дурусти усулҳои тактикии мувофиқ ба вазъияти мушаххаси тафтишӣ вобаста мебошад.

Тавре ки М.И. Еникеев қайд мекунад, гузаронидани пурсиш ба таври касбӣ ва босаводона ҳатман ба ҳисоб гирифтани қонуниятҳои раваншиносии ташаккул ва нигоҳдории тасаввуроти образӣ дар хотираи инсонро тақозо менамояд. Дар баробари ин, дарки равандҳои тағйирёбии хотира низ аҳамияти муҳим дорад, зеро ҷунин тағйирот метавонанд зери таъсири вақт, ҳолатҳои эҳсосӣ ё омилҳои беруна ба вучуд оянд⁹⁰⁴. Аз ин рӯ, муфаттиш бояд эҳтимолияти таҳрифҳои ғайриихтиёрии маълумотро, ки дар ҷараёни бозгӯии воқеаҳо ба миён меоянд, ба назар гирифта, барои дақиқсозӣ ва санҷиши нишондодҳои бадастомада аз усулҳои махсуси тактикии пурсиш истифода намояд.

Ғайр аз ин, дар раванди пурсиш робитаи ба истилоҳ рефлексивӣ байни иштирокчиёни амали тафтишӣ нақши муҳим мебозад. Моҳияти ҷунин робита дар қобилияти муфаттиш барои пешбинӣ намудани рафтори шахси пурсидашаванда, таҳлил кардани воқунишҳои ӯ ва мутобиқ намудани ҳатти рафтори худ бо назардошти вазъияти коммуникатсионии баамалномада ифода меёбад. Истифодаи ҷунин механизмҳои раваншиносӣ имкон медиҳад, ки самаранокии ба даст овардани маълумот баланд гардида, барои ташаккули пойгоҳи муаммал ва бозътимоди далелҳо дар парванда мусоидат намояд.

Ҳамин тариқ, пурсиш бояд ҳамчун падидаи мураккаби мурофиавӣ ва раваншиносӣ баррасӣ карда шавад, ки дар худ унсурҳои ҳуқуқӣ, криминалистӣ ва раваншиносиро муттаҳид менамояд. Гузаронидани бомуваффақияти он на танҳо риояи қатъии меъёрҳои қонунгузори мурофиавии ҷиноятиро талаб мекунад, балки истифодаи усулҳои тактикии аз ҷиҳати илмӣ асоснокро низ тақозо менамояд, ки ба дастовардҳои муосири раваншиносии

⁹⁰³ Шепитько В. Ю. Предмет допроса несовершеннолетних / В. Ю. Шепитько // Актуальные проблемы правовой реформы : сб. науч. тр. - К. : УМК ВО, 1990. - С. 112-117. 32.

⁹⁰⁴ Еникеев, М. И. Следственные действия: психология, тактика, технология: учеб. пособие / М. И. Еникеев, В. А. Образцов, В. Е. Эминов. -М: ТК Велби, изд-во «Прспект», 2008.

ҳуқуқӣ ва криминалистика така мекунад. Маҳз муносибати маҷмӯӣ ба ташкил ва гузаронидани пурсиш ба даст овардани маълумоти бозътимодно ки барои ҳаматарафа, пурра ва объективона тафтиш намудани ҳуқуқвайронкунии ҷиноятӣ заруранд, таъмин месозад.

Шахсе, ки қурбонии зӯроварӣ дар оила шудааст, одатан шахсест, ки ба таъсири ҷисмонӣ дучор гардида ё осеби ҷиддии равониро аз сар гузаронидааст, ки аксар вақт барои муддати тӯлонӣ боқӣ мемонад. Чун коида чунин шахсон бо мақсади дарёфти ҳимоя, барқарор намудани ҳуқуқҳои поймолшуда ва ба ҷавобгарӣ кашидани шахси гунаҳгор ба мақомоти адолати судӣ муроҷиат менамоянд. Дар баробари ин, хусусияти ҳоси зӯроварии оилавӣ дар он ифода меёбад, ки кирдорҳои ғайриқонунӣ на аз ҷониби шахси бегона, балки аз ҷониби шахсе содир мегарданд, ки бо ҷабрдида муносибатҳои наздик ё ҳешутаборӣ дорад. Ин ҳолат умқи таъсири равониро боз ҳам бештар мегардонад, зеро эҳсоси амният ва боварӣ, ки маъмулан бо муҳити оилавӣ алоқаманд аст, аз байн меравад⁹⁰⁵.

Ҳолати равонии қурбонӣёни зӯроварии оилавӣ бо маҷмӯи мураккаби воқунишҳои эҳсосӣ тавсиф мегардад, ки тарс, эҳсоси нотаъвоӣ, шарм, ихтилофи дохилӣ ва инчунин вобастагӣ аз шахси таъовузорро дар бар мегирад. Дар баъзе ҳолатҳо ҷабрдидагон муддати тӯлонӣ воқеияти зӯроварию пинҳон нигоҳ медоранд, зеро аз оқибатҳои номатлуб, маҳкумкунии атрофиён ё бадтар шудани муносибатҳо дар дохили оила ҳарос доранд. Аз ин рӯ, муроҷиат ба мақомоти ҳифзи ҳуқуқ аксар вақт бо шиддати баланди эҳсосӣ ва изтироб ҳамроҳ мегардад, ки ҳангоми гузаронидани амалҳои тафтишӣ бояд ҳатман ба назар гирифта шавад.

Ин ҳолатҳо аз муфаттиш муносибати махсус, ниҳоят эҳтиёткорона ва бодикқатро ҳангоми муошират бо ҷабрдида талаб менамоянд. Беъятиной, муносибати расмӣ ё зоҳир намудани беътимодӣ аз ҷониби шахси мансабдор метавонад аз ҷониби ҷабрдида хеле дарднок қабул гардида, ҳолати равонии манфии ўро боз ҳам шиддат бахшад. Ғайр аз ин, чунин омилҳо метавонанд раванди ба даст овардани маълумоти бозътимодно мушкил гардонанд, зеро ҷабрдида метавонад худро канор гирад, эҳтиёткорӣ зоҳир намояд ё аз ҳамкорӣ бо мақомоти тафтишӣ даст кашад.

Дар ин замина яке аз вазифаҳои муҳими муфаттиш ҳангоми гузаронидани пурсиш расонидани дастгирии равонӣ ба қурбонии зӯроварии оилавӣ ба ҳисоб меравад. Чунин дастгирӣ якбора чанд функсияро иҷро менамояд. Аз як тараф, он ба барқарор намудани муносибатҳои эътимодно ва ташаккули тамоси устувори равонӣ байни муфаттиш ва ҷабрдида мусоидат мекунад. Ин, дар навбати худ, шароити мусоидро барои гирифтани нишондодҳои муфассал, пайдарпай ва бозътимод дар бораи воқеаҳои руҳдода фароҳам меорад. Аз ҷониби дигар, дастгирии равонӣ имкон медиҳад, ки ҳолати эҳсосии ҷабрдида ба эътидол оварда шуда, сатҳи изтироб коҳиш ёбад ва аз зоҳир гардидани воқунишҳои аз ҳад зиёди эҳсосӣ пешгирӣ карда шавад.

Ҳамзамон бояд ба назар гирифт, ки ҷабрдидагон аз рӯи парвандаҳои марбут ба зӯроварии оилавӣ аксар вақт сатҳи баланди эҳсосотро нишон медиҳанд. Ин ҳолат метавонад дар шакли сергапӣ, ба таври номуназзам баён намудани воқеаҳо, тамаркуз ба ҷузъиёти дуюмдараҷа ё такрор кардани баъзе лаҳзаҳои ҳодиса зоҳир гардад. Дар чунин ҳолатҳо муфаттиш бояд раванди пурсишро ба таври бодикқат ва тактикӣ роҳнамоӣ намояд, то ки ҷабрдида ба ҳолатҳои диққат диҳад, ки барои таҳқиқи парвандаи ҷиноятӣ аҳамияти воқеӣ доранд, ва ҳамзамон хусусияти эътимодноки муошират нигоҳ дошта шавад.

Дар амалияи тафтиши ҷиноятҳои ин категория метавон аз усулҳои гуногуни тактикӣ ва равоншиносӣ истифода бурд, ки ба дастгирии ҷабрдида ва баланд бардоштани самаранокии гирифтани маълумот равона шудаанд. Яке аз чунин усулҳо додани маълумот ба ҷабрдида дар бораи мавҷудияти ҳолатҳои монанди зӯроварии оилавӣ ва натиҷаҳои ҳаллу фасли ҳуқуқии онҳо мебошад. Чунин маълумот имкон медиҳад, ки эҳсоси танҳои ва ҷудошавии ҷабрдида коҳиш ёбад ва ў бовар ҳосил намояд, ки вазъияти ў истисноӣ нест ва метавонад бо роҳҳои қонунӣ мавҷуда ҳал карда шавад.

⁹⁰⁵ Афанасьева О. Р. Сравнительный анализ социальных последствий насильственной преступности и последствий насильственных преступлений // Российский следователь. 2013. № 9. С. 19-27.

Унсури муҳими дигари дастгирии равонӣ пешниҳод намудани маълумот дар бораи чораҳои эҳтимолии ҳимоя, аз ҷумла роҳҳои ҷудо намудани ҷабрдида аз шахсе, ки зӯровари содир кардааст, инчунин барномаҳои давлатӣ ва ҷамъиятии мавҷудаи дастгирии ҷабрдида ба ҳисоб меравад. Дарки мавҷуд будани механизмҳои воқеии ҳифз, ба паст шудани сатҳи изтироб мусоидат намуда, эътимоди ҷабрдидагонро ба амнияти шахсии онҳо тақвият медиҳад⁹⁰⁶.

Илова бар ин, таъкид намудани хусусиятҳои шахсии ҷабрдида, аз қабилӣ қатъият, қобилияти муқовимат ба зӯроварӣ ва кӯшиши ҳифзи ҳуқуқҳои худ метавонад таъсири мусбат дошта бошад. Таъкид намудани ҳуқуқи инсон ба қабули мустақилонаи қарорҳои муҳим дар ҳаёт ва назорати сарнавишти худ ба барқарор гардидани устувории равонии ӯ ва ташаккули мавқеи ғайриҷабрдида дар раванди ҳифзи манфиатҳои худ мусоидат менамояд.

Унсури муҳими дигари муошират ин аз ҷониби муфаттиш эътирофи аҳамияти талафотест, ки ҷабрдида, ҳам аз ҷиҳати маънавӣ ва ҳам аз ҷиҳати моддӣ аз сар гузаронидааст. Намоиш додани ғайриҷабрдида ва эҳтиром нисбат ба эҳсосот ва ҳодисаи аз сар гузаронидаи ҷабрдида ба таҳкими муносибатҳои эътимоднок мусоидат намуда, омодагии ӯро ба ҳамкорӣ бо мақомоти тафтишӣ афзоиш медиҳад.

Ҳамин тариқ, пурсиши ҷабрдидагон аз рӯйи парвандаҳои марбут ба зӯроварӣ дар оила аз муфаттиш на танҳо риояи қатъии меъёрҳои мурофиавиро талаб мекунад, балки сатҳи баланди салоҳияти равоншиносиро низ тақозо менамояд. Истифодаи маҷмӯии усулҳои тактикӣ ва равоншиносӣ дар раванди муошират имкон медиҳад, ки нишондодҳои муфасссал ва бозэътимод ба даст оварда шуда, ҳамзамон ҳифзи самараноки ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии шахсоне, ки аз зӯроварии оилавӣ зарар дидаанд, таъмин гардад.

Ҳангоми гузаронидани пурсиши қурбонӣёни зӯроварии оилавӣ муфаттиш вазифадор аст эҳтимолияти ғайриобъективӣ будани нишондодҳои онҳоро ба назар гирад. Ин омил натиҷаи таъсири маҷмӯи ҳолатҳои гуногуни равонӣ, иҷтимоӣ ва маишӣ ва криминологӣ мебошад, ки метавонанд дарки воқеаро аз ҷониби ҷабрдида таҳриф намоёнд.

Аввалан, таҳрифи нишондодҳои метавонад бо рафтори иғвоангез ё ғайриахлоқии худӣ ҷабрдида вобаста бошад. Мувофиқи маълумоти таҳқиқоти криминологӣ, тақрибан 20% қурбонӣёни қирдорҳои зӯроварона дар муҳити оилавӣ тарзи ҳаёти ғайриахлоқӣ ё бетартиб доштаанд. Ғайр аз ин, 43 %-и ҷабрдидагон пеш аз содир шудани зӯроварии сазовори ҷазои ҷиноятӣ нисбати онҳо рафтори иғвогарона ва ҳашмгинона нишон додаанд⁹⁰⁷. Хусусан ин ҳолат дар вазъиятҳои аҳамияти бештар пайдо мекунад, ки субъект ё иҷроқунандаи ҷиноят зан буда, ҷабрдида мард мебошад. Таҳқиқот нишон медиҳад, ки қонун се маротиба бештар ҳаракатҳои содир мекунад, ки ҳамчун зӯроварии оилавӣ дар ҷавоб ба зӯроварии қабилӣ нисбат ба онҳо истифодашуда бандубаст карда мешавад.

Дуюм, таҳрифи нишондодҳои метавонад бо хусусияти маҳрамона доштани масъалаҳои, ки предмети пурсишро ташкил медиҳанд, низ вобаста бошад. Масалан, дар баъзе ҳолатҳо манбаи низоъ ҳиёлати зану шавҳар ба ҳисоб меравад. Мувофиқи маълумоти криминологҳо, тақрибан 20 %-и ҷабрдидагон дар ҷунин ҳолатҳо иштирок доштаанд, ки ин онҳоро аз ҷиҳати эҳсосӣ осебпазир гардониди, ба худсафедкунӣ ё пинҳон доштани баъзе ҷузъиёти воқеа моил месозад⁹⁰⁸.

Сеюм, таҳриф шудани маълумот метавонад аз сабаби беасос ба дӯши худ гирифтани қисми масъулият барои ҳодисаи ба амал омада ба вучуд ояд. Ҷабрдидагон аксар вақт меқӯшанд эҳсоси гуноҳи шахси таҷовузкорро коҳиш диҳанд ё муносибатҳои оилавиро ҳифз

⁹⁰⁶ Жанбаев Е. Тактические приемы и правила допроса [Текст] // Юридические науки: проблемы и перспективы: материалы II Междунар. науч. конф. Пермь: Меркурий, 2014. — С. 100-103.

⁹⁰⁷ Кулакова, Н.Г. Криминологические и уголовно-правовые меры борьбы с торговлей несовершеннолетними : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.08 / Кулакова Надежда Геннадьевна. – Москва, 2000. – 209 с.

⁹⁰⁸ Кулакова, Н.Г. Криминологические и уголовно-правовые меры борьбы с торговлей несовершеннолетними : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.08 / Кулакова Надежда Геннадьевна. – Москва, 2000. – 209 с.

намоянд, ки ин дар тамоюли кам нишон додани дараҷаи зӯроварӣ ё пинҳон доштани баъзе ҳолатҳои воқеа зоҳир мегардад.

Чорум, ҳолати мастии иштирокчиёни низоъ аҳамияти махсус дорад. Тибқи маълумоти таҳқиқоти А. Джужа, 76,5 % - шахсоне, ки дар муҳити оилавӣ амалҳои зӯроварона содир намудаанд, пеш аз содир намудани ҷиноят нӯшокиҳои спиртиро истеъмол карда буданд. Сӯиистифода аз нӯшокиҳои спиртӣ, инчунин дар байни ҷабрдидагон низ мушоҳида мегардад: қариб дар нисфи ҳолатҳои расонидани зарари миёна ба саломатӣ дар оила ҷабрдидагон дар ҳолати мастӣ қарор доштанд. Маълум аст, ки нӯшокиҳои спиртӣ қобилияти дуруст дарк кардани воқеияти атрофро коҳиш дода, назорати шахсӣ ва диққатро ҳалалдор месозанд, ки ин ба бегаразона будани нишондодҳо таъсири манфӣ мерасонад.

Панҷум, таҳриф додани нишондодҳо метавонад бо хоҳиши ҷабрдида барои нигоҳ доштани робитаҳои оилавӣ ё иҷтимоӣ, пинҳон нигоҳ доштани ҳолати зӯроварӣ ва ҷалб накардани дигар аъзои оила, хешовандон ё ҳамсоҳро ба раванди тафтиш вобаста бошад. Ангезаҳои раванӣ барои пинҳон доштани ҷиноят аксар вақт бо тарси маҳкумқунии ҷомеа, нигаронӣ аз амнияти шахсӣ ё ҳарос аз идома ёфтани низоъ бо таҷовузкор алоқаманд мебошанд.

Ҳамин тариқ, пурсиши қурбонии зӯроварии оилавӣ аз муфаттиш сатҳи баланди салоҳияти касбӣ, дарки омилҳои иҷтимоӣ раванӣ ва қобилияти ба назар гирифтани эҳтимолияти таҳрифҳои субъективӣ маълумотро талаб менамояд. Ба даст овардани нишондодҳои бозътимод аз он вобаста аст, ки муфаттиш то чӣ андоза метавонад ангезаҳо ва рафтори ҷабрдида дуруст арзёбӣ намуда, аз усулҳои тактикии аз ҷиҳати раваншиносӣ асоснок истифода барад ва тамоси эътимоднокро таъмин намояд. Чунин муносибат имкон медиҳад таъсири омилҳои субъективӣ ба ҳадди ақал расонида шуда, сифати пойгоҳи далелӣ дар парвандаҳои марбут ба зӯроварии оилавӣ баланд бардошта шавад⁹⁰⁹.

Ҳангоми пурсиши қурбонии зӯроварии оилавӣ муфаттиш бояд ба эҳтимолияти пайдо шудани хоҳишҳо ва нигарониҳои зиддиятноки ҷабрдида нисбат ба мақсаднокии ба ҷавобгариҳои ҷиноятӣ кашидани шахси таҷовузкор таваҷҷуҳи махсус зоҳир намояд. Дар амалия кам нестанд ҳолатҳое, ки ҷабрдида ҳамзамон меҳода ҳуқуқҳои худро ҳимоя намояд ва дар айнаи ҳол нисбат ба зарурати оғоз намудани таъқиби ҷиноятӣ нисбати таҷовузкор дучори шубҳа ё ихтилофи дохилӣ мегардад. Идорақунии самараноки чунин ҳолатҳо аз муфаттиш на танҳо дониши меъёрҳои муҳофизатӣ ҷиноятиро, балки сатҳи баланди салоҳияти раваншиносиро низ талаб мекунад.

Ба қатори ангезаҳои бештар паҳншудаи ба вучуд омадани чунин шубҳаҳо дохил мешаванд: эҳсоси раҳм нисбат ба шахсе, ки амалҳои зӯроварона содир кардааст, хусусан агар ӯ шахси наздик бошад; кӯшиши нигоҳ доштани устувории оила ба манфиати кӯдакон ё дигар аъзои оила; бахшидани таҷовузкор пас аз ваъдаҳои ӯ дар бораи такрор нашудани чунин рафтори ғайриқонуний; таъсири муҳити иҷтимоӣ, ки бо сабабҳои фарҳангӣ ё анъанавӣ муроҷиат ба мақомоти ҳифзи ҳуқуқро маҳкум намуда, низои оилавию ҳамчун масъалаи дохилии оила арзёбӣ мекунад; хоҳиши пинҳон нигоҳ доштани мушкilotи ҳаёти оилавӣ ва пешгирии оқибатҳои номатлуби иҷтимоӣ барои худ ва наздикон; инчунин зарурати бозгашт ба тарзи зинда мондан дар чунин ҳолат, ки ҷабрдида фикр мекунад шахси зӯровар нисбат ба мақомоти ҳифзи ҳуқуқ вазъиятро бештар назорат мекунад.

Муфаттиш бояд на танҳо аз ин ангезаҳо огоҳ бошад, балки инчунин қобилияти пешбинӣ намудани зуҳуроти эҳтимолии онҳоро дар марҳилаи пурсиш дошта бошад, ба воқунишҳои эҳсосӣ ва рафтории ҷабрдида ба таври дуруст муносибат намояд ва барои барқарор намудани тамоси раванӣ эътимоднок шароити мусоид фароҳам созад. Чунин муносибат ба коҳиш ёфтани сатҳи изтиробӣ ҷабрдида мусоидат намуда, омодагии ӯро барои ҳамкорӣ бо мақомоти тафтишӣ зиёд мекунад ва барои ба даст овардани маълумоти пурра ва бозътимод заминаи мусоид фароҳам меорад.

Дар анҷом бояд таъкид намуд, ки пурсишҳое, ки ба таври нодуруст гузаронида мешаванд ва дар онҳо хусусиятҳои раванӣ ҷабрдида ба назар гирифта намешаванд,

⁹⁰⁹ Арямов И.А. Особенности детского возраста. Очерки. М., 1953. С. 140.

метавонанд ҳодисаи осебпазири аз сар гузаронидаи ўро боз ҳам шиддат бахшанд, боиси нопуррагӣ ва парокандагии нишондодҳо гарданд ва дар баъзе ҳолатҳо ҳатто ба даст кашидани ҷабрида аз нишондодҳои қаблан додашуда оварда расонанд. Чунин оқибатҳо ба сифати тафтиши парванда таъсири манфӣ расонида, барои татбиқи принципи ногузирии ҷазо монеа эҷод мекунанд ва имконияти татбиқи ҷораҳои муносиб ва самараноки ҳукуки ҷиноятиро нисбат ба шахси зўровар маҳдуд месозанд.

Бо дарназардошти хусусияти зўроварии оилавӣ, ки аксар вақт дар шакли даврӣ ва бо шиддат гирифтани низоъҳо зоҳир мегардад, безътиной ба ҷанбаҳои равоношиносии пурсиши ҷабридагон бояд ҳамчун камбудии ҷиддии амалияи ҳукуктатбиқкунӣ арзёбӣ гардад. Танҳо муносибати ҳамаҷониба ва аз ҷиҳати равоношиносӣ асоснок ба ташкил ва гузаронидани пурсиш метавонад таҳқиқи пурра, объективӣ ва боэътимоди парвандаҳои ҷиноятии марбут ба зўроварии оилавино таъмин намуда, инчунин хавфи осеби тақрории равоии ҷабридаро ба ҳадди ақал расонад.

Адабиёт:

1. Арямов И.А. Особенности детского возраста. Очерки. М., 1953. С. 140.
2. Афанасьева О.Р. Сравнительный анализ социальных последствий насильственной преступности и последствий насильственных преступлений // Российский следователь. 2013. № 9. С. 19-27.
3. Городецкая В.В., Стародынова С.М. Механизмы защиты пострадавших от домашнего насилия // На пути к гражданскому обществу. 2019. №4 (36) . URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mehanizmy-zaschity-postradavshih-ot-domashnego-nasiliya> (дата обращения: 23.03.2026).
4. Еникеев, М.И. Следственные действия: психология, тактика, технология: учеб. пособие / М.И. Еникеев, В.А. Образцов, В.Е. Эминов. – М.: ТК Велби, изд-во «Прспект», 2008.
5. Жанбаев Е. Тактические приемы и правила допроса [Текст] // Юридические науки: проблемы и перспективы: материалы II Междунар. науч. конф. Пермь: Меркурий, 2014. — С. 100-103.
6. Кулакова, Н. Г. Криминологические и уголовно-правовые меры борьбы с торговлей несовершеннолетними : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.08 / Кулакова Надежда Геннадьевна. – Москва, 2000. – 209 с.
7. Кулакова, Н. Г. Криминологические и уголовно-правовые меры борьбы с торговлей несовершеннолетними : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.08 / Кулакова Надежда Геннадьевна. – Москва, 2000. – 209 с.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи пешгирии зўроварӣ дар оила» аз 19 март соли 2013, №954// Маҳзани муттамаркази иттилоотӣ–ҳукуки «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат 23.03.2026)
9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи пешгирии зўроварӣ дар оила» аз 19 март соли 2013, №954// Маҳзани муттамаркази иттилоотӣ–ҳукуки «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат 23.03.2026)
10. Шепитько В. Ю. Предмет допроса несовершеннолетних / В. Ю. Шепитько // Актуальные проблемы правовой реформы : сб. науч. тр. - К. : УМК ВО, 1990. - С. 112-117. 32.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба ҷоп тавсия шуд: 26.06.2026

УСУЛҲОИ КРИМИНАЛИСТӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ТАФТИШИ ҶИНОЯТҲО ДАР СОҲАИ ҶАЪОЛИЯТИ БОНКӢ

Хайруллозода Нилуфар Хайрулло,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети
ҳуқуқшиносӣ, докторанти PhD кафедраи
криминалистика ва ҷаъолияти экспертизаи
судӣ

Ихтисоси илмӣ: 5.5.12. Криминалистика; ҷаъолияти судӣ-экспертӣ; ҷаъолияти
оперативӣ-ҷустуҷӯӣ

Муқарриз: Назаров А.Қ., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Анотатсия: Дар мақола масъалаҳои назариявӣ ва амалии истифодаи усулҳои криминалистӣ ҳангоми тафтиши ҷиноятҳо дар соҳаи ҷаъолияти бонкӣ баррасӣ мешаванд. Муаллиф ба мушкилоти асосии ошкор ва тафтиш намудани ҷунин ҷиноятҳо, аз ҷумла мураккабии муҳити криминогенӣ, нокифоя будани таъминоти методӣ, муқовимати гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ ва хусусияти фаромиллии ҷинояткорӣ таваҷҷуҳ зоҳир менамояд. Нақши усулҳои илмӣ, аз қабيلي таҳлили омилӣ, моделсозӣ ва тарзи барномавӣ-мақсаднок дар баланд бардоштани самаранокии тафтиш асоснок карда мешавад. Хулоса карда мешавад, ки истифодаи маҷмуи усулҳои криминалистӣ ва тақмили ҳамкориҳои байниидоравӣ омилҳои муҳими муваффақияти тафтиш мебошад.

Калидвожаҳо: криминалистика, тафтиши ҷиноятҳо, ҷаъолияти бонкӣ, усулҳои криминалистӣ, таҳлили омилӣ, моделсозӣ, банақшагирии тафтиш, ҷинояткориҳои иқтисодӣ, гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ, ҳамкориҳои байниидоравӣ

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ И ОСОБЕННОСТИ РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В СФЕРЕ БАНКОВСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Хайруллозода Нилуфар Хайрулло,
Таджикский национальный университет,
юридический факультет, докторант PhD
кафедры криминалистики и судебно-
экспертной деятельности

Научная специальность: 5.5.12. Криминалистика; судебно-экспертная
деятельность, оперативно-розыскная деятельность

Рецензент: Назаров А.К., доктор юридических наук, профессор

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты применения криминалистических методов при расследовании преступлений в сфере банковской деятельности. Особое внимание уделяется проблемам выявления и расследования таких преступлений, включая сложную криминогенную обстановку, недостаточность методического обеспечения, противодействие со стороны организованных преступных групп и транснациональный характер преступности. Обосновывается значимость научных методов, таких как факторный анализ, моделирование и программно-целевой подход, в повышении эффективности расследования. Делается вывод о необходимости комплексного применения криминалистических методов и развития межведомственного взаимодействия.

Ключевые слова: криминалистика, расследование преступлений, банковская деятельность, криминалистические методы, факторный анализ, моделирование,

планирование расследования, экономическая преступность, организованные преступные группы, межведомственное взаимодействие.

FORENSIC METHODS AND FEATURES OF INVESTIGATING CRIMES IN THE BANKING SECTOR

Khairullozoda Nilufar Khairullo,

Tajik National University, Faculty of Law,
Doctoral candidate PhD by chair Criminalistics
and forensic-expert activity

Scientific Specialty: 5.5.12. Forensic science; forensic activities, operational-investigative activities

Reviewer: Nazarov A.Q., doctor of legal sciences, professor

Abstract: The article examines theoretical and practical aspects of applying forensic methods in the investigation of crimes in the banking sector. Special attention is given to key challenges such as the complex criminogenic environment, insufficient methodological support, resistance from organized criminal groups, and the transnational nature of such crimes. The importance of scientific approaches, including factor analysis, modeling, and program-target planning, in improving investigative effectiveness is substantiated. It is concluded that a comprehensive application of forensic methods and enhanced interagency cooperation are essential for successful investigation.

Keywords: forensics, crime investigation, banking sector, forensic methods, factor analysis, modeling, investigative planning, economic crime, organized crime groups, interagency cooperation

Вазъияти мураккаби криминогенӣ, ки дар соҳаи иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вуҷуд омадааст, на танҳо рушди устувори низоми бонкиро суғайра намояд, балки зарурати баланд бардоштани самаранокии фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, инчунин таҳияи усулҳои бештар самаранокро барои ошкор ва тафтиш намудани ҷиноятҳо дар соҳаи бонкӣ тақозо мекунад.

Омӯзиши, қонунгузори амалкунанда ва сарчашмаҳои илмӣ, таҷрибаи судию тафтишӣ имкон медиҳад ҳуҷҷатҳои бароварда шаванд, ки ҳалли ин мушкилот бо сабаби номукамал будани меъёрҳои ҳуқуқи бонкӣ ва ҷиноятӣ, мавҷудияти муҳолифатҳо дар амалияи судӣ, инчунин норасоии таҷрибаи касбӣ дар баъзе аз муфаттишон ва кормандони оперативӣ душвор мегардад. Илова бар ин, омилҳои муҳими дигар он аст, ки чунин ҷиноятҳо бештар аз ҷониби гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ содир мешаванд, ки дорои робитаҳои густурда ҳам дар дохили Тоҷикистон ва ҳам берун аз он мебошанд. Ҳамзамон, ин гуна ҷиноятҳо бисёр вақт бо кирдорҳои ғайриқонунии дигар, аз ҷумла сӯиистифода аз ваколатҳои хизматӣ, ҷиноятҳои компютерӣ ва тамаъҷӯӣ ҳамроҳ мебошанд.

Ташкилкунандагони чунин ҷиноятҳои бо дақиқӣ тарҳрезӣшуда ва пинҳонкардашуда, одатан, дорои дониши амиқ дар соҳаи иқтисод, таҷрибаи амалӣ ва ҳамзамон робитаҳои васеъ дар сохторҳои давлатӣ мебошанд. Дар робита ба ин, ҷараёни ошкор ва тафтиш намудани чунин парвандаҳо баъзан бо сабаби дахлоти шахсони манфиатдор ва идораҳои алоҳида ба мушкили дучор мегардад.

Дар шароити муосир, инчунин бо мақсади бартараф намудани рақибон ё шахсони мансабдори ноҳақ, ҳолӣ намудани ҷойҳо барои номзадҳои зарурӣ ҳолатҳои ба таври сунъӣ ташкил намудани делелҳо ва оғоз намудани парвандаҳои ҷиноятӣ аз рӯи таркибҳои мазкур ба мушоҳида мерасанд. Чунин ҳолатҳо баъзан бо иштироки баъзе аз кормандони бевиздони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ рух медиҳанд.

Ҳолатҳои зикршуда дар маҷмӯи доираи масъалаҳои дорои аҳамияти криминалистика муайян месозанд, ки ҳангоми таъмини самаранокии ошкор ва тафтиши ҷиноятҳо дар соҳаи бонкӣ ба миён меоянд.

Натиҷаҳои таҳлили гузаронидашуда аз он шаҳодат медиҳанд, ки яке аз масъалаҳои асосӣ сатҳи нокифояи бо тавсияҳои методи криминалистики аз ҷиҳати илмӣ асоснокшуда таъмин будани кормандоне мебошад, ки ба ошкор ва тафтиши ҷиноятҳо машғуланд. Пеш аз ҳама, ин ба усулҳои махсуси криминалистӣ дахл дорад, ки онҳо бояд на танҳо дорои талаботи баланди амалӣ ва аҳамияти назарраси татбиқнамоӣ бошанд, аз ҷумла маълумоти бозғимод ва аз ҷониби амалияи тафтишотӣ санҷидашудаҳо тасдиқшударо дар бар гиранд, балки ҳамчунин мубрам бошанд, яъне ба хусусияти босуръат тағйирёбандаи ҷинояткорӣ мутобиқат намоянд.

Ба ибораи дигар, дар шароите, ки қонунгузори ҷиноятӣ пайвасти такмил ва ба ислоҳот дучор мешавад, дар назди муҳаққиқон ва кормандони амалӣ вазифае меистад, ки усулҳои махсуси тафтишро, ки барои амалия заруранд, сари вақт таҳия ва такмил диҳанд. Ин барои он муҳим аст, ки талаботи рӯзафзуни мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ба воятаҳои муассири муқовимат ба шаклҳои муносири ҷинояткорӣ ҳарчи пурратар қонунгардонида шавад⁹¹⁰.

Илова ба ин, усулҳои махсуси амалкунандаи тафтиш, одатан, танҳо ба омӯзиш ва ошкор намудани як навъи мушаххаси ҷиноят равона шудаанд. Дар натиҷа, онҳо имкон намедиҳанд, ки оид ба аломатҳои асосии категорияи дахлдори кирдорҳои аз лиҳози криминалистӣ монанд тасаввуроти мукамал ташаккул ёбад, инчунин қонуниятҳои умумии дар тарзҳои содир намудан ва дар ҷараёни тафтиши онҳо ҷой дошта ошкор карда шаванд. Вазъияти мазкур зарурати анҷом додани таҳқиқоти назариявии гурӯҳҳои алоҳидаи ҷиноятҳо, ки бо хусусиятҳои умумии муҳим муттаҳид шудаанд, инчунин таҳияи тавсияҳои амалӣ оид ба ташкил ва анҷом додани тафтиши онҳоро, ба миён меорад.

Вобаста ба ин мавқеи В.И.Рохлин асоснок ба назар мерасад, ки мутобиқи он мавҷудияти усулҳое, ки қонуниятҳои умумии содир шудан ва тафтиши гуруҳи якхелаи ҷиноятҳо ба назар мегиранд, инчунин тавсияҳои намунавиро бо назардошти ҳолатҳои гуногуни тафтишӣ ва даврҳои тафтиш дар бар мегирад имконияти кормандони амалиро дар ноил шудан ба натиҷаҳои мусбӣ ба таври назаррас васеъ мегардонад. Ғайр аз ин, чунин усулҳо барои ташаккули минбаъдаи илми криминалистика ва такмили ҳам муносибатҳои умумӣ ва ҳам махсус дар тафтиши ҷиноят мусоидат менамоянд⁹¹¹.

Таҳлили амалияи судӣ-тафтишӣ имкон медиҳад ба хулоса оем, ки самаранокии тафтиши ҷиноят дар соҳаи фаъолияти бонкӣ аз бисёр ҷиҳат бо сатҳи ташкили кор аз рӯи чунин парвандаҳо, пеш аз ҳама бо қобилияти муфаттиш дар таҳлили иттилоотӣ хусусияти исботнамоӣ ва ҳам раҳнамонсоз дошта муайян мегардад. Бояд зикр намуд, ки муфаттишони алоҳидаи камтаҷриба саҳван чунин меҳисобанд, ки муайян ва ошкор намудани ҷиноят дар соҳаи мазкур танҳо аз ҷониби воҳидҳои мақомоти корҳои дохилӣ оид ба мубориза бар зидди ҷинояткории муташаккил ва иқтисодӣ амалӣ мегардад ва вазифаи муфаттиш танҳо аз ба расмиятдарории маводҳои фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯи вобаста мебошад. Албатта чунин андешаҳо хато буда, метавонад ба оқибатҳои манфӣ оварда расонад.

Дар амалия ҳангоми оғоз намудани парвандаи ҷиноятӣ муфаттиш одатан, дорои маълумоти маҳдуд оид ба ҳолатҳои ҷинояти содиршуда мебошад.

⁹¹⁰ Возгрин И.В. Введение в криминалистику: История, основы теории, библиография. СПб., 2003. С.327.

⁹¹¹ Методика расследования, прокурорский надзор и особенности поддержания государственного обвинения по делам о хищениях чужого имущества. / Н.М.Сологуб, В.И.Рохлин, С.Г.Евдокимов, С.В.Кузьмин, Б.В.Серов. СПб., 1997

Дар амал, дар лаҳзаи оғози парвандаи ҷиноятӣ муфаттиш, одатан, танҳо дорои ҳаҷми маҳдуди маълумот дар бораи ҳолатҳои ҷинояти содиршуда мебошад. Дар ҷараёни тафтиши минбаъда аксар вақт тасаввурот на танҳо дар бораи тарз ва механизми кирдори ҷиноятӣ, иштирокчиёни он, балки инчунин дар бораи бандубасти ҳуқуқии он низ ба таври ҷиддӣ тағйир меёбад.

Ба гуфтаҳои боло бояд илова намуд, ки ҳангоми тафтиши ҷиноятҳои мансуб ба ин гурӯҳ ҳатман бояд хусусиятҳои танзими ҳуқуқии фаъолияти бонкӣ ба назар гирифта шаванд. Бе дарки амиқи принципҳои фаъолияти низоми бонкӣ дар маҷмӯъ, унсурҳои сохтори он, хусусиятҳои амалиёти бонкӣ, инчунин гардиши ҳуҷҷатҳои марбут ба он ва равандҳои коркард ва интиқоли иттилооти компютери бонкӣ, баровардани хулосаҳои асоснок оид ба хусусият ва ҷойгиршавии осори ҷиноят ғайриимкон аст.

Инчунин, чунин ҳолат муайян намудани малакаҳои касбии ҳуқуқвайронкунанда, муносибати ӯ ба объекти таҷовуз, ҳамзамон муайян кардани тарзҳои омодаسازی, содиркунӣ ва пинҳон намудани ҷиноятро душвор мегардонад, ки дар навбати худ ба ташаккули заминаи зарурии исботнамоӣ ҳалал мерасонад.

Ҳамчунин омӯзиши амалияи судӣ ва таҳлили ҳатогҳои маъмулие, ки ҳангоми тафтиши ин гурӯҳи ҷиноятҳо роҳ дода мешаванд, аҳамияти муҳим доранд. Бо итминон метавон гуфт, ки бидуни ба назар гирифтани омилҳои зикршуда дар бисёр мавридҳо қабул кардани қарори асосноки мурофиавӣ аз рӯйи натиҷаҳои тафтиш ғайриимкон мегардад ва ҳуди тафтиш метавонад ба самти нодуруст равона шавад.

Одатан, маводи санҷиши хабарҳо ё аризаҳо дар бораи эҳтимолияти содир шудани ҷиноят бо ҳаҷми зиёди маълумот тавсиф меёбад. Ин махсусан ба ҳолатҳои дахл дорад, ки кирдорҳои ғайриқонунӣ муддати тӯлонӣ содир шудаанд ё дар онҳо кормандони ташкилотҳои гуногун иштирок доштаанд, инчунин вақте ки барои пинҳон намудани осори фаъолияти ҷиноятӣ чораҳо андешида шудаанд. Ғайр аз баёноти шахсони огоҳ, чунин мавод ҳуҷҷатҳои таъсисӣ, муҳосибавӣ ва меёрий, санадҳои баҳисобгирӣ, тафтишҳои ревизионӣ ва ҳуҷҷатӣ, маълумотномаҳои гуногун ва дигар манбаъҳои маълумотро дар бораи воқеаи ҷиноят дар бар мегирад.

Баҳои дуруст ба маълумоти бадастомада танҳо дар сурате мумкин аст, ки он дар асоси маҷмӯи тамоми маводи ҷамъоваришуда ҳамаатарафа ва амиқ таҳлил карда шавад.

Ба қатори вазифаҳои асосии чунин таҳлил инҳоро дохил намудан мумкин аст: баҳои дуруст додан, ба низом даровардан ва коркарди маълумоти мавҷуда дар парвандаи ҷиноятӣ; ба даст овардани маълумоти нав; истифодаи саривақтӣ ва асосноки маълумоте, ки дар ихтиёри муфаттиш қарор дорад; пешниҳод намудани фарзияҳои тафтишотӣ; муайян кардани самтҳои асосии тафтиш, инчунин ҷустуҷӯ ва ошкор намудани далелҳои иловагӣ.

Ҳангоми ҳалли вазифаҳои зикршуда усулҳои таҳлил ва истифодаи амалии маълумоти ҷамъоваришуда, инчунин роҳҳои ташкили ҷустуҷӯи маълумоти нав аҳамияти махсус касб мекунад. Тавре омӯзиши амалияи судию тафтишӣ нишон медиҳад, яке аз сабабҳои самаранокии нокифояи тафтиши ҷиноятҳо дар соҳаи бонкӣ, инчунин паст будани сифати гузаронидани амалҳои тафтишӣ, интиҳоби нодурусти усулҳои ташкили тафтиш ё нокифоя будани дониш вобаста ба онҳо мебошад.

Дар бисёр мавридҳо муфаттишон ҳангоми арзёбӣ ва истифодаи маълумоти мавҷуда, инчунин ҳангоми мушаххас намудани вазифаҳо ва муайян кардани роҳҳои ҳалли онҳо ба мушкилӣ рӯ ба рӯ мешаванд.

Пешгирӣ намудани чунин ҳатогҳо танҳо дар сурати истифодаи маҷмӯии усулҳои эмпирикӣ ва дарки илмӣ имконпазир аст. Аз ҷумла, сухан дар бораи татбиқи усулҳои қиёс, дедуксия ва индуксия, тарҳрезии фарзияҳои намунавӣ, тарзи барномавию

мақсаднок, моделсозӣ, таҳлили омилӣ, инчунин принципҳои таҳқиқи комплексӣ ва дигар воситаҳои илмӣ-методӣ меравад⁹¹².

Усули барномавию мақсаднок шакли таҳлили илмӣ ва таъмини ташкилии тафтиш ба шумор меравад, ки барои ба даст овардани маълумоти нав аз рӯи парвандаи ҷиноятӣ тавассути истифодаи барномаҳои намунавии пешакӣ таҳияшудаи криминалистӣ равона шудааст.

Таъиноти асосии чунин барномаҳои криминалистӣ аз расонидани ёрии методӣ ба муфаттиш, дар чараёни таҳлил ва низомнок сохтани маълумоти дар парванда мавҷуд буда, инчунин ошкор намудани маълумоте, ки бевосита дар маводи парвандаи ҷиноятӣ инъикос наёфтаанд, иборат аст. Илова ба ин, онҳо барои дақиқ намудани ҳам вазифаҳои умумӣ ва ҳам вазифаҳои махсуси тафтиши ҷинояти мушаххас, интихоби пайдарпайии оқилонаи ҳалли онҳо ва дар ниҳоят барои ноил шудан ба ҳадафҳои тафтиш ба таври муассир мусоидат менамоянд.

Ҳамин тавр, барномаҳои криминалистӣ, ки ҳамчун низоми ташкили фаъолияти амалӣ баромад мекунад ва аз мавзуи исбот бармеоянд, бояд вазифаи унсури пайвандсозро миёни дастовардҳои муосири илми криминалистика, муқаррароти қонунгузории амалкунанда ва амалияи мақомоти тафтиши пешакӣ иҷро намоянд⁹¹³.

Дар навбати худ, барномарезии тафтиш раванди таҳияи барномаҳои мушаххаси тафтишӣ мебошад, ки моҳияти он аз ба низом даровардани алгоритмҳои криминалистӣ ва маълумоти намунавии барои муфаттиш зарур ва аз лиҳози криминалистӣ аҳаммиятнок ҳангоми таҳия ва сабти барномаҳои тафтиш иборат аст. Ин барномаҳо ба идоракунии самараноки вазъияти тафтишӣ равона шудаанд.

Дар маҷмӯъ, ташкили тафтиш бо истифода аз барномаҳои криминалистиро метавон ҳамчун маҷмуи қоидаҳои зерин муаррифӣ намуд.

Дар асоси таҳлили маълумоти ибтидоӣ зарур аст вазъияти тафтишӣ муайян карда шавад, яъне мушаххас гардад, ки кадом маълумот оид ба ҳолатҳои воқеаи мавриди таҳқиқ аллакай маълум аст, кадом ҷанбаҳо номаълум боқӣ мемонанд ва кадоме аз онҳо ба омӯзишу дақиқсозии иловагӣ ниёз доранд. Сипас, бо таъкид ба таҳлили анҷомдодашуда, шумораи ҳарчи бештари фарзияҳои тафтишӣ пешниҳод гардида, нисбат ба ҳар яки онҳо вазифаҳои тафтиш муайян карда мешаванд.

Таҳлили маълумоти ибтидоӣ, одатан, инҳоро дар бар мегирад: 1) муайян кардани вазифаҳои махсуси тафтиш, ки аз маълумоти мушаххаси воқеаи дар маводи парванда мавҷудбуда бармеоянд; 2) муайян намудани вазифаҳои умумии тафтиш, ки дар натиҷаи муқоисаи ҳолатҳои ба мавзуи исботнамоӣ дохилшаванда бо маълумоти мавҷуда ташаккул меёбанд; 3) чудо кардани далелҳои боэътимод, инчунин маълумоте, ки хусусияти шубҳанок ё санҷиданашуда доранд; 4) ба инобат гирифтани натиҷаҳои фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ.

Дар натиҷаи чунин таҳлил, барои марҳилаи ибтидоии тафтиш заминаи пешакӣ, яъне модели нахустини нақшаи тафтиш, шакл мегирад.

Бар асоси натиҷаҳои чунин таҳлил, дар марҳилаи ибтидоӣ заминаи пешакии нақшаи тафтишот, яъне модели нахустини он, ташаккул меёбад.

Масалан, ҳангоми тафтиши ҳолатҳои тасарруф муфаттиш, одатан, бо зарурати ҳалли як қатор вазифаҳои маъмулие рӯ ба рӯ мешавад, ки ба ин гурӯҳи ҷиноятҳо хос мебошанд. Аз ҷумла, муайян намудани маҳалли ҷойгиршавии молу мулки тасарруфшуда, таъмини ҳифзи ҳуҷҷатҳои муҳосибавӣ ва дигар ҳуҷҷатҳо, ошкор кардани сабтҳои ғайрирасмӣ (сиёҳнавис), пайдо кардан, гирифтани ва нигоҳ доштани

⁹¹² Густов Г.А. Моделирование в работе следователя. Л., 1980; Моделирование при расследовании преступлений. 2-е изд., перераб. и доп. Л., 1986; Обнаружение способа должностного хищения в сложной ситуации. Факторный анализ: Учебное пособие: В 2 ч. Л., 1985;

⁹¹³ Селиванов Н.А. Советская криминалистика: система понятий. М., 1982. С. 112.; Шаталов А.С. Криминалистические алгоритмы и программы. М., 2000. С. 3.

воситаҳои ҳомили иттилооти компютерӣ, инчунин гирифтани нишондоди гумонбаршудагон оид ба ҳолатҳои аллакай муайяншуда ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд. Агар ин вазифаҳои маъмулии ибтидоӣ дар марҳилаи аввал ҳал нашуда бошанд, онҳо ҳатман бояд ба нақшаи тафтиш ворид карда шаванд.

Амалҳои муфаттиш оид ба ҳалли вазифаҳои зикршуда дар баробари дигар чорабиниҳои мурофиавӣ ба гурӯҳи амалҳои таъхирнопазир дохил мешаванд. Бо вучуди ин, гирифтани нишондоди гумонбаршудагон оид ба ҳолатҳое, ки аллакай аз ҷониби тафтиш муайян шудаанд, метавонад бо дарназардошти мулоҳизаҳои тактикӣ ба марҳилаҳои дертарини тафтиш гузаронида шавад.

Муайян намудани вазифаҳои умумии тафтиш дар асоси таҳлили маълумоти мавҷуда ва бо муқоисаи он бо ҳолатҳое сурат мегирад, ки бояд аз рӯйи парвандаи ҷиноятӣ муқаррар карда шаванд. Дар ин раванд ҳатман натиҷаҳои таҳлили қаблан анҷомдодашудаи ҳамин заминаи иттилоотӣ ҳангоми ҷудо намудани вазифаҳои хусусии тафтиш низ ба инобат гирифта мешаванд.

Сипас маҷмуи воситаҳо, усулҳо ва тарзҳои ҳалли вазифаҳои гузошташуда, инчунин стратегия ва тактикаи тафтиш бо истифода аз тавсияҳои барномаҳои намунавии криминалистӣ муайян карда мешаванд. Дар ҳамин асос нақшаи марҳилаи ибтидоии тафтиш таҳия мегардад, ки баъдан бо дарназардошти маълумоти нав бадастомада ва натиҷаҳои ҳалли вазифаҳои алоҳида бояд пайваста ислоҳ ва такмил дода шавад.

Марҳилаи баъдӣ татбиқи қарорҳои қабулшуда, анҷом додани амалҳои тафтишии пешбинишуда, чорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ва дигар тадбирҳои муқарраршударо дар бар мегирад.

Дар заминаи маълумоти бадастомада нақшаи тафтиш мушаххас ва пурра карда шуда, вазифаҳои марҳилаи минбаъда муайян мегарданд ва кори минбаъдаи тафтишӣ ташкил карда мешавад. Агар аз рӯйи натиҷаи иҷрои чорабиниҳои пешбинишуда фарзия тасдиқи худро наёбад ва натиҷаи мусбат ҳосил нашавад, зарурати бозгашт ба таҳлили такрории маълумоти ибтидоӣ ва баргаштан ба давраи зикршуда ба миён меояд.

Ин пайдарпаии амалҳо бештар ба марҳилаи ибтидоии тафтиш хос аст, зеро маҳз дар ҳамин марҳила норасоии маълумот муайян кардани тарзи содиршавии ҷиноят ва дигар ҳолатҳои муҳими парвандаро душвор мегардонад. Дар марҳилаҳои баъдии тафтиш бошад, гузоштани вазифаҳо ва татбиқи амалии онҳо, чун қоида, ба як раванди ягона ва пайваста табдил меёбанд.

Ҳамин тавр, таъиноти асосии барномаҳои криминалистӣ аз таъмини коркарди самараноки иттилооти мавҷуда ва ҷустуҷӯи мақсадноки маълумоти нокифоя иборат мебошад. Азбаски чунин барномаҳо, одатан, танҳо вазифаҳои умумии тафтишро дар бар гирифта, хусусиятҳои инфиродии ҷинояти мушаххасро инъикос намеkunанд, ҳангоми истифодаи тарзи барномавӣ-мақсаднок зарурати муайян намудани вазифаҳои махсуси ба парвандаи мушаххас хос ва роҳҳои ҳалли онҳо аҳамияти махсус касб мекунад.

Усули таҳлили омилӣ, дар навбати худ, роҳи омӯхтани унсурҳои фаъолияти ҷиноятӣ тавассути таҳқиқи омилҳои мебошад, ки ба пайдоиш ва шаклгирии онҳо таъсир мерасонанд^{914 915}.

⁹¹⁴ Аветисян А.Д. Методика расследования хищений на предприятиях пивоваренной и безалкогольной промышленности: Автореф. дис. канд. юрид. наук. М., 1992; Алферов В.Ю. Основы выявления и расследования хищений на мясоперерабатывающих предприятиях. Саратов, 1997; Бурданова В.С., Рохлин В.И. Расследование хищений неучтенной продукции. Л., 1989; Густов Г.А. Расследование должностных хищений в торговле. Часть 1. Криминалистическая характеристика преступлений. Л., 1991; Густов Г.А. Расследование хищений в торговле. 4. 2. Типовые поисковые системы. - Л., 1990.

⁹¹⁵ Густов Г.А. Обнаружение способа должностного хищения в сложной ситуации. Факторный анализ: Учебное пособие. Л., 1985. С. 10.

Объекти таҳлили омилӣ ҳолатҳо ва шароитҳои мебошанд, ки ба интиҳоби вақт, ҷой, усул ва механизми содир намудани кирдор, предмети таҷовуз, амалиёти мушаххаси бонкӣ ва дигар унсурҳои ҷинойт аз ҷониби ҷинойткор таъсир мерасонанд. Яъне сухан дар бораи тамоми маҷмуи вазъияте меравад, ки дар он ҷинойт содир шудааст. Ҳадафи асосии омӯзиши чунин вазъият муайян намудани он аст, ки оё шароити воқеӣ ва омилҳои объективӣ, ки модели рафтори субъекти ҷинойтро муайян мекунанд, мавҷуд буданд ё не.

Набудани чунин омилҳо имкон медиҳад, ки дар бораи он ки шахсони гумонбар наметавонистанд усули муайяни содир кардани ҷинойтро истифода баранд, хулосаи асоснок бароварда шавад, зеро барои ин шароити зарурии объективӣ вучуд надошт. Баръакс, мавҷуд будани омилҳои дахлдор аз он шаҳодат медиҳад, ки истифодаи усули мушаххаси рафтори ҷинойтӣ эҳтимолан имконпазир будааст ва ин барои ҷустуҷӯи минбаъдаи маълумоти дорой аҳаммияти исботкунӣ самти муайян медиҳад.

Аз рӯйи моҳияти худ, таҳлили омилӣ усули истисно намудани вариантҳои алтернативӣ мебошад. Он барори муқаррар намудани ғайриимкон будани истифодаи баъзе усулҳои содир намудани ҷинойт хизмат намуда, на танҳо доираи ғаёлияти ҷустуҷӯиро маҳдуд мекунад, балки ҳамзамон барои наздик шудан ба муайян кардани механизми воқеии ҷинойт низ мусоидат менамояд. Хулосаҳои, ки дар заминаи таҳлили омилӣ доир ба имкони объективии истифодаи ин ё он усули содир намудани ҷинойт баён мегарданд, дар асл хусусияти фарзияи тафтишотиро касб намуда, самти минбаъдаи тафтишро муайян месозанд. Аммо ба таври ниҳой муайян намудани усули содир намудани ҷинойт танҳо баъд аз санҷиши ин фарзия дар асоси маълумоти воқеӣ, ки татбиқи онро дар вазъияти мушаххас тасдиқ мекунанд, имконпазир аст.

Муайян кардани усули содир намудани ҷинойт бо истифода аз таҳлили омилӣ чор марҳилаи пайдарпайро дар бар мегирад. Дар марҳилаи аввал вазъияти содир шудани кирдори ҷинойтӣ мавриди омӯзиш қарор мегирад. Марҳилаи дуюм таҳияи хулоса дар бораи имкони объективии истифодаи усули мушаххаси ҷинойт дар шароити баамаломадаро пешбинӣ мекунад. Дар марҳилаи сеюм ин фарзия ба таври амалӣ тавассути ошкор намудани нишонаҳои мушаххасе санҷида мешавад, ки истифодаи усули дахлдорро тасдиқ менамоянд. Марҳилаи хотимавӣ, яъне марҳилаи чорум, ифода намудани хулосаи асоснок дар бораи усули содир намудани ҷинойт мебошад, ки аз ҷониби гумонбар истифода шудааст⁹¹⁶.

Усули моделсозӣ роҳи махсуси ташкили тафтиш ва ба даст овардани маълумоти нав тавассути бунёд кардани моделҳои зехнӣ мебошад. Зери мафҳуми модели зехнӣ тасаввуроти муфассал дар бораи объекти мавриди омӯзиш фаҳмида мешавад, ки хусусиятҳои барои криминалистика муҳимми онро инъикос намуда, имкон медиҳад дар бораи асл маълумоти иловагӣ ба даст оварда шавад.

Сохтани модели зехнии ҷинойт дар соҳаи ғаёлияти бонкӣ ба таври фикрӣ аз нав тасаввур кардани механизми амали ҷинойткоронро дар бар мегирад. Ба ин амалиёти бонкӣ, молиявӣ ва дигар амалҳои аз ҷониби онҳо истифодашуда, усулҳои содир кардан ва пинҳон намудани ҷинойт, вақт ва ҷойи амалӣ гардидани онҳо, ҳадафҳо ва оқибатҳо, инчунин муайян намудани робитаи байни ин унсурҳо ва ба низом даровардани донишҳои бадастомада дохил мешаванд.

Дар марҳилаи баъдӣ муфаттиш модели ташаққулёфтaro аз ҷиҳати мантиқӣ таҳлил намуда, оид ба он далелҳои хулоса мебарорад, ки ошкор кардани онҳо барои қабули қарорҳои асосноки мурофиавӣ ва криминалистӣ аҳаммият доранд. Сипас санҷида мешавад, ки оё ҳолатҳои, ки дар асоси модел муайян гардидаанд, дар воқеият вучуд доранд ё не. Баъд аз ин натиҷаҳои бадастомада арзёбӣ шуда, дар бораи дараҷаи эътимоднокии модели сохташуда хулоса бароварда мешавад. Дар сурати тасдиқ ёфтани

⁹¹⁶ Густов Г.А. Обнаружение способа должностного хищения в сложной ситуации. Факторный анализ: Учебное пособие. Л., 1985. С. 10.

модел ва маълумоте, ки ҳангоми санҷиши он ба даст омадааст, қарорҳои дахлдори мурофиавӣ ва тактикӣ қабул карда мешаванд.

Раванди моделсозӣ аз рӯйи парвандаҳои ҷиноятӣ вобаста ба ҷиноятҳо дар соҳаи фаъолияти бонкӣ метавонад ба тартиби зерин пешниҳод гардад: омӯзиши маълумоти ибтидоӣ, ба миён гузоштани масъала (яъне фарзияи тафтишӣ) ва қабули қарор дар бораи истифодаи усули моделсозӣ.

Сипас модели фарзия сохта мешавад.

Баъдан ҳуди модел омӯхта шуда, оид ба санҷиши он қарор қабул мегардад: муайян карда мешавад, ки барои ҳал намудани масъалаи дараҷаи эътимоднокии модел кадом маълумот намерасад, инчунин чорабиниҳо барои ҷамъовариҳои маълумоти иловагӣ ба нақша гирифта мешаванд.

Дар марҳилаи баъдӣ модел дар амалия санҷида шуда, дониш ва маълумоти бадастомада барои қабули қарорҳои мурофиавӣ ва криминалистӣ истифода мегарданд⁹¹⁷.

Бояд таъкид намуд, ки дар раванди ошкор ва тафтиш намудани ҷиноятҳо ҳеҷ яке аз усулҳои илмӣ наметавонад ҳамчун усули мутлақ ё ҳамаҷониба арзёбӣ гардад. Истифодаи ҷудогонаи як усули алоҳида на дар таҳқиқоти илмӣ ва на дар фаъолияти амалӣ барои ба даст овардани натиҷаи мусбат кофӣ нест. Тавре амалия нишон медиҳад, танҳо истифодаи маҷмӯй ва ҳамгироёнаи усулҳои гуногуни маърифат имкон медиҳад, ки ҳақиқат бо дараҷаи баланди эътимоднокӣ муқаррар карда шавад.

Усулҳое, ки дар боло баррасӣ шуданд, инчунин дигар усулҳои таҳлили илмӣ иттилооте, ки дар ихтиёри муфаттиш қарор доранд, ба беҳтар ва самараноктар гардидани раванди ошкор намудани нишонаҳои ҷиноят, ташаккули маҷмӯи пурраи фарзияҳои эҳтимолии тафтишӣ, инчунин дуруст муайян намудани вазифаҳои умумӣ ва махсуси тафтиш мусоидат мекунанд. Илова ба ин, истифодаи онҳо барои таҳияи нақшаи ҳарчи муассири тафтиш дар маҷмӯъ ва ташкили оқилонаи амалҳои алоҳидаи тафтишӣ замина фароҳам меорад. Чунин муносибат имкон медиҳад, ки барои ҳамаҷониба, пурра ва ҳолисона муқаррар намудани ҳолатҳои парванда на танҳо таҷрибаи касбии муфаттиш, балки иқтисоди илмӣ криминалистика, криминология, ҳуқуқи ҷиноятӣ ва дигар фанҳои вобаста низ ба кор бурда шавад.

Яке аз мушкилоти ҷиддие, ки самаранокӣ ошкорсозӣ ва тафтиши ҷиноятҳоро дар соҳаи бонкӣ ба таври назаррас коҳиш медиҳад, муқовимати фаъоли гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ мебошад, ки ба махсус барои содир намудани ҷунин кирдорҳо ташкил карда шудаанд. Бо мақсади таъмини амнияти худ ва ташкили низоми устувори ҳимоя дар ҳолати гузаронидани санҷиш аз ҷониби мақомоти назоратӣ ва ҳифзи ҳуқуқ ё ҳангоми оғози парвандаи ҷиноятӣ, ҷунин муқовимат дар шакли зухуроти гуногун амалӣ мегардад⁹¹⁸. Ба ҷунин шаклҳои муқовимат инҳо дохил мешаванд: пинҳон намудани осори фаъолияти ҷиноятӣ ва оқибатҳои он; рӯйпӯш кардан ё пинҳон доштани шахсоне, ки дар содир намудани ҷиноятҳо даст доранд; барқарор намудани робитаҳои ғайрирасмӣ бо шахсоне, ки дар изоляторҳои тафтишотӣ нигоҳ дошта мешаванд; истифодаи робитаҳои коррупсионӣ ва дигар алоқаҳои устувор; ҷалби фаъоли адвокатҳои баландихтисос, бисёр вақт ҳатто якчанд нафар барои ҳимояи як гумонбар; кӯшишҳои бадном сохтани тафтиш ва монешавии мақсаднок ба раванди он; ҷалб намудани воситаҳои ахбори омма барои ҳифзи манфиатҳои гумонбарон ё айбдоршавандагон; инчунин расонидани фишор ба иштирокчиёни мурофиаи ҷиноятӣ, аз ҷумла ба ҷабрдидагон, шохидон ва аъзои оилаи онҳо.

Дар ҷунин шароит ҳам таҳқиқоти минбаъдаи илмӣ, ки ба таҳияи усулҳои тактикий рафъи ҷунин муқовимат равона шудаанд, ва ҳам татбиқи амалии онҳо дар

⁹¹⁷ Густов Г.А. Моделирование в работе следователя: Учебное пособие. Л., 1980. С. 28,34,38,69, 81.

⁹¹⁸ Белкин Р.С. Курс криминалистики в 3 т. Т. 1: Общая теория криминалистики. М., 1997. С. 336.

фаъолияти мақомоти тафтишӣ ҳангоми иҷрои вазифаҳои ба зиммашон гузошташуда аҳаммияти махсус пайдо мекунанд.

Тамоюли устувори афзоиши ҷинояткорӣ дар соҳаи иқтисодиёт зарурати ҳарчи зудтар ҳал намудани маҷмӯи масъалаҳоро ба миён меорад, ки ба таъмини ҳифзи муносиби баҳши бонкӣ нигаронида шудаанд. Аз ҷумла, сухан дар бораи баланд бардоштани самаранокии фаъолияти мақомоти назоратӣ меравад, то истифодаи муассисаҳои қарзӣю молиявӣ бо мақсадҳои ғайриқонунӣ пешгирӣ карда шавад.

Зарурат ба чунин ҳамкорӣ бо як қатор омилҳо шарҳ дода мешавад. Аз ҷумла, зарурати истифодаи муносибати маҷмӯӣ ҳангоми ҷамъоварӣ, таҳлил ва арзёбии иттилоот дар бораи вазъи криминогенӣ дар соҳаи бонкӣ ва таҳияи чораҳои пешгирикунанда дар ҳамин замина; сатҳи баланди пинҳонмонии ҷиноятҳо дар баҳши бонкӣ; инчунин тавсеаи миқёси ҷинояткорӣ дар соҳаи бонкӣ ва хусусияти фаромиллӣ гирифтани он аз ҷумлаи чунин омилҳо мебошанд. Ин ҳолатҳо аз муҳиммияти густариши ҳамкорӣ миёни мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва мақомоти назоратӣ шаҳодат медиҳанд, зеро сари вақт дастрас гардидани маълумот дар бораи кирдорҳои ғайриқонунӣ содиршуда ё омодашаванда ва санҷиши дурусти он яке аз шартҳои асосии ошкорсозии самаранокии ҷиноятҳо дар соҳаи фаъолияти бонкӣ ба ҳисоб меравад.

Дар натиҷаи таҳлили анҷомдодашуда метавон чанд хулосаи умумӣ баён намуд.

Аввалан, тафтиши ҷиноятҳо дар соҳаи бонкӣ бо дараҷаи баланди мураккабӣ тавсиф мешавад, ки ин ҳам ба хусусиятҳои фаъолияти низоми бонкӣ ва ҳам ба рушди фаъоли технологияҳои ҷиноятӣ, ки аз ҷониби гурӯҳҳои ҷиноятӣ истифода мешаванд, вобаста аст. Ин аз муфаттиш фаҳмиши амиқи равандҳои молиявӣю иқтисодӣ, хусусиятҳои гардиши ҳуҷҷатҳо ва ҳаракати иттилооти бонкиро талаб мекунанд.

Сониян, самаранокии ошкор ва тафтиши ҷиноятҳо то андозаи зиёд ба сифати таъминоти илмӣ-методӣ вобаста мебошад. Нокифоя таҳия шудани методикаҳои махсуси криминалистӣ, ақиб мондани онҳо аз суръати тағйирёбии ҷинояткорӣ ва набудани тарзи низомнок барои навсозии онҳо фаъолияти амалии мақомоти ҳифзи ҳуқуқро ба таври ҷиддӣ душвор мегардонад.

Сеюм, истифодаи тарзи барномавӣ-мақсаднок, моделсозии криминалистӣ, таҳлили омилӣ ва дигар усулҳои илмӣ аҳаммияти муҳим дорад. Истифодаи маҷмӯи онҳо имкон медиҳад, ки иттилооти мавҷуда ба низом дароварда шуда, фарзияҳои тафтишӣ пешниҳод ва мавриди санҷида қарор гиранд, вазифаҳои тафтишот муайян гардида, нақшаи мувофиқи амалҳои тафтишӣ таҳия карда шавад.

Чорум, муайян карда шудааст, ки дар марҳилаи ибтидоии тафтиш нақши махсусро ташкили дурусти кор бо маълумоти ибтидоӣ мебозад, ки таҳлил, арзёбӣ, ба низом даровардан ва ошкор намудани робитаҳои пинҳонии байни далелҳоро дар бар мегирад. Хатогӣҳо дар ин марҳила метавонанд боиси интиҳоби самти нодурусти тафтиш гарданд.

Панҷум, ба самаранокии тафтиш муқовимати гурӯҳҳои муташаккили ҷиноятӣ таъсири назаррас мерасонад, ки он дар шаклҳои гуногун зоҳир мешавад, аз ҷумла дар пинҳон кардани осори ҷиноят, расонидани фишор ба иштирокчиёни мурофиа, истифодаи робитаҳои коррупсионӣ ва таъсиррасонии иттилоотӣ тавассути воситаҳои ахбори омма.

Таҳқиқоти анҷомдодашуда имкон медиҳад, ки чунин хулосаи умумӣ баён карда шавад: тафтиши ҷиноятҳо дар соҳаи фаъолияти бонкӣ раванди мураккаб ва бисёрсатҳа буда, истифодаи ҳам воситаҳои анъанавӣю мурофиавӣ ва ҳам усулҳои муосири илмӣю криминалистикаро талаб менамояд.

Муайян карда шудааст, ки шартҳои асосии баланд бардоштани самаранокии тафтиш истифодаи тарзи низомнок ва маҷмӯӣ мебошад, ки ба пояи ҳамоҳангсозии методикаҳои криминалистӣ, банақшагирии барномавӣ-мақсаднок, таҳлили омилӣ ва моделсозӣ асос меёбад. Ин усулҳо имкон медиҳанд, ки на танҳо раванди ба даст

овардан ва таҳлили иттилоот беҳтар гардонда шавад, балки сифати фарзияҳои тафтишии пешниҳодшаванда ва қарорҳои қабулшаванда низ ба таври назаррас баланд бардошта шавад.

Рушди методикаҳои махсуси криминалистӣ, ки ба шаклҳои муносири ҷинояткорӣ дар соҳаи бонкӣ мутобиқ гардонида шудаанд, инчунин сари вақт мувофиқ намудани онҳо бо дарназардошти тағйироти қонунгузорӣ ва амалия аҳамияти махсусро касб мекунад.

Ғайр аз ин, вобаста ба сатҳи баланди пинҳонмонии ҷиноятҳо дар соҳаи бонкӣ ва имконияти хусусияти фаромиллӣ доштани онҳо, яке аз самтҳои муҳим дар ин ҷода тақмили ҳамкориҳои байни мақомоти тафтишотӣ, оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ва назоратӣ ба ҳисоб меравад.

Ҳамин тавр, баланд бардоштани самаранокии минбаъдаи ошкорсозӣ ва тафтиши ҷиноятҳо дар соҳаи бонкӣ танҳо дар сурате имконпазир аст, ки дастовардҳои илмии криминалистика ба фаъолияти амалӣ ворид карда шаванд ва ҳамзамон таъминоти методӣ ва ташкилии қори мақомоти тафтиш пайваста тақмил дода шавад.

Адабиёт

1. Аветисян А.Д. Методика расследования хищений на предприятиях пивоваренной и безалкогольной промышленности: Автореф. дис. канд. юрид. наук. М., 1992.
2. Алферов В.Ю. Основы выявления и расследования хищений на мясоперерабатывающих предприятиях. Саратов, 1997.
3. Белкин Р.С. Курс криминалистики в 3 т. Т. 1: Общая теория криминалистики. М., 1997. С. 336.
4. Бурданова В.С., Рохлин В.И. Расследование хищений неучтенной продукции. Л., 1989.
5. Возгрин И.В. Введение в криминалистику: История, основы теории, библиография. СПб., 2003. С.327.
6. Густов Г.А. Моделирование в работе следователя. Л., 1980; Моделирование при расследовании преступлений. 2-е изд., перераб. и доп. Л., 1986.
7. Густов Г.А. Моделирование в работе следователя: Учебное пособие. Л., 1980. С. 28,34,38,69, 81.
8. Густов Г.А. Обнаружение способа должностного хищения в сложной ситуации. Факторный анализ: Учебное пособие. Л., 1985. С. 10.
9. Густов Г.А. Расследование должностных хищений в торговле. Часть 1. Криминалистическая характеристика преступлений. Л., 1991.
10. Методика расследования, прокурорский надзор и особенности поддержания государственного обвинения по делам о хищениях чужого имущества. / Н.М.Сологуб, В.И.Рохлин, С.Г.Евдокимов, С.В.Кузьмин, Б.В.Серов. СПб., 1997
11. Обнаружение способа должностного хищения в сложной ситуации. Факторный анализ: Учебное пособие: В 2 ч. Л., 1985;
12. Селиванов Н.А. Советская криминалистика: система понятий. М., 1982. С. 112.
13. Шаталов А.С. Криминалистические алгоритмы и программы. М., 2000. С. 3.

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026

Аз тақриз баргашт: 20.06.2026

Ба ҷоп тавсия шуд: 26.06.2026

МИНБАРИ ОЛИМОНИ ҶАВОН – ТРИБУНА МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ
ПАРЛУМОН МАҚОМОТИ ОЛИИ УМУМИМЛЛИИ НАМОЯНДАГӢ: НАЗАРЕ
АЗ МАРҲИЛАҲОИ ИНКИШОФ

Зоирзода Фарахноз Ҷурахон,
ИФСҲ ба номи А. Баҳоваддинов АМИТ,
магистри курси 1-уми ихтисоси 12.00.02.
Шуъбаи ҳуқуқи давлатӣ

Муқарриз: н.и.х., профессор Имомов А.И.

Аннотатсия: дар мақола асосҳои конституционӣ давраҳои ташакул ва инкишофи мақомоти олии намояндаги ва қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ шудааст. Инчунин нақши Парлумон ҳамчун мақомоти олии умумимиллӣ ва намояндагӣ дар низоми мақомотҳои ҳокимияти давлатӣ таҳлилу барраси гардида, хусусиятҳои танзими ҳуқуқэҷодкунӣ ва ҳуқуқҳифзкунӣ, ки дар фаъолияти идоракунии давлатӣ назарас доништа мешавад мавриди таҳлил қарор дода шудааст.

Калидвожаҳо: Конституция, дараҳои инкишоф, салоҳияти қонунгузорӣ, танзими ҳуқуқӣ- конституционии институти парламентӣ, мавқеи намояндагӣ дар идоракунии давлатӣ

ПАРЛАМЕНТ КАК ВЫСШИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЬНЫЙ ОРГАН:
ВЗГЛЯД НА ЭТАПЫ ЕГО РАЗВИТИЯ

Зоирзода Фарахноз Джурахон,
ИФПП имени А. Баҳоваддинова НАНТ,
студентка 1-го курса магистратуры,
специальность 12.00.02. отдел государственного
право

Рецензент: к.ю.н., профессор Имомов А.И.

Аннотация: В статье рассматриваются конституционные основы периодов формирования и развития высших представительных и законодательных органов Республики Таджикистан. Также анализируется роль Парламента как высшего национального и представительного органа в системе государственных органов власти, а также рассматриваются регулирующие особенности законотворчества и правоприменения, которые считаются существенными в деятельности государственного управления.

Ключевые слова: Конституция, пробелы в развитии, законодательная власть, правовое и конституционное регулирование парламентского института, положение представительства в государственном управлении

PARLIAMENT AS THE HIGHEST NATIONAL REPRESENTATIVE BODY: A
LOOK AT THE STAGES OF ITS DEVELOPMENT.

Zoirzoda Farahnoz Jurakhon
Institute of Philosophy of Political Science,
National Academy of Sciences of Turkmenistan,
first-year master's student, major 12.00.02.
Department of Public Law, A. Banjaddinov.

Abstract: The article examines the constitutional foundations of the periods of formation and development of the highest representative and legislative bodies of the Republic of Tajikistan. The role of Parliament as the highest national and representative body in the system of state authorities is also analyzed, and the regulatory features of lawmaking and law enforcement, which are considered essential in the activities of public administration, are considered.

Key words: Constitution, development gaps, legislative power, legal and constitutional regulation of the parliamentary institution, the position of representation in public administration, professional and permanent activity, direct or indirect elections, guarantee of equal rights of citizens in the selection and election to the highest representative bodies.

Инкишоф ва ташаккулёбии ҷомеаи шаҳрвандӣ ва давлати демократиро бидуни мақомоти намояндаги ва қонунгузори дар низоми мақомотҳои ҳокимияти давлати тасавур кардан имконнопазир аст. Ҳокимияти қонунгузорӣ дар низоми таҷзияи ҳокимияти давлатӣ мавқеи хоса дорад. Ин мавқеъ ба нақши ҳокимияти қонунгузорӣ дар амали сохтани мақсаду вазифаҳои давлат вобаста аст. Ҳокимияти қонунгузорӣ тибқи вазъи конституционии худ аз ҳама бештар ба ҳалқ иртибот дошта, дар фаъолияти он иродаи ҳалқ ба худ шакли расмӣ ва амалӣ мегирад. Санадҳои меъёри ҳуқуқии ҳокимияти қонунгузорӣ иродаи ҳалқро ба забони давлатӣ ифода карда, ба он шакли олии ҳуқуқӣ медиҳад.

Ҳарчанд қонунҳо аз номи давлат ба тасвиб расонида мешаванд, вале дар онҳо пеш аз ҳама бояд манфиати ҳалқ ифода ёбад. Давлатӣ демократӣ сиёсати пешгирифти худро дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёт бояд ба манфиату иродаи ҳалқ мувофиқ гардонад. Мақомоти намояндаги ва қонунгузор, ки бо тартиби интихоботи озода ташкил ёфтааст, фаъолияти худро дар амалинамои самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии давлатро пеш аз ҳама аз рӯи ба инобат гирифтани манфиати ҳалқ муайян мекунад.

Мувофиқи Конститутсия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳалқ сарчашмаи ягонаи ҳокимияти давлати буда, соҳибхитӣро худро ба воситаи вакилон амалӣ мегардонад. Ҳокимияти қонунгузорӣ дар маҷмӯи салоҳияташ ба тасвиби қонун буда, одатан ба воситаи парлумон мақомоти олии умумимиллии намояндагӣ, ки бо тариқи демократӣ интихоб гардидааст, амалӣ мегардад. Вазъи ҳуқуқии Парлумон вобаста ба шакли идораи давлати гуногун буда, вале сарфи назар аз ин ваколати қонунгузорӣ аксаран ба он тааллуқ дорад. Ба андешаи Холиков А.Ғ., Зоир Ҷ.М., Одиназода Р.С. дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баъди соҳибистқлоли дар самти қонунгузори тағйироти ҷиддӣ вобаста ба арзишҳои иҷтимоӣ, ҷамъиятӣ ва инсонӣ ба амал омадааст аз қабули Конститутсияи нав мақомоти қонунгузор татбиқи эҷодии қонунҳо, механизми навро дар танзимнамоии ҳуқуқӣ ва таъмини муносибатҳои ҳуқуқии идории давлатӣ ва муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодии кившар роҳандоз намуд.⁹¹⁹

Мақомоти ҳокимияти қонунгузорӣ – Парлумон қариб дар ҳамаи кишварҳо арзи вуҷуд дорад, вале онҳо наҳамеша манфиати ҳалқро ифода ва ҳифз менамоянд. Ин бештар ба сохтори ҷамъиятӣ алоқаманд аст. Дар кишварҳои мохиятан демократӣ парлумон ҳамеша хусусияти намояндагии ҳақиқӣ дорад ва он дар натиҷаи интихоботи озода аз тарафи тамоми аҳолии мамлакат интихоб мешавад. Чунин парлумон баёнгари ва таҷасумкунандаи иродаи манфиати ҳалқ аст. Парлумон ҳамчун мақомоти махсусгардонидашудаи ҳокимияти қонунгузорӣ таркиби мураккаб дошта, барои амалӣ гардонидани салоҳияти қонунгузорӣ мувофиқ гардонда шудааст. Парлумон мешаванд ягона ва ё дупалатагӣ ва таносубан салоҳияти қонунбарорӣ аз рӯи мавзӯ дар байни

⁹¹⁹ Холиков А.Ғ., Зоир Дж.М., Одиназода Р.С. Права человека и конституционно-правовые развитие Таджикистана. - Душанбе. «Мехрона», 2017.С.- 274.

палатаҳо, дар андозаи гуногун вобаста ба баробархукук ё палатаи болоӣ ва поёнии будани онҳо ба тариқи конститутсионӣ тақсимбанди мегардад.

Гарчанде, парлумон чун мақомоти олии умумимиллии намояндагӣ дар ҳамаи давлатҳо вучуд дорад, вале падидаи усули парлумонӣ (парлумонтаризм) на дар ҳамаи давлатҳо вучуд дорад². Усули парлумонӣ низоми ташкилӣ ва амалии ҳокимияти қонунгузор аст, ки дар таҷзияи ҳокимияти давлатӣ ба қонунгузорӣ ва иҷроия, парлумон вазъи имтиёзнок дорад. Махсусияти усули парлумонӣ дар мустақилии он ифода меёбад, ки нисбат ба ҳокимияти иҷроия бартарият дошта, тадбиқи назорат ба ғаёлияти ҳукумат, масъулияти сиёсии ҳукумат дар назди парлумон ва умуман, дар низоми мақомоти давлатӣ мавқеи марказиро ишғол кардани он аст. Дар бештари давлатҳо нақши парлумон на фақат салоҳияти назорат аз болои ғаёлияти ҳукумат, балки бевосита тавассути эълон кардани нобоварӣ нисбат ба ғаёлияти он дар баъзе ҳолатҳо ҳукуқи табиلى ивази онро дорад.

Дар давлатҳои ҳислатан демократӣ дошта мақоми имтиёзнок доштани парлумон дар низоми ҳокимияти давлатӣ ба усули таҷзияи ҳокимият муҳолиф нест. Чунки дар низоми таҷзияи ҳокимият ягон узви мустақил набояд бар ҳилофи мустақилии узви дигар таъсир расонад ва ё муқобил амал кунад. Парлумон вобаста ба мақомият хусусияти салоҳияти худ бо мақомоти ҳокимияти иҷроия ва ҳокимияти судӣ дар алоқамандӣ ва ҳамкорӣ ғаёлият мекунад. Ва ин ҳамкорӣ мутақобила аз ягонагии давлат ва ягонагии ҳокимияти сиёсии он бармеояд. Ҳар се рӯкни мустақилии ҳокимияти давлатӣ дар доираи Конститутсия ва қонунҳо ғаёлият мекунад, ки дар таҳия, омода кардан ва тасвиби (қабули) қонунҳо ҳиссаи парлумон дар интиҳо ҳалқунанда башумор меравад.

Чомеаи демократӣ тақозои онро менамояд, ки дар он мақомоти намояндагии халқ бунёд гардида, ба воситаи қабули қонунҳои саҳеҳ ва аз ҷиҳати ҳукуқӣ асоснок функцияи худро дар ҷамъият амалӣ намояд. Институти парламент яке аз рӯкҳои давлати ҳукуқбунёд буда, дар низоми таҷзияи ҳокимият ҷойи намоёнро ишғол менамояд. Парламент падидаи чомеаи демократӣ буда, аз тарафи аҳолии кишвар интиҳоб шуда, мақомоти намояндагӣ, соҳиби ҳокимияти қонунгузорӣ, ифодакунандаи иродаи халқ мебошад. Шаклҳои ибтидоии намояндагӣ ва ҳокимияти халқ дар созмони якҷоягии ҷамъиятӣ таҷассуми худро ёфтааст. Ин муносибатҳои ҷамъиятии қавмӣ дар асоси пайвастагиҳои хунӣ ба рӯҳ монда шуда буданд. Хусусияти асосии муносибатҳои қавмӣ дар шароити якҷояи моликиятдорӣ, қафолати умумӣ ва қасди хунӣ зоҳир мегардид.

Ин шакли зисти одамон ба он вобаста буд, ки онҳо ҳукуқи иштирок дар пешбурди чомеаро доштанд ва дар шуури худ “халқ”, “ҳокимият” ва “қувваҳои ҳарбӣ”-ро ҷудо намекарданд.

Аммо дар ҷунин шароит дар чомеа баробархукукии комил вучуд надошт, зеро баъзе ҷиҳатҳо ба монанди: ҷинс, синну сол, вазъи молу мулки ва ғайра сади рӯҳ мешуданд.

Бояд тазаққур дод, ки ҳокимияти халқ аз даврони қадим арзи вучуд дошт, лекин парламент дар шакли муосираш дар асри 13 дар Англия пайдо шудааст. Қонунҳои Ҳамураппӣ, Қонунҳои Ману, Қонуни 12 Ҷадвал ва дигар сарчашмаҳои қадима гувоҳ аз онанд, ки мақома амал мекард, ки ҷунин манбаъҳо мурағтаб гаштанд. Дар давраҳои қадим дар маҳалҳо Шӯрои машваратӣ амал мекард, ки дар он шахсони мутасаддӣ ғаёлият менамуданд.

Ҳанӯз Аҳмади Дониш аз таъсиси мақоми машваратӣ- Шӯро- назди ҳокими давлат пуштибонӣ мекунад. Ба ақидаи Дониш сардори ин Шӯро шахси алоҳида бояд таъин гардад. Дар Шӯро масъалаҳои муҳталиф дар соҳаи хоҷагӣ, савдо ва фарҳанг бояд баррасӣ гашта, дар заминаи он қарори умумӣ қабул мешавад. Сипас, қарори умумии Шӯро ба ҳокими давлат пешкаш мешавад. Агар ҳоким ба қарор розӣ бошад, пас ўҳдадор аст онро имзо кунад. Ҷунин тарзи давлатдориро мутафаккир заминаи ободии кишвар медонад.

Ба андешаи Аҳмади Дониш мақоми машваратӣ мустақил буда, бе иштироки ҳокими давлат бояд амал намояд. Иштироки ҳоким дар кори ин мақом ба он меорад, ки

қарорҳо таҳти фишор ё таъсири дигари ҳоким қабул мешаванд ва дар натиҷа ҳақиқат таъмин намегардад. Бар замми ин дар кори Шӯро намоёндогони ҳамаи табақаҳои аҳолии бояд ширкат варзанд. Ин ба андешаи мутафаккир имконият медиҳад манфиатҳои ҳамаи табақаҳо баробар ба инобат гирифта шаванд.

Мақоми машваратӣ ба андешаи Аҳмади Дониш мақоми доимоамалкунанда бояд бошад. Бинобар ба пешниҳоди мутафаккир ин мақом ҳар рӯз ҷамъ мешавад.⁹²⁰

Мутафаккири дигари машҳури форсу тоҷик Абӯалӣ Ҳасан ибни Исроқ бо таҳаллуси Низомулмулк агарчанде пуштибони шоҳигарии мутлақи исломист, ҳамзамон мақоми машваратии назди шоҳро зарур мешуморад. Ба қавли ӯ машварат бо ашхоси ҳарадманд, куҳансол, таҷрибадор хеле муфид аст. Мавсуф ҷонибдори истифодаи маслиҳатҳои муфиди нафарони лоиқ буд, ки ҳам дар умури динӣ ва ҳам дар бахши илму амалияи дунявӣ дорои дониш, малака ва таҷрибаи кофӣ буданд. Низомулмулк зимни исботи ин андешаҳояш аз оятҳои Қуръон ва ҳадисҳои Паёмбари Ислому (с) иқтибос меорад. Ҳамин тариқ бурҳони динӣ ва ақлона баҳри ҳимояи ғояи машварат дар давлатдорӣ васеъ ва моҳирона истифода мешавад.

Муҳаққиқи форсу тоҷик Абӯнаصري Форобӣ бошад, ба ҷунин ақида аст, ки инсон аз рӯйи табиаташ эҳтиёҷ ба иттиҳоди одамон дорад. Ба ақидаи Форобӣ ҳадаф аз ин иттиҳоди инсонӣ таъмини ҳастии инсонӣ ва расидан ба камолоти олист. Ҳамин тариқ Форобӣ иттиҳоди инсониро шакли асосӣ ва ягонаи ҳамзистии одамон мешуморад.⁹²¹

Ҳамин тариқ мутафаккирони форсу тоҷик дар доираи андешаҳои пешниҳоднамудаашон ба идораи парлумонӣ ва мақоми намоёндогӣ наздик мешаванд.

Чуноне, ки дар боло қайд шуд парламент аввалин маротиба дар Англия зухур кард. Дар ибтидо Шӯрои Кабири Англия, ки ашрофон, рӯҳониён ва соҳибмансабони олии кишвар иборат буданд ба дарбори шоҳӣ вобастагӣ доштанд. Дар соли 1265 ин Шӯро номи парлумонро касб кард ва аз ҷиҳати сиёсӣ иқтисодӣ пурқувват гардид. Ин мақомот дар аввал ҷанбаи қонунгузорӣ надошт, вале гоҳ-гоҳ аз тарафи шоҳ дар ин маврид машварат мерафт. Дар соли 1295 шоҳ Эдварди I подшоҳи Англия ба сабабе, ки парлумонро хуш дошт гурӯҳҳои мухталифи ҷомеаро вориди он намуд. Дар аввал парлумон ҷаласаҳои муштарак баргузир мекард, ки дар он тамоми табақаҳои ҷомеа ширкат мебариданд.

Баъдтар ба табақаи ашрофон гузаронидани ҷаласаҳои якҷоя ба мардуми оддӣ писанд наомад. Аз асри 14 сар карда бо розигии шоҳ ду маҷлис ташкил шуд:

1) Маҷлиси авом (умумӣ), ки иборат аз табақаҳои гуногуни аҳолии кишвар, ки соҳиби касбу кор буданд

2) Маҷлиси лидерон, ки иборат аз рӯҳониёни сатҳи олӣ ва ашрофон.

Маҷлиси авом дароғоз нуфузи паст дошт ва аз Маҷлиси лидерон як зина поён қарор дошт. Аммо дар соли 1832 баъди гузаронидани ислоҳот иқтисодии Маҷлиси авом зиёд гашта, бо Маҷлиси лидерон баробар амал мекардагӣ шуд.⁹²² Ба андешаи Зариф Ализода парламент асоси парламентаризм мебошад. Маҳз парламент муайянкунандаи моҳият ва таркиби парламентаризм аст.⁹²³

Тимсоли ин институти муҳими ҳокимияти давлатиро олимони давраи антиқаи қадим мансуб медонанд. Аммо парламентҳои шакли муосир дар асри 13 дар Англия баъди қабули Хартияи Бузурги Озодӣ (1215) ба вуҷуд омадаанд, ки маҳдудкунандаи ҳокимияти қарорӣ буданд. Баъдтар мақомоти намоёндогӣ шабех

⁹²⁰ Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ. Ҷилди 1, Душанбе – 2010, С.- 217

⁹²¹ Сотиволдиев Р.Ш. Таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқӣ. Душанбе – 2011. С.- 150 - 195.

⁹²² Чумъахона Маҳмудӣ, Муҳаммад Орифи Раҳмонӣ. Нигоҳи стратегӣ ба ҳонаи миллат. Кобул – 2011 (бо дарӣ)

⁹²³ Зариф Ализода. Становление института парламента в РТ: Проблемы теории и практики. Душанбе – 2011. С.-10

дар Франция, Испания, Полша ва ғайраҳо пайдо шуданд, ки дар оянда ҳамчун парламентҳои шакли муосир ташаккул ёфтаанд.⁹²⁴ Парламент - ин мақоми умумимиллӣ (умумидавлатӣ) аст, ки функцияи муҳими онро баамалбарории ҳокимияти олии қонунгузорӣ ташкил медиҳад.

Парламент зухуроти сиёсӣ мебошад, вале элементҳои мустақили системаи сиёсӣ буда наметавонад. Чунки дар дохили ҳокимияти давлатӣ мебошад, яъне яке аз унсурҳои ҳокимият буда, дар якҷоягӣ бо шӯҳаҳои иҷроия ва судӣ ҳокимияти давлатиро пурра мегардонанд. Аз мазмуни моддаи 9-и Конститутсия бармеояд, ки ҳокимияти давлатӣ ягона буда, ба се шӯҳа: қонунгузор, иҷроия ва судӣ тақсим мешавад.

Парламент ҳамчун мақоми умумимиллӣ ва намоёндогии халқ ба вазифаи қонунбарории худ аз дигар мақомотҳо ба қуллӣ фарқ менамояд, зеро маҳз қонунҳое, ки ин мақомот қабул менамояд, инъикоскунандаи рӯшди зиндагии ҷомеа ва банизоддорондаи муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошанд. Хислати намоёндогӣ ва қонунбарории парламент ба ӯ имконият медиҳад, ки бевосита ба ҳаёти сиёсии ҷомеа таъсири худро расонад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ташаккулёбии мақомоти қонунгузории дар бунёди худ ба Конститутсияҳои ҶМШС Тоҷикистон, ҶШС Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон миннатдор буда, мувофиқи меъёрҳои муқаррар кардаи конститутсияҳои мазкур ба вучуд омада инкишоф ёфтааст.

Вобаста ба ин заминаҳои асосии марҳилаҳои ташаккулёбии мақомоти қонунгузорро ба се давраи қалон ҳудо қардан мумкин аст:

- *даврани аввали* ташаккулёбии мақомоти намоёндогӣ ва қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистонро қабул қарда шудани Конститутсияи соли 1929 ҶМШС Тоҷикистон ташкил медиҳад, ки он то соли 1931 амал қард. Конститутсияи соли 1929 бори аввал дар таърихи Тоҷикистон низоми мақомоти намоёндогӣ ва қонунгузорро муқаррар намуд, ки дар асоси моддаи 21 Конститутсияи мазкур мақомоти олии намоёндогӣ ва қонунгузорро анҷумани Шӯрои умумитоҷикон ташкил меод, ки анҷумани Шӯрои умумитоҷикон дар ҳудуди ҶМШС Тоҷикистон ҳокимияти олий буда, аз далагатҳои (намоёндогони) ВМКБ, вилоятҳо, ноҳияҳо ва шаҳрҳо, ки дар анҷумани Шӯроҳо интихоб қарда мешуданд, таъсис меёфт.

- *даврани дуюми* ташаккулёбии мақомоти намоёндогӣ ва қонунгузори Тоҷикистон ба таъсис ёфтани ҶШС Тоҷикистон ва қабули Конститутсияи соли 1931 рост меояд, ки ин давра то ба даст оварда шудани истиқлолияти давлатӣ, яъне то соли 1991 давом ёфта, тағйиротҳои қуллиеро аз сар гузаронидааст. Гарчанде дар ин давра дигаргуниҳои зиёде ба вучуд омада буданд, лекин он натавонист дар таҷрибаи мақомоти намоёндогӣ ва қонунгузори Тоҷикистон дигаргуниҳои назаррасеро ворид намоад.

- *даврани сеюми* ташаккулёбии мақомоти намоёндогӣ ва қонунгузори Тоҷикистон даврани соҳибхитиёрии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар бар мегирад, ки дар ин давра ҳокимияти қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ба дигаргуниҳо ва ислохотҳои қиддӣ рӯ ба рӯ омада, тағйири мазмун намуда, роҳ ба сӯи ҷомеаи озоди шаҳрвандӣ гирифт.

Мутобиқи талаботи моддаи 48 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон Маҷлиси Олий - парламенти Ҷумҳурии Тоҷикистон - мақомоти олии намоёндогӣ ва қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки он аз ду Маҷлис - Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намоёндогон иборат аст. Аз ин рӯ, Маҷлиси Олий дорои ҳокимияти олий ва мақомоти ягонаи қонунгузорӣ буда, онро дар шаклу ҳудуде, ки Конститутсия, қонунҳои конститутсионӣ ва дигар қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар қардааст, ба амал мебарорад.

Боиси таъзакур аст, ки нақши Парлумон дар замони муосир натавон ба Фаъолияти қонунгузорӣ ва намоёндогӣ балки ӯ дар рафти баамалбарории ҳокимияти давлатӣ ва ташкили мақомотҳои давлатӣ ба таври дахлдор иштирок намоад.

⁹²⁴ Атаманчук Г.В. Обеспечение рациональности государственного управления. - М.: Юридическая литература, 1990. - С.-208

Дар асоси гуфтаҳои боло халқи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади ба амал баровардани ҳокимияти худ мақомоти намояндагии интихобӣ - парламенти таъсис медиҳад, ки мазмун ва моҳияти асосии ҷаъолияти онро қабули қонунҳое ташкил медиҳад, ки онҳо барои ба манфиати тамоми интихобкунандагон ҳал карда шудани масоили мавҷуда равона карда шудааст. Аз ин ҷо таъиноти асосии парламенти ба ҳам пайваст намудани волоияти ҳокимияти халқ ва ҳокимияти давлатӣ ташкил медиҳад⁹²⁵.

Ин гуфтаҳо маънои онро надорад, ки мо дар ин ҷо хусусияти намояндагии мақомоти олии намояндагӣ ва қонунгузории ҳокимияти давлатиро мавриди муҳокима қарор медиҳад бошем. Аз ин ҷо он чиз қобили қабул аст, ки мақомоти олии намояндагии ҳокимияти давлатӣ инчунин вазифаи дигари муҳим - вазифаи қонунгузориро низ иҷро менамояд, ки ин маънои ба таври истисноӣ аз тарафи он қабул карда шудани санади меъёрии ҳуқуқии қувваи олии ҳуқуқӣ дошта - қонунро дорад.

Аз тарафи парламент қабул карда шудани санади қувваи олии ҳуқуқӣ - қонун ҳадди охири ваколати мақомоти ҳокимияти қонунгузор набуда, ҳамчунин он ваколати назоратиро низ ба амал мебарорад, ки моҳияти асосии ваколати назоратии мақомоти ҳокимияти қонунгузорро таҳти назорат қарор додани ҷаъолияти тамоми сохторҳое ташкил медиҳад, ки онҳо салоҳияти худро аз мақомоти ҳокимияти қонунгузор гирифтаанд. Мутобиқи ин гуфтаҳо ҳосиятҳои зерини парламенти ошкор намудан мумкин аст, ки онҳо парламенти ҳамчун мақомоти ҳокимияти қонунгузор хусусиятнок менамоянд: а) он танҳо дар низоми таҷзияи ҳокимияти давлатӣ арзӣ ҳастӣ карда метавонад; б) мақомоти доимоамалкунанда ва касбӣ ба шумор меравад; в) ба он тартиботи ҳоси парламенти тааллуқ дорад⁹²⁶.

Мавқеи Маҷлиси Олии мутобиқ ба талаботи қисми 4, моддаи 48 Конституция муайян гардида, тартиби ташкил ва ҷаъолияти Маҷлиси Оли дар заминаи қонуни конституционӣ бо усули бисёрхизбӣ вогузор карда шудааст (дар ин ҷо асосан Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олӣ дар назар дошта шудааст).⁹²⁷ Гуфтаҳои мазкур ишора ба он менамоянд, ки парламент ҳамчун унсури асосии демократияи намояндагӣ ба таври демократӣ интихоб шуда эътироф намегардад, ба шарте, ки агар дар он муборизаи хизбҳои сиёсӣ ва рақибии сиёсии онҳо барои соҳиб шудан ба мандатҳои вакилӣ дар парламент мушоҳида карда нашавад⁹²⁸.

Тибқи муқаррароти қисми 3, моддаи 48 Конституция ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳлати ваколати панҷсола муқаррар карда шудааст,⁹²⁹ ки муҳлати мазкур ваколат аз нуқтаи назари намояндагони илми ҳуқуқи конституционӣ қобили қабул буда, дар шароити Тоҷикистон боиси дастгирӣ, ки ин бо омилҳои зерин асоснок карда мешавад: *аввало*, муҳлати мазкур ба парламент имкон медиҳад дар муддати муайян ба таври мӯътадил ҷаъолият намояд, ки муқаррар карда шудани муҳлати аз ин зиёд ба ҷаъолияти парламент бе таъсир монда наметавонад. Зеро муқаррар карда шудани муҳлати нисбатан бештар ба касодии ҷаъолияти парламент асос мегардад, муҳлати аз ин камтар бошад ба он сабаб мегардад, ки хизбҳои сиёсӣ ба ҷои машғул шудан ба ҷаъолияти қонунгузорӣ ба тарғибу ташвиқоти сиёсӣ машғул шаванд; *сониян*, муҳлати панҷсола ба вакилон имкон медиҳад таҷрибаи дуруст андӯхта, онро дар муддати нисбатан дуру дароз истифода намоанд; *солисан*, муҳлати панҷсола барои мутобиқ гардидани Маҷлиси Олӣ ба дигаргуниҳои куллии дар ҷомеа ба вучудоянда заминаи муосид фароҳам меорад.⁹³⁰

⁹²⁵ Безуглов А.А., Солдатов С.А. Конституционное право России. - М., 2003. - С. 546

⁹²⁶ Конституционное право Республики Казахстан // под редакцией Ащеулова А.Т. - Алматы, 2001. - С. 248.

⁹²⁷ Имомов А.И. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. - Душанбе.- 2007. - Душанбе.- 2007. С.-382.

⁹²⁸ Степанова И.М. Парламентское право России // под редакцией Степанова И.М. - М., 2000. - С.-33

⁹²⁹ Конституция Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе., 1994 с.

⁹³⁰ Якубова С.Н. Масъалаҳои муҳим ва дурнамои раванди қонунгузории Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон: Таҳлили ҳуқуқи-конституционӣ. Монография. Душанбе. 2024. С.- 42-43

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баъди гузаронида шудани ислоҳоти конститусионии 26 сентябри соли 1999 парламенти дупалатадор таъсис дода шуд, ки яке аз палатаҳо (одатан палатаи поёни) аз тарафи халқ бевосита интихоб карда шуда манфиати халқро дар маҷмӯи ифода месозад; палатаи дуюмӣ бошад (одатан палатаи болоӣ) манфиати минтақаҳо ро ифода намуда аз тарафи онҳо таъсис дода мешавад.

Мутобиқи муқаррароти моддаи 63 Конститутсияи ҚТ Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намояндагон метавонанд пеш аз муҳлат дар ҷаласаҳои яқояи худ бо тарафдорӣ на камтар аз се ду ҳиссаи аъзои Маҷлиси миллий ва вакилони Маҷлиси намояндагон ихтиёран пароканда шаванд. Таҳлили моддаи маъмур ва қонуни конститусионӣ «Дар бораи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон» нишон дод, ки на дар Конститутсия ва на дар қонуни конститусионӣ асосҳои пароканда шудани Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намояндагон пешбинӣ карда нашудааст (ба истиснои бе ягон асос, ихтиёран пароканда шудан). Дар натиҷаи таҳлили мантиқии муқаррароти моддаи 63 Конститутсия ва қонуни конститусионӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки палатаҳои Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон наметавонанд дар алоҳидагӣ, новобаста аз ҳамдигар пароканда шаванд.

Талаботи маъмури Конститутсия ва қонуни конститусионӣ ҷаъолияти Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистонро маҳдуд намуда, Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намояндагонро дар вобастагии ҳамдигарӣ қарор медиҳад. Зеро нақшаи ихтиёран пароканда шудани Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намояндагон, ки дар Конститутсия ва қонуни конститусионӣ мустаҳкам карда шудааст.

Дар баробар таҳлилҳои овардашуда ҳаминро қайд мекунам, ки ҳокимияти қонунгузор дар низоми мақомоти идоракунии давлатӣ бағоят назаррас мебошад ва он амаликунандаи иродаи халқи Тоҷикистон ба шумор рафта, яке аз шаклҳои асосии демократияи намояндагиро ташкил медиҳад. Ҷиҳати дигари нақши ҳокимияти қонунгузор дар низоми мақомоти идоракунии давлатӣ дар он зоҳир мегардад, ки он худ таъсисдиҳандаи мақомоти давлатӣ, аз ҷумла ҳокимияти иҷроия буда, назоратро аз болои ҷаъолияти онҳо ба амал мебарорад.

Адабиёт

1. Алехин А.П., Козлов Ю.М. Административное право. - М., 2001. – 281 с.
2. Ализода Зариф . Становление института парламента в РТ: Проблемы теории и практики. Душанбе – 2011. с.10.
3. Асосҳои давлат ва ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон // дар зери таҳрири Усмонов О.У. - Душанбе.: Маориф, –1999. саҳ 88.
4. Атаманчук Г.В. Обеспечение рациональности государственного управления. - М.: Юридическая литература, 1990. - 338 с
5. Ащеулова А.Т. Конституционное право Республики Казахстан // под редакцией Ащеулова А.Т.– Алматы, 2001. 380 с
6. Безуглов А.А., Солдатов С.А. Конституционное право России. - М., 2003. - С. 546
7. Имомов А.И. Ҳуқуқи конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. - Душанбе.– 2007. саҳ 448.
8. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе., 1994 с
9. Қонуни конститусионӣ «Дар бораи интихоботи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 10-уми декабри соли 1999 // АМО ҚТ, соли 1999, № 12, мод. 296; соли 2004, № 7, мод.451; соли 2008, №10, мод.797;
10. Қонуни конститусионӣ «Дар бораи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 19-уми апрели соли 2000 // АМО ҚТ, соли 2000, № 4, мод.108; соли 2004, № 5, мод.351; соли 2007, №5, мод.351; соли 2008, №10, мод.796;
11. Ҷумъахона Маҳмудӣ, Муҳаммад Орифи Раҳмонӣ. Нигоҳи стратегӣ ба ҳонаи миллат. Кобул – 2011 (бо дарӣ)
12. Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ. Ҷилди 1, Душанбе – 2010, с. 300 .

13. Сотиволдиев Р.Ш. Таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқӣ. Душанбе – 2011. 260 с. 150 - 195.
14. Степанова И.М. Парламентское право России // под редакцией И.М. Степанова - М., 2000. - С. 33
15. Холиков А.Г., Зоир Дж.М., Одиназода Р.С. Права человека и конституционно-правовые развитие Таджикистана. - Душанбе.«Мехрона», 2017– 450 с.
16. Якубова С.Н. Масъалаҳои мубрам ва дурнамои раванди конунгузориҳои Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон:Таҳлили ҳуқуқи-конститутсионӣ./Монография. Душанбе. – 2024. саҳ.160

Мақола ба редакция ворид шуд: 30.05.2026
Аз тақриз баргашт: 20.06.2026
Ба чоп тавсия шуд: 26.06.2026

ТАЛАБОТ БА МАҚОЛАҲОЕ, КИ БАРОИ НАШР ДАР МАҶАЛЛАИ «ДАВЛАТШИНОСӢ ВА ҲУҚУҚИ ИНСОН» ПЕШНИҲОД МЕШАВАНД

Ҳаҷми камтарини маводи пешниҳодшаванда – чор саҳифа матн, дар намуди файли MS Word.

Андозаи чоп: 14, Times New Roman, Times New Roman Tj, фосилаи байнисатрии 1,5 (якуним) ҳуруфчинӣ шуда, майдон: боло ва поён – 2,5 см, чап – 1,5 см ва рост – 3,5 см бошад.

Дар мақола ҳатман ҳамроҳ карда мешаванд:

- 1) номи мақола бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ;
- 2) насаб, ном ва номи падари муаллифи мақола бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ;
- 3) маълумот барои тамос (телефони мобилӣ ва суроғаи электронии муаллиф);
- 4) ихтисоси илмӣ (рамз) бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ;
- 5) насаб, ном ва номи падари роҳбари илмӣ муаллифи мақола бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ;
- 6) тақриз;
- 7) насаб, ном ва номи падари муқарризи мақола бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ;
- 8) фишурда бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ (то 500 аломат ҳар яке, бо назардошти фосила, нукта ва вергул);
- 9) калидвожаҳо (даҳ-дувоздаҳ калимаҳои асосии мақола бидуни тавзеҳи онҳо бо чудосозии онҳо тавассути аломати вергул) бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ;
- 10) рақамгузориҳои иқтибосҳо ба адабиёт бо рақамҳои арабӣ дар қисми болоии матн оварда мешаванд, масалан: Ҳамчуноне ки аз ҷониби Ф.М. Шоев ишора гардидааст, «чунин самара хангоме зоҳир мегардад, ки...»¹.

Рӯйхати адабиёт бо тартиби алифбо оварда шуда, бо назардошти қоидаҳои байнидавлатӣ (ГОСТ) оро дода шуда, дар охири мақола оварда мешавад. Мақолаҳо дар шакли чопӣ ва электронӣ пешниҳод карда мешавад (бо имзои муаллиф).

Ба ҳар як мақола ба таври ҳатмӣ аз ҷониби аъзои ҳайати таҳририяи маҷалла ва ё олимону мутахассисони аз ҷониби идораи маҷалла аз рӯи ихтисос ҷалбгардида тақриз дода мешавад. Тақризӣ манфӣ асос барои рад намудани чопи мавод мебошад (ба муаллиф дар ин бора ба таври ҳатмӣ ё электронӣ хабар дода мешавад). Ҳаққи қалам барои чопи мақола пардохт намешавад. Аспирантон барои чопи ройғони мақола ҳуқуқ доранд. Муаллифон ба идораи нашрия ҳуқуқи истисноӣ барои истифодаи асарро бо тарзҳои зерин медиҳанд:

- таҷдид, нашр ва бознашри мақола (ҳуқуқ ба таҷдид ва нашр);
- паҳн намудани мақола бо ҳар роҳ (ҳуқуқ ба паҳн намудан).

Пешниҳоди мавод ба идораи маҷалла амали ҳуқуқиест, ки ба пайдоиши ҳуқуқи уҳдадорӣҳои дахлдор равона шудааст. Розигии муаллиф ба нашри мавод бо шартҳои зикршуда ҳамчун розигии ӯ оид ба ҷой додани мақола дар шакли электронии маҷалла фаҳмида мешавад. Идораи маҷалла ҳуқуқ дорад мавод ва мақолаҳои маҷалларо дар маҳзанҳои электронии ҳуқуқӣ ва дигар маҳзани маълумоти электронӣ ҷойгир созад. Муаллиф метавонад хангоми пешниҳоди мақола идораи маҷалларо оид ба норозигии худ дар хусуси шартҳои истифодаи мақолааш огоҳ созад. Дар сурати вайрон кардани талаботи таҳияи мақолаҳо мавод барои коркард ба муаллиф баргардонида мешавад. Муаллиф вазифадор аст, ки дар бораи тағйиротҳои вориднамудааш идораи маҷалларо огоҳ созад (мақуб дар шакли электронӣ). Хангоми риояи нашудани талаботи таҳияи мақола аз ҷониби муаллиф, идораи маҷалла ҳуқуқ дорад бо нишон додани далел ва сабабҳо аз нашри маводи пешниҳодшуда даст кашад ва чопи онро рад созад.

ТРЕБОВАНИЯ, ПРЕДЪЯВЛЯЕМЫЕ К СТАТЬЯМ ДЛЯ ОПУБЛИКОВАНИЯ В ЖУРНАЛЕ «ГОСУДАРСТВОВЕДЕНИЕ И ПРАВА ЧЕЛОВЕКА»

Минимальный объем подачи материала – четыре страницы текста, набранного в формате Word.

Параметры набора: 14-й размер кегля, Times New Roman, полуторный интервал, поля: верхнее и нижнее – по 2, 5 см, левое – по 1, 5 см и правое – по 3, 5 см.

К статье обязательно прилагаются:

- 1) название статьи на таджикском, русском и английском языках;
- 2) фамилия, имя, отчество автора статьи на таджикском, русском и английском языках;
- 3) контактные данные (мобильный телефон и электронный адрес автора);
- 4) научная специальность (шрифт) на таджикском, русском и английском языках;
- 5) фамилия, имя, отчество научного руководителя автора статьи на таджикском, русском и английском языках;
- 6) рецензия;
- 7) фамилия, имя, отчество рецензента статьи на таджикском, русском и английском языках;
- 8) аннотации на таджикском, русском и английском языках (каждая до 500 знаков, включая пробелы, точки и запятые);
- 9) ключевые слова (десять-двенадцать основных слов статьи без расшифровки понятий через запятую) на таджикском, русском и английском языках;
- 10) Нумерация ссылок на литературу осуществляется арабскими цифрами в верхнем уголке текста, например: Как указано Ф.М. Шоевым, «данный эффект проявляется при ...»¹.

Список литературы указывается в алфавитном порядке. Страницы должны быть пронумерованы. Статьи принимаются в печатном и электронном экземплярах (подписываются автором).

Статьи в обязательном порядке рецензируются членами Редакционно-экспертного совета журнала в соответствии с профилем представленной работы и (или) привлеченными редакцией учеными и специалистами согласно порядку рецензирования рукописей. Отрицательная рецензия является основанием для отказа в публикации работы (автору сообщается об этом в письменном виде). Гонорар за публикацию статей не выплачивается. Аспиранты имеют право на бесплатную публикацию статей. Авторы передают редакции исключительное право на использование произведения следующими способами:

- воспроизведение статьи (право на воспроизведение);
- распространение экземпляров статьи любым способом (право на распространение).

Представление материала, поступившего в адрес редакции, является конклюдентным действием, направленным на возникновение соответствующих прав и обязанностей. Согласие автора на опубликование материала на указанных условиях, а также на размещение его в электронной версии журнала предполагается. Редакция оставляет за собой право размещать материалы и статьи журнала в электронных правовых системах и иных электронных базах данных. Автор может известить редакцию о своем несогласии с подобным использованием его материала при представлении статьи. В случае нарушения перечисленных редакционных требований материал может быть возвращен автору на доработку. О внесенных изменениях автор обязан сообщить редакции (письмо в электронном виде). При несоблюдении автором предъявляемых требований редакция имеет право отказаться публиковать представленный материал с мотивированным объяснением причин отказа.

Ба матбаа 29.06.2026 супорида шуд.
Ба чопаш 30.06.2026 имзо шуд.
Қоғаз офсет. Андозаи 60x84 1/8. Ҷузъи чопӣ 26.
Супориши № 28. Адади нашр 100 нусха.
Матбааи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
ш. Душанбе, Буни Ҳисорак бинои 14.